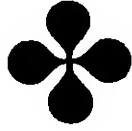

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી
વિરચિત
શ્રીમદ્ ભાગવત
દ્વિતીયસ્કન્ધ સુખોદિનીજી

✽ અનુવાદક ✽

ગો. વા. શ્રી. નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી
એમ.એ., એલ.એલ.બી., ધંધુકા

✽ વર્તમાન પ્રકાશક ✽

✽ શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ ✽

કંસારા બજાર, માંડવી, જિ. કચ્છ, ગુજરાત, પીનકોડ- ૩૭૦ ૪૬૫

ફોન : ૦૨૮૩૪-૨૩૧૪૬૩/૨૨૪૩૦૬

E-mail : gosharad@sancharnet.in

Website : <http://www.pustimarg.net>

✽ મુદ્રક ✽

✽ જસનીલ પ્રિન્ટર્સ ✽

૪/એફ, સુન્દરધામ, એસ. વી. પી. રોડ, રામબાગ લેન,

બોરિવલી (વેસ્ટ), મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૯૨.

ટે. નં. (૦૨૨) ૨૮૦૭ ૭૮૦૪

પ્રકાશન સમય ૨૦૦૫

પુસ્તક પ્રકાશન સહાય ૩૦૦/-

પ્રત : ૫૦

મ. ગ. શાસ્ત્રી સ્મારકમાલા, ગ્રન્થાંક ૬

જગદ્ગુરુ શ્રીમદ્ભગવાદચાર્યજીવિરચિત

શ્રીમદ્ભાગવત

દ્વિતીયસ્કન્ધ સુખોદિનીજનો

ગુજરાતી અનુવાદ

અનુવાદકર્તા

વે. શા. સં. કલ્યાણજીભાઈ કાનજીભાઈ શાસ્ત્રી, મુંબઈ

દ્રવ્યની સહાય કરનાર

વડોદરાના ગોલોડવાસી પરમભગવદ્દીય

શેઠ ચીમનલાલ મોતીલાલ શામળ ખેચરના પુણ્ય સ્મરણમાં

શેઠ ટોડરમલ ચીમનલાલ શામળખેચર

શેઠ ડાહ્યાભાઈ ચીમનલાલ શામળખેચર

પ્રકાશક

વાડીલાલ નગીનદાસ શાહ,

બી. એ., એલએલ. બી., એડવોકેટ

ભૂલેશ્વર, મુંબઈ ૨

Rs 3 0 0 =

પ્રતિ ૧૧૦૦ { મૂલ્ય : પાકું પૂઠું ૩-૦-૦
કાચું પૂઠું ૨-૧૨-૦ } સંવત ૧૯૯૮

મ. ગ. શાસ્ત્રી સ્મારકમાળામાં પ્રકટ થયેલા ગ્રન્થો

૧ શુદ્ધદ્વૈતસિદ્ધાન્તપ્રદીપ (કર્તા: મ. ગ. શાસ્ત્રી)	૧-૦-૦
૨ દશમસ્કન્ધ રાજસપ્રમાણુ પ્રકરણુ સુબોધિની (સંસ્કૃત)	૧-૦-૦
૩ પ્રથમસ્કન્ધ સુબોધિનીનો ગુજરાતી અનુવાદ	૩-૦-૦
૪ દશમસ્કન્ધ રાજસપ્રમેય પ્રકરણુ સુબોધિનીનો ગુજરાતી અનુવાદ	૨-૮-૦
૫ યુગલગીત સુબોધિનીનો ગુજરાતી અનુવાદ	૦-૪-૦
૬ દ્વિતીયસ્કન્ધ સુબોધિનીનો ગુજરાતી અનુવાદ	૩-૦-૦
૭ દશમસ્કન્ધ તામસ ફલ પ્રકરણુ સુબોધિની : મૂળ સંસ્કૃત અને નીચે ગુજરાતી અનુવાદ	એક માસમાં પ્રસિદ્ધ થશે.

—: પુસ્તકો મળવાનું ઠેકાણું :-

- ૧ પશ્ચિમ ગઢુલાલજીનું મંદિર, કેચિડૂલ સ્ટ્રીટ, ભૂલેશ્વર, મુંબઈ, ૨
- ૨ રા. રા. ગિરધરલાલ જગજીવનદાસ શાહ, યુકસેલર, મોટા મંદિર,
ભૂલેશ્વર, મુંબઈ ૨
- ૩ શ્રીબાલકૃષ્ણ શુદ્ધદ્વૈત મહાસભા, મોટા મંદિર, સૂરત
- ૪ પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય, નડિયાદ
- ૫ રા. રા. લલુભાઈ છગનલાલ દેશાઈ, યુકસેલર, ટેમલાપોળ કાળુપુર, અમદાવાદ
- ૬ વૈશ્યાનર યુક એજન્સી, મીઠાખળી, એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ

(સર્વ હક્ક સ્વાધીન)

મુદ્રણસ્થાન: આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ રોડ, અમદાવાદ
મુદ્રક: મણિલાલ પુરુષોત્તમ ગિસ્ત્રી, ખી. ઐ.

श्री गोवर्धननाथजी
पाटोत्सव • गुर्जर • माघ वदि ९

પ્રસ્તાવના

દ્વિતીય સ્કન્ધ સુખોદિનીનો આ ગુજરાતી અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કરતાં અમને ધણો આનન્દ થાય છે. આ અનુવાદ સંપ્રદાયના સુપ્રસિદ્ધ વયોવૃદ્ધ વિદ્વાન શાસ્ત્રી કલ્યાણજીભાઈએ તૈયાર કરેલો છે અને તેનું મુદ્રણ કરવાનો બધો ખર્ચ વડોદરાના ભગવદીય શેઠ ટાડરમલ ચીમનલાલ શામળખેચર તથા શેઠ ડાહ્યાભાઈ ચીમનલાલ શામળખેચર તરફથી તેમના ગો. વા. પિતાશ્રી ભગવદ્ધર્મપરાયણ શેઠ ચીમનલાલ મોતીલાલ શામળખેચરના પુણ્ય સ્મરણમાં આપવામાં આવેલો છે. આ ઉદાર અને અનુકરણીય મદદ માટે અમે શેઠ ટાડરમલભાઈનો તથા શેઠ ડાહ્યાભાઈનો અન્તઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ. ગો. વા. શેઠ ચીમનલાલભાઈ પોતાની ભગવદીયતાને માટે તથા સામ્પ્રદાયિક સેવાઓને માટે વૈષ્ણવ-સૃષ્ટિમાં ઘણા જાણીતા હતા. વૈષ્ણવ પરિષદની સ્થાપનામાં તેમણે ઘણો શ્રમ લીધો હતો અને સામ્પ્રદાયિક સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર વૈષ્ણવોમાં થાય એ સદાશા હર્મ્મેશાં તે સેવતા હતા; અને તેથી તેમના સ્મારક તરીકે તેમના સત્પુત્રોએ આ ગ્રન્થ જે છપાવ્યો છે તે સર્વથા યોગ્ય અને સ્તુત્ય છે. શેઠ ચીમનલાલભાઈનું જીવન આદર્શ વૈષ્ણવને શાભા આપે એવું હતું અને તેથી તેમના જીવનનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આ ગ્રન્થમાં આપવામાં આવેલો છે. રા. રા. શેઠ ટાડરમલભાઈએ પણ પોતાના પિતાની માફક સામ્પ્રદાયિક સાહિત્યનો સારો અભ્યાસ કર્યો છે અને તેઓ સમ્પ્રદાયની દરેક સત્પ્રવૃત્તિમાં સારો રસ લઈ પોતાના કુલની પરંપરા જાળવી રહ્યા છે. આશા છે કે તેઓ આવી રીતે સામ્પ્રદાયિક કાર્યોમાં રસ લઈને પિતાના સ્મરણમાં સામ્પ્રદાયિક સાહિત્યની સેવા કરશે.

ન્યાંસુધી સર્વ સાહિત્ય પ્રકટ ન થાય ત્યાંસુધી શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના ગ્રન્થોનું સ્વારસ્ય ખરોખર સમજી શકાતું નથી એ વાત વિદ્વાનોના અનુભવની છે. પ્રથમસ્કન્ધ સુખોદિની અને દ્વિતીયસ્કન્ધ સુખોદિની વગેરે ઉપર શ્રીવલ્લભકૃત લેખ હજી સુધી પ્રસિદ્ધ થયો નથી તેથી સુખોદિની સમજવામાં કેટલીક મુશ્કેલી પડે છે. તે જ સામ્પ્રદાયિક સરસ્વતીલિંગારોમાં આ લેખની હસ્તલિખિત પ્રતિ હોય તેમના માલિકોને અમે જાહેર વિનંતી કરીએ છીએ કે તેઓ લેખની પ્રતિ અમને મોકલી આપે, જેથી તે છપાવવાનો પ્રયત્ન થઈ શકે. જેમની પ્રતિઓ આવી હશે તેમને કાળજી રાખીને તે પ્રતિઓ સમયસર આભારપૂર્વક પાછી મોકલી આપવામાં આવશે.

આ ગ્રન્થમાં છાપવા માટે શ્રીમહાપ્રભુજીનો ત્રિરંગી ખ્લોક કાંકરોલીના વિદ્યાવિભાગ તરફથી મળ્યો છે, તેથી અમે ગોસ્વામીશ્રી ૧૦૮ શ્રીવજ્રસૂણુલાલજી મહારાજનો તથા પરિણત કણ્ઠમણિજીનો અન્તઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ. શ્રીનાથજીનો ચારરંગી ખ્લોક આપીને પરમભગવદીય શેઠ રણુછોડદાસ વરજીવનદાસ પેટલાદીએ પણ અમને ઉપકૃત કર્યા છે.

આ અનુવાદનાં મૂક શોધવાનું કામ સંપ્રદાયના વિદ્વાન શાસ્ત્રી કેશવરામ કાશીરામે, પોતાને ઘણું કાર્ય હોવા છતાં પણ, આનન્દથી કર્યું છે તેને માટે અમે તેમનો ધણો આભાર

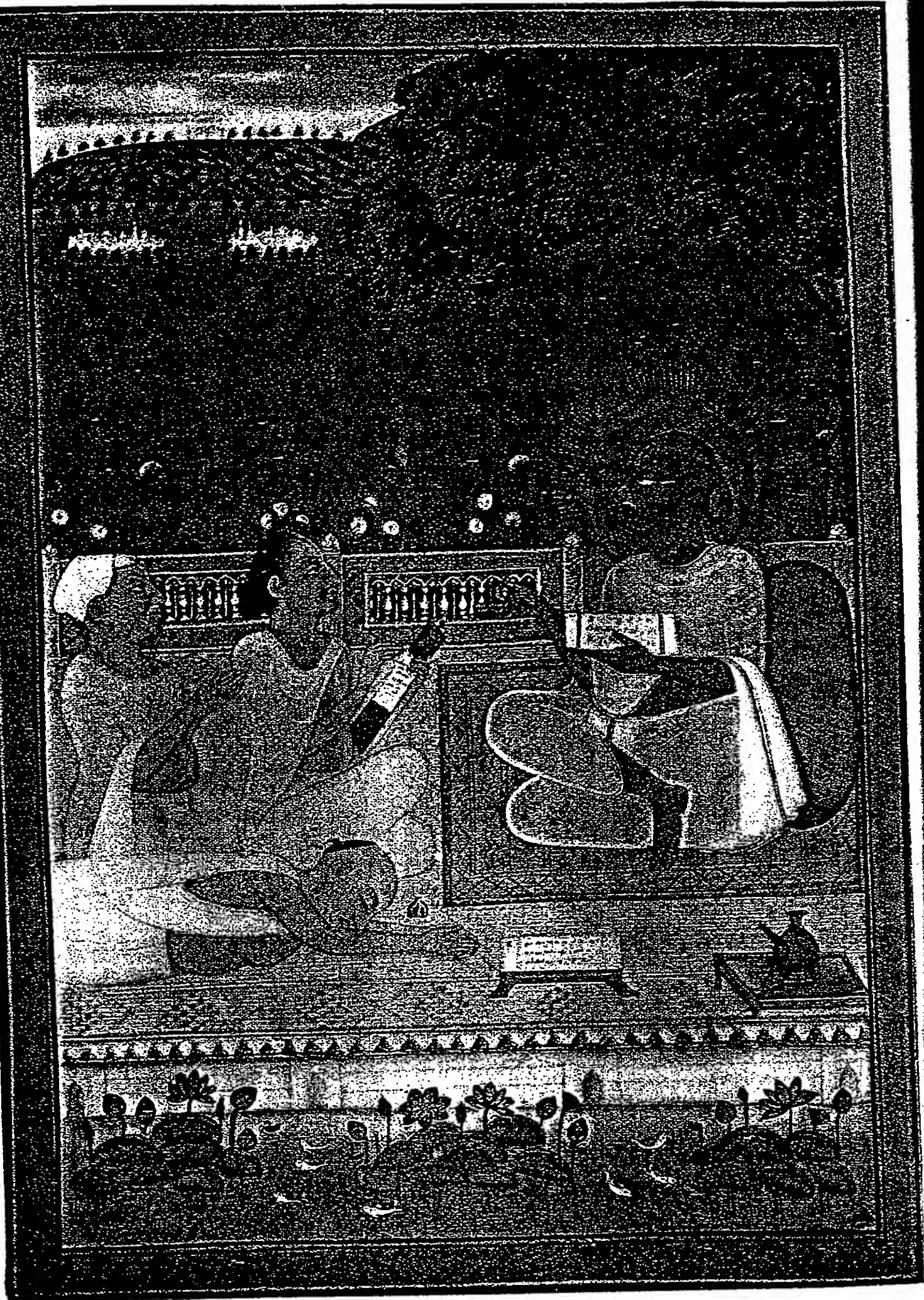
માનીએ છીએ. તેમ જ આદિત્ય મુદ્રણાલયના માલિક રા. રા. મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી, બી. એ. એ અનેક મુશ્કેલીઓ હોવા છતાં આ ગ્રન્થ છાપવામાં જે વિશિષ્ટ કાળજી આપી છે તેને માટે અમે તેમનો પણ અન્તઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ. આ ગ્રન્થના આમુખ અને દ્વિતીયસ્કન્ધ સુખોદિનીમાં આવેલા કેટલાક ન્યાયોનું વિવરણ લખી આપવા બદલ અમે પ્રો. ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટનો પણ આભાર માનીએ છીએ.

પૂરતી કાળજી રાખવા છતાં પણ છાપવામાં કેટલીક ભૂલો રહી ગઈ છે તે માટે સુચ વાચકોની અમે ક્ષમા માગીએ છીએ. દ્વિતીય એક મહત્વની અશુદ્ધિ તરફ વાચકોનું લક્ષ્ય ખેંચવાની જરૂર જણાય છે. ૧૮૯ પૃષ્ઠ ઉપર ૨૩ મી પંક્તિમાં 'મોત વખતે' એમ જે લખવામાં આવેલું છે તેને બદલે 'જ્યોતિષ્ટોમની સંસ્થામાં' એ પ્રમાણે વાંચવું.

૬૮-૭૧, ત્રીજો ભોખવાડો,
ભૂલેશ્વર, મુંબઈ, ૨
તા. ૨૩-૩-૪૨

વાડીલાલ નગીનદાસ શાહ

अखिलभूमण्डलाचार्यवर्य श्री १०८ श्री मद्रल्लभाचार्यचरणाः

प्राकट्य : चैत्र कृष्ण ११ संवत् १५२९

लीलाप्रवेश : आषाढ शुक्र २ संवत् १५८७

આમુખ

પ્રથમ સ્કન્ધમાં હીન, મધ્યમ અને ઉત્તમ એ ત્રણ પ્રકારના અધિકારીઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ અધિકારીઓએ ક્યું સાધન કરવું એનો વિચાર દ્વિતીય સ્કન્ધમાં કરવામાં આવે છે.

પ્રથમ સ્કન્ધના છેલ્લા ભાગમાં પરીક્ષિત જેવો ઉત્તમ શ્રોતા વૈદિક માર્ગ અને ભક્તિ-માર્ગને અનુસરીને શ્રવણ, જપ, કર્તવ્ય, સ્મરણ અને ભજન એ વિશે ઉત્તમ વક્તા શુકદેવજીને પ્રશ્ન કરે છે, અને શુકદેવજી દ્વિતીય સ્કન્ધમાં ઉત્તર આપે છે કે અભયની ઇચ્છા રાખનારે અંગસહિત શ્રવણ કરવું. આ પ્રમાણે દ્વિતીય સ્કન્ધ શ્રવણના અંગનું નિરૂપણ કરે છે. સમ્પૂર્ણ ભાગવત શ્રવણવિધિનું અંગ છે. તેમાં તૃતીયથી દ્વાદશ એમ દશ સ્કન્ધો શ્રવણનો વિષય છે. દ્વિતીય સ્કન્ધ એ ભગવાનનું વામ ચરણારવિન્દ છે.

દ્વિતીય સ્કન્ધમાં ત્રણ પ્રકરણો છે: (૧) તત્ત્વધ્યાન, (૨) હૃત્પ્રસાદ અથવા ચિત્તશુદ્ધિ, અને (૩) મનન. પહેલા પ્રકરણમાં બે અધ્યાય છે. તેમાં પહેલા અધ્યાયમાં સ્થૂલ ધ્યાનનું અને ખીજા અધ્યાયમાં સૂક્ષ્મ ધ્યાનનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. ખીજા પ્રકરણમાં પણ બે અધ્યાય છે. તેમાં પહેલા અધ્યાયમાં શ્રોતાના ચિત્તની શાન્તિનું અને ખીજા અધ્યાયમાં વક્તાના ચિત્તની શાન્તિનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. ત્રીજા પ્રકરણમાં બે પ્રકારે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે: (૧) ઉત્પત્તિ પ્રકારે, અને (૨) ઉપપત્તિ પ્રકારે. પાંચમો, છઠ્ઠો અને સાતમો એ ત્રણ અધ્યાયમાં ઉત્પત્તિ પ્રકારે વિચાર કરેલો છે. તેમાં પાંચમા અધ્યાયમાં ચૌદ લોકની રચના કરવાને માટે બ્રહ્માણ્ડના કારણરૂપ અનિત્ય મહત્ત્વ વગેરે તત્ત્વોની ઉત્પત્તિનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આને જ અનિત્યમાં જનન કહેવામાં આવે છે. છઠ્ઠા અધ્યાયમાં પરિચ્છિન્ન જીવોના બ્રહ્માણ્ડમાં જુદે જુદે સ્થાને સમાગમનું, અને પુરુષસૂક્તાના અર્થનું વર્ણન કરેલું છે, અને તે પ્રકારે જીવોના સર્વ ફલને સાધી શકે એવા ભગવદ્ભજનનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. આને જ પરિચ્છિન્નમાં સમાગમ કહેવામાં આવે છે. સાતમા અધ્યાયમાં મૂલભક્તિથી ભજન સિદ્ધ કરવાને માટે નિત્ય અને અપરિચ્છિન્ન એવા ભગવાનના પ્રાકટ્યનું-આવેશ અને અવતારનું-વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. છેલ્લા ત્રણ-આઠથી દસ-અધ્યાયોમાં ઉપપત્તિ પ્રકારે વિચાર કરવામાં આવેલો છે.

પહેલાં વર્ણવેલી બાબતમાં જે શંકા કરવામાં આવે છે તેનું વર્ણન આઠમા અધ્યાયમાં છે, અને તે શંકાનું સમાધાન નવમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવેલું છે. છેલ્લા અધ્યાયમાં ફલરૂપ શ્રીમદ્ભાગવતનું શ્રવણ કરવું એમ કહેવામાં આવેલું છે. આ પ્રમાણે દ્વિતીય સ્કન્ધમાં એકંદરે દસ અધ્યાયો આવેલા છે.

દ્વિતીય સ્કન્ધનાં સુબોધિનીમાં અનેક મહત્ત્વના વિષયોનું નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે. બ્રહ્મણ્યદેવતાવાદ, સ્વપ્ન-વિચાર, રાધસ શક્તિ, માયા, વિરુદ્ધમાત્રય, યાગસ્વરૂપ, જૈમિનિના સિદ્ધાન્તથી શ્રીમહાપ્રભુજીના સિદ્ધાન્તનો ભેદ ઇત્યાદિ વિષયોની સુંદર ચર્ચા આ ગ્રન્થમાં કરવામાં આવેલી છે, અને તેથી વિદ્વાનોને આ ગ્રન્થ વાંચવાથી ઘણું જાણવાનું

મળી શકે છે. પહેલા અધ્યાયના પાંચમા શ્લોકની સુખોદિનીમાં આચાર્યચરણ પોતે રચેલા પૂર્વમીમાંસાભાષ્યનો ઉપન્યાસ કરે છે. તત્ત્વદીપનિબન્ધના શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણના પ્રકાશમાં પણ શ્રીમહાપ્રભુજી પૂર્વમીમાંસાભાષ્યનું સૂચન કરે છે. આ પૂર્વમીમાંસાભાષ્ય અખણ્ડરૂપમાં આપણને આજે પ્રાપ્ત થતું નથી એ આપણા દુર્ભાગ્યની વાત છે. સમ્પ્રદાયના પુસ્તક-લખડારોમાં હસ્તલિખિત ગ્રન્થોની જો ખરોખર તપાસ કરવામાં આવે તો આ વિષય ઉપર પ્રકાશ પડવાનો સંભવ છે. વળી, સાતમા અધ્યાયના ત્રીસમા શ્લોકની સુખોદિનીમાં આચાર્ય-ચરણ આજ્ઞા કરે છે કે યથૈત્ચરિત્રદ્વયં મગવત્ત્વં સાધયતિ તથા માષ્ટ્યે નિરૂપિતમધિકરણદ્વયેન. શ્રીપુરુ-ષોત્તમજી દ્વિતીયસ્કન્ધ સુખોદિનીના પ્રકાશમાં કહે છે કે 'વૈશ્વાનરઃ સાધારણશબ્દવિશેષાત્' (બ્રહ્મસૂત્ર ૧-૨-૨૪) इत्यनेन, 'आमनन्ति चैनमस्मिन्' (બ્રહ્મસૂત્ર ૧-૨-૩૨) इत्यनेन च. અર્થાત્ શ્રીપુરુષોત્તમજીના અભિપ્રાયે જે એ અધિકરણોનું નિરૂપણ આચાર્યચરણે કરેલું છે તે એ અધિકરણો ૧-૨-૨૪ થી ૩૧, અને ૧-૨-૩૨ એ પ્રમાણે છે. વાસ્તવિક રીતે તો આજે આપણી પાસે જે અણુભાષ્ય છે તેમાં તો ૧-૨-૨૪થી૩૨ એમ નવ સૂત્રનું એક જ અધિકરણ મળે છે. તો પછી આચાર્યચરણે જણાવેલાં જે અધિકરણો ક્યાં એ પ્રશ્ન સ્વાભા-વિક રીતે ઉપસ્થિત થાય છે. આ વિષયમાં જે અનુમાન થઈ શકે એમ છે: એક તો શ્રીપુરુષોત્તમજીનું વ્યાખ્યાન આચાર્યચરણના અભિપ્રાયથી લિખિત છે; અને બીજું અનુમાન એ કે આચાર્યચરણે પોતાના મૂલ ભાષ્યમાં (જેને કેટલાક બૃહદ્ભાષ્ય કહે છે તેમાં) ૨૪-૩૧ સૂત્રોનું એક અધિકરણ અને ૩૨ મા સૂત્રનું બીજું અધિકરણ દર્શાવ્યું હોય. શ્રીપુરુ-ષોત્તમજી પોતાના ભાષ્યપ્રકાશમાં ૨૪-૩૨ એમ નવ સૂત્રનું એક જ અધિકરણ સ્વીકારે છે. દ્વિતીય સ્કન્ધના સાતમા અધ્યાયના ત્રીસમા શ્લોકમાં વિરુદ્ધધર્માશ્રયની જ વાત છે અને બ્રહ્મસૂત્રમાં વૈશ્વાનરાધિકરણમાં (૧-૨-૨૪ થી ૩૨) જ વિરુદ્ધધર્માશ્રયની ચર્ચા કરવામાં આવેલી છે, એટલે આચાર્યચરણ વૈશ્વાનરાધિકરણનો જ ઉપન્યાસ કરે છે એ વાત સ્પષ્ટ છે; તેથી શ્રીપુરુષોત્તમજીનું વ્યાખ્યાન યોગ્ય છે. પણ જે અધિકરણો ક્યાંથી લાવવાં? મૂલ-બૃહદ્ભાષ્યની કલ્પના કરીને? સામ્પ્રદાયિક વિદ્વાનો આ ખાખત ઉપર પ્રકાશ પાડશે.

દ્વિતીય સ્કન્ધના નવમા અધ્યાયના દસમા શ્લોકની સુખોદિનીમાં શ્રીમહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે કે ભક્ષરસ્વરૂપં ચ નિબન્ધે નિરૂપિતમ્. આ પંક્તિ ઉપર ટીકા કરતાં શ્રીપુરુષોત્તમજી આચાર્યચરણના ગ્રન્થોનો રચનાક્રમ દર્શાવે છે, અને કહે છે કે આચાર્યચરણે પ્રથમ મૂલ તત્ત્વદીપ નિબન્ધ રચ્યો, પછી સુખોદિની વગેરે સર્વ ગ્રન્થો રચ્યા, અને પછીથી મૂલ તત્ત્વદીપ નિબન્ધના ઉપર પ્રકાશ નામની ટીકા રચી. વળી, શ્રીભાગવતાર્થપ્રકરણના પ્રકાશમાં પણ આચાર્યચરણ ઘણી વાર પોતે રચેલી સૂક્ષ્મ ટીકાનો ઉપન્યાસ કરે છે. શાસ્ત્રાર્થપ્રક-રણમાં પાંચમા શ્લોકના પ્રકાશમાં શ્રીમહાપ્રભુજી પૂર્વમીમાંસાભાષ્ય, ઉત્તરમીમાંસાભાષ્ય અને ભાગવતટીકાનો ઉપન્યાસ કરે છે; એટલે શ્રીપુરુષોત્તમજીએ દર્શાવેલું અનુમાન સ્વીકાર્ય છે.

આવા ઉત્તમ ગ્રન્થનું અધ્યયન અને મનન કરીને વૈષ્ણવો અને વિદ્વાનો કૃતાર્થ થશે એમાં શંકાને સ્થાન નથી.

'શાકુન્તલ',
ખારીવાવ રોડ, વડોદરા
તા. ૨૪-૧૨-૪૧

ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટ

परमभगवद्गीय गो. वा. श्रेष्ठ श्रीमन्लाल मोतीलाल शामणभिर
जन्म : संवत् १९२५

अवसान : संवत् १९८३

ગા. વા. શેઠ ચીમનલાલ માતીલાલ શામળ બેચરનું

સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર

ગોલોકવાસી પરમ ભગવદીય શેઠ ચીમનલાલભાઈનો જન્મ સંવત ૧૯૨૫ના આશ્વિન, શુક્લ પૂર્ણિમાને દિવસે અમદાવાદમાં દશાપોરવાળ વૈષ્ણવ વણિક જ્ઞાતિમાં થયો હતો. તેમના કુળમાં દોઢસો વર્ષ પહેલાં શામળદાસ શેઠ નામના એક મહાન્ સાહસિક પુરુષ થયા હતા. તેઓ વેપારમાં ધણા કુશલ હતા. વેપારને માટે અમદાવાદ છોડીને તેઓ ખગરસ્તે મુંબઈ આવવા નીકળ્યા. રસ્તામાં વડોદરા આવે એટલે વડોદરામાં તેઓ આરામ લેવા થોભી ગયા, અને તે જ વખતે તેમના સગાઓએ તેમને વડોદરામાં જ રોકી દીધા. શામળદાસ શેઠે વડોદરામાં જ વેપાર શરૂ કર્યો અને પોતાની હોશિયારીથી તેઓ લાખો રૂપિયા કમાયા અને વડોદરા રાજ્યને પણ નાણાં ધીરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે શામળદાસ શેઠનો વડોદરા રાજ્ય સાથે સંબંધ બંધાયો અને જેમ જેમ સમય જવા લાગ્યો તેમ તેમ આ સંબંધ વધારે ગાઢ થતો ગયો. શામળદાસ શેઠની પેઢી શામળબેચરની પેઢી તરીકે પ્રસિદ્ધ પામી. કાલક્રમે શેઠ માતીલાલભાઈ અને વડોદરા રાજ્ય વચ્ચે મતભેદ ઉપસ્થિત થયો અને તેને પરિણામે શામળબેચરની પેઢીની સ્થિતિ અનિશ્ચિત થઈ. પણ જ્યારે તે પેઢીનું સુકાન શેઠ ચીમનલાલભાઈની પાસે આવ્યું ત્યારે તેમણે પોતાની વ્યવહાર-કુશળતા અને સૌજન્યથી કૈલાસવાસી મહારાજ સાહેબ સર સયાજીરાવ ત્રીજાનું મન વશ કરી લીધું; તે એટલે સુધી કે રાજ્યે લઈ લીધેલા પેઢીના હક્કો પેઢીને પાછા આપ્યા, એટલું જ નહિ પણ શેઠ ચીમનલાલભાઈ સાથે મહારાજ સાહેબનો ધણો અંગત સંબંધ બંધાયો અને તે આજે પણ ચાલુ છે. વડોદરા રેસિડેન્સી સાથે પણ શેઠ ચીમનલાલભાઈનો ધણો સારો સંબંધ હતો અને તે આજ સુધી ચાલુ રહ્યો છે. શેઠ ચીમનલાલભાઈએ સયાજી મિલ નામની એક મોટી કાપડની મિલ કાઢી અને તેણે દિવસે દિવસે ધણી પ્રગતિ કરી. શેઠશ્રી વડોદરા રાજ્યની ધારાસભાના સભાસદ હતા; વળી આનરરી મેન્જિસ્ટ્રેટ પણ હતા; અને વડોદરા રાજ્યની પ્રજામાં તેઓ એટલા બધા પ્રિય થઈ પડેલા હતા કે તેમને વડોદરા રાજ્યની પ્રજાએ પોતાના અગ્રણી તરીકે માન્યા હતા.

આ તો વેપારની અને રાજકીય વાત થઈ, પણ સમ્રદાયની બાબતમાં શેઠશ્રી ધણો રસ લેતા હતા. પોતે કોલેજમાં ભણેલા અને તેમના સહાધ્યાયીઓમાં ડૉ. આનન્દશંકર ધ્રુવ જેવા વિદ્વાન પુરુષો હતા. કોલેજનું શિક્ષણ લીધા પછી સામ્રદાયિક સાહિત્ય વાંચવાનો તેમને શોખ લાગ્યો, અને આ વિષયમાં રા. રા. રણછોડદાસ પટવારી અને પ્રો. મગનલાલ શાસ્ત્રીના સમાગમથી તેમણે સારી પ્રગતિ કરી, અને તેને જ પરિણામે વૈષ્ણવ પરિષદનું પ્રથમ અધિવેશન વડોદરામાં જ ભરવામાં આવ્યું. ત્યારથી તેમનો અને

ગ્રો. મગનલાલ શાસ્ત્રીનો સંબંધ ઘણો ગાઠ થયો અને તે જીવનપર્યંત ટકી રહ્યો. સમ્પ્રદાયના જે ગ્રન્થો છપાય તેમાં શેઠશ્રી નાણાંની ઉદાર મદદ કરતા અને આ પ્રમાણે સાહિત્ય-સરિતાનો પ્રવાહ ચાલુ રાખવાને તેઓ પ્રયત્ન કરતા હતા. નામસેવા ઉપરાંત સ્વરૂપસેવામાં પણ તેમને ઘણો રસ હતો. પોતાના કુટુંબમાં ઘણાં વર્ષોથી ચાલી આવેલી સેવાનો પ્રવાહ પણ તેમણે ઘણા આનન્દથી ચાલુ રાખ્યો, અને અત્યારે પણ તે જ પ્રમાણે પરંપરા ચાલુ રહી છે એ સંતોષની વાત છે. આ પ્રમાણે શેઠ ચીમનલાલભાઈએ પોતાનું જીવન ભગવન્મય કરી નાખ્યું હતું. તેમનો સ્વભાવ ઘણો સરલ અને મિલનસાર હતો અને તેમનું સ્મિત કરતું વદન શત્રુઓને પણ નમ્ર બનાવી દેતું હતું. સંવત ૧૯૮૩માં અઠાવન વર્ષની વયે તેમનો ગોલોકવાસ થયો, અને સંપ્રદાયને એક મહારથીની ખોટ પડી.

શેઠશ્રીને બે પુત્રો છે: શેઠ ટોડરમલભાઈ અને શેઠ ડાહ્યાભાઈ. આ બે સત્પુત્રોએ પણ પોતાના પિતાની પરંપરા જાળવી રાખી છે. તેઓ નામસેવા અને સ્વરૂપસેવામાં ઘણો સારો રસ લે છે. અને વધારે આનન્દની વાત તો એ છે કે શેઠ ટોડરમલભાઈએ સામ્પ્રદાયિક સંસ્કૃત ગ્રન્થોનો ઘણો સારો અભ્યાસ કર્યો છે અને આજે પણ અભ્યાસ કર્યા કરે છે. જેવી રીતે ગો. વા. શેઠ ચીમનલાલભાઈને શાસ્ત્રીજી મગનલાલભાઈનો સમાગમ થયો હતો તેવી રીતે શેઠ ટોડરમલભાઈને શાસ્ત્રીજી બદરીનાથભાઈનો સમાગમ થયો છે અને તેને પરિણામે શેઠ ટોડરમલભાઈ સામ્પ્રદાયિક અને ઘટતર જ્ઞાન સારી રીતે મેળવી શક્યા છે. વળી તેઓ પોતાને ત્યાં દર એકાદશીએ વિદ્વન્મણ્ડલ જેવા આકર ગ્રન્થોનું વાચન કરાવે છે અને ખીજાઓને પણ તેનો લાભ અપાવે છે. સૂરતની શ્રીબાલકૃષ્ણ શુદ્ધાદ્વૈત મહાસભા તરફથી જે સામ્પ્રદાયિક પરીક્ષાઓ દર વર્ષે લેવામાં આવે છે તેમાં ચતુર્થ વર્ષની પરીક્ષામાં શેઠ ટોડરમલભાઈને પરીક્ષક તરીકે નીમવામાં આવ્યા હતા, એટલું જ નહિ પણ સૂરતમાં આ વર્ષે ઉજવાયેલી શ્રી ગોકુલેશ જ્યન્તીના પ્રસંગે ગુજરાતી સાહિત્યના વિભાગના પ્રમુખ તરીકે તેમને પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા અને તેમનું પ્રમુખ તરીકેનું ભાષણ ખૂબ વખણાયું હતું; એટલું જ નહિ પણ સામ્પ્રદાયિક સાહિત્યને પ્રકટ કરવામાં અને તેને યોગ્ય મદદ કરવામાં તેઓ ઘણો ઉત્સાહ દર્શાવે છે. અણ્ણભાષ્યનો ગુજરાતી અનુવાદ, ચતુઃશ્લોકી ભાગવત, દ્વિતીયસ્કન્ધ સુબોધિનીનો ગુજરાતી અનુવાદ ઇત્યાદિ ગ્રન્થોના મુદ્રણમાં તેમણે સારી મદદ કરેલી છે એ વાત વૈષ્ણવોથી અજાણી નથી. શેઠ ટોડરમલભાઈ નિવૃત્તિપરાયણ જીવન ગાળીને સમ્પ્રદાયના ગ્રન્થોનો વિચાર કર્યા કરે છે, અને આ વૃત્તિને લીધે જ મિલની જવાબદારીમાંથી પોતે મુક્ત થઈ ગયા છે. આ બધી જામતો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે કે શેઠ ટોડરમલભાઈ પોતાના પિતાના માર્ગે જ જઈને પોતાના જીવનની સાર્થકતા સિદ્ધ કરવા માગે છે.

આશા છે કે ગો. વા. શેઠ ચીમનલાલભાઈના સત્પુત્રો આ કુલવ્રતનું પાલન કરીને ભગવદાનન્દનો અનુભવ કરશે અને કરાવશે.

દ્વિતીય સ્કન્ધ સુષોધિનીમાં આવેલા ન્યાયો

(૧) આહારપૃથક્ત્વન્યાય-આ પૂર્વમીમાંસાનો ન્યાય છે. વેદમાં લિન્ન લિન્ન ફલો માટે યાગનું વિધાન કરવામાં આવેલું છે. તો તેમાં સંદેહ એવો થાય છે કે એક જ વખત યાગ કરવાથી સર્વ ફલ સિદ્ધ થાય કે યાગની આવૃત્તિ કરવાથી સર્વ ફલ સિદ્ધ થાય. આ વિષયમાં સિદ્ધાન્ત એવો છે કે જુદે જુદે સમયે યાગની આવૃત્તિ કરવાથી સર્વ ફલ સિદ્ધ થાય છે. આ ન્યાયને આહારપૃથક્ત્વન્યાય કહેવામાં આવે છે. આહારનું, યજ્ઞનું, પૃથક્ત્વ એટલે આવૃત્તિ; તેથી આહારપૃથક્ત્વ કહેવાય છે. અર્થાત્ દરેક ફલ સિદ્ધ કરવાને માટે દરેક વખતે યાગ કરવો જોઈએ એ આ ન્યાયનું તાત્પર્ય છે. (૨. ૧. ૫)

(૨) સન્નિયોગશિષ્ટન્યાય-આ ન્યાય વ્યાકરણનો છે. પૂતકતોરૈ ચ (૪. ૧. ૩૬) એ પાણિનિસૂત્ર ઉપરના મહાભાષ્યમાં આ ન્યાય આવેલો છે. જેનું વિધાન સાથે થયેલું હોય તેમની પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ સાથે થાય છે. મહાભાષ્યમાં દાખલો આપવામાં આવ્યો છે કે દેવદત્તયજ્ઞદત્તાભ્યામિદં કર્મ કર્તવ્યમ્ । દેવદત્તાપાયે યજ્ઞદત્તોઽપિ ન કરોતિ । આ કામ દેવદત્ત અને યજ્ઞદત્ત એ એ જણે કરવું. તેમાં જો દેવદત્ત કામ ન કરે અને જતો રહે તો યજ્ઞદત્ત પણ તે કામ ન કરે. જુદાં જુદાં ફલ સિદ્ધ કરવાને માટે યાગરૂપી એક જ સાધનનું વિધાન કરવામાં આવેલું છે; અર્થાત્ યાગની સાથે જુદાં જુદાં ફલોનો સંબંધ એક સાથે જ રહેલો છે. તો પછી યાગનું એક ફલ જ્યારે મળે ત્યારે બીજું ફલ પણ મળવું જોઈએ એમ આ ન્યાયનું તાત્પર્ય છે. (૨. ૧. ૫.)

(૩) મગ્નશ્વેત્ પાતાલં વિશેત્-આ લૌકિક ન્યાય છે. જે માણસ પાણીમાં ડૂબે તે પાતાલમાં પહોંચે છે. (૨. ૨. ૫.)

(૪) ગુણોપસંહારન્યાય-આ ઉત્તરમીમાંસાનો ન્યાય છે. અહ્નસૂત્રના ત્રીજા અધ્યાયના ત્રીજા પાદમાં આ વિષયનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, તેથી તે વાદને કેટલીકવાર ગુણોપસંહાર પાદ પણ કહેવામાં આવે છે. અહ્નની ઉપાસનાને માટે વેદની જુદી જુદી શાખાઓમાં અહ્નના જુદા જુદા ધર્મોનું વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. ઉપાસનાઓ લિન્ન લિન્ન હોય છતાં પણ ઉપાસનાનો વિષય-અહ્ન-અધી ઉપાસનાઓમાં એક જ હોવાથી બીજી શાખાઓમાં વર્ણવેલાં અહ્નના ધર્મોનો પણ ઉપસંહાર કરવો જોઈએ. અર્થાત્ અહ્નની ઉપાસનામાં અહ્નનાં અધા ગુણોનો ઉપસંહાર કરવો ઉચિત છે. (૨. ૨. ૬)

(૫) બ્રહ્માહ્નન્યાય-આ ન્યાય રામાયણના પ્રસંગમાંથી લેવામાં આવેલો છે. એક વખતે રાક્ષસોએ હનુમાનજીને લંકામાં અહ્લાસ્ત્રથી ખાંધ્યા, તેથી હનુમાનજી સ્તબ્ધ અને સ્થિર થઈ ગયા. હનુમાનજીને ચેષ્ટા વિનાના જોઈને રાક્ષસોએ તેમને દોરડાથી ખાંધવાનો આરંભ કર્યો. આમ કરવાથી રાક્ષસોનો અહ્લાસ્ત્ર ઉપરનો વિશ્વાસ જતો રહ્યો અને તેથી અહ્લાસ્ત્રે પણ નીકળી ગયું અને હનુમાનજી મુક્ત થઈ ગયા. અવિશ્વાસ કેટલો ખાધક છે તે આ ન્યાય ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. (૨. ૨. ૬)

(૬) મુલ્યે કાર્યસંપ્રત્યયન્યાય-આ ન્યાય વ્યાકરણનો છે. નપુંસકમનપુંસકેનૈકવચ્ચાસ્યાન્ય-તરસ્યામ્ (૧. ૨. ૬૯) એ પાણિનિના સૂત્ર ઉપરના મહાભાષ્યમાં આ ન્યાય આપવામાં આવેલો છે. પતંજલિ કહે છે કે પ્રધાને કાર્યસંપ્રત્યયાન્દેષો ભવિષ્યતિ. આ ઉપરથી પ્રધાના-પ્રધાનચોઃ પ્રધાને કાર્યસંપ્રત્યયઃ એ પરિભાષા અસ્તિત્વમાં આવી છે. મુખ્ય અને અમુખ્ય એ બંનેને જ્યાં કાર્ય લાગુ પડતું હોય ત્યાં મુખ્યને જ તે કાર્ય લાગુ પાડવામાં આવે છે. એમ આ ન્યાયનો અર્થ છે. મુખ્ય વસ્તુ અન્તરંગ અને ઉપજીવ્યના કરતાં પણ વધારે બલવાન છે એમ હેતુમતિ ચ (૩. ૧. ૨૬) એ પાણિનિના સૂત્ર ઉપરના મહાભાષ્ય અને પ્રદીપમાં સિદ્ધ કરવામાં આવેલું છે. (૨. ૨. ૨૧)

(૭) અન્વહસ્તિન્યાય-આ લૌકિક ન્યાય છે. આંધળા માણસો હાથીનું સ્વરૂપ હાથીના જે ભાગનો તેમણે સ્પર્શ કર્યો હોય તે ભાગ રૂપે વર્ણન કરે છે. તે પ્રમાણે બધાય લોકો ભગવાનના એક ભાગને જ ભગવાન તરીકે વર્ણવે છે. (૨. ૨. ૩૫)

(૮) વક્રવન્ધન્યાય-આ લૌકિક ન્યાય છે. બગલાને મેળવવાની ઈચ્છા રાખનારો માણસ બગલાના માથા ઉપર માખણ મૂકે છે, અને તે માણસ એમ ધારે છે કે સૂર્યના તાપથી તેને માખણ ઓગળીને બગલાની આંખમાં જશે અને તેથી બગલો આંધળો થઈ જશે એટલે તેને પકડી શકાશે. અર્થાત્ બગલાને મેળવવાનો આ પ્રયત્ન કેવલ હાસ્યજનક છે, વ્યર્થ છે. જ્યાં વ્યર્થતાનો ભાવ દર્શાવવાનો હોય છે ત્યાં આ ન્યાય વાપરવામાં આવે છે. (૨. ૩. ૧૧)

(૯) તાત્સ્થ્યાત્તદ્વચપદેશન્યાય-આ લૌકિક ન્યાય છે. જે સ્થલમાં કોઈ એક પદાર્થ હોય તે પદાર્થ સ્થલના નામથી ઓળખાય છે: દા. ત. ભગવાનના ચરણારવિન્દમાં બધાં પ્રાણીઓ રહેલાં છે, તેથી બધાં પ્રાણીઓને ભગવાનના ચરણારવિન્દ તરીકે ઓળખાવી શકાય. પુંયોગદાહ્યાયામ્ (૪. ૧. ૪૮) એ પાણિનિના સૂત્ર ઉપરના મહાભાષ્યમાં આ ન્યાયનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલો છે. ત્યાં મદ્વા હસન્તિ (માંચડાઓ હસે છે), અને ગિરિર્દહ્યતે (પર્વત બળે છે) એ બે ઉદાહરણો આપવામાં આવેલાં છે. (૨. ૬. ૧૮)

(૧૦) કાકતાલીયન્યાય-આ લૌકિક ન્યાય પ્રસિદ્ધ છે. કાગડાનું બેસવું અને તાડવું પડવું એ કહેવત વ્યવહારમાં ઘણી પ્રચલિત છે. અકસ્માત્ દર્શાવવાને માટે આ ન્યાયનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. (૨. ૬. ૨૭)

(૧૧) કૈમુતિકન્યાય-આ ન્યાય વ્યવહારમાં ઘણો પ્રચલિત છે. કિમ્ એને ઉત્ત એ બે શબ્દો મળીને કિમુત શબ્દ થયો છે, અને તેના ઉપરથી કૈમુતિક શબ્દ સિદ્ધ થયો છે. આ ન્યાયનો અર્થ 'તો પછી એમાં કહેવું જ શું?' 'તો પછી કેટલું બધું?' ઇત્યાદિ થાય છે. દા. ત. જે માણસ ખીજાંઓનાં બાલકોને ચાહે તે માણસ પોતાનાં બાલકોને કેટલો બધો ચાહે? આ ન્યાયનું ખીજું નામ કાવ્યાર્થાપત્તિ પણ છે. (૨. ૭. ૭)

(૧૨) સ્વવ્યાપારે હિ કર્તૃત્વં સર્વત્રૈવાસ્તિ કારકે-આ ન્યાય વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં કારક પ્રકરણની અંદર આપવામાં આવેલો છે. કારકે (૧. ૪. ૨૩) અને સ્વતન્ત્રઃ કર્તા (૧. ૪. ૫૪) એ પાણિનિનાં બે સૂત્રો ઉપરના મહાભાષ્યમાં આ વિષયની સુંદર ચર્ચા કરવામાં આવેલી છે. દરેક કારકને પોતાનો વ્યાપાર હોય છે, અને પોતાના વ્યાપારમાં તે કારક સ્વતંત્ર હોવાથી કર્તા પણ કહી શકાય છે, કારણ કે કર્તા સ્વતંત્ર હોય છે. આ જ વિષયની ચર્ચા કરતાં ભર્તૃહરિ કહે છે કે ઉત્પત્તિમાત્રે કર્તૃત્વં સર્વત્રૈવાસ્તિ કારકે । વ્યાપાર-

મેદાપેક્ષાયાં કરુણાત્વાદિસંભવઃ ॥ અર્થાત્ વિવક્ષા પ્રમાણે સવ કારકમાં કર્તૃત્વ આવે છે. કેટલાક વૈયાકરણોનો અભિપ્રાય એવો છે કે કરણ, અધિકરણ અને કર્મ એ ત્રણ કારકો જ વિવક્ષાથી કર્તા બની શકે, પણ અપાદાન અને સંપ્રદાન એ બે કારકો કર્તા બની શકે નહિ. દા. ત. નવમા અધ્યાયના ત્રેવીસમા શ્લોકમાં લગવાને તપના સાધનથી સૃષ્ટિ વગેરે કર્યું. આમાં તપ એ સાધન-કરણ-છે. છતાં પણ ઉપર જણાવેલા ન્યાયથી આ તપ કર્તા પણ બને છે. (૨. ૯. ૨૩)

(૧૩) પૂર્વવદ્વા-આ બ્રહ્મસૂત્રમાંનું એક સૂત્ર (૩. ૨. ૨૯) છે. બ્રહ્મસૂત્રના ત્રીજા અધ્યાયના બીજા પાદમાં બ્રહ્મના સ્વરૂપનો વિચાર કરવામાં આવે છે. તેને અંગે બ્રહ્મસૂત્રકાર બ્રુદા બ્રુદા અભિપ્રાયો આપે છે. ૩. ૨. ૧૪-૧૮ એ પાંચ સૂત્રોમાં એકદેશીનો અભિપ્રાય આપવામાં આવેલો છે કે બ્રહ્મ સ્વાભાવિક રીતે નિર્ધર્મક છે અને બ્રહ્મમાં જે ધર્મો જણાય છે તે ઔપચારિક છે. પછીનાં સૂત્રોમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજી આ એકદેશીના મતનું ખંડન કરીને બ્રહ્મમાં સર્વવિરુદ્ધ ધર્મો રહેલા છે તેથી કાંઈપણ જાતનો વિરોધ નથી એમ સિદ્ધ કરે છે. ત્યાર પછી સૂત્રકાર પૂર્વવદ્વા એ સૂત્રમાં કહે છે કે પહેલાં પાંચ સૂત્રોમાં (૩. ૨. ૧૪-૧૮) બ્રહ્મ નિર્ધર્મક છે એ જે સિદ્ધાન્ત કહેવામાં આવ્યો છે તે પ્રમાણે બ્રહ્મ સ્વીકારવું. કેવલ બ્રહ્મ છે, અન્ય કાંઈપણ નહિ, એમ આ ન્યાયનું તાત્પર્ય છે. (૨. ૯. ૩૨)

(૧૪) સાપેક્ષમસમર્થ ભવતિ-આ ન્યાય વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં અને પછી લોકમાં પણ વાપરવામાં આવે છે. જે અપેક્ષાવાળું છે તે અસમર્થ છે. સુપ જાત્મનઃ ક્વચ્ (૩. ૧. ૮) એ પાણિનિના સૂત્ર ઉપરના મહાભાષ્યમાં આ ન્યાય આપવામાં આવેલો છે. (૨. ૧૦. ૯)

ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટ

અનુક્રમણિકા

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ
૧.	શુક્રદેવજીનું રાજ્ય પરીક્ષિતને અધિકારીના કર્તવ્યના પ્રમાણ-પ્રમેય નિર્ધારનું કથન ...	૧
૨.	એ પ્રમાણે સાધન-ફલ નિર્ધારનું કથન	૩૮
૩.	ભગવતપ્રાપ્તિના ઉપાય-શ્રવણાદિની આવશ્યકતા	૬૪
૪.	પરમ પુરુષનું વર્ણન	૮૩
૫.	સ્થૂલરૂપનો ઉત્પત્તિથી નિર્ણય	૧૦૭
૬.	વિરાટ પુરુષની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર ને સ્વરૂપ	૧૩૫
૭.	બ્રહ્માજીનું નારદ પ્રતિ જુદા જુદા અવતારોનું તેમ જ સ્વરૂપનું વર્ણન ...	૧૬૩
૮.	ભગવાનના ગુણોના વર્ણન પ્રતિ રાજ્ય પરીક્ષિતની જિજ્ઞાસા	૨૨૫
૯.	સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિ વખતે બ્રહ્માજીની મૂંઝવણ અને તેમના ચિત્તના વિક્ષેપનું ચતુઃશ્લોકી-ભાગવતદ્વારા ભગવાનથી નિરાકરણ, પછી ભાગવતશાસ્ત્રની પરંપરાનું આલવું	૨૪૭
૧૦.	ભાગવત-પુરાણના અર્થનું શુક્રદેવજીએ કરેલું પ્રકારકથન, અને સૃષ્ટિનો વિકાસક્રમ	૨૯૪
	દ્વિતીયસ્કંધમાં આવેલા શ્લોકોની અકારાદિક્રમે સૂચી	૩૨૫

સુધારો વધારો

પૃષ્ઠ ૮ મા ઉપર

તસ્માત્ સર્વાત્મના એ શ્લોકમાં આહારપૃથક્ત્વન્યાય છે તેની નીચે આ પાદટીપ ઉમેરવી.

“માધવકૃત જ્ઞેમિનીય ન્યાયમાળાવિસ્તરના ૨૪૭ પાના ઉપર આ ન્યાય લખ્યો છે. (આનંદાશ્રમ-પૂનામાં મુદ્રિત ઈસ્વીસન ૧૮૯૨ની પ્રતિ જુઓ)

જ્યોતિષ્ટોમશ્ચ સર્વાર્થઃ સર્વે સકૃદનુષ્ટિતેઃ ।

દયાત્પૃથક્પ્રયોગાદ્વા સકૃત્તસ્યાવિશેષતઃ ॥

एकैकस्यानपेक्षस्य फलस्यैव हि साधनम् ।

चोदितं तेन कामास्ते पर्यायेण भवन्त्यमी ॥

પ્રથમ કારિકામાં પૂર્વપક્ષ કરે છે કે સર્વે ફલ આપનાર જ્યોતિષ્ટોમ છે તે એક કરવાથી સર્વે ફલ મળે કે એક એક ફલને માટે જુદો યાગ કર્તવ્ય છે ? ત્યાં સિદ્ધાન્ત કહે છે કે દરેક ફલનાં તે યજ્ઞો સાધન હોવાથી દરેક ફલ માટે જુદો યાગ કરવો જોઈએ.

તરતિ મૃત્યું તરતિ પાપ્માનં તરતિ બ્રહ્મહત્યાં યોઽશ્વમેધેન યજતે આ શ્રુતિમાં મૃત્યુ પાપ અને બ્રહ્મહત્યા તરવાનું સાધન અશ્વમેધ કહ્યો છે. તેથી યુધિષ્ઠિરે તે ત્રણ દૂર કરવા માટે ત્રણ અશ્વમેધ કર્યાં. જુઓ, સુખોદિની પ્રથમ સ્કંધ ૮ મા અધ્યાયનો છઠ્ઠો શ્લોક. ત્યાં લખે છે કે આહારપૃથક્ત્વપક્ષેણ અશ્વમેધત્રયકરણમ્. એવી જ રીતે પ્રકૃતમાં દુઃખાલાવ અને સુખ એ બે ફલ છે તેમાં શ્રવણથી જો બંને ફલ મળે તો આહારપૃથક્ત્વન્યાય બાધિત થાય અને એક ફલ મળે તો પરમાનંદ પ્રાપ્ત ન થાય વગેરે સમજવું.”

श्रीकृष्णाय नमः ॥

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

जगद्गुरु श्रीमद्ब्रह्मसामर्थ्य-विरचित

श्रीमद्भागवत-सुप्नोधिनी

गुजराती अनुवाद

द्वितीय स्कन्ध : ज्ञानदीक्षा

[१. तत्त्वध्यान : अध्याय १ थी २]

अध्याय १ ले।

स्कन्धे तु प्रथमे प्रोक्तास्त्रिविधा ह्यधिकारिणः ।
तेषां कर्तव्यनिर्धारो द्वितीये विनिरूप्यते ॥ १ ॥
तस्मिन्निर्धारिते पश्चात् क्रियाविषयसंकथा ।
अग्रे च तां प्रवक्ष्यामस्वृतीयादिभिरुत्तमैः ॥ २ ॥
निर्धारणेऽङ्गत्रितयं वस्तुनिर्धारणं पुरा ।
श्रद्धा चैव विमर्शश्च वस्तुनिर्धारणं पुनः ॥ ३ ॥
प्रमाणेन प्रमेयेण साधनेन फलेन च ।
एकत्र मानमेये हि फलं साधनमेकतः ॥ ४ ॥
अतोऽत्र वस्तुनिर्धारं ह्यध्यायद्वितयं मतम् ।
श्रद्धापि द्विविधा लोके श्रोतृवक्तृविभेदतः ॥ ५ ॥
फलोपकार्यङ्गमेतन्नाधिकारे ततो विशेत् ।
विमर्शोऽपि द्विधा पूर्वमुत्पत्त्या चोपपत्तितः ॥ ६ ॥
त्रिविधे द्वे ततस्तत्र षडध्यायास्ततो दश ।
तत्र तु प्रथमेऽध्याये कर्तव्यं विनिरूप्यते ।
वस्तुनस्तत्त्वनिर्धारो मानमेयविभेदतः ॥ ७ ॥

प्रथम स्कन्धमां हीन मध्यम उत्तम लेखी त्रय प्रकारे अधिकारीयो
कथा. ते अधिकारीयोना कर्तव्यनो निर्धार द्वितीय स्कन्धमां कडेवाय छे. (१)
तेनो निर्धार थया पछी कृतिनुं कथन थशे. ते कर्तव्य आगण त्रीण स्कन्धथी

દશ ભાગમાં એટલે દ્વાદશ સ્કન્ધ સુધીમાં ઉત્તમ ભગવદ્લીલા કહેવામાં આવશે. (૨) વસ્તુનિર્ધારનાં પ્રથમ વસ્તુનિર્ધાર, શ્રદ્ધા, વિમર્શ અને પુનઃ વસ્તુનિર્ધાર નામનાં ત્રણ અંગો છે. (૩) પ્રમાણ પ્રમેય સાધન અને ફલ વડે તે કહેવાશે. (૪) તેથી વસ્તુનિર્ધાર નામના પ્રકરણના બે અધ્યાય થાય. શ્રદ્ધા નામના બીજા પ્રકરણમાં શ્રોતા અને વક્તાના ભેદથી શ્રદ્ધા બે અધ્યાયથી કહેવામાં આવશે. (૫) શ્રવણના ફલમાં શ્રદ્ધા ઉપકારક છે તેથી તેનો ઉલ્લેખ અધિકારમાં ન કરતાં પૃથક્ કર્યો છે. વિમર્શ નામનું તૃતીય પ્રકરણ છે. તે વિમર્શ ઉત્પત્તિ અને ઉપપત્તિના ભેદથી બે પ્રકારનો છે. પુનઃ તે બંને પ્રકારના અવાંતર ત્રણ ત્રણ ભેદને લઈને તેના છ પ્રકાર થયા. તે એક એક અધ્યાયથી કહ્યા છે. તેના છ અધ્યાય થયા. પૂર્વે બે પ્રકરણના ચાર અધ્યાય મળીને દ્વિતીય સ્કન્ધના કુલ દસ અધ્યાય થયા. (૬) તેમાં પ્રથમાધ્યાયમાં અધિકારીના કર્તવ્યનો નિર્ધાર કહેવાય છે, તેમાં પણ વસ્તુના તત્ત્વનો નિર્ધાર કહેવાનો છે. તેમાં પ્રમાણ અને પ્રમેયનો નિર્ધાર આ પ્રથમાધ્યાયમાં થાય છે. (૭)

પ્રથમ સ્કન્ધમાં અધિકારી કહ્યા તેમાં પરીક્ષિતને ઉત્તમાધિકારી કહ્યા. તેણે શું કરવું જોઈએ એ પ્રશ્ન થાય તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે ભગવત્કૃપાથી સત્પુરુષોનો સંગ થાય તો સર્વતત્ત્વને જાણવાની ઇચ્છાથી તેને પ્રશ્ન કરવો જોઈએ, તેથી સર્વાત્મપણાથી શું કર્તવ્ય અને મરતો હોય તેનું શું કર્તવ્ય એવા બે પ્રશ્નો પ્રથમ સ્કન્ધના અંતમાં પરીક્ષિતે શુકદેવજીને કર્યા છે. પહેલા પ્રશ્નમાં 'સર્વાત્મના કર્તવ્ય' એનો અર્થ કરે છે કે જે કર્યા વગર કોઈ પુરુષાર્થ સિદ્ધ ન થાય, તે સર્વાત્મના કર્તવ્ય કહેવાય. તે પ્રશ્નમાં મનુષ્યેષુ મનીષિણામ્ એમ બુદ્ધિવાળા મનુષ્ય એમ સામાન્ય કહ્યું છે. તેનો નિર્ધાર કર્યો નથી તે એ પ્રશ્નના ઉત્તરદાન સમયે નક્કી થશે. મરનારના કર્તવ્યનો નિર્ધાર કરવા માટે બીજો પ્રશ્ન છે જે:—

યચ્છ્રોતવ્યમથો જાપ્યં યત્કર્તવ્યં નૃભિઃ પ્રમો ।

સ્મર્તવ્યં મજનીયં વા વ્રૂહિ યદ્વા વિપર્યયમ્ ॥ ૧-૧૯-૩૮ ॥

શ્રોતવ્યાદિ પાંચ પ્રશ્નો ઉપરના શ્લોકથી પરીક્ષિતે કર્યા તે ઉપરના બે પ્રશ્નના ઉત્તરથી જ તેના ઉત્તર અપાઈ જશે; કેટલાકનો નિર્ણય આગળ ઉપર થશે. તેથી અહીં તો બે પ્રશ્નો (સર્વાત્મના કર્તવ્ય અને મરણોન્મુખનું કર્તવ્ય) એ સમજવાને માટે સર્વ વસ્તુનું તત્ત્વ કહેવું જોઈએ. તેમાં ફલમુખ-અંગરૂપ શ્રદ્ધા અને વિચાર કહેવાં જોઈએ. તેની આવશ્યકતાનું તે તે પ્રકરણમાં વર્ણન કરીશું. તેમાં 'સર્વાત્મના કર્તવ્ય' નામના પહેલા પ્રશ્નનો ઉત્તર વરીયાનેષ તે પ્રશ્નઃ એ શ્લોકથી ૧૪મા શ્લોક સુધી કહેવાય છે. પોતે ઉત્તર આપે તે પહેલાં તેના પ્રશ્નને અભિનંદન આપવું જોઈએ, કેમકે પ્રશ્ન કર્યો તો આ કથા કહેવામાં

આવી. ભૂખ્યો હોય તો અન્નદાન યથાર્થ ગણાય. તેમ સાકાંક્ષને કર્તવ્ય કહેવાય. તે કહેવામાં અધિકારનો નિશ્ચય પણ કહેવાશે, કેમકે પહેલાં પ્રશ્ન-શેષપણાથી તેનું વિશિષ્ટ કથન થયું નથી. બુદ્ધિપૂર્વક વિચારીને કરનાર માણસને વિધિ પ્રવર્તાવે તેનું ફલ ન કહે તો તે તે કર્તવ્યમાં પ્રયત્નવાળો ન થાય; તેથી ફલનો નિર્ધાર કરવા માટે અધિકારી કહેવો જોઈએ. તેમાં ત્રણ દોષ દૂર કરવા માટે તે વાત ત્રણ શ્લોકથી કહેવામાં આવે છે. તેમાં પહેલાં શ્લોકમાં શુકદેવજી પરીક્ષિતના પ્રશ્નને વખાણે છે:

શ્રીશુક ઉવાચ ।

વરીયાનેષ તે પ્રશ્નઃ કૃતો લોકહિતં યતઃ ।

આત્મવિત્સંમતઃ પુસાં શ્રોતવ્યાદિષુ યઃ પરઃ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—આત્માને જાણનાર પુરુષો જેમાં સંમત થાય, શ્રોતવ્યાદિમાં શ્રેષ્ઠ અને જેનાથી લોકોનું હિત થાય એવો તમારો પ્રશ્ન અતિશ્રેષ્ઠ છે.

ભાવાર્થઃ—શ્રોતવ્યાદિ પ્રશ્નો કયા તેમાં પ્રથમ જે કહ્યું છે કે સર્વાત્માથી શું કરવું એ પ્રશ્ન બહુ સારો છે, કેમકે તે પ્રશ્ન તમારો ઉપકારક છે. બીજા પ્રશ્નોમાં બીજાના ઉપકારક થવાનું છે. આ પ્રશ્નમાં મોટાઓ સંમત છે. એ માટે કહે છે કે આત્માને જાણનારને પણ તમારો પ્રશ્ન રોચક છે. આથી આવા પ્રશ્નોત્તરમાં બુદ્ધિ ઉપર ભાર પડતાં તે તીવ્ર થાય છે એમ સૂચના કરી. બધા સ્વતંત્ર વિચાર કરનારા પણ આ તમારા પ્રશ્નમાં સંમત થાય છે, તેથી સર્વાત્માથી શું કરવું એ તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર હું આપીશ, એવો આ કહેવાનો સાર છે. (૧).

ફળની ઈચ્છા રાખનાર અધિકારીનો નિર્ધાર કરવા માટે કહે છે કે બધાનું એક જ કર્તવ્ય નથી હોતું:

શ્રોતવ્યાદીનિ રાજેન્દ્ર નૃણાં સન્તિ સહસ્રશઃ ।

અપદ્યતામાત્મતત્ત્વં ગૃહેષુ ગૃહમેધિનામ્ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—હે રાજેન્દ્ર ! માણસો ઘરમાં બુદ્ધિ રાખી આત્માના તત્ત્વને ભૂલે છે ત્યારે તેને હજારો બાબતો ઘર સંબંધમાં સાંભળવાની હોય છે.

ભાવાર્થઃ—આગળના પ્રશ્નોને શુકદેવજીએ વખાણ્યા નહિ તેથી એ પ્રશ્નોની ગૌણતા સૂચિત થાય છે, તોપણ રાજાની ઈચ્છા દઢ હોય તો પ્રથમ પ્રશ્નને સારી રીતે કહે તોપણ તે ઉત્તર રાજાના મનમાં ન ઊતરે; તેથી અધિકારના પ્રશ્નની વાતમાં સાંભળવાની વાતને ઉડાવે છે: તમે રાજા છો. બહુ જાતના લોકો તમે જોયા. બહુ શાસ્ત્રો તમે વાંચ્યાં, તેમાં તેમનો કે તમારો કોઈ પુરુષાર્થ સિદ્ધ ન થયો. તે તમારા અનુભવમાં હશે, એ

ખતાવવા “રાજેન્દ્ર” સંબોધન છે. રાજના પ્રશ્નમાં ‘નૃભિઃ પ્રમો’ સામાન્યાધિકારીનો પ્રશ્ન છે. એમ છે તેથી ઉત્તર શ્લોકમાં પણ ‘નૃણામ્’ કહ્યું છે તે સામાન્ય અધિકારની વાત છે. તે વાતો કહી કેમ નહિ? ત્યાં કહે: તે હજારો છે એટલે મારા કહેવા પહેલાંની તે પ્રચલિત વાતો છે; તેને માટે કહેવી પડે તેવું નથી, કેમકે તે તો સર્વ કોઈ સામાન્ય રીતે જાણે છે. આત્માનું યથાર્થ સ્વરૂપ સામાન્ય અધિકારી નથી જાણતો, કારણ કે તેનો શાસ્ત્રમાં અધિકાર નથી પરંતુ ધરમાં છે. શ્લોકમાં સામાન્ય રીતે તો દેહને આત્મા કહે છે. અથવા આત્મા ને દેહ સાથે છે. દેહથી આત્માને જુદો દેખાડવાનો ઉપાય હોય તો તેઓ આત્માનું ખરું સ્વરૂપ કેમ ન જાણે? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે તો ધરમાં કુટુંબ સાથે રહેનાર છે. તે દેહથી જુદો આત્મા જાણે તો તેને તેમાં શો લાભ? તેને તો કુટુંબમાં બુદ્ધિ સ્થિત હોય છે, તેથી તેમાં ઉગયોગી હોય તેટલું તેને જાણવાનું હોય. દેહથી જુદો આત્મા છે એવું જ્ઞાન તો ધરનો બાધ કરનાર છે, તેથી તેવો વિવેક તેને કામનો નથી. તેની બુદ્ધિ ધરમાં છે, અહીં સમમી વિલક્ષિત નિમિત્તમાં છે, એટલે અમો તો ગૃહસ્થ-ધર્મમાં કુશળ થઈશું. આપણે તો ધરમાં મન બુદ્ધિ કર્મથી રહેવું જોઈએ; તેથી જેનાથી ગૃહ-સંસાર સારો ચાલે તેવી બુદ્ધિ તે રાખે છે. એવી બુદ્ધિ તો શ્લોકમાં પ્રચલિત વાતો લખી હોય એવા ગ્રન્થો વાંચવાથી વધે; તેને અમારા જેવા ત્યાગીના વાક્યની જરૂર ન હોય; તેથી તમે સામાન્યાધિકારીનો પ્રશ્ન કર્યો તે બરાબર સારો ન કહેવાય. આમ કહેવાથી મરનારે શું કરવું એ પ્રશ્નની સ્તુતિ કે નિંદા ન કરે, તેથી તેનો ઉત્તર આગળ ઉપર આપવાનો સંભવ ખરો. (૨)

શ્લોકમાં બુદ્ધિને સુધારવાના ઉપાયો બહુ છે તે ઉપાયથી તેઓની બુદ્ધિ કેમ ન સુધરે? કેવળ સંસારમાં તેની બુદ્ધિ કેમ રહે? તેના ઉત્તરમાં કહે છે:

નિદ્રયા હિયતે નક્તં વ્યવાયેન ચ વા વયઃ ।

દિવા ચાર્થેહયા રાજન્ કુટુંબભરણેન વા ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—ગૃહસ્થ લોકોને રાત્રિ નિદ્રામાં જાય છે અથવા તો ગ્રામ્યધર્મોમાં જાય, દિવસ તો પૈસા મેળવવામાં અથવા કુટુંબનું પોષણ કરવામાં જાય, તેથી તેના આયુષનો અન્યત્ર ઉપયોગ નથી.

ભાવાર્થ:—સત્સંગને સિદ્ધ કરવાનો તેને સમય જ મળતો નથી. તેને જેટલો સમય છે તેટલો જ બીજાં કાર્યોમાં જાય છે. તે કહે છે: તેમના આયુષનો અર્ધો ભાગ તો નિદ્રા અથવા બીજાં લૌકિક કામમાં રોકાય છે. રાતના નિદ્રા કરે એટલે તેટલો વખત અજ્ઞાનમાં ગયો. દિવસનું આયુષ પૈસા મેળવવામાં જાય, એટલે અર્ધું અજ્ઞાનમાં અને અર્ધું અન્યથા જ્ઞાનમાં, એમ

તે સામાન્ય લોકનું આખું આયુષ્ય નકામું જાય છે એમ કહ્યું. બધી રાત ઊંઘમાં જતી નથી, તો તેમાં બીજાં કામો કેમ ન થઈ શકે ? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે લૌકિક કાર્ય કે તેના સાધનમાં નિદ્રા-વ્યતિરિક્ત સમય જાય છે. એ બે વાતને છોડીને બીજી વાત રાતમાં બનવાનો સંભવ નથી. મૂળ પ્રલોકમાં વયઃ શબ્દ કહ્યો છે તેનાથી પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરનાર યુવાવસ્થા સમજવાની છે, કેમકે વૃદ્ધાવસ્થા પુરુષાર્થ કરવામાં ઉપયોગી નથી, તેવી જ બાલ્યાવસ્થા કર્મ જ્ઞાન કે ભક્તિમાં ઉપયોગી નથી. ધર કરીને રહેવું તેમાં ધનની જરૂર છે. તે ધન હોય તો જ ગૃહી થવાય. ચકાર છે, તેથી દિવસમાં પણ પૈસાવાળા ઊંઘે છે. પૈસાની જોગવાઈમાં વખત ન ગુમાવવો પડે તેટલી પૈસાની સગવડ હોય તે કુટુંબના પોષણમાં તે વખતનો ઉપયોગ કરે છે. (૩)

ગૃહમાં કુટુંબ સાથે રહેનારને પણ વૈરાગ્યનાં સાધનો તો ઉપસ્થિત થાય છે તો તેથી તેને ધરમાં વિરાગ કેમ થતો નથી ? ત્યાં કહે છે:

દેહાપત્યકલત્રાદિષ્વાત્મસૈન્યેષ્વસત્સ્વાપિ ।

તેષાં પ્રમત્તો નિધનં પશ્યન્નપિ ન પશ્યતિ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—દેહ સ્ત્રી પુત્રાદિ એ આત્માની સેના છે છતાં તે દુષ્ટ છે, આત્માનો નાશ કરનારી છે, તેમાં ગાંડા બનેલો સંસારી તેને મરતાં જુએ છે છતાં તેને મરેલાં ન માનતાં તેને માટે કાર્ય કર્યાં કરે છે.

ભાવાર્થઃ—ધરમાં મુખ્યતા ત્રણની છે. દેહ પુત્ર અને સ્ત્રીને લઈને બીજા ગણાય છે. તે દેહ પુત્ર અને સ્ત્રી ગુણ અને સ્વભાવથી દુષ્ટ છે, કારણ કે તે આત્માનો નાશ કરનાર છે. જે જેનાં સંબંધિ હોય તે તેનું પોષણ કરે છે. આ ત્રણ આત્માની સેનારૂપ છે છતાં આત્માને શત્રુ પાસે મરાવે છે, તેથી દેહ પુત્ર સ્ત્રી દુષ્ટ છે. દુષ્ટ હોય તો તે શું કરી નાખે તે તો કહો. તે આત્માનો નાશ કરનાર ધન છે. તે ધનથી સ્ત્રી પુત્ર દેહ વગેરેનું પોષણ કરે છે, તેથી તેનું જ નિધન (નાશ) થાય છે. દુષ્ટનો નાશ થાય ત્યારે તે આત્મામાં નિષ્ઠાવાળો થાય, પણ અન્તઃકરણના દોષોને લઈને આત્મામાં તેની નિષ્ઠા થતી નથી. જેમ ખૂબ સુરાપાન કરનાર પોતાના શરીર ઉપરથી ઊતરી જતા કપડાને અડકે છે છતાં ખુલ્લા દેહને કે પડતા કપડાને યાદ કરતો નથી, તેમ આ પણ મરી જતા દેહ પુત્ર સ્ત્રીને જીવતાં જાણી તેને માટે પ્રયત્ન કરે છે. તેથી ધરમાં રહેનાર અંદર અને બહારના દોષોથી વ્યાપ્ત છે, આયુષ્યને વૃથા ગુમાવે છે. ધરમાં ઉપયોગી બુદ્ધિવાળો છે તેથી તેવાને શું શ્રવણ કરવું તે ન પૂછવું.

બુદ્ધિરાયુશ્ચ દોષાણામભાવઃ કારણં યતઃ ।

યસ્ય નૈતે ભવિષ્યન્તિ તસ્ય નાસ્ત્યધિકારિતા ॥

બુદ્ધિ આયુષ અને દોષાભાવ એ અધિકારના કારણરૂપ છે. જેને આ વ્રણ ન હોય તેનો અધિકાર નથી એમ સમજવાનું છે. (૪)

એમ શુકદેવજી રાજના પ્રશ્નને વખાણીને સાધારણ પ્રશ્નોને છોડીને અભયની ઈચ્છાવાળાએ શું કરવું તે કહે છે:

તસ્માદ્ભારત ! સર્વાત્મા ભગવાન્ હરિરીશ્વરઃ ।

શ્રોતવ્યઃ કીર્તિતવ્યશ્ચ સ્મર્તવ્યશ્ચેચ્છતાઽભયમ્ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—હે ભારત ! ભરતના કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલ પરીક્ષિત ! અભયને ઈચ્છનાર સર્વના આત્મા-ભગવાન્ હરિ ઈશ્વરનું શ્રવણ કીર્તન અને સ્મરણ કરવું.

ભાવાર્થઃ—તમે એ પ્રશ્ન કર્યા તેમાં પહેલો પક્ષ ઉત્તમ છે. સામાન્ય વર્ગનું શ્રેય પૂછ્યું તે પ્રશ્ન ઠીક નથી. તેથી જેને સંસારથી ભય હોય તે દૂર કરવાનો જે યત્ન કરતા હોય તે અભયની ઈચ્છાવાળાએ ભગવાનનું શ્રવણ કીર્તન અને સ્મરણ કરવું. જે કે શ્રવણ કરવામાં યુક્તિ કહેવી જોઈએ, પરંતુ બહિર્મુખની બુદ્ધિ યુક્તિને પણ ગ્રહણ કરતી નથી, તેથી સ્વભાવથી અધિકારી કહેવો જોઈએ. તે તમે અધિકારી છો એમ “ભારત”-સંબોધનથી કહે છે. આ સંબોધન પરીક્ષિતના વિશિષ્ટાધિકારનું ઘોતક છે. તેથી મારા કથનમાં તેને વિશ્વાસ રહેશે. શ્રીભાગવતમાં કહ્યું છે કે દુષ્યન્ત રાજનો પુત્ર ભરત માયાને તરી ગયો, એટલે ભરતને માયામાં મોહ ન હતો, એટલે તેના વંશમાં જન્મેલાને માયાથી મોહ ન હોવાથી કહેલી કથામાં વિશ્વાસ હોય છે.

વેદમાં કહેલા વિધિઓથી અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કરવાનો અથવા આત્માને જાણવાના વિધિઓ વેદમાં કહ્યા છે તે બધાને છોડીને ભગવાનનું શ્રવણ કરવાનો વિધિ કહો છો તે તો અવૈદિક કહેવાય તેનું કેમ ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે કે પ્રમાણબળ કરતાં પ્રમેયબળ મોટું છે તે આગળ કહેવાશે. તેમાં પ્રમેયમાં યુક્તિ બલવતી છે. આ યુક્તિઃ મોક્ષની ત્રૈવર્ણિકો જ ઈચ્છા કરે એવો નિયમ નથી, જેણે પૂર્વે બહુ પુણ્ય કર્યા હોય એવા અત્રૈવર્ણિકોને પણ અભય (મોક્ષ) મેળવવાની ઈચ્છા થાય છે. અત્રૈવર્ણિકને માટે કોઈ વેદે કોઈ વિધાન કરી અભય કરવાનો આદેશ કર્યો નથી. તેને માટે સાધન (પુરાણે) કહેવું જોઈએ. તે અત્રૈવર્ણિકને માટે કહેલ સાધનથી જો ત્રૈવર્ણિકનો પણ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો હોય તો તે અવશ્ય કરવા જેવો અને સહેલથી બની શકતો સર્વોપયોગી (ત્રૈવર્ણિક અત્રૈવર્ણિકને ઉપયોગી) એક ઉપાય કહેવો જોઈએ. તે ઉપાય તો સર્વના આત્મા ભગવાન હોય. તે ભગવાનના સંબંધવાળો ઉપાય કહેવો જોઈએ. તેમાં પોતાનો આત્મા ન સાંભળવો એવું ન હોય. આત્મા વા અરે શ્રોતવ્યઃ આત્માનું નિશ્ચયપૂર્વક શ્રવણ કરવું. આત્મલાભાત્ત પરં વિચિત્તે આત્માના

લાલથી ઉત્તમ કોઈ ફલ નથી; તરત્તિ શોકમાત્મવત્ આત્માને જાણનાર શોકને તરી જાય છે; એમ શ્રુતિઓ કહે છે. તે શ્રુતિઓ જે પોતપોતાના આત્માને સાંભળવાનું વિધાન કરતી હોય અને આત્મશબ્દથી દેહનો બોધ થતો હોય તો શ્રુતિના વાક્યનો છેડો જ ન આવે, કેમકે બધા આત્માને કોઈ સાંભળી જ ન શકે; વળી આત્મામાં પ્રકૃતિવિકૃતિભાવ પણ સંભવે નહિ; માટે જે બધાનો એક આત્મા હોય તેને સાંભળવો; તેથી શ્રુતિમાં આત્મપદ સર્વના આત્માનું વાચક છે, જાતિવાચક નથી. જે જાતિવાચક આત્મા લઈએ તો વ્યક્તિરૂપ આત્મા ગૌણ થાય; તે શ્રૌત એટલે શ્રુતિપ્રતિપાદ્ય ન રહે. કર્મમાં ત્રીહિમિર્યજેત એમ શ્રુતિ કહે ત્યાં જાતિ લઈએ તો ત્રીહિત્વ હોમમાં ઉપયોગી ન હોવાથી ત્યાં જાતિ ઉપરથી વ્યક્તિનો આક્ષેપ થાય છે. તેવું જ્ઞાનમાં હોતું નથી, તેથી શબ્દ સાંભળતાં જાતિનું જ્ઞાન થશે એ જાતિથી વ્યક્તિનો આક્ષેપ થતાં બાધ નહિ આવે તો શ્રુતિએ કહેલ શ્રવણ અધુરું રહેવાનું પહેલાં કહ્યું છે તે દોષ થતાં આત્માને અલયરૂપ ફલ નહિ મળે; આત્માથી દેહનો પણ બોધ થશે. શ્રુતિમાં આત્મશબ્દ લખ્યો છે ત્યાં પ્રકારભેદ કહ્યો નથી; તેથી આત્માને સાંભળવો એટલાથી જ કાર્ય સિદ્ધ થતું હોય તો તેના વિશેષ જ્ઞાન માટે યત્ન કરવો વૃથા થશે. શ્રુતિનું કથન ગૌણરૂપ થશે; તેથી સર્વનો આત્મા હોય તેનું શ્રવણ કરવું એવો તેનો અર્થ કરવો જોઈએ. સર્વાત્મા અને શરીરમાં રહેલ આત્મામાં અંશાંશિભાવે અભેદ હોવાથી આત્મામાં ગૌણતા નહિ આવે. વળી બ્રહ્મસૂત્રમાં શ્રીકૃષ્ણ દ્વિપાયન આજ્ઞા કરે છે કે 'ફલમત્ત ઉપપત્તેઃ' ફલરૂપ લગવાન છે, કેમકે સર્વના ફલ તે જ છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે કેવળ જ્ઞાનથી મોક્ષ થતો નથી, પણ જ્યારે લગવાનના ગુણ ગાઈએ ત્યારે લગવાન પ્રસન્ન થઈ તેને મોક્ષનું દાન કરે. તે લગવાન જે નિર્ધર્મક હોય વા શારીરાત્મરૂપ હોય તો તે ફલ ન આપી શકે; તેથી ફલ દેવામાં સમર્થ હોય એવા આત્માના શ્રવણનું વિધાન શ્રુતિ કરે છે, એટલે ગુણવાળા સમર્થ લગવાનનું શ્રવણ કરવાનું શ્રુતિ કહે છે. પરમબ્રાહ્મ-શાસ્ત્રમાં પ્રતિપ્રાદ્ય આત્મા કેવળ ચિત્તિશક્તિ લેવાનો નથી. વેદનો અર્થ પણ આત્મશબ્દથી છ ગુણવાળો આત્મા લેવો એવો છે એમ અમો કહીએ છીએ.

હવે ફલમાં 'હુઃખ દૂર થાય' અને 'સુખ મળે' એ જે ફલ ગણાય છે, તેમાં પ્રથમ હુઃખ દૂર થાય તે ઈષ્ટ છે. હુઃખ દૂર કરવામાં બુદ્ધિની પ્રથમ પ્રવૃત્તિ થાય છે. તેમાં શ્રવણ અને શ્રવણથી થતા જ્ઞાનને સર્વ ફલરૂપ માનો વા એક ફલરૂપ કહો તો આહાર-પૃથક્ત્વ ન્યાયથી સર્વ ફલ થાય તો પ્રથમ આ સાક્ષાત્કાર થતાં હુઃખ દૂર થશે પણ પરમાનંદ નહિ મળે. પરમાનંદ

મળશે એમ કહો તો સ્વર્ગની પેઠે દુઃખ નિવૃત્ત નહિ થાય. “સાથે રહે તેની પ્રવૃત્તિ સાથે થાય તેમ નિવૃત્તિ પણ સાથે જ થાય”, એ ન્યાયે બે ફલ થવાં જોઈએ, પરન્તુ અહીં તો ફળ આપનાર ભગવાન હોવાથી બે ફલ સાથે ન આપે. જો તેમ કરે તો આહારપૃથક્ત્વન્યાયનો ભંગ થાય, માટે શ્રવણ એવા ભગવાનનું કરવું કે જે દુઃખને હરનાર પણ હોય; તેથી મૂળમાં હરિ શબ્દ કહ્યો છે. “ઈશ્વર” શબ્દ કહ્યો છે તે બંને ભગવાનનાં વિશેષણો છે. હરિ છે તે સાંભળનારના બધાં દુઃખ દૂર કરશે, જ્યારે ઈશ્વર છે તે શ્રવણ કરનારને બધાં સુખોનું દાન કરશે. “તેની જેમ જેમ ઉપાસના કરે તેમ તે ફલ આપે છે” એમ શ્રુતિ કહે છે, તેથી ચાર ધર્મ વિશિષ્ટ (સર્વાત્મા ભગવાન હરિ અને ઈશ્વર) એવા આત્માનું શ્રવણ કરવું. એ શ્રવણવિષયરૂપ વિષયને વિશેષણ-ધર્મોથી જુદો પાડીને તેમાં શું કરવું તે હવે કહે છે કે તેનું શ્રવણ કીર્તન અને સ્મરણ કરવું. ત્યાં હવે શંકા કરે છે કે આ શ્રી ભાગવત તો ભક્તિફલક શાસ્ત્ર છે, તેનાં શ્રવણ વગેરે ધર્મરૂપ નથી, કેમકે ઉત્તમ વક્તા શ્રી શુકદેવજી છે; માટે નવધા ભક્તિ કરવાનું કહેવું જોઈએ ત્યાં શ્રવણ કીર્તન અને સ્મરણ જ કેમ કહ્યાં? ત્યાં કહે છે કે તમારું કથન ઠીક છે, પણ તે બધાં સાધનો પ્રેમ થયા પછી થાય; માટે પ્રેમ થવા માટે પ્રથમ ત્રણ જ ભક્તિ કહી છે. એ શ્રવણ કીર્તન અને સ્મરણ કરવાથી ભગવાનમાં સ્નેહ થશે; તેથી વગર કહ્યે સ્નેહ જ આગળની ભક્તિ કરાવશે. ત્યાં કહે છે કે આ શ્લોકમાં તો ભગવાનને સાંભળવા એમ કહ્યું તેનો શો અર્થ સમજવો? ભગવદ્વાચક શબ્દો કાનથી સાંભળવા અથવા તે શબ્દોનો અર્થ સમજવો અથવા તેનો અભિપ્રાય જાણવો? તે બધા તદ્વાચક શબ્દોનો કે એકાદ શબ્દનો? પ્રથમ પક્ષ લો તો શ્રોતવ્ય-વિધિ વૃથા છે. જ્ઞાન તો પ્રમાણ વસ્તુને અધીન છે, તેથી કાનવાળો માણસ કોઈક ભગવદ્શબ્દને તો કાનથી સાંભળશે કે તેનું તેને જ્ઞાન થવાનું જ; એટલે તેને માટે વિધિ કરવો વ્યર્થ છે. વિધિરત્યન્તમપ્રાપ્તૌ કોઈ રીતે પ્રાપ્ત થતું ન હોય તેને વિધિ કહે એવું તેનું લક્ષણ છે. જો સંકેતનું ગ્રહણ કર્યું હશે તો તે શબ્દનું જ્ઞાન પણ તેને થવાનું જ. તેને માટે યત્ન કરવાની પણ જરૂર નથી, કેમકે કોઈ ઉચ્ચાર કરશે કે તેનું જ્ઞાન થશે. બીજો પક્ષ કહે છે કે જો તમે ભગવદ્વાચક બધા શબ્દો સાંભળવા એવો અર્થ કરતા હો તો તેવી તો કોઈની શક્તિ નથી કે ભગવદ્વાચક બધા શબ્દોને કોઈ સાંભળી શકે. તેટલો કાળ કોઈનું જીવન ન રહી શકે. કેમકે એક માણસ ભગવદ્વાચક બધા શબ્દોને કહી પણ ન શકે. ચત્કિચિત્પદ વાક્ય તો બધાં સાંભળે, માટે તેને માટે વિધિની જરૂર નથી. હવે શ્રવણ એટલે પદ વાક્યના શક્તિતાત્પર્યનો નિર્ધાર. તેવાં જ કીર્તન અને સ્મરણ કહો તે ઘટતું નથી, કેમકે બધા

પદ વાક્યોનું શ્રવણ કીર્તન કે સ્મરણ કોઈ ન કરી શકે; યત્કિચિત્પદવાક્યનું શ્રવણાદિ તો સર્વથી થઈ જાય જ, તેથી તેના ઉપદેશની જરૂર નથી એમ કોઈએ કહેવું નહિ, કેમકે 'લગવાન વાસુદેવની દશવિધ લીલા શ્રવણનો વિષય છે. તેને માટે ખીજી કૃતિ કહી છે. સામાન્ય રીતે પદવાક્યગત શક્તિ-તાત્પર્યનો નિર્ધાર આ સ્કંધમાં કહેવાય છે; માટે તમે કહો છો તે દૂષણ અહીં સંભવતું નથી.' લગવાનની દશવિધ લીલાનું શ્રવણ કરવું, એમ ન માનો તો આ શ્લોકમાં સર્વાત્મા લગવાન હરિ અને ઇશ્વર એવાં શ્રવણના વિષયરૂપ લગવાનનાં વિશેષણોથી શ્રવણ સિદ્ધ થશે તો તદ્દર્થ વિધિ થશે. તૃતીયથી દ્વાદશ સ્કંધ સુધીની લાગવતની કૃતિ પણ વ્યર્થ થશે. તેથી તે બધાના શક્તિતાત્પર્યનો નિર્ધાર વ્યાકરણની જેમ મીમાંસાની જેમ અહીં કરાય છે; તેથી કોઈ પ્રકારે દોષ નથી. આ ચાર ગુણો અધિકારીને ફલ આપનારનું નિરૂપણ કરવા માટે કહ્યા છે, શ્રવણ કરવા યોગ્ય હોઈને કહ્યા નથી. તેનો અવચ્છેદકતાથી ઉપયોગ છે. લગવાનના ગુણ અનન્ત હોવા છતાં તેનો આ દશ લીલામાં અન્તર્ભાવ થાય તેમ આગળ ઉપર કહેવાશે. અનુપ્રવેશ છતાં તેનું અનન્તપણું રહે તેમ કહેવાશે.

હવે કહે છે કે આ શ્લોકમાં શ્રોતવ્ય કીર્તિતવ્ય અને સ્મર્તવ્ય કહ્યા છે, તે ત્રણ કહેવાની અહીં જરૂર નથી. એક પ્રેમ લગવાનમાં કરવાથી અલય (મોક્ષ) સિદ્ધ થશે. કોઈ કહે કે ત્રણ મળીને અલય સિદ્ધ કરશે તો તેમ કહેવું ઠીક નથી, કેમકે પરીક્ષિતનો મોક્ષ થયો એમ આ ગ્રંથમાં છે અને તેણે આ ત્રણ તો કર્યાં નથી પણ એકલું શ્રવણ જ કર્યું છે; તો જો ત્રણ મળીને અલય કરે એમ કહીએ તો પરીક્ષિતનો મોક્ષ ન થવો જોઈએ. શ્રવણ આવશ્યક છે તેથી તેનો વિકલ્પ કરી અનેક વિધિઓ કરવા ન જોઈએ. અહીં કહે છે કે આ ત્રણ અન્યોન્યનિર્વાહક છે, તેથી ત્રણ કરવાનું વિધાન છે, તે જ બતાવે છે કે કીર્તનનો વિધિ ન કરે તો શ્રવણ જ ન થઈ શકે. ત્યાં કહે છે કે જેમ અધ્યયનનો વિધિ છે તેમ એકનું વિધાન કરવાથી ખીજાની એની મેળે પ્રાપ્તિ થશે. ત્યાં તો સંસારી હોય તે સાપેક્ષ હોવાથી લાણાવે એટલે અધ્યયન થશે તેનો વિધિ કરવાની જરૂર નથી, કેમકે વૃત્તિને માટે પણ લાણાવનારો લાણાવશે. અહીં તેવું નથી, કેમકે શ્રવણ કરીને મોક્ષ મેળવશે તેની પ્રવૃત્તિ કીર્તનમાં નહિ થાય. ત્યારે કીર્તનનો વિધિ કરો. કીર્તન કરનારને સાંભળનાર મળશે તો શ્રવણ સિદ્ધ થશે એમ ન કહેવાય, કેમકે પરીક્ષિતે કીર્તન કર્યું નથી અને અલય પ્રાપ્ત કર્યું છે. ત્રણેથી મળનાર મોક્ષમાં કાંઈ તારતમ્ય જણાતું નથી, માટે અતિનિરપેક્ષ શુકાદિની કીર્તનમાં પ્રવૃત્તિ થાય એ હેતુથી કીર્તનનો વિધિ જરૂરનો છે. જ્યારે કીર્તનનો વિધિ

થયો ત્યારે શ્રવણુ પણ સહજમાં સિદ્ધ થઈ શકશે. શ્રવણુ કીર્તન અને સ્મરણુ એ ત્રણેમાં પ્રત્યેકનું ફલ મોક્ષ છે. તે મોક્ષ એટલે લગવાનમાં પ્રવેશ રૂપ સમજવો. ત્યારે જ સર્વ લયથી મુક્ત થવાય છે. ત્યારે શ્રવણુ કીર્તનના વિધિ ભલે હો, સ્મરણુના વિધિની જરૂર નથી, એમ કહો તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે શ્રવણુ કર્યા પછી તેને યાદ ન કરો તો ભુલાઈ જશે તો કીર્તન ખની શકશે નહિ; માટે સ્મરણુના વિધાનની જરૂર છે. કીર્તન તો અન્ય-લભ્ય હોવાથી તેના વિધિની જરૂર નથી એમ ન કહેવું જોઈએ. એકવાર કર્યા છતાં વિસ્મરણુ થાય છે, તેથી કીર્તનશૈષ્ટવેન સ્મરણુ આવશે એમ ન કહેવાય, પણ જો સ્મરણુનું વિધાન કર્યું હોય તો શ્રવણુ અને કીર્તન સદા ખન્યા કરશે, ખીબા દોષોનો હૃદયમાં પ્રવેશ નહિ થાય. શ્રવણુ કીર્તન અને સ્મરણુ કરવાં તે દેહપાત પર્યન્ત કરો તો તે મોક્ષ આપે. છેવટ સુધી, દેહ પડે ત્યાંસુધી તે કર્યાં કરવાં જોઈએ. સંસારનો લય થયો કે તરત શ્રવણુાદિ કરવાનો આરંભ કરવો જોઈએ. નિરંતર આવર્તન કરવું એને અભ્યાસ કહ્યો છે. નિરંતર કરવાથી સ્મરણુાન્તર છૂટી જશે. જો કે સ્નેહ થયા પછી આવૃત્તિનું વિધાન કરવાની જરૂર નથી, કેમકે સ્નેહને લઈને સ્વતઃ તે થયા કરશે, તોપણ ક્યારેક અન્યાસક્તિ થવાનો સંભવ છે. એમ ખને તો તેમ કરનારનો અધિકાર લુપ્ત થશે. તેમાં વિધિની વ્યર્થતા નહિ થાય એમ ન કહેવું, કેમકે અન્ય સ્મરણુ ન થવા માટે સ્મરણુનું વિધાન છે. માટે સંભવપ્રમાણુ દેહ પડે ત્યાંસુધી શ્રવણુ કીર્તન અને સ્મરણુ કરવાં. ત્યાં કહે છે કે મનન અને નિદિધ્યાસનનો વિધિ કેમ ન કર્યો, જ્ઞાન સાધ્ય છે એમ કેમ ન કહ્યું? જ્ઞાના-દેવ તુ કૈવલ્યમ્ (જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે.) એ વિધિનો વિરોધ આવશે. જ્ઞાન તો અર્થાત્ પ્રાપ્ત થશે એમ ન કહેવું. એમ કહો તો જ્ઞાન વ્યાપાર-રૂપ થશે. અહીં તો સ્નેહને વ્યાપાર કહેવાની વક્તાની ઇચ્છા છે, એમ પણ ન કહો. મનન અને નિદિધ્યાસન તો શ્રવણુનાં અંગ હોવાથી શ્રવણુમાં તે આવી જાય, તે વાત અહીં આગળ કહેવામાં આવશે. શબ્દનું જ્ઞાન તો અહીં સિદ્ધ છે, સાધ્ય નથી. પ્રેમપૂર્વક શ્રવણુ કીર્તન અને સ્મરણુ કરે તો સાક્ષાત્કાર પણ થાય. છતાં તેમાં શ્રવણુાદિ કારણરૂપ કહેવાય. અન્તમાં સાક્ષાત્કાર થાય તે તો ફલથી જુદો ન ગણાય; તે ફલમાં ગણાય છે. જેમ આધ્યાત્મિક શ્રવણુથી શ્રવણુનો મનમાં સંસ્કાર લાગતાં શારીરાત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે તેમ જ લગવત્-સાક્ષાત્કાર થશે એમ ન કહેવાય, કેમકે લગવાન પોતે કહે છે કે નાહં વૈદૈર્ન તપસા હું તપ વેદ જ્ઞાન યજ્ઞથી વશ થતો નથી. ત્યારે એમ માનો કે શારીરાત્મસાક્ષાત્કાર જ શ્રવણુાદિનું ફલ છે! એના ઉત્તરમાં કહે છે કે દેહાદિમાંથી નીકળી કૈવલ્યને પ્રાપ્ત થયા પછી લગવત્કથાશ્રવણુનો મુખ્ય

અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. एतावदरे खल्वमृतत्वम् એમ બ્રહ્મ પ્રકરણમાં કહેવામાં આવ્યું છે. એનો વિષય બ્રહ્મરૂપ આત્મા છે. પરંતુ લગવાન તો સ્વતંત્ર છે તેનો આવિર્ભાવ બીજા પ્રકારથી ન થાય. વાક્યથી સ્વપ્નની જેમ હું બ્રહ્મ છું એવી સ્કૃતિ થાય, તેમ યતાં સર્વ અવિદ્યા નિવૃત્ત થાય અને પોતે કૃતાર્થ થાય એમ જેઓ કહે છે તે જ્ઞાનદુર્ભંગોના મનોરથની વાતો છે, કેમકે શુકદેવ તથા સનકાદિ અઘાપિ પરિભ્રમણ કરે છે, પણ કૃતાર્થ થયા નથી. ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति પોતે બ્રહ્મરૂપ થઈ બ્રહ્મને પામે છે, એ શ્રુતિ એ જ વાત કહે છે. ત્યારે તો ઉપનિષદો વ્યર્થ જાય. આ અર્થને પ્રકારભેદથી અને અધિકારીના ભેદથી વિધાનરૂપે કહ્યો છે. ક્ષલ તો એક જ છે. તે પ્રાપ્તુવન્તિ મામેવ એમ ગીતાજીમાં આપ આજ્ઞા કરે છે. वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः બધા વેદોથી મારું જ્ઞાન થાય છે. सर्वे वेदा यत्पदमानन्ति બધા વેદ જેના પદનું કથન કરે છે. तद्विष्णोः परमं पदम्, तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम् તે વિષ્ણુનું પરમપદ છે, તે બ્રહ્મ જ કવિઓને પ્રાપ્ય છે. એથી સિદ્ધ થાય છે કે ત્રૈવર્ણિકો વૈદિક પ્રકારથી અને ભાગવતોક્ત પ્રકારથી લગવાનમાં પ્રવેશને પામે છે. ત્રૈવર્ણિકેતર કેવળ ભાગવતપ્રકારથી લગવત્પ્રવિષ્ટ થઈ શકે છે. ત્યાં કોઈ વ્યવસ્થિત વિકલ્પ કહે એટલે ત્રૈવર્ણિકો વૈદિક પ્રકારે લગવત્પ્રવિષ્ટ થાય અને બીજાઓ ભાગવતપ્રકારે લગવત્પ્રવેશ પામે એમ કાં ન માનો ? એમ ન મનાય, કેમકે લગવાન એકાદશ સ્કન્ધમાં સત્સંગનો મહિમા કહીને બહુ લોકો તે દ્વારા મને પામ્યા છે એમ કહી પછી 'શ્ચો શૂદ્રો મને પ્રાપ્ત થાય તો તે માર્ગે બ્રાહ્મણો મને મળે એમાં તો શું કહેવું' એમ કહે છે; તેથી વ્યવસ્થિત વિકલ્પ નથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે. क्लेशोच्चिकतरस्तेषाम् એ વાક્યથી પણ એ જ વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે; તેથી તે વાતમાં શ્રુતિનો વિપ્રતિષેધ પણ નથી. શાંકિલ્યનું એવું વચન છે તે તો પ્રથમ ચિત્તશુદ્ધિ નહોતી થઈ તેથી ઉપનિષદથી તેને ક્ષલ થયું નથી. વૈદિક માર્ગમાં ચિત્ત-શોધકો કલેશસાધ્ય હોય છે, તેથી સ્વપક્ષસ્થાપનાર્થ ઇતર-વચન-નિદામાં નિદા દેખાય, તેથી શ્રુતિનો વિરોધ છે એમ ન કહેવાય. તેથી સૂત્રના વિચારને અનુસરી વૈદિક માર્ગથી અથવા ભાગવાન-માર્ગ વડે યથાધિકાર સર્વના પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતા હોવાથી સર્વ નિર્દોષ છે. વિધિવિશેષનો વિચાર કરવો ન જોઈએ, કેમકે તવ્ય પ્રત્યયનું વિધિમાં વિધાન નથી. લિડ્ લોટ્ અને પંચમ લકારનું જ વિધિમાં વિધાન છે. ભાગવાન અતોસ્મિ લોકે પ્રમાણે લોકવેદમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી તેને વિધિ કહી ન શકે. તે વિધિ વેદમાં હોય. આ તો લક્ષિતશાસ્ત્ર છે. ક્ષલ સિદ્ધ કરવાપણું તો તાદર્શ્યથી વિધાન કર્યું હોવાથી અને સમલિંગ્યા-હારથી પ્રાપ્ત થાય છે. વાક્યાર્થ અપૂર્વ છે. ભાવના પક્ષ તો પૂર્વ મીમાંસાના

લાખ્યમાં ઉડાવી દીધો છે. અહીં તવ્ય પ્રત્યય કૃત્યાશ્ચ એવા પાણિનિના સૂત્રથી કાર્યમાં કહ્યો છે. તે પ્રશ્નને અનુગુણ છે. તેથી લગવાનમાં પ્રવેશ કરવા માટે જ્યાંસુધી જીવીએ ત્યાંસુધી જેમ બની શકે તેમ શ્રવણ કીર્તન અને સ્મરણની આવૃત્તિ કરવી એ વાત આટલા ગ્રંથથી સિદ્ધ થઈ. શ્રવણ કરીને તેનું કીર્તન કરવું. કીર્તન કરીને તેને સાંભળવા. સ્મરણ કરીને કીર્તન કરવું, એમ કહેવા માટે ચક્રાર કહ્યા છે. શ્રવણાદિ ન કરનારને અભય જ નહિ થાય; પણ તે શ્રવણાદિ ન કરે તેને તેનો દોષ નહિ લાગે, એમ ઇચ્છતા એ પદ મૂળમાં કહ્યું છે, તેથી સૂચિત થાય છે. (૫)

શ્રવણ તો અંગ છે, તેમાં શ્રુતિનો સંવાદ છે, પણ સ્મરણ અને કીર્તનનું ફલમાં કારણપણું સિદ્ધ કરવું જોઈએ, અન્યથા વાદીના મનનો સંદેહ ન જાય. તેમાં સ્મરણમાં ખીબ કોઈની જરૂર રહેતી નથી; તે કરવાથી ફલ સિદ્ધ થાય છે તે કહે છે:

एतावान् सांख्ययोगाभ्यां स्वधर्मपरिनिष्ठया ।

जन्मलाभः परः पुंसामन्ते नारायणस्मृतिः ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ:—સાંખ્ય યોગ અને સ્વધર્મમાં પરિનિષ્ઠાથી પુરુષને અન્તે નારાયણનું સ્મરણ થાય તે જન્મમાં પરમ લાભરૂપ છે.

ભાવાર્થ—પાંચ સિક્ષાન્તો સ્વતંત્રતાથી કહેલા છે. તેમાં શ્રુતિ એટલે વેદમાર્ગ અને વૈષ્ણવમાર્ગનું તુલ્ય પ્રાધાન્ય છે. અર્થાત્ બન્ને બરોબરિયા છે, એકો વધતો કોઈ નથી. પશુપતિમત તામસ હોવાથી તામસ કલ્પમાં તેનો પરંપરાથી ઉપયોગ અથવા તે ક્રમમુક્તિના કારણરૂપ છે. રહ્યાં સાંખ્ય યોગ અને ધર્મશાસ્ત્ર. તેમનો સર્વમાં અંગત્વેન ઉપયોગ છે. સ્વતંત્રતાથી બ્રહ્મ-મીમાંસામાં તેની નિંદા કરી છે, તેથી ખીજે તેનો પ્રવેશ નથી. પણ તે સ્મરણશેષરૂપે રહે બરા, તેથી તો મૂળ શ્લોકમાં ઇતાવાન (પુરુષાર્થ:) એટલો જ પુરુષાર્થ છે, એ મતલબનું કહેવામાં આવ્યું છે.

ઇતાવાનમાં બુદ્ધિમાં રહેલ ઇતદ્ શબ્દનું વિવરણ કરે છે કે “અન્તમાં નારાયણની સ્મૃતિ થાય તે જ જન્મનો લાભ છે.” સ્વધર્માચરણનું ફલ પંચાગ્નિ વિદ્યાથી અધિકારી દેહ મળે એ છે. યોગનું ફલ ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે “યોગ કરતાં ફલ મળ્યા પહેલાં મરી જાય તો પવિત્ર અને લક્ષ્મીવાળાના ઘરમાં ફરીને તેનો જન્મ થાય,” ત્યાંથી આરંભીને “અનેક જન્મ વડે સારી રીતે સિદ્ધ થઈને તે પરમગતિને પામે છે,” એમ ઉપસંહાર કર્યો છે. તે ઉપરથી યોગ પણ અન્તિમ દેહને સિદ્ધ કરનાર છે. સાંખ્યમાં પણ “બહુ જન્મને અન્તે જ્ઞાન થયા પછી મને પ્રપન્ન થાય છે, મારી ભક્તિ પામે છે,” એ વાક્યથી અને યોગીને જ્ઞાની કરતાં પણ અધિક કહ્યો છે તેથી સાંખ્યનું તાત્પર્ય પણ અન્તિમ જન્મ સિદ્ધ કરવાના સાધનમાં છે. લગવદ્ધર્મો-વ્રતોપવાસાદિનું તાત્પર્ય

ભગવદીય દેહ સિદ્ધ કરવામાં છે. એથી અન્તિમ દેહ આપવામાં બધા ઉપક્ષીણ થઈ જાય છે. અન્તિમ દેહ મળે તે સ્વરૂપાત્મ હોઈને ફલસાધક થશે એમ સમજવાનું નથી, પણ “અન્તમાં જેવી બુદ્ધિ તેવી ગતિ થાય છે” એ ન્યાય વડે, “જે જે ભાવનું સ્મરણ કરતો દેહ છોડે તેને તેને પામે છે,” એ ગીતા-વાક્ય વડે અન્તમાં ભગવત્સ્મરણનું તે કારણ થાય એ હેતુથી કર્મજ્ઞાન ભક્તિનો ઉપયોગ છે, એમ કહીએ છીએ. એમ ભગવત્સ્મરણ કોઈપણ દેહના અન્તમાં થાય તો પૂર્વાત્પરબલીયઃ એ ન્યાયથી તે દેહ છેલ્લો ન હોવા છતાં ભગવત્સ્મરણથી છેલ્લો થયો, કેમકે છેલ્લો ભગવત્સ્મરણ કરનાર ભગવાનને પામે છે એ આગળ અન્તે યા મતિઃ, યં યં વાપિ સ્મરન્ ભાવં ત્યજત્યન્તે કલેવરમ્ । તં તમેવૈતિ કૌન્તેય સદા તદ્ભાવભાવિતઃ, એ વાક્યથી કહેવાયું છે, તેથી તે જ દેહ છેલ્લો થઈને લાભરૂપ થાય છે. યોગાદિ પોતપોતાને માર્ગે ચલાવી દૂર-ફલક હોઈને આની અંદર આવી જાય છે. માટે અન્તિમ-દેહસાધક યોગાદિ અને આ અન્તિમ ભગવત્સ્મરણવાળો દેહ તેનો લાભ એ જ કે અન્તમાં નારાયણનું સ્મરણ થાય. તેથી તે અન્તિમ દેહ સાક્ષાત્ ભગવત્પ્રવેશના કારણ-રૂપ હોવાથી વિધિશેષતાથી શ્રુતિસમ્મતિની તેને અપેક્ષા રહેતી નથી. જે કે ભગવાનના થવું તે પણ જન્મ લાભરૂપ છે, પરંતુ તેનાથી પણ જેના વડે અન્તે ભગવત્સ્મરણ થાય તે જન્મ વિશેષ લાભરૂપ ગણાય. શ્રી ભાગવત પંચમસ્કન્ધમાં ‘અત્યંત મોક્ષરૂપ-પરમપુરુષાર્થ પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થતો હોય તેનો પણ આદર ન કરતાં ભગવદીયપણાથી સ્વાર્થને સમાપ્ત થયા માને છે,’ એમ કહ્યું છે તે વાક્યનો વિરોધ કેમ મટાડશો? એ વિરોધપરિહાર એવી રીતે થાય કે જે સાક્ષાત્ ભગવાનની કૃપાથી-પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રવિષ્ટ હોય તે ભગવદીયત્વ તો ફલરૂપ છે. અમે ભગવદીય દેહ મળ્યા છતાં અન્તમાં નારાયણ સ્મરણ થવાનું કહીએ છીએ તે સાંખ્યયોગાદિ સાધાનો વડે જેણે અન્તિમ દેહ સિદ્ધ કર્યો હોય તેને તે દેહ અન્તિમ સ્મરણ કરાવે તો લાભરૂપ થાય, અન્યથા જન્મ લાભરૂપ ન થાય. તેથી પુષ્ટિમાર્ગીય સાધન અને યોગાદિ તો પ્રાવાહિક અધિ-માર્ગીય સાધન કરી થયેલા, તે ભિન્ન હોઈને વિરોધ આવતો નથી. અધિ-કારીનું પુંસાં પદથી કથન છે, તેથી જેને અન્તિમ સ્મૃતિ થાય તે ગમે તે હોય છતાં તેનો જન્મ લાભરૂપ થાય છે. એમાં અમુક વર્ણાશ્રમ કે બીજી યોગ્યતા જેવાની નથી. તેથી સાધારણ શબ્દ પુંસામ્ એમ કહ્યું. આથી સ્મરણ એ જ મહાફલરૂપે હોઈને સર્વે ભગવાનનું સ્મરણ કરે એ સિદ્ધ થયું. (૬)

હવે કીર્તન પણ તેવું છે તે વાત કહે છે:

પ્રાચેણ મુનયો રાજન્ નિવૃત્તા વિધિષેધતઃ ।

નૈર્ગુણ્યસ્થા રમન્તે સ્મ ગુણાનુકથને હરેઃ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ:—ઘણું કરીને મુનિઓ વિધિ અને નિષેધને છાડીને પોતે નિર્ગુણ ભગવન્નિષ્ઠ થઈને ભગવદ્ગુણના અનુકથનમાં રમ્યા પમ્યા રહે છે.

ભાવાર્થ:—સ્મરણ ઉપર કહ્યું. તેનાથી પણ કીર્તન ઉત્તમ છે. જેનો છેલ્લો જન્મ હોય તે ગુણોથી પર એવા ભગવાનમાં એક નિષ્ઠાવાળા જીવન-મુક્તો હોય છે, જેને પુનર્જન્મની સંભાવના પણ ન કરી શકાય. એવા છતાં ભગવાનના ગુણ સાંભળ્યા પછી તેમનું કીર્તન કરવામાં પરમાનંદનો અનુભવ કરતા સાધન દશામાં આવું સુખ છે તે એ સાધનથી સિદ્ધ થતી દશામાં ફલ કેવું હશે એ જોવાને માટે કીર્તન કરતા જ રહે છે. પ્રસિદ્ધિને કહેનાર સ્મ કહ્યો છે. અહીં પ્રાયેણ શબ્દ કહ્યો છે તેનો અર્થ 'ઘણું કરીને' થાય છે, એટલે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિવાળા સિદ્ધિઓને મેળવવામાં તત્પર હોવાથી તેવા લોકો ભગવત્કીર્તનાદિ કરતા નથી. આવું કહેવા માટે પ્રાયેણ શબ્દ મૂળમાં કહ્યો છે. રાજન્ સંબોધન કરી પરીક્ષિતને કહે છે કે તમે જેના ગળામાં સર્પ નાખ્યો તે શમીક એવા હતા. તેને તમે જોયા અનુભવ્યા છે, તેની યાદ આપવા માટે આમ સંબોધ્યા છે. આ ભગવાનનો રસ એવો છે કે ગુણોથી પર પણ તેમાં રમ્યા કરે છે. પરંતુ કીર્તન કરીશું તો અમારો ધર્મ સિદ્ધ થશે એમ જાણી રમતા નથી, કેમકે તે કૃતિના ગુણદોષથી તે આગળ પહોંચ્યા છે. તે જ કહે છે: વિધિ સહિત નિષેધોથી નિવૃત્ત થયા છે. દ્વયં તથા બ્રહ્મણિ કર્મ નર્ચ્છતિ બ્રહ્મમાં વિધિ અને નિષેધરૂપ કર્મ નથી, એટલે જેમાં તે ન હોય તે બ્રહ્મરૂપ હોય. એકાદશસ્કંધમાં કહ્યું છે કે દોષ છે એમ જાણી દોષ કરતા નથી. વિધિ છે એમ જાણીને તે કરતા નથી, પણ તે બંનેથી પર હોય છે. વિધિ સહિત નિષેધ આ શ્લોકમાં કહ્યો છે તેથી બુધો બાલકવત્ ક્રીડેત્, કુશલો જડવચ્ચરેત્ આ વાક્યો વિધિરૂપ જ છે, તોપણ તેનો આગળ નિષેધ ન હોવાથી તેથી તે બંનેનું ગ્રહણ કરતા નથી. નૈર્ગુણ્ય એટલે ગુણોથી પર ભગવાન તેમાં નિષ્ઠાવાળા હોય છે. ભગવાનના ગુણ તો કહ્યા તેમાં ગુણ શબ્દ વિરોધાભાસ બતાવવા માટે કહ્યો છે. કીર્તન સ્વતંત્ર પુરુષાર્થરૂપ હોવાથી તેમાં શંકા પણ ન કરવી જોઈએ. (૭)

એમ યુક્તિ વડે એનું સમર્થન કર્યું એટલે આ યુક્તિમૂલક હોવાથી અપ્રામાણિક હશે એવી શંકા થાય, તેને દૂર કરવા માટે કહે છે:

इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंमितम् ।

अधीतवान् द्वापरादौ पितुर्द्वैपायनादहम् ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ:—વેદતુલ્ય શ્રીભાગવત નામક પુરાણ હું દ્વાપર યુગના આરંભની પહેલાં મારા પિતા દ્વૈપાયન પાસે ભણ્યો.

ભાવાર્થ:—શ્લોકમાં પુરાણ શબ્દ લખ્યો છે તે પ્રમાણ રૂપ છે. તે પુરાણો ૧૮ છે. તેમાં એકનું નામ ભાગવત છે. આ ભાગવત શબ્દ યૌગિક છે, તેથી ભગવાને કહેલ, ભગવાનને કહેનાર અથવા ભગવાન જેનું ફલ છે એવો તે શબ્દનો અર્થ થાય છે. પુરાણ કહેવાથી નિર્બલ છે એમ સમજવાનું નથી એ બતાવવા કહ્યું છે કે 'બ્રહ્મસમિત' વેદતુલ્ય છે અથવા પરબ્રહ્મ આનાથી ઓળખાય છે. વેદ તુલ્ય હોવાથી પોતાની મેળે વાંચી ન લેવાય, પરંતુ વિદ્યારૂપ હોવાથી ગુરુદ્વારા તે પ્રાપ્ત થવું જોઈએ; તેથી ગુરુપરંપરા બતાવે છે કે મારા પિતા વ્યાસની પાસેથી હું લખ્યો છું. તે કાળ પ્રાણીની બુદ્ધિનો નાશક હતો. તે કહે છે કે દ્વાપરની પહેલાં જ્યારે લોકોની બુદ્ધિમાં સંદેહ નહોતો આવ્યો. વેદ અર્થાનુસંધાનપૂર્વક નિયમથી લખાય છે, તેમ હું શ્રીભાગવત લખ્યો છું. 'પિતૈવોપનયેત્પુત્રમ્' ઉપનયનનો અધિકાર બાપને છે. જે ઉપનયન સંસ્કાર કરાવે તે જ વેદ લખાવે. તેમ હું મારો ઉપનયન સંસ્કાર કરાવનાર મારા પિતા કૃષ્ણ દ્વૈપાયન પાસેથી આ ભાગવત પુરાણ અર્થાનુસંધાનપૂર્વક નિયમથી લખ્યો છું. ઉપનયન અને અધ્યાપનનો કર્તા એક હોવો જોઈએ. તે પ્રમાણે મારે થયું છે, તેથી મારો અધ્યયન-વિધિ સારી રીતે સચવાયો છે. (૮)

તમારા અધ્યયનમાં વેદના અધ્યયન જેવી સામગ્રી સાંભળતાં એક વિચાર આવે છે; તેથી આમાં વેદની સંમતિ જોઈએ, કેવળ પુરાણથી નિર્ધાર ન થઈ શકે ! આવી શંકા અહીં થાય તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે:

परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्ये उत्तमश्लोकलीलया ।

गृहीतचेता राजर्षे आख्यानं यदधीतवान् ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થ:—હું નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં નિષ્ઠાવાળો હતો છતાં ભગવાનની લીલાએ મારું ચિત્ત ખેંચ્યું, તેથી હું રાજર્ષિ, આ શ્રીભાગવત હું લખ્યો.

ભાવાર્થ:—હું લખ્યો તે બાળક સમજ્યા વગર ભણે એમ લખ્યો નથી, પરંતુ સમજીને લખ્યો છું. પ્રથમ તો મેં મારા અધિકારનો વિચાર કર્યો કે મારે શ્રી ભાગવત લખવું કે કેમ ? ત્યાં શ્રુતિ તો આત્મલાભાન પરં વિચરતે એમ કહે છે એટલે બધા અધ્યયનનું ફલ તો આત્મલાભ છે. તે તો મને નિર્ગુણમાં એકનિષ્ઠતા હતી જ; તોપણ શ્રી ભાગવતમાં મને રસ પડ્યો, તેથી તે રસનો મેં અનુભવ કર્યો. તે રસનું અપ્રાકૃતપણું જાણ્યું ત્યારે જેમ બ્રહ્મમાં લીન થયેલ સમાધિને કરવા બેસતો નથી, તેમ હું પણ બ્રહ્મરસ કરતાં અધિક રસને લઈને ભગવદ્ગુણોએ મારું ચિત્ત ખેંચ્યું, તેથી હું શ્રી ભાગવત લખ્યો. કૃપામાં રહેલ જલ બહાર ન આવે અને પોતાના સ્થાનમાં જ રહ્યું આવે. તે જલમાં કોઈ આવીને ડૂબે તેને તે જલ પોતાના સ્વાદનો અનુભવ કરાવતો

નથી, પણ તે જલ ખહાર કાઢી પીનારને જલ પોતાનો સ્વાદ આપે છે, તેમ ભગવાન આનંદધન છે, તેમાં જીવ એકત્ર થાય તેમાં તેવો સ્વાદ ન આવે કે જેવો પોતાના ધર્મરૂપે ભગવાન આપણી સામે પ્રકટી નૃત્યાદિ કરીને દર્શન આપે તેમાં રસ આવે. જ્યારે ભગવાન લીલારૂપે પ્રકટ થઈ લીલા કરે તેમાં જે રસ છે તે જ રસ બ્રહ્મમાં છે. પરંતુ બ્રહ્મમાં તે રસ અપ્રકટ છે એવો નિશ્ચય કરી શા માટે તે બ્રહ્મરસની આશાએ બેસી રહીએ, હુમણું જ તે રસનું પાન કેમ ન કરવું, એવા વિચાર સહિત લીલામાં મારું ચિત્ત લાગ્યું, એટલે હું ભાગવત ભણ્યો. તે ભગવાન ઉત્તમ ભક્તોથી વખણાયેલા છે. વખાણ, ગુણ હોય તેનાં, થાય: ગુણોનાં દર્શન કરે તો વખાણ કરે; માટે ભગવાન ભક્તોના સંબંધમાં આવે છે; તેથી જે કોઈ એવો નિશ્ચય કરે કે ભગવાનનો રસ મારે ભોગવવો છે તેણે ભગવાનની લીલા સાંભળવી. એવો નિશ્ચય મેં પણ કર્યો. શ્રોતવ્ય રસમાં ચિત્ત લાગતાં આ આખ્યાન હું ભણ્યો. તમે રાજર્ષિ છો. એટલે ઋષિદશામાં રાજત્વની સ્કૃતિ અધિક થાય છે, કારણ કે તેમાં જ્ઞાન અને માન બેનું મિશ્રણ છે. તેમ ભગવદ્દ્રવણમાં પણ સમજવાનું છે. એથી યુક્તિમાં પોતાની સંમતિ કહી છે; તેથી અધ્યયન મર્યાદારૂપ ગણાય છતાં તે પુષ્ટિરૂપ છે એમ કહ્યું. (૬)

ઉપર કહ્યો એવા ભાવવાળાએ શ્રીભાગવત સાંભળવું, હું તો કીર્તનના રસમાં ફરતો હતો ત્યાં તમે સાંભળનાર મળી ગયા; તેથી હું તમને શ્રી-ભાગવત સાંભળાવીશ; એ કહે છે:

તદહં તેઽભિધાસ્યામિ મહાપૌરુષિકો ભવાન્ ।

યસ્ય શ્રદ્ધતામાશુ સ્યાન્મુકુન્દે મતિઃ સતી ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થ:—તમે મહાપુરુષના સંબંધી છો તેથી તે ભાગવત હું તમને સાંભળાવીશ, જેમાં શ્રદ્ધા રાખનારને તત્કાલ મોક્ષદાતા ભગવાનમાં અનન્ય બુદ્ધિ થાય છે.

ભાવાર્થ:—મેં પૂર્વે કહેલ બ્રહ્મામૃત રસરૂપ શ્રીભાગવતનું હું કીર્તન કરું છું. તે તમને સાંભળવાની ઇચ્છા છે તો હું તમને સાંભળાવીશ અથવા તમારે લાયક હશે તેટલું તમને આપી તમારામાં સ્થાપન કરી હું તેનું પાન કરીશ. પ્રથમ પાન કરી તેને પાછું કાઢી ખીજમાં રાખીને પુનઃ પાન કરવાથી રસનો આસ્વાદ કાંઈ ઓર જ આવે છે. આ રીત હાથીઓમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે પાન કરે છે. અમિત:શબ્દ કહ્યો છે તેથી ચારે તરફ જળને છાંટે પણ છે. આ અર્થ દ્વૈપાયન શબ્દ ઉપરથી લીધો છે. બે તરફ જળ હોય તે દ્વીપ કહેવાય. હાથી સૂંઢથી જળ લઈ મોઢામાં ઠલવે છે, તેથી દ્વિપ કહેવાય છે. બેટ પણ દ્વીપ

કહેવાય છે. (માત્ર હ્રસ્વ-દીર્ઘનો ભેદ છે.) તેમાં થયેલ દ્વૈપાયન. એટલે અન્દર અને બહારના ગુણને કહેનાર બે ભાગવત વ્યાસજીએ કહ્યાં. ભગવાને કહ્યું અને પ્રહ્લાએ નારદને કહ્યું. ઉત્પત્તિરૂપ એક અને ઉપપત્તિરૂપ એક. એમ બે ભાગવતો ભગવાનના અન્તર્બહિર્ગુણના વિચારથી થાય છે. આ બધો અર્થ 'દ્વૈપાયન' શબ્દથી પ્રકટ થાય છે. આમ ન હોય તો ભગવાનનો અનુભવ કરતાં પ્રહ્લાને ભગવાન ભાગવત શા માટે કહે ? એટલે ભગવાનના અન્તર્બહિર્ગુણ વડે બે ભાગવત માનવાં જ પડશે. પ્રહ્લાએ નારદને કહ્યું તેનું પણ કારણ તે જ સમજવું. તેથી ઉપપત્તિમાં ભગવાન કરતાં તેના ગુણો અધિક છે. ઉત્પત્તિમાં અન્દર રહેલા તે ગુણો બહાર પ્રકટ કર્યા; તેથી હું તમને પણ કહીશ. હું તેનો અધિકારી કેમ થઈ શકું ? ત્યાં કહે છે કે તમે મહાપુરુષના સંબંધ-વાળા છો. કીર્તિથી મહાપુરુષ થાય છે. ગુણોથી કીર્તિ થાય છે. ગુણોનો આસ્વાદ લેવાથી તદ્દીયતા થાય છે. એમ ન હોય તો મહાપુરુષનો સંબંધ થવો અશક્ય છે. તે કહે છે કે જે આખ્યાનમાં (ભાગવત કથામાં) શ્રદ્ધા રાખનારાને આનંદ આપનાર ભગવાનમાં પતિવ્રતારૂપ ખુદ્ધિ ને એક જ રસને લેનારી ખુદ્ધિ થાય છે. (૧૦)

એમ સ્વરૂપ તથા ફલને કહીને આ મારા એકનો વિચાર હું નથી કહેતો પણ બધા વિચારકોનો એ મત છે, એમાં સર્વ સંમત છે, તે કહે છે:

एतन्निर्विद्यमानानामिच्छतामकृतोभयम् ।

योगिनां नृप निर्णीतं हरेर्नामानुकीर्तनम् ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ:—હું રાજા, ભગવન્નામનું કીર્તન કરવું એ સંસારથી વિરક્ત થયેલા, મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છાવાળા યોગીઓનું કર્તવ્ય છે એ વાત નિર્ણીત ચોક્કસ થયેલ છે.

ભાવાર્થ:—બધાએ ભગવાનના ગુણોનું કીર્તન કરવું આ નિર્ણય કર્યો છે. વૈરાગ્યને ઇચ્છતા હોય અથવા વૈરાગ્યનો અભ્યાસ કરતા હોય, તેવા પુરુષોએ ગુણકીર્તન કરવું જોઈએ. પ્રહ્લાનંદની ઇચ્છા માટે યોગાભ્યાસ કરતા હોય તેમણે પણ ભગવન્નામનું કીર્તન કરવું. તેમને માટે ગુણકીર્તન જ કર્તવ્ય છે. પ્રથમ તો પ્રહ્લાનંદની ઇચ્છા કરતા હોય અને પ્રહ્લાનંદ રસનો યોગમાર્ગ ઉપરથી અનુભવ કરવા જાય, પણ તેવો રસાનુભવ પોતામાં ન થતાં તે રસને પ્રકટાવનાર ભગવાનનાં નામો પ્રથમના કલેશને દૂર કરીને તે રસનું પાન કરાવે છે, કેમકે ભગવાન હરિ છે (કલેશને હરનાર હોવાથી તેનાં નામો પ્રહ્લાનંદ રસનો અનુભવ કરાવે છે). તે ભગવાનનાં નામો ભગવદ્રસને પ્રકટ કરે છે એમ પહેલાં કહ્યું છે, તે નામથી રસપાન કરીને પછી તે

નામોનું કીર્તન કરવું એ શાસ્ત્રાર્થથી નિર્ધાર થયો છે. તેથી તમે અને અમે બંને મહારસમાં પડ્યા છીએ અને ઉત્તમ અધિકારીઓ છીએ, એમ પણ એથી ખતાવ્યું છે. (૧૧)

એમ તમે શુભોને કહો તો મને સાંભળવામાં રસ આવે, પરંતુ મને શાપ થયો છે તેથી સાતમે દિવસે તો મારું મૃત્યુ થશે તેથી, હું શ્રવણ રસ કેમ લઈ શકું ? એ વિચારથી ખેદ કરતા પરીક્ષિત રાજાને શુકદેવજી કહે છે:

किं प्रमत्तस्य बहुभिः परोक्षैर्हायनैरिह ।

वरं मुहूर्तं विदितं घटेत श्रेयसे यतः ॥ १२ ॥

શબ્દાર્થ:—જેને જીવનની કીમત નથી એવા માણસને અનેક વર્ષનું આયુષ હોય તોપણ તે કાંઈ કામ કરી શકતો નથી. જે ઘડી આયુષ છે એવું જાણનાર તેટલા સમયમાં પણ પોતાનું શ્રેય કરી શકે, તેથી આયુષ જાણવામાં આવે તે શ્રેષ્ઠ છે.

ભાવાર્થ:—બ્રહ્માનંદ રસના અનુભવનું સાધન તો આયુષ છે. તે મારે નથી એવો ખેદ ન કરવો. જેમ માણસને જેની ઇચ્છા હોય તે મળે તો તેમાં તેને રસ પડે, તેમ જીવન આટલું છે એમ જાણતો ન હોય તેને રસ આવતો નથી. તેથી તમને સાત દિવસે મરવાનો શાપ થયો, તેથી સાત દિવસ આયુષનો નિશ્ચય થયો તે ઉત્તમ થયું છે. ઓછું આયુષ ઉત્તમ સમજવું, કારણ કે અંત નજીક જણાય છે, એટલા વખતમાં રસ લઈને તે રસમાં પ્રવેશ થતાં પશ્ચાત્તાપ રહેતો નથી. તેથી જે સ્વાર્થમાં સાવધાન નથી તેને બહુ વર્ષોમાં પણ મરવું છે એવું જ્ઞાન થતું નથી, તેને કાંઈ ક્ષણ મળતું નથી; પણ જે ઘડી પછી મરવું છે એમ જાણનાર જે ઘડીમાં પોતાનું શ્રેય સાધી શકે છે. તેથી આયુષનો નિશ્ચય થયો છે તે તમારું શ્રેય જરૂર કરશે. (૧૨)

તેથી શત્રુના આયુષને ન જાણવાથી જેમ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી તેમ પોતાનું આયુષ ન જાણવાથી પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી. આયુષના નિશ્ચય-વાળો પોતાનું ઇષ્ટ સિદ્ધ કરી શકે છે તે દષ્ટાન્તથી કહે છે:

खट्वाङ्गो नाम राजर्षिर्ज्ञात्वेयत्तामिहायुषः ।

मुहूर्तात् सर्वमुत्सृज्य गतवानभयं हरिम् ॥ १३ ॥

શબ્દાર્થ:—ખટ્વાઙ્ગુ નામનો રાજર્ષિ હતો તેણે એક મુહૂર્ત આયુષ હતું એ જાણ્યું ત્યારે તેટલા વખતમાં બધું છોડી તે ભગવાનના ધામમાં પહોંચી ગયો.

ભાવાર્થ:—ખટ્વાઙ્ગુ નામનો દીલિપ રાજા દેવનો પક્ષપાતી હતો. તેણે દેવના રક્ષણ માટે દૈત્યોને માર્યા ત્યારે દેવો પ્રસન્ન થઈ યોદ્યા કે તમે વર માગો. રાજાએ કહ્યું કે મારા આયુષનો નિશ્ચય કરીને કહો તો હું તે પ્રમાણે

પર માગું. એમ દેવોને આયુષ માટે પ્રશ્ન કર્યો. દેવોએ કહ્યું કે તમારું આયુષ એ ઘડી છે. રાજા તે જાણી પૃથ્વી ઉપર આવી લગવાન વગરનું બધું છોડી તેનું સ્મરણ કરતો લગવાનને પામ્યો. તેથી વધારે લાંબો કાળ જીવવાની જરૂર નથી. (૧૩)

તમારે તો ખરસો મુહૂર્તથી વધારે જીવવાનું છે. કામ તો એક મુહૂર્તમાં થઈ શકે છે. તોપણ પ્રથમ અમે કહેલ શ્રવણ દશવિધ લગવલીલા સાથે થાય તેવો ઉપાય કરો:

તવાપ્યેતર્હિ કૌરવ્ય સપ્તાહં જીવિતાવધિઃ ।

ઉપકલ્પય તત્સર્વં તાવચત્સાંપરાયિકમ્ ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થ:—હે કુરુકુલોત્પન્ન, તમારે તો હજી સાત દિવસ જીવવાનું છે. તેટલા વખતમાં પરલોકને માટે જે સાધન કરવાનું હોય તે તમો કરી શકો એમ છે, તે કરી લો.

ભાવાર્થ:—જેમ ખદ્વાજીને મરવાની ખબર પડી તેમ તમારું મરણ પણ ચોક્કસ છે. ખદ્વાજીને એ ઘડી જીવન હતું, તમારે તો સાત દિવસ જીવવાનું છે. તેટલા સમયમાં તમારે જે પારલૌકિક સાધન કરવાનું હોય તે કરી લો. તે સાધનમાં તો સર્વ છોડી લગવત્કથાનું શ્રવણ કરો. કેટલાક આગળ કહેવાશે તે કરવાનું કહે છે તે પ્રમેય^૧વિરુદ્ધ હોવાથી ઉપેક્ષણીય છે. (૧૪)

સર્વાત્મના કર્તવ્ય રૂપ એમ પ્રથમ પ્રશ્નનું ઉત્તર એના પરિકર સહિત અન્તે નારાયણસ્મૃતિઃ અતે ગતવાનમયં હરિમ્ એ એ શ્લોકથી દૃષ્ટાંત સહિત કહ્યું છે. ઉપકલ્પય તત્સર્વમ્ એનાથી અન્તકાલનું કર્તવ્ય કહ્યું. જો કે તે કહ્યું છે તે સર્વદા કર્તવ્ય છે, તોપણ રાજાના હૃદયમાં અન્તકાળના કર્તવ્યને ઉત્તર આપવાનો હોય તો અત્યારે રાજાને કથા શ્રવણ કરાવવી છે તે હૃદયમાં સારી રીતે ન ઊતરે, તેથી વિશેષ કરીને અન્તકાલનું કર્તવ્ય કહેતાં પહેલાં શ્રવણના ઉપકારી અંગ મનન નિદિધ્યાસનને કહે છે:

અન્તકાલે તુ પુરુષ આગતે ગતસાધ્વસઃ ।

છિન્વાદસક્લશસ્ત્રેણ સ્પૃહાં દેહેન્નુ યે ચ તમ્ ॥ ૧૫ ॥

ગૃહાત્પ્રવ્રજિતો ધીરઃ પુણ્યતીર્થજલાપ્લુતઃ ।

શુચૌ વિવિક્ત આસીનો વિધિવત્કલ્પિતાસનઃ ॥ ૧૬ ॥

અભ્યસેન્મનસા શુદ્ધં ત્રિવૃદ્બ્રહ્માક્ષરં પરમ્ ।

મનો યચ્છેજ્જિતશ્વાસો બ્રહ્મબીજમવિસ્મરન્ ॥ ૧૭ ॥

૧ તસ્માદ્ધારત સર્વાત્મા(૫) એ શ્લોકથી લઇને તસ્માત્ સર્વાત્મના(૩૬) એ શ્લોકમાં ઉપસંહાર છે. તેમાં સર્વાત્મના કર્તવ્ય પ્રશ્નનો ઉત્તર હોય એમ પ્રતીત થાય છે, તે જ અહીં પણ છે; તેથી શ્રવણ અત્ર પ્રમેય છે. તેનો વિરોધ હવે પછીનામાં છે.

શબ્દાર્થ:—પુરુષનો અન્તકાલ-છેલ્લો સમય આવે ત્યારે તેણે ભય છોડી દેવો. એટલુંજ નહિ પણ દેહ અને દેહના સંબંધીમાં સ્પૃહારૂપ પાશને અસંગરૂપ શસ્ત્ર વડે છેદી નાખવો. ધીર બનીને ગૃહનો ત્યાગ કરવો. પવિત્ર તીર્થોમાં સ્નાન કરવું. પવિત્ર એકાન્ત સ્થાનમાં વિધિ પ્રમાણે આસનની કલ્પના કરીને અકાર-ઉકાર-મકારરૂપ ત્રણ અક્ષરોવાળા પરબ્રહ્મનો મનથી અભ્યાસ કરવો. શ્વાસને છતવો. મનનું નિયમન કરવું, છતાં બ્રહ્મબીજનું વિસ્મરણ ન થવા દેવું.

ભાવાર્થ:—મનન એટલે યુક્તિ વડે અનુચિતન કરવું. તેમાં લગવાનું શ્રવણ કરવું. કયા લગવાનું શ્રવણ કરવું? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રથમ પાંચમા શ્લોકમાં બતાવ્યા મુજબ સર્વાત્મા લગવાન હરિ અને ઇશ્વર એ ચાર વિશેષણથી સર્વ પુરુષાર્થરૂપ સર્વફલસાધક એટલે સર્વ લગવાન એવો અર્થ થાય. સર્વ લગવાન કેમ થાય? તો કહે છે કે આત્મવેદં સર્વમ્ આ સર્વ આત્મા છે, બ્રહ્મવેદં સર્વમ્ આ સર્વ બ્રહ્મ છે; અહં હરિ: સર્વમિદં જનાર્દન: આ સર્વ હું હરિ જનાર્દન છું, આ પ્રમાણરૂપ વાક્યો વિદ્યમાન છે, છતાં લૌકિક યુક્તિની અપેક્ષા રાખતા હો તો સર્વનો લગવચ્છરીમાં સમાવેશ થાય છે. પુરુષ લગવાન છે એમાં કોઈ વાદ નથી. પુરુષો હ બૈ નારાયણોઽકામયત નારાયણ પુરુષ છે એ નિશ્ચય છે, તેણે કામના કરી, એમ શ્રુતિ કહે છે. પુરુષ ષ્વેદં સર્વમ્ આ સર્વ પુરુષ છે. એથી બધાનો પુરુષ-શરીરમાં અન્તર્ભાવ ન કરીએ ત્યાંસુધી પુરુષ સર્વસ્વ છે એમ કોઈ માને નહિ; તેથી આ બધાનો પુરુષ-શરીરમાં નિવેશ કહે છે. વળી આ બધું પુરુષના શરીરમાં છે એમ મોઢથી કહો છતાં અનુભવમાં તેમ ન લાગે તોપણ લોક બધું પુરુષમાં છે એ માનવાને તૈયાર ન થાય, માટે તે પુરુષને ધ્યાનરૂપે કહે છે. ધ્યાન કરતાં કદાચ સાક્ષાત્કાર થાય તો તેના શ્રીઅંગમાં સર્વ બેઠને ધ્યાતા નિ:સંદેહ થાય; માટે મનન ઠેઠ નિદિધ્યાસન સુધી જેનું ફલ સાક્ષાત્કાર છે તે તત્ત્વ કહેવા માટેનો બોધ આપતાં, પાક્ષિક એક એક પક્ષમાં દોષ દેખાતો હોય તેને દૂર કરવો બેઠએ એવો ન્યાય છે, તેથી કોણ નક્કી કહી શકે કે અન્તકાલમાં લગવાનું જ સ્મરણ થશે? બીજું પણ યાદ આવી જાય; તેથી બીજાં સ્મરણ ન થવા માટે ચિત્તવૃત્તિના નિરોધરૂપ રહેલો યોગ કહેતાં તેના અંગરૂપ ધ્યાનના વિષય લગવાનું સ્વરૂપ બનાવવું, તે માટે અન્તકાળમાં શું કરવું એ પ્રશ્નનો ઉત્તર પણ આપે છે. અન્તકાલે તુ અહીં તુ કહ્યો છે, તેથી 'યોગથી ધ્યાન કરવાનું અહીં કહે છે', તે કામ તમારે કર્તવ્ય નથી એમ જણાવ્યું છે. અથવા પુરુષ-પક્ષમાં કહેલ પક્ષની વ્યાવૃત્તિ તુ શબ્દથી સમજવી. અન્તકાળ-મરણનો કાળ અથવા કાળનો અન્ત-આયુષનો છેવટનો વખત. રાજદન્તાદિની જેમ તેનો પરનિપાત થયો છે. અથવા અન્તકનો કાળ આવ્યો જાણીને ભયને

છોડવો એ પહેલું સાધન, તે માટે પ્રથમ કહી ગયા તે કરવું. ત્યાર પછી અસંગ્રહી શસ્ત્રથી-વૈરાગ્યરૂપ હથિયારથી દેહમાં અને તેની પછી તેના સંબંધી-ઓ (ઘર સ્ત્રી પુત્ર ધનાદિ) માંથી મન કાઢી નાખવું. એ મારાં છે, તેણે મારી ચાકરી કરી છે અથવા કરશે એવી આશા છોડી દેવી. અન્તઃકરણમાં તેની અપેક્ષા ન રાખે, એ ત્રીભું સાધન. ટાઠ તડકો પડે તો ધીરજ રાખવી એ ચોથું સાધન. એટલા યમ થયા. હવે નિયમને કહે છે: પવિત્ર જલમાં સ્નાન કરવું. જલ તો તીર્થમાંથી ગાગર ભરીને પણ જ્યાં લઈ જવી હોય ત્યાં લઈ જવાય, માટે તીર્થજળ કહ્યું. એટલે ઉદ્દૃત જળ મુખ્ય કલ્પ નહિ પણ અનુકલ્પ છે. પુણ્ય શબ્દથી કામ્ય તીર્થ છોડી દેવાનું કહ્યું. અથવા પવિત્ર કરનાર તીર્થ એટલે ગંગા અથવા તીર્થનો અર્થ ઘાટ પણ થાય છે. તીર્થે હિ તે તાં પ્રાવેશયન્ તે તેને તીર્થમાં લાગ્યા, એવી શ્રુતિ છે. આપ્લુતઃ સારી રીતે સ્નાન કરવા માટે એ શબ્દનો પ્રયોગ છે. શુચિ એટલે પવિત્ર અને વિવિક્ત એટલે એકાન્તમાં વિધિ પ્રમાણે, એટલે વસ્ત્ર મૃગચર્મ અને કુશ એ ત્રણ ઉપરાઉપર આવે એવું આસન બનાવવું તેની ઉપર બેસીને ધ્યાનનો અભ્યાસ કરવો. પ્રાણાયમ કહે છે: સખીજ પ્રાણાયામ કરવાથી વાયુ જલદી સ્થિર થાય છે. પાપને લીધે વાયુ ચાલે છે, માટે અકાર ઉકાર મકાર એ ત્રણ અક્ષરોથી બનેલો ઐ પ્રહ્નવાચક છે તેનો ઉચ્ચાર વિદ્વાભાવ અને મંગળને માટે કરવો. પરા પશ્યન્તી મધ્યમા અને વૈખરીએ ચાર પ્રકારની વાણીમાંથી પ્રથમ પ્રકારની વાણીથી અથવા પ્રથમ અકાર થી આરંભ કરવો. એનો અભ્યાસ કરતાં વાયુ ઉપર જય થશે, ત્યાર પછી પ્રત્યાહાર કરવો. એ હવે કહે છે કે શ્વાસને જીતીને મનનું નિયમન કરવું. શ્વાસનો જય ઐકારથી કરવો. તેથી કહે છે કે પ્રહ્નના બીજને ભૂદ્યા વગર શ્વાસને જીતી મન ઉપર જય મેળવવે. (૧૫-૧૬-૧૭)

પ્રત્યાહારમાં મનનો તથા ઇન્દ્રિયોનો પરસ્પર હેતુહેતુમદ્ભાવ હોવાથી શુકદેવજી તેનો લેહ કહે છે:

નિયચ્છેદ્વિષયેભ્યોઽક્ષાન્ મનસા બુદ્ધિસારથિઃ ।

મનઃ કર્મભિરાક્ષિપ્તં શુભાર્થે ધારયેદ્વિયા ॥ ૧૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—બુદ્ધિને સારથિ બનાવીને મન વડે ઇન્દ્રિયોને વિષયો તરફ જતી અટકાવવી, કર્મો વડે મન ક્ષુબ્ધ થાય તેને ભગવાનરૂપ શુભ અર્થમાં લગાવવું.

ભાવાર્થઃ—મન વડે ઇન્દ્રિયોને વિષય તરફ જતાં રોકી દેવી. વિષયો દોષવાળા છે એવી બુદ્ધિ મન વડે ઇન્દ્રિયોને વિષયો તરફ જતી બંધ કરે, ત્યારે તે બુદ્ધિ સારથિ બને છે. પ્રાણાયામ કરવાથી મનની

અંગણતારૂપ ક્રિયા મટે છે એ પ્રથમ કહ્યું છે; હમણાં પ્રત્યાહાર (વિષયોથી ઈન્દ્રિયોને પાછી ખેંચવા રૂપી) કર્મથી વિષયોથી છેટું પડેલું મન થયું, એટલે તે વિષયજ્ઞાનને પ્રતિકૂલ થયું, ત્યારે તેને લગાડવું તો જોઈએ; તે લગાડવાનો વિષય તો ભગવાન છે. તે શુભ અર્થ છે, વિષય જેવો અંધનકર્તા નથી. તેમાં મનને લગાડવું. તેનો પ્રકાર બતાવે છે કે સર્વ અવયવમાં વ્યાપ્ત થયેલ બુદ્ધિ વડે માનસી મૂર્તિની કલ્પના કરીને સર્વાવયવમાં વ્યાપક મનને તે મૂર્તિમાં ધારણારૂપે સ્થિર કરવું. 'સર્વાવયવમાં મનની સ્થાપના કરવી તેને યોગશાસ્ત્રમાં ધારણા કહે છે.' 'ભગવાનના એક અવયવમાં મનને સ્થિર કરવું તે ધ્યાન કહેવાય.' એવો ધારણા અને ધ્યાનમાં ભેદ છે. (૧૮)

હવે ધ્યાન બતાવે છે:

તત્રૈકાવયવં ધ્યાયેદવ્યુચ્છિન્નેન ચેતસા ।

મનો નિર્વિષયં યુક્તવા તતઃ કિશ્ચન ન સ્મરેત્ ॥ ૧૯ ॥

શબ્દાર્થ:—બધાં અવયવોમાં લાગેલા મનને તેમાંથી છૂટું ન કરતાં મૂર્તિના એક અવયવમાં લગાડી તેનું ધ્યાન કરવું, પછી મનને તેમાં લીન કરીને કાંઈ પણ યાદ ન કરે તેનું નામ સમાધિ.

ભાવાર્થ:—પહેલાં મનને સર્વ અવયવમાં વ્યાપ્ત કર્યું હોય તેના સંસર્ગની સાથે તેને એક અવયવમાં યોજવું. એથી અંડધ્યાનનું નિવારણ કર્યું. એક અવયવ ખીલ્લ અવયવથી સંબદ્ધ છે એવું ધ્યાન કરવું. એવું ધ્યાન કરતાં મન વિષયની વાસનાને છોડી દે ત્યારે તેને એ વિષય પણ છોડાવી નિર્વિષય બનાવી દેવું, યોગયુક્ત કરીને મનની બધી વૃત્તિઓ રોકી દેવી, પછી કાંઈ સ્મરણ ન કરવું, યોગની સાધના કરીને મનને રોકીને રહેવું. (૧૯)

ત્યાં જે થાય તે હવે કહે છે:

પદં તત્પરમં વિષ્ણોર્મનો યત્ર પ્રસીદતિ ।

રજસ્તમોભ્યામાક્ષિપ્તં વિમૂઢં મન આત્મનઃ ।

યચ્છેદ્ ધારણયા ધીરો હન્તિ યા તત્કૃતં મલમ્ ॥ ૨૦ ॥

શબ્દાર્થ:—રોકેલું મન જ્યાં પ્રસન્નતામાં રહે છે તે વિષ્ણુનું પરમપદ કહેવાય. રજોગુણ અને તમોગુણથી ખેંચાયેલું મન મૂઢ બની જાય છે, તેને ધારણા વડે નિરુદ્ધ કરે તો તે ધારણા ધીરપુરુષના મનના મેલને દૂર કરે છે.

ભાવાર્થ:—એમ ચિત્તને નિર્વિષય રોકી રાખવાથી તેની મેળે તે પ્રસન્ન થાય છે, અને ધ્યાનરૂપે પરિણામ પામે છે. તે પરિણામનો આધાર તે જ વિષ્ણુનું પરમ પદ કહેવાય છે. ખોલ જગ્યાએ તેને રોકે તો તેને વ્યક્ત કરે અથવા ખેદ પામે. માટે જ્યાં રોકવાથી રાજી રહે તે આધારના

સામર્થ્યથી જ રાજી રહે છે. તે પ્રસન્ન થવાનો આધાર ભગવત્પદ છે. ચિત્તની પ્રસન્નતામાં જે પ્રકાશે છે તે જીવનું સ્વરૂપ છે. તે પુરુષોત્તમનું સ્થાન છે. 'તસ્યા: શિશ્વાયા મધ્યે પરમાત્મા વ્યવસ્થિત:' તે શિખાની મધ્યમાં પરમાત્મા વ્યવસ્થિત રહ્યા છે, એમ શ્રુતિ કહે છે; તેથી વહ્નિશિખા નામે કહેવાતી પણ જીવકલા છે. અથવા અક્ષર ભગવાનનું ચરણ કહેવાય છે. તેનો અંશ જીવ છે. તે પણ ભગવત્પદ કહેવાય. એમ જ્યાંસુધી મન પ્રસન્ન રહે ત્યાંસુધી રહેવું. રજ: સત્ત્વં તમશ્ચૈવ એ ન્યાયથી કારણરૂપ રજોગુણ તમોગુણ કાળની પ્રેરણાથી મનને ભગવાનનું ધ્યાન કરતાં છોડાવે અથવા મૂઠ બનાવે, ત્યારે યોગબળથી બીજાનાં મન પણ ભગવાનના ચરણમાં દેખાય, કેમકે ત્યાં સર્વ જીવો એકત્ર થાય છે. ત્યાં બીજાના મનનો વિશ્લેષ દેખાય તો કાંઈ ન કરવું. પણ પોતાનું મન રજોગુણ વડે કર્મ કરવામાં જાય અથવા તમોગુણથી મૂઠ બને તો તે દોષ દૂર કરવા માટે ફરી ધારણા કરીને મનને તેનાથી રોકી દેવું. જ્યારે મનને રોકશે ત્યારે વાસના વડે રજોગુણ વિષયોને દેખાડશે, તમોગુણ નિદ્રાદિને દેખાડશે, ત્યારે ધીરજ રાખીને રજોગુણ અને તમોગુણના દોષોને દૂર કરવા. દેવી કે શિવની ધારણા ન કરવા માટે કહ્યું કે વિભ્યુના પદમાં ધારણા કરવાથી રજસ્તમોદોષ નિવૃત્ત થાય છે. (૨૦)

એવી ધારણા કરવી કે જે ધારણાથી યોગ સિદ્ધ થાય. ઘણા યોગી ચિત્તનો નિરોધ કરનાર કર્મોદિરૂપે છે. તેમાં પણ ભક્તિયોગ જેનાથી થાય એવી ધારણા કરવી; તે કહે છે:

યત્ર સંધાર્યમાણાર્યાં યોગિનો ભક્તિલક્ષણ: ।

આશુ સંપદ્યતે યોગ આશ્રયં ભદ્રમીક્ષત: ॥ ૨૧ ॥

શબ્દાર્થ:—જે ધારણા કરતાં યોગીને જલદીથી ભક્તિલક્ષણવાળો યોગ સિદ્ધ થાય, જે ભક્તિયોગમાં કુશળ આશ્રયરૂપ ભગવાનનું ધ્યાન થાય છે.

ભાવાર્થ:—જે ભગવાનના સર્વાવયમાં ચિત્તવૃત્તિ લાગી હોય તે યોગીને ભક્તિ જેનો અસાધારણ ધર્મ છે, જેમ ગાયને સાસ્નાદિમત્તા-ગળે ગોદડી વગેરે છે, એવો યોગ ઉત્પન્ન થાય છે. યોગને ભક્તિલક્ષણવાળો શા માટે કહેવો જોઈએ? ત્યાં કહે છે કે તેમાં ધારણાના આશ્રયરૂપ ભગવાનનું સ્વરૂપ હોય છે. ભગવાનનું ધ્યાન કરવાથી ભક્તિયોગ સિદ્ધ થાય છે. (૨૧)

રાજા પરીક્ષિત તેમાં વિશેષ પ્રશ્ન કરે છે:

રાજોવાચ ।

યથા સંધાર્યતે બ્રહ્મન્ ધારણા યત્ર સંમતા ।

યાદૃશી વા હરેદાશુ પુરુષસ્ય મનોમલમ્ ॥ ૨૨ ॥

શબ્દાર્થ:—રાજાએ કહ્યું, હું બ્રહ્મન, ધારણા કરવાનું આપે કહ્યું તે ધારણા ક્યાં કરવી, કેવી રીતે કરવી? જેવી ધારણા કરવાથી પુરુષના મનના દોષ દૂર થાય તેવી ધારણા આપ કહો.

ભાવાર્થ:—આ ધારણા કેવી રીતે કરવી? શું માનસી મૂર્તિ કરી તેમાં મનને સ્થાપન કરવું, અથવા સાંભળેલી ભગવાનની મૂર્તિમાંનું સ્મરણ કરીને મનને રોકવું? જેમાં યોગીઓની સંમતિ હોય તે કહો, કેમકે ભગવાનનાં તે અનન્તરૂપો છે. જે મૂર્તિમાં સર્વ યોગીઓ ધ્યાન કરવામાં સંમત હોય તે યાદશી શબ્દથી કહ્યું, અથવા યાદશી મૂર્તિ એમાં રૂપનું પ્રાધાન્ય લેવું કે ધર્મનું પ્રાધાન્ય લેવું. સ્થૂળ મૂર્તિમાં કે સૂક્ષ્મમાં કે નિરાકારમાં કે સાકારમાં ધારણા કરવી; શાન્ત મૂર્તિમાં કે આગ્રહવાળીમાં ધારણા કરવી? જે ધારણા પુરુષના મનના મેલને દૂર કરે તે કહો. ગુરુની પાસે એસીને તમે કહો, એમ તેમને ક્રમ ન પડાય એથી વાક્ય અધૂરું રાખ્યું; 'કહો' એમ ન બોલ્યા. (૨૨)

તેને ઉત્તર કહો છે:

શ્રીશુક ઉવાચ ।

જિતાસનો જિતશ્વાસો જિતસદ્ગો જિતેન્દ્રિયઃ ।

સ્થૂલે ભગવતો રૂપે મનઃ સંધારયેદ્વિયા ॥ ૨૩ ॥

શબ્દાર્થ:—શુકદેવજીએ કહ્યું, આસનનો જય મેળવવો, શ્વાસને જીતવો, સંગને જીતવો, ઇન્દ્રિયોને જીતવી અને ભગવાનના સ્થૂળરૂપમાં બુદ્ધિ વડે મનને સારી રીતે ધારણ કરવું.

ભાવાર્થ:—યાદશી એવો પ્રથમ શ્લોકમાં પ્રશ્ન કર્યો છે તેનો ઉત્તર કહો છે કે આસનને જીતીને ધારણા કરવી. આસનાદિજય સહિત ધારણા મનના દોષને દૂર કરે. વિષયનો સંગ જીતવો. એથી મનનું નિયમન કરવાનું કહ્યું. યત્ર સંમતા કહ્યું છે તેના ઉત્તરમાં કહો છે કે સ્થૂળ ભગવદ્રૂપમાં ધારણા કરવી; તે પણ નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિથી કરવી. (૨૩)

ત્યાં શંકા કરે છે કે ભગવાનને વળી સ્થૂળ રૂપ કેવું? જો વ્યાપકરૂપ કહો તો તે તો ફલરૂપ હોઈને તેમાં તો ધારણા ન થઈ શકે. ખીન્ન મત્સ્યાદિરૂપનું તો પરિમાણ નિશ્ચિત નથી હોતું; માટે સ્થૂળરૂપ કેવું? તેનો ઉત્તર આપે છે:

વિશેષસ્તસ્ય દેહોઽયં સ્થવિષ્ઠશ્ચ સ્થવીયસામ્ ।

યત્રેદં દૃશ્યતે વિશ્વં ભૂતં ભવ્યં ભવચ્ચ યત્ ॥ ૨૪ ॥

શબ્દાર્થ:—જેમાં આ આખું વિશ્વ થયું થશે અને થાય છે એ ત્રિકાળ યુક્ત દેખાય છે તે સ્થૂળમાં પણ સ્થૂળતર જગદ્રૂપ ભગવાનનો દેહ છે.

ભાવાર્થ:—વિશેષ એટલે પૃથ્વી. બધા વિશેષ પૃથ્વીરૂપ છે. અતો વિશેષો ભાવાનાં મૂભાવે વોપલક્ષ્યતે એમ તૃતીય સ્કન્ધમાં કહ્યું છે. અથવા વિશિષ્ટ છે શેષ જેમાં, એવો અર્થ વિશેષનો કરવો, અથવા વે: એટલે કાળનો શેષ તે વિશેષ; કેમકે અહીંનાનો સ્વેચ્છાથી કાળ ગ્રાસ કરે છે; માટે ભગવાનનો દેહ એ જ વિશેષ. કાલ ભગવાનની ચેષ્ટારૂપ છે. તે ચેષ્ટાનો આધાર દેહ જ હાય. દેહનો અને આત્માનો સંયોગ સંબંધ છે, એમ કેટલાક સાંખ્યવાદીઓ કહે છે. તેના એકદેશી યોગીઓ કહે છે કે દેહમાં આત્માનો અધ્યાસ છે. કેટલાક કહે છે કે દેહમાં આત્માનો આવેશ થાય છે, લોહના ગોળામાં અગ્નિની જેમ. કેટલાક કહે છે કે અહંકારથી હુંપણું આવે છે. તે ચાર પક્ષ ભગવાનના દેહને કહેનારા નથી, પરંતુ ભગવાનનો અને જીવનો સ્વસ્વામિભાવ સંબંધ છે. તે તસ્ય એ ષષ્ઠી વિભક્તિથી કહ્યો છે. દિહ ઉપચયે એ ધાતુને અચ્ પ્રત્યય લાગતાં “દેહ” શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. આ ભગવાનનો ઉપચય છે. પોતાના સ્વરૂપમાં રહીને ભગવાન સર્વ કરવાને સમર્થ છે છતાં સર્વનું પોષણ કરવા માટે સ્વરૂપથી પણ વધારે સુખ આપવાને માટે પોતે પુષ્ટ થઈને સર્વ કાર્ય કરે છે. તે રૂપ ભગવાનની ધારણાનો વિષય છે. આ અર્થમાં સર્વ સમ્મત છે. આ પ્રત્યક્ષ છે. એ જો કે એક સ્થળમાં જ દેખાય છે છતાં બીજે હોવાનું અનુમાન તેનાથી થઈ શકે છે, તેથી જ બીજા અવયવોની સાથે પ્રત્યક્ષ સામગ્રી વિશિષ્ટ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે તે અયમ્ આ રહ્યા, એમ કહ્યું છે. વેદમાં કહ્યું છે કે પૃથનાત્ પૃથિવી મોટી હોવાથી સ્થૂલ છે, વધારે સ્થૂલ છે. ભાગવતશાસ્ત્રમાં વિરલ અવયવ તે સૂક્ષ્મ અને ઘણા અવયવો એકત્ર થાય તે સ્થૂલ કહેવાય છે, માટે આકાશ વગેરે સૂક્ષ્મ કહેવાય છે જ્યારે પૃથિવી વગેરે સ્થૂલ કહેવાય છે. આકાશનો વ્યવહાર ન થઈ શકે, પૃથ્વીનો બધા ઉપયોગ કરે. લેગા થયેલા ઘણા અવયવો અવયવીને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ દેહથી પણ ભગવાન પ્રકટ થાય છે. ધ્યાન કરવાને માટે ભગવાન પણ પ્રકટ થાય છે તેનું સ્થૂલપણું કહ્યું છે. તે ભગવાન બુદ્ધિમાં પ્રવેશ કરે તો બુદ્ધિને પણ શુદ્ધ કરે. પછી તે સ્થૂલબુદ્ધિ સૂક્ષ્મ વિષયને ન ગ્રહણ કરે, માટે મનના રજેગુણ તમોગુણ દોષોને ભગવાન દૂર કરે. તેમાં ચક્રાર છે તેથી તે ભગવાન સુંદર છે. સર્વ વિશેષના તે સમવાયરૂપ છે, તેથી તેમાં બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે. આકાશાદિ સ્થૂલ કરતાં પણ ભગવાન સ્થૂલ છે, કેમકે તેમના અવયવો વૃદ્ધિને પામ્યા છે; માટે જ આકાશ શરીર બ્રહ્મ છે એમ કહ્યું છે. વાયુરાત્મા, જ્યોતિષાં જ્યોતિઃ, તોયાત્મને નમઃ વાયુ આત્મા છે, પ્રકાશના પ્રકાશક છે, જળરૂપ આત્માને નમું છું, એ વાક્યોથી બધાં ભૂતો ભગવાનના શરીરરૂપ છે: આને લીધે જ તેની ધારણા કરવાનું કહ્યું છે. વળી બધાં રૂપોનો આ ભગવદ્રૂપમાં સંભવ છે, પણ

લગવદ્રૂપ કયાંય અન્યત્ર નહિ મળી શકે, માટે જ આ ધ્યાનનું સ્થાન થયું છે. જે રૂપમાં સર્વ જગત પ્રતીત થાય છે, સમુદ્ર સૂર્ય વાયુ આકાશ વગેરે સર્વ તે રૂપમાં જોઈ શકાશે. બીજાં પણ અવાંતર સૂક્ષ્મભૂત અહંકારાદિનાં કારણરૂપ છે. પોતે પણ પાતાલમેતસ્ય હિ પાદમૂલમ્ એ શ્લોક કહેશે. કાર્યદ્વારા કાળ પણ તેમાં પ્રવેશ કરે છે. ભવિષ્યત્ ભૂત અને વર્તમાન કાળ ઉદયાસ્ત-શૂન્ય કાળને ભૂતત્વતેજ સિદ્ધ કરે છે. કોઈક સંબંધથી કાળ ગયો એમ કહેવાય છે. તેમાં ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને નાશ એ ગુણનાં કાર્યોથી તે કાળ પણ ત્રણ ગુણવાળો થાય છે. તેથી પોતાના કાર્યસહિત કાળ લગવચ્ચેષ્ટારૂપ હોવાથી આ લોકમાં પ્રકાશે છે, તેથી પણ આ લગવત્કાર્ય છે એમ સ્પષ્ટ જાણવામાં આવે છે. થયું થશે અને થાય છે. ચક્રારથી ત્રણ કાળ રહિત પ્રાણુ જીવ વગેરે આ લગવાનમાં દેખાય છે. આમાં કાંઈ છાનું નથી, એટલે તેમાં વધારે પ્રમાણ આપવાની જરૂર નથી. (૨૪)

અહીં શંકા થાય કે જડનું ધ્યાન કેમ થાય ? જેનું ધ્યાન કર્યું તેણે ફલ અવશ્ય આપવું જોઈએ. ક્રિયાન્તરની પેઠે ધ્યાન અદૃષ્ટદ્વારા ફળ આપતું નથી. ધ્યેયનો સાક્ષાત્કાર એ તો દૃષ્ટ છે. લગવાનના સંબંધથી ધ્યેયપણું તેમાં હોય તોપણ ગૌણમુખ્યયોર્મુખ્યે કાર્યસંપ્રત્યયઃ ગૌણ અને મુખ્યમાં મુખ્યથી કામ લેવું જોઈએ, એ ન્યાયથી તેના દેહનું ધ્યાન કરવા કરતાં લગવાનનું ધ્યાન કરવું એમ કેમ નથી કહેતા ? ત્યાં કહે છે:

આણ્ડકોશે શરીરેઽસ્મિન્ સસાવરણસંયુતે ।

વૈરાજઃ પુરુષો યોઽસૌ ભગવાન્ ધારણાશ્રયઃ ॥ ૨૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—પૃથ્વી જળ તેજ વાયુ આકાશ અહંકાર અને મહત્તત્ત્વ એ સાત જેનાં આવરણ છે એવા બ્રહ્માણ્ડકોશાત્મક શરીરમાં જે વૈરાટ પુરુષ રહે છે તે ભગવાન્ ધારણાના આશ્રયરૂપ છે.

ભાવાર્થઃ—વૈરાજ ધ્યાનના વિષય નથી પણ આશ્રય છે. તેથી યથા સંઘાર્યતે એ શ્લોકમાં પૂછ્યું તે પણ કહ્યું: સાક્ષાત્ વિષય ભગવાન્ છે જ્યારે તેના આધારરૂપ વિરાટ પુરુષ છે. જે કે સ્વઆત્મા જીવ જ આધારરૂપ કહેવા યોગ્ય છે તોપણ આની આગળના અધ્યાયમાં તેને મતાંતરલેખે કહેવામાં આવશે. તોપણ બહાર રહેલા ભગવાન્ અંદર પ્રવિષ્ટ થવા જોઈએ તેથી અધિક સ્નેહ સિદ્ધ થવા માટે પ્રયત્ન સફળ થવા માટે સ્વાત્મામાં સિદ્ધ લગવદ્રૂપ છે તેના કરતાં સિદ્ધ સાધન દોષ ન હોવાથી સ્મરણ માત્રના વિષય ભગવાન હોવાથી ધ્યાન સિદ્ધ થવા માટે બ્રહ્માણ્ડના આધારરૂપ ભગવાન્ ધ્યાનના વિષય થાય છે. અણ્ડ સંબંધીને “આણ્ડ” કહેવાય. તે જ કોશ, એટલે કમળની કળી જેમ

કળીરૂપ શરીર સમજવું. મૂર્તૈર્યદા પञ्चમિરાત્મસૃષ્ટૈઃ એ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે ભગવાને શરીર કર્યું છે, તેથી આમાં જે કર્યું હોય તે તેના ભોગ માટે હોય, કેમકે ભોગાયતન એવું શરીરનું નામ છે. તેથી જ સ્વાત્મા કરતાં પ્રણ આ બ્રહ્માણ્ડ પુરુષ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. કોશ કહેવાથી ખીજા દેહમાં જેમ અચિદ્રતા છે તેમ આમાં નથી. તેથી તેમાં જ મકરન્દનું પાન થાય છે. આ શરીર સારી રીતે રક્ષાયેલું છે, એમ કહેવા માટે ભગવાન સિવાયનાં બધાં તત્ત્વો આમાં છે, કેમકે તે સાત આવરણવાળું છે એમ કહે છે. સંયુક્ત શબ્દ અહીં કહ્યો છે તેથી તેની મધ્યમાં શૂન્ય સ્થાન નથી. જલથી લઈને પ્રકૃતિ સુધી સાત છે તેમાં વૈરાજ પુરુષ તે ખીજા પુરુષરૂપે સર્વ શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે અનુલવથી સિદ્ધ થયેલ છે, તેથી મૂળમાં અસૌ કહ્યો છે. જે વૈરાજ વિરાટ શરીરમાં રહે છે, તે કોઈ જીવ વિશેષ નથી, એ કહેવા માટે મૂળમાં તેને ભગવાન કહેલ છે. જે વૈરાજ પુરુષ તે જ ભગવાન, જેને યોગીઓ પ્રત્યક્ષ કરે છે. તેથી અતિ વિશેષ અભ્યાસથી 'આ' એમ પ્રત્યક્ષ અનુલવ કરીને કહે છે. તે જ ધારણાના આશ્રયરૂપ છે. તે વૈરાજનો આશ્રય કોશ છે. જેમ લોઢાના ગોળામાં અગ્નિ રહે છે તેમ, જેમ કમળમાં રહેલો ભ્રમર, જેમ મહેલમાં રહેતો રાજા. "આશ્રય" પદથી ધારણાનું ફલ પોતાને શરણે આવનારને અવશ્ય આપશે, એમ સૂચવ્યું છે. (૨૫)

હવે સર્વ સૂક્ષ્મ આધારવાળાનો તેમાં સન્નિવેશ થાય છે, એટલે તેને તો તેનો ભાર લાગે; એમ ન થવા માટે તેને તેના અવયવરૂપે ગણાવે છે:

પાતાલમેતસ્ય હિ પાદમૂલં પઠન્તિ પાર્ષ્ણિપ્રપદે રસાતલમ્ ।

મહાતલં વિશ્વસૃજોઽથ ગુલ્ફો તલાતલં વૈ પુરુષસ્ય જહ્વે ॥ ૨૬ ॥

દ્વે જાનુની સુતલં વિશ્વમૂર્તેરુદ્ધયં વિતલં ચાતલં ચ ।

મહીતલં તજ્જઘનં મહીપતેર્નમસ્તલં નાભિસરો ગૃણન્તિ ॥ ૨૭ ॥

ઉરઃસ્થલં જ્યોતિરનીકમસ્ય ગ્રીવામહર્વદનં વૈ જનોઽસ્ય ।

તપોરરાટીં વિદુરાદિપુંસઃ સત્યં તુ શીર્ષાણિ સહસ્રશીર્ષ્ણઃ ॥ ૨૮ ॥

શબ્દાર્થ:—પાતાળલોક એ વૈરાજપુરુષના ચરણનું મૂળ છે. પેની અને ક્ષેત્રો રસાતળ છે. મહાતળ ઘૂંટી છે. ઘૂંટી અને ગોઠણની વચ્ચેનો ભાગ જંઘા કહેવાય છે તે તળાતળ લોક છે. બે ગોઠણ સુતળ છે. વિશ્વમૂર્તિ તે વૈરાજના બે સાથળ એ વિતળ તથા અતળ છે. હે મહીપતિ, મહીતળ તેનું જઘન છે. આકાશ તેની નાભિ છે. ઉરઃસ્થળ તે જ્યોતિઃસ્થાન છે. મહાલોક તેની ડાક છે. જનલોક તેનું મુખ છે. તપ લોક આદિપુરુષ વૈરાજનું લલાટ છે. સહસ્ર મસ્તકવાળા વૈરાજનું મસ્તક સત્યલોક છે.

ભાવાર્થ:—ચૌદ લોક તે ચૌદ અવયવરૂપ થઈને ધ્યાનના વિષયરૂપ બને છે. પણ ભગવાનના અવયવમાંથી લોક બન્યા નથી, એમ માનો તો ઉત્તમને હીનભાવ થાય; તેથી તેનું ધ્યાન ન થાય. તે જ કહે છે કે સર્વની નીચેનો લોક તે પાતાળ તે ભગવાનના ચરણનો રતાશવાળો ભાગ, એટલે તેમાં રહેનાર વાસુકિ વગેરે નાગો એ ચરણની રેખારૂપ બને છે. તેથી કહે છે કે પઠન્તિ; એ વેદને કહેનાર પણ એમ કહે છે કે એ પ્રસિદ્ધ વાત છે. શ્લોકમાં ઇતસ્ય નો અર્થ 'શરીર' કરવાનો છે. ભગવત્પક્ષમાં સાકાર બ્રહ્મની તેમાં વ્યાપ્તિ છે. તે બ્રહ્મ ચરણભાવને પામ્યું છે. પેની એ ચરણનો પાછલો ભાગ ગણાય છે. પ્રપદ એ પગનો આગલો ભાગ ગણાય. પ્રત્યાહારથી તેનો વચલો ભાગ એ બંને રસાતળ છે. પાતાળની ઉપરનો લોક તે રસાતળ કહેવાય. એમ આગળ પણ પહેલાં કહ્યા પછી જે કહેવાય તે તેની ઉપરનો લોક છે એમ સમજી લેવું. તે પછીથી કહેવાય છે. મહાતળમાં મહત્ પદનો પ્રયોગ કેમ કર્યો? એમ શંકા થાય તો ત્યાં કહે છે કે ત્યાંથી આરંભીને સૃષ્ટિ વધી છે એમ કહેવા માટે વિશ્વસૃજ એવું વૈરાજપુરુષનું વિશેષણ કહ્યું છે. તે ખંડ જુદો છે એમ બતાવવા માટે અથ શબ્દ ભિન્નતાદ્યોતક મૂક્યો છે. એથી પંચાત્મક પુરુષ કહેવામાં આવ્યો. તેમાં બે લોકનો એક ખંડ કહ્યો. અથ શબ્દ લખ્યો છે તેથી જુદી વાત કહેવાય છે. એટલે તે ધૂંટીરૂપ છે. આમ કહેવામાં ત્રણ ગુણોના પાંચ ભેદ પણ કહેવામાં આવ્યા છે. તે આ પ્રમાણે સમજવા: ૧ કેવળ તમસ, ૨ રજસ્તમસ, ૩ રજસ, ૪ રજઃસત્, ૫ સત્. તે પાંચમાં પહેલા ખંડથી કેવળ તમસ કહ્યું. મહાતળથી સુતળ સુધીનો બીજો ખંડ તેમાં પીંડીઓ તળાતળ છે. પુરુષની જંઘા કહી તેથી તે ઉપર રુવાડાં સમજવાં. તે પીંડીઓ બે પગની બે છે. અથવા બંનેને આધારપણથી કહ્યા. સુતળ એ બે ગોઠણ છે. જાનુની શબ્દ કહેવાથી બેનો બોધ થાય છે, છતાં દ્વે શબ્દ કહ્યો, તે બે લોકનાં બે રૂપ છે એમ જાણવા માટે એ શબ્દ લખ્યો છે. માટે આગળ જતાં સુતલમ્ શુદ્ધમ્ એમ કહેશે. તે બે શબ્દથી સાધારણ સ્થાન અને પોતાને રહેવાનું સ્થાન એમ બે સમજવાનાં છે. જ્યાં બલિરાજ રહે છે તે સ્થાન શુદ્ધ ગણાય છે. તે બલિને દેખાડેલું વિશ્વરૂપ યાદ કરાવવા માટે વિશ્વમૂર્તે: એવું વૈરાજને વિશેષણ આપ્યું છે. વિતળ અને અતળ એ બે સાથળ છે. તેમાં એક અતળ, બીજું વિતળ છે. કેટલાક આગળનો ભાગ અતળ અને પાછળનો ભાગ વિતળ એમ કહે છે, તે લૌકિક પુરુષના ન્યાયથી સંભવે છે. પણ પંચમ સ્કન્ધમાં તતોઽધસ્તાત્ એ શબ્દથી તેનું વર્ણન કર્યું છે ત્યાં નીચે-ઉપર કહ્યું છે, તેથી આગળ પાછળ કહેનારનો મત વિચારણીય છે. અથવા અહીં બે ચક્રાર શ્લોકમાં છે, તેથી તેવો અર્થ થઈ શકે ખરો.

અથવા તે લોકનો જ અવાંતર ભેદ સમજો. મહાદેવની ક્રીડાનું સ્થાન અથવા મયના પુત્રનું સ્થાન જેને સ્વર્ગ કહે છે તે સમજવું. મહીતળ એટલે પૃથ્વી તે ભગવાનનું જઘન (ડૂંટી નીચેનો ભાગ) છે. આ વ્યવસ્થા ઊભો રહેલો પુરુષ હોય તેનાં અંગ જે રીતે રહે તેની સમજવી, અથવા ઊર્ધ્વ ગોળની વ્યવસ્થા સમજવી. ધ્યાન તો તે પુરુષનું જ કરવાનું છે. મહીપતિ શબ્દ કહ્યો છે તેથી ભગવાનની અહીં રાજરૂપે સ્થિતિ છે. નલસ્તલને નાભિરૂપી તળાવ કહ્યું, તેથી અન્તરિક્ષમાં જળ છે એમ કહ્યું. પ્રત્યક્ષ હોય તો વિરોધ આવે છે, કેમકે આધાર વગર ન રહે; પણ તેને પ્રમાણ આપે છે કે ગૃણન્તિ એટલે શ્રુતિ કહે છે. આ રહી શ્રુતિ, સલિલં વા इदमन्तरासीद्, यदन्तरं तत्तारकाणां તારકત્વમ્ મધ્યમાં જલ રહે છે, જે મધ્યમાં રહે છે તે જ તારાઓનું તારાપણું છે. અહીં ભગવાનની મૂર્તિ નથી, એ તો શિવનું સ્થાન છે. પ્રહ્લા એમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે તેથી તેને તળાવરૂપે વર્ણવ્યું છે. હવે વક્ષઃસ્થળ એ ધ્રુવાદિ જ્યોતિશ્ચક્ર છે, ત્યાં કોઈ બીજું રહેતું નથી. શિશુમાર જ ભગવાન છે, હૃદય એ જીવને રહેવાનું સ્થાન છે, માટે શિશુમારમાં ભગવાનનું ધ્યાન કરવું. ગ્રીવા મહલોક છે. વદન (ડાઢીથી છુકુટી સુધી) જનલોક છે. આ પણ કેવળ ભગવાનનો લોક છે. નિત્ય સુખનું સ્થાન છે, તે આગળ કહેવામાં આવશે. તપોલોક ભગવાનનું લલાટ છે એટલે તે સ્થાન પણ શૂન્ય છે. રરાટી એ સ્ત્રીલિંગ શબ્દ મૂક્યો છે, તેથી તે શૃંગારના આધારરૂપ છે એમ બતાવ્યું છે. આદિપુંસઃ એવું ભગવાનનું વિશેષણ કહ્યું, તેથી તે તપથી મળી શકે છે, એમ સૂચવ્યું. સત્ય લોક ભગવાનનાં મસ્તક છે. ઘણાં કલાં તેનું કારણ ભગવાન સહસ્રશીર્ષા છે આ શબ્દથી તે, તે છે. શ્રુતિપ્રતિપાદ છે એમ બતાવ્યું છે તેમાં પ્રહ્લાદિ લોકો ઘણાં છે, તે બધાની ઉપર કહેવા માટે શીર્ષનું બહુવચન કહ્યું છે. (૨૬, ૨૭, ૨૮)

એમ લોકોનો ક્રમ કહીને તેમાં રહેતા જીવોનું વર્ણન કરે છે:

इन्द्रादयो बाहव आहुस्त्राः कर्णौ दिशः श्रोत्रममुष्य शब्दः ।
 नासत्यदस्त्रौ परमस्य नासे घ्राणं च गन्धो मुखमग्निरिद्धः ॥२९॥
 द्यौरक्षिणी चक्षुरभूत्पतङ्गः पक्ष्माणि विष्णोरहनी उभे च ।
 तद्भ्रूविजृम्भः परमेष्ठिधिष्यमापोऽस्य तालू रस एव जिह्वा ॥३०॥
 छन्दांस्यनन्तस्य यशो गृणन्ति दंष्ट्रा यमः स्नेहकला द्विजानि ।
 हासो जनोन्मादकरी च माया दुरन्तसर्गो यदपाङ्गमोक्षः ॥३१॥
 व्रीडोत्तरोष्ठोऽधर एव लोभो धर्मः स्तनोऽधर्मपथश्च पृष्ठः ।
 कस्तस्य मेढूं वृषणौ च मित्रौ कुक्षिः समुद्रा गिरयोऽस्थिसंधाः ॥३२॥

નવોઽસ્ય નાડયોઽથ તનૂરુહાણિ મહીરુહા વિશ્વતનોર્નૃપેન્દ્ર ।
 અનન્તવીર્યશ્વસિતં માતરિશ્વા ગતિર્વયઃ કર્મગુણપ્રવાહઃ ॥ ૩૩ ॥
 ઈશસ્ય કેશાન્ વિદુરમ્બુવાહાન્ વાસસ્તુ સન્ધ્યે કુરુવર્ય ભૂમ્નઃ ।
 અવ્યક્તમાહુર્હૃદયં મનશ્ચ સ ચન્દ્રમાઃ સર્વવિકારકોશઃ ॥ ૩૪ ॥
 વિજ્ઞાનશક્તિં મહિમામનન્તિ સર્વાત્મનોઽન્તઃકરણં ગિરિત્રમ્ ।
 અશ્વાશ્વતર્યુષ્ટગજા નશ્વાનિ સર્વે સૃગાઃ પશવઃ શ્રોણિદેશે ॥ ૩૫ ॥
 વયાંસિ તદ્દ્રવ્યાકરણં વિચિત્રં મનુર્મનીષા મનુજો નિવાસઃ ।
 ગન્ધર્વવિદ્યાધરચારણાપ્સરઃ સ્વરઃ સ્મૃતીરસુરાનીકવર્યઃ ॥ ૩૬ ॥
 બ્રહ્માનનં ક્ષત્રમુજો મહાત્મા વિદૂરરાઙ્ગિઃ શ્રિતકૃષ્ણવર્ણઃ ।
 નાનાભિધામીજ્યગણોપપન્નો દ્રવ્યાત્મકઃ કર્મવિતાનયોગઃ ॥ ૩૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—આહુરૂપ ઈન્દ્રાદિ દેવો લોકોને કર્મનાં ફલ આપનાર છે, દિશાઓ તેના કાન, એનો શબ્દ તે ભગવાનના કાન છે, આશ્વનીકુમારો ભગવાનની નાસિકા છે, ગન્ધ તેમનું ધ્રાણુઇન્દ્રિય છે, પ્રકટ અગ્નિ તેનું મુખ છે. ઘૌલોક (સ્વર્ગ) ભગવાનનાં બે નેત્રો છે, સૂર્ય તેની ચક્ષુરિન્દ્રિય છે, રાતદિવસ એ વિષ્ણુની પાંપણો છે, તેની બ્રહ્મકૃતિના વિલાસ એ બ્રહ્માનું સ્થાન છે, જળ તેનું તાળવું છે, રસ તેની જિહ્વા છે. છન્દો અનન્તના યજ્ઞને ગાય છે, ભગવાનની દાઢ યમરૂપ છે, તેમના દાંતો સ્નેહની કલા છે, જનોને ઉન્માદ કરાવનારી માયા ભગવાનનો હાસ છે, નિત્યપ્રવાહ સૃષ્ટિ ભગવાનનો કટાક્ષપાત છે. લજ્જા ઉપલો હોઠ છે, નીચલો હોઠ લોભાત્મક છે. તનુ સ્તન ધર્મનું સ્થાન છે. તેનો પાછળનો ભાગ અધર્મનું સ્થાન છે. બ્રહ્મા તેનું ગુહ્યેન્દ્રિય છે, મિત્રો તેના દૃષ્ટણો છે. સમુદ્રો તેનું પેટ છે. પર્વતો તેનાં હાડકાનાં સમુદાય છે. નદીઓ તેની નાડીઓ છે. હે રાજન, વિશ્વ શરીરવાળા તેનાં શેમ (રુવાડાં) છે. અનન્ત પરાક્રમવાળા ભગવાનનો શ્વાસ વાયુ છે. ગતિ (ગમન) તે આયુષ્ છે. ગુણનો પ્રવાહ તે ભગવત્કર્મ છે. તેના કેશ મેઘ છે. હે કુરુવર્ય, તેનું વસ્ત્ર બન્ને સંધ્યા છે, પ્રધાન તેનું હૃદય છે. ચંદ્રમા તેનું મન છે, જે સર્વ વિકારની કળીરૂપ છે. મહાત્મ્ય જેની જ્ઞાનશક્તિ છે. મહાદેવ જેનો અહંકાર છે. ઘોડા, ખચ્ચર, ઊંટ, હાથી એ તેમના નખ છે, બધાં મૃગો અને પશુઓ તેની શ્રોણિ (કડનો પાછલો ભાગ) છે. પક્ષીઓ તેમનો વિચિત્ર નમૂનો-કારિગરી છે, મનુ તેની બુદ્ધિ છે, મનુષ્ય તેમનું રહેવાનું સ્થાન છે. ગંધર્વાદિ તેના સ્વર અને સ્મૃતિ છે, અથવા ગંધર્વ સ્વર અને પ્રહ્લાદ તેની સ્મૃતિ છે. બ્રાહ્મણ તેનું મુખ, ક્ષત્રિયો તેની ભુજ છે, વૈશ્યો તેના સાથળ છે, શૂદ્ર તેના ચરણ છે. નાના દેવગણથી યુક્ત જે દ્રવ્યનો સમુદાય તે તેનો યજ્ઞ છે.

ભાવાર્થ:—જે કે જે જેનું સ્થાન હોય તે તે સ્થાનમાં રહે એ તો વગર કહ્યે સમજાય તેવી બાબત છે, તેપણુ જેમનું ચોક્કસ નથી એવા જીવોનાં સ્થાન કહે છે: દેવો સર્વ લોકમાં કર્યા કરે છે. અથવા ભગવાનની ઇન્દ્રિયોને આધારપણું નહિ હોય એમ કોઈ કહે તેથી તેનું નિરૂપણ જુદી રીતે કરે છે. તે દેવો ઇન્દ્રિયોના અધિદેવો છે. બીજા બે પ્રકરણમાં કહેલા તે રૂપ સમજવાના છે. ઇન્દ્રાદિ દેવો કર્મના ફલને આપનાર છે. ભાર ઉઠાવવામાં સમર્થ હોય તે ઉચ્ચ કહેવાય. ઊંચે સરકે તે ઉચ્ચ ઉચ્ચાવેતં ધૂરૂષાહૌ એ જગ્યાએ એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ભગવાનના બાહુ ફલ આપનાર છે, ભગવાનના કાન તે બ્રહ્માણ્ડમાં દિશાઓ છે. જે શબ્દ છે તે ભગવાનનું શ્રોત્રેન્દ્રિય છે. અશ્વિનીકુમારો તે યજ્ઞ ભગવાનના બે નાક રૂપ છે. યજ્ઞમાં જ તે ઉપકારક છે. આપણી ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા તે ભગવાનની ઇન્દ્રિયોના ગોલક છે. આપણા વિષયો તે ભગવાનની ઇન્દ્રિયો. ગંધ ભગવાનની ઘ્રાણુ ઇન્દ્રિય છે. બળતો અગ્નિ તેનું મુખ છે. તેથી અગ્નિમાં આહુતિ આપવી તે પ્રકટાગ્નિમાં આપવી; તે ભગવન્મુખ છે. સ્વર્ગલોક શિશુમાર સ્થાનરૂપ છે. આંખ, ગોલક, ચક્ષુ ઇન્દ્રિય, સૂર્ય દેવ. પડતો ચાલે તે પતંગ કહેવાય. ભગવાનનું નેત્ર અમારી ઉપર પડતું ચાલે એ માટે પતંગ શબ્દ કહ્યો. બે આંખની ૪ પાંપણો આંખને ઉઘાડે અને ખીડે છે. વિષ્ણુ કહ્યા છે તેથી કાલરૂપ અવવા યજ્ઞરૂપ ભગવાન સમજવા. અહની એ દિવચનથી રાત અને દિવસ બે લેવાં, અને દેવ અને મનુષ્યના લેદથી ચાર લેદ થયા. ચકાર છે તેથી પિતૃ અને બ્રહ્મા પણુ લઈ શકાય. પરમેષ્ઠી બ્રહ્માનું સ્થાન તે ભગવાનની ભુકુટીનો વિકાસ છે. જેની તરફ ભુકુટી પ્રસન્નતાથી લંબાવે તેને બ્રહ્માનું સ્થાન આપે છે. આપ-જલ વરુણ દેવની સ્ત્રીરૂપ ગણાય છે. આ ભગવાનનું તાળવું. ગોલકરૂપ જિહ્વા છે. જિહ્વા શબ્દથી ઇન્દ્રિય લેવી. ઘ્વકારથી રસવાણું દ્રવ્ય ન લેવું એમ કહ્યું. ગાયત્રી વગેરે હ્રસ્વરો છંદો છે, તેમાં સાત મુખ્ય છે તે ભગવાનની કીર્તિરૂપ છે. ગૃણન્તિ થી પ્રમાણુ કહ્યું. ભગવાનની દાઢ તે યમ. સ્નેહકલા એટલે મોહ વગેરે તે દાંત સમજવા. ભગવાનનો હાસ તે પ્રાણીને ઉન્માદ કરાવનારી માયા છે. ચકાર છે, તેથી ઉન્માદ ન કરાવે એવી ભક્તિ પણ છે. પહેલી માયા કહી છે. નિત્યપ્રવાહ રૂપ સૃષ્ટિ તે ભગવાનનો કટાક્ષપાત છે. વ્રીડા-લજ્જ તે બ્રાહ્મણો ઉપર થાય છે. અઘર શબ્દથી નીચેનો હોઠ-નીચેનાને જ લોભ થાય છે. ઘ્વ કહ્યો છે તેથી ઉપરનાને લોભ હોતો નથી એમ કહ્યું. ધર્મ એ બ્રહ્માનો પુત્ર અને નરનારાયણનો બાપ લેવો, અથવા ચાર પગવાળો ધર્મ લેવો. એ ભગવાનના એક સ્તનરૂપ છે, તે પણ જમણા સ્તનરૂપ છે. ડાબું સ્તન અધર્મરૂપ છે. અધર્મ-માર્ગ તે પાછળનો ભાગ છે. બ્રહ્મા તેનું ગુણ ઇન્દ્રિય છે. “અર્થ” સ્થાને, ઇન્દ્રિયને

પ્રકાશકાર કહે છે કે અધ્યક્ષેન્દ્રિય એમ હોવું જોઈએ. મિત્ર અને વરુણ અથવા જે મિત્રો છે, તે જે વૃષણરૂપ છે. સર્વ સમુદ્રો ભગવાનનું પેટ છે, પર્વતો તેનાં હાડકાં છે. ગંગાદિ નદીઓ તેની નાડીઓ છે. તેનાં રુવાડાં છ પ્રકારનાં વૃક્ષોની જાતો છે. અહીં અથ શબ્દ કહ્યો છે તે અચેતન સૃષ્ટિના સંનિવેશ માટે છે. અથવા રાજસોના લોકો તામસ છે. દેવાદિના અહીં સુધી સાત્ત્વિક છે. વિશ્વતનો એ ભગવાનનું વિશેષણ કહ્યું છે, તેથી ભગવાન વિશ્વરૂપ છે એ જ અન્નાછાદન, ખાવાનું અને શરીર ઢાંકવાનું કામ કરે છે; અથવા તે રૂપ પોતે થાય છે એમ ખતાવવા માટે કહ્યું છે. નૃપેન્દ્ર એમ રાજાને સંબોધ્યા છે, એથી એમ કહ્યું કે રાજાના મહારાજ્યમાં એક વૃક્ષ પણ કોઈ કાપે તો તેથી રાજાને તેના વાળ ખેંચવા જેટલો આઘાત થાય છે. તે તમારા અનુભવમાં છે. તે અનન્તવીર્ય ભગવાનની નાસિકામાં ચાલતો વાયુ તે આ વાયુ છે. ભગવાનનું હલનચલન તે લોકનું આયુષ્ય છે. સત્ત્વ રજસ અને તમસ તેમાંથી દેવો પશુઓ અને મનુષ્યોનો પ્રવાહ તે ભગવાનનું કર્મ છે. મેઘો ભગવાનના કેશ છે. ભગવાનનું વસ્ત્ર પીતાંબર તે સવાર સાંજની સંધ્યા છે. “કુરુવય” એવું રાજાનું સંબોધન તેની મોટાઈ ખતાવવા માટે છે. પ્રકૃતિ ભગવાનનું હૃદય છે. ચંદ્રમા સર્વ વિકારના ખીજરૂપ ભગવાનનું મન છે. તે મન તો આધિદૈવિક છે. તેના વિકાસથી ખધાના મનમાં વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. જ્ઞાનશક્તિ તે મહત્ત્વ છે. અહંકાર મહાદેવ છે, સર્વાત્માનો અહંકાર, તેથી તે અહંકારની સર્વત્ર સ્થિતિ કહી. અશ્વ ખચ્ચર ઊંટ અને હાથી એ ચાર શ્રીહસ્તપગના નખ છે. તેમાં જે હાથના નખ ઘોડા અને ખચ્ચર છે. ડાળા હાથના નખનો સ્ત્રીમાં ઉપયોગ થાય છે એમ ખતાવવા માટે અશ્વતરી એ સ્ત્રીલિંગ પ્રયોગ કર્યો છે. ભગવાનને અવયવ નથી તોપણ ખધાં પશુઓ ભગવાનના કટિપશ્ચાદ્ભાગરૂપ છે. મૃગો અને પશુઓ એમ જે કહ્યા તે શ્રોણિ પણ જે છે. પક્ષીઓ તેની હુન્નરકલા છે. “જેણે મયૂરને ચીતર્યા છે” એવું વાક્ય છે. મનુ તેની ઇચ્છા છે. મનુષ્ય તેનું ઘર છે. ગંધર્વ વિદ્યાધર ચારણ અપ્સરાઓ એ ખધાં ભગવાનના રાગવિશેષ સ્વર છે. પ્રહ્લાદ તેના સ્મરણરૂપ છે. પાઠાન્તર હોય તો અપ્સરાન્ત અને પ્રહ્લાદ એ બન્ને સ્વર અને સ્મૃતિ છે. અથવા અસુરની સેના તેનું પરાક્રમ છે. અસુરાનીક એ શબ્દના સમાસમાં ઉદ્દેશ્ય વિધેય ભાવ છે. બ્રહ્મભાવ એ એક ધર્મ છે, તે ધર્મ જેનામાં વિદ્યમાન હોય તે પુરુષ બ્રાહ્મણ કહેવાય, જેને બ્રાહ્મણપણું કહે છે. બ્રાહ્મણપણું તો જાતિ થઈ! એમ ન કહેવું, કેમકે જાતિ વ્યક્તિને છોડતી નથી. બ્રાહ્મણપણું વ્યક્તિ છતાં અલગ થાય છે; દાખલા તરીકે ‘બ્રાહ્મણ્યાદેવ હીયતે’ તેનું બ્રાહ્મણપણું જતું રહે છે,

એવું ધર્મશાસ્ત્રનું વાક્ય છે, તેથી જ્ઞાતિનું લક્ષણ એમાં ઘટતું નથી. બ્રાહ્મણ્યમાં વૃત્ત્યન્તરની કલ્પના કરવી તેમાં પ્રમાણ મળતું નથી. નિયતવ્યંજકતા તેમાં નથી, માટે જ્ઞાતિની પેઠે નિયતવ્યંજકતા ન હોવાથી તે જ્ઞાતિ નથી એમ સિદ્ધ થયું. બ્રાહ્મણીમાં બ્રાહ્મણથી ઉત્પન્ન થયેલ તે બ્રાહ્મણ કહેવાય એમ લક્ષણ બાંધો તો તે લક્ષણ બ્રહ્મામાં તથા સનકાદિમાં વ્યાપ્ત થઈ શકતું નથી, કેમકે તે બ્રાહ્મણીમાં બ્રાહ્મણથી ઉત્પન્ન થયા નથી, તેથી તે બ્રાહ્મણ નહિ કહેવાય. ઋષભદેવના સો પુત્રોમાંથી ૮૧ બ્રાહ્મણો થયા, એ જગ્યાએ પણ લક્ષણ અવ્યાપક થશે. તેથી તો શાસ્ત્રનાં બહુ વાક્યનો વિરોધ આવશે; માટે બ્રાહ્મણ્ય એ કોઈ દેવતાવિશેષ છે એમ સ્વીકારવું જોઈશે. તે દેવતા જે દેહમાં પ્રકટ થાય તે દેહ બ્રાહ્મણ કહેવાય. તેથી જ શાપાદિથી બ્રાહ્મણ શૂદ્ર થઈ જાય છે; ચાંડાળ બની જાય છે; અનુગ્રહથી બ્રહ્મત્વ આવે છે. તે બ્રાહ્મણ્ય ઉપનયન સંસ્કારથી દેહમાં આવે છે, એમ માનીએ તો બહુ વાક્યોની સંગતિ થાય છે. એવી રીતે ક્ષત્રત્વ પણ દેવતા સમજવી, માટે પરશુરામમાં બ્રાહ્મત્વ અને ક્ષત્રત્વ એ બન્ને દેવતા હોવાથી તેણે બન્નેનાં કાર્યો કર્યાં. બ્રહ્મ જેનું મુખ છે, ક્ષત્ર જેના બાહુ છે. પહેલાં પ્રકટાગ્નિ મુખરૂપે કહ્યો છે તે વાણીના પ્રકાશ માટે કહ્યો છે, તેથી વાણીના દેવતા અગ્નિ કહ્યા છે. ઇન્દ્રાદિ હવિ ભોગવનાર ભગવાનના બાહુ કહ્યા છે. અહીં તો રસની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા વરુણ છે. રસનું ભોક્તા બ્રાહ્મણ્ય છે, તેમ રક્ષાકર્તા ક્ષત્ર છે. વિદ્ ઊરુ છે; જેના વિતળ અને અતળરૂપ બે ઊરુને વૈશ્યપણું છે. ઊરુ સ્થિતિસાધક છે તેમ વૈશ્ય સ્થિતિસાધક છે તે પ્રથમ કહ્યું છે. વૈશ્યની કૃષિ ગોરક્ષા વાણિજ્ય કુસીદ એ ચાર વૃત્તિ હોવાથી વિશ્વઃ એમ બહુવચન પ્રયોગ કર્યો છે. વિશ્વ છે ઊરુ જેના, એવો સમાસ કરવો. આશ્રય કર્યો છે કૃષ્ણવર્ણ જેણે એ શૂદ્રત્વ કહેવાય; અથવા વેદ સિવાયની વિદ્યા કહેવાય. કર્મ સ્વાભાવિક અને વૈશેષિક એવા ભેદથી બે પ્રકારનું છે, તેનો અર્થ એટલો જ કે સ્વાર્થ કર્મ અને પરાર્થ કર્મ તેના પ્રકાર. તેમાં પરાર્થ કર્મ પ્રથમ કર્મગુણપ્રવાહઃ (૩૩ મો) એ શ્લોકથી કહ્યું. સ્વાર્થ કર્મ તે કર્મનો વિસ્તાર એટલે સમતન્તુ (યજ્ઞ)નો વિસ્તાર તે. સત્ર અને અહીનાદિ યાગમાં ભગવાનનું કર્મ આવે છે, તેનાં બે અંગ છે. યજ્ઞમાં અગ્નિ સૂર્ય ઇન્દ્રાદિ નામવાળા દેવગણો એ એક અંગ યજ્ઞનું ગણાય. તેમાં પ્રધાન ગુણુભાવ હોય તેના વડે યજ્ઞ સિદ્ધ થાય છે. બીજા અંગમાં વ્રીહિ યવ વગેરેના પુરોહાશને દેવતાના ઉદ્દેશથી તેનું નામ લઈને અગ્નિમાં તેનો હોમ કરવો. એથી 'દેવતાને ઉદ્દેશીને દ્રવ્યનો ત્યાગ' એનું નામ યાગ કહેવાય, તે યાગનું લક્ષણ સિદ્ધ થાય છે, તેમાં દેવતા અને દ્રવ્ય એ બે અંગ છે. (૩૭)

એમ સર્વ પદાર્થો ભગવદ્રૂપ છે એમ કહેવા માટે સર્વ પદાર્થો ભગવાનના શ્રીઅંગમાં રહે છે એમ કહીને તેનો ઉપસંહાર કરે છે:

इयानसावीश्वरविग्रहस्य यः संनिवेशः कथितो मया ते ।

संधार्यतेस्मिन्वपुषि स्थविष्ठे मनः स्वबुद्ध्या न यतोस्ति किञ्चित् ॥૩૮॥

શબ્દાર્થ:—મેં તમને જે વિરાટ દેહનો પ્રકાર કહ્યો તેટલો જ વિરાટ દેહ છે તે ભગવાનનું સ્થૂલરૂપ છે. તે સિવાય બીજું કંઈ જુદું નથી. એ ભગવન્મૂર્તિ સ્થૂલ છે, તેમાં પોતાની બુદ્ધિની સાથે મનને લગાવવું.

ભાવાર્થ:—વિરાટ દેહનો અવયવવિન્યાસ મેં કહ્યો તેટલો છે. તેનાથી કંઈ વધારે નથી, એટલું જ સમજો, એટલે બીજું કંઈ જાણવાનું ન રહે. અથવા જેની આપણે વાત કરીએ છીએ તે વિરાટ એટલું છે. તેથી જુદું આનંદમય શરીર ભગવાનનું છે, તે આગળ ઉપર કહેવાશે, અહીં તો પદાર્થો નામ માત્રથી કહેવાના હોઈને અમોએ તેનું વ્યાખ્યાન કર્યું નથી, કેમકે તેનું વિમર્શ પ્રકરણમાં વ્યાખ્યાન કરવામાં આવશે. વિરાટના દેહવિન્યાસને કહેવાનું પ્રયોજન કહે છે: આ વિરાટ દેહમાં યોગીઓ મનને ધારણ કરે છે. યોગનું અંગ ધારણ છે. તે ધારણ આ સ્થૂલ રૂપમાં કરવી. દેહને અહીં વપુસ્ કહ્યો છે. સુખને વધારે તે વપુસ્ કહેવાય. તે દેહનું બીજું નામ છે. દેહના તુલ્ય 'વપુનો' અર્થ હોવાથી અહીં વપુસ્ પદનો પ્રયોગ કર્યો છે. સ્વબુદ્ધ્યા એ શબ્દ મૂળ શ્લોકમાં કહ્યો તેથી આત્મારૂપ બુદ્ધિ દેવી. એમ ન લઈએ તો સર્વ તેમાં આવી ન જાય, પરમલક્ષિત ન થાય, અલિલાષ ન જાય, ફલ તે ન કહેવાય, ભોગ અને અતિક્રમ પણ ન થાય. આ ધારણ કરવાથી કયાં ધારણ કરવી કયાં ન કરવી એનો સંદેહ ન થાય, કેમકે તેમાં સર્વનો સમાસ થતાં તે સિવાય બીજું કંઈ નથી કે જ્યાં મન લાગે. (૩૮)

પ્રથમ સ્કન્ધ-શ્રીભાગવતના ૧૯ મા અધ્યાયના ૩૮ મા શ્લોકમાં "જે સાંભળવા યોગ્ય, જે જપ કરવા યોગ્ય, કરવા યોગ્ય, યાદ કરવા યોગ્ય અને ભજવા યોગ્ય હોય તે કહો," એમ રાજાના ૫ પ્રશ્ન છે, તેમાં 'શું કરવું' એ પ્રશ્નમાં સાંભળવાનું અને સ્મરણ કરવાનું આવી જાય; નામના કીર્તનમાં જપ આવી જાય; કર્તવ્યમાં કર્તવ્ય કહેવાઈ ગયું; પણ યદ્વા એ શબ્દથી વિકલ્પ પૂછ્યો છે, તેથી ભજનીય પણ બાકી રહ્યો છે, તેને આ છેલ્લા શ્લોકથી કહે છે:

स सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व आत्मा यथा स्वप्नजनेक्षितैकः ।

तं सत्यमानन्दनिधिं भजेत नान्यत्र सज्जेदद्यत आत्मपातः ॥૩૯॥

શબ્દાર્થ:—સ્વપ્નમાં અનેક દેહોનો જેનાર આત્મા એક છે, તેમ તે વિરાટ સર્વાત્મા હોવાથી સર્વની બુદ્ધિવૃત્તિમાં રહી સર્વનો અનુભવ કરનાર છે. તે સત્ય

છે, આનંદના નિધિ છે, તે ભજનીય છે. ખીજે આસક્ત થનારનો પાત (સંસાર) થાય છે, માટે તેને છોડી ખીજમાં આસક્ત ન થવું.

ભાવાર્થ:—અહીં જે ધારણાનો વિષય કહ્યો, જેને સર્વનો આત્મા કહ્યો, શ્રોતવ્યનો વિષય કહ્યો, જેના વિવરણમાં તેનો સ્થૂલ દેહ કહ્યો, તેને શ્રવણાદિ વડે ભજવા. શ્રવણાદિ વડે તેની પાસે પહોંચીને અથવા તેના સાયુજ્યને પામીને સાક્ષાત્ તેને ભજે. ખીજા ક્ષણમાં ખીજા સાધન વડે અથવા અત્ર કહેલા સાધન વડે આસક્ત થાય તે ભગવાનથી છૂટો પડે, જે અવસ્થામાં હોય તેનાથી પણ નીચે પડે. તેથી પહેલાં ખીજામાં ક્ષણે માટે મનવાળો હોય પછી તેને માટે યત્નવાન પણ થાય એ પક્ષ ઉડાવી દીધો. આને ક્ષણતા કે ભજનીયતા કેમ સંભવે ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે આનંદના નિધિ છે. ભજનીય હોય તે ક્ષણ હોય. સાધન તો પુરુષને માટે છે. ક્ષણ પણ જો કે પુરુષને માટે છે, કેમકે મૂળનો અનુભવ પણ પુરુષ કરે છે, પરંતુ રસપણાથી કે રસની પ્રધાનતાથી ભોગ કરે તો ભોગમાં રસિકતા આવે, માટે રસનું સેવન કરવું તે ક્ષણ તો પરમાનંદ છે, તે પણ ગણનાવાળો નહિ પણ અગણિત છે. તેવો આનંદ તો પરમાનંદ કહેવાય. બ્રહ્માનંદ ગણત્રીવાળો છે, પરમાનંદ આનંદના નિધાનરૂપ છે. આનંદ જેમાં રહે તે પરમાનંદ; તેવા ભગવાન તેની સેવા કરવી. પ્રથમ આનંદ પુષ્ટ થવાનું કહ્યું છે તો જે પુષ્ટ થાય તે ઘટે પણ ખરો, એમ કહે તો ત્યાં કહે છે કે તે સત્યરૂપ છે. ત્રિકાલમાં એકરૂપ હોવાથી તે ઘટવાનો સંભવ નથી. ખીજા ક્ષણમાં ચિત્ત જાય તો શું કરવું ? ‘અતિ ઉત્કૃષ્ટ કામ થયો તેનો નિષેધ ન થઈ શકે’ એ ન્યાયથી તે ક્ષણ પણ મેળવવું જોઈએ ! ત્યાં કહે છે કે તે ભજનીય, સર્વની બુદ્ધિવૃત્તિમાં રહી સર્વનો અનુભવ કરે છે. જે કોઈ ક્ષણ જેને ઉપભોગ્ય હોય તે ઇન્દ્રિયદ્વારા આવે, તે જ ભોગવે છે; એટલે તેને ક્ષણાન્તરની ઇચ્છા થતી નથી; તેથી જ જેમ સ્વરૂપથી આનાથી ગહાર ખીજું કંઈ નથી તેમ તેનાથી પર ખીજું ક્ષણ પણ નથી કે જેના ક્ષણનો અનુભવ આ પરમાનંદે ન કર્યો હોય. તમે કહો છો કે આ પરમાનંદ જ સર્વક્ષણભોગ કરે છે તે કેમ સંભવે ? ભોગવનાર ઇન્દ્રિયો તો જુદી હોય છે; તેના દેવો જુદા હોય તે ભોક્તૃરૂપ કેમ ગણાય ? ત્યાં કહે છે કે તે તે ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દિગાદિ છે છતાં આત્મા સર્વેન્દ્રિયથી સર્વનો અનુભવ કરે છે, તેમ ભગવાન પણ તે એકદેશાભિમાનીની અવગણના કરી તે તેના અધિદેવો છે છતાં તે ઇન્દ્રિયોથી સર્વાનુભવ કરે છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે આત્મા ઇન્દ્રિયોના દેવોને જાણતો નથી પણ ઇન્દ્રિયોને પોતાની માની પોતે તે દ્વારા સર્વાનુભવ કરે છે ! ત્યાં કહે છે કે આત્માને તેના વિષયનો અનુભવ ઇન્દ્રિયોદ્વારા થઈ શકે. ભગવાન તો સર્વના આત્મા સમષ્ટિરૂપ છે, તેને વ્યષ્ટિના

ઇન્દ્રિયો દ્વારા અનુભવ કેમ થાય? જેમ વ્યષ્ટિ દેહમાં રહેલા કીટનો અનુભવ આત્માને થતો નથી એમ સમષ્ટિને વ્યષ્ટિ આત્માના વિષયનો અનુભવ ન થાય; તે વ્યષ્ટિમાં તેને સ્વાત્મત્વ પણ નથી, તેથી ભગવાન વ્યષ્ટિના ઇન્દ્રિયોથી કેમ અનુભવ કરી શકે? ત્યાં કહે છે કે સ્વપ્નમાં જોનાર એક જ છે. જો કે સ્વપ્ન માયિક છે, છતાં તેમાં જ્ઞાન થાય છે તે માયિક હોતું નથી, કેમકે તે જ્ઞાન આત્મરૂપ છે. તેમાં આપણે સ્વપ્નમાં પુરુષો જોઈએ તે આપણને જુએ છે. સ્વપ્નમાંથી ઊઠ્યા પછી આપણે જાણીએ છીએ કે તે મને જોતા હતા. તેમાં પુરુષના જે દેહ જોયા તે તે માયિક હતા એમ ન્યાય-સિદ્ધ છે. પરંતુ તેમાં જે આપણી તરફ જોવાની પ્રતીતિ આપણને થઈ તે માયિક નથી. જોનાર તે ચૈતન્ય છે, તે અહીં સ્વપ્નમાં આત્મા અથવા ભગવાન ચૈતન્યરૂપ છે. તેમાં પોતે દ્રષ્ટા નથી. ઇન્દ્રિયોના ગોલક સ્વપ્નમાં આરામ લે છે. તે દ્વારા આત્મા જોઈ શકે માટે આત્મા તે તે વખતે ઇન્દ્રિયોનો ઉપલોગ કરતો નથી, તેથી તે દ્રષ્ટા નથી. સ્વપ્નમાં આદમીઓ આંખે જોતા હતા તે તે માયિક હોવાથી મિથ્યા છે, તેથી તે સમયે ભગવાન જુએ છે એ વાત યુક્તિથી સિદ્ધ થાય છે. નિદ્રાને લીધે આત્મા અને ભગવાન જુદા છે એમ ભેદ દેખાતો નથી. જેમ સ્વપ્નમાં ભગવાન જુએ છે તેમ અન્યત્ર પણ ભગવાન જુએ છે એ વાત નિશ્ચિત છે, તેમાં સ્વપ્નનો દષ્ટાન્ત છે તેથી દેહમાં જીવ હો યા ન હો પણ તેમાં દ્રષ્ટા તે ભગવાન છે, એવો નિશ્ચય થાય છે. તેને આપણી ઇન્દ્રિયોના ગોલકની અપેક્ષા નથી, કેમકે આપણી ઇન્દ્રિયોના દેવતા તે ભગવાનની ઇન્દ્રિયોના ગોલક છે, જેમ આપણા નેત્રના દેવતા સૂર્ય છે તે સૂર્ય ભગવાનના નેત્ર-ગોલકરૂપ છે. ભગવાન સૂર્ય દ્વારા જુએ છે. આપણા વિષયો તેની ઇન્દ્રિયો છે. તે વિષયોમાં આપણી ઇન્દ્રિયોનો લય થાય છે. ઇન્દ્રિયાણિ સ્વયોન્નિષ્ઠ એ વાક્યથી કારણમાં લય થાય છે એવો પક્ષ છે; તેમાં પણ વાસના તે વિષયોની હોય છે તે વાસનામાં તેનો લય થાય છે. કારણમાં લય ન માનીએ તો લય થયા છતાં તેનો પ્રકાશ થવો જોઈએ; માટે લય માનીએ તો ગૌરવ થાય, તેથી ઇન્દ્રિયોનો વિષયમાં લય માનવો જોઈએ. એમ ન માનો તો નિદ્રા વ્યવધાન કરનારી ન ગણાય; તો તો ફરીને ઇન્દ્રિયો ઉદ્બુદ્ધ થઈ વિષયને કેમ ગ્રહણ કરી શકે? અહંકાર તે આત્માના અધ્યાસરૂપ હોવાથી ઇન્દ્રિયનો પેઠે લીન થાય છે, તે વખતે તે ઇન્દ્રિયના કારણભૂત નથી રહેતો. જો ઇન્દ્રિયના કારણરૂપ અહંકાર હોય તો ઇન્દ્રિયો તેમાં મળે તો પુનઃ સૃષ્ટિ નહિ હોવાથી ઇન્દ્રિયો પાછી વિષય તરફ આવી ન શકે; માટે વિષયમાં લીન થયેલી ઇન્દ્રિયો ભગવાનની ઇન્દ્રિયોમાં લીન થાય છે; તેથી સ્વપ્નના દ્રષ્ટાનો વિચાર કરીએ તો જેમ સર્વમાં

વ્યાપીને સર્વના આત્મા થઈને રહે છે તેમ સર્વ જુએ છે. તેમ જાગરણના વખતે પણ તે તે વિષયમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે તે વિષયો જાગવાનની ઇન્દ્રિયરૂપ હોવાથી તે ઇન્દ્રિયો જાગવાનની ઇન્દ્રિયોમાં પ્રવિષ્ટ થાય છે; તેથી આપણી ઇન્દ્રિયો પણ જાગવજ્ઞાનને સિદ્ધ કરનારી થાય છે. અન્યથા જાગવાનને વિષયાતિરિક્ત ઇન્દ્રિય ન હોવાથી કોનું ગ્રહણ કરે ? ઇન્દ્રિયથી જોડાયેલ આત્માનું ગ્રહણ કરે છતાં જાણવાની ઇચ્છા થાય તો આત્માને વેદતા ન હોવાથી પર ઇન્દ્રિય તો ઇન્દ્રિયો જ દેખાય. આત્મા દેખાતો નથી તેથી ઇન્દ્રિયને જ વેદપણું છે; તેથી પણ આપણી ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા છે. તે સર્વાત્મા સર્વત્ર એક છે. એ આત્માને જુદો માનવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી. સ્વપ્નના દષ્ટાન્તથી વ્યાવર્તકનું અવ્યાવર્તકપણું છે, તેથી તેનાથી જ જોગ સર્વત્ર સિદ્ધ હોવાથી પુનઃ પ્રયત્ન કરી જોગ સિદ્ધ ન કરવો. એમ કરવાથી આત્માનો પાત થવા સંભવ છે. દેહમાં રહેલા કીડાઓને આત્મા જાણતો નથી એમ જે પહેલાં કહેવામાં આવ્યું તેનો ઉત્તર તો એટલો જ કે દેહમાં રહેલો આત્મા સર્વાત્મા નથી રહ્યો, તેથી તે દેહમાં રહેલા કીડાઓને જાણતો નથી. જાગવાન તો અંદર બહાર સર્વ જાણનાર હોવાથી તે દષ્ટાન્ત બંધબેસતું નથી, કેમકે દેહસ્થિત આત્મા વ્યગ્નિ છે; અહીં સમગ્ર આત્મા પ્રસ્તુત છે; તેથી ઉભય લિપ્ત છે. ૩૯

ઇતિ શ્રીભાગવત-દ્વિતીય સ્કન્ધમાં શ્રીલક્ષ્મણુલકાત્મજ
શ્રીવલ્લભદીક્ષિત-વિરચિત શ્રીસુબોધિની ટીકામાં
પ્રથમ અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો

અધ્યાય ૨ ળે

માનમેયવિનિર્ધારસ્તત્ત્વાર્થે વિનિરૂપિતઃ ।

ફલસાધનનિર્ધારો દ્વિતીયે વિનિરૂપ્યતે ॥ ૧ ॥

દ્વિવિધસ્તત્ત્વનિર્દેશો વાહ્યાભ્યન્તરભેદતઃ ।

વાહ્યો નિરૂપિતસ્તત્ર માનમેયપુરઃસરમ્ ॥ ૨ ॥

આન્તરં ભિન્નમાર્ગેણ ફલસાધનબોધનઃ ।

અતઃ સાધનનિર્ધારઃ પ્રથમં ક્રિયતે સ્ફુટઃ ॥

પશ્ચાત્ફલસ્ય નિર્ધારસ્તતસ્તત્ત્વં ફલિષ્યતિ ॥ ૩ ॥

લગવાનના ખરા તત્ત્વને જાણવા માટે પ્રથમ અધ્યાયમાં પ્રમાણ અને પ્રમેયનો નિર્ધાર કર્યો. શ્રુતિમૂલક યુક્તિ અને યોગસાધક મન એ અહીં પ્રમાણ; સર્વ ભૂતને અવયવવિન્યાસ કર્યો તે પ્રથમાધ્યાયનું પ્રમેય છે. (૧) તે બેની સાથે લગવાનનું બહારનું સ્વરૂપ પ્રથમાધ્યાયમાં કહેવાયું, કેમકે આંતર જ્ઞાન એ બહારના જ્ઞાનને અધીન હોવાથી તેને પ્રથમ કહેવું પડ્યું. એમ તત્ત્વનો નિર્ધાર અંદર બહારના જ્ઞાનને અધીન હોવાથી તેમ કર્યું છે. (૨) અંદરનું જ્ઞાન યોગથી ન થાય, યત્ન યોગેન સાંખ્યેન ઇત્યાદિથી કહ્યું છે તેથી આંતર ભક્તિ-માર્ગથી સિદ્ધ થાય છે, તે પણ ફલ અને સાધનને જાણવાથી થાય છે; માટે પ્રથમ સાધનથી અને પછી ફલથી તેનો નિશ્ચય કરે છે. તેથી કહેવાશે એવા સાધન ફલનું શેષ તત્ત્વજ્ઞાન લૌકિક બુદ્ધિના વિષયરૂપ થશે. (૩)

એમ સર્વ વસ્તુનો નિર્ધાર કરવા માટે પ્રથમ અધ્યાયમાં પ્રમાણ અને પ્રમેય કહ્યાં. જુદાં દેખાતાં છતાં બ્રહ્માણ્ડનો લગવાનમાં પ્રવેશ છે, લગવાન તેના દ્રષ્ટા છે, તેથી લગવાન સાધન અને ફલરૂપ છે એમ પ્રસંગથી કહ્યું તો- પણ તે બહારનું લગવાનનું રૂપ છે, તેથી તેના ખરા રૂપનો નિર્ધાર થઈ ન શકે; તેથી આ બીજા અધ્યાયમાં કયા રૂપથી તે સાધન અને અને કયું તેનું રૂપ ફલરૂપ છે તેનો અહીં વિચાર છે. તે સર્વ ત્યાજ્ય છે એટલે ત્યાગ સાધન છે, અને અવાંતર ફલપણાથી ફલરૂપ પરિત્યાગ કરનારું જીવનું સ્વરૂપ સાધન છે. બ્રહ્મનું સ્વરૂપ તેનું ફલ છે એવો તેમાંથી નિર્ધાર થશે. તેમાં પૂર્વે કહેલ ફલ અથવા સાધનનો આ આંતર ફલમાં ઉપયોગ કહેવા માટે તેનો વૈરાગ્ય કરાવવામાં ઉપયોગ છે તે શ્રીશુકદેવજી કહે છે:

શ્રીશુક ઉવાચ ।

एवं पुरा धारणयात्मयोनिर्नष्टां स्मृतिं प्रत्यवरुध्य तुष्टात् ।

तथा ससर्जैर्दममोघदृष्टिर्यथाप्ययात्प्राग्व्यवसायबुद्धिः ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—શુકદેવજીએ કહ્યું કે એમ પ્રથમ બ્રહ્માજી, નષ્ટ થયેલી બુદ્ધિને લગવાનની ધારણા કરી તેને પ્રસન્ન કરીને પાછી તે સૃષ્ટિ કરવાની બુદ્ધિને ગ્રહણીને ઉદ્યોગ કરવાની બુદ્ધિથી પ્રલયની પહેલાં જેવું જગત હતું તેવું જગત સર્જન કરવા લાગ્યા, કેમકે તેમનું જ્ઞાન સંકેત છે.

ભાવાર્થ—બ્રહ્મામાં સૃષ્ટિ કરવાનું સામર્થ્ય આવ્યું તે જ ફલ છે એમ કેટલાક કહે છે, તે તો બ્રહ્મામાં સ્વતઃસિદ્ધ હતું તો તેને સ્મૃતિનો નાશ થયો હતો અને ધારણા કરવાથી લગવાન પ્રસન્ન થયા અને તે જ્ઞાન લગવાને તેને આવ્યું એ કહ્યું તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. જો બ્રહ્માને જ્ઞાન સર્વથા નષ્ટ થયું હતું તે લગવાનના સંતોષથી પાછું પ્રાપ્ત થયું એમ કહીએ તો તેમાં લગવાનનો સંતોષ જ સ્મરણનું કારણ છે. સામર્થ્ય આવ્યું તેનું કારણ લગવાન નથી, કેમકે તે સામર્થ્ય તો તેમનામાં હતું; તેથી સામર્થ્યને કેટલાક ફલ કહે છે તે મત સારો નથી. અહીં તો પહેલાં વિસ્મરણના બોધનું કારણ દૃઢ વૈરાગ્ય છે અથવા લગવાનનો સંતોષ છે; તે જ પ્રથમ કહે છે કે પ્રથમ—એટલે દૈનંદિન પ્રલય થયા પછી આવી ધારણા કરી તેથી પદાર્થચનાનું બ્રહ્માને જ્ઞાન થયું ત્યારે તેમણે રચ્યું. તુષ્ટાત્ એ હેતુમાં પાંચમી વિલક્ષિત કહી છે, અથવા ‘પ્રસન્ન થયેલ લગવાનથી’ એવો તેનો અર્થ છે. પહેલાં જેવું જગત હતું તેવું બનાવ્યું. લગવાનના સંતોષમાં પહેલું જ્ઞાન હતું તે કારણરૂપ છે. જે કોઈ પદાર્થ બાળક પાસે હોય તેને તેનો બાપ છુપાવી દે પરંતુ બાળક તેને ઉપાય વડે જાણી જાય તો બાપ ખુશી થાય છે, તેમ અહીં સૃષ્ટિની પૂર્વે બ્રહ્મા લગવાનની પાસે હતા તે ભૂમિના ભોગને માટે પૃથ્વીમાં આવ્યા એટલે જ્ઞાન નષ્ટ થયું; તેમણે ધારણારૂપ ઉપાયથી જ્ઞાન સંપાદન કર્યું, તેથી લગવાન સંતુષ્ટ થઈ તેના મિત્ર થયા; તેમ સ્વસ્વરૂપનું દાન કરે તેમાં મુખ્ય સાધન પ્રથમ કહેલી ધારણા જ છે. તેમના સંતોષનું સાધન જો તેને ગણો તો પણ તુષ્ટે ચ તત્ર કિમલ્પમ્ તે પ્રસન્ન થાય તો શું બાકી રહે, એ ન્યાયથી લગવાન પ્રસન્ન થાય તો સર્વ સુગમ થાય છે; તેથી તેમને પ્રસન્ન કરવાનું સાધન અવશ્ય કર્તવ્ય છે. બ્રહ્મામાં સૃષ્ટિ કરવાનું સામર્થ્ય આવ્યું એમ કહેવું અર્થ વગરનું છે. એ તો પોતાના અધિકારને લીધે એ સામર્થ્ય પ્રતિબદ્ધ હતું. આત્મયોનિ એટલે બ્રહ્માને નાશ પામેલી સ્મૃતિ એટલે પદાર્થ જ્ઞાન, તે ભુલાઈ ગયું. પહેલાં પણ સ્મરણથી તે જ્ઞાન થયેલું, તેથી તેમના સંસ્કારનો નાશ નથી થયો. તે પ્રસન્ન થયેલ લગવાનથી સ્મરણ થતાં લગવાનમાં લીન થયેલ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું; તેથી પ્રથમની જેમ સૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. જેવી પ્રલય પહેલાં કરી હતી, તે કરવામાં બુદ્ધિનો વ્યવસાય રાખ્યો અને પોતાનું કર્તવ્ય (સૃષ્ટિસર્જન) કર્યું. (૧)

હવે આ લોકના અને પર લોકના લોગમાં વૈરાગ્ય સાધન છે તે સર્વ વિષયના ત્યાગને માટે કહે છે:

શાબ્દસ્ય હિ બ્રહ્મણ એષ પન્થા યન્નામભિધ્યાયતિ ધીરપાર્થૈઃ ।

પરિભ્રમંસ્તત્ર ન વિન્દતેડર્થાન્ માયામયે વાસનયા શયાનઃ ॥૨ા॥

અંતઃ કવિર્નામસુ યાવદર્થઃ સ્યાદપ્રમત્તો વ્યવસાયબુદ્ધિઃ ।

સિદ્ધેડન્યથાર્થે ન યતેત તત્તત્પરિશ્રમં તત્ર સમીક્ષમાણઃ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—શબ્દબ્રહ્મ એટલે વેદપ્રતિપાદિત માર્ગની રીતિ એવી છે કે ખોટાં નામોથી સાધકની બુદ્ધિ ધ્યાન કર્યા કરે તેથી તે સાધક, તેનાથી તે તે ફલની વાસના રહ્યા કરે છે, તે માર્ગમાં ફરે છે છતાં તેને તે તે અર્થો મળતા નથી. તે માયામય વાસનામાં સૂતો રહે છે. તે અજ્ઞાનમાં રહ્યા કરે છે છતાં તેમાંથી નીકળી શકતો નથી, તેથી ડાહ્યો માણસ તે વેદમાર્ગમાં જોડ્યો અર્થ હોય તેટલો સાવધાનીથી નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિથી કરે; બીજી રીતે તે પ્રાપ્ત થતો હોય તેમાં ખોટી મહેનત ન કરે.

ભાવાર્થઃ—બધા વિષયો છોડવા જોઈએ. મોટાઓને તે છોડવામાં લૌકિક બાધ નથી આવતો પણ વેદનાં વચનોનો તેમાં બાધ આવે છે. “સ્વર્ગની કામનાવાળો, પ્રભુની કામનાવાળો અને પશુની કામનાવાળો જ્યાંસુધી જીવે ત્યાંસુધી અગ્નિહોત્ર કર્યા કરે,” એમ વેદ કહે છે, તેમાં યાવજીવં અધિકાર તો નિત્ય થયો, તે સ્વર્ગ પ્રભુ અને પશુકામના પણ નિત્ય ઠરી તો પછી વૈરાગ્ય તો તે રાખી ન શકે અથવા વિરક્ત રહે તો મનથી રહે, પણ બહારથી તો તે કરવું જ પડે, છોડી ન શકાય; તેથી આત્મામાં અગ્નિનું આરોપણ કરે, તે આત્મા અગ્નિમાં અગ્નિહોત્ર કરે અને ત્યાગ રાખે, અથવા જરામર્યાગ્નિહોત્ર કરે; આ બધાં વાક્યો વેદમાં કહ્યાં છે એટલે તે કલ્પના નથી. તેથી સાધનમાં અને ફલમાં જેવા પદાર્થો વેદે કહ્યા હોય તેને વેદથી જ જાણવા, તેથી તો વૈરાગ્ય અને વેદનો અભિપ્રાય શો છે તે જો બનતાં નથી, એવી શંકા કરીને સર્વવેદનો અર્થ કરે છે કે જેવા પરબ્રહ્મ છે એવો શબ્દનો સમુદાય વેદ છે તે પણ બ્રહ્મ જ છે, જલના સમુદાયની જેમ. જેમ બ્રહ્મમાં સર્વ આનંદ છે તેમ શબ્દબ્રહ્મમાં સર્વત્ર ફલ પૂર્ણ છે, કેમકે તે સ્વયંબ્રહ્મ છે. પરંતુ તે શબ્દ શાસ્ત્ર હોવાથી તે ફલ (નામમાત્રથી શબ્દરૂપ જ) છે. તે શબ્દો સ્વર્ગ પ્રભુ કે પશુ કલા હોય તેનો અર્થ તો પરબ્રહ્મ જ છે. તે પરબ્રહ્મની અંદર જ રહે છે. એમ ન માનો તો એક જ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ દરેક સાધનમાં ધર્મરૂપે અને ધર્મિરૂપે જુદું હોય છે, તેની ક્રિયાઓ પણ જુદી જુદી હોય છે; તેથી તેમાં કહેલાં ફલો પ્રામાણિક ન કહેવાય; અથવા તો એક ક્રિયાથી એક ફલ થાય તો બીજાં

ફલ કહેલાં વૃથા થાય, જેમકે ‘આ સ્વર્ગ લોકને માટે હોમ થાય છે’ એમ કહીને દક્ષિણ હોમમાં ચાર આહુતિ દક્ષિણના સંસ્કાર માટે કરે છે તેમાં બે આહુતિ ગાર્હપત્ય અગ્નિમાં આપે છે. આગ્નીધ્રમાં એક એક આહુતિ આપે છે, તે પણ ઉત્તરવેદીમાં અપાય છે. તે દરેક કર્મમાં સંખ્યા વગેરેનું માહાત્મ્ય વેદ જ કહે છે. “દ્વાભ્યાં ગાર્હપત્યે જુહોતિ દ્વિપાદ્યજમાનઃ પ્રતિષ્ઠિત્યા યજમાન બે પગે ઊભો રહે છે, માટે ગાર્હપત્ય અગ્નિમાં બે આહુતિ આપે.” બે યજમાનની પ્રતિષ્ઠા બે આહુતિથી જ સિદ્ધ થતી હોય તો બીજું બે કરે છે તે વૃથા થાય, અથવા વિરોધથી પ્રમાણરૂપ તે વાક્ય ન ગણાય; એટલે કોઈ ન આપે તે પણ બે પગે તો ઊભો રહી શકે તો વેદનાં વાક્ય પ્રમાણરૂપ ન ગણાતાં અર્થ વગરનું થઈ જાય છે. તેમાં વિકલ્પ તો સંભવતો નથી કે કરે અથવા ન કરે તો ચાલે, કેમકે કર્મ તો એક છે. બીજું વાક્ય આ બુઝ્યો “આગ્નીધ્રે જુહોતિ અન્તરિક્ષ ઇવ આક્રમતે (આગ્નીધ્રમાં હોમ કરનાર અન્તરિક્ષમાં ચાલે છે.)” બે આગ્નીધ્ર હોમ માત્રથી આકાશમાં ઊડવાનું સામર્થ્ય મળતું હોય તો તે શ્રુતિ પ્રમાણરૂપ ગણાય. પરંતુ તે પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે, કેમકે તે હોમ કરનારમાં આકાશમાં આક્રમણ બેવામાં આવતું નથી. “આહવનીયે જુહોતિ સ્વર્ગમેવૈનં લોકં ગમયતિ આહવનીય નામના અગ્નિમાં હોમ કરનારને તે અગ્નિ સ્વર્ગમાં પહોંચાડે છે.” તેમ બે થાય તો યજમાન તો તરત સ્વર્ગવાસી થાય. તે તો અનિષ્ટ ગણાય, કેમકે તે સ્વર્ગમાં જાય તો અગ્નિકર્મ અધૂરું રહી જાય. વળી બે આહુતિથી અહીં યજમાનની પ્રતિષ્ઠા કહીને “સૌરીભ્યાં ઋગ્ભ્યાં ગાર્હપત્યે જુહોતિ અમુમેવૈનં લોકં સમારોહયતિ (સૂર્યના બે મંત્રોથી ગાર્હપત્યમાં હોમ કરવાથી તે જ લોકમાં તેને પહોંચાડે છે.)” એ મંત્રમાં હોમ બેનાથી સિદ્ધ થાય તે મંત્ર સૂર્યનો હોવાથી સૂર્યમાં પ્રકાશરૂપ ધર્મ છે તેથી તે સ્વર્ગનો રસ્તો દેખીને ત્યાં પહોંચે છે, તે સંખ્યાના ફલથી વિરુદ્ધ છે, કેમકે સંખ્યા તો બે છે અને જનાર તો એક છે. નિર્દેશથી જણાશે કે કયાંક ઘણાં ફલ કહ્યાં, કયાંક પરસ્પર વિરુદ્ધ ફલ, કયાંક ફલનો બાધ થાય છે. આમાં ફલોને વેદ કહે તો તે પ્રમાણરૂપ ન ગણાય. તેથી તે બધાં વાક્યો પ્રમાણ ઠરે એવું તે વાક્યનું તાત્પર્ય કાઢવું જોઈએ. શબ્દ (વેદ) અર્થ (પરમાત્મા) એ બંનેનો બાધ ન આવે તેમ કહેવું જોઈએ.

અહીં યજ્ઞ કહેવો છે. તેમાં સોળ ઋત્વિબ્નેની સાથે યજમાન એ યજ્ઞરૂપ છે. તે યજ્ઞ એટલે સર્વ લોકમાં રહેલા લગવાનની એક લીલા (ક્રિયા) સર્વત્ર કહેવાય છે, કેમકે તે લગવાન એક જગ્યાએ રહેલા સર્વ રસનો જે રીતે લોગ થઈ શકે તેમ લીલા કરે છે. બે કે લગવાન સર્વત્ર અને સર્વપૂર્ણ છે છતાં એકત્ર લીલા કરે છે તેની લીલાને વેદ કહે છે, એવો નિશ્ચય

થાય છે. તેથી ખન્ને કાણ્ડમાં આ વિરાટરૂપ ભગવાન જેને ક્રિયારૂપ યજ્ઞના નામથી વેદ કહે છે, જે આપણે સ્થૂળ ધારણા કહી, વેદ પણ તે જ કહે છે. તેથી શબ્દ બ્રહ્મનો અર્થ કહ્યો તે માર્ગ ખરો છે; પરંતુ લોકોને વેદના અર્થમાં ભ્રમ થાય છે; તે વાક્યના અર્થને સમજતો નથી. જે વાક્યોમાં રહેલ નામો વડે તે સ્વર્ગાદિ શબ્દનો વાક્યાર્થમાં સંબંધ નથી, છતાં તે પદાર્થનો નિશ્ચય કરીને ખંડપણાથી તેને સાધન માનીને તે તે સ્વર્ગ પશુ પુત્રાદિની ઇચ્છા કરે છે, તે જ અર્થોનું ધ્યાન કરે છે. પદો વાક્યાર્થનો બોધ કરે તેમાં પદોના અર્થોનો બોધ થતો નથી. એક કાલાવચ્છિન્ન બે વૃત્તિ ન થઈ શકે, તેથી પદ પોતાના અર્થમાં બોધું છે છતાં તેને સાચું માની લોકો ભ્રમી બન્યા છે. તેથી પોતાની બુદ્ધિથી વેદનો અર્થ કરીને તે તે ફલની ઇચ્છા કરનારને તે ફલ માટે યજ્ઞ કરનારને તેમાં કહેલું ફલ મળતું નથી; પરંતુ વાસનાથી તે ફલમાં તેની કામના દૃઢ બને છે, તેથી તેનું ધ્યાન કરતો તેમાં જ રહે છે, મોહમાં પડી બન્યા છે. તેથી અમે કહ્યું અને વેદે કહ્યું તેમાં સંદેહ ન કરવો. જો વેદ બીજી રીતે કહેતો હોય તો તેનાથી લોકોના કોઈ પુરુષાર્થ સિદ્ધ ન થવા બેઠાં, કેમકે વેદ સિવાયમાં સર્વ કરવાનું સામર્થ્ય ન હોઈ શકે; તેથી તમે કહો છો તે ઠીક નથી, એમ કહે તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે વેદ તો સિદ્ધ અર્થનો અનુવાદક છે; તે મહાવાક્યના ઉપયોગ માટે અવાન્તર ફલનો અનુવાદ કરે છે. તે ફલો લોકમાં સિદ્ધ છે. તેનાં યુક્તિયુક્ત સાધનો, તે તે ફલને માટે કરવાં બેઠાં. જેમ 'મારવાડ દેશમાં પ્યાઉ છો' એમ અગ્નિની સ્તુતિમાં લોકસિદ્ધ પ્યાઉનું દષ્ટાન્ત આપ્યું છે. વૃષ્ટિની કામનાવાળો કારીરી નામનો યજ્ઞ કરે, અભિચાર કરનાર શ્યેન યાગ કરે, એવાં ફલ પ્રત્યક્ષનાં સંવાદી છે. તે ભગવાનની લીલા માટે કહ્યાં છે. તે મહાવાક્યાર્થમાં ઉપયોગી છે. વેદનું તાત્પર્ય લોકદષ્ટાન્તમાં છે, તે બાણવા માટે જે અનુવાદના ફલમાં જે સાધન કહ્યું હોય તે ફલની પોતાને જરૂર હોય તો તેટલું માત્ર સાધન કરી તેના ફલને હાથ કરવું એ ક્રિયાની વાત કહી "શાન્તોદાન્ત ઉપરતસ્તિશ્ચુઃ શાન્ત ઇન્દ્રિય નિગ્રહ કરનાર, વ્યવસાય છોડી બેસનાર, સહન કરનાર" ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં શમાદિના આરંભ કરીને પછી કહે છે કે "આત્મન્યાત્માનં પશ્યેત્ સર્વે સર્વમિદં જગત્ સસમૂતં સ મવ્યમ્ આત્મામાં આત્મા ભગવાનને બેવો, તે સર્વ જગદ્રૂપ છે, તે થયું અને થશે" એમ કહીને "ય ઇવં વિદુરમૃતાસ્તે ભવન્તિ જે આમ બાણે છે તે અમર થાય છે." એમ ઉપસંહાર કરે છે. જેનો જેનો અધિકાર હોય તેટલું તે કાર્ય કરે તે પણ સાવધાન થઈને કરે. કેવળ એટલું બાણે અને કરવાનું કહ્યું છે તે ન કરે, તો પણ આગળ કાર્યસિદ્ધિ ન થાય. ત્યાં હવે શંકા કરે છે કે પોતાને ઉપયોગી હોય તેટલું જ કરવું તે તો ઘઉંના ઢગલામાં ભળી ગયેલ

જવને શોધવા જેવું થયું. તે તો વ્રત કરનારને આંખમાં તે જ ન હોય તો તેને શોધવું જ અશક્ય થઈ પડે! તે શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે વ્યવસાય-બુદ્ધિ થાય, નિશ્ચયવાળી બુદ્ધિ રાખે, અત્યંત વિચારપૂર્વક આગળ પાછળનું સર્વ તપાસી પોતાનું કર્તવ્ય તેમાંથી નક્કી કરી તેનું સાધન દઢ થાય. તેમાં શું કરવું? તો કહે છે કે પ્રથમ તો લોકદૃષ્ટિથી દેહાદિનિર્વાહનું કાર્ય કરવાનું પ્રાપ્ત થાય તે ન કરવું. કાળ, લગવાનું, કર્મ કે સ્વભાવથી જ લોકથી જે કામ થવાનું છે તે દેહનિર્વાહનું કાર્ય અન્યથાસિદ્ધ થયું તે ન કરે, તેને માટે પ્રયત્ન ન કરે. પોતે થોડો પ્રયત્ન કરી શકે તેટલો પ્રયત્ન દેહનિર્વાહમાં કરી લે તો લગવાનની સેવામાં કાંઈ ન કરે, માટે દેહનિર્વાહનું લગવાનની ઉપર રાખી જે થોડો પ્રયત્ન થાય તે લગવત્સેવામાં કરવો; બીજામાં તેનો વિનિયોગ ન કરવો; કેમકે બીજાઓ તે પ્રયત્નો કરે છે, તેને જોઈને તેવો પ્રયત્ન ન કરે. તે અન્યથાસિદ્ધ છે, એટલું જ નહિ પણ એકએક શય્યા વગેરેને માટે લોકો કેટલી મહેનત કરે છે, તેને સારી રીતે જોઈ તે ન કરે તો પણ ચાલે, એમ વિચારી તેનાથી વિરક્ત રહેવું. (૨-૩)

અન્યથાસિદ્ધિ તથા કલેશને બતાવે છે:

સત્યાં ક્ષિતૌ કિં કશિપોઃ પ્રયાસૈર્વાહૌ સ્વસિદ્ધે હ્યુપવર્હણૈઃ કિમ્ ।

સત્યજ્ઞલૌ કિં પુરુધાન્નપાત્ર્યા દિગ્વલ્કલાદૌ સતિ કિંદુકૂલૈઃ ॥૪૥॥

શબ્દાર્થ:—પૃથ્વી સૂવાને માટે છે તો પછી શય્યાને માટે મહેનત શા માટે કરવી? જે ભુજાઓ આપણે કાયમ છે તો આશીકાને માટે કાં પ્રયાસ કરવો? જે હાથને ભેગા રાખવા એ અંજલિ કહેવાય; તે અંજલિરૂપી પાત્ર છે તો પછી ઘણા થાળી વાડકા શા માટે જોઈએ? દિશા અને વલ્કલ એટલે ઝાડની ઘાલ મળે છે તો પછી રેશમી વસ્ત્રથી શું કાર્ય છે?

ભાવાર્થ:—વિસ્તૃત પૃથ્વી સૂવાને માટે તૈયાર હોય અથવા કોમળ રેતીવાળી જગ્યા હોય તેને મેળવવાનો કલેશ પડે નહિ. એમ મળી શકતી હોય તો ગાદલાં ખાટલાં મેળવવામાં કલેશ કોણ ઉઠાવે? કેમકે ગાદલાં કરીએ તો લૂગડું જોઈએ, રૂ જોઈએ, પીંજવડું જોઈએ, ભરાવડું જોઈએ, ટાંકા મરાવવા, એ પ્રયાસનું શું ફળ મળે? સાધનસુખ તો તુલ્ય છે. જે નિદ્રા પલંગ પર આવે તે જ જમીન ઉપર પણ આવે. પણ પલંગમાં દુઃખ ઘણું હોવાથી તેને માટે યત્ન ન કરવો. વળી લગવાને હાથ તો બધાને આપ્યા છે તેનું આશીકું કરી લઈએ તો ગાદમસૂરિયાં આશીકાં વગેરેનું કામ ન પડે. કોઈને હાથ ન હોય તેણે શું કરવું, એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે મોટી સમૃદ્ધિ છોડી લગવાનને મેળવવા પ્રયાસ કરતા હોય એવા મહાપુરુષને હાથ ન હોય એમ બને નહિ. ઉપવર્હણ એટલે સૂતી વખતે માથાની નીચે રાખવાનું સાધન, જેના વડે માથું

જિયું રહે. તેને બહુવચન કહ્યું છે, તેનું કારણ એ કે માથા નીચે, ગાલ નીચે, પગ નીચે એમ અનેક ઓશીકાં થાય છે. ઓશીકાંનું પહેલાં કહ્યું તેનાથી કામ ચાલત છતાં અહીં બીજીવાર કહ્યું તે બન્નેની એકવાક્યતા કરી લેવા છે. હાથમાં લઈને પણ ખાઇ લેવાય તો પછી ઘણાં થાળી વાડકા તપેલાંની શી જરૂર છે? કેમકે તેને મેળવવામાં ઘણી મહેનત પડે તેમ છે. એ સર્વત્ર જોઈ લેવું. ઉષ્ણકાળમાં નાગા ફરવાથી ચાલે, શીતકાળમાં ઠંડી સહન ન થાય તો ઝાડની છાલથી શરીરનું આચ્છાદન થઈ શકશે, તોપછી મોટાં કીમતી રેશમી વસ્ત્રોની શી જરૂર રહે છે? કાંઈ જરૂર નથી. મોટા વૈરાગ્યવાળો હોય તેને તો માણસોમાં રહેવાની પણ જરૂર નથી રહેતી, કેમકે બધા લોકોને પણ છોડવા જોઈએ. (૪)

સર્વત્ર સર્વ પદાર્થો છે પણ તે બીજાના છે, તેને મેળવવાનું સાધન કરવું જોઈએ. જમીન પણ બીજાની માલિકીની હોય છે, તેની આજ્ઞા મળે અથવા તે રહેવા માટે આશ્રય કરે તો રહેવાય. દેહ પરાધીન છે. વલકલ પણ ઝાડમાંથી કાઢવું, તેનાં સાધનો હોય તો નીકળે. તેથી સર્વકાળમાં સર્વનિરિપેક્ષતા ન ચાલી શકે. તમે કહો કે કામ પૂરતી અપેક્ષા રાખવી તો તો ‘દુષ્યે પાતાળમાં પહોંચે’ એ ન્યાયથી સર્વદા સાપેક્ષતા રહે તો ઠીક ! એમ કહે ત્યાં કહે છે:

ચીરાણિ કિં પથિ ન સન્તિ દિશન્તિ મિક્ષાં

નૈવાંઘ્રિપાઃ પરમૃતઃ સરિતોઽપ્યશુષ્યન્ ।

રુદ્ધા ગુહાઃ કિમજિતોઽવતિ નોપપન્નાન્

કસ્માદ્ઝજન્તિ કવયો ધનદુર્મદાન્ધાન્ ॥૬॥

શબ્દાર્થઃ—લોકોએ ફેંકી દીધેલાં વસ્ત્રોના ટૂકડા રસ્તામાં ઓછા મળે છે શું? પગથી જળ પીનાર પારકાને માટે દેહ ધરનાર વૃક્ષો ભિક્ષા આપતાં નથી? જળનું કામ પડે તો નદીઓ શું સુકાઈ ગઈ છે? રહેવું હોય તો ગુફાઓનાં બાર પર કોઈએ પહેરા રાખ્યા છે શું? ત્યાં રહેનાર ભગવાનને શરણે હોય તો ભગવાન રક્ષણ કરવામાં કાચા છે? જો આ બધું સાચું છે તો ધનના મદમાં આંધળા બનેલાઓની ખુશામત વિદ્રાનો શા માટે કરે છે?

ભાવાર્થઃ—ચીર એટલે વસ્ત્રના ટૂકડા. માર્ગમાં મળે એટલે તેને મેળવવાનો પ્રયાસ પડતો નથી એમ કહ્યું. અંઘ્રિપ—ઝાડો પારકાનું જ પોષણ કરનાર છે. તેને ફલ આવે છે પણ તે વૃક્ષનું કાંઈ શ્રેય કરતાં નથી. તે વૃક્ષો પણ પાકેલ ફલને પોતે જ છોડી દે છે. થોડું કાચું ફળ વૃક્ષને ઝંજોડવાથી પડે છે. તે વૃક્ષો દેવતારૂપ છે અને વૈષ્ણવ છે. ભગવાનના જીવોને માટે જગત ઉત્પન્ન કર્યું છે, તેમાં એક છોડી દે તે બીજાનું થાય છે; તેથી વસ્ત્રો ફેંકી દીધેલાં હોય

તે ભગવાનનાં કહેવાય. માર્ગો પણ ભગવાનના ગણાય. ચાલવા માટે તેનો ઉપયોગ બધા કરે છે, તેમાં તેમાં વસ્ત્ર પડયું હોય, તેને લેતાં માર્ગો અટકાવત કરતા નથી. પગમાં આવે છે તે, માર્ગ જ પગમાં ભેટ કરે છે; એમ લક્ષણાવૃત્તિથી જણાય છે. વૃક્ષો પાસે જતાં જ ક્ષણવારમાં લિક્ષા આપે છે. તેના હાથ અશુદ્ધ નથી એ કહેવા માટે “અંધિપ” કહ્યાં છે. તે જલ વિના બીજું કાંઈ ખાતાં નથી. જે જળ લે છે, તે પણ પગ વડે લે છે. તેની શાખા ઉપર સૂર્યનાં કિરણો પડે છે, તેથી પવિત્ર થાય છે. વનમાં રહે તે સહનશીલ પણ હોય છે. પારકાને માટે સમગ્ર જીવન તેમનું છે; તેથી માધુકરી તો તેવા ગુણવાળાં વૃક્ષો પાસે જ કરવી. જળને માટે પણ લોકને બોલાવવાની જરૂર નથી. નદીઓ સુકાય ત્યારે ફૂવાની જરૂર રહે, પણ તે નદીઓ ઘણી છે અને મોટી હોવાથી તેમાં સદા જળ રહે છે. ટાઠ તડકો વર્ષા વાયુથી બચવા માટે પણ બીજાની જરૂર નથી. ગુફાઓને કોઈએ પૂરી દીધી નથી. ગુફામાં રહેવાનું તો ઠીક પણ ત્યાં વાઘ રહેતો હોય તો મારી દે ને? તેને માટે શું કરવું? અતિ સમર્થ ભગવાનને શરણે જનાર જીવને તે રક્ષા કરી નથી શકતા શું? કરે છે જ. અહીં સર્વત્ર આગ્રહપૂર્વક કહેવાનું તાત્પર્ય તો એટલું જ કે તેવા વિરક્તો પણ આ પ્રમાણે ભગવાનમાં વિશ્વાસ રાખી શકતા નથી. આમ જે જોઈએ તે ભગવાને સર્વત્ર તૈયાર રાખ્યું છે, છતાં જે અધિકારી થઈને ધનના પુષ્ટ મદવાળા, તેથી જ આંધળા બનેલા, ને આવનાર ભક્તના સ્વરૂપને નહિ જાણનાર; માટે જ તેવા આંધળાને કવિઓ શા માટે લખે છે, તે અમો જાણી શકતા નથી; કેમકે તે ન લખે તો પણ નિર્વાહ તો થઈ શકે છે. (૫)

એમ પ્રસંગથી બીજાને ઉપદેશ કરીને હવે તેવા નિરપેક્ષે શું કરવું જોઈએ તે કહે છે:

एवं स्वचित्ते स्वतः एव सिद्धे आत्मा प्रियोऽर्थो भगवाननन्तः ।

तं निर्वृतो नियतार्थो भजेत् संसारहेतूपरमश्च यत्र ॥६॥

શબ્દાર્થ:—ભગવાન સર્વત્ર વ્યાપ્ત હોવાથી આત્મા, પ્રીતિરૂપ વડ્ગુણયુક્ત અને અનન્ત, એ પોતાની મેળે ચિત્તમાં પ્રવેશે છે તેને નિયમથી સુખરૂપ હોય તે લખે તો સંસારનાં બધાં કારણો શાન્ત થઈ જાય છે.

ભાવાર્થ:—ભજનીય ભગવાનને શોધવાનો કલેશ કરવો પડતો નથી. એ સર્વ નિરપેક્ષતાથી અંતઃકરણની પ્રેરણાથી સિદ્ધ કરાય છે. તે અંતઃકરણમાં રહે છે એ નિર્વિવાદ વાત છે. અથવા સ્વચિત્ત એટલે સ્વાધીન ચિત્તમાં વગર મહેનતે સિદ્ધ થાય છે. તેને ભજવા. તેવા ભગવાનનું ભજન કરવા યોગ્ય રૂપ કહેવા માટે સર્વ પુરુષાર્થના કારણરૂપ પાંચ ધર્મો તેનામાં છે તે કહે છે કે તે આત્મા છે; આત્મા, માટે પ્રિય છે; અર્થરૂપ હોવાથી તે ભગવાન છે;

લગવાન હોવાથી તે અનન્ત છે; એમ લગવાનનાં વિશેષણોનો હેતુહેતુમદ્ભાવ છે. માણસોને સેવા કરવા યોગ્ય પાંચ રૂપ છે: આત્મા, દેહ, ધન, ઇશ્વર અને નિત્યકર્મ. તે લગવાન પાંચ રૂપવાળા છે. તે સર્વના આત્મા છે. અધિકારીના હૃદયમાં આત્મરૂપે પ્રકાશે છે, તેથી તે અવશ્ય સેવા કરવા યોગ્ય છે. રુચિથી સેવવા જોઈએ; તેથી કહે છે કે તે પ્રિય છે, જેવા પ્રાણ, જેવો દેહ પ્રાણીને વહાલો હોય છે. આત્મા કહેવાથી પ્રીતિના વિષય છે એમ કહેવાયું છતાં બીજી વાર “પ્રિય” કહેવાનું કારણ કે એ પ્રીતિ પરિચ્છન્ન છે. તે પ્રીતિ એકમાં જ પેઠી તો બીજામાં તેવી જાતની ન રહી શકે; માટે સર્વરૂપ એકમાં જ પ્રીતિ કરવી. ખંડરૂપમાં કરવાથી, એકરૂપવાળા એકમાં કરવાથી તે સર્વપુરુષાર્થરૂપ ફળને સિદ્ધ કરી શકતી નથી. પ્રીતિ તો લગવાનનો ધર્મ છે. લગવાને જીવોને સુખ માટે થોડી થોડી બધાને આપી છે, માટે જ્યાં પ્રસન્ન થાય ત્યાં સુખ થાય છે, તેથી પોતાનું સુખ પોતાને થાય છે. તેમાં પણ વિષય પણ સુખરૂપ હોય. તેમાં તેનું દાન કર્યું હોય તો મોટું સુખ થાય છે. માટે દેહાદિમાંથી પ્રીતિને ખેંચી કાઢીને તે પ્રીતિ લગવાનમાં સ્થાપન કરો એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. અર્થ, ધનરૂપ છે. જે કાર્ય ધન કરશે તે કાર્ય લગવાન કરશે. અર્થના પણ પાંચ અર્થો છે. તે પાંચરૂપ પણ લગવાન છે. સર્વ વેદાર્થ-સર્વ ધનરૂપ, સર્વ વસ્તુરૂપ, સર્વ નિવૃત્તિરૂપથી સર્વનિવર્તક છે. ભજનમાં તે ધર્મો ભજનીયમાં ગુણોપસંહાર ન્યાયથી ગ્રહણ કરવા, તેથી સર્વાત્મકતાથી ભજન થાય. લગવાન છ ઐશ્વર્યગુણવિશિષ્ટ છે. ઐશ્વર્યાદિને માટે પણ તેમની સેવા થાય છે. “શ્રી” શબ્દથી અહીં શોભા લેવાની છે. તે અનન્ત છે એટલે દેશકાલથી જેની ગણના ન થાય તેવા નિત્ય છે. એ કહેવાથી પચીસ તરવો અને છ મહાવિષ્ણુ કલા. છવીશ પ્રકારે તેની સેવા કરવી. તેમાં આત્મા જીવ અને બ્રહ્મ એમ બે પ્રકારે છે. પ્રિય એકાદશવિધ છે. એકાદશ ઇન્દ્રિયોથી તે ભોગ્ય છે; પ્રથમ પાંચ પ્રકારનો અર્થ કહ્યો છે. લગવાન છ પ્રકારે છે. અનન્ત બે પ્રકારના છે, એમ સર્વ પ્રકારે સેવવા યોગ્ય છે. સેવક અધિકારી જોઈએ તેના બે ધર્મો છે: નિર્વૃત અને નિયતાર્થ. એક અન્યનિવૃત્તિને માટે અને બીજું લગવાનમાં દૃઢતા માટે જરૂરનું છે. એ બે ધર્મો જરૂરી છે. જો તે બે ધર્મો ન હોય તો સર્વ પ્રકારે સેવા તો પણ પુરુષાર્થરૂપ તે ન થાય. સર્વથી નિર્વૃત થાય, એકનિષ્ઠ થાય. એમ ન રહે તો બ્રહ્માસ્ત્ર ન્યાય થાય. નિયત એટલે લગવાનમાં જ પુરુષાર્થ માને. લગવાન અથવા અર્થ છે એમ માને. અન્યથા સંશયાત્મા થાય તો તેનો નાશ થાય. જો કે લગવાન જ ફલ છે, બીજાની અપેક્ષા નથી, તો પણ આનુસંગિક ફલ સંસારના હેતુરૂપ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થાય છે, અથવા લગવાનથી બહિર્મુખતાની નિવૃત્તિ થાય છે. ચકાર છે તેથી સાયુ-જ્યાદિક થાય છે. (૬)

એમ લજનની સર્વોત્તમતા કહીને તેમાં લજન નથી કરતા તેનો શોક કરતા કહે છે:

કસ્તાં ત્વનાદૃત્ય પરાનુચિન્તામૃતે પશૂનસર્તીં નામ યુજ્જ્યાત્ ।

પશ્યન્ જનં પતિતં વૈતરિણ્યાં સ્વકર્મજાન્ પરિતાપાન્ જુષાણમ્ ॥૭॥

શબ્દાર્થ:—પરમેશ્વરનું ચિંતન છોડીને પશુ વગરનો કયો માણસ એવી ખોટી ચિંતા કરે? કેમકે તે પોતાના કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલ દુઃખને ભોગવતા અને વૈતરિણીમાં પડેલા લોકને તે જુએ છે.

ભાવાર્થ:—તે ચિંતન એટલે ભગવાનનું ધ્યાન કરી તેના રૂપનું ચિંતન કરવા સિવાયની પશુ વિના અસતી ચિંતા કે જે ભગવાનના ચિંતનનો નાશ કરનારી છે તે દેહ પુત્રાદિ ચિંતાને કોણ કરે? અસતીનો અજ્ઞાનથી યોગ થવા સંભવ છે, પણ તેનું અસ્તિત્વ જાણીને તો કોઈ તેનો યોગ અસતી સ્ત્રીની જેમ ન કરે. વાત દષ્ટાન્તથી કહે છે કે જેમ ભગવાનનું લજન કરનારને ભગવાનના છ ગુણો પ્રાપ્ત થાય છે તેમ દેહાદિનું લજન કરનારમાં દેહાદિના છ દોષો પ્રવેશ કરે છે. ઉત્પત્તિ, નાશ, દુઃખ, કર્મ, પરિતાપ અને હીનતા એ છ દોષ છે તે દેહાદિના દોષ છે. તે છ વિશેષણથી કહે છે કે તે જન એટલે ઉત્પન્ન થનાર છે; પતિત શબ્દથી સ્વસ્થાનથી પડેલો છે, એટલે મરેલો એવો તેનો અર્થ થાય છે; વૈતરિણી યમના દ્વારમાં રહેલી નદી તેમાં પડે છે, એથી એમ કહ્યું કે અસતીનો પરિશ્રદ્ધ કરનાર મરીને વૈતરિણીમાં પડે છે. પોતે કરેલાં જુદાં જુદાં કર્મના ફળને ભોગવે છે; શોકાદિ દુઃખના ભોગ તેને કરવા પડે છે; તેથી અમૃતને છોડીને વિષનું લક્ષણ કોણ કરે? એથી ભગવદ્-લજનમાં રુચિ થવા માટે જાહુ કહેવાની જરૂર નથી. (૭)

કેચિત્સ્વદેહાન્તર્હૃદયાવકાશે પ્રાદેશમાત્રં પુરુષં વસન્તમ્ ।

ચતુર્ભુજં કજ્જરથાઙ્ગશઙ્ગદાધરં ધારણયા સ્મરન્તિ ॥૮॥

પ્રસન્નવક્ત્રં નલિનાયતેક્ષણં કદમ્બકિન્નલ્કપિશઙ્ગવાસસમ્ ।

લસન્મહારત્નહિરણ્મયાઙ્ગદં સ્ફુરન્મહારત્નકિરીટકુણ્ડલમ્ ॥૯॥

ઉન્નિદ્રહૃત્પદ્મજકર્ણિકાલયે યોગેશ્વરાસ્થાપિતપાદપલ્લવમ્ ।

શ્રીલક્ષ્મણં કૌસ્તુભરત્નકન્ધરમમ્લાનલક્ષ્મ્યા વનમાલયાશ્ચિતમ્ ॥૧૦॥

વિભૂષિતં મેઘલયાઙ્ગુલીયકૈર્મહાધનૈર્નૂપુરકઙ્કુળાદિભિઃ ।

સ્મિગ્ધામલૈઃ કુશ્ચિતનીલકુન્તલૈર્વિરોચમાનાનનહાસપેશલમ્ ॥૧૧॥

અદીનલોલાહસિતેક્ષણોલ્લસદ્ભ્રૂમઙ્ગસંસૂચિતમૂર્યનુગ્રહમ્ ।

ઈક્ષેત ચિન્તામયમેનમીશ્વરં યાવન્મનો ધારણયાવતિષ્ઠતે ॥૧૨॥

एकैकशोऽङ्गानि धियानुभावयेत्पादादि यावद्धसितं गदाभृतः ।

जितं जितं स्थानमपोह्य धारयेत्परं परं शुद्धयति धीर्यथा यथा ॥१३॥

શબ્દાર્થ:—કેટલાક પોતાના હૃદની મધ્યમાં હૃદયાકાશમાં રહેતા ચાર ભુજવાળા, કમળ ચક્ર શંખ અને ગદા રૂપ ચાર આયુધને ચાર હસ્તમાં ધારણ કરનાર પ્રાદેશ-માત્ર પુરુષનું ધારણા વડે સ્મરણ કરે છે. પ્રસન્ન મુખવાળા, કમળની પાંખડી સરખા વિશાળ નેત્રવાળા, કદમ્બના કિંજલક જેવા પીત વસ્ત્રવાળા, મોટાં રત્નોથી શોભતા સોનાના બાજૂબંધવાળા, અમૂલ્ય રત્નજડિત કિરીટકુંડલવાળા, પ્રકુલ્લ હૃદયરૂપ કમળની મધ્યમાં યોગેશ્વરોએ જેને આસન આપ્યું છે એવા, લક્ષ્મીના ચિહ્નવાળા, કાંધમાં કૌસ્તુભમણિને ધરનાર, તાજ પગ સુધી લાંબી કૂલની માળાથી પુજાયલા, કટિમે-ખળા અને વીંટીઓથી શોભતા, મોટી કીમતવાળાં નૂપુર અને કંકણોથી શોભતા, શુદ્ધ અને સ્નિગ્ધ વાંકડિયા કેશપાશથી શોભાયમાન મુખમાં હાસની સુંદરતાને બતાવતા, ઉદાર લીલા, હસવું, બેવું, જુકુટીક્ષેપ વડે અતિ અનુગ્રહને સ્થાપન કરતા અને ચિંતનથી હૃદયમાં પ્રકટેલા ઈશ્વરને બેઈ તેમાં મનની ધારણા કરે. જ્યાંસુધી મન તેમાં રહે ત્યાંસુધી તેને ધારણાથી હૃદયમાં રોકે. પછી પગથી લઇને હાસ સુધી એક એક અંગની બુદ્ધિથી ધારણા કરે. જીતેલાં સ્થાનને છોડતા આગળ વધતા જાય. જેમ જેમ બુદ્ધિ શુદ્ધ થાય તેમ તેમ ધારણા કરે.

ભાવાર્થ:—સર્વ અર્થનો નિશ્ચય કરી ભક્તિમાર્ગને અનુસરીને ભગવાનનાં શ્રવણ કીર્તન સ્મરણ વગેરે કરે, એ વાત સિદ્ધ કરી કેટલાકના મનમાં બધો નિર્ધાર કરવો વૃથા છે. મુખ્ય ભગવાનના ચતુર્ભુજાદિ રૂપ આનંદમાત્રકરપાદ-મુખાદિરૂપને જાણી તેનું ભજન કરવું. તેથી ભગવાનની સ્થૂલ ધારણામાં સ્થૂલ રૂપની જગ્યા એ આનંદરૂપને લે છે. “કેટલાક,” એમ કહ્યું છે તેથી આમાં સર્વની સંમતિ નથી. તેનું કારણ કે તે આનંદરૂપની ધારણાથી આનંદને પ્રકટ કરે છે, પણ દોષની નિવૃત્તિ કરતા નથી. જો કે જેના વગર ન ચાલે એવાં નાંતરીયક-સહજ પાપને મટાડે છે; પરંતુ તે સર્વભાવ સંપાદક ન હોવાથી તેનાથી રાગાદિ દોષો જતા નથી. ભગવાનનાં ચાર રૂપો ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે: અંગૂઠા જેવડું, પ્રાદેશમાત્ર, પુરુષ જેવડું, અને પ્રથમ કહ્યું તે. તેમાં પોતાની નજીક તો પ્રાદેશ માત્ર છે. વૈશ્વાનર વિદ્યામાં તે રૂપને સિદ્ધ કરેલું છે. શુદ્ધ હૃદયમાં તે રૂપ રહી શકે છે, અથવા “અત્યતિષ્ઠદ્દશાઙ્ગુલમ્” અથવા પુરુષથી અતિરિક્ત રૂપને પોતે અતિરેક (લોકોથી વધવા)ને માટે લે છે. લોકથી અતિરિક્ત પણ પુરુષના આકારવાળું હૃદયમાં રહેતું રૂપ પ્રથમ મહત્તઃ ઇત્યાદિ કારિકામાં કહેલ ત્રીજા પુરુષરૂપ છે તેનું સ્થૂલ રૂપ બતાવે છે. ચાર ભુજવાળું કમળ ચક્ર વગેરે ચાર શ્રીહસ્તમાં આયુધધારી, તેથી તે સર્વથી રક્ષા કરનાર રૂપ છે એમ સૂચવ્યું. પ્રવેશ કરે તો પણ તત્ત્વરૂપ તે આયુધોને શ્રીહસ્તમાં રાખીને પ્રવેશ કરે છે. પહેલાં કહેલી ધારણાથી સ્મરણ કરે તે વિદ્યમાનનું સ્મરણ

થાય માટે કલ્પના કરવાની અપેક્ષા રહેતી નથી. પુનઃ તેનું વર્ણન કરે છે. ભક્તોને ફલ આપવા માટે પ્રસન્ન મુખ બતાવે છે. નલિનના જેવાં મોટાં નેત્ર છે. કદમ્બના ફૂલમાં રેખા જેવા કિંજલક હોય તેના સરખા અરધા પીળા અને લાલ રંગવાળા પીતાંબરના છેડા સોનેરીવાળા છે. તેમાં છેડે મોતી ભરેલાં છે. મોતી જડેલાં રેખાકારે દેખાય છે. એવું વસ્ત્ર ધારણ કરેલું છે. સમગ્ર જીવને કૃતાર્થ કરવા માટે તે વેદરૂપ પીતાંબરને પોતે ધારણ કર્યું છે. એવું પીતાંબર છે. સોનાના બાજુબંધમાં રત્નો જડેલાં છે. તે અંગદ ભુજમાં પહેરવાનું આભૂષણ છે. મોટાં રત્નો કિરીટ અને કુંડળમાં પણ પ્રકાશે છે. હૃદયરૂપી કમળની વચ્ચેનો ભાગ કર્ણિકા નામથી કહેવાય છે. તેમાં સૂર્ય ચંદ્ર અને વાયુ પણ જઈ શકતા નથી. એવા તે દેશમાં યોગીઓ ભગવાનના ચરણને સ્થાપન કરે છે. શ્રી જેનું લક્ષણ છે. કંઠમાં કૌસ્તુભ નામનો મણિ છે. જેની શોભા ઓછી નથી થઈ એવાં તાજાં ફૂલની માળા વડે જેની પૂજા થયેલી છે. મેખલા એટલે કટીમાં પહેરવાનો દોરો. મોટી કીમતની વીંટીઓ. મહાઘન વિશેષણ બેય બાજુ લેવું. નૂપુર આ એક મહારાજનું ચિહ્ન છે. આદિ શબ્દથી બંગડીઓ વગેરે લેવાં. શુદ્ધ અને ચીકણા નિર્મલ વળેલા કેશથી શોભતા મુખારવિંદના હાસથી શોભે છે. ઉદાર એવો લીલાહાસ તે છે. સર્વ યાચકોને સર્વ આપતાં પણ જેને જરા સંકોચ ન આવે તે 'અદીન' કહેવાય. લીલાહાસ યુક્ત એવું તેમાં ભુકુટીનો ભંગ કરીને પોતાનો મોટો અનુગ્રહ પ્રકટ કરે છે. એવું ભગવાનનું રૂપ ચિંતન કરતાં હૃદયમાં પ્રકટે છે. એ 'રાજધિરાજરૂપને જોયા કરવું. સર્વાંગમાં કરેલી ધારણામાં મન જ્યાંસુધી સ્થિર રહે એટલે મન ચંચળ ન થાય ત્યાંસુધી જોયા કરવું, સર્વાંગની સ્ફૂર્તિ ન થાય એટલે પોતાને સ્વાધીન થાય ત્યારે એક એક અંગની મનથી ધારણા કરે. એકને ધારે તેની સ્થિરતા થાય, એટલે પોતાને સ્વાધીન થાય ત્યારે તેને છોડી બીજા અંગને બુદ્ધિમાં ધારણ કરે. તે ધારણામાં ક્રમ રહેવો જોઈએ તેથી કહે છે કે પગથી લઈને હાસ સુધી. એ તૃતીયસ્કન્ધમાં સ્પષ્ટ રીતે કહેવામાં આવશે. ગદામૃત્ શબ્દથી પ્રાણની નિશ્ચલતા કહી છે. જીતેલ એટલે સ્વાધીન સ્થાનને છોડીને. પગથી લઈને એટલે બુદ્ધિમાં આગળ હોય તેને પાછળ કરીને બીજાને આગળ કરે. એમ આગળ ચાલતાં ભગવાનના અધિક ગુણોનું સ્મરણ કરવું જેથી બુદ્ધિના દોષો દૂર થતા જાય. તે દોષો જતાં બુદ્ધિ શુદ્ધ થાય છે, એટલે બીજા અવયવ બુદ્ધિમાં આવી શકે છે. એમ ઉત્તરોત્તર કરવું. જેમ જેમ બુદ્ધિ શુદ્ધ થાય તેમ તેમ બીજા અવયવને મનમાં લેતાં જવું. (૮-૯-૧૦-૧૧-૧૨-૧૩)

જેને ભક્તિ થઈ હોય તેને આ ધારણા થાય છે. જ્યાંસુધી ભક્તિ ન થાય ત્યાંસુધી પહેલાં ધારણા કરવી, તે કહે છે:

યાવન્ન જાયેત પરાવરેઽસ્મિન્ વિશ્વેશ્વરે દ્રષ્ટરિ ભક્તિયોગઃ ।

તાવત્સ્થવીયઃ પુરુષસ્ય રૂપં ક્રિયાવસાને પ્રયતઃ સ્મરેત ॥૧૪॥

શબ્દાર્થઃ—પર અને અવર રૂપ વિશ્વેશ્વરમાં જ્યાંસુધી ભક્તિ ન થાય ત્યાંસુધી ભગવાનનું સ્થૂળરૂપ કહ્યું છે તે રૂપનું અગ્નિહોત્રાદિના અંતમાં શુદ્ધ બુદ્ધિથી સ્મરણ કરવું.

ભાવાર્થઃ—પર ને અવર જેનાથી પર અને અવરની સ્કૃતિ થવી તે પ્રેમ ભક્તિનું અંગ છે કે જેને માહાત્મ્ય જ્ઞાન કહે છે. પોતે ભક્તિથી તેને જોઈને કહે છે કે તે દ્રષ્ટા છે. સર્વ સાક્ષી છે. વસ્તુ માત્રમાં ચૈતન્યરૂપે તે રહે છે. અથવા પ્રત્યગ્રૂપે (અંદરના રૂપથી) પ્રકાશમાન છે. 'ભક્તિયોગ'માં 'યોગ'પદ કહ્યું છે તે ભક્તિના સાધનરૂપ ભક્તિનું સ્થિર રૂપ કહ્યું. ત્યાંસુધી સ્થૂળરૂપ પહેલાં કહ્યું છે તેનું સ્મરણ કરવું. અગ્નિહોત્ર કર્યા પછી અન્યથ અવસ્થામાં ધ્યાન કરવું. કેટલાક સંન્યાસ લઈને સ્મરણ કરવાનું કહે છે, ત્યારે નિરંતર સ્મરણ થઈ શકે છે, પરંતુ તેમાં (સંન્યાસરૂપ) કર્મ કારણ રૂપ થતું નથી, કેમકે પ્રતિબંધકની કલ્પના કરતાં સાધકની કલ્પના કરવી શ્રેષ્ઠ છે. एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च, कर्तव्यानि; स्वर्गः सत्त्वगुणालयः એ સાધક વચનો છે. पुण्यतीर्थजलाप्लुतः એ વચનો પ્રથમ જ કહ્યાં છે. તે નિયમોચુક્ત સાવધાન થઈને સ્મરણ કરે. નિયમમાં પણ ધર્મ છે. અથવા બીજી ભાવના ન થવા માટે નિયમિત રહેવું. (૧૪)

એમ અંતકાળમાં પાશ્વિક દોષના પરિહાર માટે યોગ સાધીને તે દષ્ટ-રૂણક ઉપાય છે, એમ બતાવવા બુદ્ધિપૂર્વક સ્મરણનો પ્રકાર કહે છે :

સ્થિરં સુખં ચાસનમાસ્થિતો યતિર્યદા જિહાસુરિમમઙ્ગ લોકમ્ ।

દેશે ચ કાલે ચ મનો ન સજ્જયેત્ પ્રાણાન્નિચ્છન્ મનસા જિતાસુઃ ॥૧૫॥

મનઃ સ્વબુદ્ધ્યાઽમલયા નિયમ્ય ક્ષેત્રજ્ઞ એનાં નિનયેત્તમાત્મનિ ।

આત્માનમાત્મન્યવરુદ્ધ્ય ધીરો લબ્ધોપશાન્તિર્વિરમેત કૃત્યાત્ ॥૧૬॥

શબ્દાર્થઃ—સ્થિર અને સુખરૂપ આસન ઉપર બેઠેલો સંન્યાસી જ્યારે આ લોક છોડવાની ઇચ્છા કરે ત્યારે દેશમાં કે કાલમાં મનને ન લગાવે, પ્રાણોનું નિયમન કરે, મનથી પ્રાણને રોકે, બુદ્ધિ વડે મનને રોકી બુદ્ધિને ક્ષેત્રજ્ઞમાં રોકે, તેને આત્મામાં રોકે, આત્માને પરમાત્મામાં જોડી ધીર થઈ શાન્તિ મેળવતો કાર્યથી વિરમે.

ભાવાર્થઃ—બુદ્ધિપૂર્વક સ્મરણ આ ક્ષલમુખ અંગ છે. આ સ્મરણમાં બહુ સમીપમાં છે. કેટલાક તેને ઉત્તરાંગ કહે છે, એટલે ક્ષલ ઉત્પન્ન થવામાં સહકારિ છે એમ કહે છે. બીજાઓ તેને-સ્મરણને અવાંતર વ્યાપાર કહે

છે. આસન સ્થિર એટલે હલવું ન જોઈએ, કોમળ જોઈએ. પદ્માસન પણ આસન કહેવાય. પાથરવાનું પણ આસન કહેવાય. આસ્થિત એટલે મન પણ ખીજે ન જવું જોઈએ. આ વખતે સંન્યાસ નિત્ય છે. યતિએ પ્રાણાયામ કરીને, પંચાક્ષર સંન્યાસ મંત્ર ૩ વાર જપીને, અભયમભયં મૂતેભ્યઃ એમ ભૂતને અભય-દાન આપીને, પ્રહ્લનો ત્રણ વાર નિર્દેશ કરીને, વસુરણ્વો વિમુરસિ એ મહો-પનિષદના અર્થની ભાવના કરી પ્રહ્લમાં પ્રણવદ્વારા જીવને જોડવો. તેનું નામ યતિત્વ કહેવાય. એવો યતિ થઈને દેહને છોડે અથવા જ્યારે દેહ છોડવાનો વખત થાય ત્યારે આ લોક એટલે દેહને છોડે ત્યારે લોક છૂટી જાય. એટલે આ લોકનો અર્થ દેહ કર્યો છે. જ્યારે તેવો સમય થાય ત્યારે દેશકાલનો વિચાર ન કરે. દેશ એટલે બહરિકાશ્રમાદિ પવિત્ર સ્થળ, ઉત્તરાયણાદિ પવિત્ર કાલ સમજવો. ચક્રાર છે તેથી દેશકાલના ધર્મોમાં મનની આસક્તિને રાખે. વિશિષ્ટ દેશમાં ચિત્ત ન કરતાં કેવળ ભગવાનમાં મન રાખે. જે દેશા-દિથી થશે તે ભગવાનથી થશે એમ મનને સ્થિર કરી પ્રાણાયામ કરે. મૂલાધારથી અપાન વાયુનો સંકોચ કરી ત્યાં પ્રાણને રાખીને કુંડલિનીને જગાડીને, તેને પ્રાણ અને અપાનની સાથે સુષુમ્ણાના છિદ્રમાં લઈને વાયુને ઊંચો લેવો. મન અને બુદ્ધિને સાથે રાખી દેહને ચલાવ્યા વગર રહેવું. આ સામર્થ્ય પ્રાણાયામ કરનારમાં હોય, તેથી કહે છે કે એવો પ્રાણને જીતનાર થઈને અથવા એમ કરીને પ્રાણને વશ કરે. જ્યારે કોઈ પોતાના ગામમાંથી ખીજને કાઢી મૂકે ત્યારે તેનો જય કહેવાય. ત્યારે મનને અને પોતાની બુદ્ધિને સંઘાતથી જુદી પાડે અને ભક્ત્યાદિથી તે બુદ્ધિને શુદ્ધ કરે. તેને સ્થિર કરે, પ્રયત્ન કરતી છોડાવે. જેમ લાકડીને ફેંકે તેમ બુદ્ધિના પ્રયત્નોને ફેંકે. તે બુદ્ધિને શરીરાભિમાની આત્મામાં જોડી દે. જે 'દેહાદિ હું છું' એમ માને છે તે ક્ષેત્રજ્ઞ, તેમાં બુદ્ધિને જોડે. તે ક્ષેત્રજ્ઞને જીવતા સમુદાયરૂપ આત્મામાં યોજે. "અહમાત્મા ગુડાકેશ સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ હે ગુડાકેશ, હું સર્વ ભૂતના આશય અંતઃકરણમાં રહું છું," એ ભગવાનના વાક્યથી જે વિભૂતિરૂપ આત્મા કહેવામાં આવ્યો તેમાં ક્ષેત્રજ્ઞને લગાવે. તેને તે ભગવાનના રૂપમાં જોડે, તેને એક કરી તેમાંથી જુદા પડવાની ઈચ્છા ન રાખીને ધીર થઈ આત્મામાં શાંતિ સ્થાપીને કરોડો જન્મમાં કરતાં આવેલાં કામોને છોડે. બધા પ્રયત્નોને છોડીને વિરક્ત થાય. સમાધિ કરી પાછો ન આવે. અહીં તેની મુક્તિ થઈ એમ કેટલાકનું કહેવું છે. આમ કરતાં દેહ તેના કારણમાં લીન થતાં ચાલ્યો જાય છે, તેને યાદ કરતો નથી. આ વાત તૃતીય સ્કન્ધમાં કહેવામાં આવશે. (૧૫, ૧૬)

હવે તે જીવની મુક્તિને કહે છે:

ન યત્ર કાલોઽનિમિષાં પરઃ પ્રભુઃ કુતો નુ દેવા જગતાં ય ઈશિરે ।
ન યત્ર સત્ત્વં ન રજસ્તમશ્ચ ન વૈ વિકારો ન મહાન્ પ્રધાનમ્ ॥૧૭॥

શબ્દાર્થઃ—દેવોનો નિયન્તા છે તેને પણ નિયમન કરનાર કાળ છે. તે જ્યાં કાંઈ કરી શકતો નથી, તો જે જગતને નિયમન કરનાર દેવો છે તેનું તો ત્યાં શું ચાલે ? જ્યાં સત્ત્વ રજસ્ તમસ્ અહંકાર મહત્ત્વ કે પ્રધાન-પ્રકૃતિ તેને ચળાવી શકતી નથી; એથી તે મુક્ત થાય છે.

ભાવાર્થઃ—જીવ કારણમાં લીન થતો આત્મરૂપ થયો, તેને ચલિત કરવામાં કાળ સમર્થ નથી. દેવોનો તે મુખ્ય અધિકારી છે. તેમનો પણ નિયન્તા છે, તેથી કાળનો અધિકાર તથા સામર્થ્ય કહ્યાં. પરંતુ જીવ તો ભગવાનમાં આવી પહોંચ્યો, ત્યાં તે કાળ કાંઈ કરી શકતો નથી, ત્યારે ઇન્દ્રિયોના દેવો તો તેને ક્યાંથી ખસેડી શકે ? તે દેવો સમાધિમાં રહેલાને પાછો લાવી શકે, તે ભગવાનમાંથી લાવવાને સમર્થ થતા નથી. એ કૈમુતિક ન્યાયથી તેનું અસામર્થ્ય કહ્યું. જે જગતના નિયામક છે, જે જગતની ઉપર પ્રભુતા કરે છે; આથી કાલ અને કાલનિયમ્યનું ત્યાં સામર્થ્ય નથી એ કહ્યું. જે કે કાલની સૂચના વગર સત્વાદિ ગુણો જ્ઞાન પામતા નથી. જ્ઞાન ન પામે ત્યાં ગુણો સ્વરૂપથી પાડી શકતા નથી, તોપણ જ્ઞાનમાં કાળ ગુણને અધીન છે તેથી કાલાદિનું જુદી રીતે નિરાકરણ કર્યું છે. ચક્રાર છે તેથી પ્રકૃતિના અને અહંકારના ગુણ પણ તેને ચલિત કરી શકતા નથી. વૈ નિશ્ચયાત્મક છે તેથી અહંકાર પણ તેને ચળાવતો નથી, નહિ તો તે તો સર્વદા સ્વરૂપ ભુલાવનાર છે. મહત્ત્વ અને પ્રકૃતિ અથવા એમ રહેનાર કોઈ તે ભગવાનમાં પહોંચેલાને પાછો સંસારમાં લાવી શકતાં નથી. (૧૭)

એવું તે ભગવાનના સ્થાનનું માહાત્મ્ય કેમ છે ? ત્યાં કહે છે :

પરં પદં વૈષ્ણવમામનન્તિ તદ્ યન્નેતિ નેતીલ્યતદુત્તિસસૃક્ષવઃ ।

વિસૃજ્યં દૌરાત્મ્યમનન્યસૌહૃદા હૃદોપગુહ્યાર્હપદં પદે પદે ॥ ૧૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે ભગવાન મેળવી આપનાર નથી તેને છોડનારા દેહાદિમાં આત્મખુદ્ધિરૂપ દુષ્ટતાને છોડનાર, અનન્ય સૌહૃદ રાખનાર વિષ્ણુને ક્ષણે ક્ષણે હૃદયમાં આલિંગન કરનારા તે વૈષ્ણવપદને સર્વશ્રેષ્ઠ માને છે; તે કૃતાર્થ થાય છે.

ભાવાર્થઃ—તે સ્થાન સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે. પદ અક્ષરરૂપ છે; શ્રી પુરુષોત્તમના ચરણ રૂપ છે; માટે તે 'વૈષ્ણવ પદ' કહેવાય છે, જે વૈષ્ણવપદ પરમ પદ કહેવાય છે. યત્ ઉદ્દેશ્ય છે, આમનન્તિ એ પ્રમાણ છે. કેવળ શ્રુતિને પ્રમાણરૂપ ગણે તો તેને ગૌણતા પણ આવી જાય; તેથી કહે છે કે જે આત્મા વગરનું છે તેને છોડી દેવાને જેઓ ઇચ્છે છે, તેઓ આને 'વૈષ્ણવપદ' કહે છે;

તેથી તે વૈષ્ણવપદને રાખીને ખીજને છોડી દેવું, એવો તે નિશ્ચયાત્મક વિવેક કરે છે. તેના ઉત્તમ અધિકારથી તેને તે પદની સ્કૂર્તિ થતી હશે એમ કોઈ કહે તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તેને ત્રણ ગુણો તો અપેક્ષિત છે. તે સર્વદા દેહાદિમાં આત્માને જોતા નથી પણ આત્માને દેહથી જુદો જાણે છે. તેમાં સર્વ દોષોનો અભાવ છે. જેને લગવાન સિવાય ખીજ પદાર્થમાં સૌહૃદ નથી. આથી પહેલાં કહ્યા પ્રમાણે તેની લગવાનમાં પરમ પ્રીતિ કહી. સાધન પણ કરે છે તે સાધન લગવાનના ચરણને માને છે; તેને ક્ષણક્ષણમાં મનને રોકવાનું સ્થાન માને છે; તેને મનથી આલિંગન કરે છે. તેવા પુરુષો જે કહે તે ખોટું ન હોય. (૧૮)

इत्थं मुनिस्तूपरमेद्वयवस्थितो विज्ञानदृग् वीर्यसुरन्धिताशयः ।

स्वपार्ष्णिना पीडय गुदं ततो निलं स्थानेषु षट्सूत्रमयेज्जितक्लमः ॥ ૧૯ ॥

नाभ्यां स्थितं हृद्यधिरोप्य तस्माद्गुदानगल्योरसि तं नयेन्मुनिः ।

ततोऽनुसंधाय धिया मनस्वी स्वतालुमूलं शनकैर्नयेत् ॥ ૨૦ ॥

तस्माद्भवोरन्तरमुन्नयेत् निरुद्धसप्तास्वयનોऽनपेक्षः ।

स्थित्वा मुहूर्तार्धમકુળઠદષ્ટિર્નિર્ભિદ્ય મૂર્ધન્ વિસૃજેત્પરં ગતઃ ॥ ૨૧ ॥

શબ્દાર્થ:—એવા નિશ્ચયવાળો મુનિ વિજ્ઞાનદૃષ્ટિથી જેણે અન્તઃકરણને શુદ્ધ કર્યું છે તે પોતાની પાની વડે ગુદ્ધારને દબાવીને ત્યાંથી પવનને ઊંચે ચઢાવે; તે ચકોના સ્થાનમાંથી બહાર કાઢીને ઊંચે લેતાં કલેશને પણ ગણે નહિ. પવનને નાભિમાંથી હૃદયમાં લઈ ઉદાનના માર્ગે તેને ઉરઃસ્થળમાં રોકે. પછી મનસ્વી થઈ બુદ્ધિ વડે તે વાયુને પોતાના તાળવાના મૂલમાં રોકે. ત્યાંથી ઉપાડીને બે સુકુટીની વચ્ચે રોકે. ત્યાં સાત છિદ્ર છે તેમાંથી પવન નીકળી ન જાય તેનું ધ્યાન રાખે. ત્યાં એકઘડી પ્રાણને રોકી જેનું જ્ઞાન પરિપક્વ થયું છે એવો યોગી પવનને લગવાનમાં લગાવી દેહનો ત્યાગ કરે.

ભાવાર્થ:—એવો થાય એટલે બાહ્ય કર્તવ્ય પૂરું થયું. એમ કરવાથી દેહાદિ પોતાની મેળે છૂટી જશે એમ કહ્યું. ખીજને પક્ષ કહે છે તેથી મુનિસ્તુ એમ શબ્દ કહ્યો. તુ ખીજ પ્રકારનો સૂચક છે. તે પક્ષમાં જો ન રહેવાય તો મનની જેમ ખીજ સાધનપર થાય. તેમ કરતાં તેનું સ્વરૂપ જુદું દેખાય તો તે સાધન કરતો બંધ થાય. ખીજ પ્રકારથી પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરે. વિશેષથી તે ચરણમાં મનને સ્થિર કરીને, આત્માને તેમાં મેળવીને, લગવાનનો સાક્ષાત્કાર અથવા પ્રહ્મભાવ-જીવપ્રહ્મની એકતાનો ઘણા સમય સુધી અનુભવ કરીને, વિજ્ઞાનમયના બળને મેળવીને, તેના અનુભવરૂપ જ્ઞાનના સામર્થ્યથી સર્વ અજ્ઞાનને દૂર કરવારૂપ સામર્થ્ય મેળવીને, અન્તઃકરણમાંથી રાગાદિનું નિરાકરણ કરીને, હૃદયને શુદ્ધ કરીને સ્વયં શુદ્ધ થાય. ત્યારે તે શુદ્ધ ચિત્તમાં દેહ છોડવા

માટે પ્રયત્ન કરે. તેમાં પોતાના પગની પાની વડે મૂલાધારને દબાવી દે. મૂલાધારનું સ્થાન ગુદા છે. ત્યાં કુંડલિનીને જગાડે. ત્યાં રહેલા વાયુને ઊંચો લઈને શરીરમાં રહેલાં ચક્રોને ભેદીને ઊંચો લે. તેમાં શરીરમાં વાયુને રહેવાનાં છ ચક્રો છે: મૂલાધાર, સ્વાધિષ્ઠાન, મણિપૂર, અનાહતવિશુદ્ધિ, અગ્નિચક્ર અને સહસ્રદલ ચક્ર એ તેમનાં ક્રમથી નામો છે. મૂલાધાર ગુદામાં છે. લિડ્ડાના મૂળમાં સ્વાધિષ્ઠાન ચક્ર છે. નાભિમાં મણિપૂર ચક્ર છે. હૃદયમાં અનાહત વિશુદ્ધિ ચક્ર છે. તાળવામાં સહસ્રદલ ચક્ર છે. બે ભુકુટી વચ્ચે અગ્નિચક્ર છે. તેને કમળરૂપે કહ્યાં છે. ચાર દળ, છ દળ, અષ્ટદળ, દ્વાદશ દળ, ષોડશ દળ, દ્વિદળ એવાં તેના રૂપો છે, તેમાંથી વાયુને લઈ જવો. તે સરલતાથી જતો નથી તેથી બીજો જતો રહે. તેનાં સાધન કહે છે. વાયુને ખેંચવામાં ગ્લાનિ ન થવી જોઈએ. તે વાયુ નાભિ સુધી તો સરળ રીતે પહોંચે; પછી તે વાંકો ચાલે છે; તેથી નાભિએ પહોંચેલાને મહામહેનતે હૃદયમાં લેવો. ત્યાં હૃદયકમળ ઊંચે નાલ અને નીચે મુખ છે. તેવું છે, તેને વાયુ વડે ભર્વામુખ કરવું. તેમાં પ્રયત્ન વધારે પડે માટે નાભિમાંથી હૃદયમાં લેવો એમ કહ્યું. ત્યાંથી તાળવામાં લેવામાં ઘણો શ્રમ પડે છે. 'ઉરઃસ્થળમાં ઉદાનવાયુ રહે છે. બીજો પણ વાયુ ત્યાં આવે તો તે ઉદાન ભાવને પામે છે. તેથી કહ્યું કે ઉદાનની ગતિથી તેને ઉરસ્માં લેવો. પ્રથમ અધિકારમાં તો વાયુ હૃદય સુધી જ આવે છે. આને તો તેનાથી આગળ લેવો છે તેથી તે લેનારને 'મુનિ' કહ્યો છે. ત્યાં સમાનભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. તે ભાવને આગળ જવા માટે છોડીને પૂર્વભાવનું અનુસંધાન કરી, ગ્રહણ સ્થાપનમાં સમર્થ એવી મોટી બુદ્ધિવડે તે મનસ્વી બુદ્ધિવાળો તાલુના મૂળમાં તેને પહોંચાડે. તેને પહોંચાડવામાં જલદી ઉતાવળ કરે તો ત્યાં વાયુને જવાનાં સાત છિદ્રો છે તેમાંથી તે બહાર નીકળી જાય; તે માટે તે બહાર ન જાય તેમ ધીમેથી લેવો. તેમાં લઈ જવામાં અને સ્થિર કરવામાં બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ કરવાની જરૂર છે, તેથી સુધી: એમ સાધકનું વિશેષણ કહ્યું છે. તાળવાના મૂળમાં રાખેલ વાયુને મુખ કાન નાક અને આંખનાં સાત છિદ્રોથી જવાનો સંભવ છે, તેથી તે સાતે છિદ્રોને બંધ કરવાં. એમ કરીને તાળુના મૂળમાંથી પવનને લઈને ભુકુટીની વચ્ચે અગ્નિચક્રમાં પહોંચાડવો. ત્યાં તેને સ્થિર કરવો. અન્તઃકરણશુદ્ધિ તો પહેલાં કહી ગયા છે એટલે નિરપેક્ષ થઈને ત્યાં ભગવાનનું ધ્યાન કરતાં ભગવાન પ્રકટે તેમાં એક ઘડી દષ્ટિ એટલે જ્ઞાનની શિથિલતા ન થાય ત્યાંસુધી ધ્યાન કરીને ભગવાનના સાયુજ્યને પ્રાપ્ત થાય. વાયુને કાઠવાનો પ્રયત્ન તો પ્રથમથી કરેલો હતો. તે વાયુને મસ્તક ભેદીને બહાર કાઢે. ઇન્દ્રિયોને પણ છોડી દે. કેટલાક કહે છે કે પ્રાણ પણ મૂર્ધ-ભેદથી નીકળે છે, આગળ તેમનો પણ ઉપયોગ છે. કેટલાક કહે છે કે ફક્ત સમવનીયન્તે પ્રાણા: એ વાક્યના અનુરોધથી પ્રાણો-આ આત્મા,

પોતાના મૂળરૂપ આસન્યની સાથે તે પ્રાણની સ્થિતિ રહેવી જોઈએ એમ ઇચ્છે છે. ભોગ સિદ્ધ કરવાનું કામ પ્રાણનું છે. તમુત્ક્રામન્તં પ્રાણોઽનૂત્ક્રામતિ એ તો અમુક્તિ-વિષયની શ્રુતિ છે. ઉત્ક્રાંતિ ચરણના વિચારમાં પણ વાઙ્મનસિ સંપદ્યતે ઇત્યાદિમાં પ્રાણ શબ્દ છે તે ઇન્દ્રિયોનો વાચક છે. ગમનમાં આયુષની સ્થિતિ જોઈએ. મુખ્યે કાર્યસંપ્રત્યયઃ એ ન્યાયથી મુખ્યને અનુસરનાર પ્રાણનો આસન્યમાં લય થાય છે; તેથી ઇન્દ્રિયો અને તેના સંબંધવાળો પ્રાણ બહાર નીકળે છે. (૧૯, ૨૦, ૨૧)

અમે સદોમુક્તિ એ પ્રકારે કહી. ઉત્તમ અને મધ્યમ એ તેના ભેદ છે. પ્રથમાધિકારીને વાસના મટતી નથી. તે તો ભોગથી મટે માટે તેને દૂર કરવા માટે ક્રમમુક્તિને કહેતાં ઇન્દ્રિયોને તે પોતાની સાથે લઈ લે છે તે કહે છે:

यदि प्रयास्यन्नृप पारमेष्ठ्यं वैहायसानामुत यद्विहारम् ।

अष्टाधिपत्यं गुणसन्निवाये सहैव गच्छेन्मनसेन्द्रियैश्च ॥ ૨૨ ॥

શબ્દાર્થ:—જો બ્રહ્માના સ્થાનમાં જવું હોય, વિમાનમાં ખેસી આકાશમાં ફરતા દેવોનાં વિહારસ્થાન જોવાં હોય, બ્રહ્માણ્ડમાં અણિમાદિ અષ્ટ ઐશ્વર્યનો ભોગ કરવો હોય, તો મન અને ઇન્દ્રિયોને સાથે રાખીને ત્યાં જાય.

ભાવાર્થ:—જો ફરતા ફરતા જવું હોય તો મન ઇન્દ્રિયોને સાથે લઈને જવું. નૃપ એમ સંબોધન છે તેનો ભાવ એવો છે કે રાજાને સર્વ પુરુષાર્થ સિદ્ધ હોય છતાં મૃગયા વગેરે કરવાની વાસના તેની મટતી નથી, તેમ ભગવાનમાં સાયુજ્ય થાય ત્યારે બાકી કરવાનું રહેતું નથી, છતાં વાસનાને અનુસરીને ફરવા જાય છે. જે સ્થળમાં જાય છે તેને ગણાવે છે: તે પ્રથમ બ્રહ્માના સ્થાનમાં જાય છે. વિમાનમાં ખેસી સ્ત્રીઓની સાથે આકાશમાં ફરતા દેવોનાં રમવાના સ્થાનોમાં જાય. અથવા અષ્ટવિધ ઐશ્વર્ય, બીજું શું, બ્રહ્માણ્ડમાં ઉપર નીચે મધ્યમાં જ્યાં જવું હોય ત્યાં (મન ઇન્દ્રિયોની) સાથે જાય છે. ચકાર છે તેથી વાસના અથવા પ્રાણની સાથે જાય છે. (૨૨)

એવું જીવને સામર્થ્ય ક્યાંથી મળે ? એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે :

योगेश्वराणां गतिमाहुरन्तर्बहिस्त्रिलोक्याः पवनान्तरात्मनाम् ।

न कर्मभिस्तां गतिमाप्नुवन्ति विद्यातपोयोगसमाधिभाजाम् ॥ ૨૩ ॥

શબ્દાર્થ:—પવનમાં જેનો દેહ (લિડ્ડુ શરીર) રહે છે એવા યોગીઓની ગતિ ત્રિલોકીની અંદર અને બહાર હોય છે. તેવી ગતિ કર્મ કરનારની હોતી નથી, કેમકે યોગીઓ વિદ્યા તપ યોગ અને સમાધિમાં ભગવદ્ભજન કરે છે.

ભાવાર્થ:—જેને યોગ અધીન થયો છે તે યોગેશ્વર. જો કે ત્રિલોકમાં જવાનું સામર્થ્ય જીવનું નથી પણ યોગથી જીવ જઈ શકે છે. ત્રણ લોકથી

અંદર અને બહાર એટલે બહાર હોય તો અંદર જાય અને અંદર હોય તો બહાર જાય છે, કેમકે યોગીઓનાં લિંગ શરીરો પવનમાં હોય છે. અહીં ત્રણ લોકથી બ્રહ્માણ્ડ લેવાનું નથી, પણ ત્રણ લોક સમજવાના છે. યદ્યપિ કર્મ વડે પણ બ્રહ્માણ્ડમાં સર્વત્ર ફરી શકાય છે, પરંતુ તે યોગીની ઇચ્છા હોય ત્યાં જઈ શકતા નથી. યોગીઓની જે સ્વચ્છન્દ ગતિ છે તેવી કર્મકોની નથી હોતી. બંને ઉપાય તો તુલ્ય છે તો કર્મની ઉત્તમતા મુખ્ય અને યોગની ગૌણતા કેમ? ત્યાં કહે છે કે કર્મ તો સ્વતંત્ર અસહાય જીવને સ્વાધીન કરે છે. યોગમાં તો વિદ્યા તપ યોગ સમાધિ એ ચાર સહાયક હોય છે. તે ચાર ગુણ વિશિષ્ટ જીવને યોગ યોગીને તાબે કરી શકતો નથી, તેમ બીજા પણ તેને સ્વાધીન કરતા નથી. તેથી જ સ્વતંત્ર છે. બીજા ગૌણ છે તે સ્વેચ્છાથી જતો હોય તેને સહાયક થાય છે. વિદ્યા એટલે મંત્રપ્રકારપૂર્વક ઉપાસના. તપ એ કૃત્ષ્ણાદિ અથવા તપ એટલે જ્ઞાન. યોગ તે યમનિયમાદિ અષ્ટાંગયોગ. હૃદયમાં રહેલા ભગવાનના દર્શન વડે દર્શનજન્ય ભક્તિની સાથે પરમધર્મ એ 'સમાધિ' શબ્દથી લેવાનો છે. એમાં કરુણદશામાં એટલે એ યોગ તપ સમાધિ વગેરે કરતા હોઈએ ત્યારે પણ પુરુષ સ્વતંત્ર રહે છે; કર્મમાર્ગમાં વિધિને અધીન રહેવાનું હોય છે. (૨૩)

એમ પુરુષની સ્વાધીનતા કહીને જવાનો પ્રકાર કહે છે:

વૈશ્વાનરં યાતિ વિહાયસા ગતઃ સુષુમ્ણયા બ્રહ્મપથેન શોચિષા ।

વિધૂતકલ્કોઽથ હરેરુદસ્તાત્ પ્રયાતિ ચક્રં નૃપ શૈશુમારમ્ ॥ ૨૪ ॥

તદ્વિશ્વનાભિં ત્વતિવર્ત્ય વિષ્ણોરણીયસાં વિરજેનાત્મનૈકઃ ।

નમસ્કૃતં બ્રહ્મવિદાસુપૈતિ કલ્પાયુષો વિબુધા યદ્રમન્તે ॥ ૨૫ ॥

અથો અનન્તસ્ય મુખાનલેન દંદહ્યમાનં સ નિરીક્ષ્ય વિશ્વમ્ ।

નિર્યાતિ સિદ્ધેશ્વરજુષ્ટધિષ્ણયં યદ્વૈ પરાર્થં તદુ પારમેષ્ઠ્યમ્ ॥ ૨૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—સુષુમ્ણા એ દેહની બહાર પણ છે. તે પ્રકાશવાળી હોવાથી તે માર્ગે આકાશમાર્ગે ચાલતાં અગ્નિના અભિમાનવાળી દેવતાના લોકમાં જાય છે. ત્યાં તેના મેલ દૂર થાય છે ત્યારે ભગવાનનું શિશુમાર ચક્ર ઉપર છે ત્યાં જાય છે. વિષ્ણુનું ચક્ર વિશ્વની નાભિરૂપ છે તેને ઓળંગીને, જ્યાં રહેનાર કલ્પજીવી છે, બ્રહ્મને ભણનાર જેને નમન કરે છે, ત્યાં (મહાલોકમાં) સૂક્ષ્મ લિઙ્ગ શરીરથી એકલો યોગી જાય છે, જ્યાં ભૃગુ આદિ રમે છે. ત્યાં કલ્પ સુધી રહ્યા પછી પ્રલયના સમયમાં અનન્તના મુખમાંથી નીકળેલા અગ્નિથી ત્રણલોક બળી જાય છે તેને જોઈને મહાલોકમાં પણ તેની ગરમી લાગવાથી, જે એ પરાર્થ સુધી રહે છે, જે પરમેષ્ઠી બ્રહ્માજીનું સ્થાન છે, જ્યાં સિદ્ધેશ્વરો નિવાસ કરે છે, એવા બ્રહ્મલોકમાં તે જાય છે.

ભાવાર્થ:—છેવટમાં આનંદમય થાય ત્યાંસુધી તે જાય છે. વૈશ્વાનર એ અગ્નિ જેમાં મુખ્ય છે એવો લોક છે. અગ્નિર્જ્યોતિઃ એ ગીતાવાક્યમાં કહ્યા પ્રકારે ત્યાં પહોંચાય છે. તે તો દૂર હોવાથી ઘણાકાલે પહોંચાય. વચમાં ભોગ ન મળે. ભોગની આશાએ તો એ શ્રમ ઉઠાવ્યો છે તેથી તે અંતે પાછો તો નથી આવતો? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે આકાશમાર્ગે ગયો હોય છે. પહેલાં જ પવનાન્તરાત્મનામ્ કહેલ છે. તેથી વાયુ જાય તેમ તે જાય છે. વાયુ તો આમ તેમ ચાલે તેમ આ પણ સરળ માર્ગે નહિ જઈ શકતો હોય! ત્યાં કહે છે કે સુષુમ્ણાના માર્ગે ચાલે છે એટલે તમે ધારો છો તેમ થવા સંભવ નથી. સુષુમ્ણા પણ ખીજે કેમ ન જાય, એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે પ્રક્ષને પહોંચાડનાર માર્ગ છે. તે વ્યાપિ વૈકુંઠમાં પહોંચે છે. સુષુમ્ણા તો નાડી છે, તે દેહની બહાર કેમ જઈ શકે? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે નાડી તેનેરૂપ છે. એમ તે માર્ગથી વૈશ્વાનર લોકમાં જાય છે. તે પ્રથમ જળમાં થઈને જાય છે, તેથી તેને કામના ઘણી હોવાથી તે સકલક થાય છે, એટલે સદોષ થાય છે. તે લોકના ભોગ કરવાથી તેના દોષનો શોષ થઈ જાય છે. પછી તે સૂર્યથી ધ્રુવ સુધી પહોંચે છે. તેથી તેના બધા દોષો જતા રહે છે. તેનું શરીર તેનેમય થાય છે. લગવાનના શરીરરૂપ શિશુમાર ચક્રમાં તે જાય છે. જો કે શિશુમાર ચક્ર ભૂમિની ચારે તરફથી છે તેથી તે સર્વત્ર ફરે છે, તોપણ તે ઉપર જ ચાલે છે. “હે નૃપ” એમ સંબોધન છે તો, શુદ્ધ સત્ત્વાત્મકની ઉર્ધ્વ ગતિ હોય તે સંવાદી વાક્ય છે તે તમે જાણો છો, એમ બતાવવા માટે છે, જેમ રાજાને માણસો અદ્ધર લઈ જાય છે. શિશુમારનું સ્વરૂપ પંચમ સ્કન્ધમાં કહેવાશે. તેમાં ધ્રુવનું સ્થાન શિશુમારને છેડે છે. તે પ્રહ્લાણ્ડની નાભિરૂપ છે. તેની આગળ ચાર લોક છે તેમાં પહેલા રૂપ કરતાં ખીજું જ રૂપ છે. ખીજું ધ્રુવમાં રૂપ થાય છે. વિષ્ણોઃ એ બન્ને તરફ લેવાય છે. ત્યાં જઈ શકે એવા શરીરનું વર્ણન કરે છે. પૂર્વ કરતાં સૂક્ષ્મ, કેમ કે તેમાં વાયુનું પ્રાધાન્ય છે એટલે શિથિલ અવયવો છે. તેમાં પણ રજોગુણ રહિત છે. વાયુને ત્રણલોકમાં રજનો સંબંધ છે. અથવા પૂર્વે તામસ શરીર હતું તે વૈશ્વાનર લોકમાં છોડ્યું, ખીજું શરીર ધ્રુવમાં છોડ્યું, ત્રીજું શરીર આ છે. તમસ્ રજસ્ નથી તેથી વિરજ કહ્યું. કેવળ સત્ત્વમય અથવા સત્ત્વમિશ્ર કેવળ સત્ત્વથી પ્રહ્લાણ્ડનો ભેદ કહેવાશે. આત્માથી એટલે પહેલાં કહ્યું તેમ આત્મપણાથી જે દેહ ધર્યો છે તેને આત્મા કહ્યો છે. ત્યાં વિમાનમાં બેસનારા જઈ શકતા નથી, તેથી તે એકલો જાય છે એમ કહ્યું છે. ખીજાઓ તો તેને નમે છે. કેવળ જ્ઞાનીને રહેવા લાયક મહર્લોક છે, જે મહર્લોકમાં રહેનાર કલ્પાયુષવાળા હોય છે, પ્રહ્લાના કલ્પ સુધી જેનું આયુષ છે: વિશેષ જ્ઞાનવાળા ભૃગુ વગેરે રમે છે અને

જ્યાં ભગવાનના ગુણના સ્મરણ વડે રમે છે, અથવા જ્ઞાનથી સમાધિમાં રમે છે. આ પણ ત્યાં જઈ કલ્પ સુધી રહે છે. તે પછી જ્યારે ભગવાન પોઠે છે, ત્યારે સંકર્ષણના મુખમાંથી અગ્નિ નીકળે છે, તે ત્રિલોકીને બાળે છે, તેને જોઈને ભૃગુ આદિની સાથે ત્યાંથી નીકળી જાય છે. ગમન ઘણાકાલે થયું તેથી અથો પદ કહ્યું છે. સિદ્ધેશ્વરોએ સેવેલાં સ્થાનો જનલોક તપોલોક થઈ બ્રહ્માના સ્થાનમાં આવે છે. તે પણ સિદ્ધેશ્વરથી સેવાયેલું છે. (૨૪, ૨૫, ૨૬)

ત્યાં મુક્તિ જેવું સુખ છે તે કહે છે:

ન યત્ર શોકો ન જરા ન મૃત્યુર્નાથિર્ન ચોદ્દેગ ઋતે કુતશ્ચિત્ ।

યચ્ચિત્તોઽદઃ કૃપયાનિદંવિદાં દુરન્તદુઃસ્વપ્રભવાનુદર્શનાત્ ॥ ૨૭ ॥

શબ્દાર્થ:—જ્યાં (બ્રહ્મલોકમાં) શોક નથી, વૃદ્ધાવસ્થા નથી, મૃત્યુ નથી, મનની પીડા નથી, ઉદ્દેગ નથી; પરંતુ જે ભગવાનને મેળવવાનું આ સાધન આ માર્ગનો પ્રકાર વગરેને જાણતા નથી તે દુરંત દુઃખ ભોગવે છે તેનું તેના મનમાં દુઃખ છે, બીજું નથી.

ભાવાર્થ:—તે બ્રહ્મલોકમાં શોક નથી, કેમકે શોક તો અજ્ઞાનનું કાર્ય છે. તે અજ્ઞાન ત્યાં નહોત. જરા નથી: વૃદ્ધાવસ્થા દેહનો ધર્મ છે. ત્યાં મૃત્યુ નથી. મનની પીડા નથી: તે અન્તઃકરણનો ધર્મ હોવાથી તે નથી. મૃત્યુ પ્રાણને લેનાર હોવાથી તે અધિમૃત્યુ ધર્મ છે એમ કેટલાક કહે છે. ઉદ્દેગ બુદ્ધિનો ધર્મ છે અથવા અસહિષ્ણુતા એટલે કોઈ કાલે તે સહન ન થાય, પણ તેનાથી દુઃખ થાય, તે ઉદ્દેગ. એ અસહિષ્ણુતા અને ઉદ્દેગ એ બ્રહ્મલોકમાં પણ છે, છતાં તે પારકાથી નથી પણ પોતાનાથી છે. તે માટે કહે છે કે આ બધું તેને મનથી થાય છે. તે અનુભવથી જાણાય છે તેથી તેને વધારે સ્પુટ કરીને કહી શકાતું નથી. તેનું સ્વરૂપ બતાવે છે કે આ સ્થાન (બ્રહ્મલોક), તેનું સાધન (જ્ઞાન), તેને મેળવવાના માર્ગનો પ્રકાર જે લોકો જાણતા નથી તે સંસારમાં પડે છે. તેને અંત વગરનાં અનેક દુઃખો ભોગવવાં પડે છે. એકવાર ઉત્પન્ન થાય છે, સંસાર મોક્ષનો વિવેક જાણે છે, છતાં પાછાં સંસારમાં પડી ને દુઃખનો અંત જોતા નથી. એવા લોકોનું એમને દુઃખ થાય છે. (૨૭)

પછી તે પોતાની ઇચ્છાથી બ્રહ્માણ્ડને ભેદે છે, તે કહે છે:

તત્તો વિશેષં પ્રતિપદ્ય નિર્ભયસ્તેનાત્મનાપોઽનલસૂર્તિરત્વરન્ ।

જ્યોતિર્મયો વા યમુપેત્ય કાલે વાસ્વાત્મના સ્વં બૃહદાત્મલિઙ્ગમ્ ॥૨૮॥

શબ્દાર્થ:—પછી તે સત્યલોકમાંથી ચાલે છે ત્યારે તેમાં ન હતું તે વિશેષ એટલે પ્રથમ આવરણરૂપ પૃથ્વીને મળે છે, તેનાથી નિર્ભય રહીને પૃથ્વી-રૂપે પૃથ્વીમાં રહી પોતે જ જલરૂપ થઈ જલમાં જાય છે. ત્યાંથી તે તે ભોગ ભોગવતો જાય છે, ઉતાવળ કરતો નથી. ત્યાંથી જવાનું મન થાય ત્યારે બીજે

જાય છે. તે અગ્નિનું રૂપ લઈ અગ્નિનું ઉલ્લંઘન કરી, વાયુરૂપ લઈ, વાયુમાંથી બહાર નીકળી, આકાશ જે ભગવાનનું શરીર કહેવાય છે, તે આકાશ સુધીને છોડતાં ભૂતાંશ ગયા, હવે વિષયને છોડે છે તેમાં પ્રથમ ઇન્દ્રિયોનો ત્યાગ બતાવે છે.

ભાવાર્થ:—અશ્વમેધ યજ્ઞથી ભગવાનને ભજનાર બ્રહ્મલોકમાં જાય છે. તેમાં હિરણ્યગર્ભોપાસક અને પ્રથમ કહ્યા ક્રમમુક્તિના અધિકારીઓ જાય છે. તેમાં આબ્રહ્મભુવનાલ્લોકાઃ એ ગીતાજીમાં કહ્યા પ્રમાણે કર્મ કરનાર બ્રહ્મલોકથી પુનઃ પૃથ્વીમાં આવે છે. હિરણ્યગર્ભોપાસકની બ્રહ્માની સાથે બ્રહ્માની ગતિ જેવી ગતિ થાય છે, ક્રમમુક્તિવાળો બ્રહ્માણ્ડને ભેદીને બ્રહ્મલોકમાંથી જાય છે. તે સત્યલોકથી ચાલી પ્રથમ પૃથ્વીનું આવરણ આવે છે તે સાધક પણ પૃથ્વી રૂપ થઈ પૃથ્વીનો અતિક્રમ કરે છે, પૃથ્વીનું સાયુજ્ય પામીને તેને છોડે છે; પછી જળરૂપે જળને છોડે છે. એમ આકાશને છોડે ત્યાંસુધી તે રૂપોને પકડે અને છોડે છે. તે પોતાના આત્માથી તે તે રૂપે થાય છે. તે ગંધાદિ વિષયોનો તે તે રૂપમાં ભોગ કરતો રહે છે. ભોગની ઇચ્છા તૃપ્ત થાય ત્યાંસુધી નિરાંતે રહે છે, ઉતાવળ કરતો નથી. આકાશ અનન્ત છે, શબ્દબ્રહ્મરૂપ, નાદરૂપ, ભગવન્શરીરરૂપ, ભગવાનનું વ્યાપકરૂપ, અંદર બહારનાં વ્યાપકરૂપ, વિભાગના કારણરૂપ, શબ્દ બ્રહ્મના આશ્રયનું બોધક એવું આકાશરૂપ છે; તદ્રૂપે તેને છોડે છે. (૨૮)

घ्राणेन गन्धं रसनेन वै रसं रूपं च दृष्ट्या श्वसनं त्वचैव ।

श्रोत्रेण चोपेत्य नभोगुणत्वं प्राणेन चाकૃતિમુપૈતિ યોગી ॥ ૨૯ ॥

શબ્દાર્થ:—તે યોગી પછી નાસિકા ઇન્દ્રિયદ્વારા ગંધ ગુણને પામે છે, રસનાદ્વારા રસરૂપ થાય છે, દષ્ટિદ્વારા રૂપને ધારણ કરે છે, ત્વચાથી વાયુરૂપ થાય છે. શ્રોત્રદ્વારા આકાશરૂપ થાય છે, અને પછી પ્રાણદ્વારા ક્રિયાવન્ચકરૂપ બની તે તે રૂપોમાં ભોગ કરી તે બધાંને છોડી દે છે.

ભાવાર્થ:—પ્રાણેન એવો પાઠ હોય તોપણ તે જ અર્થ થાય છે. સર્વત્ર તે તે રૂપે તેનો ભોગ કરી તેને છોડે છે એમ સમજવું. નભ-આકાશનો ગુણ શબ્દ. પ્રાણ વડે એટલે કર્મેન્દ્રિયો અથવા કર્મેન્દ્રિયરૂપ વડે એવો અર્થ છે. પાંચ કર્મેન્દ્રિય તે આકૃતિ કહેવાય છે. તે બધાંને છોડે છે. યોગી કહ્યો એટલે ત્યાંસુધી તે પોતાના યોગસામર્થ્યને ભૂલતો નથી. (૨૯)

અહંકારાદિને છોડવાનો પ્રકાર કહે છે:

स भूतसूक्ष्मेन्द्रियसंनिकर्षं मनोमयं देवमयं विकार्यम् ।

સંપ્રાપ્ય ગત્યા સહ તેન યાતિ વિજ્ઞાનતત્ત્વં ગુણસંનિરોધમ્ ॥૩૦॥

તેનાત્મનાત્માનમુપૈતિ શાન્તમાનન્દમાનન્દમયોઽવસાને ।

एतां गतिं भागवतीं गतो यः स वै पुनर्नेह विषज्जतेऽङ्ग ॥ ३१ ॥

શબ્દાર્થ:—તે યોગી ત્રણ પ્રકારના અહંકારને પામીને, ભૂતસૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયોના દેવો-તે તે રૂપ થઈને તેની સાથે મહત્તત્ત્વને પામે છે, પછી જ્યાં ગુણનો લય છે એવા પ્રધાનને પામે છે, પછી આનંદમય થઈને આનંદરૂપ ભગવાનને પામે છે. એ બે ગતિ જે તમે મને પૂછી હતી તે ક્રમમુક્તિ અને સઘોયુક્તિ મેં તમને કહી. તે રસ્તે જનારો પાછો, હું અંગ, આ લોકમાં આવતો નથી.

ભાવાર્થ:—તે યોગી ભૂતોની અને સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિના સ્થાનરૂપ તામસ રાજસ અહંકાર, મનોમય દેવમય સાત્ત્વિક અહંકાર, વિકાર્ય શબ્દથી મૂળ અહંકાર, તે રૂપે તેની સાથે જાય છે, એટલે તે ક્રિયા અને અહંકાર તેને છોડે છે. વિજ્ઞાનમય એટલે મહત્તત્ત્વ. ગુણસન્નિરોધ એટલે પ્રકૃતિ. તે તે બધા રૂપ થઈ તેમાં લય પામે છે. આગળ પુરુષનું આવરણ આવે છે. ત્યાં આત્મા વડે તે આત્મામાં પહોંચે છે. તે પછી શાન્ત એટલે અક્ષર આવે છે. પછી આનંદ પુરુષોત્તમ છે. તેને સ્વયં આનંદમય થઈને પામે છે. તે છેલ્લું સ્થાન છે; તેની આગળ કાંઈ નથી. મામુપેત્ય તુ કૌન્તેય એ ગીતા-વાક્ય આવા યોગીઓને કહેનાર છે. જે આ ગાતિને પામ્યો એટલે બ્રહ્માણ્ડમાં કે હૃદયમાં અથવા બ્રહ્માણ્ડની બહાર જ્યાં આનંદમય થઈને આનંદરૂપ પુરુષોત્તમને પામ્યો તે પાછો સંસારમાં આવતો નથી. (૩૦, ૩૧)

एते सृती ते नृपदेव गीते त्वयाभिपृष्टे च सनातने च ।

ये वै पुरा ब्रह्मण आह पृष्ट आराधितो भगवान् वासुदेवः ॥ ३२ ॥

શબ્દાર્થ:—હું નૃપદેવ, સઘોમુક્તિ અને ક્રમમુક્તિ નામના બે માર્ગો જે અનાદિથી ચાલતા આવ્યા છે, જે તમે પૂછ્યા હતા, તે મેં તમને કહ્યા. હું જ કહું છું એમ નથી પણ પ્રથમ બ્રહ્માએ વાસુદેવને પૂછેલ. તેમણે તેની આરાધનથી પ્રસન્ન થઈને બ્રહ્માને કહ્યા હતા તે મેં તમને કહ્યા છે.

ભાવાર્થ:—આ બે અધ્યાયમાં જે જે પદાર્થો કહ્યા તે ભગવત્સ્વરૂપાત્મક છે એવું જ્ઞાન થવા માટે જેવો ક્રમ જેવો ઉપયોગ હશે તે પ્રમાણે યુક્તિથી વિચાર કરતાં ત્રીજા વિમર્શ-મનન પ્રકરણમાં તેનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થશે, અહીં તો ઉદ્દેશ માત્ર કહ્યો છે. વિમર્શ પ્રકરણમાં તેનું સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાન કરવામાં આવશે. હું નૃપદેવ, તમે રાજા છો એટલે તમને સુખ થવા માટે મેં કીર્તનરૂપે તે બે માર્ગો કહ્યા જે તમે તમે મને પૂછ્યા હતા. સાધનનો છેડો ફલમાં આવે. સાધન પૂછ્યું તેથી ફલ પણ પૂછ્યું સમજવું. તે બંને માર્ગો અનાદિ છે. આ માર્ગોમાં હમણાં જ કોઈ પણ મૂકે છે એમ નથી, પણ તે અનાદિસિદ્ધ છે. અહીં જનાર વિશે આગળ સ્પષ્ટ થશે. અનાદિ છે એમાં પ્રમાણ બતાવે છે કે બ્રહ્માએ પૂછ્યા, તે બ્રહ્માને

વાસુદેવે કહ્યા. તે પૂછ્યું માટે કહ્યા, તેથી આરાધિત એમ કહ્યું છે, કેમકે વાસુદેવ મોક્ષ આપનાર છે તેથી તેમણે કહ્યા. (૩૨)

એમ ફલ બતાવી આ માર્ગમાં પ્રવેશના ક્રેટલા ઉપાયો છે જેની બ્રહ્મા આરાધના કરી, તે કહે છે:

ન હ્યતોઽન્યઃ શિવઃ પન્થા વિશતાં સંસૃતાવિહ ।

વાસુદેવે ભગવતિ ભક્તિયોગો યતો ભવેત્ ॥ ૩૩ ॥

શબ્દાર્થ:—સંસારમાં પ્રવેશ કરનારને બે મુક્તિમાર્ગ કહ્યા. ઉપર કહ્યા તેના જેવો સુખરૂપ બીજો માર્ગ નથી, જેમાં ચાલતાં વાસુદેવ ભગવાનમાં ભક્તિ થાય છે.

ભાવાર્થ:—આ પ્રથમ કહી ગયા તેનાથી બીજો કલ્યાણરૂપ માર્ગ નથી. તે માર્ગ સાધનદશામાં પણ સુખરૂપ છે. પ્રથમ તેમાં પ્રવેશ કરનારને ભ્રમ ન થવા માટે, રાજમાર્ગ છે, આવો બીજો માર્ગ નથી, રાજમાર્ગ હુબરો ચાલ્યા જાય, એમ કહ્યું છે. તે બહુની ગતિ કરનાર છે. આને જાણતા નથી તે અજ્ઞાનથી સંસારમાં પહોંચે છે, પણ પહોંચ્યા નથી એવા એક સંસારી સ્વભાવવાળા નથી તેને માટે આ માર્ગ છે, એનું સ્મરણ કરાવે છે: ભગવાન જીવને મોક્ષનું દાન કરવા પૃથ્વી ઉપર પધારે છે, તે સાક્ષાત્પર-બ્રહ્મ છે. તે સત્ત્વ આકારથી સાત્ત્વિક અંતઃકરણમાં સત્ત્વાસન ઉપર પડ્ ઐશ્વર્ય સહિત પ્રકટ થાય છે. તેને મળવાનો ઉપાય જેનાથી તેમાં પરમપ્રીતિ થાય તે એક જ છે. તેમાં શ્રવણ કીર્તન સ્મરણથી સ્નેહ થાય છે, પછી મનન અને નિદિધ્યાસનરૂપ ધ્યાનથી સર્વ ભાવાત્મક સ્નેહ થાય છે, મછી સૂક્ષ્મધ્યાન કરતાં હૃદયમાં ભગવાન પધારે; તેમાં જે પરમ સ્નેહ થાય, તે ભગવાનમાં સાક્ષાત્પ્રવેશના કારણરૂપ થાય છે. તે ફલરૂપ, અવાન્તર સાધનરૂપ અને અવાન્તર વ્યાપારરૂપ છે. તેના કારણરૂપ આ માર્ગ છે. ઘરથી નીકળીને આપણે જ્યાં પહોંચવાનું હોય ત્યાંસુધી લાંબો રસ્તો એ માર્ગ કહેવાય છે. તે માર્ગમાં પહેલો ભાગ સાધનરૂપ છે. મધ્ય ભાગ અવાન્તર વ્યાપારરૂપ છે, આગળનો ભગવાનના સંબંધવાળો ભાગ ફલરૂપ ગણાય છે. તેમાં શ્રવણાદિ અને સ્થૂલ સૂક્ષ્મ ધ્યાન એ ક્રમ છે. વિસ્તૃત ભૂમિ છે, પ્રીતિ બે ચરણરૂપ છે, તે બે પ્રીતિ તે માર્ગે ત્યાંસુધી ચાલી જાય તો તે ભગવાનને મેળવી દે; બીજો ઉપાય નથી. (૩૩)

ફલ અને સાધનનો નિર્ધાર પ્રથમ થયો છે તે કહે છે.

ભગવાન્ બ્રહ્મ કાત્સ્ન્યેન ત્રિરન્વીક્ષ્ય મનીષયા ।

તદધ્યવસ્યત્કૂટસ્થો રતિરાત્મન્યતો ભવેત્ ॥ ૩૪ ॥

શબ્દાર્થ:—સમગ્ર વેદને બુદ્ધિપૂર્વક ત્રણવાર વાંચી વિચારીને ભગવાન બ્રહ્માએ એવો નિશ્ચય કર્યો કે ભગવાનમાં પ્રીતિ કરવી એવો વેદનો સાર છે.

ભાવાર્થ:—પ્રમેય બળથી શુકદેવજીએ પરીક્ષિતને કહ્યું પણ પ્રમાણથી

પણ તેને સિદ્ધ કરી આપવું જોઈએ, તેથી પ્રથમ કહેલા અનાદિ વેદસમૂહને બ્રહ્માજીએ ત્રણવાર વિચારક બુદ્ધિથી વિચારીને જોયું તો ફલરૂપ ભગવાન છે એમ સિદ્ધ થયું. તે ભગવાનને મળવાના સાધનનો વિચાર વેદમાં તપાસતાં યમૈવેષ વૃણુતે ઇત્યાદિ વાક્યથી પ્રીતિ અવાંતર વ્યાપારરૂપ છે એમ જાણ્યું. મત્તયૈવ તુષ્ટિમમ્યેતિ ભક્તિથી પ્રસન્ન થાય છે, એ વિચારતાં ભક્તિ મુખ્ય સાધન અને તે ભક્તિને માટે બધાં સાધનો છે એવો નિશ્ચય કર્યો, તે પણ વિચાર કૂટસ્થ-નિશ્ચલરૂપે કર્યો. (૩૪)

એમ પ્રમાણ અને યુક્તિથી ભક્તિમાર્ગને સ્થિર કરીને હવે બીજા માર્ગોનો પરંપરાથી ભક્તિમાં ઉપયોગ છે એ કહે છે:

ભગવાન્ સર્વભૂતેષુ લક્ષિતઃ સ્વાત્મના હરિઃ ।

દૃશ્યૈર્બુદ્ધ્યાદિભિર્દ્રષ્ટા લક્ષણૈરનુમાપકૈઃ ॥ ૩૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—સર્વભૂતોમાં ભગવાન હરિ લક્ષિત થાય છે. દૃશ્ય બુદ્ધ્યાદિથી અને અનુમાપક લક્ષણોથી દ્રષ્ટા જણાય છે.

ભાવાર્થઃ—પ્રતિ પુરુષ અને પ્રતિ વિષયમાં શાસ્ત્રોની પ્રવૃત્તિ છે, એટલે દરેક પુરુષને જાણવાનાં તેમ જ દરેક વિષયને કહેનારાં શાસ્ત્રો છે તે બધાં નિર્રથક નથી, પરંતુ તેનો ભગવાનમાં પરંપરાથી ઉપયોગ છે. ભગવાન તે સર્વ વડે સર્વ પ્રાણિમાત્રમાં લક્ષિત થાય છે. લક્ષણાવૃત્તિથી બધાં શાસ્ત્રો ભગવાનને કહે છે. નૈયાયિકો ભગવાનને કર્તા કહે છે. મીમાંસકો ભગવાનને ક્રિયારૂપ માને છે. વેદાન્તમાં ભગવાન આત્મારૂપે કહેલ છે. સાધ્યાદિ દેવો ભગવાનને અસાધારણ કારણરૂપે કહે છે. બીજાઓ તે તે લેદથી કોઈ જ્ઞાનરૂપ, તો કોઈ જ્ઞાતૃરૂપે માને છે. બીજાઓ જ્ઞાનના અધિષ્ઠાનરૂપે ભગવાનને કહે છે. બધા ભગવાનને એકદેશથી કહે છે, આંધળો હાથીને જુએ તેવી રીતે. (આંધળા દેખે તો નહિ. તેઓને કોઈએ કહ્યું, તમારે હાથી જોવો હોય તો આ હાથી છે. એમ કહ્યું ત્યારે દરેકે અકેક અવયવ જોયો તેને હાથી માન્યો. કોઈએ પગ જોયો, તેણે સ્તંભ જોવો હાથી માન્યો. કોઈએ પૂછ જોયું, તેણે તેવો માન્યો. કોઈએ પેટ જોયું, તેણે તેવો માન્યો. એ અંધહસ્તિન્યાય કહેવાય.) અને અનુભવ યુક્તિથી આત્માથી અને અનુભવથી દૃશ્ય બુદ્ધ્યાદિથી દ્રષ્ટા-લક્ષણ અસાધારણ ચિહ્ન તે જીવમાં પ્રવેશ પામતાં નથી. પણ ક્રિયાત્મક છે તે પરોક્ષ જ્ઞાન કરાવનાર છે, અનુમાપક તર્કની સાથે જ્ઞાન કરાવે છે, તેથી લક્ષિત થાય છે. લક્ષણાવૃત્તિથી આવ્યા તે તે બધાં જણાવે છે. (૩૫)

તેથી સર્વ દર્શનો ભગવાનમાં અપ્રયોજક છે, ભગવાનને બતાવી શકતાં નથી, પણ લક્ષણથી અનુમાન આંધે છે, તેથી પહેલાં કહ્યા પ્રમાણે શ્રવણાદિથી તેનું ભજન કરવું કહે છે અને આ વાતને સમાપ્ત કરે છે:

તસ્માત્ સર્વાત્મના રાજન્ હરિઃ સર્વત્ર સર્વદા ।

શ્રોતવ્યઃ કીર્તિતવ્યશ્ચ સ્મર્તવ્યો ભગવાન્નૃણામ્ ॥ ૩૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—તેથી હું રાજન્, સર્વાત્મા વડે ભગવાન્ સર્વદા સર્વત્ર હોવાથી તેનું શ્રવણ કીર્તન સર્વત્ર કરવું.

ભાવાર્થઃ—સર્વાત્મના એટલે ઉત્તરાંડગ સહિત. રાજન્ કહીને ધારણ કરવાનું સામર્થ્ય તમારામાં છે એમ કહ્યું. સાધન કરતાં દુઃખ થાય તેને દૂર કરવા માટે ભગવાનને હરિ કહ્યા છે. સર્વત્ર સર્વદા કહેવાથી ભજવામાં દેશ કાલનો વિચાર કરવાનો નથી. શ્રોતવ્યનું ફલ આપનાર છે એમ બતાવવા ભગવાન્ કહ્યા છે. નૃણામ્ કહેવાથી ભક્તિમાં મનુષ્ય માત્રનો અધિકાર છે, એમ બતાવ્યું છે. અમુક વર્ણ જ કરે, હીન ન કરે, એવું નથી. (૩૬)

એમ માર્ગ અને ખરી વસ્તુ બતાવીને આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરતાં સાધારણ શ્રવણ પણ શુદ્ધિ કરનાર હોવાથી ભગવાનને પ્રાપ્ત કરાવનાર છે, તે કહે છે:

પિવન્તિ યે ભગવત આત્મનઃ સતાં કથામૃતં શ્રવણપુટૈષુ સંમૃતમ્ ।

પુનન્તિ તે વિષયવિદ્ભૂષિતાશયં વ્રજન્તિ તચ્ચરણસરોરુહાન્તરમ્ ॥૩૭॥

શબ્દાર્થઃ—સત્પુરુષના આત્મારૂપ ભગવાનનું કથામૃત શ્રવણરૂપી પડિયામાં ભરેલું જે પાન કરે છે, તે વિષયથી દૂષિત થયેલા અંતઃકરણને પવિત્ર કરી ભગવાનના ચરણકમળની પાસે પહોંચે છે.

ભાવાર્થઃ—બહાર રહેલને હૃદયમાં લેવું તેનું નામ પાન કહેવાય છે. ભગવાન સર્વને ભગવદ્રૂપે દેખાય છે ત્યારે સત્પુરુષોને તે આત્મારૂપે ભાસે છે. સર્વ સકામ છે જ્યારે સત્પુરુષો પ્રેમાળ છે. કથા જ અમૃત છે. શ્રવણ એટલે કાન ઊંચા કરીને કથા ભરી રાખી છે. તેને સાંભળતાં વિષયવાળું અંતઃકરણ પવિત્ર થાય છે. જેમ અસાધ્ય રોગવાળો રોગી હોય તેને વૈદ્ય અમૃતરસથી સિદ્ધ કરે છે, તેમ અંતઃકરણ પણ વિષયોથી વિશેષ ક્ષિત હોવાથી સન્માર્ગને લાયક નથી, છતાં કથા તેમાં પ્રવેશે તો તેને પવિત્ર કરે છે. કમથી તે ભગવાનના ચરણકમળની નજીક એટલે વૈકુંઠમાં કે ભગવદ્ભક્તિના સમાગમમાં આવે છે. (૩૭)

ઇતિ શ્રીભાગવત-દ્વિતીય સ્કન્ધમાં શ્રીલક્ષ્મણભદ્રાત્મજ

શ્રીવલ્લભદીક્ષિત-વિરચિત શ્રીસુખોદિની ટીકામાં

દ્વિતીય અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો.

શ્રોતવ્યવિષયત્વેન તત્ત્વમેવં નિરૂપિતમ્ ।

ઉદ્દેશેનાસ્ય નિપુણં સાધનં વિનિરૂપ્યતે ॥ ૧ ॥

અદૃષ્ટં સાધનં વાચ્યં દૃષ્ટં ચાપ્યત્ર સંમતમ્ ।

અન્યથા ક્રિયમાણસ્તુ વિમર્શો વ્યર્થતાં વ્રજેત્ ॥ ૨ ॥

ઇન્દ્રિયાણામદુષ્ટત્વે હનુકૂલે તથેશ્વરે ।

સાધ્યં સંપદ્યતે પૂર્ણમતોઽત્ર દ્વયમીર્યતે ॥ ૩ ॥

શ્રદ્ધાપિ તદભિપ્રાયાચ્છ્રોતુર્વક્તુશ્ચ ગમ્યતે ।

તસ્માત્સાધનસંયુક્તઃ શૃણુયાન્નેતરો વૃથા ॥ ૪ ॥

શ્રવણ કરવાનો વિષય કોણ છે એવો નિર્ણય પૂર્વ અધ્યાયમાં શુકદેવજીએ વસ્તુતત્ત્વ બતાવી ઉદ્દેશથી કર્યો, હવે શ્રવણ વિના સાધનને આ ત્રીજા અધ્યાયમાં કહે છે. (૧) સાધન અદૃષ્ટ અને દૃષ્ટ એવા ભેદથી બે પ્રકારનું હોય છે. જે એમ ન હોય તો જે વિચારનું પ્રકરણ હવે પછી કહેવાનું છે તે વ્યર્થ થાય. (૨) ઇન્દ્રિયો દોષ રહિત હોય અને તેવી રીતે ઇશ્વરની પણ અનુકૂલતા હોય તો આપણે જે સાધવાનું હોય તે પૂર્ણ થાય. તેથી આ પ્રકરણમાં બે ઇન્દ્રિયદોષનો અભાવ અને ભગવાનની કૃપા એ કહેવાય છે. (૩) તેને લીધે શ્રોતા અને વક્તા બન્નેની શ્રદ્ધા પણ કહેવાશે, માટે સાધનવાળો હોય તે ભગવાનનું શ્રવણ કરે. સાધન ન હોય તે ભગવાનનું શ્રવણ કરે તો ફલ ન મળે, માટે તેણે વૃથા શ્રવણ ન કરવું. ભગવાનમાં અનન્ય શ્રદ્ધા શ્રોતા વક્તાને હોવાથી આ શ્રદ્ધા પ્રકરણ કહેવાય તેમાં કાંઈ ખોટું નથી. તેથી શ્રદ્ધા એટલે ભગવાનમાં અનન્યતા, ઇન્દ્રિયોની શુદ્ધિ અને ભગવાનની કૃપા એ ત્રણસાધનવાળાએ શ્રવણ કીર્તન કરવું. (૪)

એમ બે અધ્યાયો કહ્યા તેમાં શ્રવણ અને તેનો વિષય કહ્યા. મહાફલવાળા શ્રવણમાં લોકોની પ્રવૃત્તિ જણાતી નથી તેનું કાંઈક કારણ હોવું જોઈએ જેને લઈને બધા શ્રવણ કરતા નથી. તેમાં વિષય તો ભગવાન છે. તે નિર્દોષ પૂર્ણ ગુણ છે, તેથી સાધન ઇન્દ્રિયો અથવા તેના અધિષ્ઠાતા દેવોનો દોષ હોવો જોઈએ, એવો વિચાર કરીને ઇન્દ્રિયો અને તેના દેવોમાં પણ દેવો બળવાન ગણાય તેનો જ દોષ, કેમકે તે પ્રતિબંધ કરે તો ઇન્દ્રિયોથી શ્રવણાદિ ન અને એ વાત નક્કી કરી હવે દેવનો પ્રતિબંધ તો તેનું ભજન કરવાથી દૂર થાય તેથી બીજા દેવનું ભજન સિદ્ધ કરવું જોઈએ, પછી ઇન્દ્રિયોને શુદ્ધ કરવી જોઈએ. બીજા એટલે ભગવાન સિવાયના દેવનું ભજન કરવાથી બહિર્મુખતા

થાય. અથવા તે નહી કરેલું ફલ આપી શકે, તેથી પ્રતિબંધ મટાડવા તેનું ભજન કરતાં દોષાન્તર પેદા થાય. તે દેવો નિયત ફલ દેનાર છે તે કહેવું છે, માટે પ્રથમ ચાલતા પ્રસંગનો ઉપસંહાર કરે છે, કેમકે તેનો અહીં સંબંધ નથી.

શ્રીશુક ઉવાચ ।

एवमेतन्निगदितं पृष्टवान् यद्भवान् मम ।

नृणां यन्मिथ्यमाणानां मनुष्येषु मनीषिणाम् ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—શ્રી શુકદેવજી બોલ્યા: મનુષ્યોમાં જે બુદ્ધિવાળા હોય, મરવાને તૈયાર હોય તેનું કર્તવ્ય તમે મને પૂછ્યું હતું તે મેં ગત બે અધ્યાયથી તમને ઉત્તરરૂપે કહ્યું.

ભાવાર્થ:—મને પૂછ્યું હતું. મનુષ્યની અંદર જે મરવાની તૈયારીવાળો હોય, તે મનુષ્યમાં પણ જે બુદ્ધિવાળા હોય તેને માટે શ્રવણાદિ કરવાનું મેં કહ્યું. (૧)

ब्रह्मवर्चसकामस्तु यजेत ब्रह्मणस्पतिम् ।

इन्द्रमिन्द्रियकामस्तु प्रजाकामः प्रजापतीन् ॥ ૨ ॥

देवीं मायां तु श्रीकामस्तेजस्कामो विभावसुम् ।

वसुकामो वसून् रुद्रान् वीर्यकामोऽथ वीर्यवान् ॥ ૩ ॥

अन्नाद्यकामस्त्वदिति स्वर्गकामो दितैः सुतान् ।

विश्वान् देवान् राज्यकामः साध्यान् संसाधको विशाम् ॥ ૪ ॥

आयुकामोऽश्विनौ देवौ पुष्टिकाम इलां यजेत् ।

प्रतिष्ठाकामः पुरुषो रोदसी लोकमातरौ ॥ ૫ ॥

रूपाभिकामो गन्धर्वान् स्त्रीकामोऽप्सरउर्वशीम् ।

आधिपत्यકામઃ સર્વેષાં યજેત પરમેષ્ઠિનમ્ ॥ ૬ ॥

यज्ञं यजेद्यशस्कामः कोशकामः प्रचेतसम् ।

विद्याकामस्तु गिरिशं दाम्पत्यार्थमुमां सतीम् ॥ ૭ ॥

धर्मार्थमुत्तमશ્લોકં તન્તું તન્વન્ પિતૃન્ યજેત્ ।

રક્ષાકામઃ પુણ્યજનાન્ ઓજસ્કામો મરુદ્ગણાન્ ॥ ૮ ॥

રાજ્યકામો મનૂન્ દેવાન્ નિર્કર્તિ ત્વભિચરન્ યજેત્ ।

કામકામો યજેત્ સોમમકામઃ પુરુષં પરમ્ ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થ:—બ્રહ્મતેજની કામનાવાળો બ્રહ્માને પૂજે. ઇન્દ્રિયપાટવની કામનાવાળો ઇન્દ્રને પૂજે. પ્રજાની કામનાવાળો પ્રજાપતિ (મરીચ્યાદિ)ને પૂજે. લક્ષ્મીની કામનાવાળો માયારૂપી દેવીને પૂજે. તેજની કામનાવાળો અગ્નિને પૂજે. દ્રવ્યની

કામનાવાળો વસુ નામના દેવોને પૂજે. વીર્યની કામનાવાળો રુદ્રોને પૂજે તો તે બળવાળો થાય. અન્ન વધારે ખાવાની ઇચ્છા કરે તે અદિતિને પૂજે. સ્વર્ગની કામનાવાળો દ્વાદશાદિત્યોને પૂજે. રાજ્યની કામનાવાળો વિદ્યેદેવોનું પૂજન કરે દેશની પ્રજા ઉપર પોતાની સત્તા જમાવવા ઇચ્છતો હોય તે સાધ્યાના પુત્ર સાધ્યદેવોનું યજન કરે. લાંબા આયુષને ઇચ્છનાર અધિનીકુમારોનું યજન કરે શરીરની સ્થૂલતાને ઇચ્છનાર પૃથ્વીનું પૂજન કરે. જે પુરુષ એટલે મર્દ હોય તે લોકમાં પ્રતિષ્ઠાની ઇચ્છા કરતો હોય તે પૃથ્વી અને આકાશરૂપ લોકની માતાઓને પૂજે. રૂપની ઇચ્છાવાળો ગંધર્વોને પૂજે. સ્ત્રીની કામનાવાળો ઉર્વશી નામની અપ્સરાનું પૂજન કરે. બધાની ઉપર આધિપત્ય ઇચ્છતો હોય તે બ્રહ્માનું યજન કરે. યશની કામનાવાળો યજ્ઞ કરે. ખજાનાની ઇચ્છા હોય તે વરુણનું આરાધન કરે. વિદ્યાની કામનાવાળો મહાદેવનું યજન કરે. સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચે પ્રીતિને ઇચ્છતો સતી ઉમા, પાર્વતી)ની પૂજા કરે. ધર્મને ઇચ્છતો ઉત્તમસ્લોક ભગવાનની આરાધન કરે. વંશ વધારવાને ઇચ્છે તે પિતૃઓને પૂજે. રક્ષણની ઇચ્છાવાળા પુણ્યજન નામના યક્ષોનું યજન કરે. ઇન્દ્રિયો બળવાળી કરવાને ઇચ્છતો ૪૯ મરુદ્ગણ દિતિના પુત્રોને પૂજે. રાજ્યકામના કરતો મનુઓને પૂજે. અભિચાર (શત્રુને મારવાનો પ્રયોગ) કરતો માણસ મૃત્યુદેવને પૂજે. કામની કામના કરતો ચંદ્રનું યજન કરે. નિષ્કામ થવાને ઇચ્છતો માણસ પરમાત્માનું ભજન કરે.

સાવાર્થ:—પહેલાં કહેલું સમાપ્ત કરીને અન્ય દેવનું ભજન કરવા માટે આ ભાગવત મતમાં ૨૮ દેવો તત્ત્વરૂપ છે. વેદમાં ૩૩ દેવો કહ્યા છે, વસુઓ ૮, રુદ્રો ૧૧, આદિત્યો ૧૨, ઇન્દ્ર ૧, પ્રજાપતિ ૧, તે પણુ અહીં તત્ત્વરૂપે કહ્યા છે. વધારે શું કહેલું પણ એ અઠાવીશ તત્ત્વમાં આ વૈદિક ૩૩ દેવોને અન્તર્ભાવ થાય છે, એટલે તે ૨૮ તત્ત્વો જ દેવો છે. ઘટે દેવા: કલા વિષ્ણો: એ ભગવાનની કળાઓ છે તે અહીં પ્રજાપતિથી લઈને સોમ સુધી ૨૮ કહ્યા છે. તેમાં પ્રથમ રણેશુણના અભિમાની દેવ બ્રહ્મણરૂપિ વેદાદિના કર્તા અને જગતના નિર્માતા છે. તેના ભજનથી બ્રહ્મતેજ વધે છે. તેથી બ્રહ્મતેજની કામનાવાળો તેને ભજે. ત્યારપછી સત્વાભિમાની દેવતા ઇન્દ્ર છે. તે યજ્ઞાદિરૂપ છે. તેના ભજનથી ઇન્દ્રિયો સિદ્ધ થાય છે. ઇન્દ્રિયને સિદ્ધ કરવા ઇચ્છતો હોય તે તેને ભજે. એમ ઉત્તરોત્તર પ્રજાકામ=પુત્ર-કામવાળો મરીચ્યાદિ પ્રજા પતિને ભજે. તે તમોધિષ્ટ્રી દેવતા છે. દેવી માયા પ્રકૃતિની અધિષ્ટ્રી દેવતા છે. શ્રીકામ એટલે સંપત્તિરૂપ ધનની કામનાવાળો તે દેવીને ભજે. પોતાની કાન્તિને કોઈ સહન ન કરી શકે એવું તેજ વધારવા ઇચ્છતો હોય તે અગ્નિને ભજે. કેવલ ધનની કામનાવાળો દ્રોણાદિ વસુઓને ભજે. રુદ્રો વામ ઉગ્ર વૃષાકપિ વગેરે ૧૧ છે. તેને પરાક્રમી થવા ઇચ્છતો હોય તે ભજે તો તે તરત જ વીર્યવાળો થાય છે; તેથી અથ કહ્યો છે. વાણીની

અભિમાનીની દેવતા અગ્નિ છે. ગંધની અભિમાનીની દેવતા વસુઓ છે. રુદ્રો આકાશાભિમાની દેવો છે. અદિતિ ભૂમિની અધિષ્ઠાત્રી છે. અન્ન ખાઈ શકું એવી કામનાવાળો અથવા અન્નસમૃદ્ધિની ઇચ્છાવાળો અન્નાદ્યકામઃ શુદ્ધનો અર્થ સમજવો. સ્વર્ગકામ એટલે સ્વર્ગલોકમાં જવાની ઇચ્છાવાળો અદિતિના પુત્રો ૧૨ આદિત્યોને ભજે. તે તેભેભિમાની દેવતા છે. વિશ્વેદેવ તે વિશ્વા ના પુત્રો છે. રાજ્યકામ એટલે રાજ્યની કામનાવાળો. સાધ્યો એ સાધ્યા ના પુત્રો છે. દેશમાં રહેતી પ્રજાને સ્વાધીન કરવા ઇચ્છતો માણસ વિશામ્ પદ્મી લેવાનો છે. વિશ્વેદેવો જળના અધિષ્ઠાતા છે. સાધ્યો વાયુની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા સમજવી. આયુષ વધવાની ઇચ્છાવાળો અશ્વિનીકુમારોનું ભજન કરે. અશ્વિનીકુમારો દ્રાણાધિષ્ઠાત્રી દેવતા છે. સ્થૂળ થાઉં એમ ઇચ્છતો અથવા ખધું સ્થૂલ થાય એમ ઇચ્છતો ભૂમિને ભજે. તે શુદ્ધની અધિષ્ઠાત્રી છે. લોકમાં સન્માન મળે એમ ઇચ્છતો પુરુષને ભજે છે. 'પુરુષ' શબ્દ કહેવાનું કારણ તો એટલું જ કે આવી કલ્પના કરનારા ખડુ થોડા હોય છે. એમ ખીજે ઠેકાણે પણ જાણવું. રોદસી દાવાપૃથિવ્યો લોકમાતા લોકમાં માતા કહેવાય છે. લોકમાતૃત્વ તેનો ગુણ છે. માતૃકાપૂજનમાં તેનું પૂજન થાય છે. તેને પૂજે તો પ્રતિષ્ઠા થાય. તેને હસ્તની અભિમાનીની દેવતા સમજવી. રૂપ એટલે શરીરની સુંદરતા; તેને ઇચ્છતો હોય તેણે ગંધર્વોને પૂજવા. વિશ્વાવસુ આદિ દેવો રાષ્ટ્રભૂત કહેવાય છે. જ્ઞાતે વૈ ગન્ધર્વાપ્સરસો યદ્રાષ્ટ્રમૃતઃ એમ શ્રુતિ કહે છે. સુંદર સ્ત્રી મળે એમ ઇચ્છતો હોય તે અપ્સરારૂપ ઉર્વશીનું ભજન કરે. તેનીચેની અરણીની દેવતા છે. અથવા તેને દેવની પત્નીમાં ગણેલી છે. ગંધર્વો રૂપાધિષ્ઠાત્રી દેવતા, અપ્સરાઓ રસની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા છે. સર્વની ઉપર મારો અધિકાર થાય એમ ઇચ્છતો હોય તે ગુહ્ય ઇન્દ્રિયના અધિષ્ઠાતા બ્રહ્માને ભજે. યજ્ઞને ભજવાનું કહ્યું તે યજ્ઞપુરુષ સમજવા. તે અરણાધિષ્ઠાત્રી દેવતા છે. કીર્તિકામ યજ્ઞને ભજે. કોશકામ-ખજનો મારે થાય એમ ઇચ્છતો વરુણને ભજે. રસના ઇન્દ્રિયની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા વરુણ છે. બ્રહ્મ-વિદ્યાદિ વિદ્યાની કામનાવાળો મહાદેવને ભજે; તે અહંકારની દેવતા છે. દંપતીમાં પ્રીતિને ઇચ્છતો સતી ઉમા એટલે પ્રથમ જન્મે સતી અને ખીજે જન્મે મહાદેવને મળ્યાં ત્યારે ઉમા થયાં તે મહાદેવની સ્ત્રીને ભજે. ધર્મ-સિદ્ધિને માટે ઉત્તમશ્લોક એટલે વેદવેદ્ય ભગવાનને ભજે. સંતતિ વધવાની કામનાવાળો પિતૃ અગ્નિષ્વાત્તાદિને ભજે. ભૂતાદિથી અથવા શત્રુથી રક્ષણ ઇચ્છતો યજ્ઞો-પુણ્યજનોને ભજે. ઇન્દ્રિયબળની કામનાવાળો દિતિના પુત્રો મરુદ્ગુણને ભજે. રાજ્યકામ-રાજ્યનો રાજા થવા ઇચ્છતો સ્વાયંભુવાદિ મનુઓ દેવો છે તેને ભજે. તે મન્વન્તર દેવોને ભજે. નિર્કર્તિ-મૃત્યુદેવ. શત્રુ મારવાને

ધરિયે તે મૃત્યુને લજે. કામની વૃદ્ધિ ઇચ્છતો સોમને લજે. અકામ હોય એટલે જીને કોઈ પણ કામના ન હોય તે પુરુષોત્તમને લજે. આ રહમા સર્વ તત્ત્વના પતિ છે. સોમ મનના દેવ, નિર્ઠ્ઠિ ગુહાના દેવ, મનુ અને દેવો નેત્રના દેવ અને મરુદ્ગુણુ ત્વચાના દેવ છે. પુણ્યજન જળના દેવ, પિતૃઓ મહત્તરવના દેવ, ઉત્તમશ્લોક પુરુષના વ અને ઉમા શ્રોત્રાધિષ્ઠાત્રી સમજવી.

એમ કામના ભેદથી પ્રકૃતમાં (લગવાનના લજનમાં) ઉપયોગી બધું સિદ્ધ થવા માટે તેને દેવતાનું લજન કરવાનું કહ્યું. વૈરાગ્યને માટે લગવાનને લજવા. તેમાં કામનાવિષયો પ્રહ્લતેજ વગેરે કહ્યા. આ કામનાના ભેદથી લક્ષિત સાક્ષાત્પરપ્રહ્લ વાસુદેવનો અસાધારણ ધર્મ છે તે ત્યારે જ પ્રકાશે કે જ્યારે તેમાં લગવાન લક્ષિતપ્રકાશક તેજ મૂકે. વેદ તો પ્રહ્લનો પ્રકાશ કરે પણ પ્રહ્લના ધર્મનો તે સાક્ષાત્ પ્રકાશ ન કરે, તેમ પ્રત્યક્ષ પણ તે ધર્મને વેદ ન બતાવી શકે; પ્રત્યક્ષના તે સમવેતા છે. પરંતુ તેના અલિવ્યંજક વિના તે પ્રકાશ ન પામે, તેથી પ્રહ્લનું તે તેજ આપણામાં આવે તો હાથમાં દીવાવાળો બધું જોઈ શકે તેમ આ લક્ષ્ત પણ બધું જોઈ શકે. તેથી પહેલાં પ્રહ્લવચ્ચસ કામના કરવી. અથવા વેદમાં રહેલું પ્રકાશન સામર્થ્ય, -આંખ વગર પ્રકાશમાં પડેલો ઘડો જોઈ ન શકાય તેમ આ પ્રહ્લધર્મ અથવા વેદનો પ્રકાશક ધર્મ કોણ આપી શકે એ વિચાર કરતાં જે વેદનો અને તેના અર્થનો નિયામક પ્રહ્લણુસ્પતિ છે, જેણે તે સામર્થ્ય તેમાં મૂક્યું છે, -તે જ આપી શકે; તેથી પ્રહ્લના ધર્મો જગતમાં પ્રકટ કરવા માટે રજોગુણુની જે દેવતા તેની ઉપાસના કરવી. તે પ્રહ્લતેજ પ્રકટ કરવા માટે જ પ્રકટેલા છે. કૂટસ્થ પણ તેને માટે પ્રકટ થયા નથી, તેથી તેને આપી ન શકે. એમ આગળ ઉપર સર્વત્ર આ રીતિ સમજવી. જીવાત્મામાં તે સામર્થ્ય આન્યું તોપણ તેને ઇન્દ્રિયો ન હોય તો તે પણ તે પ્રકાશને બહાર પાડી ન શકે; માટે ઇન્દ્રિયો અપેક્ષિત છે. ઇન્દ્રિયવાળાને લગવચ્છાસ્ત્રમાં અધિકારી કહ્યો છે. કોનુ રાજન્ ઇન્દ્રિયવાન્ ત્યાં તે જ વાત કહી છે. તે ઇન્દ્રિય શરીર મળે ત્યારે મળે છે. તે જ્ઞાનક્રિયાનું કામ પણ કરે છે તોપણ તે પરમાર્થબોધક સ્વરૂપત્વ તેમાં ન હોવાથી લક્ષિતમાં જે ઇન્દ્રિયોની જરૂર છે તે કામ તેનાથી થતું નથી. ઇન્દ્રસ્ય વૃત્રંજન્નુષઃ ઇન્દ્રિયં વીર્યમ્ ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં તે ઇન્દ્રિય કહ્યું છે. એવું ઇન્દ્રિય ઇન્દ્રનું અલૌકિક ન હોય તો વૃત્રને મારવાનું અને પ્રજાપતિની સ્તુતિ કરવાનું કાર્ય બને મહિ; માટે અલૌકિક જ્ઞાન કરાવે એવા ઇન્દ્રિયની પ્રાપ્તિને માટે ઇન્દ્રની ઉપાસના કર્તવ્ય છે. ઇન્દ્રે પણ અલૌકિક ઇન્દ્રિયને માટે ઉપાસના કરી ત્યારે તેને તે મળેલ છે. જે કે પ્રજાપતિ તેમાં પ્રયોજક હતા-(પ્રેરક હતા) તોપણ તે પદાર્થરસના અનલિજ છે. ગાયો પણ તેવી છે; તેથી ઇન્દ્ર જ સેવ્ય

છે. જો એમ ન હોય તો ઈન્દ્રે વારંવાર પ્રાર્થના કરી તે બને નહિ. ધિનોતિ સુધીનો રસ તો ઈન્દ્ર જ જાણે છે, તેથી તેને લજવા. ઈન્દ્રિયકામની વાત પૂરી થઈ છે. ત્રણ ઋણ દૂર કરવા માટે પ્રજાની અપેક્ષા છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં સહાયતા માટે પણ પ્રજા અપેક્ષિત છે. એમ જેને પ્રજા ન હોય તેને લગવાન લજવામાં નિશ્ચિંતતા થતી નથી. તે જો પોતાની મેળે પ્રજા થાય તે આપણી અપેક્ષા હોય તેમ ન કરે. આપણે ઇચ્છીએ તેમ કરે એવી પ્રજાને માટે મરીચ્યાદિને લજવા જોઈએ, કેમકે મરીચ્યાદિએ તેના બાપની ઇચ્છા હતી તેમ કર્યું હતું. તે બાપની ઇચ્છાને પૂર્ણ કરનાર હોવાથી તેનું લજન કરે તો બાપની ઇચ્છા પૂર્ણ કરનાર પુત્ર થાય; તેથી તેને લજવાનું કહ્યું છે. લગવત્સેવામાં લક્ષ્મીરૂપ સંપત્તિની જરૂર છે. તે લક્ષ્મી લગવાનમાં નિષ્ઠાવાળી છે. તેનો લગવાનમાં વિનિયોગ થવો જોઈએ. બીજી સંપત્તિનો લગવાન અંગીકાર ન કરે, માટે લજનોપયોગી સંપત્તિની ઇચ્છાવાળો માયાને લજે. તેમાં એક માયા મોહ કરનારી છે, બીજી જગત કરનારી છે, તે બંને સેવા યોગ્ય નથી, કેમકે તેનો અધિકાર લગવત્સેવામાં નથી, પણ લગવદ્વિમુખ કરવામાં તથા જગત્સર્જનમાં છે. આ માયા તો દેવતારૂપી સાર્વિકી મોક્ષ આપનાર વાસુદેવની માયા. મોક્ષ આપવા માટે લગવાન વાસુદેવરૂપ ધરે છે; તેનાં ઉપયોગી સાધન સંપાદન કરવા માટે લક્ષ્મી આવે છે. તે જ કહ્યું છે કે

इत्थं विचिन्त्य परमः स तु वासुदेवनामा बभूव निजकारणमुक्तिदाता ।

तस्याह्नयैव नियताथ रमापि रूपं वव्रे द्वितीयमिव यत्प्रवदन्ति मायाम् ॥

(એમ વિચારીને પરમેશ્વર લગવાન વાસુદેવ નામ ધારણ કરીને નિજ જનને મુક્તિનું દાન કરવા પ્રકટ થયા. તેની આજ્ઞાથી લક્ષ્મી પણ તેને વચા છે તે બીજીરૂપ સ્ત્રીરૂપે પ્રકટયાં જેને લોકો માયા કહે છે). એવું વાક્ય છે, તેથી એ માયાને લજવી; ઉપર કહેલી એ માયાને તજવી. બીજી વાત કહે છે કે ઈન્દ્રિયો સંપત્તિઓ સહાયતા અને પ્રકાશ એ બધા લગવદ્ધર્મો પોતાનામાં ધારણ કરવા માટે પોતાનામાં તેજ હોવું જોઈએ. તે તેજ સર્વને હરાવે, સર્વ રૂપોને પોતાના જેવું કરી દે એવું જોઈએ. તે લગવાનમાં રહેલા અગ્નિથી

૧. इन्द्रस्य वृत्रं जघ्नुषः इन्द्रियं वीर्यं पृथिवीं मनुष्याच्छतं तदोषधयो वीरुधोऽभवन् इति स प्रजापतिं पश्यन्ब्रवीदेतस्मै सन्नयतेति तेध्यात्मन् समनयत् तत्प्रत्यदुहात् धृत्यादि कहीने पछी इन्द्रे न तु मयि श्रयते એમ કહ્યું. એતદસ્મૈ શ્રિતં કુરુત એ આજ્ઞા કરી ત્યારે તેનો આશ્રય કર્યા પછી ઈન્દ્રે ન તુ મા ધિનોતિ એમ કહ્યું. ત્યારે એતદસ્મૈ દધિ કુરુતેતિ એ મંત્રથી ઈન્દ્રનું એ સામર્થ્ય બતાવ્યું છે. તેથી તે ઈન્દ્રનું લજન કરવું યોગ્ય છે. ઈન્દ્રે આ મંત્રમાં વારંવાર પ્રજાપતિની પ્રાર્થના કરી છે; તેમાં પ્રજાપતિ પ્રેરક છે છતાં તેના લજનથી તે રસ ન મળે પણ જો તેનો અનુભવ કર્યો હોય તેનાથી મળે એમ ઉપર કહ્યું, તે બધું આ મંત્રના લાભ સાથે મનન કરતાં સ્પષ્ટ થાય છે.

વ્યાસ છે. વિશેષ પ્રકાશરૂપ ધન છે જેને તે વિભાવસુ કહેવાય. એથી તેજની ઇચ્છાવાળો વિભાવસુને સેવે. તેમ જ લગવદ્લક્ષ્મીને બોલાવવા માટે, શ્રવણ સિદ્ધ થવા માટે, ઉપદેશ કરવા માટે ધન જોઈએ. સાધનરૂપ શ્રવણાદિ દ્રવ્યસાધ્ય છે. શુકદેવજી સંભળાવે છે તે નિરપેક્ષ હોવાથી તેની પાસેથી શ્રવણ ફલરૂપ થાય છે. તે ફલ દષ્ટ છે, માટે દ્રવ્યની અપેક્ષા છે, તે તેને નામના વસુ પાસે રહ્યું છે. હમં લોકમયજન્ એમ શ્રુતિ કહે છે. તેવી જ રીતે વીર્યનું; એટલે બળ પણ સેવામાં અપેક્ષિત હોવાથી બલના આધારરૂપ, વાયુના સ્થાનરૂપ અન્તરિક્ષના દેવો રુદ્ર છે, દેવતા પણ રુદ્રને અધીન હોવાથી વીર્યકામ રુદ્રનું યજન કરે. તે અન્તરિક્ષમયજન્ એમ શ્રુતિ કહે છે. એવું અન્નાદિનું અથવા અન્ન ખાવાનું પણ સમજવું. યદ્યદિષ્ટમં લોકે યચ્ચાતિપ્રિયમાત્મનઃ એ ન્યાયથી અન્નાદિ પણ ભગવાનને અર્પણાર્થ કામ્ય છે. તેમાં અદિતિ ભૂમિની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા. સા અદિતિરબ્રવીદ્વરં વૃણા ઇતિ અથ મયા અભિગૃહ્ણીધ્વમ્ એ ઉપાખ્યાન વેદમાં છે તેમાં તે અદિતિમાં તેનું સામર્થ્ય કહ્યું છે. ભૂમિમાં ભગવદ્ભજન કરીને સ્વર્ગના દિવ્ય પદાર્થો લોકમાં ન મળે તેને માટે સ્વર્ગમાં જવાની ઇચ્છા થાય. તે સ્વર્ગના પ્રભુ આદિત્યે છે. તેડ મું લોકમયજન્ એમ શ્રુતિ કહે છે. વિશ્વેદેવોનો રાજ્ય ઉપર અધિકાર છે. સર્વ દેવના અધિષ્ઠાતા તે છે. રાજ્ય સર્વ દેવતામય છે. તેથી અહીં સર્વ સંપત્તિથી ભજન સિદ્ધ થવા માટે રાજ્યપણું જોઈએ. ભક્તિમાર્ગ તો અલૌકિક છે. અસાધ્યસાધક પદાર્થ સિદ્ધ થવા માટે સાધ્ય દેવોનું યજન કરે. સર્વ પ્રજા જો સ્વાધીન થાય તો સર્વત્ર ભક્તિનો પ્રચાર થાય, તેથી ભક્તિનો ફેલાવો કરવા માટે તે રાજ્યસિદ્ધિ કરવી જોઈએ. આયુષનો ઉપયોગ ભક્તના અંગાદિમાં સ્પષ્ટ છે. તે આયુષના પ્રભુ અશ્વિની-કુમારો છે, તેથી તેને રાજ્ય કરવા. તેમ પુષ્ટિ પણ લોકાતીત છે, ભગવાનનું કાર્ય સિદ્ધ કરાવનારી છે, તેને માટે સર્વનું યોષણ કરનારી ભૂમિનું ભજન કરવું, કેમકે પૃથ્વીમાં બીજ પડ્યું તો તેમાંથી અંકુરપત્રાદિ થાય છે. એમ પ્રતિષ્ઠા પણ. તેનું લોક અનુકરણ કરે, તેથી પ્રતિષ્ઠા જોઈએ. પ્રતિષ્ઠા તો માહાત્મ્ય વડે અથવા તો વિચિત્રતા વડે થાય. તે દાવાભૂમિમાં બન્ને પ્રસિદ્ધ છે. ભગવાનના અધિષ્ઠાનમાં રૂપ પ્રકટ કરવાના સામર્થ્ય માટે, રૂપમિતિ ગન્ધર્વાઃ એમ શ્રુતિ કહે છે, તેથી ગંધર્વોનું સેવન કરવું જોઈએ. નૃત્યાદિ કરી ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા માટે, એવી નાયનારી સ્ત્રીની કામના થાય તેને માટે અનેક રૂપ કરવામાં સમર્થ એવી ઉર્વશીનું ભજન કરવું, કેમકે તે નારાયણથી ઉત્પન્ન થઈ છે. વસિષ્ઠ અગત્ય વગેરે ઋષિની તે માતા છે; વૈરાગ્યનો ઉપદેશ કરી મુક્તિ આપનારી છે. પૂર્વાચિત્તિ વગેરે તેવા ગુણવાળાં નથી, તેથી ઉર્વશીના નામનો નિર્દેશ કર્યો છે. હુકમ કરવાનું સામર્થ્ય સિદ્ધ થવા માટે બ્રહ્માનું પૂજન કરવું

જ્ઞેષ્ઠએ. તે સર્વને હુકમ કરે છે. આજ્ઞાપન એ લક્ષિતમાં કરણરૂપ છે. તેવી રીતે યજ્ઞનું પણ સમજવું, કેમકે કીર્તિથી બધું પ્રાપ્ત થાય અથવા બધા પાસે આવે અને પછી તેનું અનુકરણ કરે. યજ્ઞ લગવાને યજ્ઞ પ્રાપ્ત કર્યું. દેવા વૈ સત્રમાસતદ્વિપરિમિતં યજ્ઞસ્કામા પ્રચેતાઃ ત્યાં યજ્ઞથી યજ્ઞ પ્રાપ્ત થયાનું કહ્યું છે, તેથી યજ્ઞ લગવાનની તેને માટે સેવા કરવી. પ્રચેતા નિધિપતિ છે, તે અલૌકિક અર્થનું દાન કરે તો લગવદુત્સવ થાય. વિદ્યાનો તો સાક્ષાત્ ઉપયોગ છે. ईश्वराज्ज्ञानमन्विच्छेत् એવું વાક્ય છે, તેથી તે લગવા યોગ્ય છે. તેમ જ કહ્યું છે કે પ્રતિકૂલે ગૃહં ત્યજેત્ લક્ષિતમાં સ્ત્રી અનુકૂલ ન હોય તો તેને છોડી દેવી. તેથી દાંપત્ય લગવત્સેવા માટે જરૂરનું છે. તેમાં ઉમા (પાર્વતી) શિવની પરમલક્ષ્મી છે. તે શિવમાં એકનિષ્ઠાવાળાં છે. બહુ જન્મ લઈને તે શિવમાં સિદ્ધ થયાં છે. તેમનું સ્ત્રીપુરુષમાં પ્રીતિની કામનાવાળાએ લગન કરવું. ધર્મથી લક્ષિત થાય છે એમ પ્રથમ કહી ગયા. ઉત્તમે તો લોકવેદમાં ધર્મને કહેનારને સેવે છે. લક્ષિતમાર્ગની પરંપરા સિદ્ધ કરવા માટે પ્રભાની જરૂર છે. તે માટે પિતૃઓ તે આપનાર હોવાથી તેનું લગન કરવું. રક્ષા તો કૂરથી થાય, માટે રક્ષાને માટે યજ્ઞો કૂર હોવાથી તેનું લગન કહ્યું છે. ઓજસ્ ઇન્દ્રિયોમાં નેત્ર અને કાન પોતાના વિષયો-જેવું સાંભળવું તેમાં કુશળ હોવા જ્ઞેષ્ઠએ, તેને માટે મરુદ્ગણને લગવા, કેમકે તેને ઇન્દ્રિયપાટવ ઉત્તમ છે. તેના ઇન્દ્રે બહુ કકડા કર્યા તોપણ તે મર્યો નહિ, મહાપુરુષની પૂજા દિલિએ કહી તેથી તે સિદ્ધ બનેલા છે. તેણે દોષો બધા છોડી દીધા છે, તેથી તેની સેવા ઇન્દ્રિયપાટવતા માટે કરવી. અધિકારીને સર્વ વિનિયોગમાં સામર્થ્ય હોય, તેને માટે મન્વન્તરના અધિપતિઓનું લગન અપેક્ષિત છે. પ્રતિબંધકનિવૃત્તિ થવી જ્ઞેષ્ઠએ. તેને માટે નિર્ઝતિનું યજ્ઞ કરવું. સર્વ વસ્તુ તેની કામના હોય તો થાય, તેથી લગવાનની કામના થવા માટે રાસપ્રકરણમાં કહેલા સોમ(ચંદ્ર)નું લગન કરવું. તેણે લગવાનના કામને પણ પૂર્ણ કર્યો. તે તેવા કામનો પિતામહ છે. (૨-૯)

એમ લગવાનના અંશો લક્ષ્મીની કામનાને પૂર્ણ કરે છે એ કહીને સસાધન લક્ષિત સિદ્ધ થવા માટે પણ લગવાનને સેવવા, તે કહે છે:

અકામઃ સર્વકામો વા મોક્ષકામ ઉદારધીઃ ।

ત્રીવ્રેણ ભક્તિયોગેન ભજેત પુરુષં પરમ્ ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—અકામ હોય કે સર્વકામ હોય કે મોક્ષની કામનાવાળો હોય તે ઉદારચુદ્ધિવાળો ત્રીવ્ર લક્ષિયોગ વડે પરમ પુરુષને ભજે.

ભાવાર્થઃ—વૈરાગ્ય કામનાવાળો, પૂર્વાધ્યાયમાં કહેલો સ્વતંત્ર રીતે

નિષ્કામ, અથવા આ અધ્યાયમાં કહેલો કામનાવાળો સર્વ કામનાવાળો અથવા
મોક્ષની કામનાવાળો અથવા ઉદાર બુદ્ધિવાળો સ્વતંત્ર, તે બધા તીવ્ર ભક્તિ-
યોગ વડે-એ ભગવાન પાસે લઈ જાય એવા ભક્તિયોગ વડે-પહેલા કહ્યા
તે પુરપુરુષને લાગે. ભગવાનથી જ સસાધન સાધ્ય સિદ્ધ થશે. (૧૦)

કામના જ ન થાય તો ભજન ક્યાંથી સિદ્ધ થાય, તેથી આ તમારો
પ્રયાસ બગલાને બાંધવા જેવો વ્યર્થ છે, એમ શંકા કરીને કામના વડે તેની
સાધના કરવામાં પણ જે અન્તરંગ સાધનને સિદ્ધ કરનાર હોય તેને સેવવા,
એ અભિપ્રાયથી આગળ કહે છે:

एतावानेव यजतामिह निःश्रेयसोदयः ।

भगवत्यचलो भावो यद्भागवतसंगमः ॥ ११ ॥

શબ્દાર્થ:—અહીં યજન કરવાનું કહ્યું તે બધામાં મોક્ષ આપનાર સાધન
તો એટલું જ કે ભગવાનમાં ન કરે એવો અચળ ભાવ અને ભગવદ્ભક્તિનો
સમાગમ એ બંને નિષ્પન્ન થાય છે.

ભાવાર્થ:—સર્વ સાધનો ભગવદ્ભજનમાં કહ્યાં તે બે સાધનમાં અન્ત-
ર્ગત થાય છે. તે ભક્તનો સંગ સિદ્ધ કરાવે, ભગવાનમાં પ્રીતિ કરાવે. એ બે
સાધન બે સિદ્ધ થયાં તો બીજા સાધનોની કામના ન કરવી. તેથી જેનાથી યજન
કરનારમાં આ ભક્તિમાર્ગમાં નિઃશ્રેયસનો પરમ ઉદ્દેશ આટલો છે તે બે કહ્યા. (૧૧)

તેમાંનું પણ એક સાધન છે જેનાથી ઉપર કહ્યાં બંને ફળ થાય છે, તે
કહે છે:

ज्ञानं यदा प्रतिनिवृत्तगुणोर्मिचक्र-

मात्मप्रसाद उभयत्र गुणेष्वसङ्गः ।

कैवल्यसंमतपथस्त्वथ भक्तियोगः

को निर्वृतो हरिकथासु रतिं न कुर्यात् ॥ १२ ॥

શબ્દાર્થ:—જેનાથી ગુણની ઊર્મિઓનું ચક્ર શાંત થાય છે, આત્મા અંતઃકરણ
પ્રસન્ન થાય છે, આ લોક-પરલોકના ગુણોમાં વૈરાગ્ય થાય છે, કેવલ ભગવત્પ્રાપ્તિમાં
સંમત એવો ભક્તમાર્ગ છે તો સુખી માણસ કોણ એવો નીકળે કે જે તેમાં
પ્રીતિ ન કરે ?

ભાવાર્થ:—ભગવત્કથામાં પ્રીતિ એ પૂર્વોક્ત બંને (ભક્તસંગ તથા
ભગવાનમાં પ્રેમ) સાધનોને સિદ્ધ કરનારી છે. કથાપ્રીતિમાં આસક્ત હોય તેને
કહેનાર મળી રહે છે. પ્રેમ પણ તેને થાય છે. આનુષંગિક ધણું કથારતિથી
સિદ્ધ થાય છે. જે કથારતિથી ઉત્પત્તિ વગેરે ગુણોમાં રોગાદિ નિવૃત્ત થાય
છે. સર્વ અવિધાને દૂર કરનાર જ્ઞાન થાય છે. તેને સિદ્ધ કરનાર અંતઃકરણ

પ્રસન્ન રહે છે. તેનું સાધન આ લોક પરલોકના ફળમાં સીગ્ય તે પણ થાય છે. એમ સાધન સહિત જ્ઞાન કહ્યું. આ જ્ઞાન ફલમાં સાપાય એટલે ફલ ન પણ અપાવે. મોક્ષમાં અનુકૂળ તો ભક્તિમાર્ગ છે, તેથી અહીં અથ શબ્દ લખ્યો છે. જ્યાં જુદાઈ કહેવી હોય ત્યાં અથ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે; એથી ભક્તિમાર્ગ જ્ઞાનનું સાધન નથી પણ સ્વતંત્ર છે, જ્ઞાનનો સહાયક પણ નથી. પરંતુ અધ્યાયના આરંભમાં જે કામનાઓ કહી છે તેનાથી સિદ્ધ સાધન કરીને મેળવેલો ભક્તિમાર્ગ છે, જેનાં જ્ઞાન અને ભક્તિ અવાંતર ફલ છે; એટલે ભક્તિ કરતાં તે બંને તો વગર કયેં થઈ જાય તે આનુષંગિક કહેવાય. ભગવાનમાં પ્રેમ અને ભક્તનો સંગ એ બે પ્રધાનફલ છે. એવી કથા છે તો તે કથામાં, સન્માર્ગમાં રહેતો કયો પુરુષ રતિ ન કરે ? તેમાં પણ પ્રવૃત્તિમાર્ગને છોડીને નિવૃત્તિમાં ચાલનાર તો કથાનું જ શ્રવણ કરે, જેનાથી ભગવાનમાં પ્રીતિ થાય અને ભગવદ્ભક્તનો સત્સંગ સહજમાં થાય. (૧૨)

એમ ભક્તિમાર્ગ સાધન સાથે કહ્યો. શુકદેવજી એટલું બોલ્યા પછી હવે રાજા પ્રશ્ન કરે તો કહેવું એમ નક્કી કરી બોલતા બંધ થયા. સૂતજી શૌનકને એટલું કહીને તેના મનમાં શું છે તે જાણવા માટે બોલતા બંધ થયા. આ વાત ગુપ્ત રીતે કહી છે તે શૌનકાદિના હૃદયમાં આવી કે નહિ એ સંદેહથી બોલતા જ્યારે બંધ થયા ત્યારે શૌનકાદિ પણ પોતાનો મત આપવા માટે જે ગુપ્ત વાત કહી તે પ્રકટ કરવા બોલ્યા. તે આ અધ્યાય સમાપ્ત થતાં સુધી તે જ બોલશે, તે આમાં એટલું સમજ્યા કે ભગવાનની ભક્તિ સિવાયનાં જે સાધનો જગતમાં વિદ્યમાન છે તે ખોટાં છે (ફલ આપનાર નથી,) એટલે તેનાથી વૈરાગ્ય રાખવું, ત્યારે ભક્તિનાં સાધનોમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. જેને સાધનો ફળ્યાં છે તેને તો ભગવાનનો સંગ હોય, કથામાં રતિ હોય તો પણ સ્નેહને માટે યત્ન બાકી છે, એથી આપણા કરતાં પરીક્ષિત મોટા છે તેથી તેણે પૂછ્યું હોય તેના જેવું જ આપણે ભક્તિના ઉપાયમાં જાણવાનું છે, એ વિચારથી પ્રશ્ન કરે છે. ચાર શ્લોક શૌનક બોલે છે:

શૌનક ઉવાચ ।

इत्यभिव्याहृतं राजा निशम्य भरतर्षभः ।

किमन्यत्पृष्ठवान् भूयो वैयासकिमृषिं कविम् ॥ १३ ॥

શબ્દાર્થ:—શૌનક બોલ્યા: શુકદેવજીનું કથન સાંભળીને ભરતવંશશ્રેષ્ઠ પરીક્ષિત રાજાએ બીજું ફરીને શું પૂછ્યું ? કેમકે શુકદેવજી વ્યાસના પુત્ર છે, મંત્રના દ્રષ્ટા છે અને પરમ વિદ્વાન છે. તેણે કાંઈ સારું કહ્યું હોય તે કહો.

ભાવાર્થ:—અમિ એટલે ચારે તરફથી કહ્યું એટલે પરીક્ષિતને ઉપદેશ કર્યો. તે શુકનો અભિપ્રાય જાણીને તે ભરતર્ષભ હોવાથી મોહમાં ન પડયા.

તેથી પહેલાં કહેલ ન પૂછ્યું હોય પણ ખીલું જ પૂછ્યું હશે. જો કે કહેવાનું તો બધું કહી દીધું તોપણ તેને દઢ કરવા માટે ખીલું પૂછ્યું હશે. શુકદેવ વધારે વખત કયાંય રહેતા નથી તેથી ખોટી કરે એવો પ્રશ્ન નહિ કર્યો હોય એમ કહે, તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે શુકદેવના પિતાનું નામ વ્યાસજી છે. વ્યાસ એટલે વિસ્તાર કરનાર. તેના પુત્ર પણ ઉત્તરમાં વિસ્તાર કરે, ટૂંકામાં પતાવે તેવા નથી. તેમાં ભાગવતરૂપ મંત્રના અધિષ્ઠાતા ભગવાનના અભિપ્રાયને જાણનાર હોવાથી તે ઋષિ કહેવાય છે, તેથી તે કીર્તિરૂપ કહેવાય છે. તેથી તે કીર્તિરૂપ હોવાથી સર્વ કહેશે એ અભિપ્રાય બતાવવા પણ ઋષિ પદ કહ્યું છે. તેમાં વિશેષરૂપથી કહેવાનું સામર્થ્ય પણ છે એ બતાવનાર કવિ પદ કહ્યું છે. (૧૩)

તે પરીક્ષિતે પૂછ્યું હોય તે જાણી તમારે શું કરવું છે ? તેનો ઉત્તર આપે છે:

एतच्छुश्रूषतां विद्वन् सूत नोऽर्हसि भाषितुम् ।

कथा हरिकथोदर्काः सतां स्युः सदसि ध्रुवम् ॥ १४ ॥

શબ્દાર્થ:—હે વિદ્વાન, એ બધું સાંભળવાની અમે ઇચ્છા રાખીએ છીએ તો તે અમને સાંભળાવવાને તમે યોગ્ય છો. સત્પુરુષોનો સમાગમ થાય ત્યાં હે સૂત, જેનું છેવટ ભગવત્કથામાં આવતું હોય એવી કથાઓ થાય છે.

ભાવાર્થ:—એ સાંભળવાની અમારી ખોટી ઇચ્છા છે: તમે જાણો છો, સર્વત્ર કહેવામાં તમારો અધિકાર છે, એમ બતાવવા માટે વિદ્વાન એમ સંબોધન આપ્યું છે. ખીલું સંબોધન સૂત એમ કહ્યું છે, તેથી અમને કહેવાને યોગ્ય તમે છો. શ્રોતાવક્તાની વાત અમે નથી કહેતા પણ સત્પુરુષોની સલામાં ખીલ વાતો થાય તોપણ તેના ઉત્તર ફલમાં તો ભગવત્કથા જ આવે. હરિની કથા એ જ છે ઉદક એટલે ઉત્તરફલ જેનું તે હરિકથોદર્ક શબ્દનો અર્થ છે. ખીલ વાતો પણ છેવટે ભગવાનની વાતો થઈ જાય એ તેનો સ્પષ્ટાર્થ છે. ધ્રુવમ્ એમ છેલ્લે કહ્યું છે. એમાં સંદેહ નથી એમ તેનો અર્થ કરવો. (૧૪)

સત્પુરુષની સલામાં એવું બને છે. તેમાં પણ પ્રથમ સત્સંગમાં તે બન્નેની સત્તા કહીને તે બન્ને લેગા મળે ત્યાં કથા જરૂર થાય. તેમાં સમાગમ થવો તે પૂછનારને અધીન છે. તે પૂછનાર ભગવદ્ભક્ત હોવો જોઈએ. તે કહે છે:

स वै भागवतो राजा पाण्डवयो महारथः ।

बालक्रीडनकैः क्रीडन् कृष्णक्रीडां य आददे ॥ १५ ॥

શબ્દાર્થ:—એ પાંડુના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ મહારથ ભગવદ્ભક્ત રાજા પરીક્ષિત બાળકનાં રમકડાંની રમતમાં પણ કૃષ્ણની ક્રીડા કરતો હતો.

ભાવાર્થ:—રાજા પણ તે ભગવદ્ભક્ત હોતો. અથવા રાજા બહુ પૂજનાર હોય છે. તેમાં ભક્ત રાજા હોય તો ભગવાનની વાત પૂછે છે. તેનાં સાધનમાં બે વાત છે: એક તો તે પાંડુના કુલમાં ઉત્પન્ન થયો છે, બીજું તે પોતે પણ ભગવાનનો છે, ભગવદ્દીયના વંશમાં થયો, ભગવદ્ધર્મમાં નિષ્ઠાવાળો. ક્લમુખ અન્તરંગ સાધન એ છે કે તેનું ચિત્ત સ્વાભાવિક રીતે ભગવત્પરાયણ છે કે જે બાલક હોતો, રમકડાંથી રમતો હતો ત્યારે પણ તે ભગવાનને પધરાવી તેનો સેવક પોતે બનીને, રાજાને તેનો સેવક ઉપચાર કરે તેમ રાજલીલા કરીને રમતો હતો. અથવા વૃંદાવનની ભગવાનની કીડાને પોતે કરી બતાવતો એવી રીતે રમતો. (૧૫)

શુકદેવ પણ ભગવદ્ભક્ત હતા તે કહે છે:

વૈયાસકિશ્ચ ભગવાન્ વાસુદેવપરાયણઃ ।

ઉરુગાયગુણોદારાઃ સતાં સ્યુર્હિં સમાગમે ॥ ૧૬ ॥

શબ્દાર્થ:—ભગવાન વ્યાસપુત્ર શુકદેવણ પણ વાસુદેવપરાયણ હતા. તેવા સત્પુરુષોનો મેળાપ થાય ત્યાં બહુ ભક્તોએ ગાયેલા ભગવાનનો ગુણાનુવાદ અવશ્ય થાય.

ભાવાર્થ:—શ્રોતા તો ભગવદ્દીયોના વંશનો એટલે ભક્ત હોતો અને શુકદેવણ વક્તા તે ભગવાનના પુત્ર હતા, છતાં ભગવાન વાસુદેવને સર્વસ્વ માનતા. બીજાઓ પણ ત્યાં ભેગા થયેલા તેવા જ હતા. એ ચકાર થી કહ્યું. તેવો બધા સત્પુરુષોનો ત્યાં મેળો થયો. તે પણ પ્રથમ જ મળ્યા. ત્યાં બધા ભક્તો ભગવત્કથામાં એકમત થાય. સર્વ પુરુષાર્થના સ્વતંત્રતાથી સાધન રૂપ ન હોવા છતાં સર્વ પુરુષાર્થને આપનાર ભગવદ્ગુણો તે તેનામાં હોવાથી તે એકબીજાને કહે સાંભળે, તેથી ત્યાં ભગવત્કથા થાય જ. (૧૬)

અત્યારે જે હયાત છે, તે બે ભક્તિ સિદ્ધ ન કરી શકે તો તેનો જન્મ વૃથા છે; ભક્તિને કરે તો જન્મની સફળતા સમજવી, એ કૈમુતિકન્યાયથી હવે કહે છે:

આયુર્હરતિ વૈ પુંસામુચ્ચન્નસ્તં ચ યન્નસૌ ।

તસ્યર્તે યત્ક્ષણો નીત ઉત્તમશ્લોકવાર્તયા ॥ ૧૭ ॥

શબ્દાર્થ:—ભગવાનના ભજન વગર જે ક્ષણ ગુમાવે છે તેમના આયુષને ઊગતો આથમતો સૂર્ય હરિ લે છે. જે ઉત્તમશ્લોકની વાતોમાં વખત ગાળે છે તેના આયુષને તેમ લેતો નથી, પણ બીજાનું આયુષ આપી તેને દીર્ઘાયુષી કરે છે.

ભાવાર્થ:—યોડસૌ તપન્નુદેતિ સ સર્વેષાં ભૂતાનાં પ્રાણાનાદાયોદેતિ; મા મે પ્રજાયા મા પશૂનાં મા મમ પ્રાણાનામાયોદગાઃ ॥ અસૌ યોડસ્તમેતિ સ સર્વેષાં ભૂતાનાં પ્રાણાનાદાયાસ્તમેતિ । મા મે પ્રજાનાં મા પશૂનામિતિ (જે આ સૂચ્ય ઊગે છે તે સર્વ

ભૂતોના પ્રાણને સાથે લઈને ઉદય પામે છે. મારી પ્રજા, મારાં પશુ અને મારા પ્રાણ લઈને ઊગે છે. અસ્ત થાય ત્યારે બધાના પ્રાણને લઈને અસ્ત થાય છે. તેનું કારણ પણ તે જ કે કોઈ મારી પ્રજાના પ્રાણને કે પશુના પ્રાણને લે નહિ,) એવી શ્રુતિ છે. તેમાં ઊગતાં અને અસ્ત થતાં બધાના આયુષને સૂર્ય સાથે લઈ જાય છે, એ કહ્યું, તેમાં મારી પ્રજા, મારાં પશુના પ્રાણ કોઈ ન લે એમ કહ્યું છે, તેથી કેટલાકના આયુષને ઓછું કરતો નથી. તે કોણ છે કે જેના આયુષને સૂર્ય હરતો નથી? એના ઉત્તરમાં કહે છે કે જેના આયુષને હરવા માટે સૂર્યે અધિકાર આપ્યો છે તે અધિકારી સૂર્યનો અંતરંગ હોય તેનું આયુષ હરતો નથી. હરેલું બીજાનું આયુષ લગવદ્ભક્તોને આપે છે, કેમકે લીધું તે કોઈને આપવું તો જોઈએ, તેથી ભક્તોને આપે છે. જો કે તે વાક્યમાં જે સૂર્યની પ્રાર્થના કરે તેનું આયુષ સૂર્ય ન હરે; તેથી તે હરે છે બધાનું એવો નિયમ નથી; એથી હરણુ અનિત્ય છે. તેથી કોઈનું આયુષ હરતો નથી પણ વધારે છે. તે એકના વગરના બધાનું આયુષ હરે છે. તેઓ કોણ કે જે લગવાનના નામ વિના વખત કાઢે છે; તેઓનું આયુષ હરે છે. પુરુષને સો વર્ષનું આયુષ હોય છે. એક વરસે સર્વ બ્રહ્માણ્ડને ફરીવળીને એક વર્ષના આયુષને સૂર્ય હરે છે. તે નામ નહિ લેનારના આયુષને હરે છે. આયુષને નામસ્મરણમાં કાઠનાર સિવાયના જે છે તેમનું આયુષ હરી લે છે. શતાયુર્વે પુરુષઃ જે એક આયુષમાં એ ક્ષણ હોય કે લગવદ્-દીયની સમીપમાં લગવન્નામ લઈ નિર્ગમન કર્યો હોય તેનું આખું આયુષ સૂર્ય નથી લઈ લેતો. યદ્ તદ્નો નિત્ય સંબંધ છે તેથી તત્ શબ્દથી ક્ષણ લેવો. સંબંધ સ્વરૂપ સાથે છે, તેથી આયુષ લીધું છે. એનો સ્પષ્ટાર્થ એ થયો કે એક વર્ષમાં એક ક્ષણ પણ લગવાનની વાતોમાં સ્વાર્થ કે પરાર્થમાં નિર્ગમન કરી તે આખા વર્ષને સૂર્ય હરતો નથી. પોતાને આયુષ હરવું તે લગવદ્દાર્તાએ હર્યું, તેથી બાકી રહેલું આયુષ પણ લગવદ્દાર્તા હરશે, એમ ધારી એવા લગવન્નામ લેનારનું આયુષ સૂર્ય હરતો નથી. (૧૭)

એમ ક્ષણ માત્ર કથાના સંબંધથી આખું આયુષ સફળ થાય છે, એ ઉપલક્ષણથી બધા કથાથી કૃતાર્થ થાય એવું સિદ્ધ થયું. એ જો ન બને તો દેવની પ્રાર્થનાથી મેળવેલું આયુષ પણ વૃથા છે. એ દષ્ટાંતપૂર્વક કહે છે:

તરવઃ કિં ન જીવન્તિ મસ્ત્રાઃ કિં ન શ્વસન્ત્યુત ।

ન શ્વાદન્તિ ન મેહન્તિ કિં ગ્રામપશવોઽપરે ॥ ૧૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—વૃક્ષ શું જીવતાં નથી? ધમણે ક્યાં શ્વાસ લેતી નથી? બીજાં ગામનાં પશુઓ ખાનપાન શું કરતાં નથી? પણ તેથી તે બધાં કૃતાર્થ થતાં નથી, તેવો ભજન ન કરનારો છે.

ભાવાર્થ:— વૃક્ષો ક્યાં બહુ કાલ જીવતાં નથી? પરન્તુ તે પોતાના જીવને છોડાવી શકતાં નથી. તેથી દેવને પ્રાર્થના કરી બહુકાળ જીવન મેળવે તે વૃથા છે. તેના આયુષમાં પ્રાણ નથી, તેથી તેનું આયુષ લાંબું છતાં વૃથા છે. તેા હવે પ્રાણ ધારણ કરનારમાં તેા ધમણ છે તેમાંથી પવન નીકળ્યા જ કરે છે. તે ધમણ નાસિકાના ચામડા જેવી ચામડામાંથી બનેલી છે. તેમાંથી વાયુ આવે છે. માણસને જેમ પ્રાણ નાસિકા વાટે આવે છે, તેમ ધમણમાં પ્રાણ આવે છે અને જાય છે, તેથી પ્રાણ આવે તેનાથી કાંઈ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. માણસ તેા પોતાનેા અને પારકાનેા ઉપકાર કરે, તેથી ધમણનેા દષ્ટાંત અધ્યક્ષેસતો નથી એમ કહે તેા ત્યાં ઉત્ત પ્રસિદ્ધિવાચક શબ્દ કહ્યો છે. કોયલા ધમણના પવનથી તપે છે, તે લોઢાને તપાવે છે તેા તેના ઉપર માર પડે છે. તેથી પારકાને તપાવીને ઉપદ્રવ કરનારા તે થાય છે. તેના જીવનથી જગતને ફાયદો નથી. પુરુષાર્થ ધમણ નથી કરતી તેમ વૃથા જીવનવાળો પુરુષ પણ નથી કરતો. વારુ, લોગ તેા છે, તેા? ત્યાં કહે છે કે અન્ન ખાય છે, તેથી લોક જાણે છે કે આ લોગ કરે છે તે લોકનેા ભ્રમ છે, કેમકે ગામના ફતરા વગેરે અન્ન ખાય છે, પચાવીને ગુદાથી બહાર કાઢે છે, તેટલાથી લોગ સિદ્ધ થતો નથી, તેમ પૃથ્વી કે વૃક્ષમાંથી નીકળેલું પોતાના મોઢામાં નાખીને પાછું બહાર કાઢે છે. ભૂંડણાં આપણું નીકળેલું ખાય છે. તેનાથી તે કાંઈ વિશેષ કાર્ય કરતો નથી. ખરી રીતે તેા એક દ્વારથી દાખલ થાય તે ખીજા દ્વારથી નીકળે. માણસને નીકળે તેમ ભૂંડણાંને નીકળે એ બેમાં તફાવત શો? જેને માણસમાં અને ભૂંડણામાં તફાવત દેખાતો નથી તેને આ વાત કહેવામાં અનિષ્ટ રહેલું છે; બ્રહ્મવાદીને કહેવામાં અનિષ્ટ નથી. તે પશુ જેવો પ્રાકૃત પોતાને બહુ સારો માને છે. અપર=ખીજા કહેવાથી આવો માણસ પણ એક પશુ જ છે. શ્રુતિ કહે છે કે ત્રયઃ પશૂનાં હસ્તાદાનાઃ (ત્રણ પશુના હસ્તથી લેનારા છે) તેનું વાક્ય-શેષ પુરુષો હસ્તિમર્કટ ત્યાં પુરુષને પણ પશુની સાથે ગણ્યો છે, તેથી પુરુષ પણ પશુ થાય છે. (૧૮)

એમ ભજન ન કરનારની નીચની સાથે તુલ્યતા કહી. તેનાથી ય નીચને કહે છે:

શ્વવિહ્વરાહોષ્ટ્વરૈઃ સંસ્તુતઃ પુરુષઃ પશુઃ ।

ન યત્કર્ણપથોપેતો જાતુ નામ ગદાગ્રજઃ ॥ ૧૯ ॥

શબ્દાર્થ:— જેના કાનમાં ગદના મોટાભાઈ કૃણ સંભળાયા નથી તે પુરુષ પશુ છે. કૂતરાં, ભૂંડણાં, ગધેડાં, અને ઊંટોની તે સ્તુતિ કરાવે છે કે આવા પુરુષ કરતાં કૂતરાં, ભૂંડણાં, ઊંટ, ગધેડાં સારાં, એમ માણસો તેને સારાં કહે છે તે આને જોઈને કહે છે. તેથી તે ચાર અધમ પ્રાણીને સારાં કહેવરાવે છે. તે તેનાથી પણ નીચ છે, એમ સિદ્ધ થયું.

ભાવાર્થ:—આ ચાર પ્રાણીઓ લોકમાં નિહિત છે, તેની સ્તુતિ કોઈ પણ કરતા નથી, પણ તે જ્યારે ભગવદ્વિમુખને જુએ છે ત્યારે આનાથી તે કૂતરાં ગધેડાં વગેરે સારાં એમ તેની ભલાઈને કહે છે. તે કૂતરાં, ગધેડાં વગેરે જાણે છે કે આ ભગવદ્વિમુખ અમને સારાં કહેવડાવે છે; તેથી તે ભલો માણસ છે એમ કૂતરાં, ગધેડાં, ભૂંડણાં, ઊંટ તેની સ્તુતિ કરે છે. જો કે કૂતરો પૂંછડું હલાવે છે, એક કટકા રોટલામાં પોતાની લાલચ ખતાવે છે, પરન્તુ તેના ઘરમાં રહે છે, પોતાના સ્વામીનું હિત કરે છે, થોડાથી સંતોષ માને છે. પ્રાકૃત માણસ થોડાથી સંતોષાતો નથી. ખાય છે તેનું અહિત કરે છે, તેથી તે અધમ છે, એમ વિડ્વરાહ જગતમાં કોઈને કામમાં ન આવે એવી વિષ્ઠામાં આસક્તિ રાખે છે, તે ખરાબ સ્થાનમાં જ રહે છે, તેમ આ હરિવિમુખ પણ ખરાબ ખાનારો અને ખરાબ સ્થાનમાં રહેનારો છે. તે કરતાં વિડ્વરાહ સારો, કેમકે જેમાં કોઈલાગ ન પડાવે એવી અનુપયોગી વસ્તુથી પોતે જીવન ચલાવે છે. બહિર્મુખ તેમ ચલાવી શકતો નથી, પણ લોકો-પયોગી વસ્તુમાં લાગ પડાવે છે, તેમ ખીજના લાગનું પણ પોતે ખાઈ જાય છે. ઊંટ કાંટા વગેરે જેનો કોઈ ઉપયોગ ન કરે તેવું રુક્ષ ખાનાર છે. તે સ્વામીનો ભાર ઉઠાવી અન્યત્ર પહોંચાડે છે. આ બહિર્મુખ તો સારું ખાય અને ભગવાન જે આપનાર છે તેની સેવા કરતો નથી. જો કે ગધેડાંને જ્યારે ગધેડી પાછલા પગની લાત મારે ત્યારે નિવૃત્ત થાય છે તોપણ તે સ્વામીના કામમાં હઠ નથી કરતો તેમ વાંકો ચાલતો નથી. તેના દોષ છે તે આ બહિર્મુખમાં છે, તે ગધેડાના ગુણ આનામાં નથી, તેથી તેના કરતાં ગધેડો ઉત્તમ છે એમ સમજો. ^૧મોઘમન્નં વિન્દતે અપ્રચેતાઃ । ^૨અન્નેન પ્રાણાઃ । અન્નાત્પ્રાણા ભવન્તિ એ શ્રુતિમાં વ્યર્થ ખાનારો અને ભગવાનને ધરીને ખાનારો તેમાં વૃથા ખાનારો વૃથા જીવે છે, એમ કહ્યું છે. ખાવાનો ઉપયોગ જ્ઞાનલક્ષિતમાં છે, તેમાં વૈયર્થ્ય પક્ષમાં તુલ્યતા છે. તે બહિર્મુખને તો કૃષ્ણ કેવળ લક્ષિતનો પ્રકાશ કરવા પ્રકટ થયા છે તે આના કાન સુધી કદી પહોંચતા નથી, પ્રભુ તો પોતાના જનના કાનદ્વારા હૃદયમાં પધારે છે, તેથી આ બહિર્મુખ

૧ તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ દ્વિતીયાષ્ટકમાં આ શ્રુતિ છે. મોઘમન્નં વિન્દતે અપ્રચેતાઃ સત્યં બ્રવીમિ વઘ ઇત્સતસ્ય નાર્યમાં પુણ્યતિ નો સલાયં કેવલાધો ભવતિ કેવલાદી તે મન્નમાં સ્ત્રીપુત્રાદિને કુક્ષિભર કહીને નિન્દા કરી છે.

૨. આગળના બે મંત્રો બૃહન્નારાયણીયોપનિષદમાં છે. અન્નેન પ્રાણાઃ પ્રાણૈર્બલં બલેન તંપઃ તંપસા શ્રદ્ધા શ્રદ્ધયા મેઘા મેઘયા મનીષા મનીષયા મનો મનસા શાન્તિઃ શાન્ત્યા ચિત્તં ચિત્તેન સ્મૃતિઃ સ્મૃત્યા સ્મારં સ્મારેણ વિજ્ઞાનં વિજ્ઞાનેનાત્માનં વેદયતિ તસ્માદન્નં દદત્ સર્વાણ્યેતાનિ દદાતિ અન્નાત્પ્રાણા ભવન્તિ મૂતાનાં પ્રાણૈર્મનો મનસથ્વ વિજ્ઞાનં વિજ્ઞાનાદાનન્દો બ્રહ્મયોનિઃ એમ એક પ્રકરણમાં બે વાર કહ્યું છે. તે અન્નેનો અહીં ઉપયોગ કહ્યો છે.

તદ્દીય નથી એવો નિશ્ચય થાય છે. તેથી તેનામાં જ્ઞાન કે ભક્તિ નથી. ગદ્દ તે માતાપિતાનાં દુઃખ મટયા પછી થયા છે. ભગવાનને જ્યાં દુઃખ દૂર કરનાર કહેવા હોય ત્યાં ભગવાનને ગદ્દાગ્રજ કહેવાય છે. (૧૯)

એમ આયુષ અને લોગાયતન દેહની વ્યર્થતા કહીને હવે ઇન્દ્રિયની વ્યર્થતા કહે છે:

વિલે વતોરુક્રમવિક્રમાન્ યે ન શૃણ્વતઃ કર્ણપુટે નરસ્ય ।

જિહ્વાઽસતી દાંદુરિકેવ સૂત ન ચોપગાયત્યુરુગાયગાથાઃ ॥ ૨૦ ॥

ભારઃ પરં પદ્મકિરીટજુષ્ટમપ્યુત્તમાઙ્ગં ન નમેન્મુકુન્દમ્ ।

શાવૌ કરૌ નૌ કુરુતઃ સપર્યાં હરેર્લસત્કાશ્ચનકઙ્કણૌ વા ॥ ૨૧ ॥

બર્હાયિતે તે નયને નરાણાં લિઙ્ગાનિ વિષ્ણોર્ન નિરીક્ષતો યે ।

પાદૌ નૃણાં તૌ દ્રુમજન્મભાજૌ ક્ષેત્રાણિ નાનુવ્રજતો હરેર્યૌ ॥ ૨૨ ॥

જીવચ્છવો ભાગવતાઙ્ગિરેણૂન્ન જાતુ મર્ત્યામિલભેત યસ્તુ ।

શ્રીવિષ્ણુપદ્યામનુજસ્તુલસ્યાઃ શ્વસઙ્ગચ્છવો યસ્તુ ન વેદ ગન્ધમ્ ॥૨૩॥

શબ્દાર્થ:—જે માણસના કાન ઉરુક્રમ ભગવાનના પરાક્રમને સાંભળતા નથી તેના કાન ઉંદરનાં દર જેવાં શરીરનાં દર છે. હે સૂત, જે જિહ્વા ભગવાનની કથાને કહેતી નથી તે અસતી દેહકી જેવી છે. માથા ઉપર પદ્મ અને કિરીટ ધરાતો હોય પણ તે મસ્તક જે મુકુંદને ન નમતું હોય તો તે માથે ભાર રાખ્યા બરાબર છે. જે સેવા કરતા નથી તેના બે હાથ મડદાંના હાથ જેવા સમજવા, પછી ભલે તેમાં સોનાની બંગડીઓ પહેરી હોય. વિષ્ણુના વિશ્વહુનાં દર્શન ન કરે તે તો માર્પીંછના ચાંદલા કહેવાય, આંખો ન કહેવાય. મનુષ્યના પગ જે ભગવાનના મંદિર તરફ ન જતા હોય તો તે વૃક્ષના જેવા જન્મવાળા ગણાય. ભગવદ્ભક્તના ચરણની રજની જે ઇચ્છા ન રાખે તે તો જીવતાં છતાં તે જીવ વગરનો છે, શ્વાસ લેતો હોય છતાં જે ભગવાનના ચરણમાં ધરાતી તુલસીના ગંધને જે ન જાણે તો તે પણ જીવતું મુડું છે એમ જાણવું.

ભાવાર્થ:—વત એકને કહેનાર છે. ઉરુક્રમ ભગવાન અતિ વિચિત્ર ચરિત્રવાળા છે. તેના ચરિત્રને સાંભળતા નથી તે પુરુષના કાન નહિ પણ દેહનાં બે છિદ્ર છે (સર્પને રહેવા લાયક ભોણુ છે). તેમાં પોતાને જોઈતી ઇન્દ્રિય ન હોવાથી જીવનું ખૂરું કરનાર સર્પરૂપ પ્રાકૃત ઇન્દ્રિય તેમાં વિદ્યમાન હોવાથી તે શરીરમાં ખૂરું કરનારાં બે છિદ્રો છે, કાન નથી, એમ સમજો. જેમ તેવા ઘરમાં સર્પ પેસી જાય તો વખત ઉપર ઘરઘણીને કરડે તેમ લૌકિક કથા સાંભળતાં તે પ્રાકૃત કાનમાં પેસે તે જીવનો સર્વથા નાશ કરે. તાસ્તાન્ ક્ષિપન્ત્યશરણેષુ તમઃસુ હન્ત એવું વાક્ય છે કે બહિર્મુખઃ ઇન્દ્રિયો જીવને

નરકાદિકમાં નાખે છે. જિહ્વાને લગવાને સર્વથી જુદી સારી રીતે રક્ષણમાં રાખી છે તે જો અસતી થાય તો એટલે તે લગવાનું નામ ન લે તો તે અસતી એટલે વ્યભિચારિણી થાય, કેમકે લગવાને સિવાયનાં વખાણ કરે તે તેનો વ્યભિચાર છે, તેથી તે દેડકી ગણાય. દેડકાની જિહ્વા લગવાને જુદી કરી નથી, તેને દાંત પણ મોઢામાં કર્યાં નથી; તે તો સ્વરૂપથી રૂક્ષ છે; તે જ્ઞાના ક્રીડા-ઓને ખાય છે. જેમ લગવદ્દિમુખની જિહ્વા પણ કોઈ તેનો નિયામક ન હોવાથી પારકાને મારવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તેથી તેને દેડકી જેવી કહી છે. એવી દુષ્ટ છતાં તેનો વિષય ગાવાનો છે તે જો લગવાનની કથાનું ગાન કરતી હોય તો તે સારી ગણાય; પણ તે તેમ કરતી નથી, તેથી તેને અસતી કહી છે. પદ્માભિષેક થાય તે રાજનું માથું કયાંય પણ નમે નહિ તેવું અણનમ હોય. પદ્મ અને કિરીટ તેની ઉપર રખાતા હોય, પ્રીતિથી માથા ઉપર રેશમી પાગ અને સોનાના મુકુટ રખાતા હોય, પણ તે મસ્તક જો મોક્ષ આપનાર લગવાનને નમતું ન હોય તો તે મસ્તક ઉપર ભાર રાખ્યા બરોબર છે; તે પોતે જ ભારરૂપ છે. સામાન્ય ઉપયોગ પણ તેમાંથી સિદ્ધ થતો નથી. લોગ અને જીવનનો તો પ્રથમ નિષેધ કરેલો છે જ. જેણે માથે મોટો ભાર રાખ્યો હોય તે પણ બીજાને માથું નમાવી શકતો નથી. હાથ પણ સેવા ન કરે તે પ્રાણુ રહિત મુકદાના હાથ હોય તેવા સમજવા. ઉપર શોભા કરે છે તે તો મકદાને પણ શ્મશાને લઈ જાય ત્યારે શણુગારે છે, તેવો શૃંગાર સમજવો. તેવાં સોનાનાં કંકણ તેવાં સમજવાં. તેના અનાદરને કહેનાર વા શબ્દ કહ્યો છે. નેત્ર મુખને શોભાવે છે. તે તેનું કામ ન કરે એટલે લગવાનના રૂપનું પાન ન કરે તો મોરપીંછમાં નેત્ર હોય તેવાં તે નેત્રો સમજવાં. તે જેમ લગવાનની કારી-ગરી ખતાવનાર છે તેવાં આને પણ જાણવાં, પણ તેમાં ચૈતન્ય છે એમ ન સમજવું. લગવાનની સ્ત્રિ જે પ્રકારની છે: ચેતન અને અચેતન. લગવાનનું કામ ન કરે તે અચેતન કહેવાય. ચૈતન્ય તો લગવદ્દરૂપ છે. બહાની પેઠે આચરે તે બહાંચિત કહેવાય. લગવાનનાં લિંગ જે છે: ભક્તો અને લગવાનની મૂર્તિ. તે બંનેને જે ન જુએ તે મોરપીંછના ચાંદલા જેવાં સમજવાં. પગ પણ જો મંદિર સુધી ચાલતા ન હોય તો તે પણ વૃક્ષના જેવા સમજવા. તે ખીવાના સાધન એટલે પગથી વૃક્ષ પાણી ખેંચે છે, તેમ બહિમુખના પગ પાણી ખેંચનાર નથી થતા તો પણ તે ભૂમિ ઉપર રહે છે તેટલા અંશમાં વૃક્ષ તુલ્યતા છે. તે વૃક્ષો જેમ જાંચાં છે તેમ આ પગ પણ અવયવીને જાંચે રાખે છે. જીવતો શબ્દ કહ્યો તેમાં શબ્દના જે ભેદ છે: અર્ધ જલમાં પડ્યો તે મરવાની અણી ઉપર હોય અને મરી ગયો હોય. તેમાં લગવત્સંબંધી ચરણરેણુને જે મસ્તક ઉપર લેતો નથી તે જીવતો શબ્દ છે. જે લગવદ્દભક્ત

ઘેર આવે તેને પૂજતો નથી. અથવા જેને ઘેર લક્ષ્મી આવતા જ નથી તે તો કેવળ મરવાને માટે જ જીવે છે. જે લગવત્પ્રસાદને મેળવતો નથી તે તો જીવતો પણ નથી. જીવનરૂપે લગવદીય રસ છે તે તેને મળતો નથી. પણ તે શ્વાસ લે છે તે જેમ અર્ધ જળમાં જીવતો હોય, પણ તે ઘડી બે ઘડીમાં મરવાનો હોય તેવો છે, તે બીજાઓને પણ કામ કરતા અટકાવે છે. તેમ જ વિષ્ણુના પદમાં નિષાવાળી તુલસી છે. તેનો ગંધ જેણે કોઈ દિવસ લીધો નથી; લગવાનના પ્રસાદ તરીકે તેનો ઉપયોગ નથી કર્યો તે, કેવળ સર્પના પુચ્છને કાપો તો જીવ પડીને તરફડે છે, તેમ તે પણ કેવળ શ્વાસ લે છે, તેટલી ક્રિયા તેનામાં છે. તેમાં લગવદુપયોગી ચેતન નથી. તે જીવતું મુકદું છે. (૩૩)

અન્તઃકરણની વિકલતાને કહે છે.

તદ્દશ્મસારં હૃદયં વતેદં યદ્ગૃહ્યમાણૈર્હરિનામધેયૈઃ ।

ન વિક્રિયેતાથ યદા વિકારો નેત્રે જલં ગાત્રરુહેષુ હર્ષઃ ॥ ૨૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—લગવાનનાં નામ લેતાં નેત્રમાં જલ ન ભરાય અને શરીરમાં શેમાંચરૂપ વિકાર ન થાય તે હૃદયને પાકા લોહ (અથવા ચક્રમક) જેવું સમજવું, જે કોઈ રીતે વિકૃત ન થાય એવા લોહ જેવું જાણવું.

ભાવાર્થઃ—વત એવો ખેદવાચક અવ્યય કહ્યો છે. જે કે ધીરજ એક ગુણ છે. લગવાનનું ચરિત્ર સાંભળીને ધીર રહે તો પણ એ તેનું ધૈર્ય લોહ જેવું છે. પથ્થરના સારરૂપ લોહ છે. લક્ષ્મીના આવેશમાં પોતાના હૃદયની પણ નિંદા કરે છે, તેથી તેવા કઠણ હૃદયમાં લગવાનના ચરણની સ્થાપના થવાનો સંભવ જણાતો નથી; માટે તેને પ્રક્ષાલન કરવું વ્યર્થ છે. પોતે લગવાનનાં નામ લે અથવા બીજા કોઈ લેતો હોય તેને સાંભળે. તે દુઃખની અસર કાઢવા માટે લગવાન હરિનાં નામ એટલે તેનાં વાચક પદોને સાંભળતાં હૃદયમાં વિકાર ન થાય. જેને ઘેર લગવાન પધારવાના હોય તેના ઘરમાં ખુદારી કાઢે, જળ સિંચન કરે, પણ જ્યાં કોઈ આવનાર ન હોય ત્યાં તેવા સંસ્કારો નહોય. જેમ ચાંડાળના ઘરમાં પાણી ન છંટાય તેમ તે હૃદયમાં વિકારોથી પાણી ન આવે, શેમાંચ પણ ન થાય. તેવું જ્ઞાન થવા માટે વિકારોને કહે છે: અન્તઃકરણમાં વિકાર થાય ત્યારે તેને બે રીતે બીજા જાણી શકે. નેત્રમાં જળ આવે અને રુવાડાં ઊભાં થઈ જાય ત્યારે તેના હૃદયમાં વિકાર થયો છે એમ જણાય છે. તેવો વિકાર એ લગવાનના હોવાનો પરિણામવિશેષ છે. ત્યારે તેમાં વૈષ્ણવતા આવી સમજાય. તેમાં રુવાડાં તો વૃક્ષરૂપ છે. તે ઊભાં થાય તે વૈષ્ણવ હોવાથી થાય, કેમકે અન્તઃકરણમાં રસ ભરાઈ જાય ત્યારે શેમકૂપથી વધારે હોય તે

ખહાર નીકળે. નેત્ર તો કમળ છે. તે તો જળવાળું હોય જ. તે ચોતે ચોતાની જગ્યાથી ખસે ત્યારે સુકાઈ જાય છે; માટે જળનો તેને સંબંધ છે. (૨૪)

તેથી સર્વ ઇન્દ્રિયો અને દેહાદિને સફલ કરવા માટે ભગવાનની કથા અમને તમે કહો, એમ શોનક સૂતપૌરાણિકને કહે છે:

અથાભિધેહ્યજ્ઞ મનોનુકૂલં પ્રમાણસે ભાગવતપ્રધાનઃ ।

યદાહ વૈયાસકિરાત્મવિદ્યાવિશારદો નૃપતિ સાધુ પુષ્ટઃ ॥ ૨૫ ॥

શબ્દાર્થ:—હું અંગ, માટે જે સારી રીતે રાજના પૂછવાથી આત્મવિદ્યામાં નિપુણ વ્યાસના પુત્ર શુકદેવજીએ જે ઉત્તર આપ્યું હોય તે, તમે પણ ભગવદ્ભક્તો છો તેથી મનને અનુકૂળ હોય તેમ કહો.

ભાવાર્થ:—‘અર્જુ’ એમ કોમળ સંબોધન છે. અર્થ અને અભિપ્રાયનો વિચાર કરતાં પહેલાં સાંભળવા માત્રથી તમારા વાક્યમાં મનોહરતા (દિખાય છે) અનુભવાય છે; માટે તમે ભગવદ્ભક્તોમાં મુખ્ય છે. તમારા વાક્યમાં ભગવાનનો સંબંધ છે તોપણ તમે પરીક્ષિતના પૂછવાથી શુકદેવે જે કહ્યું તે અમને કહો, કેમકે તે બ્રહ્મવિદ્યામાં નિપુણ છે, અને વ્યાસના પુત્ર છે, અને રાજાને તેણે પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે જ તે કહેવાવાળા થયા છે; તેથી તે લોક વેદ અને ભક્તિમાં વિરોધ ન આવે એવું બોલ્યા હોય, એમ કહ્યું. (૨૫)

ઇતિ શ્રીભાગવત-દ્વિતીય સ્કન્ધમાં શ્રીલક્ષ્મણુભદ્રાત્મજ
શ્રીવલ્લભદીક્ષિત-વિરચિત શ્રીસુબોધિની ટીકામાં
તૃતીય અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો.

ચોતાની

(૨૪)

ની કથા

॥ ૨૬ ॥

મવિદ્યામાં

લક્ષ્ય છે

ભિપ્રાયનો

(દેખાય

વાક્યમાં

કહ્યું તે

છે, અને

લોક વેદ

સાધનં દ્વિવિધં પ્રોક્તં ક્રિયાકર્તૃવિભેદતઃ ।

પૂર્વાધ્યાયે ક્રિયાજ્ઞાનિ વર્ણિતાનિ દ્વિરૂપતઃ ॥ ૧ ॥

પ્રશ્નેऽપ્યુત્તરશેષત્વાત્ ક્રિયાયાશ્ચ નિરૂપણાત્ ।

સ્વરૂપતો જ્ઞાનતશ્ચ કાર્યસિદ્ધિર્યતો દ્વિધા ॥ ૨ ॥

સાધનં શ્રોતૃવક્રોશ્ચ વિમર્શાધિક્રિયા યતઃ ।

તદુચ્યતે મુખ્યયોર્હિ પ્રશ્નસ્ત્વાદ્યે સસાધનઃ ॥ ૩ ॥

જ્ઞાત્વાથ નમનં દેવે ગુરાવપિ વિશેષતઃ ।

સામાન્યમુત્તરં યદ્દિ વિવક્તૃરધિકારકૃત્ ॥ ૪ ॥

અતોઽધ્યાયે ચતુર્થે તુ પરીક્ષિચ્છુકયોઃ ક્રમાત્ ।

વિમર્ષણાધિકારો હિ વિચારાન્ન નિરૂપ્યતે ॥ ૫ ॥

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિર્મમતાત્યાગ એવં ચ ।

કથાયાઃ શ્રવણે શ્રદ્ધા સન્ન્યાસો જ્ઞાનમેવં ચ ॥ ૬ ॥

પ્રશ્નાચતુષ્ટયં પૂર્વં શ્રોતુરજ્ઞમિહોચ્યતે ॥ ૬૧ ॥

પૂર્વ અધ્યાયમાં ક્રિયા^૧ અને કર્તાના^૨ લેહથી જે પ્રકારે સાધન^૩ કહ્યું. તેમાં ક્રિયાનાં અંગો^૪ જે કહ્યાં. એ બધું ત્રીજા અધ્યાયમાં આવેલું તેનો અનુવાદ કર્યો. (૧) શૌનકે પ્રશ્ન કર્યો છે તેનો ઉત્તર દેવાનો છે. તે ઉત્તરરૂપે સત્સંગ કહ્યો છે. અથવા શૌનકનો પ્રશ્ન ઉત્તર અપાવનારો છે. તેથી પોતે શ્રોતા છે એ કાર્ય સિદ્ધ થયું. તે કાર્યસિદ્ધિ સ્વરૂપ અને જ્ઞાનથી જે પ્રકારની છે. આયુર્હરતિ વૈ પુંસામ્ એનો સાર ક્રિયારૂપે કહ્યો. અને શૌનકને તેનાથી ભક્તિ સિવાયમાં વ્યર્થતા દેખાઈ એ જ્ઞાન થયું. તેનાથી સાધન, ગત અધ્યાયમાં કહ્યું. (૨) હવે સાડાચાર શ્લોકથી ચતુર્થાધ્યાયનો અર્થ કહે છે, તેમાં પ્રથમ પરીક્ષિત અને શુકદેવ મુખ્ય શ્રોતા છે તે બંનેને સાધન એક છે કે બુદ્ધિ એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રથમ શ્રોતાના સાધનનો નિર્દેશ કરે છે. (૩) શ્રોતા સદ્બુદ્ધિથી

૧. શ્રવણકીર્તનરૂપ ક્રિયા જે પ્રકારની કહી. શ્રા. લેખકાર, તે તે કામનામાં તે તે દેવનું ભજન તે ક્રિયા કહે છે સામાન્ય જીવની ભકામઃ સર્વકામો વા એ ભગવદીયની ક્રિયા. કર્તા પણ સામાન્ય અને અધિકારી એ જે પ્રકારે છે. ૨. શ્રવણ કરનાર અને કીર્તન કરનાર એમ જે કર્તા સમજવા. ૩. દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ એમ સાધનના જે પ્રકાર કહ્યા. ભગવાનમાં રતિ અને ભક્તોનો સંગ એ શ્રવણાદિનાં અંગો સમજવાં. તે બંનેને સિદ્ધ કરનારી કથા કહી, તેના સાક્ષાત્ અને પરંપરાથી જે લેદો છે. લેખકાર ઇન્દ્રિયપાટવાદિ અનેક અંગ કહે છે, તેના એ ભૂતસામાન્ય જીવ અને અધિકારી જીવ એ જે લેદ ગણે છે.

પ્રશ્ન કરે તો તે વિમર્શ=મનનનો અધિકારી છે. શુકદેવજી વક્તા ઉત્તર આપતાં પહેલાં દેવ અને ગુરુને નમસ્કાર કરે તો તે વિમર્શના વક્તા ગણાય. (૪) તે બંને, આ અધ્યાયમાં શુકદેવ અને પરીક્ષિતનો વિચારમાં અધિકાર છે એ વાતને સિદ્ધ કરે છે. (૫) શ્રોતાની બુદ્ધિ વ્યવસાયયુક્ત ભેદએ, મમતા છોડવી ભેદએ, કથાને સાંભળવામાં શ્રદ્ધા ભેદએ, સંન્યાસ સાથે જ્ઞાન ભેદએ, એ ચાર શ્રોતાનાં અંગ પ્રશ્નની પહેલાં કહેવામાં આવે છે. (૬)

એમ ત્રીજા અધ્યાયના અંતમાં પરીક્ષિત અને શુકદેવની કથા સાંભળવાનો પ્રશ્ન શૈનકે કર્યો છે તેનો સૂત ચાર શ્લોકથી ઉત્તર આપે છે:

સૂત ઉવાચ ।

વૈયાસકૈરિતિ વચસ્તત્ત્વનિશ્ચયમાત્મનઃ ।

ઉપધાર્ય મતિ કૃષ્ણે ઔત્તરેયઃ સતી વ્યધાત્ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—આત્માનો નિશ્ચય કરાવનાર શુકદેવજીનાં વચનોને પરીક્ષિતે હૃદયમાં રાખીને શ્રીકૃષ્ણમાં સતી મતિને ધારણ કરી.

ભાવાર્થ:—પહેલાં ભગવાનમાં સતી મતિ ઉત્પન્ન થઈ. જે કે પ્રથમથી પરીક્ષિતની મતિ ભગવાનમાં તો હતી જ, તોપણ તે ભગવાનમાં શ્રદ્ધાને લીધે તે મતિ થઈ હતી, તેમાં ભગવત્સ્વરૂપનું જ્ઞાન નહોતું, તેથી તે મતિ અસતી હતી. અત્યારે તો સામાન્ય ભગવત્સ્વરૂપને જાણ્યું ત્યારે, કોઈ ભગવાન છે, તે ક્ષલરૂપ છે અને ભક્તિથી તે સાધ્ય છે, શ્રવણાદિથી સેવા કરવા યોગ્ય છે, તે સર્વરૂપ છે અને સર્વના અંદર પણ છે, તેનું ધ્યાન કરો તો તેના સાયુજ્યરૂપ રૂળ થાય, તેથી તેના ભજન માટે બધી કામના કરવી, સાધન માત્રનો તેમાં ઉપયોગ કરવો, એ શુકનાં વચન સાંભળતાં નક્કી કર્યું; ભગવાન સર્વદા આશંક્ય છે એવી સદ્બુદ્ધિ કરી. (૧)

પહેલાં પરીક્ષિતે સામાન્ય ઘર છોડેલ, પણ તેમાં મમતા રહી હતી, તેથી ન છોડ્યા જેવું હતું, તે આ શુકદેવજીએ હમણાં વચનો કહ્યાં, તેથી તેની વાસનાને પણ હૃદયમાંથી હાંકી કાઢી, તે કહે છે:

આત્મજાયાસુતાગારપશુદ્રવિળબન્ધુષુ ।

રાજ્યે ચાવિકલે નિત્યં નિરૂઢાં મમતાં જહૌ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—દેહ, સ્ત્રી, પુત્ર, ઘર, પશુ, દ્રવ્ય, બન્ધુ અને સંપૂર્ણ રાજ્યમાં દેહ થયેલી મમતાને પરીક્ષિત રાજ્યએ છોડી દીધી.

ભાવાર્થ:—મમતા સ્ત્રી પુત્રાદિમાં દેહ હતી, તે તેમાંથી નીકળીને ભગવાનમાં દેહ થઈ; તેથી મમતા અનિત્ય વિષયને છોડી ઉત્તમ નિત્ય

લગવદ્વૃપ વિષયને પ્રાપ્ત થઈ. ત્યાર પહેલાં મમતાનો વિષય સારો નહોતો તે પુત્રાદિને છોડી દીધાં. મૂળમાં આત્મા કહ્યો છે તે દેહ સમજવો. જ્યા સ્ત્રી, સુત એટલે પુત્ર, આગાર-ઘર, ગાયો દ્રવ્ય, અને બંધુઓ, રાજ્યો અને તેનાં સાધનો, સિંહાસનો, જેમાં આજ સુધી દેહ મમતા હતી કે આ મારાં છે તેને છોડ્યાં. (૨)

પપ્રચ્છ ચેમમેવાર્થં યન્માં પૃચ્છથ સત્તમાઃ ।

કૃષ્ણાનુભાવશ્રવણે શ્રદ્ધધાનો મહામનાઃ ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—હે સત્તમા, તમે મને પૂછો છો તે જ અર્થ મોટા મનવાળા પરીક્ષિતે કૃષ્ણનો મહિમા સાંભળવા માટે શ્રદ્ધા રાખીને શુકદેવજીને પૂછ્યો.

ભાવાર્થઃ—ચકાર કહેલું બધું લેવા માટે છે. તેણે કેટલુંક પૂછ્યું. કહેલા અર્થની સાધનતા સિદ્ધ કરવા પૂછ્યું. તેથી પહેલાં પૂછ્યું તેનો ઉત્તર મળ્યો; તેથી હમણાં પણ પૂછ્યું; અને પરીક્ષિતને પૂછ્યું, તેમાં સરસ્વતીનો સંવાદ થયો, એટલે તમે પૂછ્યું તે જ એમણે પૂછ્યું તે સંવાદ કહેવાય. તે કહે છે કે હે સત્તમા, સત્પુરુષોમાં અત્યંત ઉત્તમો, જે તમે મને પૂછો છો તે જ પ્રશ્ન શુકદેવને પરીક્ષિતે કર્યો. શુકનું વાક્ય સાધનરૂપ હતું તે તો તે પરીક્ષિતને અને તમને બંને શ્રોતાઓ છો તેથી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ તે સારી થઈ; પરંતુ કાંઈક અવાન્તર લેદ છે. તમારે તેના વાક્યના પ્રકાર પ્રમાણે પદાર્થજ્ઞાન કરવું છે ત્યારે પરીક્ષિતને લગવાનું જ્ઞાન જ ઈષ્ટ છે. તે કહે છે કે કૃષ્ણનો અનુભાવ જાણવા માટે મોટા મનવાળો થયો; એટલે તેને સાંભળવામાં શ્રદ્ધા અને મનની વિશાળતા એ એ લાલ સાથે થયા. શ્રદ્ધાથી તે શ્રદ્ધ કરતો ગયો એ પણ મન એવું વધ્યું કે તે પૂરું ભરાઈ ન ગયું. (૩)

સંસ્થાં વિજ્ઞાય સંન્યસ્ય કર્મ ત્રૈવર્ગિકં ચ યત્ ।

વાસુદેવે ભગવતિ આત્મભાવં દૃઢં ગતઃ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—સાતમે દિવસે પોતાનું મૃત્યુ છે એ જાણીને ધર્મ અર્થ કામ એ ત્રિવર્ગનાં કામો છોડી દીધાં અને લગવાન વાસુદેવમાં અંતઃકરણની પ્રીતિને દૃઢ કરીને પૂછવા લાગ્યો.

ભાવાર્થઃ—સાતમે દિવસે મરણ થશે એ જાણીને ધર્મ-અર્થ-કામો-પયોગી કર્તવ્ય છોડીને તેનાં સાધનો પણ છોડી દીધાં. મોક્ષ આપનાર વાસુદેવ લગવાનમાં અંતઃકરણનો ભાવ એટલે પ્રીતિને દૃઢ કરીને પૂછવા બેઠો. આત્મા અથવા સ્વરૂપની સત્તા આગળ કેવા રૂપમાં રહેશે તે આત્મપણું પૂછ્યું. (૪)

રાજોવાચ ।

સમીચીનં વચો બ્રહ્મન્ સર્વજ્ઞસ્ય તવાનઘ ।

તમો વિશીર્યતે મહ્યં હરેઃ કથયતઃ કથામ્ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—રાજા બોલ્યાઃ હે અનઘ, તમે સર્વજ્ઞ છો; તમારાં વચનો સારાં છે. હે બ્રહ્મન્, ભગવાનની કથા તમે કહો છો તેનાથી મારું અજ્ઞાન દૂર થાય છે.

ભાવાર્થઃ—જે કે તમે સર્વજ્ઞ હોવાથી તમારાં વચનો અર્થ હું બહુતો નથી, પણ તે વચનો સ્વરૂપથી સારાં છે, કેમકે આપ દોષરહિત છો; તેથી બ્રહ્મન્ કહ્યા છે. અનઘ=નિષ્પાપ એ અભિમાનના અભાવને માટે સંબોધન છે તોપણ મને સ્વરૂપના અજ્ઞાનરૂપ તમ આપનાં વાક્ય સાંભળવાથી ભ્રમી જાય છે એ તો મને મોટો લાભ થયો ગણાય જ. મેં આપના કથન ઉપરથી આટલો નિશ્ચય કર્યોઃ તમે મારે માટે જ આ કહ્યું. તમારા વાક્યથી મારું અજ્ઞાન નાહું. તમે કહ્યું તે ભગવાનની કથા સંબંધી કહ્યું એ ત્રણ બાબતે મારો નિશ્ચય થયો. (૫)

અર્થનું જ્ઞાન ન થતાં સંદેહ થવાથી હવે વિશેષ પૂછે છે:

ભૂય એવ વિવિત્સામિ ભગવાનાત્મમાયયા ।

યથેદં સૃજતે વિશ્વં દુર્વિભાવ્યમનીશ્વરૈઃ ।

યથા ગોપાયતિ વિભુર્યથા સંયચ્છતે પુનઃ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—ફરીને હું બહુવા માગું છું: ભગવાન પ્રોતાની માયા વડે અનીશ્વરના મનમાં ન આવે એવું જગત ઉત્પન્ન કરે છે, રક્ષા કરે છે અને સંહાર કરે છે.

ભાવાર્થઃ—વિવિત્સામિ બહુવાની ઇચ્છા કરું છું, તેમાં પાંચ સંદેહ છે: ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય, આધાર અને સાધનનો, એમ પાંચ પ્રશ્નો છે. તેમાં ઉત્પત્તિમાં સંદેહ કહે છે: આ જગતને કેમ સરજે છે? શું કુલારની પેઠે બનાવે છે કે સિદ્ધપુરુષની પેઠે બનાવે છે અથવા પ્રકટ કરે છે? અથવા યોગિની પેઠે મનથી કરે છે? અથવા કલ્પવૃક્ષની જેમ પ્રકટ કરે છે? તે ઉત્પત્તિમાં પાંચ પ્રશ્નો છે. તે જ પાંચે જ રક્ષામાં અને પ્રલયમાં પણ ચાલ્યા આવે છે. જે મેં પાંચ સંદેહ કર્યા તે પાંચ ભગવાનમાં નથી સંભવતા કે જે ઉત્પન્ન કરે છે તે મનમાં પણ આવી શકતું નથી. ત્યારે ભગવાન નથી કરતાં એમ નિશ્ચય કાં કરી લેતા નથી? ત્યાં કહે છે કે તે વિભુ છે. પુનઃ શબ્દથી નાશ થાય તેનું ઉત્પાદન કરે છે અને ઉત્પન્ન થયું તેનો નાશ કરે છે. (૬)

ચોથો પ્રશ્ન કહે છે:

યાં યાં શક્તિમુપાશ્રિત્ય પુરુશક્તિરયં પુમાન્ ।

આત્માનં ક્રીડયન્ ક્રીડન્ કરોતિ વિકરોતિ ચ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ:—અનન્ત શક્તિવાળા આ પુરુષ જે જે શક્તિઓને પાસે રાખીને જીવને રમાડતા પોતે રમે છે (ક્રીડા કરે છે) અને કાંઈક કરે છે, નથી પણ કરતા.

ભાવાર્થ:—અહીં પેદા કરવાનો પદાર્થ કયો છે? કેવળ આત્મા જ છે કે તે શક્તિની સાથે છે? સાથે છે તો શું આત્મા જ ઉત્પન્ન થાય છે કે શક્તિ થાય છે? એવો સંદેહ થાય; તેમાં પણ કાલલેદ અને કૃતિભેદથી વ્યવસ્થા હોય તો એક કૃતિમાં જે શક્તિનો ઉપયોગ કરે તો બીજામાં બીજાનો કરે કે કેમ? એ પાંચમાં સંદેહ થાય. તેના પણ અંદરના લેદો છે. તેવી અનેક શક્તિ લગવાનમાં છે. કાલના પણ અનન્ત લેદો છે, કેમકે કાલાદિનો નિયામક આ પુરુષ છે. તે આત્માને જ કરે છે, વિરુદ્ધ પણ કરે છે, ન પણ કરે, બુદ્ધી બુદ્ધી બતાવી પણ કરે. અથવા આત્માને રમાડે છે અને કરે છે કાંઈક બીજું, અથવા ક્રીડા કરતા આત્માને જ કરે છે. ચક્રાર મૂળમાં છે તેથી બીજા પણ પક્ષો પોતાના મતથી ઊભા કરવા. (૭)

એમ જે અનેક પ્રશ્ન શ્રોતાને થાય તો તેટલું ગુરુને પુછાય નહિ, કેમકે તે વધુ પડતું કહેવાય; તેથી બીજા કોઈને પૂછજો! એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે:

નૂનં ભગવતો બ્રહ્મન્ હરેરદ્ભુતકર્મણઃ ।

દુર્વિભાવ્યમિદ્વાભાતિ કવિભિશ્ચાપિ ચેષ્ટિતમ્ ॥ ૮ ॥

તથા ગુણાંસ્તુ પ્રકૃતેર્યુગપત્ક્રમશોઽપિ વા ।

વિભર્તિ ભૂરિશસ્ત્વેકઃ કુર્વન્ કર્માણિ જન્મભિઃ ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થ:—હે બ્રહ્મન્, અદ્ભુત કર્મવાળા હરિનું આ કામ ડાહ્યા પુરુષની પણ બુદ્ધિમાં ન આવે તેવું લાગે છે. તે પોતે એક છે છતાં તેવા તેવા પ્રકૃતિના ગુણને પોતે ધારણ કરે છે અને જન્મો વડે કર્મો કર્યા કરે છે; તે અનેક કર્મો કરે છે.

ભાવાર્થ:—બ્રહ્મન્ એમ સંબોધન તો એટલા માટે આપ્યું કે આપ બ્રહ્મરૂપ છો તેથી મારા પ્રશ્નમાં કાંઈ અતિશય જોઈને પણ ક્ષોભ નહિ પામે. દુઃખ નથી દેતા પણ સુખ આપે છે. એ બે વાત મગ્ધત્ અને હરિ શબ્દથી બતાવી છે. વળી લગવાનું સામાન્ય ચક્ર પણ બુદ્ધિમાં એવું છે તે કયા ગુણો વડે કરે છે? તે પણ હરિ હોવાથી બીજાનાં દુઃખ નિવારવા કરે છે. તે બીજાનો છેડો નથી તેમ તેમના દુઃખોનો છેડો નથી. શું કરવાથી બધાંના દુઃખો જાય એ જણાતું નથી. તેમાં પણ લગવાનું અદ્ભુત કર્તા છે: કરે બીજું અને થાય બીજું; એટલે ડાહ્યામાં ડાહ્યો પણ તેનામાં મૂંઝાય. તેની અનેક કલ્પનાઓ ત્યાં કામ ન દે. તેથી બીજાને તે પ્રશ્નને ઉકેલી ન શકે તેથી તેને એ ન પુછાય. વળી કયા સાધનથી તે કરે છે? તમે કહો કે ગુણોથી કરે છે તો તે ગુણોને કમથી લે છે કે ત્રણને

સાથે લે છે ? બધા સાથે જન્મતા નથી તેમ જ સાથે સાથે મરતા નથી. અથવા વારંવાર ગ્રહણ કરે છે ? પ્રકૃતિના ગુણોને વધારીને તેના ઢંગલાને ગ્રહણ કરે છે ? અથવા પોતે એક છે તે અનેક થઈને એકી સાથે એવા લેદથી ગ્રહણ કરે છે ? વળી પોતે જ જન્મો લઈને કર્મો કરે છે ? નાના જન્મો લઈને કર્મ કરાવે છે અને કરે છે ? કર્મને અધીન થઈને કરે છે ? (૮-૯)

એ પાંચ પ્રશ્ન કરીને સાકાંક્ષ હોય તેમ ઉપસંહાર (સમાપ્તિ) કરે છે:

વિચિકિત્સિતમેતન્મે વ્રવીતુ ભગવાન્યથા ।

શાબ્દે બ્રહ્મણિ નિષ્ણાતઃ પરસ્મિન્શ્ચ ભવાન્ સ્વલુ ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થ:—આપ ભગવાન છો, મારે મારા સંદેહને મટાડો, કેમકે આપ નિશ્ચયે વેદવિદ્યા અને બ્રહ્મવિદ્યામાં નિષ્ણાત (નિપુણ-કુશળ) છો.

ભાવાર્થ:—મારે આ બાણુવાની ઈચ્છા છે. તે યથાર્થ આપ મને કહો. શબ્દબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ વિદ્યામાં આપ નિષ્ણાત છો. સ્વલુ પ્રસિદ્ધિનો વાચક અવ્યય કહ્યો એટલે હું જ કહું છું એમ ન માનો, પણ આપ પ્રસિદ્ધ છો. એટલો અર્થ તે અવ્યયથી મળી શકે. (૧૦)

શુકદેવજી સાધન સહિત તેનો ઉત્તર આપે છે તે સૂતજી કહે છે:

સૂત ઉવાચ ।

ઇત્યુપામન્ત્રિતો રાજ્ઞા ગુણાનુકથને હરેઃ ।

હૃષીકેશમનુસ્મૃત્ય પ્રતિવક્તું પ્રચક્રમે ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ:—સૂતજી બોલ્યા: ભગવાન હરિના ગુણ કહેવા મારે શુકદેવજીને રાજાએ વિનંતી કરી ત્યારે ભગવાનનું સ્મરણ કરીને શુકદેવે તેને કહેવાનો આરંભ કર્યો.

ભાવાર્થ:—ઉપામંત્રણ એટલે પ્રાર્થના. તે બધા સંદેહને દૂર કરનાર ભગવાન છે. તે હૃષીક ઇન્દ્રિયોના નિયામક છે. તેનું સ્મરણ કરી ઉત્તર આપવાનો ઉપક્રમ કર્યો. ઉપક્રમ એટલે દેવતા અને ગુરુને નમસ્કાર કરવા. ગુણાનુ-કથને ઉપામન્ત્રિતઃ ગુણોનું અનુકથન કરવાને આમંત્રણ આપ્યું, એમ સ્કન્ધના આદિમાં નથી કહ્યું તેનું કારણ આ છે. કહ્યા વગર કહેવાય નહિ એવી રીત છે.

સર્વશાસ્ત્રાર્થનિર્ધારઃ સત્તમિર્નમનોક્તિભિઃ ।

પશ્ચભિઃ પ્રાર્થનાવાક્યૈઃ માહાત્મ્યં તસ્ય વર્ણયતે ॥ ૧ ॥

ષ્ટકેન વ્યાસનમનમેતાવચ્છુકભાષિતમ્ ।

અન્યત્કથાપ્રસન્નેન પરોક્ત્યા વા નિરૂપિતમ્ ॥ ૨ ॥

નમનાદેવ ભગવાન્ સર્વસંશયવારકઃ ।

પ્રાર્થિતઃ કામનાં દદ્યાન્ નાન્યથેતિ દ્વયેરણમ્ ॥ ૩ ॥

શુકદેવજીએ સાત શ્લોકથી ભગવાનને નમન કર્યું. તેમાં સર્વશાસ્ત્રને નિશ્ચય કર્યો છે. પાંચ પ્રાર્થનાવાક્યમાં ભગવાનનું માહાત્મ્યજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. (૧) એક શ્લોકથી વ્યાસને (પોતાના પિતાને) નમન કરે છે. આટલી શુકદેવજીની ઉક્તિ છે. બીજું તો કથાના પ્રસંગને માટે બીજાની ઉક્તિથી નિરૂપણ કર્યું છે. (૨) ભગવાનને નમન કરવાથી તે સર્વ સંદેહનો નાશ કરે છે. જે તેની પ્રાર્થના કરે તો કામના પૂર્ણ કરે, તે સિવાય તે પ્રાર્થના ન પૂરે; માટે એ બતાવ્યાં. (૩)

જે કે રાજાએ પાંચ પ્રશ્નો કર્યા તથાપિ સર્વ સંદેહ મટાડવાં માટે ભગવાનનું સ્મરણ કર્યું, તેથી તે તે સંદેહની નિવૃત્તિપૂર્વક ભગવાનનો અનુવાદ કરીને નમન કરે છે. તેમાં પ્રથમ ઉત્પત્તિના પ્રકારમાં રાજાને સંદેહ છે તે પ્રકારને કહિતા શુકદેવજી ૧૩ શ્લોકથી નમન કરે છે:

શ્રીશુક ઉવાચ ।

નમઃ પરસ્મૈ પુરુષાય ભૂયસે સદુદ્ભવસ્થાનનિરોધલીલાય ।

ગૃહીતશક્તિત્રિતયાય દેહિનામન્તર્ભવાયાનુપલભ્યવર્ત્મને ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થ:—શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા: પરમપુરુષને નમું છું. જે સદ્રૂપ જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને નાશને માટે પ્રાણશક્તિને ધારણ કરે છે અને પ્રાણીઓના અંદર પ્રકટ થાય છે, જેના માર્ગને કોઈ જાણતો નથી એવા મોટા મહિમાવાળા ભગવાનને મારા નમસ્કાર છે.

ભાવાર્થ—પ્રથમ ભગવાન પર અસંગ ઉદાસીન એક હતા: ત્યાર પછી તે અસંગ હતા તે પુરુષ થયા. તેથી અશરીર અને વ્યાપક વિષ્ણુએ પુરુષ-શરીરનો સ્વીકાર કર્યો એ કહ્યું. પછી બહુ સ્યામ્ હું બહુ રૂપે થાઉં, એ ઇચ્છાથી એક જ બહુરૂપે થયા; ત્યાર પછી જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લયને માટે ત્રણ પ્રકારથી પોતાની માયાના ગુણને ધારણ કર્યા. ત્યાં સત્ કહ્યું છે તેથી અસત્થી ઉત્પત્તિ થતી નથી એમ બતાવ્યું. અસત્ની સત્તા માનવાની નથી. તેની ઉત્પત્તિ પાલન અને સંહાર લીલાઈ કરે છે. સદ્રૂપે ભગવાન પ્રકટે છે, સ્થિતિ કરે છે, લીન થાય છે. એથી કમ પણ બતાવ્યો. સદ્શ વ્યાપક છે, ઉત્પન્ન થતો અપરિચ્છિન્ન છે. એક સાથે જ દેશભેદથી એકત્ર ક્રમથી જેમ લીલા થાય તેમ કરે છે. પછી તેમાં અંતર્યામીપણથી પ્રવેશ કરે છે. તે પણ બહારથી અંદર જતા નથી, પણ અંદર જ પ્રકટ થાય છે. નામ અને રૂપ એમ બે જાતની સૃષ્ટિમાં નામસૃષ્ટિ માટે બધું સર્જીને સર્વમાં પછી પ્રવેશ કરીને તે પણ કોઈ તેનો માર્ગ જાણે તેમ પ્રવિષ્ટ થઈને દેખાય છે; તેથી તેનું જ્ઞાન ગુરુ અને વેદાદિથી થાય છે. (૧૨)

એમ ભગવાનનાં મૂળરૂપ, સમષ્ટિરૂપ, વ્યષ્ટિરૂપ, અન્તર્યામિરૂપ અને ફલરૂપ એમ પાંચ રૂપ બતાવ્યાં તે સૃષ્ટિ સ્થિતિ લય ભોગ અને મોક્ષ એ પાંચ કાર્ય માટે પાંચ રૂપ થયાં છે. હવે અવાન્તરના પ્રયોજન વિષયક સંદેહને દૂર કરતા શ્રીશુકદેવજી નમન કરે છે:

ભૂયો નમઃ સદ્વૃજિનચ્છિદે સતામસંભવાયાશ્વિલસત્ત્વમૂર્તયે ।

પુસાં પુનઃ પારમહંસ્ય આશ્રમે વ્યવસ્થિતાનામનુમૃગ્યદાશુષે ॥ ૧૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—સત્પુરુષના પાપને મિટાવનાર, સત્પુરુષના સંસારને દૂર કરનાર, તેને ફલ આપવા માટે સર્વ સત્ત્વમૂર્તિને ધરનાર, પરમહંસાશ્રમ પદમાં વસતા સંન્યાસીઓને તેને જોઈતું તત્ત્વ આપનાર ભગવાનને હું પુનઃ પુનઃ નમન કરું છું.

ભાવાર્થઃ—અન્તરમાં રહીને પાપ નાશ કરે જ છે પણ બહાર રહીને પણ નાશ કરે છે એમ કહેવાય, માટે ભૂયઃ પદ પ્રયોજ્યું છે. અથવા અત્યુપકારી હોવાથી નમસ્કારનું વિશેષણ ભૂયઃ પદ છે; એટલે વારંવાર નમન હો, એવો તેનો અર્થ થાય. ભગવાન ભૂતળ ઉપર અવતાર ધરે તે સત્પુરુષનાં દુઃખ દૂર કરવાના હેતુથી ધારણ કરે. જો કે બીજી રીતે પણ દુઃખ દૂર કરવાને ભગવાન સમર્થ છે તોપણ દુઃખ સર્વાત્મથી નિવૃત્ત ન થાય, તે દુઃખનો પ્રવાહ ભગવાનમાંથી છૂટા પડ્યા ત્યાંથી તેમનામાં પ્રવેશ કરીએ ત્યાંસુધી પ્રકટ કે અપ્રકટરૂપે રહે જ છે; તેને દૂર કરવાને તો ભગવાનનો સંબંધ જ સમર્થ થાય છે. તેથી મધ્યમાં પ્રકટ થઈ તે દુઃખ-પરંપરાને દૂર કરે છે, તે સત્પુરુષને પુનર્જન્મ શરૂ કરવા માટે પધારે છે; પરબ્રહ્મને દેહ ધરવામાં કે પ્રકટ થવામાં બીજું નિમિત્ત નથી જોઈતું. સત્પુરુષો ભગવાનના સંબંધથી સત્ત્વને પ્રાપ્ત થાય છે, પણ તે ચિદાનંદને પામતા નથી. ફરીને જગતમાં ન આવે તો સત્ત્વમાં પણ સંદેહ રહે. તેનાં કરેલાં સાધનો તો સત્ત્વરૂપ કરવામાં જ ખર્ચાઈ ગયાં; તેથી એવા સત્પુરુષોનો પુનર્જન્મ ન થવા માટે ભગવાન પ્રકટ થાય છે. માટે દુઃખ દૂર કરવું તો અલ્પ છે, પણ તેનો ભાવ પણ પોતે અંગીકાર કરે છે. સર્વ સત્ત્વો તેના સ્વરૂપમાં છે, સર્વાંશે સત્ત્વગુણ ધરે છે તેથી સાધનની જરૂર હોય તો પોતે સર્વ સાધન કરે છે, અથવા દેવોને પ્રકટ કરે છે. એટલા માટે જ સત્ત્વગુણનો આવિર્ભાવ થાય છે એમ લોકમાં પ્રસિદ્ધિ થાય છે. અથવા બધા સાત્ત્વિક જીવો જે સ્વરૂપમાં છે, એવો અર્થ કરવો. તેથી અનન્ત જન્મ થાય તો તેના પ્રતિનિધિરૂપે સર્વ પ્રકારના સર્વ જીવોને ઉત્પન્ન કર્યા; તેથી તેમને ભગવદવતારથી પ્રતિનિધિપણાથી પોતાનો અવતાર છે, તેથી એના જેવો કોઈ ભક્તવત્સલ કોઈ નથી. એનાથી ભગવાનનું ભજનીય રૂપ કહ્યું. વળી કેવળ ભક્તના ઉદ્ધાર માટે જ ભગવાન

પધારે છે એવું નથી, પણ જ્ઞાનીને માટે પણ પધારે છે. પારમહંસ્ય આશ્રમમાં હોય તે દરેક કલ્પના અન્તમાં સંન્યાસીરૂપે ઉત્પન્ન થયેલ સનકાદિકના જ્ઞાનને પામીને પદાર્થને નજીક દેખતા. દૂર છતાં દૂર છે, એવું જેને ભાન નથી, તેને માટે અતિ કલેશ પામતા જ્ઞાનીઓને શોધવા લાયક કમમુક્તિ, સધોમુક્તિ, અવાંતર ભેદ અને સામીપ્યાદિને આપનાર અથવા અનુમૃગ્યના દેનાર. દાશુષે એ વૈદિક પ્રયોગ કર્યો છે તેથી ફલને કેવળ વૈદિકતા કહી છે. અથવા અનુમૃગ્ય એટલે વિચાર કરવા યોગ્ય. આજ પણ અને કરોડો જન્મે પણ તે પદ વિચારણીય જ છે; તેથી તેવા જ્ઞાનીઓના કલેશ દૂર કરવા માટે પોતાનો આત્મા તેને આપે છે. બીજી રીતે લગવાન આત્મા છે તે મળે નહિ. જ્ઞાનથી પણ આત્મા-પણાથી ભાસે છે. બાળકને હથેળીમાં આંદો દેખાય તેમ, વારંવાર આન્તનિષ્ઠારૂપ આશ્રમમાં પ્રવેશ કરનાર લગવાનથી બહિર્મુખ થતા નથી. હુંસો તો માનસે (સરોવરમાં) પણ રમે છે. પરમહંસો તો તેનાથી અન્તરતમ આત્મામાં રમે છે; આત્મ અને અનાત્મના સંઘાતમાં આત્માને શોધે છે; તેથી જ તે જ્ઞાનીઓને અનુમૃગ્ય રહે છે. (૧૩)

એમ અવતારનો સંદેહ દૂર કરીને સર્વ વર્ણોને આવશ્યક ભજનીયપણાનો નિર્ધાર કરે છે. હવે પ્રયોજન વિષયક સંદેહ દૂર કરતાં લગવાન એક ભક્તિથી જ મળે છે, એ વાત યુક્તિપૂર્વક કહેતા નમન કરે છે:

નમો નમસ્તેऽસ્તૃષભાય સાત્વતાં વિદૂરકાષ્ટાય મુહુઃ કુયોગિનામ્ ।

નિરસ્તસામ્યાતિશયેન રાધસા સ્વધામનિ બ્રહ્મણિ રંસ્યતે નમઃ ॥૧૪॥

શબ્દાર્થ:—ભક્તોના પાલક, ભક્તિ રહિતથી ઘણા દૂર રહેનાર, જેની તુલ્ય કે જેનાથી અધિક કોઈ નથી એવા ઐશ્વર્યની સાથે બ્રહ્મરૂપી સ્વધામમાં આવનારને મારા નમસ્કાર છે.

ભાવાર્થ:—શુકદેવજી ભક્તિના ઊભરાથી બહુવાર નમસ્કાર કરતા તે જ પ્રાર્થના કરે છે. શાસ્ત્રમાં પૂર્ણ છે તેને લગવાનનાં દર્શન થતાં તેણે નમસ્કાર કરવો યોગ્ય છે. એ સદુપદેશ આપતાં બીજું ભક્તનું કર્તવ્ય નથી, કેમકે તેનું બીજું વધારે શું કરી શકાય, તે વાત કિમાસનં તે ગરુડાસનાય એ પ્રલોકથી કહી છે. તેથી એવા અમોને ભગવત્સાક્ષાત્કાર થાય તો અમે એવો નમસ્કાર કરીએ; એ પ્રાર્થનામાં કારણ એ જ છે. એ બધાં સાધનમાં નમનને મુખ્ય સાધન કહ્યું. તે નમસ્કાર તમારે માટે હો; તે મારે માટે ન હો. અથવા તે પદથી 'તેથી' એવો અર્થ કરવો. આથી વધારે પ્રયોજન અમારે તમારી પાસે નથી, એ શાસ્ત્રસંગ્રહ છે. બધાં શાસ્ત્રો લગવાનનાં દર્શન થાય તો નમસ્કાર કરવા એમ પોકારીને કહે છે તે શાસ્ત્રસંગ્રહનો અર્થ છે. 'તદધીનવચને સાતિ:' એ પાણિનિના સૂત્રથી સાત્ પ્રત્યય અધીન અર્થમાં છે.

જેમ કે આત્મસાત્ એટલે આત્માને અધીન; મસ્મસાત્ બ્રહ્મસાત્ ભસ્મરૂપ, પ્રહ્મરૂપ એવા અર્થમાં થાય છે તે સાત્ વાળા સાત્ત્વ કહેવાય; એટલે ભગવાનને અધીન લક્તો. તેના ઋપલ એટલે શ્રેષ્ઠ સ્વામી ભગવાન છે. આવો અધીનતારૂપી ભાવ થયો તે ભગવાન સ્વામી છે તેથી નથી થયો, પણ નમન કરવા માત્રથી. નમન અધીનતામાં પરિણામ પામ્યું ત્યારે તેનામાં અધીનતા-રૂપ ધર્મ આવ્યો. ત્યારે અધીન હોય તેને તો ભગવાન સેવા પણ આપે; તેથી વંદન પછી દાસ્યલક્ષિત થાય છે તેનું કારણ એમાં બતાવ્યું. જે લોકો યોગાદિ સાધનથી આપણે ભગવાનને મેળવીશું એમ કહેનારા કુયોગી છે. કુનો અર્થ પૃથ્વી કરીને કહે છે કે તે લોકો પૃથ્વીમાં જ યોગ કર્યા કરે, કેમકે પૃથ્વીમાં રહેનારો પ્રહ્માણ્ડની બહારની વસ્તુને બાણી ન શકે. આ યોગ તો ક્ષુદ્ર છે; તે પૃથ્વીના ક્ષુદ્ર ફળને આપી શકે છે. માટે જ યોગના ફલમાં અગ્નિમાદિ સિદ્ધિઓ ગણાવી છે. યોગ તો, કરે તેને સ્વાધીન થાય છે. ભગવાન સ્વાધીન થતા નથી, પણ યોગના ઈશ્વર છે. માટે યોગમાં જેની બુદ્ધિ લાગી છે તેવા યોગીઓને કંઈ દિશામાં ભગવાન છે એ દિશાનું પણ જ્ઞાન થતું નથી. તે ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો તેનાથી પણ દૂર છે. આથી બીજાં સાધનોથી આ ભગવાન પ્રાપ્ત થતા નથી. એકવાર કુયોગ કરે પણ પછી દિવ્ય યોગ કરતો રહે તો ભગવાનને મેળવે પણ ખરો. પરંતુ વારંવાર કુયોગ કર્યા કરે તેણે ભગવાન મળવાની આશા પણ ન રાખવી. કોઈ દિવસ પ્રાપ્તિની આશા નહિ એ વિદૂરકાષ્ટા શબ્દનો અર્થ સમજવો. તેમાં મુહુઃ કહ્યું છે તેથી તેને ભગવાન મેળવવાનું સાધન જ નથી મળતું એમ કહ્યું. તેથી અન્વય વ્યક્તિરેકથી લક્ત્યેકલભ્યપણું સિદ્ધ કર્યું છે. જ્યાં લક્ષિત ત્યાં ભગવાન, એ અન્વય કહેવાય. જ્યાં લક્ષિત નહિ ત્યાં ભગવાન નહિ એ વ્યતિરેક કહેવાય. વળી ભગવાનની પાસે કોઈ એક સિદ્ધિ છે એવી સિદ્ધિ ક્યાંય બીજે નથી. તેના જેવી પણ બીજી સિદ્ધિ નથી, તેનાથી અધિક પણ નથી. તે સિદ્ધિ ભગવાનને અધીન છે, તેથી તેની સાથે ભગવાન પોતાના ઘર આગળ જ રખ્યા કરે છે. તેનું ઘર અક્ષરાત્મક પ્રહ્મ છે. રંસ્યત્ પદનો અર્થ કરે છે કે પોતાનો રસ તેના સંબંધથી તેમાં પ્રકટ કરે છે, એટલે સ્વરૂપમાં રહ્યા સિવાય બીજે ક્યાંય પણ રમતા નથી. ભગવાનનો રસ સ્વરૂપથી પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. ઘર પણ તેનું જ છે. તેનું સાધન સાર્ય અને અતિશય વગરની સિદ્ધિ જ છે; તેથી તે રસની પ્રાપ્તિ બીજાને દુર્લભ છે, પણ ઘરના સેવકને તે સુલભ છે. તે તો પોતાને ઘર તેને લઈ જઈને તેની સાથે રમશે જ. આ યુક્તિપ્રમાણે ભગવાન એક લક્ષિતથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પોતાનું ધામ કહ્યું એટલે બીજે ત્યાં જઈ ન શકે, રહી પણ ન શકે. વળી તે પ્રહ્મ છે તેથી તેને છોડાય પણ નહિ. નિરન્તર રસપ્રવાહ ચાલ્યા કરે છે, તેથી સાયુજ્યની અપેક્ષા રહેતી

નથી, એટલે એવી ભક્તિ ત તથા ત્યાંસુધી ભગવાનને નમન કરવું. એ કહેવા માટે કહે છે કે એવા ભગવાનને મારા નમસ્કાર હોજો. એવા ભગવાનને જાણીને નમવું યોગ્ય છે. શુક વગેરેને તે નમનમાં છેવટ છે એમ સૂચવ્યું તે પણ, આગળ પહોંચ્યા નથી પણ તે તેમને એવા જાણીને નમન કરે છે, તે માટે. (૧૪)

એમ પ્રેમભક્તિવાળાને કાંઈ કરવાનું નથી એમ કહીને બાહ્ય ભક્તિના ફલને નિયમિત કરીને નમન કરે છે:

યત્કીર્તનં યત્સ્મરણં યદીક્ષણં યદ્વન્દનં યચ્છ્રવણં યદર્શનમ્ ।

લોકસ્ય સઘો વિદ્યુનોતિ કલ્મષં તસ્મૈ સુભદ્રશ્રવસે નમોનમઃ ॥૧૫॥

શબ્દાર્થ:—જેનું કીર્તન, જેનું સ્મરણ, જેનું દર્શન, જેનું વંદન, જેનું શ્રવણ, જેનું પૂજન લોકના પાપને તરત દૂર કરે છે એવા કલ્યાણ યશવાળા ભગવાનને વારંવાર નમન હો.

ભાવાર્થ:—બહારની છ પ્રકારની ભક્તિ સંસારીઓનાં પાપનો તત્કાળ નાશ કરે છે. ઇક્ષણ^૧ પાદસેવતસાધ્ય છે. અહીં પાપક્ષયમાં તારતમ્ય બતાવવા માટે ભક્તિનો ક્રમ જુદો રાખ્યો છે. તેમાં કીર્તન તો કહેનાર અને સાંભળનાર બંધાનાં પાપને હરે છે, માટે શ્રવણ કરતાં પણ મોટું કહેવા માટે કીર્તનને પહેલો નંબર આપ્યો છે. પછી તે કીર્તનના મૂળરૂપ, જેનાથી કીર્તન કરી શકાય, પોતાના અન્તઃકરણ માત્રથી સિદ્ધ થાય, આધ્યાત્મિક પાપને દૂર કરીને અન્તઃકરણને શુદ્ધ કરે, એવા સ્મરણને બીજો નંબર આપ્યો છે. એમ કીર્તન અને સ્મરણ કરતાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો ત્યારે જે ભગવાનનું દર્શન થાય તે કાંતો પ્રેમ હોય તો ભગવાન આવે અથવા પ્રેમની પ્રેરણાથી ભક્ત ભગવાન પાસે પહોંચે ત્યારે દર્શન થઈ શકે છે. જેમાં ભગવાનનો પ્રતાપ જોઈ શકાતો હોય તે ભગવાનનો પ્રતિનિધિ કહેવાય. પ્રીતિ તો થોડી હોય તો ભગવાનને તે ચલાવી ન શકે, એટલે ભગવાન આલીને ન આવે તો બહારથી તેનું દર્શન થાય. અથવા અન્તઃકરણમાં ભાવનાથી દર્શન કરવું. તે દર્શનથી આધિદૈવિક પાપ નિવૃત્ત થાય છે. “યદેવાનાં ચક્ષુષ્યાગોસ્તિ” એ મન્ત્રમાં તે પાપનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. તે ભગવાનની દષ્ટિનો વિષય થાય તો તેની કૂર દષ્ટિ નિવૃત્ત થાય છે, એટલે તે દોષ મટે છે. પછી વંદન કરવાથી ભગવદ્દીયના અપરાધરૂપ દોષ મટે છે. ખરી રીતે તો જીવ ભગવાનનો સેવક થયો, પણ તે ધણો વખત સેવા વગર રહ્યો. તે સ્વધર્મ છોડ્યો તે અધર્મ થયો. તે અધર્મ

૧ ઇક્ષણ નવવિધ ભક્તિમાં નથી, તેને અહીં ભક્તિમાં ક્રમ ગણ્યું, એ શંકા ન થવા માટે કહે છે કે પાદસેવન ભક્તિ ઇક્ષણસાધ્ય છે, તેથી ઇક્ષણ એ પાદસેવન ભક્તિમાં ગણાય છે, તેથી તેનો ભક્તિમાં ઉપયોગ છે.

દર્શન કર્યા પછી વંદન કરવાથી મટે છે. પછી ભગવદ્દીયોના મુખથી ભગવદ્-વાક્ય સાંભળવું, તેથી સર્વ વસ્તુનું ખરું સ્વરૂપ સમજાય; તેથી તેના અજ્ઞાનરૂપ મૂળ પાપ નિવૃત્ત થાય. તે માહાત્મ્ય જાણ્યા પછી ક્ષણ ક્ષણમાં પૂજન કરવાથી તે ભગવાનની માયાના મોહરૂપી પાપ નિવૃત્ત થાય છે. તે પૂજન શરણાગતિરૂપ છે. અનન્યતા નથી રહી તેથી અહર્ણુ કહ્યું. એમ ભક્તિમાર્ગના આવેશવાળા બીજા પણ એમ કરે તો તે પાપ જતાં સર્વપાપનિવૃત્તિરૂપ ફલ મળે છે. આ બધાનું મૂળ ભગવત્કીર્તન છે. તે ભગવત્કીર્તિ સુભદ્રા છે. ભદ્ર અને અભદ્ર તુલ્ય છે તેમાં અભદ્રનો નાશ કરે તે સુભદ્ર કહેવાય. પ્રથમ શ્રવણ તો હૃદયમાં આવીને બધાં ભૂતોમાં ભટકતાં પણ પાપને મટાડી શકતું નથી, તેથી આ સ્લોકમાં પહેલું શ્રવણ કહ્યું નથી. કીર્તન તો દેહનાં પાપોને કાઢવાને સમર્થ હોવાથી પ્રથમ કહ્યું. એમ ક્રમ ફેરવવાનો હેતુ સમજવો. (૧૫)

એમ છ પ્રકારની ભક્તિ છ પ્રકારના પાપને દૂર કરે એમ કહ્યું. કીર્તિને બધાં પાપ દૂર કરે તો મોક્ષ ન કરી શકે, તેથી શાસ્ત્રનો વિરોધ આવે; તેથી પ્રકારાંતરથી કીર્તિ મોક્ષપર્યવસાયી છે તે હવે કહે છે:

વિચક્ષણા યચ્ચરણોપસાદનાત્ સદ્ગ્ વ્યુદસ્યોભયતો ડન્તરાત્મનઃ ।

વિન્દન્તિ હિ બ્રહ્મગતિં ગતક્રુમાસ્તસ્મૈ સુભદ્રશ્રવસે નમોનમઃ ॥૧૬॥

શબ્દાર્થ:—વિચક્ષણ લોકો જેના ચરણનો આશ્રય કરી આ લોક પરલોકનો સંગ છોડી ગ્લાનિ રહિત થઇ બ્રહ્મગતિને પામે છે, એવા સુંદર યશવાળા ભગવાનને વારંવાર નમન હો.

ભાવાર્થ:—અચતુરોને માટે ભક્તિના આ છ પ્રકાર કહ્યા. તે ભક્તિ કરતાં કરતાં તે વિચક્ષણ થાય છે, ત્યારે ભગવાનના ચરણમાં તે રહે છે, એટલે તે બીજાના ઉપયોગના રહેતા નથી. ત્યારે ચરણમાં જ રહીને આ લોક પરલોકના સંગને છોડે છે. જ્યારે એકમાં જ રહ્યા ત્યારે સંગની શિથિલતા થાય. તે પણ અન્તઃકરણથી ભગવાનમાં રહે; તેથી સંગ પણ અન્તઃકરણથી છૂટે છે, ત્યારે અન્તઃકરણને ખેંચનાર કોઈ ન રહ્યો, તેથી તે જીવને ભગવાન પાસે જવાનું સામર્થ્ય આવે છે. ચરણમાં જે ચોટ્યા તે ચરણની સાથે ચાલે, તેનાથી જુદા પડીને નથી ચાલતા, એટલે તે બ્રહ્મગતિને પામે છે, બ્રહ્મની સાથે ચાલે છે અથવા બ્રહ્મમાં જાય છે. અક્ષરને ભગવાનના ચરણરૂપ ગણો કે ગૃહરૂપ ગણો તોપણ તે શરણરૂપ તથા અક્ષરરૂપ તે બન્ને બને છે. તેથી માર્ગાંતરથી પણ એવું સાધન કરે તોપણ સર્વતુલ્યતા થાય છે, કેમકે બન્નેનો એક જ અર્થ છે; માટે હવે જે કહેવાશે તે યોગ્ય જ કહેવામાં આવશે.

લક્ષ્મીની ગતિ જ્ઞાનરૂપ છે. તેથી જ જ્ઞાનને ક્રિયાપણું અને ધાત્વર્થપણું ઘટે છે. જ્ઞાનને ક્રિયાપણું ભગવાનની ક્રિયા વડે છે. ભગવાનને ઇન્દ્રિયો ન હોવાથી ભગવાનની ક્રિયા ઇન્દ્રિયજન્ય નથી, તેમ નિત્યક્રિયા પ્રસિદ્ધ નથી. યાગ તો ક્રિયારૂપે ભગવાન જ પ્રકટે છે. બીજા પદાર્થની પેઠે ક્રિયા પણ એક ભગવાનનું રૂપ છે. તદેજતિ તન્નેજતિ ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ તો, ભગવાન વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રય છે તેથી ભગવાન ધર્મરૂપે પ્રકટે છે, તે રૂપનું પ્રતિપાદન કરે છે; તેથી સચ્ચિદાનંદની પેઠે ક્રિયા સ્વરૂપભૂત નથી બનતી; તેથી જ્ઞાન જ પ્રકાશ સ્વભાવવાળું હોવાથી જતું હોય તેમ દેખાય છે. સ્મરણ કરતાં મન બંધ છે એમ કહેવાય છે તેમ ભગવાનનું જ્ઞાન પણ ક્રિયાવાળું છે, તેથી ભગવાનની ગતિ-ચેતન્યરૂપને તે જીવો પ્રાપ્ત થાય છે, અલભ્ય લાભની જેમ પ્રાપ્ત થાય છે. ચિત્તિ તન્માત્રેણ તદાત્મકત્વાત્ એ પ્રકારે ભગવાનને તેથી જ મુખ્ય સિદ્ધાન્તથી પણ ફલમાં ભેદ છે. હિ આ અર્થ યોગ્ય છે એમ સૂચવે છે, કારણ કે કીર્તિ મુક્તિમાં પરિણામ પામે છે. ગતક્લમ કહેવાથી જ્ઞાનાદિમાર્ગથી પણ અક્ષરરૂપ ફલને પામે છે છતાં ક્લેશોધિકતરસ્તેષામ્ એ ગીતાના કથન પ્રમાણે તેને કલેશ થાય છે, ત્યારે કીર્તનની પ્રણાડીથી જે ભગવચ્ચરણ અક્ષરને પામે છે તેને કલેશ થતો નથી, એમ સમજવું. આમ બીજા સાધનોથી લક્ષ્મીની વિલક્ષણતા કહી તેથી કીર્તિને આગળ કરીને અહીં નમન કર્યું છે કે સુંદર કીર્તિવાળા તે ભગવાનને મારા નમસ્કાર હો. બહારની લક્ષ્મી કરનાર ઉપર પણ આવો મોટો અનુગ્રહ કરે છે, તેથી તેની આદરથી વારંવાર કીર્તિ ગાતા નમસ્કાર હો. એમ છેલ્લે નમો નમઃ એમ બે વાર નમન કહ્યું છે. આ બે વાર નમન કહ્યું છે તે આદરસૂચક છે. (૧૬)

એમ જ્ઞાન અને લક્ષ્મીમાર્ગને સારી રીતે કહીને ભજનની આવશ્યકતાને બતાવતાં શુકદેવજી સ્વરૂપને સંદેહ દૂર કરે છે:

તપસ્વિનો દાનપરા યશાસ્વિનો મનસ્વિનો મન્ત્રવિદઃ સુમદ્ગલાઃ ।

ક્ષેમં ન વિન્દન્તિ વિના યદર્પણં તસ્મૈ સુમદ્રશ્રવસે નમોનમઃ ॥૧૭॥

શબ્દાર્થઃ—તપ કરનાર, દાન દેનાર, યશ માટે યત્ન કરનાર, વાવર કૂવા ધર્મશાળા કરાવનાર, મંત્ર બોલનાર, યોગીઓ તથા સદાચારથી ચાલનારા જેને અર્પણ કર્યા વગર તપ આદિના ફલને મેળવી શકતા નથી, એવા સુંદર કીર્તિવાળા પરમેશ્વરને મારાં વારંવાર નમન હો.

૧. કેવળ કર્મક શુદ્ધ કર્મવાળો કહેવાય કે ભગવાનને કર્મ અર્પણ કરનાર શુદ્ધ કહેવાય એ સંદેહને દૂર કરવા માટે આગળ કહેવામાં આવે છે.

૨. વાવ, કૂવામાં 'આદિ' શબ્દ કહ્યો છે તેથી કવિતા કરનાર પણ યશોગાન કરનાર હોવાથી તેમાં આવી બંધ છે.

ભાવાર્થ:—યશસ્વી એટલે ક્રૂવા બગીચા વગેરે બનાવનાર, મંત્રોપાસકો અથવા યજ્ઞ કરાવનાર મન્ત્રવિદ્ શબ્દથી લેવા. સુમંગલ=સદાચારી એ છ કર્મમાર્ગીઓ ગણાવ્યા. તપ? સંતાપ કરાવનારું છે. તે તો પાકની જેમ સાધનરૂપ છે, તે સુખ આપનાર નથી. દેહ અને ઇન્દ્રિયો કલેશ થામે તેથી સુખ નથી થતું તેનું શાસ્ત્રમાં વિધાન કર્યું છે, તેથી ફલ દેવામાં પણ દેનારનો સંબંધ તે કરાવી શકતું નથી. આજ્ઞા માત્રથી તે કરવાનું છે તોપણ પોતાના આત્માનું અર્પણ થાય છે. તે અદૃષ્ટદ્વારા ફળ આપે છે એમાં કાંઈ પ્રમાણ નથી. કર્ષયન્તઃ શરીરસ્થં ભૂતગ્રામમ્ એમ કહેવાથી તેમાં કલેશરૂપ બાધ છે. મૃત્ત યત્ત્વ પૃથગ્વિદ્યાઃ મારાથી જ બુદ્ધાં બુદ્ધાં ફલ બધાને મળે છે, એમાં ફલમાં હેતુ ભગવાન છે. પરંપરાકલ્પનામાં કાંઈ પ્રમાણ નથી. ભગવાનની ક્રીડામાં ઉપયોગને લાયક દેહ કરી આપે તેથી તે દેહ ભગવાનને યોગ્ય બને. જે કહેવામાં આવે છે કે ભગવાન સર્વના આત્મા છે, તે જીવનો કલેશ જોઈને ફલ આપે છે અથવા ખીજના કલેશ મટાડવા માટે ફલ આપે છે, તે ફલ ક્ષેમરૂપ ન સમજવું, કેમકે ભગવાન આપે એ ફલ સ્પર્ધા અસૂચાવાળું ન હોય. એમ બહુ ભાગવાળાનું પોતે એકને આપીને તપાવીને પાત્રને શુદ્ધ કરે તેમ અવશેષ રહે તેને શોધે છે. હવે દ્રવ્યદાનની વાત કહે છે: તે પણ

૧. કર્મ ભગવદર્પણું ન થાય તો ફલ ન મળે એમ ન કહેવાય. ગીતામાં કહ્યું છે કે કર્મણૈવ હિ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદયઃ। એ વાક્યથી કેવળ કર્મથી સિદ્ધિ કહી છે તો પછી તે કર્મ ભગવાનને અર્પણ કરવાથી શો લાભ છે? ત્યાં કહે છે: કર્મ ભગવદર્પણું થાય તો જ ફલ આપનાર થાય છે. એ વાત કહેવા માટે પ્રથમ તપનો દાખલો આપે છે. તે કર્મના અવાંતર ભેદરૂપ છે તપ સંતાપે એ સંતાપાત્મક તપ ધાતુ ઉપરથી તે શબ્દ સિદ્ધ થયો છે, કારણ કે તેમાં કૃત્યશ્રદ્ધિ કરવાનાં હોય છે તે સંતાપ કરનાર હોય છે, તે તો શરીરને પકાવે છે. પકાવવામાં તાપ આપવો પડે ત્યારે અનાજ ખાવા યોગ્ય થાય, તે ખાવાથી સુખ આપે છે, તેમ શરીરને તપાવવાથી તે તેના સુખના સાધનરૂપ ભોગને યોગ્ય થાય પણ સુખ આપનાર થતું નથી. તેના સાધનને સિદ્ધ કરવામાં તે ક્ષીણ થાય છે તેથી તપ સુખ આપે છે એમ તપને ન કહેવાય.

૨. એકલું તપ ફલ ન આપે એમ ન કહેવાય. તપસા દેવાં દેવતામત્ર આયન્ ઇત્યાદિમાં તપનું વિધાન શ્રુતિ કરે છે. તેના ફલનું પણ વિધાન છે તેથી દેવો દ્વારા તેનું ફલ મળશે! એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે તેનું શ્રુતિએ વિધાન કર્યું તે ફલવાળું કહેવાય. તે દેવત્વાદિ યોગિ આપીને ક્ષીણ થાય. તેથી તપ ફલભોગ વખતે ન હોવાથી તે સુખ સાધનને ઉત્પન્ન કરીને ક્ષીણ થાય છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે બ્રહ્મણે દર્શયન્ રૂપ ઇત્યાદિ વાક્યનો વિરોધ આવશે! ત્યાં કહે છે કે ભગવાને તપની આજ્ઞા કરી હોય તો ભગવાનના વિચાર પ્રમાણે તપ કરવું જોઈએ. અને તેમને તે અર્પણ કરે એવા અભિપ્રાયથી જ તપ એવી ભગવાને બ્રહ્માને સમાધિમાં આજ્ઞા કરેલી; તેથી તું મારો થઈ તપ કરી મને અર્પણ કર એવી આજ્ઞાથી તપ છે; કેવળ તપનું

લગવાને અર્પણ કરવું જોઈએ. એમ ન કરે તો પૈસાનો અનેકવિધ ઉપયોગ થતાં જે ઉદ્દેશથી દાન કર્યું હોય તે ફલને તે અપાવી ન શકે. જો તેનો લગવાનમાં વિનિયોગ કરે તો ઘણાનું તેમાંથી પોષણ થાય, અર્પણ ન કરે અને મોટી રકમ એકઠી કરે તો તેમાં ચોરી વગેરેનો ભય રહે છે, તેથી તેનાથી હોમગ્રામિ કોઈ રીતે થતી નથી. કૂવા ખગીચા વગેરે ખનાવવામાં લગવાવની ઇચ્છા પ્રમાણે તે લોકને વિશ્રામ આપે છે. તેથી દાનની રીતે તેનો નિર્ણય સમજવો. મનસ્વી કહ્યા છે તેથી યોગી લેવાના છે. તે તો કુયોગીના વિચારથી જ વિચારવાના છે. સર્વનો નિરોધ કરવામાં તો તેના વચનથી કર્યું છે એટલે કોઈ જાતનો દોષ નથી. ધર્મમાર્ગમાં પણ ધર્મઃ ક્ષરતિ કીર્તનાત્ ઇત્યાદિ વચનથી કરેલા ધર્મનો પણ નાશ થાય છે. તેથી જે કરવું તે લગવાનને અર્પણ કરવું ઠીક છે. લોકમાં અમે પણ મોટા રાજાને આપવાથી ભોગ મળે તેનો કાળે નાશ થાય, લગવદીયનો તો કાળ નાશ કરતો નથી. તેથી લગવાન લગવાન ભોગ કરે તો તે લગવાનનું થાય અથવા તો પાછું મળે તો પ્રસાદરૂપે મળે; તો જ્ઞાન કે ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ થશે; તેથી સુભદ્ર યશવાળા લગવાનને વારંવાર મારા નમસ્કાર હો. ત્રણ માર્ગમાં લગવાનની કીર્તિ છે. ખીજનો તેમાં પ્રવેશ નથી, તેથી આદરથી તેમને નમસ્કાર કરે છે. (૧૭)

એમ સાક્ષાત્ લગવાનના સંબંધીનો લગવાનમાં પ્રવેશ થાય તેનો પ્રકાર કહ્યો, જેને લગવાનનો સાક્ષાત્ સંબંધ નથી તેને લગવાનમાં પ્રવેશ કરવાનો પ્રકાર હવે કહે છે, કારણ કે જન્મમરણાદિ પ્રવાહને છોડવા માટે તે છે. તે જ લગવાન કહેશે. ઉદાસીનોરિવદ્વજ્યઃ (ઉદાસીનને શત્રુની જેમ હણી તેનો

તે ફલ સમજવાનું નથી. પણ બ્રહ્માએ તપ લગવાનને અર્પણ કર્યું તેનાથી પ્રસન્ન થયેલા લગવાને જ ફલ આપ્યું. તે જ વાત સાતમા અધ્યાયમાં તપ્ત્વં તપઃ ત્યાં અને નવમા અધ્યાયમાં દુસ્તોષઃ ક્રુરયોગિનામ્ ત્યાં એ વાત સ્પષ્ટ થશે. અદૃષ્ટ દ્વારા ફલ મળે છે એ વાતમાં અમે પ્રમાણ જોતા નથી. દૃષ્ટસમર્પણથી ફલ થાય છે એ પ્રત્યક્ષ છે તેને ન માનતાં અદૃષ્ટથી ફલ માનવું એ અન્યાય ગણાય. ગ્રહિલતાથી અદૃષ્ટને માનો તોપણ કર્ષયન્તઃ શરીરસ્થં મૂતગ્રામં એ વાક્યમાં ભૂતગ્રામકર્ષણથી અદૃષ્ટની કલ્પના પણ થઈ શકતી નથી. ત્યાં શંકા કરે છે કે લગવદર્પણથી લગવાન ફલ આપે તેમ ફલમત્ ઉપપત્તેઃ એ ન્યાયથી ફલ તો લગવાન જ આપે તો પછી અર્પણમાં વિશેષ શું? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે લગવાને કહ્યું છે કે મારા તરફથી સર્વ ફલ મળે છે; તો લગવાન તેને પોતાની સેવામાં ઉપયુક્ત દેહ આપે ઇત્યાદિ કહીને તેનો નિર્ણય આપે છે કે લગવાના વિચાર પ્રમાણે તપ કરે તો લગવદીય કહેવાય. વિહિત તપ કરીને લગવદર્પણ કરે તો શુદ્ધ કર્મકં કહેવાય. તપ કરે પણ લગવાનને તે અર્પણ ન કરે તો તે તપ અશુદ્ધ કહેવાય. અવિહિત કરે તો આસુર કહેવાય. એમ તપના ભેદનો વિવેક સમજવો. એવાં અનેક શંકાસમાધાન હોવાથી અત્રે જ વિરમીશું.

સંગ ન કરવો:) તેમાં લગવાનનો આશ્રય કરનાર અને લક્તનો આશ્રય કરનાર એક (મિત્ર) પક્ષમાં બીજા બીજા (શત્રુ) પક્ષમાં (મિત્ર શત્રુ ઉદાસીન તેમાં શત્રુ ઉદાસીન એક કોટી, મિત્ર એક કોટી, પહેલાં ગણાવ્યા તે એક કોટી, એમ બે કોટી સમજવી), એવો નિર્ધાર થાય છે તે કહે છે:

કિરાતહૂણાન્ધપુલિન્દપુલ્કસા આભીરકઙ્કા યવનાઃ સ્વસાદયઃ ।
ચેન્યે ચ પાપા યદપાશ્રયાશ્રયાઃ શુદ્ધચન્તિ તસ્મૈ પ્રભવિષ્ણવે નમઃ ॥૧૮॥

શબ્દાર્થ:—કિરાત હૂણ આન્ધ પુલિન્દ પુલ્કસ આહીર કંક યવન અને ખસ વગેરે એ બધી હલકી જાતો તે તે દેશમાં રહેનાર છે, તે પાપી લોકો છે, તે પણ જે લક્તનો આશ્રય કરવાથી શુદ્ધ થાય છે તે પ્રભવિષ્ણુ લગવાનને મારા નમસ્કાર હો.

ભાવાર્થ:—કિરાત વગેરે તે તે દેશની પર્વતમાં રહેનારી અત્યજની જાતો છે. તેનાં કામ પણ દોષવાળાં હોય છે. તે લક્તનો સારી રીતથી આશ્રય કરવાથી શુદ્ધ થાય છે, લક્તની પેઠે લગવાનની સેવા કરવા લાયક થાય છે. બીજા પણ જેને પ્રાયશ્ચિત્તનો અધિકાર નથી તે પણ લાયક થાય છે. એ નવ પ્રકાર શ્લોકમાં કહ્યા છે. આઠ દિશામાં રહેતા તેમણે લક્ત દ્વારા લગવાનનું માહાત્મ્ય જાણ્યું તેથી તે સેવાયોગ્ય બન્યા, એ કહેવાથી લગવાનનું પ્રભવિષ્ણુત્વ બતાવ્યું. 'અપપરી વર્જને' એ સૂત્રના શાપકથી અપ ઉપસર્ગ અતિ-શયાર્થમાં પણ ગણાય, અથવા વ્યાપ્તિ અર્થ થાય; અથવા પરિત: (ચોતરફ) અર્થમાં; તેથી લગવાન વિશ્વાધાર છે છતાં દુષ્ટ દૈત્યોના આશ્રયરૂપ થતા નથી. (૧૮)

એમ સ્વરૂપથી અને પ્રમાણથી સર્વ સંદેહ નિવૃત્ત કરીને ફલ અને સાધનથી સર્વ સંદેહ દૂર કરવા માટે તેનું માહાત્મ્ય કહે છે:

સ એષ આત્માત્મવતામધીશ્વરસ્ત્રયીમયો ધર્મમયસ્તપોમયઃ ।

ગતવ્યલીકૈરજશંકરાદિભિર્વિતર્ક્યલિઙ્ગો ભગવાન્ પ્રસીદતામ્ ॥૨૦॥

શબ્દાર્થ:—આત્મજ્ઞાનીઓના તે આત્મા છે, અધીશ્વર છે, વેદમય છે, ધર્મમય અને તપોમય છે, બ્રહ્મા શિવ કપટ છાડીને તપાસતાં તેના લિઙ્ગનો તર્ક માત્ર કરી શકે છે. એવા લગવાન પ્રસન્ન થાઓ.

ભાવાર્થ:—પ્રથમ તે સાધનનો નિર્ધાર કરે છે કે આપ પ્રસન્ન થાઓ. સાધન અને ફલ લગવત્પ્રસાદ છે, એ સાધનથી અને ફલથી નિશ્ચય થાય છે. બીજા સાધનો તે લગવાનનો પ્રસાદ મેળવવા સુધીમાં ક્ષીણ થઈ જાય છે. લોકને લઈને અને પોતાના અનુભવને લઈને બધાં શાસ્ત્રો રચાયાં છે. વેદનો અર્થ પણ લોક અને આત્માનુભવને અનુકૂળ થાય છે.

અધિકારી પ્રમાણં ચ સન્તશ્ચ પ્રીતિહેતવઃ ।

ષતેપ્યાપાતતઃ પ્રોક્તાસ્તસ્માત્સંપ્રાર્થનં વરમ્ ॥૧૧॥

સંપ્રાર્થને હિ સુમહાન્ સાધનં ફલમેવ વા ।

કાયાદિભિઃ કરોત્યેવ તસ્માત્સાધનનિશ્ચયઃ ॥૨૦॥

અધિકારી પ્રમાણ અને સત્પુરુષો એ લગવાનની કરાવનાર પ્રીતિ છે, પણ તે ઉપર ઉપરથી પ્રીતિ કરાવનારાં છે; તેથી લગવાનની પ્રાર્થના કરવી શ્રેષ્ઠ છે. (૧) પ્રાર્થનામાં પણ સાધન કે ફલ તે લગવાન કાયાદિથી કરે છે; એ જ મુખ્ય સાધન છે; એટલે યમૈવેષઃ એ શ્રુતિમાં કહ્યું તેમ પોતે જ દાન કરે તો તે પ્રસન્ન કરી શકે. (૨)

તેમાં અધિકારીઓ એ પ્રકારના છે: જે લગવાનના પ્રસાદને લાયક તે આત્મવન્ત છે. 'આત્મ' શબ્દથી અન્તઃકરણ અને આત્મા બંને લેવાય. તેમાં જે આત્મવન્ત છે તેના લગવાન આત્મા થઈને પ્રકાશે છે. જે અન્તઃકરણવાળા છે તે અન્તઃકરણને લગવત્સુખરૂપ કરી શકે છે; તેના તો લગવાન સ્વામી છે. અથવા તેના અન્તઃકરણને લગવાન પ્રેરે છે તેથી તેની પાસે પોતાની સેવા કરાવે છે અથવા તેને યોગ્ય કરે છે. એ અધિકારીની વાત થઈ છે. પ્રમાણથી ત્રણ વેદ સ્મૃતિ અને પુરાણ લેવાં. તેમાં પણ વેદ મુખ્ય છે. તે વેદે લગવાનને યજ્ઞરૂપે કહ્યા છે; તેથી વેદત્રયી યજ્ઞને કહે છે તેથી પ્રમાણ છે. સ્મૃતિઓ તો ધર્મને કહેનાર હોવાથી અને તેનું પ્રામાણ્ય ધર્મમાં હોવાથી ધર્મ શબ્દ પ્રયોજ્યો છે. પુરાણ તો તપને કહેનારું છે; જેટલાં ફલ કહે છે તે તપથી થાય છે એમ કહે છે. તે વેદ સ્મૃતિ અને પુરાણરૂપ લગવાન છે. અર્થથી અને સ્વરૂપથી ત્રણરૂપ હોવાથી અધિકારીથી શું થાય અને પ્રમાણથી પણ શું થાય તે બંનેનો ફલકોટિમાં પ્રવેશ છે. સત્પુરુષના આશ્રયમાં પણ તે જ છે, કારણ કે બ્રહ્મા અને મહાદેવ સત્માં મોટામાં મોટા છે. બ્રહ્મા કે મહાદેવને, બ્રહ્માના પુત્રો કે તેના શિષ્યોને પણ તેના સ્વરૂપનો તર્ક જ છે, પણ તે આ જ લગવાન એમ પ્રત્યક્ષ બતાવી શકતા નથી. તર્ક કરીએ તે પ્રમાણ હોય અને ન પણ હોય તે પણ પોતાનું માહાત્મ્ય જોઈને આપણી મોટાઈ લગવાનની કૃપાથી છે તે લગવાનના સાક્ષાત્કારથી તેના પ્રસાદના સ્વરૂપનો નિર્ણય કલ્પે છે, એટલે આ લગવાન આમ પ્રસન્ન થાય છે એમ કલ્પના કરે છે. તેમાં પ્રમાણ ઘણા પ્રકારનાં છે. લોક પણ બહુ જાતના છે તેમાં એક નિશ્ચય થતો નથી. શબ્દ કરતાં પ્રત્યક્ષ બળવત્, તેથી વિશેષ તર્ક કરે છે; તેથી જણાય છે કે કૃપા મેળવવાને માટે લગવાનની જ પ્રાર્થના કરવી, બીજાને બોલાવવો નહિ; બીજા પ્રકાર ન કરવો. (૧૯)

માટે પ્રાર્થના થઈ શકે છે, તેથી તે સિવાય બીજું ન કરવું એ નક્કી

૧. પહેલા શ્લોકથી, આત્મજ્ઞાની, અધિકારી, ત્રયીપ્રમાણરૂપ અને સત્પુરુષોમાં પ્રસન્નતાનું કારણપણું ઉપર ઉપરથી હોવાથી લગવાનની પ્રાર્થના ચોક્કસ સાધન હોઈ ને તે જ કર્તવ્ય છે.

કર્યું. પ્રાર્થના કરતાં ભગવાન કોપ ન કરે, કેમકે લોકમાં અનધિકારી પ્રાર્થના કરે તેથી ક્રોધ થાય છે. જે કે ભગવાનનો પ્રસાદ સામાન્ય રીતે ખીજાઓ માગતા નથી, તેથી ક્રોધ ન સંભવે, તોપણ સામાન્ય છતાં અનધિકારી ઉપર ક્રોધ થાય જ; માટે જ એવી રીતે તેનો નિર્ણય કરવા માટે પ્રાર્થનાયોગ્ય સ્વરૂપને કહે છે:

શ્રિયઃ પતિર્યજ્ઞપતિઃ પ્રજાપતિર્ધિયાં પતિર્લોકપતિર્ધરાપતિઃ ।

પતિર્ગતિશ્ચાન્ધકવૃષ્ણિસાત્વતાં પ્રસીદતાં મે ભગવાન્ સતાંપતિઃ ॥૨૦॥

શબ્દાર્થઃ—લક્ષ્મીના પતિ, યજ્ઞના પતિ, પ્રજાના પતિ, બુદ્ધિના પતિ, લોકના પતિ, પૃથ્વીના પતિ તથા વૃષ્ણિ અન્ધક અને સાત્વત કુલના તો પતિરૂપ અને ગતિરૂપ એવા ભગવાન્ સત્પુરુષોના પતિ પ્રસન્ન થાઓ.

ભાવાર્થઃ—પતિની પ્રાર્થના થાય એ તો શંકાવગરની વાત છે, પછી તે ક્રોધ કરે કે પ્રસન્ન થાઓ; તેથી ભગવાન જેના પતિ છે તેણે તો ભગવાન પાસે માગવું યોગ્ય છે. તેમાં ભગવાન છ પ્રકારના લોકોના પતિ છે. તે કહે છે: પહેલાં તો તે લક્ષ્મીના પતિ છે, અને લક્ષ્મીના અંશરૂપ સ્ત્રીઓ છે તેના પણ પતિ ભગવાન થયા, તેથી તેણે તો ભગવાનની પ્રાર્થના કરવી. તેને તો ક્રોધ નહિ કરે, તેથી સ્નેહમાર્ગમાં ચાલતા ખીજાઓ પણ જે પ્રાર્થના કરે તો ભગવાન ક્રોધ ન કરે, એ વાત સિદ્ધ થઈ. એમ ભગવાન યજ્ઞપતિ છે, તેથી યજ્ઞપુરુષો કામના કરે તો ભગવાન ક્રોધ નહિ કરે. તેથી યજ્ઞમાં ઘણું ઠેકાણું યઃ પ્રાર્થયેત્ત એવું વચન આવે છે. તે યજ્ઞના પતિ ભગવાન છે તેથી તેવાં વચનો છે. ભગવાન પ્રજાના પતિ છે. જે કેવળ લૌકિકો પ્રજારૂપ છે, સારી રીતે પેદા થયેલ છે તેના પતિ ભગવાન છે; તેથી સાધારણ પણ ભગવાનને પ્રાર્થના કરી શકે. થોડાક વિશેષવાળાઓ પણ પ્રાર્થના કરવી. તે ભગવાન બુદ્ધિઓના પતિ છે. જે કોઈ જ્ઞાન અથવા ક્રિયામાં બુદ્ધિને રોકે છે, શબ્દથી કે અર્થથી, તે પણ ભગવાન પાસે પ્રાર્થી શકે. વળી તે લોક એટલે સ્વર્ગોદિના પતિ છે. તે સ્વર્ગોદિમાં જન્મી પછી ભગવાનની પ્રાર્થના કરવી. તે પૃથ્વીના પણ પતિ છે; તેથી પૃથ્વી ઉપર રહેનારે પણ ભગવાનની પ્રાર્થના કરવી.

સ્ત્રીમિશ્ર યાન્નિકૈર્લોકૈર્વુદ્ધિમદ્ધિઃ સ્થિતૈઃ ક્વચિત્ ।

અસાધનૈરપિ હ્યેતૈઃ પ્રાર્થનીયો હરિઃ પતિઃ ॥

સ્ત્રીઓ, યજ્ઞ કરનારા, બુદ્ધિવાળા લોકો કયાંય પણ રહ્યા હોય તો એ બધા સાધનરહિત હોય તો હરિ ભગવાન પતિ હોવાથી તેમની પ્રાર્થના કરે. (૧)

૧. થોડા વિશેષ એટલે મોટા કુલમાં જન્મ વગેરે સાધનોવાળા પણ પ્રાર્થના કરી શકે એમ કહ્યું.

વળી તે ભગવાન અન્ધક વૃષ્ણિ અને સાત્વત નામના યાદવકુલના પ્રતિ અને ગતિરૂપ છે. પહેલામાં તે આવી જાય છે છતાં પુનરુક્તિ કેમ? ત્યાં ફલને લાયક છે એમ કહેવા માટે અહીં જુદા ગણાવ્યા છે. પતિ કહેવાથી ફલરૂપ છે. ગતિ કહેવાથી તે પોતારૂપ સાધન બતાવે છે. તે ફલ પોતાનામાં આવીને સાધનરૂપ થાય તો ફલનો ભોગ થાય. પોતાના સુખમાં દૂર રહી હોય તે, સાધન ન હોય તે અથવા સ્વતંત્ર હોય તે સુખરૂપ ક્રિયાનું કારણ ન થઈ શકે. તે ભગવાનને યાદવોએ પ્રાર્થના કરી, તેથી પોતે તેના પ્રતિ હોવાથી તેની ક્રિયામાં સાધનરૂપ^૧ થયા; તેથી ભગવાન જેટલું કરે તેટલું તેનું થાય; તેથી યાદવોના ભગવાન ફલસુખ પોતે છે એ સિદ્ધ થયું. તેના ઉપર ક્રોધ કરે એવી સંભાવના પણ ન કરાય. ચક્રાર છે તેથી ક્રિયાથી પણ સાધ્ય થાય છે, તામસ રોજસ સાત્ત્વિક પુરુષને ભગવાન ભજનીય છે એમ બતાવવા માટે ત્રણ પ્રકારના યાદવો ગણાવ્યા. જ્યારે ગુણથી વ્યાપેલાં પણ ભગવાનની પ્રાર્થના કરી તેને પામે છે તો પછી આપણા જેવાની તો વાત જ શી કરવી? એ કહેવા માટે 'મને પ્રસન્ન થાઓ' એમ શુકદેવજી બોલ્યા છે. તે ભગવાન સતાં પતિ: એટલે જે ભગવાનમાં છે છતાં ભગવાનના ગુણો દ્વારા ભગવાનનો આશ્રય કરનારા છે તેના પણ ભગવાન પ્રતિ છે. ખીનઓ પ્રત્યે તો ભગવાનનું પતિ-પણું ગૌણ છે. યુક્તિથી અને શાસ્ત્રથી તો ભગવાન સત્પુરુષોના જ પતિ છે; તેથી પણ શુકદેવજી કહે છે કે તે પ્રભુ મને પ્રસન્ન થાઓ. (૨૦)

ત્યાં કહે છે કે તમને, ભગવદ્ગુણ કહો એમ પૂછ્યું, તેના જવાબમાં તો તમે ભગવાનની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા, તેનો અહીં શો ઉપયોગ અથવા તે ક્યાં ઉપયોગી છે? તેનો ઉત્તર શુકદેવજી કહે છે:

यद्दुष्पनुद्धानसमाधिधौतया धिया नु पश्यन्ति हि तत्त्वमात्मनः ।

वदन्ति चैतत्કवयो यथारुचं स मे सुकुन्दो भगवान् प्रसीदताम् ॥૨૧॥

શબ્દાર્થ:—જેના ચરણના ધ્યાનરૂપ સમાધિથી શુદ્ધ બુદ્ધિ થતાં લોક આત્માના સ્વરૂપને જાણે છે, ડાહ્યા પુરુષો જે તત્ત્વને કહી શકે છે, તે મુકુન્દ ભગવાન મને પ્રસન્ન થાઓ.

ભાવાર્થ:—કેવળ પ્રાર્થના કર્યા વગર, ચરણનું ધ્યાનમાત્ર કરવાથી અસે તડકામાં બેસીને સમાધિ કરવાથી બુદ્ધિને શુદ્ધ કરવાથી પણ સર્વ પ્રમાણથી ન જાણાય તેવું આત્માનું તત્ત્વ છે. તેવું આત્મતત્ત્વ ભગવાનના વાસ્તવિક સ્વરૂપનું છે. શુદ્ધ થયેલી બુદ્ધિમાં પણ એ તત્ત્વ આવી શકતું નથી. બુદ્ધિ વસ્તુનો પ્રકાશ કરનારી છે. તે તે બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય તોપણ પોતાની ઉપરના

૧. 'સૌવીરરાજમહિષીં મોજાનામાહરદ્વલાત્' એ મહાભારતના વાક્યથી પરાક્રમ કરે છે, તેથી યાદવોના ક્રિયારૂપ કલા છે.

ના કરે
માગતા
ક્રોધ
યોગ્ય

૨૦૦

પતિ,
પતિરૂપ

છી તે
ભગવાન
તે કહે
તેના
ક્રોધ
ભગવાન
પુરુષો
થયેત

ભગવાન
લ છે
શકે.

તે છે.
પણ
વર્ગી-
તેથી

એ
(૧)

કરી

આવરણથી અથવા તેા વિષય ઉપરના આવરણથી વસ્તુના સ્વરૂપને બતાવી શકતી નથી. ઇન્દ્રિયોના આવરણમાં તેા ઉત્પન્ન જ થતી નથી. બુદ્ધિની ઉત્પત્તિમાં વિષયમાત્ર કારણરૂપ છે. પરંતુ જેવી બુદ્ધિ તેવા વિષયને કારણપણું નથી, એમ હોય તેા શુદ્ધિમાં રજતનો ભ્રમ ન થાય; તેથી વસ્તુમાત્રને આગળ કરીને બીજા સામગ્રીને વશ થઈને વસ્તુના ખરા કે ખોટા સ્વરૂપને બુદ્ધિ કહે છે. તેમાં શુદ્ધ બુદ્ધિ વસ્તુનું ખરું તત્ત્વ બનાવે છે. આ લગવચ્છાસ્ત્રમાં સર્વ પદાર્થો નિત્ય છે. કારણપણાથી માનેલ બુદ્ધ્યાદિથી પદાર્થ દેખાય છે. તે પદાર્થ એક છે. તેમાં ભતિ કે વ્યક્તિનો ભેદ નથી. એક જ ઘટ અનેકરૂપે થાય છે, થાય છે અને ભય છે; કેમકે બધા પદાર્થો લગવદ્સ્વરૂપ છે. શબ્દ પણ નિત્ય છે એવું તેા સર્વ વિદ્વાનોનું મત છે. તે મત કાત્યાયનાદિએ 'નિત્યે શબ્દાર્થ-સંબન્ધઃ' ઇત્યાદિથી સિદ્ધ કરેલ હોવાથી અમારે તે સંબંધે વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી. નિત્યે શબ્દાર્થસંબન્ધનો અર્થ એ કે નિત્ય શબ્દની સાથે અર્થને સંબંધ છે. એવું તેનું વ્યાખ્યાન કરેલું છે. આશ્રય ન હોય તેા ભતિ અને સંબંધની કલ્પના અત્યંત અપ્રામાણિક કહેવાય. દષ્ટ પદાર્થનું ખરું સ્વરૂપ ન જણાય તેા શાસ્ત્રથી તેને જાણવું. માટે ઘડો એક છે પણ તે લગવદ્સ્વરૂપ હોવાથી અનેક રીતે થાય છે. સપ્તકલા ભવતિ એ શ્રુતિના બળથી જ્યારે સમજવામાં આવે ત્યારે પોતાની બુદ્ધિથી તેને બુદ્ધી રીતે માનવું પ્રમાણરૂપ ન ગણાય, કેમકે એમ માનવામાં બહુ કલ્પના કરવી પડશે. તેથી એક જ બુદ્ધિ બહુ પ્રકારે શુદ્ધ કરવાથી, શોધક દ્રવ્યથી ખૂબ ઘસવાથી શુદ્ધ નિર્મલ થાય છે. જેમ દર્પણને રાખથી ખૂબ માંજવાથી તેનો મેલ જતાં વસ્તુનું પ્રતિબિંબ દેવામાં દર્પણ યોગ્ય થાય છે, તેમ બુદ્ધિમાં લગવાનનાં બે ચરણારવિદને બન્નેને સાથે ઘસવાથી બુદ્ધિમાં શુદ્ધિ વિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે. શોધક દ્રવ્યના તારતમ્યથી મળ જવાનું શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. નેત્રના અંજનમાં એ વાત પ્રસિદ્ધ દેખાય છે. એવાં અંજન બને છે કે જેને આંખમાં આંજવાથી દેવોનાં દર્શન થાય છે. તેવું અહીં પણ સમજવું. માટે લગવાનના ચરણના ધ્યાનથી બુદ્ધિ શુદ્ધ થાય છે એ કથન યોગ્ય છે. બીજા રીતોથી બુદ્ધિને સંસ્કાર આપો એ બુદ્ધિ વસ્તુતત્ત્વને જણાવી શકતી નથી, કેમકે તેમ કરવાથી બુદ્ધિના દોષો જતા નથી. જેમ જેમ બુદ્ધિમાંથી દોષ દૂર થતા જાય તેમ તેમ તે બુદ્ધિ વસ્તુના ખરા સ્વરૂપને જોઈ શકે છે. માટે અભ્યાસ અને ખારીકાઈથી જોવાનું વગેરે તેમાં ઉપયોગી છે. વિષય તેા બ્રહ્મરૂપ હોવાથી તેમાં દોષ નથી જ. તેમાં પણ લગવદ્વિષય અને આત્મવિષય નિર્દોષતમ છે. અપહતપાપમા એમ શ્રુતિ પણ કહે છે. તુ એ નિશ્ચયાર્થક અવ્યય છે. અનુચ્ચાન એટલે તત્પરાયણ થઈ તેનું ચિંતન કરવું. તેમ ચિંતન કરવાથી પણ તદાત્મક થવાય છે, એ સમાધિ શબ્દથી સમજવાનું

છે. અહીં 'સમાધિ' શબ્દ અષ્ટાંગયોગાન્તર્ગત નથી. એ આત્મતત્ત્વને ડાહ્યા પુરુષો પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે કહે છે. કવિપદ્ધતી ઉત્પ્રેક્ષાનું સામર્થ્ય કહ્યું છે. કોઈ જેવી પોતે ઉત્પ્રેક્ષા કરે તેવું બીજાને કહે છે, તેથી લૌકિક વાક્યથી ખરી વસ્તુ જણાતી નથી. ભગવાન 'મુકુન્દ' એટલે મોક્ષ આપનાર છે. ખરી વસ્તુની સ્ફૂર્તિ થવી એ મોક્ષનું અંગ ગણાય છે. તે ખરી વસ્તુ ત્યારે જ સમજાય છે કે જ્યારે ભગવાન મોક્ષ કરવાની ઇચ્છા કરે. એવી ભગવાન ઇચ્છા કર્યો કરે કે જ્યારે તેના ચરણનું ધ્યાન કરે. તેથી જે કોઈ કાંઈપણ જાણવાને ઇચ્છે તો તેણે ભગવાનની પ્રાર્થના કરવી. સર્વ રીતે તે સંબંધમાં સિદ્ધિ મેળવવાની ઇચ્છાવાળાએ પ્રાર્થના કરવી જરૂરની છે. ભગવદ્ગુણોને જાણીને બીજાને કહેવા જ્ઞાનનું સાધન ભગવચ્ચરણનું અનુધ્યાન સમજવું. કેવળ ધ્યાન પણ નહિ પણ તે ધ્યાન સાથે પ્રાર્થના પણ કરવી. ભગવાન તો સ્વતંત્ર છે: ધ્યાન માત્રથી તેમ ન પણ કરે. તેથી કહે છે કે આપ પ્રસન્ન થાઓ. જે કે ભાગવત કર્યું તેના પ્રસાર કરવામાં પ્રસાદ તો છે જ, પરંતુ અમારે માટે ફરીને પ્રસાદ કરો તો અમને પણ તે ભગવદ્સ્વરૂપ સિદ્ધ થાય છે; તેથી ચરણના ધ્યાનની સાથે મને પ્રસન્ન થાઓ એવી પ્રાર્થના પણ કરવી. (૨૧)

એમ સામાન્ય રીતે પ્રસાદની પ્રાર્થના કરીને હવે આ ભાગવત પરિ-ક્ષિતને કહેવામાં ઉપયોગી થાય તેવા પ્રસાદની હમણાં જરૂર છે, એવી પ્રાર્થના કરે છે:

प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती वितन्वताजस्य सर्ती स्मृतिं हृदि ।
स्वलक्षणा प्रादुरभूत्किलास्यतः स मे ऋषीणामृषभः प्रसीदताम् ॥२२॥

શબ્દાર્થ:—સૃષ્ટિના આરંભમાં બ્રહ્માના હૃદયમાં સૃષ્ટિના સામર્થ્યના સ્મરણ-રૂપ પવિત્ર સરસ્વતીની જે પ્રભુએ પ્રેરણા કરવાથી બ્રહ્માના મુખથી ભગવદ્સ્વરૂપ લક્ષણવાળી સરસ્વતી નીકળી, ઋષિમાં શ્રેષ્ઠ તે ભગવાન મને પ્રસન્ન થાઓ.

ભાવાર્થ:—ઇન્દ્રિયોના વ્યાપાર કરતાં અવશ્ય ભગવાનની પ્રાર્થના કરવી જોઈએ. તેમાં પણ વાણી બોલતાં પહેલાં ભગવાનને વિનંતી કરવી. તેમાં પણ ભગવાનરૂપ પદાર્થ કહેવાનો હોય તેમાં તેની આવશ્યકતા છે, કારણ કે પ્રથમ બ્રહ્માએ ભગવદ્ધ્યાન કરતાં પ્રાર્થના કરી ત્યારે ભગવાને તેના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે પોતાનો પ્રકાશ કરનારી વેદરૂપ સરસ્વતીને મુખ દ્વારા પ્રકટ કરી; તેથી ભગવાનના ગુણ કહેતાં નિત્ય વાણી બોલવી જોઈએ; તેથી આ વિષયમાં ભગવાનની પ્રાર્થના કરવાનું આવશ્યક છે. ત્યાં સંદેહ કરે છે કે યોગથી પદાર્થોનું સ્મરણ કરી તેના વાચક પદોને બોલે તો ચાલે, ભગવાનનું ધ્યાન

કરવાનું તેમાં શું કારણ છે ? ત્યાં કહે છે કે ભગવાને બ્રહ્માના હૃદયમાં સતી સ્મૃતિનો વિસ્તાર, બ્રહ્માએ ધ્યાન કરવાથી જ કરેલો છે, તેથી યોગથી નહિ પણ ભગવાનના ધ્યાનથી કાર્યસિદ્ધિ બ્રહ્માને થઈ છે; તેથી ધ્યાન કરવું આવશ્યક છે. અહીં વાક્ય અને તેનો અર્થ નિત્ય છે તોપણ પૂર્વાનુભૂત વિષયનું સ્મરણ આવશ્યક છે. સ્મરણ માત્ર પ્રમાણ નથી તેથી સ્મૃત પદાર્થના અનુભવ સહિત સ્મૃતિ જરૂરની છે. યોગની પેઠે ભગવદ્ધ્યાનને પણ પ્રત્યાસત્તિ (સંબંધ) છે, તેથી પહેલાં ભગવાનના અનુભવરૂપ સ્મૃતિને ભગવદ્દીય પદાર્થના નિર્માણને માટે કરીને પછી તે ભગવત્પ્રેરણાથી હૃદયમાં આવી મુખદ્વારા વેદરૂપ વાણી નીકળી. વાણી ભગવાનની સ્ત્રી છે. ભગવાનની આજ્ઞા વગર બહાર નીકળી ન શકે. આ વાર્તા કહેવા યોગ્ય નથી, તેથી કિલ અવ્યય કહ્યો છે. તે વાણી એવી નીકળી કે ભગવાનના જેવું તેનું પણ સત્યત્વ બ્રહ્મશબ્દવાચ્યત્વ અનન્તત્વાદિ લક્ષણ થયું, અથવા પોતે વાણી જ જેને લક્ષણરૂપ થાય છે. વેદાદિનું અસાધારણ ચિહ્ન એ જ કે તે ભગવાનને કહે છે; તેથી પહેલાં અનુભવેલનું સ્મરણ થતાં હૃદયમાંથી બહાર નીકળે છે તોપણ ભગવાન સર્વ ઇન્દ્રિયોના પ્રેરક હોવાથી તેની પ્રાર્થના કરે છે કે તે ભગવાન મને પ્રસન્ન થાઓ. (૨૨)

એમ શબ્દો ભગવાનને અધીન હોવાથી તે શબ્દો મારા મોઢાથી નીકળે એવી ઇચ્છાથી ભગવાનની પ્રાર્થના કરીને હવે કહે છે કે વાણીનો અર્થ પણ ભગવાનને અધીન છે, તેથી અમારા મુખમાંથી નીકળેલ વાણીમાં ભગવાન તેના આભરણરૂપે પ્રવેશ કરો, એ માટે પ્રાર્થના કરે છે:

મૂતૈર્મહદ્વિર્યં હમાઃ પુરો વિમુર્નિર્માય શૈતે યદમૂષુ પૂરુષઃ ।

મુક્તુઃ ગુણાન્ ષોડશ ષોડશાત્મકઃ સોલંકૃષીષ્ટ ભગવાન્ વર્ચાસિ મૈ ॥૨૩॥

શબ્દાર્થઃ—જે ભગવાન પાંચ ભૂતોમાંથી આ શરીરો ઉત્પન્ન કરે છે તેમાં પોતે રહીને પાંચ ભૂત અને અગિયાર ઇન્દ્રિયરૂપ થઈને તેના રસને ભોગવે છે, તે ભગવાન મારા વચનને શોભારૂપ થાઓ.

ભાવાર્થઃ—સ્થિતિર્માંગશ્ચ સર્વત્ર ભગવત્કર્તૃકૌ યતઃ ।

અતો વાચિ સ્થિતઃ કૃષ્ણસ્તાં મુક્તુઃકામિતિકામના ॥

સર્વત્ર રહેલું અને ભોગવવું એ ભગવાનથી જ બને છે, માટે મારી વાણીમાં રહેલા શ્રીકૃષ્ણ તે વાણીનો ભોગ કરો એવી શુકદેવજીની કામના છે. (૧) જે કે વિરાટ પુરુષ જ ગણાય છે એવી પ્રક્રિયા સર્વ પ્રસિદ્ધ છે, તોપણ પુરુષત્વમાં કાંઈ તક્ષવત નહિ છતાં તેનું ભગવત્ત્વ પોતે જ સિદ્ધ કર્યું પણ આ ભગવાનનું શરીર છે એમ અભિમાન ન થવા માટે વ્યષ્ટિમાં પણ સમષ્ટિ જેવી પ્રક્રિયા કહે છે. પંચમહાભૂત પોતાનાં બનાવેલાં છે. તેનાથી આ દેવ-પશુ મનુષ્યનાં

શરીરો બનાવી તેમાં પોતેજ શયન કરે છે, એટલે ઊંઘતા નથી પણ રહે છે. એમ ન કરે તો ભગવાન પુરુષ ન કહેવાય. પુરિ જોતે એવ્યુત્પત્તિથી પુરુષ શબ્દ સિદ્ધ થાય છે. આ શયન ઊંઘવા માટે નથી, પણ ભોગ માટે છે. તેથી જ જમણી આંખમાં ઇન્દ્ર, બીજી આંખમાં ઇન્દ્રાણી એ ઉપાખ્યાન ભોગાર્થ જ વેદમાં કહ્યું છે. અહીં તો શયન કરે તેમાં સ્પર્શમાત્ર નથી કરતા, પણ સોળ ગુણને સોળ રૂપે થઈને ભોગવે છે. જડ અને સૂકામાં રસ નથી હોતો. ભગવાન વ્યાપક અને આનંદમય છે, તેથી સ્વરૂપથી સ્વરૂપનો અનુભવ કરે તેમાં રસ ન આવે. સ્ત્રી અને પુરુષોના અવયવોમાં તેવું ભેદોમાં આવે છે. તેથી પોતામાં રહેલા રસને પ્રકટ કરીને સ્પષ્ટ ભોગ માટે પોતે આત્માથી ભિન્ન થઈને તેમાં પોતે પ્રવેશ કરી બહુ પ્રકારે બુદ્ધા થઈને પરસ્પરના રસનો અનુભવ કરે છે. દેહ ધારણ કરવામાં પ્રયત્ન પડે એટલી ભોગમાં ખામી આવે. તે ન આવવા માટે સૂઈને ભોગવે છે. ભેકે વિષયો પાંચ છે તો પણ ત્વચામાં કોઈ એક સ્થાનમાં સુખ વિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે. ઇન્દ્રિયની સાથે વિષય બુદ્ધો કહ્યો તેથી ૧૬ કહ્યા. જ્યાં ઇન્દ્રિયો ગૌણ હોય ત્યાં વિષય મુખ્ય, જ્યાં વિષય ગૌણ ત્યાં ઇન્દ્રિયોને પ્રાધાન્ય સમજવું. ભોગમાં ક્યાંક ઇન્દ્રિયોને પ્રાધાન્ય હોય છે, ક્યાંક અપ્રાધાન્ય હોય છે, મહારાજના શરીરની જેમ. ભગવાનમાં તો બધું હોવાથી ષોડશાત્મા પોતે થઈને ભોગવે છે. એમ સર્વાંત્ર ભગવાનનું પૂર્ણ માહાત્મ્ય જણાય છે. મારાં વચનને શોભાવો. અહીં છાંદસ દીર્ઘ પ્રયોગ છે. એમ અનેકરૂપે થાય છે એવા ભગવાનને વાણીના અલંકાર માટે કેમ કહેવાય ? ભગવાન પોતાથી પ્રાર્થ્ય છે. વચાંસિ બહુ વચન કહેલ છે, તેથી ભાગવતના સાત અર્થો છે એ અભિપ્રાય બહુ વચનથી જણાય છે, મે એક વચન કહ્યું તે મારામાં સાત અર્થો નથી પણ શ્રીભાગવતમાં સાત અર્થો છે, તે બતાવવા. (૨૩)

એમ ભગવાનની પ્રાર્થના કરીને પોતાના (પિતા) ગુરુ વ્યાસજીને નમન કરે છે:

નમસ્તસ્મૈ ભગવતે વાસુદેવાય વેધસે ।

પપુર્જાનમયં સૌમ્યા યન્મુખામ્બુરુહાસવમ્ ॥ ૨૪ ॥

શબ્દાર્થ:—જે ભગવાન વાસુદેવ મોક્ષનો ઉપાય કહેનાર છે તેને હું નમું છું કે નટ લોકો જેના મુખકમળમાંથી નીકળેલા જ્ઞાનરૂપ માદકરસનું પાન કરે છે.

ભાવાર્થ:—તે ભગવાનને મારા નમન હો. તે વ્યાસનો મોક્ષદાનને માટે અવતાર છે તેથી વાસુદેવ કહ્યા છે. શબ્દરૂપ સૃષ્ટિને વ્યાસ કરે છે તેથી તેને શબ્દના વેધા (બ્રહ્મા) કહ્યા છે, એટલે મોક્ષનો ઉપાય તેમણે બતાવ્યો છે. વ્યાસના નમનનું કારણ કહે છે કે સર્વવસ્તુના યથાર્થ જ્ઞાનને બતાવનાર ભારતાદિના

સાતાના કથનનું શાંત લોકો પાન કરે છે. સૌમ્યો કહ્યા તેથી જ્ઞાનનિષ્ઠાને લાયક જ ક્રિયાનો અનુભવ કરી શકે છે. જેનું મુખ જ કમળ છે. તેમાં રહેલો મકરંદરૂપી રસ પ્રપંચવિસ્મારક હોવાથી તેને આસવ કહ્યો છે. મોક્ષ રૂપરૂપ છે. વક્તા ભગવાન છે તેથી મુખ અને આસવમદથી પાન ન કરવું ભેદિએ તોપણ થઈ જાય છે. કામિનીના મુખની સુગન્ધમાં તેમ થાય છે, તેથી સર્વના ગુરુ અને ભગવદ્રૂપ વ્યાસજી હોવાથી સભામાં પણ નમસ્કાર કરે છે તે યોગ્ય જ છે. (૨૪)

એમ દેવતા અને ગુરુને નમન કરીને મોટા પ્રબંધથી તે ભાગવત કહેવાને માટે પહેલાં પ્રશ્ન કર્યો તેનો ઉત્તર શુકદેવજી આપે છે:

एतदेवात्मभू राजन् नारदाय विष्टच्छते ।

वेदगर्भोऽभ्यधात्साक्षाद् यदाह हरिरात्मने ॥ २५ ॥

શબ્દાર્થ:—હે રાજન, એ તમે પૂછ્યું તે જ નારદના પૂછવાથી બ્રહ્માએ કહ્યું તે એ કે જે ભગવાને બ્રહ્માને કહ્યું હતું.

ભાવાર્થ:—જે તમે મને પૂછ્યું તે જ નારદે બ્રહ્માને પૂછ્યું હતું. બ્રહ્મા પ્રમેય બળથી પુષ્ટ છે; જેના પેટમાં બધા વેદો છે; એટલે પ્રમાણબળથી પુષ્ટ તો છે તોપણ પ્રમેયબળ (સ્વરૂપબળ)થી વિશેષ બળવાળા થયા છે. જે ભગવાને પોતાને કહ્યું તે બ્રહ્માએ નારદને કહ્યું, એ ઉત્તરથી તમારો સંદેહ દૂર થશે. પૂર્વની પેઠે સંદેહ મટાડવા માટે બીજીવાર પૂછવું ન પડે તેથી તેમનું કહેલું કહ્યું. પહેલાં ઇન્દ્રિયોના દોષમાં તારતમ્યની વાત તો કરી છે, તેથી અહીં તેને કહેતાં પુનરુક્તિ નથી થતી. “સાક્ષાત્” એ બન્નેનું વિશેષણ છે, એટલે બ્રહ્માને સાક્ષાત્ ભગવાને કહ્યું અને નારદને સાક્ષાત્ બ્રહ્માએ, એમ બેમાં સંબંધ લેવો. આત્મને એટલે બ્રહ્માને કહ્યું. પરંપરાથી કહેવામાં કહેનારમાં દોષ હોય તે વાણીમાં આવી જાય, તેથી સાક્ષાત્ કહેવાની જરૂર છે, તેથી પોતે પણ કહેવાનું બંધ કર્યું. દોષાભાવ કહ્યો તે પ્રાર્થના કરી. રાજાએ અને શુકદેવજીમાં તે કહેવાનું જ્ઞાન છે, તેથી તેમાં દોષ ન રહ્યો. આથી ઉત્પત્તિથી અને ઉપપત્તિથી બે વિચાર કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, એ સૂચવ્યું. (૨૫)

ઇતિ શ્રીભાગવત-દ્વિતીય સ્કન્ધની શ્રીલક્ષ્મણુલકાત્મજ
શ્રીવલ્લભદીક્ષિત-વિરચિત શ્રીસુબોધિની ટીકામાં
ચતુર્થ અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૫ મો

વિમર્શઃ षड્ભિરધ્યાયैઃ ક્રિયતે સ દ્વિધા મતઃ ।
 ઉત્પત્ત્યા ચોપપત્ત્યા ચ તત્રાઘોઽપિ દ્વિધા મતઃ ॥ ૧ ॥
 સ્થૂલાન્તર્યામિભેદેન મૂર્તામૂર્તવિભેદતઃ ।
 સ્થૂલોઽપિ દ્વિવિધસ્તત્ર સ્થૂલમૂર્તવિમર્શને ॥ ૨ ॥
 ઉત્પત્ત્યા પશ્ચમાધ્યાયઃ સોપપત્ત્યા નિરૂપકઃ ।
 પુરુષઃ ક્રમતઃ શક્તિત્રયં ગૃહ્ણન્ ભવાદિકૃત્ ॥ ૩ ॥
 હત્યુક્તવા નારદાજાભ્યાં જન્મભિર્નેતિ ગદ્યતે ।
 એકીભૂતે પ્રવેશેન નિર્ગમાદપિ વિહ્વલઃ ॥ ૪ ॥
 અથવા દાઢ્યતાસિદ્ધ્યૈ નારદઃ પૃચ્છતિ સ્ફુટમ્ ।
 પ્રશ્નત્રયં નારદેન ક્રિયતે તત્ત્વનિર્ણયે ॥ ૫ ॥
 આત્મનો જગતશ્ચાપિ નિર્ધારો ભજનસ્ય ચ ।
 દ્વયોર્નિધારશેષત્વં તેન પ્રત્યુત્તરં તતમ્ ॥ ૬ ॥
 દ્વિતીયસ્ય દ્વિરૂપત્વં બહિરન્તર્વ્યવસ્થયા ।
 વિરાજોઽન્તર્મુખત્વાદ્દિ વિપરીતેન વર્ણ્યતે ॥ ૭ ॥
 સ્થૂલલિઙ્ગવિભેદો વા તેનાધ્યાયદ્વયં મતમ્ ।
 પ્રથમસ્યોત્તરં પશ્ચાત્ તદન્તર્યામિસંભવે ॥ ૮ ॥

હવે છ અધ્યાયથી વિમર્શ પ્રકરણ કહેવાય છે. તે વિમર્શ એ જાતનો છે. એક ઉત્પત્તિથી વિચાર અને બીજો ઉપપત્તિથી વિચાર એ તેના પ્રકાર છે. તેમાં ઉત્પત્તિના પણ સ્થૂલ અને અન્તર્યામી એવા બે ભેદ છે, અથવા મૂર્ત અને અમૂર્ત એવા ભેદો છે. સ્થૂલ મૂર્ત એટલે પ્રહ્માણ્ડ. તેના વિચારમાં યુક્તિ સહિત ઉત્પત્તિસાધક પ્રમાણ સહિત વિરાટોત્પત્તિમાં પાંચમો અધ્યાય નિરૂપક છે. સ્થૂલ મૂર્તરૂપ કાર્યની કારણાત્મકતા બતાવનારો છે. પુરુષ ક્રમથી સત્વાદિ ત્રણ શક્તિને ગ્રહણ કરીને ઉત્પત્તિ પાલન અને લય કરે છે, એમ નારદ અને પ્રહ્માએ કહ્યું. તે જન્મમાં નિમિત્તરૂપ થઈને જગતના કર્તા નથી, પણ અલિપ્તનિમિત્તોપાદાનપણે છે એ વાત કહે છે. નારદ તો જ્ઞાનીઓના

૧. નારદે પ્રહ્મને ઊર્ણનાભિના દષ્ટાન્તથી કહ્યું. પ્રહ્માએ આગળ બે વાક્યો કહ્યાં તે બંને ઉપરથી ભગવાન જગતના અલિપ્તનિમિત્તોપાદાન છે એમ સિદ્ધ થયું, તેથી કાર્ય એટલે જગત પ્રહ્મરૂપ છે એમ સિદ્ધ થયું.

શિરોમણિ છે તે મૂર્ખના જેવો પ્રશ્ન કેમ કરે ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે પ્રલયમાં જ્યારે બધું ભગવાનના પેટમાં ગયું ત્યારે બધું એક થઈ ગયું. પછી સર્ગ વખતે જેમ ગયું હતું તેમ નીકળવા લાગ્યું તેનાથી નારદ મૂંઝાયા. આ કર્મના ભેદથી આમ સર્ગ થાય છે કે સ્વરૂપથી થાય છે એ સંદેહમાં વ્યાકુલ થઈને પૂછે છે તે પ્રશ્નનો ઉત્તર વિસ્તારથી કેમ આપ્યો ? નારદે તદ્વિજાનીહિ, એથી આત્મનિર્ધારનો પ્રશ્ન કર્યો; ચદ્વિજ્ઞાન-ઇત્યાદિથી જગતના તત્ત્વનો નિર્ધાર કરવા પ્રશ્ન કર્યો. સ ભવાનચરદ્ ઘોરં એ શ્લોકથી ભજન નિર્ધારનો પ્રશ્ન કર્યો. આગળ ૧૩ પ્રશ્ન કરશે તે બધાનો ત્રણમાં અન્તર્ભાવ થશે. તેમાં આત્મવિષયક અને જગદ્વિષયક પ્રશ્ન ભજનશ્લેષ હોવાથી તેના ઉત્તરમાં વિસ્તાર થયો છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે આત્મવિષયક પ્રશ્નનો ઉત્તર પ્રથમ જોઈએ પછી જગદ્વિષયકનો ઉત્તર આપવો જોઈએ, તે અહીં જગતનો ઉત્તર પ્રથમ કેમ આપ્યો ? ત્યાં કહે છે: વિરાટસ્વરૂપનું જ્ઞાન આત્મજ્ઞાનનું પ્રયોજક છે, એટલે તે અન્તરંગ ગણાય, તેથી અન્તરંગ બહિરંગ ન્યાયથી તેનો ઉત્તર પ્રથમ આપ્યો તે યોગ્ય કર્યું છે. જગત બહાર અંદરના ભેદે બે પ્રકારનું હોઈ તેના બે અધ્યાય છે. વિરાટનું વર્ણન પહેલું કર્યું તેનું કારણ કહ્યું. અથવા સ્થૂલ પ્રપંચ અને સિદ્ધ પ્રપંચથી તેના બે ભેદ હોવાથી બે અધ્યાય છે. પ્રથમનો ઉત્તર સાતમા અધ્યાયમાં અન્તર્યામીના નિરૂપણમાં કહેવાશે. (૧થી૮)

એમ પૂર્વ અધ્યાયમાં પરીક્ષિત અને શુકનું ક્લમુખ સાધન કહ્યું, તે સાધનના વિચારને માટે હવે છ અધ્યાય કહેવામાં આવશે. તેમાં પાચમાં અધ્યાયમાં સ્થૂલરૂપનો ઉત્પત્તિથી નિર્ણય કહેવાય છે. તેમાં પ્રથમ તત્ત્વની દુર્જ્ઞેયતા કહેતાં નારદજી વક્તાને વખાણે છે:

શ્રીનારદ ઉવાચ

દેવદેવ નમસ્તેઽસ્તુ ભૂતભાવન પૂર્વજ ।

તદ્વિજાનીહિ યજ્ઞાનમાત્મતત્ત્વવિમર્શનમ્ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—હે પૂર્વજ, હે પ્રાણીઓને જન્મ આપનાર, હે દેવના દેવ, આપને નમસ્કાર હો, આત્માના તત્ત્વનો વિચાર હોય તેવું જ્ઞાન આપ મને કહો.

૧. અભેદ તાત્ત્વિક છે વા ભેદ છે (જગત ભગવાનનો) એ વ્યાકુલતાથી નારદનો પ્રશ્ન છે. અથવા સ્થૂળાખનનન્યાયથી તે જગત બ્રહ્મરૂપ છે એ વાતને દૃઢ કરવા માટે પ્રશ્ન કર્યો છે.

૨. આત્મજ્ઞાનથી સ્નેહ અને જગતના જ્ઞાનથી માહાત્મ્ય સિદ્ધ થતાં ભજનનો નિર્ધાર થાય, તેથી બે પ્રશ્નને ભજનશ્લેષ કહ્યા છે. તેથી ૨ અધ્યાયથી જગદ્વિષયકનો ઉત્તર અને એક અધ્યાયથી આત્મવિષયક પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં વિસ્તાર થયો છે.

ભાવાર્થ:—આ નારદનો નમસ્કાર પ્રશ્ન કરવા માટે છે. નારદ જાણવાની ઇચ્છાથી આવ્યા છે, તો તેણે દેવને નમસ્કાર કેમ ન કર્યો? તેનો ઉત્તર કહે છે કે હે “દેવના દેવ” એમ પિતાને સંબોધે છે, તેથી દેવતા અને ગુરુરૂપ બ્રહ્માને ગણ્યા છે, તેથી જુદો તેને નમસ્કાર નથી કર્યો. અસ્તુ કહ્યું છે તેથી પ્રમેયની સમાપ્તિ સુધી મંગલ ચાલ્યા કરે. તેવા હેતુથી પ્રાર્થનામાં આજ્ઞાતનો પ્રયોગ કર્યો છે. બ્રહ્માજ્ઞ આત્માનો ઉપદેશ કરશે એમાં હેતુજ્ઞાપક વિશેષણ કહે છે કે જૂતોને આપ ઉત્પન્ન કરો છો, શુદ્ધ કરો છો, પોતે, વેદ અગ્નિરૂપ છે તેને પેટમાં રાખીને તેમાં સર્વ જીવોને શુદ્ધ કરીને પછી બહાર કાઢો છો, તેથી આપ શોધક છો. ‘પૂર્વજ’ એટલે ‘હે પિતા.’ સંદેહ પડે તે પૂર્વજને જ પુછાય, અથવા જગત્થી પણ પહેલાં આપ ઉત્પન્ન થયા છો તેથી તમારાથી કોઈ મોટો નથી, માટે તમને જ પૂછું છું. એમ પહેલાં સ્તુતિ કરીને હવે પૂછવાનું છે તે કહે છે: તે વિશેષણથી આજ્ઞા કરો કે જ્ઞાન શું છે. બધા જ્ઞાન જ્ઞાન કહે છે, તે જ્ઞાન એટલે આત્મા કે આત્માનો સાક્ષાત્કાર? અથવા ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર? શ્રુતિના હેતુ અથવા પ્રવેશના કારણરૂપ? ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનાર કે કોઈ પરોક્ષ વસ્તુ છે અથવા સ્મરણરૂપ છે? તે બધામાંથી નિર્ધાર કરી આપ મને કહો, જેથી આત્માના ખરા અર્થનો વિચાર થાય. તેથી જ્ઞાનનાં બંને અંગો પૂછ્યાં. કયો આત્મા અને કયું તત્ત્વ, તેમાં પણ તે લોકપ્રસિદ્ધ નથી, પણ વિચારસાધ્ય છે, તેથી વિચાર પણ કહો. એમ ચાર પ્રશ્નો કર્યાં. (૧) હવે હું તત્ત્વના ભેદને કહું છું:

યદ્રૂપં યદધિષ્ઠાનં યતઃ સૃષ્ટમિદં પ્રભો ।

યત્સંસ્થં યત્પરં યત્ત્વં યત્તત્ત્વં વદ તત્ત્વતઃ ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—હે પ્રભુ, તેનું જે રૂપ જેનામાં એ રહેતું હોય, જેનાથી તે ઉત્પન્ન કર્યું હોય, જેમાં તે લીન થતું હોય, જે તેનો નિયામક હોય, જે તેનું તત્ત્વ હોય, તે યથાર્થ કહો.

ભાવાર્થ:—અનારોપિત રૂપ તત્ત્વશબ્દવાચ્ય છે. તે સર્વ જગત્ તો ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી આત્મા પણ પ્રકટ થાય છે; તેથી સર્વ આરોપિત વિષય છે; તેથી તેનું રૂપ કહો, જે રૂપ-સ્વરૂપ છે જેનું. આરોપિત અને અનારોપિત અધિષ્ઠાનવાળાં હોય છે, શક્તિનો આરોપ છીપમાં કરાય તેમ; તેથી તેના આધારને પણ કહો. જગત્નો તત્ત્વ શબ્દથી વ્યવહાર થાય છે. તત્ત્વનો પણ

૧. જ્ઞાનિપદની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત એવું જ્ઞાન શું એ એક પ્રશ્ન તેનું સ્વરૂપ નિર્વિષય આત્મા તો આત્મા શું એ બીજો પ્રશ્ન. સવિષય હોય તો વિષયરૂપ તત્ત્વ શું એ ત્રીજો, વિમર્શનું લક્ષણ અને પરીક્ષા એ ચોથો પ્રશ્ન છે.

તત્ત્વથી વ્યવહાર થાય છે. તેનું મૂળ તત્ત્વ ન હોય તો તેવો વ્યવહાર સંભવે નહિ; તેથી જગતના કારણરૂપ તત્ત્વને કહો. વાદીઓ વિરુદ્ધ કલ્પના કરે છે તેથી જેનાથી થયું હોય તે તત્ત્વ કહો. વળી જેમાં તે રહે તે બતાવો અથવા સંસ્થા એટલે મૃત્યુ થાય તે કહો. વિચારના અંગપણાને કારણે જગતનો પ્રશ્ન છે. ત્યારે તત્ત્વમાં બે પ્રશ્નો, સૃષ્ટિમાં ચાર પ્રશ્નો છે. ઉત્પત્તિ સ્થિતિ પ્રલય અને સ્વરૂપ એ ચાર પ્રશ્નના વિષયો છે. તેનો ભાવ તત્ત્વ કહેવાય. ભગવાનનો ભાવ તે જ જગત તે જ આત્મા. અથવા સામાન્ય રીતે તત્ત્વનો વિચાર કરાય છે, તેથી એક અથવા અનેક રૂપ ફલ થશે. જેનાથી પર નિયંત્રા એ ચત્પર કહેવાય. આથી સ્થિતિ કહી છે. એક પક્ષમાં તે તત્ત્વ કિંપર છે. તે તત્ત્વનો ગ્રાહક કોણ છે ? રૂપ બે બાતનું છે અને સ્વરૂપથી, તેમાં ચદ્રૂપ શબ્દથી પ્રમાણથી રૂપ પૂછ્યું. યજ્ઞ એનાથી સ્વરૂપથી રૂપ પૂછ્યું. તત્ત્વ જગત્સ્વરૂપ હોય કે જગત્થી બુદ્ધ હોય તો તેનાં છ અંગો પૂછ્યાં. આ ભેદોનું જ્ઞાન જેમ તત્ત્વથી થાય તેમ કહો. (૨)

આપ જેવું બાણો છો તેવું જ્ઞાન અમને કરાવો, એ અભિપ્રાયથી તેની સર્વજ્ઞતાને કહે છે:

सर्वं ह्येतद्भवान् वेद भूतभव्यभवत्प्रभुः ।

करामलकवद्विश्वं विज्ञानावसितं तव ॥ ૩ ॥

શબ્દાર્થ:—આ બધું આપ બાણો છો. ત્રણ કાલમાં થતાં પ્રાણીઓ પેદા કરનાર આપ છો. હાથમાં આમળાનું ફલ રાખવાથી તેનું જ્ઞાન થાય તેમ આ બધાને આપ બાણો છો.

ભાવાર્થ:—થઈ ગયું અને થવાનું જ્ઞાન નહિ થાય, કેમકે તેવું જ્ઞાન તો કાલસાધ્ય છે, પરંતુ આપ કાળરૂપ અથવા તેના નિયામક આપ છો. તે કહે છે: જેમ રેંટનાં ડબલાં કેટલાંક ભરેલાં હોય, કેટલાંક ઠાલાં હોય, તે ઠાલાં ખૂડે ને ભર્યાં ઠલવાય, તેમ કાલમાં જગત રૂખી બન્ય અને કાળમાંથી પાછું નીકળે, તેથી કાળથી જે બહાર હોય તે સર્વ બાણે; જેમ જળમાં પડે અને તેની બહાર પણ રહી શકે. યોગજ ધર્મથી પણ આપને બધું પ્રત્યક્ષ છે. જેમ હાથમાં આમળું રાખ્યું હોય તે સ્પષ્ટ દેખાય તેમ આપના જ્ઞાનમાં બધું રહેલું છે, અથવા આપે સર્વ પદાર્થનો નિશ્ચય કરેલો છે. આવેશિતમ્ પાઠ હોય તો આગળ કામ પડે માટે આપે સર્વ વસ્તુ જ્ઞાનમાં રાખી છે; હાથમાં આમળું હોય તેમાં કોઈને સંદેહ થતો નથી, એમ અર્થ કરવો. (૩)

तमारे तमारं पोतानुं स्वरूपं पणु कहेवुं ते कहे छे:

यद्विज्ञानो यदाधारो यत्परस्त्वं यदात्मकः ।

एकः सजसि भूतानि भूतैरेवात्ममायया ॥ ૪ ॥

આત્મન્ ભાવયસે તાન્યેવ પરાભાવયન્ સ્વયમ્ ।

આત્મશક્તિમવષ્ટમ્ય ઝર્ણનાભિરિવાક્લમઃ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—આ જ્ઞાન તમને કેનાથી પ્રાપ્ત થયું? તમારો આધાર શું? નિયંત્રા કેણુ? તમે કેવા છો? તમારું સ્વરૂપ શું? તમે એકલા પોતાની માયા વડે ભૂતોને ઉત્પન્ન કરો છો? હે આત્મન્, આપ તે બધાનું રક્ષણ પોતાની શક્તિથી કરોળિયાની પેઠે કરો છો, તેનો નાશ કરો છો; એટલું કરતાં છતાં તમે ગ્લાનિ રહિત છો.

ભાવાર્થઃ—જેનાથી તમને આ જ્ઞાન મલ્યું હોય, એટલે તમને વિશેષ જ્ઞાન આપનાર કેણુ? તમારો આધાર કયો? તમારો નિયામક કેણુ? તમે કેવા રૂપવાલા છો? એમ ચાર પ્રશ્નો છે, તેનો ઉત્તર કહો કે જેવા બધા છે તેવો હું છું તો તેવા સાધારણ તમે નથી, કેમકે તમે એકલા જ દેવ પશુ મનુષ્ય વગેરેને પૃથ્વ્યાદિ ભૂતોમાંથી જ બનાવો છો. 'આત્મમાયા વડે' ઇત્યાદિ આગળના શબ્દ તમારી સ્વતંત્રતાનો હેતુ કહેનાર છે, અથવા તમારા માહાત્મ્યને કહેનાર છે. તે સર્વ સ્લોકનો જ ભાગ છે. પોતાની બધા રૂપ બનવાના સામ્યર્થવાળી માયા વડે તે ભૂતોને ઉત્પન્ન કરો છો; આત્મામાં જ પાલન કરો છો, તેનો તમે પોતે જ નાશ કરો છો, તાનિ ન પરાભાવયન્ પાઠ હોય તો તેનો તિરસ્કાર કરતા નથી, અર્થાત્ તમે તમારી શક્તિ વડે જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને નાશને કરો છો, અથવા આત્માને દુઃખી નથી કરતા અને ઉત્પત્તિ અને પાલન કરો છો. એ કરો છો, તે બધા જુએ છે. તેમ કરવામાં દષ્ટાન્ત આપે છે: જેમ પક્ષી આકાશમાં ઊડે તેમાં તેની શક્તિ સિવાયની બીજી મદદ ન હોય, તેમ આપ પણ સ્વશક્તિથી બધું કરો છો. ઝર્ણનામિ (કરોળિયો) નામનો એક નાનો જીવડો થાય છે, એ તેના મોઢામાંથી લાળ કાઢે છે, તેમાંથી રમવાની જગ્યા બનાવી તેમાં રમે છે, પાછો તે લાળને પોતે ગળી જાય છે, છતાં તે થાકતો નથી, તેવા આપ છો. (૪-૫)

એવું તમારું પોતાનું સામર્થ્ય છે, બીજાની તમે મદદ માગતા હો એમ જણાતું નથી. મને પણ એમ જ નિશ્ચય થાય છે, તે કહે છે:

નાહં વેદ પરં ત્વસ્મિન્ નાપરં ન સમં વિભો ।

નામરૂપગુણૈર્ભાવ્યં સદસર્ત્કિચિદન્યતઃ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—તમારાથી જુદું એટલે તમારાથી અધિક ન્યૂન કે સમાન કંઈ હોય એમ હું જાણતો નથી. હે વિભો, નામ રૂપ અને ગુણથી સારું નરસું બીજાથી થતું હોય એમ મારા જાણવામાં નથી.

ભાવાર્થ:—આ જગતમાં જે થાય છે તે તમારાથી જ થાય છે તે હું જાણું છું. તમારાથી શ્રેષ્ઠ, તમારાથી હીન કે તમારા જેવું કાંઈ નથી, કેમકે તમે જ સમર્થ છો. નામ-વેદ, રૂપ-જગત્, ગુણો પ્રાહ્મણાદિ, તેનાથી થતું સત્ અસત્ એટલે કાર્યકારણરૂપ તમારા સિવાય બનતું હોય એમ મારું માનવું નથી. (૬)

મારાથી જગત્ થાય છે તેથી તમારે શું છે ? ત્યાં કહે છે:

સ ભવાનચરદ્ ઘોરં યત્તપઃ સુસમાહિતઃ ।

તેન શ્વેદયસે નસ્ત્વં પરાશક્ત્ત્વં પ્રયચ્છસિ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ:—ઉપર કહ્યું તેવા આપ છો છતાં ઘોર તપ કરો છો, તે જોઈ મને ખેદ થાય છે. અને તમારો પણ કોઈ નિયામક હોય એવી શંકામાં અમને નાખો છો.

ભાવાર્થ:—સ્વતંત્ર હોય તે ઘોર તપ કરે. બ્રહ્માનું તપ ઘોર કહ્યું તેથી ભગવત્તપ એ ન હોય. નરનારાયણકૃત તપ શાન્ત ગણાય છે. તેમાં પણ અતિ સાવધાન રહીને તપ કરો છો, તેથી સાધારણ તપ પણ નથી. 'તપો મે હૃદયં સાક્ષાત્' 'યસ્ય જ્ઞાનમયં તપઃ' એ સ્વાભાવિક તપ છે. તેમાં અન્તઃકરણમાં ચિંતા ન રાખવી પડે. તેથી જણાય છે કે આપનાથી મોટો કોઈ હોય જેને માટે આટલી કાળજીથી તપ કરો છો, તેનાથી અમને દુઃખ થાય છે. અમને તો એમ હતું કે અમારા આપ બધાના કરનાર કરાવનાર છે, તેનાથી પર કોઈ બીજું નથી; પરંતુ જ્યારે તમને તપ કરતાં જોયા ત્યારે તમે જ સ્વતંત્ર છો એ વિચાર ચાલ્યો જાય છે. બીજો કોઈ એવો છે કે જેને પ્રસન્ન કરવા માટે તમારે પણ આવો શ્રમ લેવો પડે છે; તેથી સંદેહ થાય છે કે તમારાથી બીજો કોઈ છે કે કેમ ? (૭)

એ બધું કહો:

एतन्मे पृच्छतः सर्वं सर्वज्ञ सकलेश्वर ।

विजानीहि यथा चेदमहं बुद्धयेऽनुशासितः ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થ:—હું સર્વજ્ઞ, હું સર્વના નિયામક, આ મારા બધા પ્રશ્નના ઉત્તર આપો; વિશેષ વિચાર કરીને કહો કે તમારા કહેવાથી હું બધું જાણી શકું.

ભાવાર્થ:—અહીં સુધીમાં નારદે ૧૩ પ્રશ્ન પૂછ્યા: જ્ઞાનનો પ્રશ્ન, આત્માનો પ્રશ્ન, તત્ત્વના છ પ્રશ્ન, બ્રહ્મવિષયક ચાર પ્રશ્નો, અને આ છેલ્લો ૧૩ મો છે. તે બધાનો વિચાર કરીને મને કહો, સમજવો, તમારા ભણાવવાથી હું જેમ સમજી જાઉં તેમ શીખવો. તમે સર્વજ્ઞ છો, તેથી કહેવાને

સમર્થ છો, સર્વના ઇશ્વર છો, તેથી મને સમજાવવાનું સામર્થ્ય પણ આપનું છે. પ્રશ્ન માત્રથી ન કહે તેથી તે ભગવાનમાં ભાવવાળા છે એમ કહ્યું. આ વગર સમજાયે પૂછ્યું છે એમ ન માનતા, પરંતુ બાપ કહે તેથી રીતિથી પ્રશ્ન કર્યા છે. તે ઉપપત્તિ વિમર્શમાં કહેવામાં આવશે. એમ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આગળ વિચાર કર્તવ્ય છે એમ કહ્યું. હું જેમ સમજું એમ કહેવાથી સર્વ પદાર્થનું ઉત્પત્તિથી સ્વરૂપ એમ પૂછ્યું, નહિ તો ભગવાને ઉત્પત્તિ કહી નથી તેથી બ્રહ્મા પણ ન કહ્યું; તેથી જેવો અધિકાર તેવા પદાર્થો કહી બતાવો એમ નિશ્ચય કર્યો. (૮.)

એમાં પ્રથમ છેલ્લા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં બધા પ્રશ્નોનો વિષય એક છે તે વાત બ્રહ્માણ કહે છે:

બ્રહ્મોવાચ ।

સમ્યક્કારુણિકસ્યેદં વત્સ તે વિચિકિત્સિતમ્ ।

ઘદહં ચોદિતઃ સૌમ્ય ભગવદ્વીર્યદર્શને ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થઃ—હું વત્સ, તારો સંદેહ સારો છે, કેમકે તું દયાવાળો થયો, કેમકે તે ભગવાનનાં પકરામ કહેવાને મને પ્રેર્યો છે.

ભાવાર્થઃ—તમારા સર્વ પ્રશ્નોનો એક જ ઉત્તર કે ભગવાન છે તે જ જ્ઞાન વગેરે છે. તેના બાર આંતર ભેદ છે તે જ બાર સ્કન્ધોના અર્થરૂપે પર્યવસાન પામશે. તે કેમ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાનના વીર્યના જ્ઞાનને માટે તમે મને પ્રેરણા કરી છે, તે જ્યારે સર્વ પ્રશ્નોનો ઉત્તર ભગવાન થતો હોય તો જ ઘટે; પરંતુ ગમે તે રીતે તે પ્રશ્નોના ઉત્તરરૂપ ભગવાન છે. તે ભગવાનનાં રૂપોનું આગળ વર્ણન કરીશું, તેથી જ તે પ્રશ્નોને બ્રહ્માએ વખાણ્યા છે. જો એમ ન હોય તો આટલા બધા સાથે પ્રશ્નની ઉપર તો કોપ જ થાય, પરંતુ આમાં તો ભગવાનનાં વીર્યો કહેવાનાં છે, તેથી બ્રહ્માને કોપ ન થયો પણ તેનાં વખાણ કર્યાં. તે તમે દયાળુ ગણાઓ કે મને ભગવાનનાં ગુણ તરફ લઈ જાઓ છો, તેથી તમારા મનમાં તમારું શ્રેય કરવાનો વિચાર છે તે કરતાં આખા જગતને મુક્ત કરવાનો અને મને પણ કૃતાર્થ કરવા માટે તમે પ્રશ્ન કર્યા છે, નહિ તો તમે પણ ભગવાનના છો તે આ બધું ન જાણતા હો એવું બને નહિ એવો બ્રહ્માના બોલવાનો અભિપ્રાય જણાય છે. વત્સ એ સ્નેહનું બોલાવવું છે. માના સ્તનમાંથી દૂધ નીકળે તેમ બ્રહ્માના હૃદયમાંથી ભગવચ્ચરિત્ર નીકળ્યું એ બતાવે છે. વિચિકિત્સિત એટલે વિચાર કરેલ અથવા જાણવાને ઇચ્છિત, એવા અર્થમાં અહીં છે. (૯)

એમ પ્રશ્નનાં વખાણ કરીને સંતોષથી વક્તાના અધિકારને કહીને છેલ્લા પ્રશ્નનો ઉત્તર બ્રહ્માણ આપે છે:

નાનૃતં તવ તચ્ચાપિ યથા માં પ્રવ્રવીષિ મોઃ ।

અવિજ્ઞાય પરં મત્ત એતાવત્ત્વં યતો હિ મે ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થ:—મારા પણ આરાધ્ય દેવ છે તેને તમે ન જાણ્યા, તેથી મને જગતનો કર્તા તમે માન્યો તે પણ કાંઈ ખોટું નથી.

ભાવાર્થ:—જે તમે કહ્યું કે 'તમારાથી કોઈ મોટો નથી' તે તમારું ખોલવું ખોટું તો નથી. ખોટું એટલે એક રીતે જાણીએ અને બીજી રીતે કહેવું, પણ ન જાણતા હોઈએ અને કહીએ તે ખોટું ન કહેવાય: તે તેવું ખોલે તો તેને લોક કહે કે એ જાણતો નથી, એ ખોટું ખોલે છે. એમ તો જાણતો હોય અને અન્યથા ખોલે તેને જ ખોટું કહેવાય; તેથી તેનું ખોલવું અને ખોટા ખોલનારનું ખોલવું તેમાં અપ્રામાણ્ય તો બન્નેમાં સરખું છે તોપણ અજ્ઞાનથી ખોલનારને ખોટા ખોલ્યાનો દોષ નથી લાગતો; તેથી તમે મને 'મોટા છો' તે અજ્ઞાનથી કહો છો તેમાં તમારો દોષ નથી, પણ તે સત્ય વચન તો ન જ કહેવાય. મારા માલેકને તમે જાણતા નથી, તેથી તમે મને જ મોટો કહો. એ તમારો માલેક કયો છે? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે જેનાથી હું આટલો મોટો ગણાઉં છું તે મારો નિયામક છે. તમે મારા જે ઉત્કૃષ્ટ ધર્મી ગણાવ્યા તે બધા ધર્મી તેના સંબંધથી મારામાં આવ્યા છે. તેનું નામ જ લગવાનું અને તે જ તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર. (૧૦)

એમ છેલ્લા પ્રશ્નનો ઉત્તર કહી દઈને હવે પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર દે છે:

येन स्वरोचिषा विश्वं रोचितं रोचयाम्यहम् ।

यथार्कोऽग्निर्यथा सोमो यथर्क्षग्रहतारकाः ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ:—જેણે પોતાના પ્રકાશથી જગતને પ્રકાશિત કર્યું છે તેને હું પ્રકાશું છું; જેમ સૂર્ય ચંદ્ર ગ્રહો નક્ષત્રો તારાઓ પ્રકાશ આપે છે તેમ.

ભાવાર્થ:—લગવાનું જે રૂપથી જ્ઞાનરૂપ થાય છે તે રૂપને કહે છે: જ્ઞાન સ્વપ્રકાશ છે; તે બધાને પ્રકાશ આપે છે; દીવાને પણ પ્રકાશ આપે છે, તેથી સર્વ-પ્રકાશ એવું ચૈતન્ય તે જ લગવદ્રૂપજ્ઞાન કહેવાય. જે લગવાનું સ્વપ્રકાશ છે તેનાથી આ બધું પ્રકાશી રહ્યું છે. અથવા પોતાના આત્માને પ્રકાશ આપે તે "સ્વરોચિ:" કહેવાય. વિશ્વ તેણે જ પ્રકાશયુક્ત કર્યું છે. અવ્યક્તમાં લીન થયેલું વિશ્વ લગવત્પ્રકાશથી પ્રકાશવાળું થયું છે. ત્યારે સ્થૂલતાથી બ્રહ્મ દેખાય છે; જેમ અગ્નિ તો મોટો છે, કેમકે કાષ્ટ મોટું છે, પણ તે કાષ્ટમાંથી મથીને અગ્નિ કાઢવો હોય તો ઘાસ વગેરે હલકી વસ્તુ તેની ઉપર રાખવાથી તે મોટો થાય. તે જ રીતે સૂર્ય અગ્નિ ચંદ્ર તારકો પ્રકાશ કરે છે. બીજા તો જડ છે તેમાં પ્રકાશ નથી. તે જ પોતે

પ્રકાશ છે અને બીજાને પણ પ્રકાશિત કરે છે, તેને જો લગવાનું પ્રકાશ આપે તો એમાં સંદેહ કરવાનું જ ન રહે તે વાત આ શ્રુતિ કહે છે. ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ ન ચન્દ્રતારકં નેમા વિદ્યુતો ભાન્તિ કુતોડયમગ્નિઃ । તમેવ માન્તમનુભાતિ સર્વં તસ્ય માસા સર્વમિદં વિભાતિ (તેને સૂર્ય પ્રકાશ આપતો નથી, ચંદ્ર તારાઓ પ્રકાશ આપતા નથી, વીજળી પ્રકાશ દેતી નથી તો અગ્નિ તો ક્યાંથી પ્રકાશ દે? તે જ પ્રકાશ કરનાર છે. તેની પછી બીજાઓ તેને પ્રકાશ આપે છે. તે લગવાનના પ્રકાશથી જ બધું પ્રકાશે છે. તેમાં વીજળી ક્યારેક દેખાય છે, તેથી મૂળમાં વીજળી લીધી નથી. જેમ સૂર્ય જ્ઞાનથી પ્રકાશ પામેલાને પ્રકાશ આપે છે. યદાદિત્યગતં તેજઃ એ ગીતાના વાક્યથી તેને પ્રકાશ આપનાર પણ લગવતેજ છે. તેવું જ મારું પણ તમે સમજો. અગ્નિ વગેરે પણ તેવા જ સમજો. નક્ષત્રો અશ્વિનાદિ ૨૭ છે. બુધ વગેરે ગ્રહો છે. બાકીના તારક કહેવાય છે. (૧૧)

એમ જ્ઞાનસ્વરૂપ લગવાનને કહીને તેને બીજું કર્તવ્ય ન હોવાથી ભક્તિથી નમન કરે છે:

તસ્મૈ નમો ભગવતે વાસુદેવાય ધીમહિ ।

યન્માયયા દુર્જયયા માં બ્રુવન્તિ જગદ્ગુરુમ્ ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થ:—જેની દુર્જય માયા વડે જગત મને જગતનો ગુરુ કહે છે, એવા લગવાન વાસુદેવને હું નમું છું.

ભાવાર્થ:—લોકવેદમાં પ્રસિદ્ધ તે તત્ શબ્દ થાય છે. તેને લગવાનું કહ્યા તેથી તે લગવાનું જ્ઞાન ધર્મરૂપ નથી તેમ અંશરૂપ પણ નથી પણ તે સ્વરૂપાત્મક છે. તેનું પ્રયોજન તો મોક્ષ છે. તે કહે છે કે તે વાસુદેવ છે. ભક્તિ નમન છે, નિદિધ્યાસન અન્તરંગ સાધન છે, તેથી તેનું ધ્યાન કરીએ છીએ એમ કહ્યું. અથવા તેને અમારા નમસ્કાર હો. એમ જ્ઞાનની વાત કહી. સર્વને અજ્ઞાન છે તે યોગ્ય છે, તેમાં વિરોધ ન આવવા માટે કહે છે કે જે જ્ઞાનરૂપ લગવાનની કોઈક શક્તિનું નામ માયા છે તે જગત્કર્તાની માયાથી બુદ્ધી છે. એ માયાનું કાર્ય જગતને મોહ કરવાનું છે. જગત્કર્તાની માયા તો મોહ નથી કરતી પણ જગતને વધારે છે. તે લગવદાજ્ઞાથી કર્તા પણ થાય છે, નહિ તો કરણરૂપા રહે છે. તે માયાનું સામર્થ્ય એવું છે કે તે કોઈથી જિતાતી નથી, તેને પ્રાણિમાત્ર જીતી ન શકે. આ માયાને વેદની શ્રુતિઓએ ષજાં જહિ એ વેદસ્તુતિના શ્લોકથી મારવાની પ્રાર્થના કરી છે. તે વેદો જ્ઞાનનો યોધ કરે છે, આ માયા તો બુલાવે છે, મોહ કરે છે. તેનું ફલ મોટામાં પણ દેખાય છે. તે માયાના મોહને લઈને મને લોકો જગતનો ગુરુ કહે છે. ક્રિયાશક્તિ અન્યને અધીન છે તોપણ મને જગતનો ગુરુ કહે છે, એ જ લગવાનની માયાનો મોહ સમજવો. (૧૨)

ત્યારે તો આ શક્તિ મોહ કરનારી હોવાથી પોતાના આશ્રયને પણ મોહ કરશે ! એવી શંકાના ઉત્તરમાં હવે કહે છે :

વિલજ્જમાનયા યસ્ય સ્થાતુમીક્ષાપથેઽમુયા ।

વિમોહિતા વિકત્યન્તે મમાહમિતિ દુર્ધિષઃ ॥ ૧૩ ॥

શબ્દાર્થ:—એ માયાના મોહમાં પડેલા દુર્બુદ્ધિને લીધે હું અને મારું એમ પોતાની મોટાઈ કર્યા કરે છે; તે ભગવાનની દષ્ટિના માર્ગમાં પણ આવતી લાજે છે.

ભાવાર્થ:—તે ભગવાનની માયા છે એટલે કે સ્ત્રી છે તે પોતે ભગવાનની સાથે જમણું સિદ્ધ કરવા માટે ખીજને મોહ કરે છે, એ તેના દોષને ભગવાન જાણે છે, તેથી ભગવાન સામે જોવામાં તેને લાજ આવે છે, તેથી જે ભગવત્સંમુખ જીવે છે તેને તે મોહ નથી કરતી. જે બહિર્મુખો છે તેઓની બુદ્ધિમાં મોહ કરે છે. તેનાથી મોહ પામેલા કરેલા હું અને મારું કરી લડાઈ કરે છે, કારણ કે તે બુદ્ધિને જ મોહિત કરી દે છે. (૧૩)

એમ જ્ઞાન અને તેના પરિકરને કહીને હવે આત્માને કહેવા માટે તત્ત્વોને કહે છે :

દ્રવ્યં કર્મ ચ કાલઞ્ચ સ્વભાવો જીવ એવ ચ ।

વાસુદેવાત્પરો બ્રહ્મન્ ન ચાન્યોઽર્થોઽસ્તિ તત્ત્વતઃ ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થ:—દ્રવ્ય (ભૂતાદિ), કર્મ (જન્મનું નિમિત્ત), કાલ (ગુણક્ષોભક), સ્વભાવ (પરિણામનો હેતુ) અને જીવ એ પાંચ વસ્તુ, હે બ્રહ્મન્, વાસુદેવ ભગવાનથી જુદી નથી.

ભાવાર્થ:—આ તત્ત્વ ઘણાં નથી. સર્વનું સ્વરૂપ એક જ છે. તેમાં બધાં પાંચ અંગવાળાં છે. તે પાંચનું તત્ત્વ જો ભગવાન જ હોય તો તેના કાર્યનું ખરું સ્વરૂપ ભગવાન જ ગણાય. તે પાંચ તત્ત્વોને ગણાવે છે: દ્રવ્ય એટલે અધિભૂત, સમવાયિ કારણ મહાભૂતાદિ, કર્મ જગતમાં જન્મ આપવાનું નિમિત્ત, ચક્રારથી ભૂતસંસ્કારરૂપ (અદૃષ્ટરૂપ) કર્મ લેવું, કાલ પ્રકૃતિના ગુણનો ક્ષોભક અને ચક્રાર છે તેથી નિમિત્તભૂત પણ કાલ લેવો, જે સર્વનો આધાર કહેવાય છે. સ્વભાવ પરિણામના હેતુરૂપ. જીવ લોકતા ભગવાનનો અંશ. ચક્રારથી તે અભિમાનવાળી દેવતા લેવી. તેમાં કાલ કર્મ અને સ્વભાવ “તત્ત્વદીપ નિબન્ધમાં” અમે સારી રીતે કહ્યા છે. જીવને પણ જુદો નિરૂપિત કર્યો છે. દ્રવ્ય તો અહીં કહીએ છીએ. પ્રકૃતિનું બધું કાર્ય આગળ નિરૂપણ કરાશે. એ બધા વાસુદેવથી જુદા નથી. તે દેવસ્વરૂપ હોવાથી તેનું તત્ત્વ કહેવા માટે સત્ત્વમૂર્તિ^૨ ભગવાનનું

૧. જ્ઞાનને વધતું અટકાવનાર માયા. મોહ તેના પરિકરમાં ગણાય છે.

૨. અહીં સત્તો ભાવ તે સત્ત્વ લેવું; પ્રાકૃતિના ગુણરૂપ સત્ત્વ અહીં લેવાનું નથી. એમ લખ્યે તો ભગવાન પ્રાકૃત થઈ જાય, જે સિદ્ધાન્ત વિરુદ્ધ ગણાય.

નિરૂપણ કર્યું છે. તત્ત્વતઃ કહ્યું છે તેથી અન્યપણ પ્રતીત થાય છે, છતાં અન્ય નથી. પરમાર્થથી તે એક જ છે, કારણ કે અસ્તિત્વ તેનું જ છે. આ નિરૂપણ કરેલો અર્થ અસંભવિત નથી એમ કહેવા સંબોધન બ્રહ્મન કહ્યું. તે બ્રહ્મરૂપ તમે જ છો. તમે બ્રહ્મ છો તો પછી બીજાના બ્રહ્મપણામાં સંદેહ કેમ થાય? સ્વકાર છે તેથી ધર્મનો પણ ભેદ નથી. અન્ય શબ્દથી સ્વરૂપભેદ નિવૃત્ત કર્યો. પર શબ્દથી અનુષ્ઠાન ભેદ નથી. અર્થ કહેવાથી યુક્તિ કહી. શબ્દ અને અર્થને નિત્ય સંબંધ છે, તેમાં શબ્દો અને અર્થો નિત્ય છે તે જો ભગવદ્ રૂપ હોય તો સદા એકરૂપ નિત્યપણું સિદ્ધ થાય. (૧૪)

એમ સર્વનું તત્ત્વ ભગવાન એમ ઉત્તર કહીને વિમર્શ પૂછવો છે તેનો ઉત્તર દે છે:

નારાયણપરા વેદા દેવા નારાયણાજ્ઞા: ।

નારાયણપરા લોકા નારાયણપરા મત્વા: ॥ ૧૫ ॥

નારાયણપરા યોગા નારાયણપરં તપ: ।

નારાયણપરં જ્ઞાનં નારાયણપરા ગતિ: ॥ ૧૬ ॥

શબ્દાર્થ:—નારાયણપરાયણ વેદ છે. દેવો નારાયણના અંગથી ઉત્પન્ન થયા છે. લોકો નારાયણપર છે. યજ્ઞો નારાયણપર છે. યોગનું તાત્પર્ય નારાયણમાં છે. તપ નારાયણપર છે. જ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા નારાયણ છે. બધાની ગતિ પણ નારાયણ છે.

ભાવાર્થ:—જો આ બધું ભગવાનથી જુદું હોય તો ઘણો વિચાર કરવો પડે તેમ છે. તેમ. સ્વરૂપથી,^૧ અર્થથી, સાધનથી, ફળથી અને પરંપરાથી વિચાર કરવો પડે. દ્વિતીય કાંડમાં^૨ પણ સાધનથી, કાર્યથી અને ફલથી ભગવાન જ છે; માટે કેઈ અંશમાં વિવાદ ન હોવાથી ભગવાન જ બધાનું ખરું સ્વરૂપ છે એ વાત વિચારથી સિદ્ધ થાય છે. તેમાં વેદનો વિચાર કરીએ તો તે ભગવાનના નિઃશ્વાસમાંથી^૩ ઉત્પન્ન થાય છે, પુનઃ તેમાં જ પ્રવેશ કરે છે. તેનું તાત્પર્ય નારાયણ હોય એ નિવિવાદ છે. મધ્યમાં પણ તે સ્વાર્થ દેખાડે છે. તે અર્થ પણ ભગવાન છે. તે મધ્યમાં પણ ભગવત્પરાયણ થાય છે. બીજું

૧. મૂળ શ્લોકમાં નારાયણપરા વેદા: વેદ ભગવત્સ્વરૂપ છે. વેદના અર્થરૂપ દેવો છે. ધ્રુવાદિ ભગવાનના અવયવ છે. દેવા નારાયણાજ્ઞા: એ કહ્યું. તૃતીય વૈદિક કર્મના ફલરૂપ લોક છે તે પણ નારાયણપર હોવાથી ફલ પણ નારાયણ છે. સ્વર્ગાદિલોકના સાધનરૂપ યજ્ઞ છે તે પણ નારાયણ છે. એ એક શ્લોકથી પૂર્વકાંડનો વિષય બતાવ્યો.

૨. વેદના દ્વિતીય કાંડમાં સાધન કાર્ય અને ફલ તેમાં યોગ અને તપ સાધનરૂપ છે. તપ અને યોગના કાર્યરૂપ વિજ્ઞાન છે. નારાયણપર ગતિ કહેવાથી ગતિને ફલ કહ્યું છે. તે બધાનું ફલ નારાયણ છે. એ બીજા શ્લોકનું તાત્પર્ય.

૩. एतस्य महतो भूतस्य निःश्वसितं यद्भवेदो यजुर्वेदः सामवेद इत्यादि श्रुतेः ।

વૈદિક ચાર પ્રકારનાં પદો^૧ લગવાનની ખુદ્ધિમાં રહેલા અર્થને પોતાનામાં લઈને લોકમાં પુરુષના પ્રયત્નથી પ્રકટ થતાં તથા નાશ પામતાં લગવદ્દહૃદયસ્થ અર્થને કહે છે. પછી તેનું કામ પૂરું થયું એટલે તે ચતુર્વિધ પદ નિવૃત્ત થાય છે. તે પદનો સ્વાર્થ તેા લગવાનની ખુદ્ધિમાં રહેલા અર્થને લોકોને જણાવવો તે છે. તે માટે તે પ્રયત્ન કરે છે. તેથી તે મદાદિ લગવદ્ભિપ્રેતાર્થસાધક હોવાથી લગવત્પર વેદ છે એ દેખીતું છે. તે વેદો શબ્દોથી, તેના અર્થોથી અને તેનાં નામોથી લગવાનને કહેનાર છે ? ત્યાં કહે છે કે પદો અને વાક્યોના સંબંધથી તેનો ઇચ્છિત અર્થ થઈ શકે છે. તે અર્થો વેદમાં વિધિ^૨ અર્થવાદ^૩ મન્ત્ર^૪ અને નામધેય^૫ એવા નામથી થાય છે. તેમાં વિધ્યર્થનું પુરુષપ્રવચનમાં (પ્રેરણામાં) તાત્પર્ય છે. અથવા પુરુષપ્રયત્નથી અભિવ્યક્ત થતા ભાવોમાં વિધિનું તાત્પર્ય છે. વિધેય અર્થની સ્તુતિમાં અર્થવાદનું તાત્પર્ય છે. મંત્રો પણ યાજ્ઞ્યા સિવાયના દેવતાના પ્રતિપાદનમાં અથવા સ્તુતિમાં ઉપયોગી છે.

નામધેય જ્યોતિષ્ટોમાદિ નામોમાં પણ તાત્પર્ય રહેલ છે. તે પોતા-પોતાનું કામ કરીને ઉપક્ષીણ થાય છે. તે બધાનું લગવાનમાં તાત્પર્ય છે એમ કહો તે સંભવતું નથી ! એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે દેવા નારાયણાજ્ઞાઃ સર્વ વેદ પૂર્વોક્ત ચારરૂપે પ્રવર્તતો યાગમાં ઉપયોગી છે, કેમકે વેદનો મહા-વાક્યાર્થ યાગ છે. તેમાં યાગ કરણ છે, સ્વર્ગાદિ સાધ્ય છે. હમણાં પુરુષ-પ્રયત્નથી અભિવ્યક્ત થતા યાગો દેવતાપ્રીતિને સંપાદન કરે છે. જો તેમાં દેવતાપ્રીતિરૂપ વ્યાપાર ન માનીએ તો યાગનું કરણપણું જ રહેતું નથી. અદષ્ટાદિ વ્યાપાર નથી, કેમકે યાગથી અદષ્ટ થતું નથી. થાય છે એવી કલ્પના કોઈ કરે છે તેમાં પ્રમાણ દેખાતું નથી. દષ્ટવ્યાપાર તો પ્રત્યક્ષ છે. તે યજ્ઞ કરનારો દેવતાનાં નામ લઈને દ્રવ્ય અગ્નિમાં હોમે છે, તેનાથી સ્વર્ગ મેળવે છે. દેવતાઓ ખીજાઓનું હુવિષ વિધિ વડે ગ્રહણ કરે તે કાંઈક ઉપકાર કરવાને યોગ્ય થાય છે, કેમકે લોકમાં કોઈ આપે તેને સામો બદલો આપવાની રીતિ પ્રચલિત છે. (દેવતાની પ્રીતિને વ્યાપાર) ન માનીએ તો દેવતાના ઉદ્દેશથી દ્રવ્યત્યાગને યાગમાં ન કહેવામાં આવે. આ દ્રવ્યના સંસ્કાર માટે પણ દેવતાનો ઉપયોગ છે એમ કહેવું પણ યોગ્ય લાગે છે. નિર્વાપથી લઈને તે દેવતાના સંબંધી વચનોને પ્રોક્ષણની જેમ સંસ્કારપરતા પણ સંભવે

૧. નામ ક્રિયા નિપાત અને ઉપસર્ગ એ ચાર, એનાથી અર્થને કહેનાર છે.

૨. પ્રયોજનવાળા અર્થનું વિધાન કરે તે વિધિ કહેવાય. વિધિરત્યન્તમપ્રાપ્તે इत्यादि.

૩. વાયુવૈ ક્ષેપિષ્ઠા દેવતા ઇત્યાદિ વાયુની સ્તુતિરૂપ અનુવાદ છે તે ત્રિધા છે.

૪. બહિર્દેવસદનં યામિ ઇત્યાદિ પ્રયોગ સમવેત મંત્રો અર્થને કહેનારા છે.

૫. ઉદ્ધિદા યજેત ચિન્નયા યજેત ઇત્યાદિમાં ઉદ્ધિદાદિ યજ્ઞનાં નામો છે.

છે. જો કે દેવતાપદમાં ચતુર્થી વિભક્તિ છે, પણ તે તાદર્થ્ય ચતુર્થી નથી, કેમકે તે ઉપપદ વિભક્તિ છે. દેવની પ્રીતિ પણ અનિત્ય છે, કેમકે તે પ્રીતિ આપવાથી થઈ હતી તે ન આપવાથી જતી રહે, તેથી દેવાઃ સ્વાર્થા ન સાધવઃ, એ મજન્ટિ યથા દેવાન્ દેવા અપિ તથૈવ તાન્, એ ન્યાયથી યાગ કર્યા પછી તે યજમાન તો ધણું જીવે તો દેવોને તેનું સ્મરણ કરાવનાર કોઈ ન રહે. એટલે અનિત્ય પ્રીતિવાળા તેને મરણ વખતે ભૂલી જાય, તેથી સ્વર્ગાદિ ન મળે. કોઈ સ્મારકની કલ્પના કરીએ તો તેમાં ગૌરવ છે, કેમકે ચતુર્થી નિરર્થક ન થવા માટે તેનો અર્થ કહેવો જોઈએ તે બીજે સિદ્ધ છે, અને તેથી સંપ્રદાન અર્થ લઈએ. દેવતાનો યાગમાં ઉદ્દેશ પ્રસિદ્ધ છે. યસ્યૈ દેવતાયૈ હવિર્ગૃહીતં સ્થાત્ ત્યાં અગ્નયે જુષ્ટં નિર્વપામિ इत्यादिમાં અગ્નયે ત્યાં તાદર્થ્ય ચતુર્થી છે, કેમકે ત્યાં નમઃ સ્વસ્તિ સ્વાહા પદ નથી. યાગમાં તો સ્વર્ગ ફલરૂપ છે, કેવળ દેવતાનો ઉદ્દેશ નથી. બીજા પણ અવાંતર વ્યાપાર કહેવાના હોઈને નમઃ સ્વસ્તિસ્વાહાસ્વધાલંબણયોગાચ એ ઉપપદ વિભક્તિનું વ્યાકરણમાં પાણિનિએ સૂત્ર આંખ્યું છે. માટે તે ઉપપદ વિભક્તિથી અહીં ચતુર્થી સ્વાહાના યોગમાં છે. તેના યોગથી અહીં પ્રીતિ છે, તે નિત્ય હોવાથી ઉપર કહી અડચણ અહીં આવતી નથી. ત્યાં કહે છે કે અહીં પ્રીતિને વ્યાપાર^૧ ન માનો; તે તો બીજાનો ધર્મ છે, તે સ્વર્ગને મેળવી ન આપે. દેવો તો સ્વર્ગના અધિકારી હોવાથી સ્વર્ગરૂપ ફલને તેઓ આપી શકે. દ્રવ્ય આપવાથી દેવતા પ્રીતિ કરે તેને વ્યાપાર માનવો જોઈએ. તે દેવતા નિત્ય છે, ચેતન છે, જેને જેવું ફલ દેવું તે આપવાને સમર્થ છે. પરંતુ તે અપુરુષાર્થરૂપ હોવાથી પુરુષને ઇચ્છિત નથી તેથી યાગ^૨ અન્યથાસિદ્ધ થતો નથી. તેથી મધ્યમાં દેવતા પરત્વેમાં પણ તે દેવતાઓ ભગવાનના શ્રીઅંગમાં રહેનારી હોવાથી દેવોને ભગવત્પરતા છે, તેથી કહ્યું દેવા નારાયણાજ્ઞાઃ। અંગની સેવા કરનારને અંગમાં મતલબ હોતી નથી પણ અંગીમાં હોય છે. જો કે અહીં અંગજ કહ્યા તેને અંગરૂપ કહેવા જોઈએ, પરંતુ અહીં તો ભગવદ્વિગ્રહ જ અંગ છે, એટલે દેવોને અંગજ કહ્યા. પ્રીતિ પક્ષમાં પણ દૃષ્ટ ફલ છે તેથી અને પ્રામાણિકતાથી સ્મરણાદિની કલ્પનામાં ગૌરવરૂપ દોષ નથી આવતો. જ્યાં દેવતા વ્યાપારરૂપ કહ્યા ત્યાં સ્વર્ગાદિ ઉદ્દેશ્ય છે. તે સ્વર્ગથી લોક લો કે આત્મસુખ લો,

૧. તજ્જન્યત્વે સતિ તજ્જન્યજનકો વ્યાપારઃ આંખથી દેખતાં દર્શનરૂપ ફલનો જનક એ વ્યાપાર કહેવાય, જેનાથી ઉત્પન્ન થાય તેજ્જન્ય ફલનો જનક એ વ્યાપાર કહેવાય.

૨. અન્યથાસિદ્ધઃ અવશ્યનિયતપૂર્વવર્તિનઃ કાર્યસંભવે તત્સહભૂતઃ। જેમ અવશ્ય નિયત પૂર્વ દેહાદિથી ઘટ થાય છે તેની સાથે રહેલ દંડત્વ ઘટ પ્રત્યે અન્યથાસિદ્ધ કહેવાય. આ વાત ગત દ્વિતીય અધ્યાયમાં સિદ્ધેઽન્યથાર્થે ન ચતેત તત્ર પરિશ્રમં તત્ર સમીક્ષમાણઃ ત્યાં બતાવેલ છે.

તેનાથી ભગવદીયપણું વ્યભિચરિત થતું નથી, કેમકે લોક પણ ભગવદવયવ છે. મોક્ષ પણ અસ્યૈવાનન્દસ્યાન્યાનિ ભૂતાનિ માત્રામુપજીવન્તિ એ શ્રુતિથી અમૃત પણ ભગવદાનંદ છે. તે યાગ કરનારને સ્વર્ગોદિસંપાદનમાં ભગવાદાનંદના ઉપજીવક છે. એમ સ્વર્ગોદિ લોક અવાંતર છે: તેથી તજ્જન્ય સુખ પણ ભગવત્પર છે. એમ સ્વર્ગોદિલોક અવાંતર ફલ અને આત્મસુખ મહાફલ, એને માટે પ્રવૃત્ત થયેલ યોગ ભગવત્પર છે એ વાત શંકા વગરની છે; તેથી વેદના વાક્યાર્થના કથનમાં પણ ભગવત્પર તે વાક્યો છે એમાં વિવાદ નથી; તેથી ભગવત્પરતા વેદની વિચારી. હવે પુરાણની ભગવત્પરતાનો વિચાર કરવાનો રહ્યો, તે તો ઇતિહાસપુરાણ વેદાનાં પશ્ચમો વેદ ઇતિહાસ (મહાભારતાદિ) પુરાણો વેદમાં પાંચમો વેદ છે એમ કહ્યું છે, તેથી તેનો વિચાર વેદના વિચારમાં આવી ગયો, છતાં કેઈ એમ કહે કે તે તો પાંચમો કહ્યો તેથી ચાર વેદમાં ન ગણાય, તેથી અહીં પાશ્ચિક દોષ ગણી તેનું તાત્પર્ય ભગવાનમાં છે એ વાત કહે છે. પુરાણમાં ચાર અર્થો સાંખ્ય, યોગ, પશુપતિમત અને વૈષ્ણવમત એ વર્ણવ્યા છે. તેમાં છેલ્લો વૈષ્ણવમત તો વૈદિક હોવાથી તેમાં શંકા નથી. યોગ ચિત્તવૃત્તિના નિરોધરૂપ છે. તે સ્વતઃ અપુરુષાર્થરૂપ છે, છતાં પુરુષાર્થના સાધનરૂપ છે. તેમાં વેદવિરુદ્ધાર્થની કલ્પના કરવાની નથી, કેમકે નહિ તો યોગ અપ્રમાણ ગણાશે. અણિમાદિ આઠ સિદ્ધિઓ તેનું મુખ્ય ફળ નથી, એમ માનીએ તો તે મોક્ષ આપનાર નહિ હોવાથી યોગશાસ્ત્ર જ નહિ રહે. સિદ્ધિઓ તો ભગવાનમાં અન્તરાયરૂપ હોવાથી કાર્યનિર્ગમના કારણરૂપ છે એ આગળ કહેવાશે. તેથી મોક્ષને સાધતો પણ યોગ ભગવાનમાં ચિત્તની એકાગ્રતા સિદ્ધ કરીને ભગવાનને સાધે છે, કેમકે તેમાં સખીજ નિર્ખીજ ધ્યાન ભગવાનના ચરણારવિદનું થાય છે. તેથી મળ અવાંતર વ્યાપાર કહેવાની ઇચ્છાએ કરી પૂર્વ જેમ ભગવત્પ્રીતિ અવાન્તર વ્યાપારરૂપ છે, એમ યોગ ચિત્તને સંસ્કાર કરે છે તોપણ ફલ તો ભગવાનને અધીન હોવાથી ભગવાનના મુખ તરફ તેને જોઈ રહેવું પડે છે. યોગ: એમ બહુવચન મૂળમાં કહ્યું છે તેથી બધા યોગના લેદો ભગવત્પર છે એ વાત આગળ ૩જ સ્કંધમાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે. તે ભગવત્પ્રાપ્તિના ઉપાયરૂપ છે તેથી સામાન્ય રીતે યોગની ભગવત્પરતા તો વિવાદ વગરની છે. તપ તો ભગવાનને ઉપયોગી છે. અને દેહેન્દ્રિયનું સંપાદક હોવાથી ભગવત્પર એમ ન માનીએ તો તપમાં કલેશ છે તે કલેશ પુરુષાર્થ પર્યવસાયી ન થાય. પશુપતિમત તો તપમાં જ ઉપક્ષીણ થાય છે. જ્ઞાન એ પ્રકારનું છે: ઉપનિષત્પ્રતિપાદ અને સાંખ્યશાસ્ત્રથી સિદ્ધ. તે બંને જો કે પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. ઔપનિષદ્જ્ઞાન સર્વ ભગવત્પર છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે તેથી આત્મારૂપે સર્વવિષયક છે. સાંખ્યજ્ઞાન સર્વની વ્યાવૃત્તિ કરીને આત્માને કહેનાર છે, તોપણ પ્રથમ જ્ઞાનમાં પ્રવૃત્ત થાય તેને આત્માનાત્મસંસ્કારથી

બુદ્ધિ પાડીને આત્મા જણાવવો એ તેનું મુખ્ય કાર્ય છે. એમ ન માનો તો સર્વને આત્માપણું કહેવું એ આત્માના અજ્ઞાનથી અશક્ય થઈ પડે. જ્ઞાનીનું તાત્પર્ય જ્ઞેયમાં હોય છે. તે જ્ઞેય અહીં નારાયણ છે, કેમકે તે આત્મા છે, સર્વ છે અને બ્રહ્મ છે. ગતિ પણ પહેલાં કહી તેમ ભગવત્પર જ છે. તે ગતિ બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ છે. તે જ કહ્યું છે કે વિન્દન્તિ હિ બ્રહ્મગતિં ગતક્રમાઃ (બ્રહ્મરૂપ ગતિને મેળવે છે, છતાં તેમને કલેશ થતો નથી.) (૧૫-૧૬)

એમ વિમર્શ કહીને ચદ્રૂપમ્ ઇત્યાદિ છ પ્રશ્નો આગળ વિસ્તારથી કહેશે તે પહેલાં ચદ્વિજ્ઞાનં ઇત્યાદિ ચાર પ્રશ્નોનો ચાર શ્લોકથી ઉત્તર આપે છે:

તસ્યાપિ દ્રષ્ટુરીશસ્ય કૂટસ્થસ્યાચિલાત્મનઃ ।

સૃજ્યં સૃજામિ સૃષ્ટોઽહમીક્ષયૈવામિચોદિતઃ ॥ ૧૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—દ્રષ્ટા ઇશ્વર કૂટસ્થ સર્વના રૂપ તે ભગવાનની જ્ઞાનદૃષ્ટિથી પ્રેરેલો હું તેને સરજવાનું છે તે ઉત્પન્ન થઈને સરજું છું.

ભાવાર્થઃ—તેમાં પ્રથમ ચદ્વિજ્ઞાનં એ પ્રશ્નનું ઉત્તર કહે છે: આ જ્ઞાન જગદ્રૂપ કાર્યના ઉપાય તરીકે છે. તેથી પૂર્વે આત્મરૂપ મોક્ષના ઉપાય તરીકે જ્ઞાન કહ્યું છે તેનાથી આ ગતાર્થ નથી. પ્રશ્ન એવો છે કે જેનાથી વિજ્ઞાન થાય છે તે ચદ્વિજ્ઞાન કહેવાય, માટે તે પ્રશ્નની પહેલાં તેનું વિજ્ઞાન કહેવું બેધએ. ઉપાદાનના વિષયરૂપ પ્રથમ જ્ઞાન અને તેના સાધક પ્રકાશથી સાધનજ્ઞાન, એ બંને જ્ઞાન ભગવાનમાં છે. તે જ કહે છે: તે ભગવાનને જે સરજવાનું છે તે તેની પ્રેરણાથી હું સરજું છું, એવો શ્લોકનો સંબંધ છે. તેને સરજવાનું કારણ કહે છે કે તે દ્રષ્ટા છે. વિશ્વરૂપ કાર્ય ભગવાનનું સ્વભવ છે. તે જ દ્રષ્ટા હોવાથી દ્રષ્ટા જ કાર્ય કરી શકે. કેવળ જ્ઞાન માત્રથી કાર્ય ન કરી શકાય; તેથી તે ઇશ છે તે સર્વ કરી લે. ત્યાં શંકા કરે છે કે ભગવાનમાં ક્રિયા-જ્ઞાનશક્તિ છે પરંતુ, વ્યાપાર કરતાં કલેશ થાય તો આત્મામાં વિકાર થઈ જાય તેથી, ભગવાનમાં કર્તૃત્વપણું સંભવે નહિ ! એવી શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે કૂટસ્થ છે. તે સર્વ કરે તો પણ કૂટસ્થ જ રહે છે; તેમાં વિકાર થતો નથી, જેમ કામધેનુ કલ્પવૃક્ષ અને ચિતામણિ અથવા યોગી જેમ મનથી સરજે છે. તેથી કૂટસ્થ હોય તે જ કર્તા થઈ શકે, તેથી પણ તમે શંકા કરો છો તેવું કાંઈ ભગવાનમાં વિકાર આવી શકે તેવું નથી. ત્યાં વળી કહે છે કે ભગવાન સૃષ્ટિ કરવાને યોગ્ય નથી, કેમકે પ્રયોજનનો તેમાં વિરોધ આવે. તે જ બતાવે છે કે તે કરે તો પોતાને માટે અથવા જીવને માટે જગત કરે. પોતાને માટે કરે અને જીવને ઉત્પન્ન ન કરે તો ભક્તિમાર્ગનો વિરોધ આવે; બધા માર્ગોનો વિરોધ થાય. બંધ મોક્ષ ન હોવાથી વિચિત્રતા કે અજ્ઞાન ન થાય, તેથી ઉભયને માટે કરે

છે. અથવા કેવળ જીવને માટે જગત કરે છે એમ માનવું ભેદાયે. તેમાં પોતાના અંશ કરે તો પોતાનું આનંદપૂર્ણપણું જતું રહે. પરાર્થ કરે તો વૈષમ્ય અને નૈર્ઘણ્ય રૂપદોષ લગવાનને લાગે! તે શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે લગવાન બધાના આત્મા છે; તેથી આત્માની સૃષ્ટિમાં વૈષમ્યાદિ દોષ નથી હોતા. તેમ આનંદાદિનો વિરોધ પણ નથી, કેમકે અખિલ^૧-રૂપ તે જ છે. જે આત્માઓ ખિલ ન થાય તેમને માટે સૃષ્ટિ કરે છે. ઉપલોગ પણ સંપાદન કરે છે, તેથી પોતાના પૂર્ણ આનંદના પણ તે આત્મા છે. લોગ કરીને તેમાં વધારો કરે છે, તો પણ તેમાં અનિષ્ટપણું કે ન્યૂનતા આવતાં નથી. તેથી બંને પ્રકારની સૃષ્ટિ લગવાન કરી શકે તો પણ ઈશ્વર છે તે ભક્તિમાર્ગની વ્યવસ્થા કરવા માટે મને ઉત્પન્ન કરી નેવના ઈસારાથી મને જણાવી મારા દ્વારા સર્વ સરજીને પોતે તો મૂળ રૂપે જ રહ્યા, ત્યારે મેં તેમને સરજવાનું હતું તે સરજ્યું, પરંતુ તેમાં જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ ભેદાયે તે લગવાન પાસેથી લઈને મેં કર્યું છે. ઈક્ષ્યા દષ્ટિથી પ્રેરણા કરવાથી મને અલય પ્રાપ્ત થયું. (૧૭)

ઉપરના શ્લોકમાં સામાન્ય રીતે લગવાન આ જગતના આધાર છે તથા નિયામક છે તે વાત કહી, પરંતુ તેનું કારણ શોધવાનું છે કે લગવાન તમને કે બીજાને કેમ ઉત્પન્ન કરે છે? વળી આત્મા તો એક છે તેમાં એક તો તાબેદાર અને બીજા તેનો નિયામક એ કેમ સંભવે? ત્યાં કહે છે:

સત્ત્વં રજસ્તમ ઇતિ નિર્ગુણસ્ય ગુણાસ્ત્રયઃ ।

સ્થિતિસર્જનિરોધષુ ગૃહૌતા માયયા વિભોઃ ॥ ૧૮ ॥

કાર્યકારણકર્તૃત્વે દ્રવ્યજ્ઞાનક્રિયાશ્રયાઃ ।

બઘ્નાન્તિ નિત્યદા સુક્તં માયિનં પુરુષં ગુણાઃ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—લગવાન જગતની સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ અને સંહારને માટે પોતે નિર્ગુણ છતાં માયા વડે સત્ત્વ, રજ અને તમોગુણને ધારણ કરે છે, કેમકે તે તેમ ગુણ ગ્રહણ કરવામાં સમર્થ છે.

૧ અહીં 'અખિલ'પદ લખ્યું છે. તે તો વસ્તુ હોય અથવા જીવ હોઈ શકે. તે બંને લગવાનમાં ન હોવાથી આનંદાદિ વિરોધ કેમ ન થાય? ત્યાં કહે છે કે અહીં સર્વાદિ પદાર્થો કલા નથી અને ભક્તિ શબ્દ મૂક્યો છે તેમાં ખિલ એટલે ઓછું-એ ઓછાપણું તો આનંદ ન હોય અથવા સર્વરૂપ ન હોય તો થાય. લગવાન ખિલ નથી, એમ કહેવાથી સર્વરૂપ અને આનંદરૂપ હોવાથી તેના સ્વરૂપમાં આનંદાદિનો વિરોધ નથી; તેથી જ કહ્યું કે પોતાના પૂર્ણ આનંદના પણ આત્મા છે, એથી આનંદને વધારો છે.

ભાવાર્થ:—અવસ્થિતેરિતિ કાશકૃત્સ્ન:—તે તે અવસ્થામાં રહેલ પ્રહ્લ જ તે તે શબ્દથી વ્યવહાર થાય છે. એવો કાશકૃત્સ્નનો મત છે તે અહીં સિદ્ધ થશે. જેમ કરોળિયો પોતે મોઢામાંથી એક લાળ બહાર કાઢે છે તે ગૌણ હોવાથી ગુણ શબ્દથી તેનો વ્યવહાર કરાય છે. લગવાન સચ્ચિદાનંદ છે તેમાં સત્માંથી સત્વ થયું. કેવળ ચિદ્રૂપથી નીકળ્યું તેમાં ક્રિયાશક્તિ મુખ્ય હોવાથી અને સદાનંદન હોવાથી રજઃ શબ્દવાચ્ય રજોગુણ થયો. આનંદ નામના અંશથી તમ થયું. તે ભગવદ્રૂપ જ ભગવાને ઉત્પન્ન કર્યાં. તે ગુણો પ્રથમ ભગવાનમાં ન હતા. પહેલાં હોય તો ભગવાનથી જુદા ગણાય. જેમ કાપુસમાં સૂત્ર નથી પણ તે પાછળથી કપાસના અવયવો પૂર્વાપર ભાવને પામે તેમાંથી સૂત્ર થાય છે, તેમ ભગવાનમાંથી જેમ જેમ કામ પડ્યું તેમ તેમ ગુણો થયા, એટલે ભગવાન નિર્ગુણ કર્યાં. જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લયને માટે પોતે તે ગુણો સ્વસ્વરૂપમાંથી કાઢયાં. તેનું ગ્રહણ પણ માયાથી કર્યું. આ માયા જગત્કર્ત્રી છે, મોહ કરનારી નથી, કેમકે તે વિભુની માયા છે. તે સર્વરૂપ ભગવાનની શક્તિ છે. સર્વ રૂપમાં ભગવાનના સંબંધથી સર્વની પ્રતિકૃતિરૂપા માયા છે. ભગવાન જગત કરે તેમાં તે કરણરૂપા છે. તે કરણાંશ માયાનો છે. કરણરૂપથી નીકળેલા ગુણો માયાએ ગ્રહણ કર્યાં: તે ગુણો તેના પુત્રો હોય તેમ માયાને તાબે રહે છે, તેથી ભગવાનના અંશરૂપ જે ભવ તે માયામાં અથવા માયાના કાર્યમાં રમવાની ઈચ્છા કરે તેને તે બાંધે છે. તે કહે છે કે કાર્ય એટલે અધિભૂત દેહ, કારણ અધ્યાત્મ ઇન્દ્રિયો, કર્તા આધિદૈવિક-અન્ત:કરણ, તેનો ભાવ કાર્યકારણકર્તૃત્વ કહેવાય. એટલે તે સંઘાત દેહ નામથી બોલાય છે. ભવને દેહનું તે નિમિત્ત છે. જેમ કેવળ ભવ હતો તે આથી દેહરૂપવાળો થયો. તે ગુણો માયાએ ગ્રહણ કરીને પોતાની પાસે રાખ્યા છે. તે કહે છે કે દ્રવ્ય એટલે અધિભૂત, જ્ઞાન અધિદૈવ અને ક્રિયા અધ્યાત્મરૂપા. તે આધિ-ભૂતાદિ ત્રણના આશ્રય એક એકનો એક આશ્રય છે. તે પોતપોતાના આશ્રયમાં ભવને બાંધે છે. આધ્યાત્મિકતાને છોડીને કેવળ તે થઈ શકતા નથી, પણ સર્વદા તેને બંધનમાં રાખે છે. બાંધવામાં કારણ તેને માયાનો સંબંધ છે. સંબંધ માત્ર જ કારણ હોય તો ભગવાનને પણ સંબંધ હોવાથી તેને બાંધે, પણ તે ગુણો તો ‘હું છું’ એમ અભિમાન કરે તેને બાંધે છે. તેને સાધનપણાથી કામને માટે ગ્રહણ કરે તેને તે માયા બંધન કરતી નથી, પણ જે તેમાં સ્વતંત્રતા દેખાડે છે: ‘તેનો પતિ હું છું’ તેને તે માયા બાંધે છે, પણ કરણરૂપે કાર્યને માટે ગ્રહણ કરનારને તે બાંધતી નથી. તેથી ગુણમાં બંધાયો તે તાબેદાર, ગુણનો કર્તા તે નિયામક, એમ એકમાં બે રૂપ થવાનું કારણ માયા કહી. (૧૮-૧૯)

એમ જીવ અને પ્રહ્લલાવનો ભેદ કહ્યો. એમ સામાન્ય ઉત્તર તો આપ્યો, હવે યદાચાર૦ વગેરે પ્રશ્નોનો વિશેષરૂપે ઉત્તર આપે છે:

સ एष भगवांल्लिङ्गैस्त्रिभिरेभिरधोक्षजः ।

स्वलक्षितगतिर्ब्रह्मन् सर्वेषां मम चेश्वरः ॥ ૨૦ ॥

શબ્દાર્થ:—જે માયાને વશ કરનાર છે તેને આ ત્રણ ગુણોથી કોઈ જાણી શકતું નથી. હે પ્રહ્લન! જેને ભક્તો જ જાણી શકે છે, તે બધાના અને મારા ઇશ્વર છે.

ભાવાર્થ:—માયા અને તેનાં કાર્ય દ્રવ્યજ્ઞાનાદિ તે વિશેષ આધાર છે, જ્યારે ભગવાન સામાન્યાધાર છે. તેનો ઉત્તર આપીને તે માયાવાળા કહેવાય છે તેથી વિશેષાત્મા પણ છે. તેથી ચત્પર એ પ્રશ્નોનો ઉત્તર બાકી રહ્યો. નિયામકનું દર્શન કરે ત્યારે આ તો પહેલાં મારા આત્મા છે એવું જ્ઞાન થતાં નિયમન નહિ થઈ શકે, તેથી તે ત્રણ ગુણો એને જાણતા નથી એમ કહ્યું છે; જે કે તે આત્મા જ આ છે. જે સદા છે તે જ બંધાયો છે, તોપણ સદા ભગવાન છે. આ તો ગુણો છે, જેનાથી ભગવાન જણાય. એ સ્વરૂપથી બહાર નીકળ્યા ત્યારે ધુમાડાની જેમ લોકમાં પોતાને પ્રસિદ્ધ કરે છે; બીજાને પોતાનું સ્વરૂપ દેખાડે છે. તે બંધનરૂપ ત્યારે થતા નથી. બીજા કોઈથી તો જીવ બંધાતો નથી. ગુણો તો ત્રણ જ છે. તે ભગવાનને બાંધતા નથી તેનું કારણ ભગવાન અધોક્ષજ છે. તે જે ગુણોને જુએ અથવા તેની કૃતિમાં વ્યાપ્ત થાય તો તેને બાંધે, પણ તે તો ભગવાનમાં અસંભવિત છે; તેથી ભગવાનની ગતિને કોઈ જાણતું નથી. અથવા જે બંધાયા નથી તે જ તેને જાણે છે. ખરી રીતે તો ભગવાનની આગળ પાછળ ભક્તો સાથે જ હોય છે, એ નિશ્ચય છે. તેથી નારદને બ્રહ્મન સંબોધન આપ્યું છે કે તમે તેવા છો, છતાં તમારા અને મારા તથા બીજાના ભગવાન નિયન્તા છે, એ વાત સિદ્ધ કરી. (૨૦)

એમ ચાર પ્રશ્નો કહીને હવે છ પ્રશ્નો યદૂપ૦ ઇત્યાદિ કર્યા તેનો ઉત્તર આપે છે:

કાલં કર્મ સ્વભાવં ચ માયેશૌ માયયા સ્વયાં ।

આત્મન્ યદ્દ્વચ્છયા પ્રાપ્તિં વિબુભૂષુરુપાદદે ॥ ૨૧ ॥

શબ્દાર્થ:—હે આત્મન, માયાના ઇશ પોતાની માયા વડે કાળ, કર્મ અને સ્વભાવ એની મેળે આવ્યા તેને પોતે જગદ્રૂપે થવા માટે પ્રહુણુ કર્યા.

ભાવાર્થ:—આ છ પ્રશ્નોમાં ત્રણનો ઉત્તર આ અધ્યાયમાં આપ્યો, જ્યારે ત્રણનો આગળના અધ્યાયમાં ઉત્તર મળશે. તેમાં પ્રથમ યદૂપ૦ એ પ્રશ્ન

કર્યો છે તેનો ઉત્તર આપે છે. સ્વભાવથી જે થશે તે આગળ કહેવાશે. જે રૂપો દેખાય છે તેનાથી આ કાળ કર્મ અને સ્વભાવરૂપ બુદ્ધ છે. તે બધાનો આધાર તો તત્ત્વો છે. તેની સાથે લગવાનથી આ કાળાદિ સૃષ્ટિ થઈ છે. તેમાં સર્વ જગતમાં કાળ કર્મ અને સ્વભાવ જણાય છે તે લગવાને તેને પહેલાં ગ્રહણ કર્યા તેથી જણાય છે. એ કાળ કર્મ અને સ્વભાવ એ લગવાનનાં વિશેષ રૂપો જ છે; એ અક્ષર બ્રહ્મના ભેદો છે. તે સર્વત્ર ભ્રમણ કરી રહ્યા છે. તે ફરતા ફરતા લગવાન પાસે આવ્યા ત્યારે લગવાને તેને ગ્રહણ કર્યા ને કરણ-કોટિમાં રાખ્યાં. ત્યાં તો માયા છે તેણે તેને રાખ્યા, પણ અહીં માયા કરણ-રૂપા છે, કર્ત્રી નથી. તે પણ વ્યામોહિકા નથી, પણ લગવાનની પોતાની છે. લગવાન માયાને વશ રાખનાર છે, પરંતુ માયામાં માયારૂપ નથી થયા. આ સૃષ્ટિમાં જીવને બંધનમાં અને ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લયમાં ગુણોનો ઉપયોગ છે; પોતાને અનેક રૂપ થવામાં ગુણનો ઉપયોગ નથી. વિશેષ રૂપ થવાને ઇચ્છતા લગવાને તે ગુણોને ગ્રહણ કર્યા. પછી તેને માયાએ ગ્રહણ કર્યા ત્યારે તે માયાના તાબામાં આવ્યા. (૨૧)

તેથી તેનો નિયોગ કહે છે:

કાલાદ્ ગુણવ્યતિકરઃ પરિણામઃ સ્વભાવતઃ ।

કર્મણો જન્મ મહતઃ પુરુષાધિષ્ટિતાદભૂત્ ॥ ૨૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—કાળથી ગુણનો સંબંધ થયો, સ્વભાવથી ગુણનો સંબંધ થતા તે પરિણામવાળા ગુણો થયા. કર્મોને ગુણોનો સંબંધ થતાં મહત્ત્વનો જન્મ થયો. તે બધામાં પુરુષે પ્રવેશ કર્યો ત્યારે થયું.

ભાવાર્થઃ—પહેલાં ગુણોને માયાએ રાખ્યા, પછી કાલાદિ ત્યાં આવ્યા તે પણ ગુણોમાં પ્રવિષ્ટ થયા; તેથી કાળને ગુણોનો સંબંધ થયો. પછી સ્વભાવનો સંપર્ક થયો ત્યારે તેનું પરિણામ આવ્યું તે ત્રણ ગુણના કાર્યરૂપ જન્મ રૂપે પરિણમ્યું; એથી સૃષ્ટિ પણ ત્રણ ગુણથી ત્રિપ્રકાર થઈ. કાળને ગુણોનો સંપર્ક થયો તેમાં ભૂત ભવિષ્યત્ અને વર્તમાન નામના ત્રણ ભેદ થયા તે સંવત્સર-રૂપે થયો. તેમાં જ્યારે સ્વભાવ પેઠો ત્યારે અધિક થવો જોઈએ તેથી જડાદિ વસ્તુઓ થઈ. ઘડા ફરડાં વગેરે તે કાળમાં પરિણમ્યાં. સ્વભાવ મળવાથી તેટલું થયું. તેમાં જ્યારે કર્મ પેહું ત્યારે ત્યારે જીવને રહેવા લાયક દેહાદિનો જન્મ થયો. તે બધાં થયાં તેમાં પુરુષનું અધિષ્ઠાન તો સર્વમાં સમજવું; તો પણ પરિણામ તો મહત્ત્વનો જન્મમાં આવ્યું. તેનું બીજું નામ ન હતું, પણ સ્થૂળ હતું તેથી મોટું તત્ત્વ જાણી તેને મહત્ત્વ કહ્યું છે. (૨૨)

એમ એક જીવને કાળ, કર્મ સ્વભાવ વડે દેહનો સંબંધ થયો. ભગવાનની પ્રેરણાથી ગુણો મહત્તરવને લાગુ પડ્યા, તે હવે કહે છે:

મહતસ્તુ વિકુર્વાણાત્ રજઃસત્ત્વોપબૃંહિતાત્ ।

તમઃપ્રધાનાત્ત્વભવદ્ દ્રવ્યજ્ઞાનક્રિયાત્મકઃ ॥ ૨૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—મહત્તરવમાં ગુણો પેદા અને ભગવાને પ્રેર્યા ત્યારે મહત્તરવ પણ વિકારવાળું થયું. તેમાં રજોગુણ સત્ત્વગુણ ગૌણ, અને તમોગુણ મુખ્ય છે, એવો દ્રવ્ય જ્ઞાન અને ક્રિયાત્મક પદાર્થ ઉત્પન્ન થયો.

ભાવાર્થઃ—કાળ, કર્મ અને સ્વભાવને ગુણોનો સંબંધ થતાં તેમાં વિકાર ઉત્પન્ન થયો. તેમાં રજોગુણ અને સત્ત્વગુણ તો સહાયક થયા અને તમોગુણ પ્રધાન થયો. તેમાંથી ત્રણ ગુણવાળો પદાર્થ થયો તે દ્રવ્ય જ્ઞાન અને ક્રિયારૂપ એક જ પદાર્થ થયો. (૨૩)

તેનું નામ નીચેના શ્લોકથી કહે છે:

સોઽહંકાર ઇતિ પ્રોક્તો વિકુર્વન્ સમમ્ભૂત ત્રિધા ।

વૈકારિકસ્તૈજસશ્ચ તામસશ્ચેતિ ચદ્વિદા ॥

દ્રવ્યશક્તિઃ ક્રિયાશક્તિર્જ્ઞાનશક્તિરિતિ પ્રમૌ ॥ ૨૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—હું પ્રભો! એ ત્રણ પદાર્થ એકરૂપે થયા તે અહંકાર કહેવાયો. તેમાં વિકાર થતાં સાત્ત્વિક રાજસ અને તામસના ભેદથી દ્રવ્યશક્તિ ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિ એવા તેના ભેદો થયા.

ભાવાર્થઃ—પહેલાં તો સ્થૂળ એક જ કાર્ય ઉત્પન્ન થયેલ તેને ભગવાને મહાન કહ્યું. આ તત્ત્વનો પેદા કરનાર બાપ તો મહાન છે. તે મોટાનો પુત્ર થયો તેનો તેને અહંકાર થયો. બીજા નામની તેને ખબર ન હતી. તેણે પોતાને અને પ્રકૃતિને જોયાં. તે બન્નેનો નામમાં ઉપયોગ કર્યો, એટલે અહંકાર કહ્યો. તેના બાપે અહંકાર નામ કહ્યું. તે પણ પ્રથમને થયું છે તેમ, કાલ કર્મ અને સ્વભાવનો સંબંધ થવાથી વિકૃત થયું. ગુણોને પ્રધાન ગુણભાવમાં કોઈ નિયામક ન હોવાથી તેણે સ્વતંત્ર રીતે પોતાના સ્વતંત્ર આધારને ત્રણ પ્રકારે વહેંચ્યો. તેના ભેદો સાત્ત્વિક રાજસ. તેના અવાંતર ભેદ પણ ચંકાર છે તેથી લેવા. એમ તામસનું પણ સમજવું. એથી અહંકાર ત્રણ ભેદવાળો કહેવાયો. તેનું પોતપોતાના કાર્યનું સામર્થ્ય કહે છે કે તામસ અહંકારમાં દ્રવ્યજનન-સામર્થ્ય છે. તે દ્રવ્યને ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી તેનું ગૌણ નામ દ્રવ્યશક્તિ છે; દ્રવ્ય કરવામાં શક્તિ છે જેની. એમ રાજસ અહંકાર ક્રિયાશક્તિનું ઉત્પાદન

લગવાનની

કરનાર હોવાથી તેનું ગૌણ નામ ક્રિયાશક્તિ છે. સાત્ત્વિકાહંકારનું નામ જ્ઞાન-શક્તિ છે. હે “પ્રભો” એમ સંબોધનથી એ સૂચવ્યું કે તમારો અહંકાર જ્ઞાન-શક્તિરૂપ છે. (૨૪)

આ ત્રણ કાલ કર્મ સ્વભાવના સંબંધવાળા છે, સૃષ્ટિ કરનાર છે, તેમાં પ્રથમ તામસ અહંકારને કહે છે:

તામસાદપિ ભૂતાદેવિકુર્વાણાદભૂત્તમઃ ।

તસ્ય માયાગુણઃ શબ્દો લિઙ્ગં યદ્ દ્રષ્ટદ્રશ્યયોઃ ॥ ૨૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—ભૂતાદિ એટલે તામસ અહંકારથી વિકૃતિ થઇને આકાશ થયો તેનો માત્રાગુણ શબ્દ થયો, જે દ્રષ્ટા અને દ્રશ્યને કહેનારું લિંગ છે. શબ્દથી બને જણાય છે.

ભાવાર્થઃ—તામસ અહંકારનું ભૂતાદિ એવું બીજું નામ છે. પૃથ્વીથી આકાશ સુધીનાનું સામાન્ય નામ ભૂત છે. ભૂત એટલે થયેલું. એ ભૂતો તામસ છે, તેથી જે તામસ થાય છે તે ભૂતો કહેવાય છે. તેનું આદિકારણ તે ભૂતાદિ એટલે અહંકાર છે. તે પણ જ્યારે વિકૃત થાય છે, કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાને તૈયાર થાય છે, ત્યારે તેને પ્રથમની પેઠે કાલાદિનો સંબંધ થયો ત્યારે કાંઈક કાર્ય થયું. તે અત્યંત તામસ હોવાથી પ્રકાશ અને પ્રવૃત્તિ રહિત હોવાથી ન વિચિત્રે માઃ યસ્ય એવી વ્યુત્પત્તિ કરતાં, મા દિત્તૌ એ ધાતુને અસ્ પ્રત્યય અને આકાર લોપ કર્યાથી નમસ્ શબ્દ થયો. જ્યારે તેમાં પ્રકાશ કે પ્રવૃત્તિ નથી તો તેની પ્રતીતિ કેમ થાય વારુ? તેનો ગુણ શબ્દ છે. મા નિષેધાત્મક માયા, તેને ત્રાયતે રક્ષે તે “માત્રા” કહેવાય. લગવાનના આવરણરૂપ માયાની રક્ષા કરે તે “માત્રા” કહી, એથી માત્રામાં આસક્ત થયો તે લગવાન પાસે પહોંચતો નથી; તેથી વર્ણાત્મક શબ્દ છે એ વાતનો નિષેધ કર્યો, તેથી તે આકાશનો ગુણ છે: આત્માને બાંધનારો છે, કેમકે પહેલાં ગુણોને બંધક કહ્યા છે. માત્રા એટલે પરિણામવિશેષ. સમગ્ર આકાશ વ્યવહારમાં શબ્દમાત્ર કહેવાય છે. શબ્દમાત્રથી આકાશનો વ્યવહાર થાય છે. વળી તે દ્રષ્ટા અને દ્રશ્યનું સૂચન કરનાર લિઙ્ગ છે. માત્રા-પણું અને ગુણપણું એ શબ્દમાં રહેલા ધર્મો છે, તે શબ્દનો અસાધારણ ધર્મ નથી; તેથી તે શબ્દનું અસાધારણ લક્ષણ નથી, પણ દ્રષ્ટ દ્રશ્યનું બતાવનાર લિઙ્ગ શબ્દ છે. હાથી, હાથી, એમ પોકાર સાંભળતાં સ્વર ઉપરથી ધરમાં રહેલો પુરુષ હાથી અને તેના જોનારને જાણી શકે છે કે દેવદત્ત હાથીને જોઈ રહ્યો છે. (૧૫)

તામસ અહંકારથી આકાશની ઉત્પત્તિ કહી. આકાશથી વાયુ વગેરેની ઉત્પત્તિ થાય છે તેને હવે કહે છે:

મહત્ત્વ મુખ્ય છે,

તાં તેમાં આ અને સૂચ્ય જ્ઞાન

કહેવાયો. ક્રિયાશક્તિ

લગવાને શનો પુત્ર પોતાને કાર કહ્યો. કર્મ અને માં કોઈ ણુ પ્રકારે ર છે તેથી કહેવાયો. વ્યજનન- શક્તિ છે: ઉત્પાદન

નમસોઽથ વિકુર્વાણાદ્ભૂતસ્પર્શગુણોઽનિલઃ ।

પરાન્વયાચ્છબ્દર્વાશ્ચ પ્રાણ ઓજઃ સહો બલમ્ ॥ ૨૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—આકાશમાં વિકાર થતાં સ્પર્શગુણવાળો વાયુ થયો. તેનો પ્રધાન ગુણ સ્પર્શ અને તેના કારણે આકાશનો ગુણ શબ્દ તેનામાં આવ્યો, તેથી તે એ ગુણવાળો થયો. તે પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન, સમાન, નાગ, કૂર્મ, કૃકલ, દેવદત્ત, ધનંજય વગેરે પ્રાણના દશ પ્રકાર છે. ઇન્દ્રિયશક્તિ ઓજ, મનની શક્તિ સહ, શરીરની શક્તિ બલ એ બધાં તેનાં કાર્યો છે.

ભાવાર્થઃ—સ્પર્શ જેનો ગુણ છે એ વાયુ થયો. વાયુના એ ગુણો છે: તેનો સ્વાભાવિક ગુણ સ્પર્શ છે; કારણમાંથી ઊતરી આવેલો શબ્દ ગુણ આગંતુક છે. તેનામાં એ કાર્ય વધારે છે. પ્રાણના દશ ભેદ છે. ઇન્દ્રિયશક્તિ મન:શક્તિ અને શરીરશક્તિ તે ઓજ સહ અને બળ શબ્દથી વ્યવહાર્ય છે. તે તેનાં કાર્યો કહ્યાં. જે કે પ્રાણે રાજસ અહંકારતું કાર્ય છે એમ આગળ કહ્યું, તેપણુ તે પ્રાણેન્દ્રિયના સહકારી ગંધને ગ્રહણ કરનાર છે તે પ્રાણ અહીં લેવાનો છે. અથવા બુદ્ધિ અને પ્રાણ રાજસ અહંકારતું કાર્ય છે, એ મતાંતર છે. પ્રાણાદિ રૂપ વાયુ છે. જ્યાં કાળ કર્મ અને સ્વભાવતઃ એમ ન કહ્યું હોય ત્યાં પણુ તે લઈ લેવા; અથવા અહંકાર અને આકાશ એ કાળ કર્મનાં કાર્યો નથી; લોકપ્રતીતિથી ત્યાં કાળ કર્મોદિ કહ્યાં નથી. (૨૬)

વાયુથી તો સાધનથી વિભતીય કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે; તે નિમિત્તમાત્ર નથી, તેથી વિશેષરૂપે તેનું વર્ણન કરે છે:

વાયોરપિ વિકુર્વાણાત્કાલકર્મસ્વભાવતઃ ।

ઉદપચત તેજો વૈ રૂપવત્સ્પર્શશબ્દવત્ ॥ ૨૭ ॥

તેજસસ્તુ વિકુર્વાણાદ્ આસીદમ્મો રસાત્મકમ્ ।

રસવત્સ્પર્શવચ્ચામ્મો ઘોષવચ્ચ પરાન્વયાત્ ॥ ૨૮ ॥

વિશેષસ્તુ વિકુર્વાણાત્ અમ્મસો ગન્ધવાનભૂત્ ।

પરાન્વયાદ્રસસ્પર્શશબ્દરૂપગુણાન્વિતઃ ॥ ૨૯ ॥

શબ્દાર્થઃ—કાલ, કર્મ અને સ્વભાવથી વાયુમાં વિકાર થતાં તેમાંથી તેજ ઉત્પન્ન થયું. તેમાં રૂપ શબ્દ અને સ્પર્શ એ ત્રણે ગુણ આવ્યા. તેજનો વિકાર થતાં રસાત્મક જળ તેમાંથી ઉત્પન્ન થયું. રૂપ અને સ્પર્શ પણુ તેમાં આવ્યા. અને પરાન્વયથી શબ્દ આવ્યો. જળમાં વિકાર થતાં ગંધવાળો વિશેષ (પૃથ્વી) ઉત્પન્ન થયો તેમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ ગુણ આવ્યા.

ભાવાર્થઃ—ઉદપચત નો અર્થ ઉત્પન્ન થયું. વૈ નિશ્ચયાત્મક છે, એટલે એમાં સંદેહ કરવા જેવું નથી. વધારે ગુણ થતાં તેમાં વિલક્ષણતા પ્રતીત

શાય છે. વાયુમાંથી કાર્ય નથી થતું એમ માનવાનું નથી, કેમકે વાયોરગ્નિઃ એમ શ્રુતિ કહે છે. તેજના ત્રણ ગુણ થયા. રૂપવાળું સ્પર્શવાળું અને શબ્દવાળું તેજ છે. તે ત્રણે ગુણોની પ્રતીતિ તેજમાં થાય છે. જે નૈયાયિકો વગેરે આકાશ વાયુમાં કાર્ય કારણ ભાવ માનતા નથી, પણ કારણ કાર્યભાવમાં વિવાદ કરે છે, તે શ્રુતિના વિરોધથી સિદ્ધાન્તમાં ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે. જે વિભતીયથી વિભતીયનો આરંભ ન થાય એમ કહે છે તે તો તંતુપટમાં વ્યભિચરિત જણાય છે. તન્તુ અને પટ એક જાતિવાળાં નથી. તન્તુત્વ અને પટત્વ એક ન કહેવાય. તેમ અહીં પૃથિવી વગેરે જાતિઓ લેવાની નથી, કેમકે તે લેવામાં કોઈ નિયામક નથી; મોટા અગ્નિનું કારણ તો વાયુ ગણાય છે, તેમાં પણ વાયુના અવયવો જેમ લૂગડામાં તન્તુના અવયવો દેખાય તેમ દેખાતા નથી; તેથી શ્રુતિ અને પ્રત્યક્ષથી બાધિત શાસ્ત્ર ઉપેક્ષણીય છે. રસાત્મક એટલે રસ-તન્માત્રાવાળું પરાન્વયથી રૂપ સ્પર્શ અને ઘોષ આવે છે. ઘોષ શબ્દથી ધ્વયાન્મક શબ્દ લેવાનો છે. જળના વિકારથી વિશેષ (પૃથ્વી) ઉત્પન્ન થયો. આમાં સર્વથી વિલક્ષણતા છે. ગંધ તેમાં મુખ્ય ગુણ છે. કારણના ગુણો ચાર તેમાં આવ્યા એટલે પાંચ ગુણો તેનામાં છે. (૨૭-૨૮-૨૯)

वैकारिकान्मनो जज्ञे देवा वैकारिका दश ।
 दिग्वातार्कप्रचेतोश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः ॥ ૩૦ ॥

શબ્દાર્થ:—સાત્ત્વિકાહંકારથી મન ઉત્પન્ન થયું અને ઇન્દ્રિયોના દશ દેવો ઉત્પન્ન થયા. દિશા, વાયુ, સૂર્ય, પ્રચેતા, અશ્વિનીકુમારો, અગ્નિ, ઇન્દ્ર, ઉપેન્દ્ર, મિત્ર અને બ્રહ્મા એ દશ ઇન્દ્રિયો શ્રોત્ર ત્વક્ ચક્ષુ જિહ્વા ધ્રાણ વાક્ પાણિ પાદ, પાંચુ અને ઉપસ્થના ક્રમથી દેવતાઓ સમજવા.

ભાવાર્થ:—સત્ત્વ નામનો ગુણ ભગવાનના સંદૂપનો પ્રથમ વિકાર હોવાથી સાત્ત્વિકની વૈકારિક સંજ્ઞા છે: વૈકારિક એટલે સાત્ત્વિક, અહંકારથી મન અને દશ ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવો થયા. આ સિદ્ધાન્તમાં મુનને દેવતાની અપેક્ષા નથી. આત્મા તેની નજીક છે તે આત્મા જ તેની દેવતા છે. દિશાઓ વગેરે દશ દેવો, શ્રોત્ર વગેરે દશ ઇન્દ્રિયો હવે કહેવાશે. તેના તે ક્રમથી દેવો, “અશ્વિ” શબ્દથી અશ્વિની કુમારો લેવા. મિત્ર અને ક એ યે બુદ્ધા ગણવા. (૩૦)

રાજસ અહંકારના કાર્યને કહે છે:

तैजसात्तु विकूर्वाणाद् इन्द्रियाणि दशाभवन् ।
 ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिः बुद्धिः प्राणश्च तैजसौ ॥
 श्रोत्रं त्वग्घ्राणदृग्जिह्वा वाग्दोर्महाङ्घ्रिपायवः ॥ ૩૧ ॥

શબ્દાર્થ:—રાજસ અહંકાર વિકૃત થતાં તેમાંથી દશ ઇન્દ્રિયો થઈ. જ્ઞાન-શક્તિ, બુદ્ધિ અને પ્રાણ એ રાજસાહંકારનું કાર્ય; શ્રોત્ર ત્વક્ ધ્રાણુ દંક્ જિહ્વા વાક્ હસ્ત મેદ્ આંત્રિ અને પાયુ એ દશ ઇન્દ્રિયો છે.

ભાવાર્થ:—ઇન્દ્રિયો: ઇન્દ્ર એટલે આત્મા જેનાથી પ્રાપ્ત થાય તે ઇન્દ્રિય કહેવાય. આત્મા નજરે દેખાતો નથી, બીજી ઇન્દ્રિયોથી પકડાતો નથી, પરંતુ તે દેવદત્ત, આ વિષ્ણુદત્ત, એમ વ્યવહારમાં આવે છે. તે સાંભળે છે જુએ છે એમ પ્રતીતિ થાય છે. તે ઇન્દ્રિયોની સંખ્યા દશ છે. ત્યાં કહે છે કે જ્ઞાનેન્દ્રિય સાત્ત્વિક હોવી જોઈએ. તેમાં જ્ઞાન પ્રધાન છે. કર્મેન્દ્રિયો જડ હોવાથી તામસ હોવી જોઈએ, છતાં તેમ ન કહેતાં તે બંનેને રાજસ કેમ કહ્યાં તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે અહીં ઇન્દ્રિયોને રાજસ કહેવાનું કારણ જુદું છે. બુદ્ધિ અને પ્રાણ એ રાજસ અહંકારનાં કાર્ય છે, તે પણ અસંગત કાં ન કહો ? ત્યાં કહે છે કે બુદ્ધિ જ્ઞાનરૂપ છે: સત્ત્વાત્સંજાયતે જ્ઞાનમ્ એ વાક્યથી બુદ્ધિને સાત્ત્વિક કહેવી જોઈએ. પ્રાણ તે વાયુ છે. શ્વાસોચ્છ્વાસમાં તે વાયુ દેખાય છે. અમારા મંતમાં બુદ્ધિ જ્ઞાન નથી, પણ જ્ઞાનની શક્તિ છે, જ્ઞાન કરાવનારી છે શક્તિ જેની એવી બુદ્ધિ છે. જે બુદ્ધિમાન હોય તેને પદાર્થજ્ઞાન હોય છે. આ સારી બુદ્ધિવાળો છે, પદાર્થોને જાણે છે, ત્યાં જ્ઞાનના કારણરૂપે બુદ્ધિને કહી છે. કાર્ય કારણના અભેદોપચારથી જ્ઞાન બુદ્ધિ પર્યાયરૂપ બની ગયાં છે. જે બુદ્ધિ ન હોય તો બાળકને પદાર્થજ્ઞાન સારી રીતે ન થઈ શકે. પ્રાણ પણ વાયુથી જુદો છે. અથ હૈનમાસન્યં પ્રાણમૂચુ: ત્યાં પ્રાણરૂપ દેવતા જુદી માની છે. યો વાયુ: સ પ્રાણ: તે તો ભગવત્પ્રાણ વાયુરૂપ છે. તેથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાના સામર્થ્યવાળી બુદ્ધિ જ્ઞાનથી જુદી છે. તે પોતે સાત્ત્વિકી નથી. તે ઇન્દ્રિય માત્રથી સાધ્ય નથી. જે તે જ્ઞાનેન્દ્રિયથી સાધ્ય હોત તો તે બુદ્ધિ જ્ઞાનેન્દ્રિયને ટેકો આપનારી થાય છે તે ન થાય. જે સાત્ત્વિક અદ્રવ્ય છે તે ઇન્દ્રિયસાધ્ય છે, એવી વ્યાપ્તિ છે; તેથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાની જેની શક્તિ છે, ક્રિયા ઉત્પન્ન કરવાની જેનામાં શક્તિ છે તે રાજસ અહંકારનું કાર્ય છે, તેથી તે બંને ઇન્દ્રિયો પણ રાજસ અહંકારના કાર્યરૂપ છે. તે ઇન્દ્રિયોને ગણાવે છે: લિહ્ણ અને પંગના પ્રહ્લા અને વિષ્ણુ દેવો છે. મિત્ર પાયુના દેવ છે. બીજા ક્રમથી જાણુવા. તેમ દિશા અને વાયુ કાન અને ત્વચાના દેવો. ધ્રાણુ અને નેત્રના જુદા છે. ઇન્દ્ર બાહુના દેવ છે. અશ્વિનીકુમાર નાસિકાના દેવ છે. પ્રચેતા જિહ્વાના દેવ છે. આંખના દેવ સૂર્ય છે. એવો ક્રમ સમજવો. (૩૧)

એમ સર્વની ઉત્પત્તિ કહીને તે અધિષ્ઠાન છે તે કહેવા માટે તત્ત્વોની કાર્ય-સૃષ્ટિને કહે છે:

યદૈતેઽસંહતા ભાવાઃ ભૂતેન્દ્રિયમનોગુણાઃ ।

યદાયતનનિર્માણે ન શેકુર્બ્રહ્મવિત્તમ ॥ ૩૨ ॥

તદા સંહત્ય ચાન્યોન્યં ભગવચ્છક્તિચોદિતાઃ ।

સદસત્ત્વમુપાદાય ચોભયં સમૃજુર્હૃદઃ ॥ ૩૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—એ ભૂતો ઇન્દ્રિયો મન અને ગુણો જ્યાંસુધી છૂટાં રહ્યાં ત્યાંસુધી હે બ્રહ્મવિત્તમ ! પોતાનું સ્થાન નિર્માણ કરવામાં સમર્થ ન થયાં ત્યારે તે અન્યાન્ય મલીને ભગવાનની શક્તિની પ્રેરણા વડે સદસત્ત્વને લઈને આ બ્રહ્માણ્ડ બંને રીતે બનાવ્યુંઃ સમષ્ટિ-વ્યષ્ટિરૂપે.

ભાવાર્થઃ—જ્યારે તે ભાગો ભેગા ન થયા, કારણ કે તે ત્રણ ગુણના કાર્યરૂપ હતા; તામસાદિ ભિન્ન સ્વભાવવાળા હોવાથી એકત્ર મળે નહિ, તે જ્યારે અણુને બનાવી ન શક્યા ત્યારે ભગવાનની પ્રેરણાથી તેણે બ્રહ્માણ્ડને ઉત્પન્ન કર્યું. ભૂતો ઇન્દ્રિયો મન અને ગુણોથી દેવો અથવા શબ્દાદિ લેવા. તામસોને આદિ અને અંતમાં ગણાવ્યા તે તામસ ઘણા છે એ બતાવવા માટે છે. આયતન એટલે ભગવાનનું શરીરરૂપ બ્રહ્માણ્ડ. “બ્રહ્મવિત્તમ” એ સંબોધન આ બાબત આપ સર્વ જાણો છો તેમાં સંમતિ લેવા માટે કહ્યું છે. તમણ પ્રત્યય ભગવાનનો ઉત્કર્ષ બતાવવા માટે કહ્યો છે. ત્યારે તે ઇન્દ્રિયાદિ પરસ્પર મળીને ચકાર છે તેથી ગુણભાવને પણ સ્વીકારીને ભગવાનની આજ્ઞાશક્તિની પ્રેરણાથી સત્ અને અસત્ એટલે ઉચ્ચ નીચ ભાવને પામીને અથવા કાર્યકારણ ભાવને અવલંબીને અથવા સદ્ બ્રહ્મ અસત્ જગત્ અથવા પ્રકાશભાવ અને અપ્રકાશભાવને પામીને, ચકાર થી બીજા જીવગણો તથા તેના અદૃષ્ટો તેના સંસ્કૃત ભૂતો વગેરેને ઉભય સમષ્ટિ વ્યષ્ટિરૂપ જગતને ઉત્પન્ન કરવા લાગ્યા. અથવા સ્થૂળ શરીર અને સિદ્ધ શરીરરૂપ બે રૂપે આ પ્રસિદ્ધ જગતને ઉત્પન્ન કર્યું તે યોગ્ય છે. એ યુક્તતા કહેવા માટે હિ કહ્યો છે. આ બાબતની યુક્તિઓ તૃતીય સ્કન્ધમાં કહેવામાં આવશે. (૩૨-૩૩)

તેણે અણ્ડ બનાવ્યું, ભગવાનને રહેવા માટે ત્યારે ભગવાન પધાર્યા તે કોને માટે ભગવાન પધાર્યા તે હવે કહે છે:

વર્ષપૂગસહસ્રાન્તે તદ્વણ્ડમુદકેશયમ્ ।

કાલકર્મસ્વભાવસ્થોઽજીવોઽજીવમજીવયત્ ॥ ૩૪ ॥

સ એવ પુરુષસ્તસ્માદ્ અણ્ડં નિર્ભિદ્ય નિર્ગતઃ ।

સહસ્રીર્વલ્લગ્નિવાહક્ષઃ સહસ્રાનનશીર્ષવાન્ ॥ ૩૫ ॥

શબ્દાર્થ:—હજારો વર્ષોને અન્તે જળમાં રહેલ તે અજીવ અણુને કાલ કર્મ સ્વભાવયુક્ત અજીવ ભગવાને જિવાડયું. તે પુરુષ તે અણુને ભેદીને તેમાંથી બહાર નીકળ્યો. તેના હજારો સાથળ પગ બાહુ આંખો, હજારો મોઢાં અને માથાં હતાં.

ભાવાર્થ:—વર્ષના સમુદાયનાં સહસ્ર એટલે પાંચ પ્રકારનાં હજાર વર્ષ ગયાં ત્યાંસુધી તે અણુ જળમાં જીવ વગરનું રહ્યું. તેમાં કોઈ ભોગ-કરનાર જીવે પ્રવેશ કર્યો નહોતો, એટલા માટે ભગવાને વિલંબ કર્યો. હવે તે આ અણુ જો વધારે વાર જળમાં રહેશે તો જળમાં લીન થશે એમ જીવ રહિત ભગવાને તે અણુને જીવયુક્ત કર્યું. પોતે તેમાં પ્રવેશ કરીને તેને પ્રાણયુક્ત કર્યું, ત્યારે તો ભગવાન અને પ્રાણના અધિષ્ઠાનવાળો વિરાટ પુરુષ કહેવાવા લાગ્યો. ત્યારે તે પુરુષ તેથી અથવા જળથી અણુને ફેડીને, કેટલાક કહે છે કે કટાહને ભેદીને નીકળ્યા, કેટલાક કહે છે કે એ કટાહથી ગોલકને બુદ્ધાં કરીને નીકળ્યા. અર્થાત્ અણુના કટાહ અને આત્માને બુદ્ધો કર્યો. ખરી રીતે કહીએ તો અણુનું રૂપ બદલી તે પુરુષરૂપ થયા અને જેમ સુખ થાય તેમ ફરવા લાગ્યા. તે રૂપને કહે છે કે હજારો સાથળો હજારો પગો બાહુઓ આંખો જેને છે એવા, હજારો મોઢાં અને માથાંવાળા થયા, તેથી સહસ્રશીર્ષા પુરુષ: એટલા પુરુષ સૂક્તાના મંત્રના અર્થરૂપ તે થયા. (૩૪-૩૫)

તે પુરુષ સર્વના આધારરૂપ બન્યા તે કહે છે:

यस्येहावयवैर्लोकान् कल्पयन्ति मनीषिणः ।

कट्यादिभिरघः सप्त सप्तोर्ध्वं जघनादिभिः ॥ ૩૬ ॥

શબ્દાર્થ:—જેના અવયવો વડે ડાહ્યા પુરુષો લોકની કલ્પના કરે છે, તે કટિની નીચે અતળાદિ લોક અને જઘનથી ઉપર ભૂભુવિ:સ્વરૂ મહુ: જન તપ સત્યલોકની કલ્પના કરવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ:—આટલું કહેવાથી યત: સૃષ્ટિ, યદ્વૃષ્ટ એ જે પ્રશ્નના ઉત્તર આવી ગયા. જેના અવયવો પાદ વગેરેથી લોકો પાતાળાદિની કલ્પના ડાહ્યા પુરુષો ધ્યાનને માટે કરે છે. કટિથી પાછળના ભાગની વ્યવસ્થા લેવી. જઘનથી આગળ ઉપરના લોકની કલ્પના કરવી. નીચેનો ભાગ તો ઉપરના ભાગથી વિમુખ છે, એટલે કટિ અને જઘન જે ગણાય તેમાં વિરોધ નથી. (૩૬)

એમ સામાન્ય રીતે ઉદ્દેશ કહીને ભગવાનના બાહુ મુખ વગેરે અવયવની અંદર આવી જાય છે તોપણ મુખ્ય મુખ્યને આગળ કહે છે:

पुरुषस्य मुखं ब्रह्म क्षत्रमेतस्य बाहवः ।

ऊर्वोर्वेदयो भगवतः पद्भ्यां शूद्रोऽभ्यजायत ॥ ૩૭ ॥

શબ્દાર્થ:—આ પુરુષનું મુખ બ્રહ્મણ છે. તેમની ભુજાઓ ક્ષત્રિયો છે. તેમના સાથળ વૈશ્યો છે. અને બન્ને પગથી શૂદ્ર ઉત્પન્ન થયેલ છે.

ભાવાર્થ:—પુરુષનું મુખ બ્રહ્મ છે. ऊर्वो: એમ લેદથી કહ્યું છે તે તેને ભુગવદ્ભાવ નથી થતો એમ કહેવા માટે છે. વૈશ્ય શૂદ્રોને સુક્તિ તથા માટે પૃથગુક્તિ છે. પદ્મ્યામ્ એ પાંચમી વિભક્તિ લેવી. એ બ્રહ્મણાદિ અધિકારી પુરુષો તે તે ભતિના અધિષ્ઠાતા દેવતારૂપ સમજવા. (૩૭)

હવે લોકની કલ્પના કહે છે:

भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां भुवर्लोकोऽस्य नाभितः ।

हृदा स्वर्लोक उरसा महर्लोको महात्मनः ॥ ૩૮ ॥

श्रीवायां जनलोकश्च तपोलोकस्तनद्वयात् ।

भूर्धभिः सत्यलोकस्तु ब्रह्मलोकः सनातनः ॥ ૩૯ ॥

શબ્દાર્થ:—તે પુરુષના બે પગ વડે ભૂલોકની કલ્પના કરવી. એની નાભિથી ભુવલોક જાણવો. હૃદયથી સ્વર્ગલોક; ઉર:સ્થળ એ મહર્લોક કલ્પાય છે. તેની શ્રીવામાં જનલોક; તેની બે નાસિકામાં તપોલોક, તેનાં મસ્તકે વડે સનાતન સત્યલોક જેને બ્રહ્મલોક કહે છે, તેની કલ્પના થાય છે.

ભાવાર્થ:—પગ વડે સમલોકપક્ષ કહે છે. પાદથી લઇને કટિ સુધી ભૂલોક, આની નાભિમાં ભુવલોક, હૃદય નીચે ભાગ, ઉપડતો ભાગ ઉરસ; અહીંથી જ્ઞાનીનો વાસ હોવાથી મહાત્મન: એવું પુરુષનું વિશેષણ કહ્યું છે. મોટા આત્માઓ જ્યાં રહે છે. તે મહાત્મા સ્તનદ્વય એટલે નાસિકા બે લેવી. સ્તન શબ્દે એ વ્યુત્પત્તિથી નાસિકા લેવી. મસ્તકે ઉપર સત્યલોક લેવો. તુ શબ્દથી મતાંતરમાં ત્યાં બીજા લોકો કહ્યા છે, તેનો અહીં નિષેધ કર્યો. (૩૮-૩૯)

હવે અતુર્દશલોક પક્ષ કહેવા માટે પૂર્વે કહ્યા તે ઉપરના લોકો લેવા અને નીચેના સાત હવે લેવા, તે કહે છે:

तत्कट्यां चातलं क्लृप्तमूर्ध्यां वितलं विभोः ।

जानुभ्यां सुतलं शुद्धं जङ्घाभ्यां तु तलातलम् ॥ ૪૦ ॥

महातलं तु गुल्फाभ्यां प्रपदाभ्यां रसातलम् ।

पातालं पादतलत इति लोकमयः पुमान् ॥ ૪૧ ॥

શબ્દાર્થ:—તેની કટિમાં અતળની કલ્પના કરવી, ઉરમાં વિતળની કલ્પના કરવી. એ વિભુની જાનુમાં (ગાઠણમાં) શુદ્ધ સુતળ કલ્પવું. ગાઠણની નીચેના ભાગ જંઘા તેમાં તળાતળ કલ્પવું. ઘૂંટીમાં મહાતળ, પગની ઉપરના ભાગમાં રસાતળ, પગ નીચેના ભાગમાં પાતાળની કલ્પના કરવી. એમ પુરુષને લોકમય માનવા.

ભાવાર્થ:—ઉપરના લોકો ઉત્તમ છે તેમાં ભગવાનના અવયવો કારણરૂપ છે. અતળમાં તે મયનો પુત્ર રહે છે. તેમાં મોહકબાહુલ્ય છે, તેથી તેમાં તે ભગવાનના અવયવ આધારમાત્ર છે. તામસ હોવાથી વિશેષ ધ્યાનમાં તેનો ઉપયોગ નથી. વિતળમાં મહાદેવ રહે છે, તેથી ભગવાનની મોટાઈ બતાવવા વિષ્ણુ: એવું વિશેષણ આપ્યું છે. તે મોટા એમ કે તે મહાદેવને પણ સુખનું દાન કરે છે. સુતળમાં ભગવાન રહે છે માટે તેને શુદ્ધ કહ્યું છે. અવયવો વડે કલ્પેલા લોકોનો ત્યાં નિવાસ હોવાથી ભગવાન લોકમય થયા. આ ઉપાસના માટે કથન નથી, કિંતુ પુરુષનું સ્વરૂપ જ આવું છે. (૪૦-૪૧)

લોકત્રય પક્ષ કહે છે:

મૂર્લોક: કલ્પિત: પદ્મ્યાં ભુવર્લોકોઽસ્ય નામિત: ।

સ્વર્લોક: કલ્પિતો મૂર્ધ્ના ઇતિ વા લોકકલ્પના ॥ ૪૨ ॥

શબ્દાર્થ:—પુરુષના બે પગ વડે ભૂલોક, નાલિ વડે ભુવલોક, મસ્તક વડે સ્વર્ગલોક એવી કલ્પના થાય છે. લોકો એ પક્ષ પણ સ્વીકારે છે.

ભાવાર્થ:—કટિપર્યાન્ત પગથી પૃથ્વીલોક, નાલિથી ગ્રીવા સુધીમાં ભુવલોક, અને ગ્રીવાથી બ્રહ્મરંધ્ર સુધી સ્વર્ગલોક એમ ત્રણ લોક સ્વરૂપમાં કલ્પો તે તે પક્ષ પણ છે, કેમકે અહીં ગુણથી વિદ્યાથી અને યજ્ઞથી કલ્પના થાય છે. સાત્ત્વિકનો ચતુર્દશલોક પક્ષ છે, રાજસોનો સપ્તલોક પક્ષ છે, તામસોનો ત્રિલોકપક્ષ છે. (૪૨)

ઇતિ શ્રીભાગવત-દ્વિતીય સ્કન્ધની શ્રીલક્ષ્મણુલકાત્મજ
શ્રીવલ્લભદીક્ષિત-વિરચિત શ્રીસુબોધની ટીકામાં
પંચમ અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો.

અનિત્યે જનનં નિત્યે પરિચ્છિન્ને સમાગમઃ ।
 નિત્યાપરિચ્છન્નતનો પ્રાકટ્યં ચેતિ સા ત્રિધા ॥ ૧ ॥
 ઉત્પત્તિઃ સ્થાનસંબન્ધરૂપા ષષ્ટે નિરૂપ્યતે ।
 સ્થૂલસ્યામૂર્તરૂપસ્ય તદભેદદશિઃ ફલમ્ ॥ ૨ ॥
 નારાયણપરા વેદા इत्यनेन નિરૂપિતમ્ ।
 સામાન્યેન તદેવાત્ર વિસ્તરેણ નિરૂપ્યતે ॥ ૩ ॥
 પૌરુષેણ ચ સૂક્તેન નિર્ધારિતમિહોદિતમ્ ।
 કાર્યસ્ય વસ્ત્વભેદોઽપિ માહાત્મ્યં પરતસ્તથા ॥ ૪ ॥
 અમૂર્તરૂપં સાધર્મ્યં સર્વત્રૈવ હરેર્બૃહત્ ।
 તેન સિદ્ધો વસ્ત્વભેદઃ સ્થૂલં ધ્યાનં ચ સિદ્ધયતિ ॥ ૫ ॥

૪૨ ॥

અસ્તક વરે

િમાં ભુવ-
 માં કલ્પો
 કલ્પના
 છે, તામ-

૦૪

આ ઉત્પત્તિ પ્રકરણ હોવાથી તેનો પ્રકાર બતાવે છે: તે અનિત્ય પદાર્થનો જન્મ થાય છે. નિત્ય અને પરિચ્છિન્ન વસ્તુનો સમાગમ થાય છે. નિત્ય છતાં જેનો પરિચ્છેદ નથી એનું પ્રાકટ્ય થાય છે. એટલે જન્મ સમાગમ અને પ્રાકટ્ય એ ઉત્પત્તિના લેદ છે. (૧) આ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં સ્થૂલ અમૂર્તરૂપ સ્થાનના સંબંધરૂપ ઉત્પત્તિ કહેવાય છે. તેનું ફલ અલેદજ્ઞાન છે. (૨) તે પૂર્વ અધ્યાયમાં નારાયણપરા વેદા: એ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે. પણ ત્યાં સામાન્ય રીતે કહ્યું છે તેનો અહીં વિસ્તાર કર્યો છે. (૩) આ ઉત્પત્તિનો પુરુષસૂક્તની સાથે નિર્ધાર કર્યો છે, એટલે વેદે કહ્યું છે તે જ શ્રી ભાગવત વિસ્તારથી કહે છે એવું નક્કી થાય છે, કારણ કાર્યની અલિપ્તતા પણ સિદ્ધ થાય છે. ભગવાનનું માહાત્મ્ય તેનાથી કહેવાય છે. (૪) સર્વત્ર અમૂર્તરૂપના સાધર્મ્યમાં ભગવાનનું રૂપ બૃહત્ અક્ષર છે. તેથી વસ્તુમાં લેદ નથી રહેતો. અને પૂર્વે કહેલ સ્થૂલ ધ્યાન પણ સિદ્ધ થાય છે. (૫)

પાંચમા અધ્યાયમાં પહેલાં કહેલ મૂર્ત પદાર્થની ઉત્પત્તિ કહી જેનો ઉદ્દેશ નથી કર્યો તે પણ ભગવદ્રૂપ છે એમ સ્પષ્ટ કહ્યું. અહીં અમૂર્ત (જીવો)નો મૂર્ત (દેહાદિ)ની સાથે સંબંધ કહેવાય છે. પહેલાં જે દેવાદિની ઉત્પત્તિ કહી છે તે પણ વિશિષ્ટ (દેહાદિ સાથે) ઉત્પન્ન થયા છે, તેમાં જે અમૂર્ત રૂપ છે તેને જુદું કરી, સ્થૂલરૂપવાળા ભગવાન અમૂર્ત વિરાટમાં પેઠા તેનો સંબંધ બતાવે છે. આ જીવનું પ્રકરણ હોવાથી તેનું સાધન તથા ફલ ઉત્પત્તિથી કહેવાય છે. ભગવાનનું માહાત્મ્ય અમૂર્ત છે; તે પણ અહીં કહે છે. તેમાં પ્રથમ બધા જીવના લિડ્ડા શરીરની સામગ્રી ભગવાનના લિડ્ડા શરીરમાં સંબંધવાળી છે તે પ્રક્ષાળ બતાવે છે;

બ્રહ્મોવાચ ।

વાચાં વહેર્મુખં ક્ષેત્રં છન્દસાં સસ ધાતવઃ ।
 હવ્યકવ્યામૃતાન્નાનાં જિહ્વા સર્વરસસ્ય ચ ॥ ૧ ॥
 સર્વાસૂનાં ચ વાયોશ્ચ તન્નાસે પરમાયને ।
 અશ્વિનોરોષધીનાં ચ ઘ્રાણે મોદપ્રમોદયોઃ ॥ ૨ ॥
 રૂપાણાં તેજસાં ચક્ષુર્દિવઃ સૂર્યસ્ય ચાક્ષિણી ।
 કર્ણૌ દિશાં ચ તીર્થાનાં શ્રોત્રમાકાશશબ્દયોઃ ॥ ૩ ॥
 તદ્ગાત્રં વસ્તુસારાણાં સૌભગસ્ય ચ ભાજનમ્ ।
 ત્વગસ્ય સ્પર્શવાયોશ્ચ સર્વમેઘસ્ય ચૈવ હિ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—બ્રહ્માએ કહ્યું: વાણી અને અગ્નિનું સ્થાન મુખ છે. ગાયત્ર્યાદિ સાત છંદનું સ્થાન ત્વચ્ચર્માદિ સાત ધાતુઓ છે. હવ્ય (દેવને આપવાનું અન્ન), કવ્ય (પિતૃઓને આપવાનું અન્ન), અમૃત (તે બંનેને આપ્યા પછી બચેલું અનુષ્ય અન્ન) તે બધાં અન્ન અને મધુરાદિ સર્વ રસનું સ્થાન જિહ્વા સ્થાન છે. બધા પ્રાણ અને પવન વિરાટ પુરુષની નાસિકા સ્થાન છે. ઓષધિઓનું અશ્વિનીકુમારોનું અને મોદ પ્રમોદનું નાસિકામાં રહેલ ઘ્રાણ ઇન્દ્રિય સ્થાન છે. રૂપ અને તેજનું સ્થાન નેત્રમાં રહેલ ચક્ષુ ઇન્દ્રિય છે. ઘુલોક અને સૂર્યનું સ્થાન પુરુષની આંખ છે. દિશાઓ અને તીર્થાનું સ્થાન સમષ્ઠિ પુરુષના કાન છે. આકાશ અને શબ્દનું સ્થાન શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય છે. વસ્તુના સાર અને સૌભાગ્યનું સ્થાન તે પુરુષનું શરીર છે. સ્પર્શ અને વાયુનું સ્થાન તેનું ત્વચ્ચેન્દ્રિય છે. સર્વ યજ્ઞનું સ્થાન પણ તે જ છે.

ભાવાર્થઃ—તેમાં આપણી વાગિન્દ્રિય અને તેના અધિષ્ઠાતા અગ્નિ એમનું ક્ષેત્ર ભગવાનનું મુખ છે. મુખ એટલે જેમાં લોબનનો કેળિયો મૂકવામાં આવે છે તે ભગવાનને બે મુખ છે: ઇન્દ્રિયરૂપ એક અને ગોલકરૂપ. એક તેમાં ગોલકને પ્રાક્ષણપણું પહેલાં કહ્યું છે. આ ઇન્દ્રિયરૂપ મુખવિવર વાણી અને અગ્નિનું ક્ષેત્ર છે. તે તત્ત્વોમાંથી થયેલા ભગવદ્દેહના તત્ત્વને કહેવા માટે પૂર્વે કહેલ છે. પાતાલાદિની પણ ભગવદ્દેહથી ઉત્પત્તિ અને ભગવાનમાં સ્થિતિ થાય છે, તેથી પાતાલાદિરૂપ પણ ભગવાન છે. અહીં તો જગતને ઉદ્દેશીને ભગવાન-પણાનું વિધાન થાય છે. પહેલાં તો ભગવાનને ઉદ્દેશી જગત કહેવાયું. આધાર-પણાથી ભગવાન કહેવાના છે, તેથી છંદો અમૂર્ત છે તેમનું સ્થાન ભગવાનના જે અમૂર્ત અવયવો છે તે ક્ષેત્રરૂપ છે. ગાયત્રી જગતી ઉણ્ણીક ત્રિષ્ટુલ્ અનુ-ષ્ટુલ્ પંક્તિ અને અને બૃહતી, સાત ધાતુઓ ત્વચા માંસ રુધિર મેદ મજ્જા સ્નાયુ અને અસ્થિરૂપ દેવો છે. એમ ભગવન્મુખમાં મુખ સંબંધી સર્વ પદાર્થો શબ્દ અને અર્થરૂપનો સંબંધ કહીને તેમાં રસના નામની ઇન્દ્રિય છે તેનો

૬-હો
 સંખ
 છે
 આરે
 પ્રાપ્ત
 જમ્ય
 પ્રાક્ષ
 જ્ઞાન
 છે. ધ
 પણ
 અધિ
 ભગવ
 સર્વર
 આપ
 ઘ્રાણ
 આધિ
 સર્વન
 છે. પ્ર
 ક્ષિતિ
 નાસિ
 કહ્યું છે
 સ્થાન
 રાખી
 ત્રાદિ
 સૂર્યનું
 અથવ
 આપ
 કહ્યું
 ઇન્દ્રિય
 સંભળ
 વસ્તુ
 પરમા
 સ્થાન
 એમ

સંબંધી કહે છે. હૃદય કવ્ય અમૃતરૂપ અન્નનું સ્થાન રસનેન્દ્રિય છે. તે કહે છે કે હૃદય એટલે દેવોનું અન્ન. આ અન્નમાં જ મન્ત્રથી હૃદયનો આરોપ થાય છે; ત્યારે પુરોહિતાદિ લૌકિક હોય છે તે હૃદયતાને પ્રાપ્ત થાય છે. એવું જ કવ્ય પિતૃઓનું અન્ન અમૃત. અતિથ્યાદિ જમ્યા પછી બચેલું અથવા વગર માગ્યે મળેલું પણ અમૃત કહેવાય છે. બ્રાહ્મણલોજનથી બચેલું પણ અમૃત કહેવાય. અથવા તે પ્રાણાદિ દ્વારા જ્ઞાનસાધક હોવાથી અમૃત કહેવાય છે. તે બધાનું સ્થાન ભગવાનની જિહ્વા છે. છ પ્રકારના મધુર તિક્ત લવણ કટુ આમ્લ કષાય એ રસનું સ્થાન પણ તે જ છે. હૃદયમાં પણ તે રસો હોય છે. આપણી ઇન્દ્રિયા અને તેના અધિષ્ઠાતા વરુણનું સ્થાન પણ તે જ છે. તેથી હૃદયાદિ વ્યતિરિક્ત રસનું સ્થાન ભગવાનની જિહ્વા નથી એ વિચારથી પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈ કહે છે કે સર્વરસસ્યં ચ કલ્પું છે તેથી સર્વનું સ્થાન ભગવાનની જિહ્વા છે. તેમ જ આપણા બધાના પ્રાણવાયુના અને તેનો અધિષ્ઠાતા વાયુ ચક્રાર છે તેથી ઘ્રાણ સંબંધી સર્વના ક્ષેત્ર તરીકે તેનું નાસાસ્થાન છે. એના પુટ બે છે તે આધિદેવિક છે. “પરમ” કહેવાથી આધિદેવિકનો લાભ થાય છે. બે નાસાના પુટ સર્વના સ્થાનરૂપ સમજવા. તેમાં ઘ્રાણ નામનું ઇન્દ્રિય છે તે અશ્વિનાદિનું ક્ષેત્ર છે. ત્રીહિ વગેરે ઓષધિનું સ્થાન પણ તે જ છે. તસ્માલ્લોમશા અન્તરતઃ પ્રાણાઃ ઇતિશ્રુતેઃ । એવી શ્રુતિ છે. ઓષધિઓ દર્ભ જેવી છે તેનું સ્થાન ભગવાનની નાસિકામાં રહેલી ઘ્રાણ ઇન્દ્રિય છે. ઘ્રાણ કહેવું જોઈએ ત્યાં ઘ્રાણે એમ દ્વિવચન કહ્યું છે તેનું કારણ કે મોહ અને પ્રમોહ નામના સુગન્ધવિશેષનું પણ તે જ સ્થાન છે; તેમાં દૂરથી વાતો હોય તે મોહ કહેવાય; પ્રમોહ તો બધા ગંધને નીચે રાખી ઉપર આવે; તે બન્નેનું સ્થાન ઘ્રાણઇન્દ્રિય છે. અનેકવિધ રૂપનું—નક્ષત્રાદિ તેજનું ભગવાનની આંખ જે ગોલકરૂપ છે તે સ્થાન છે. સ્વર્ગ અને સૂર્યનું, ચક્રાર છે તેથી તેના સંબંધીનું સ્થાન પણ આંખો ઇન્દ્રિયરૂપ સમજવી. અથવા ગોલકના ભેદથી ઇન્દ્રિયના અંશમાં પણ ભેદ આવે. દિશાઓ જે આપણા કાલના આધિદેવિક છે, ચક્રાર છે તેથી ઇન્દ્રિયરૂપ ગંગાદિ તીર્થનું કર્ણુ ગોલકરૂપ સ્થાન માનો. આકાશ અને શબ્દનું સ્થાન શ્રોત્ર નામનું ઇન્દ્રિય માનો. કર્ણુશબ્દુલીમાં રહેલો આકાશ તેમાં શબ્દ થાય, તે કાનથી સંભળાય. તે વિષય અને તેના આધારનું સ્થાન ભગવાનનું શ્રોત્રેન્દ્રિય સમજવું. વસ્તુમાં જે સારરૂપ જેવાં કે સોના હીરા વગેરે અથવા ઉત્કૃષ્ટ એટલે પરમાર્થથી દેવતારૂપ સૌંદર્યનું, તે સંબંધી બીજાનું પણ ભગવાનનું શ્રીઅંગ સ્થાન છે. ભાજન શબ્દ મૂક્યો છે તે વ્યવહારદશામાં પણ તેનું સ્થાન છે એમ સમજવા માટે મૂક્યો છે. ભગવાનની ત્વક્ ઇન્દ્રિય સ્પર્શાદિના સ્થાનરૂપ

સમજવી. મેઘ-પવિત્રતા. એ બધાની પવિત્રતા લગવાનના ત્વગિન્દ્રિયમાં રહે છે. લોકમાં તે જળથી શુદ્ધ થાય છે તે જળ અહીં લગવાનના સ્વેદરૂપ છે, તેથી લગવાનની પવિત્રતામાં સંદેહ ન કરવો. ઘવકારથી ત્વયા જ તેનું સ્થાન છે, ખીણું નથી, એમ નક્કી કર્યું. મૂળમાં હિ યુક્તાર્થે છે. ૩-૪.

લોમાન્યુદ્વિજ્જજાતીનાં યૈર્વા યજ્ઞઃ સુસંમૃતઃ ।

કેશરમશ્રુનસ્વાન્યસ્ય શિલાલોહાભ્રવિચૃતામ્ ।

વાહવો લોકપાલાનાં પ્રાયશઃ ક્ષેમકર્મણામ્ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—જેનાથી યજ્ઞની તૈયારી થાય છે, તે વનસ્પતિઓનું સ્થાન પ્રભુનાં સ્વાડાં છે. શિલા, લોહ, વાદળ, વીજળીનાં સ્થાન પ્રભુના કેશ અને દાઢી-મૂછ છે. મોટે ભાગે કલ્યાણ કરનારા લોકપાલોનું સ્થાન પ્રભુના બાહુઓ છે.

ભાવાર્થઃ—લગવાનનાં રોમ (સ્વાડાં) છે તે ઉદ્દલિન્નદિનું સ્થાન છે. તેનાથી યજ્ઞ સિદ્ધ થાય છે. તેની અંદર ધાવણો ખેરિયો ખાખરો એવી જાતો છે તેનું સ્થાન લગવાનનાં રોમ છે અથવા ખેડાં વગેરે પાપવૃક્ષોનું સ્થાન લગવાનનાં રોમ નથી તેથી કહ્યું છે કે જેનાથી યજ્ઞ થાય છે. અથવા પીપળા વગેરે લેવાં. હવે શિલા લોહ અથવા વાદળાં વીજળીઓ તેનું સ્થાન લગવાનના કેશ દાઢી મૂછ અને નખો છે. તેમાં શિલાનું સ્થાન નખ, લોહનું સ્થાન નખ, વાદળાંનું સ્થાન કેશ, વીજળીનું સ્થાન લગવાન વિરાટની દાઢી મૂછો, કેમકે તે હિરણ્યરમશ્રુ છે. બાહુઓ લગવાનના ઈન્દ્રિયરૂપ છે. તે પાલન કરનારા દેવો ઇન્દ્રાદિનાં સ્થાન છે. ખીણ પણ ધર્મકર્તાઓનાં સ્થાન લગવાનના બાહુ છે, કેમકે તે જ જગતની રક્ષા કરનારા છે. સત્તમિર્ધાર્યંતે મહી એવું વાક્ય છે. પ્રાયશઃ એમ કહીને સકામ કર્મ કરનારનું સ્થાન તે નથી થતો એમ જણાવ્યું છે. (૫)

વિક્રમો ભૂર્ભુવઃ સ્વશ્ચ ક્ષેમસ્ય શરણસ્ય ચ ।

સર્વકામવરસ્યાપિ હરેશ્ચરણ આસ્પદમ્ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—લગવાનનો વિક્રમ ભૂઃ ભુવઃ સ્વઃ છે. ક્ષેમ અને શરણનું પણ સ્થાન તે જ છે. સર્વકામ અને વરનું સ્થાન લગવાનનું ચરણ છે.

ભાવાર્થઃ—લગવાનનો પગ મૂકવો તે વિક્રમ કહેવાય છે. તે પૃથ્વી, ભુવઃ અને સ્વર્ગનું સ્થાન છે. ભૂરાદિ શબ્દો અવયવો છે, તેથી છઠ્ઠી વિભક્તિમાં પણ તેનું તે રૂપ રહે. લોકમાં મળેલાંને સાચવી રાખવું તેને ક્ષેમ કહે છે. અને શરણ આશ્રિતનું રક્ષણ કરવારૂપ અર્થમાં વપરાય છે. ચકારથી પ્રપત્તિ અને ભક્તિનું પણ સ્થાન લગવાનનો પાદન્યાસ છે. જે કે પગ સ્થાન છે તે પણ પગ એકલો નહિ પણ ક્રિયા કરતો પગ તેનું સ્થાન છે. સર્વ કામનું

સ્થાન, દેવના પ્રસાદરૂપ વરનું સ્થાન, અપિ શબ્દથી અણિમાદિનું સ્થાન અને મોક્ષનું સ્થાન લગવાનું ચરણ છે (૬)

अपां वीर्यस्य सर्गस्य पर्जन्यस्य प्रजापतेः ।

पुंसः शिश्र उपस्थस्तु प्रजात्यानन्दनिर्वृतेः ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ—જલ, વીર્ય, સર્ગ, વૃષ્ટિ, પ્રજાપતિ એ બધાનું સ્થાન પુરુષનો શિશ્ર છે. પ્રજા અને આનંદના સુખનું સ્થાન તેમાં રહેલ ઉપસ્થ ઇન્દ્રિય છે.

ભાવાર્થ:—જલનું વીર્યનું સૃષ્ટિનું મેઘનું પ્રજાપતિનું આ કહેનાર બ્રહ્માનું સ્થાન—હમણાં સૃષ્ટિનો અભિનિવેશ જતો રહ્યો છે તેથી ‘મારું’ એમ ન કહ્યું— એ બધાનું સ્થાન લગવાનની ગુણેન્દ્રિય ગોલકરૂપ છે તે સમજવું. તેમાં ઇન્દ્રિય ઉપસ્થ છે. અહીં તુ શબ્દ પૂર્વપક્ષથી આ વાતને બુદ્ધિ પાડે છે. અથવા લોકમાં જે પ્રસિદ્ધ છે તે અહીં લેવાનું નથી એમ કહેનાર તુ શબ્દ છે. પ્રજા નિમિત્ત જે આનંદ—પોતાની સ્ત્રીમાં ઋતુકાલમાં સંલોગ કરતાં જે આનંદ અને કામ શાંત થાય તે બંનેનું સ્થાન લગવાનું ઉપસ્થ ઇન્દ્રિય છે. અથવા પ્રજાતિ શબ્દથી વીર્યપાત લેવો; સ્પર્શનું સુખ તે આનંદ; નિર્વૃત્તિ કામની શાંતિ: એ ત્રણનું સ્થાન ઉપસ્થ છે. (૭)

पायुर्यमस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य नारद ।

हिसाया निर्ऋतेर्मृत्योर्निरयस्य गुदः स्मृतः ॥ ८ ॥

શબ્દાર્થ:—હું નારદ, યમ મિત્ર અને મળત્યાગનું સ્થાન લગવાનું પાયુ ઇન્દ્રિય છે. હિંસાનું નિર્ઋતિનું, મૃત્યુનું, નરકનું સ્થાન ગુદા છે.

ભાવાર્થ:—લગવાનની પાયુ યમાદિનું સ્થાન છે. યમ પિતૃના રાજા છે. મિત્ર પાયુના અધિષ્ઠાતા દેવ છે. પરિમોક્ષ એટલે મળત્યાગ કરવો, એટલે વ્યવહાર સહિત ઇન્દ્રિયનું કાર્ય કહ્યું. “નારદ” એ સંબોધન કહ્યું તે, જેટલા કલહ કરનાર છે તેનું પણ તે સ્થાન છે એ બતાવવા માટે નારદને સંબોધ્યા છે. અથવા નારદ હરીતકીરૂપ છે. કલહ ન હોય ત્યાં કલહ કરાવી તે દ્વારા તે કલહને મટાડનાર છે. પ્રાણિવધનું સ્થાન તે છે. નિર્ઋતિ દિશાના પતિરૂપી દેવતા છે. મૃત્યુ મારનાર છે. નરકનું સ્થાન તે જ છે. ખરાબનું તે સ્થાન છે એમ કહેતાં શુકને ભય લાગ્યો તેથી કહ્યું કે તે સ્મૃત છે એટલે પુરાણાદિમાં એ પ્રમાણે કહ્યું છે. પાયુ અને ગુદા તે ઇન્દ્રિય અને ગોલકરૂપે ભિન્ન સમજવાં. (૮)

पराभूतेरधर्मस्य तमसश्चापि पश्चिमः ।

नाडयो नदनदीनां च गोत्राणामस्थिसंहतिः ॥ ९ ॥

અન્યક્તરસસિન્ધૂનાં ભૂતાનાં નિધનસ્ય ચ ।

ઉદરં વિદિતં પુંસો હૃદયં મનસઃ પદમ્ ॥ ૧૦ ॥

ધર્મસ્ય મમ તુભ્યં ચ કુમારાણાં ભવસ્ય ચ ।

વિજ્ઞાનસ્ય ચ તત્ત્વસ્ય પરમાત્મા પરાયણમ્ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—પરાજય, અધર્મ, અજ્ઞાન, અથવા અંધકાર એ બધાનો આશ્રય વિરાટ પુરુષનો પાછળનો ભાગ છે. ભગવાનની નાડીઓ નદ અને નદીઓનાં સ્થાનરૂપ છે. પર્વતો ભગવાનના અસ્થિરૂપ છે. પ્રકૃતિ ક્ષારાદિ સમુદ્રો પંચમહાભૂતો અને પ્રલયમાં પ્રવેશ કરવાનું સ્થાન ભગવાનનું ઉદર છે. મનનું સ્થાન ભગવાનનું હૃદય છે. ધર્મનું મારું તારું સનકાદિકુમારોનું શિવનું વિજ્ઞાનનું સ્થાન પરમાત્મા પોતે છે.

ભાવાર્થઃ—પરાભૂતિ એટલે હારવું. અધર્મ પાપ કરવું. તમ અજ્ઞાન અથવા અંધકાર. તેનું ભગવાનનો પૃષ્ઠ ભાગ સ્થાન છે. ચકાર છે તેથી સંસારનું સ્થાન પણ તે જ છે. ભગવાનની નાડીઓ નદ અને નદીના આશ્રયરૂપ છે. પર્વતોનું સ્થાન ભગવદસ્થિસંઘાત છે. પ્રકૃતિનું ક્ષારાદિ સાત સમુદ્રોનું પંચ-મહાભૂતોનું અને આપણું સ્થાન-પ્રલયમાં પ્રવેશ કરવાનું સ્થાન, ચકારથી પ્રલયનું સ્થાન ભગવાનનું પેટ છે. તેમાં પ્રમાણ કે તે વિદિત-ભણેલું છે. આગળ પણ ભગવાનનું હૃદય આપણા મનનું સ્થાન છે.

ધર્મનું એટલે બ્રહ્માના સ્તનથી થયેલો ધર્મ છે તેનું, હું ચતુર્મુખ, તું એટલે નારદ, અથવા તારું જે ભક્તિજનક રૂપ છે તેનું સ્થાન ભગવાન છે; તેથી ભક્તોનું પણ તે જ સ્થાન છે. સનકાદિ કુમારો, મહાદેવ, ચકાર છે તેથી જ્ઞાની (શુકાદિ), વિજ્ઞાન એટલે મહત્ત્વ ચકારથી સૂત્ર લેવું. એ બધાનું સ્થાન પરમના આત્મા અંતઃકરણનું છે. (૯-૧૦-૧૧)

એમ સર્વ પરિચિન્નોની ઉત્પત્તિ કહી જેને માટે આ કહ્યું તે સાહાચરણ શ્લોકથી કહે છે:

અહં ભવાન્ ભવશ્ચૈવ ય ઇમે મુનયોઽગ્રજાઃ ।

સુરાસુરનગા નાગાઃ સ્વગા મૃગસરીસૃપાઃ ॥ ૧૨ ॥

ગન્ધર્વાપ્સરસો વૃક્ષા રક્ષોભૂતગણોરગાઃ ।

પશવઃ પિતરઃ સિદ્ધાઃ વિદ્યાધ્રાશ્રારણા દ્રુમાઃ ॥ ૧૩ ॥

અન્યે ચ વિવિધા જીવા જલસ્થલનભૌકસઃ ।

ગ્રહર્ષકેતવસ્તારાસ્તદિતઃ સ્તનયિત્નવઃ ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—હું, તું, શિવજી અને બીજા આ તમારા મોટા ભાઈઓ સનકાદિ તથા મરીચ્યાદિ સુર, અસુર, નાગ, નગ, પક્ષીઓ, મૃગો, સર્પો, ગંધર્વો,

અપ્સરાઓ, વૃક્ષો, રાક્ષસો, ભૂતગણો, ઉરગો, પશુઓ, પિતૃઓ, સિદ્ધો, વિદ્યાધરો, ચારણો, વૃક્ષો, બીજા નાનાવિધ જીવો, જળચર, સ્થળચર અને આકાશમાં ફરનારા ગ્રહો, ધૂમકેતુઓ, તારાઓ, નક્ષત્રો, વીજળીઓ, મેઘોની ગર્જનાઓ, એ બધા પુરુષરૂપ છે, એમ આગળ સંબંધ છે.

ભાવાર્થ:—બ્રહ્માદિ બધા ભગવત્સ્વરૂપ છે. સમુદાય ભગવાન છે. પ્રત્યેક ભિન્ન છે એમ કેટલાક કહે છે. હવે પછી ફલનિરૂપણ કરવા માટે અધિકારી અને સાધનનું નિરૂપણ કરતાં પુરુષસૂક્તમાં જે કહેલ છે તે જ પ્રકારે અહીં નિરૂપણ કરે છે. પુરુષ એવંદં સર્વમ એ પુરુષ સૂક્તના વાક્યમાં ગુણત્રય-કાર્ય ત્રણ શ્લોકથી જણાવે છે. તેમાં હું એટલે બ્રહ્મા, ભવાન-નારદ, મહાદેવ, ચક્રાર છે તેથી તેના સંબંધીઓ, એવ કહ્યો છે તેથી તેમાં સંદેહ કરવા જેવું નથી એમ સૂચવવામાં આવ્યું છે, કેમકે વિશેષરૂપે પણ તે બધા ભગવદ્સ્વરૂપ છે. જે આ મરીચ્યાદિ મુનિઓ, બીજા પણ મુનિઓ તમારા તે મોટાભાઈઓ સનકાદિકો છે એ બધા શુદ્ધ સત્ત્વના કાર્યરૂપ છે. સુરો, મિશ્ર સત્ત્વના કાર્ય છે. અસુરો રજોગુણ મિશ્રના કાર્યરૂપ છે. પર્વતો વગેરે તમોમિશ્ર કાર્યરૂપ છે. નગ એટલે પર્વત. નાગ એટલે હાથી. ખગ પક્ષીઓ. મૃગ હરણ વગેરે. સરીસૃપ સર્પો, એ બધા શુદ્ધ તામસ છે. ગંધર્વો અને અપ્સરાઓ રજોમિશ્ર કાર્ય છે. યક્ષ રક્ષ આદિ તમો-મિશ્ર કાર્ય છે. ઉરગ જાતિસર્પો, પશુઓ સત્ત્વામિશ્ર. પશુમાં ગાય વગેરે. સિદ્ધ વિદ્યાધર અને ચારણ અન્તરિક્ષમાં સત્ત્વાદિપ્રધાન કાર્યો છે. દુમ કેવળ તામસો છે. બીજાં વિવિધમાં મત્સ્યાદિ જળમાં રહેનાર, સ્થળમાં રહેનાર, ગ્રહો બુધ વગેરે, વૃક્ષો, અશ્વિન્યાદિ નક્ષત્રો, ધૂમકેતુઓ, તારા, તે વગરનાં નક્ષત્રો, વીજળીઓ અને મેઘનાં ગર્જિતો એ બધાં પુરુષરૂપ છે એમ આગળનાં શ્લોકમાં અન્વય છે. (૧૨-૧૩-૧૪)

સર્વને ઉદ્દેશથી કહીને તેમાં પુરુષત્વનું વિધાન કરે છે:

સર્વં પુરુષ એવંદં ભૂતં ભવ્યં ભવચ્ચ યત્ ।

તેનેદમાવૃતં વિશ્વં વિતસ્તિમધિતિષ્ઠતિ ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થ:—જે યજુ' હશે અને થાય છે તે બધું પુરુષ છે. આ બ્રહ્માણ્ડ તેનાથી મપાયેલ છે. તેનાથી એક વેંત પોતે વધે છે.

ભાવાર્થ:—પહેલાં કહેવાયું તે બધું પુરુષરૂપ છે. આ જે જડ દેખાય છે તે બધું પુરુષ જ છે. ત્રણ કાલને અધીન પુરુષરૂપ નહિ હોય એ શંકા કરીને કહે છે કે થઈ ગયું, થશે અને થાય છે તે ત્રણ કાલમાં ઉત્પન્ન થયેલ પણ તેમાં લેવાં. યત્ જે પ્રસિદ્ધ છે, તે સર્વ પુરુષ છે તે શ્રુતિમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી શુક્તિ કહેવાની જરૂર નથી. આથી પુરુષસૂક્તની પુરુષ એવંદં સર્વમ એ અર્ધી ઋચાનો અર્થ કહ્યો. ભગવાનને વિશ્વ જેવડા કહીએ તો તેણે

આશ્રય
નદીઓનાં
મહાભૂતો
ભગવાનનું
મા પોતે છે.

અજ્ઞાન
સંસારનું
યરૂપ છે.
પંચ-
ચક્રારથી
લેલું છે.

સુખ, તું
વાન છે;
છે તેથી
નું સ્થાન

સાડાત્રણ

ભાઈઓ
ગંધર્વો,

માપ થઈ ગયું ગણાય, માટે તેને અપરિચ્છિન્ન કહેવા માટે કહે છે કે તેનાથી વિશ્વતું માપ લેવાય છે, તે વિશ્વ લગવાને માપી નથી શકતું. જાતિની? જેઠે પરિચ્છેદનું વારણ કરે છે, કેમકે જાતિ તેટલામાં રહીને તેને વ્યાપ્ત થાય છે. આ પુરુષ તો તેટલામાં રહીને એક વેંત વધારે રહે છે. અત્યતિષ્ઠદ્ દશાઙ્ગુલમ્ એમ પુરુષસૂક્ત દશાઙ્ગુલ અધિક કહે છે. વેંત બાર આંગળની થાય છે. તે ઝીણી આંગળીઓ બાર થતી હશે એ હિસાબે વિતસ્તિ કહી છે. અથવા તો વેંતનાં દસ આંગળ ગણતા હશે. અંગૂઠો અને ટચલી આંગળીની વચ્ચે સહેજ આંગળ અંતર દેખાય છે, આથી સ્થૂલ સૂક્ષ્મ ધ્યાનમાં સંપૂર્ણ લગવાન જણાઈ રહે છે, તેથી વિશ્વાત્મક સ્થૂલ છે. વિતસ્તિરૂપ જુદા છે. પ્રમાણમાં તુલ્ય થાય છે. આઠ વેંતનો પુરુષ થાય. સર્વત્ર તો પ્રભુ આઠ વેંત થાય, એક વેંત વધારે પણ થાય. માટે જેટલા લગવાન તેટલું બધું જગત. પછી પ્રભુ તેનાથી પણ અધિક છે, તેથી તે માપમાં આવતા નથી. વેંત ભરમાં જ રહે છે એમ પણ નથી. તેથી પણ અધિક છે, તેથી તે આટલા જ છે એમ ચોક્કસ થતું નથી. (૧૫)

ત્યાં રહ્યા છતાં અધિકમાં વ્યાપ્ત થાય છે તેમાં દૃષ્ટાંત કહે છે:

સ્વધિષ્ણયં પ્રતપન્ પ્રાણો બહિશ્ચ પ્રતપત્યસૌ ।

एवं विराजं प्रतपन् तपत्यन्तर्बहिः पुमान् ॥ १६ ॥

શબ્દાર્થ:—જેમ સૂર્ય પોતાના મંડલને પ્રકાશ આપતો બહાર પણ પ્રકાશ ફેંકે છે તેમ આ પુરુષ પણ વિરાજને પ્રકાશ આપતાં અંદર અને બહાર પણ પ્રકાશ કરે છે.

ભાવાર્થ:—જેમ સૂર્ય પોતાના મંડળને તપાવે છે અને બહાર આખા બ્રહ્માંડને તપાવે છે. પ્રાણ એટલે આસન્ય, મુખમાંથી નીકળતો વાયુ શરીરને અંદર સજીવન કરીને બહાર પણ કૂંકાડા મારે છે, નિઃશ્વાસ નાખે છે, કાઠને અગ્નિવાળાં કરે છે. કૂંકવાથી તેમ થાય છે. એમ પુરુષ વિરાજને તપાવીને તેની બહાર પણ તપાવે છે. પ્રાણાદિની મધ્યમાં પ્રકાશન-શક્તિ નથી, કેમકે તે અંદરથી પોલા નથી હોતા; તેથી મંડળની વચ્ચેનો ભાગ જ તપાવે છે. આ પુરુષ તો બ્રહ્માણ્ડની મધ્યમાં પણ પ્રકાશ કરે છે; પુરુષ સ્ત્રીને સર્વત્ર પ્રકાશ કરે છે (૧૬)

૧ અહીં જાતિથી પરિચ્છેદ કહ્યો છે. તે સિદ્ધાન્તમાં જાતિને પદાર્થોત્તર માનતા નથી પણ સામાન્ય દૃષ્ટાંતમાં તેને અહીં લીધી છે. પરપ્રસિદ્ધ છે તેથી બોધ થવા માટે લીધી છે.
૨. અહીં પુરુષને સ્ત્રી કહ્યો. મૃસિહપુરાણમાં કહ્યું છે કે 'સ એવ વાસુદેવોય સાક્ષાપુષ્પ ઉચ્યતે । સ્ત્રીપ્રાયમિતરસર્વ જગદ્બ્રહ્મપુર:સરમ્ ॥' તેથી લગવાન જ પુરુષ છે, બાકીનું બધું તેના પ્રકાશથી પ્રકાશવાળું છે; તેથી અહીં સ્ત્રીને પ્રકારે છે એમ કહ્યું છે.

તે અપરિચિન્ન અને સ્વપ્રકાશ છે એમ કહ્યું એથી તેનું પ્રકાશનું સિદ્ધ થઈ ગયું; તે પ્રપંચ અને નિપ્રપંચને ફલ આપનાર છે એ સિદ્ધ કરવા માટે બન્નેના સ્વામી તે છે એ હવે કહે છે:

સોઽમૃતસ્યાભયસ્યેશો મર્ત્યમન્નં યદત્યગાત્ ।

મહિમૈષ તતો બ્રહ્મન્ પુરુષસ્ય દુરત્યયઃ ॥ ૧૭ ॥

શબ્દાર્થ:—તે પુરુષ નિત્ય સુખ અને મોક્ષસુખના ઈશ્વર હોવાથી તે વિરાટ શરીરથી પર છે; તેથી કોઈથી નાશ ન થાય એવો પુરુષનો મોટો મહિમા છે.

ભાવાર્થ:—તે પુરુષ નિત્ય સુખ અને મોક્ષસુખના સ્વામી છે. બન્ને દેવાને સમર્થ છે. તેનું તેવું સામર્થ્ય કહે છે કે મરણાત્મક વિરાટ શરીરથી પર થઈને તે રહે છે, માટે તે અમૃત આપી શકે. અન્ન એટલે ખવાય તે; એટલે પ્રાણીઓ મૃત્યુ અને કર્મનું ફળ એ અર્થ થાય. તે બધાને છોડી આગળ વધ્યા છે તેથી તે મોક્ષ આપવાને સમર્થ છે. ઉતામૃતત્વસ્યેશાનઃ એ અર્થો મંત્ર કહ્યો. અન્નેનાતિરોહતિ અન્નના કારણથી તિરોલાવને પામતાં નથી, મૃત્યુથી અથવા પોતાનાં કર્મોથી તિરોલાવને પામે છે. આની એ વ્યવસ્થા નથી. ત્યાં કહે છે કે જે સર્વ છે તે સર્વથી બુદ્ધ નથી; જે સર્વ નથી અથવા બુદ્ધ છે તે સર્વ નથી. પ્રપંચનું અર્ધપરિચ્છેદકપણું નથી. એમ હોય તો તે નિબનંદનો ઈશ ન થાય. માટે અવિરોધ થાય એવું સમર્થન થતું નથી. પરસ્પર વિરુદ્ધધર્માશ્રય રહે ત્યાંસુધી અલેદ ન થાય! એ શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રય છે એ લગવાનનો મહિમા છે. વિરુદ્ધ ધર્મો આશ્રયનો લેદ કરી શકતા નથી. એક આશ્રયમાં જ બન્ને થાય છે. પણ ધર્મનો પરસ્પર વિરોધ હોય તે લોકની જેમ કાર્ય ન કરી શકે તે જ પોતાના આશ્રયનો મહિમા વધારે છે. સર્વત્ર સમર્થ હોય તે જે કોઈ વાતે અસમર્થ થાય તો તેનો મહિમા વધે છે, કે જેને લીધે તે પોતાનું કાર્ય કરવાને સમર્થ થતો નથી. તેથી લગવાન વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રય છે, એ પણ એક તેનો મહિમા છે. તે ધર્મ લગવાનમાં જ છે, બીજામાં નથી. તેનું કાર્યસાધકત્વ નથી, તેથી તે મહિમાની કોઈ પ્રતિબંધકતા નથી, કેમકે ધર્મ એવો છે કે કોઈ તેની સમાન કે તેથી વધે તેવો નથી. બન્ને ધર્મો અવિરુદ્ધ રીતે કેમ રહે? બોલવામાત્રમાં જ વિરોધ છે, તેથી વિરુદ્ધ ધર્મના પ્રભુ જે આશ્રય છે, તેથી જ લગવાનનો મહિમા છે, કેમકે તે અલૌકિક છે, તે મહિમાનો છેડો નથી. કોઈ તેને બુદ્ધિથી કે શક્તિથી અતિક્રમ કરવાને સમર્થ થતો નથી. લોકમાં બંને કાર્યો કરે છે તે દેખાય છે, બ્રહ્મન્ સંબોધન માહાત્મ્યના સૂચન માટે કહ્યું છે. સૂક્તમાં તો મહિમાનું “એટલાપણું”

કહીને તેનાથી પુરુષનું માહાત્મ્ય કહ્યું છે. મોટાઈથી માહાત્મ્ય વધે છે, તે જ દુરત્યચાર્યરૂપ છે. (૧૭)

એમ લગવાનનો અપરિચ્છેદ કહ્યો તેનાથી લગવાનનું માહાત્મ્ય કહ્યું, તેથી પ્રભુ અમૃત અને અલયરૂપ ફલના સ્વામી છે, એમ કહ્યું. લોકમાં તે જ્યાં-સુધી એ મહિમાને પ્રકટ ન કરે, ત્યાંસુધી તે વૃથા કહેવાય. તે પ્રકટ કરવા માટે પુરુષભેદ અને ફલભેદને હવે કહે છે:

પાદેષુ સર્વભૂતાનિ પુંસઃ સ્થિતિપદો વિદુઃ ।

અમૃતં ક્ષેમમમયં ત્રિમૂર્ધોઽધાયિ મૂર્ધસુ ॥ ૧૮ ॥

શબ્દાર્થ:—સ્થિતિ એટલે ત્રણ લોક છે પગમાં જેને, તે સ્થિતિપાત્ લગવાન, તેના ચરણમાં બધા લોકો છે, અને ત્રિમૂર્ધના મૂર્ધરૂપ મહર્લોકની ઉપરના ત્રણલોકમાં અમૃત ક્ષેમ અને અલય (જન, તપ, સત્ય,) લોક રહ્યા છે.

સાવાર્થ:—પગ એટલે ભૂરાદિલોકમાં સર્વભૂતોનો નિવાસ છે. આ કથનથી સ્થાનભેદથી ફલભેદ થશે એ સૂચવ્યું. સર્વલોક સર્વ અવયવમાં કહેવાથી પગમાં બધાં લોક કેમ આવી શકે? એ શંકાના ઉત્તરમાં પુંસઃ સ્થિતિપદઃ તિષ્ઠન્ત્યસ્મિનિતિ ષ્ઠાઃ મૂરાદિ લોકો સ્થિતિ શબ્દથી કહ્યા છે. તે છે પગમાં જેના તે સ્થિતિપાત્ કહેવાય. સર્વલોકો અવયવો છે તે અવયવી લગવાનના ચરણ છે. તે તે સ્થાનના આધારરૂપે લગવાન રહ્યા છે. તેમાં પ્રમાણ કહે છે કે વિદુઃ પાદોઽસ્ય સર્વાભૂતાનિ એ લગવાનના માહાત્મ્ય માટે સર્વભૂતોને લગવાનનો એક પાદ કહ્યો છે. અથવા “પાદ” શબ્દથી પાદમાં રહેલા પુરુષો લેવા. તાત્સ્થ્યાત્ તદ્વ્યપદેશઃ (તેમાં રહ્યા તે તેના નામથી કહેવાય) એવો ન્યાય છે, તેથી પુરુષો વગેરે સર્વભૂતો લગવાનના પાદ છે. એકવચન જાતિના હિસાબથી કહ્યું છે. એમ લગવાનના અવયવમાં સર્વ જીવની સ્થિતિ કહીને તેમાં લગવાનના ફલની સ્થિતિ કહે છે: લગવાનમાં ચાર સુખ છે, એક અનિત્ય સુખ છે: ત્રણ જાતનાં નિત્યસુખ છે. એ નિત્યસુખ ત્રણ કહ્યાં તેનાં નામાંતર અમૃત, ક્ષેમ અને અલય છે. તેનું સ્થાન ત્રણ લોકનું મસ્તક મહર્લોક, તેની ઉપરના ત્રણ લોક જન, તપ, અને સત્યલોક, તેમાં અમૃત ક્ષેમ અને અલયને રાખ્યાં છે. અહીં આ વ્યવસ્થા છે. ત્રણ લોક ભૂ: ભુવ: સ્વર્ગ લોકમાં અનિત્ય સુખ છે. મહર્લોકમાં સ્થાનત્યાગરૂપ દુ:ખ છે. ચાન્ત્યુષ્મનામહર્લોકાજ્ઞનં મૃગ્વાદયોર્દિતાઃ એવું વાક્ય છે, એટલે પ્રલયમાં જ્યારે ત્રિલોકી બળે છે ત્યારે ત્યાં તાપ લાગતાં દુ:ખી થયેલ ભૃગ્વાદિ જનલોકમાં ચાલ્યા જાય છે. જનલોકમાં અમૃતસુખ છે તેનો પ્રલયમાં નાશ થતો નથી. તપોલોકમાં કેવલ ક્ષેમ છે. ત્યાં અક્ષેમ જોવું પડતું નથી, જનલોકમાં તે મહર્લોકથી નાસીને જનલોકમાં આવે છે

કો

તેનું

કેમકે

અલય

સુખ

કહેવા

ત્રણ

દિવિ-

વાનપ્રસ

અંદર તે

લગવાન

તે ત્રણ

આવે છે

એ કે

તેમના

વાંઝિયા

કહે છે:

શ્રમ કહે

તે રાખ

નથી તે

એ

શ

છોડી દે

ઉલયનો

લા

ચાલે છે.

તેનું દુઃખ જનલોકવાસીઓને જોવું પડે છે. જનલોકમાં સ્વતઃ દુઃખ નથી, કેમકે તેને તપોલોકમાં જવું પડતું નથી. તેથી ત્યાં શ્લેષ છે. સત્ય લોકમાં અભયસુખ છે. તે મોક્ષની નજીક આવી જાય છે, તેથી ત્રણ લોકમાં નિત્ય સુખ કહ્યું. આ અભયસુખ જ્ઞાનીઓ અને સંન્યાસીઓને મળે છે, તે આગળ કહેવામાં આવશે. ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ એ મંત્રનો આવો જ અર્થ છે. આનું ત્રણ પાદનું અમૃત દિવ-ઉપરના લોકમાં છે. ત્રણ લોકના અભિપ્રાયથી 'દિવિ-દિવમાં' શબ્દ અહીં કહ્યો છે. (૧૮)

એ સુખના લોગવનારને વિશે કહે છે:

પાદાસ્ત્રયો બહિશ્રાસન્નપ્રજાનાં ય આશ્રમાઃ ।

અન્તસ્ત્રિલોક્યાસ્ત્વપરો ગૃહમેધોઽબૃહદ્વ્રતઃ ॥ ૧૯ ॥

શબ્દાર્થ:—આ ભગવાનના ત્રણ પાદ ત્રણ લોકની બહાર છે, જે બ્રહ્મચારી વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી પ્રત્યક્ષિત કહેવાય તેના આશ્રમ છે. ત્રણ લોકોની અંદર તેનાથી જુદા ગૃહસ્થાશ્રમી કે જેને બ્રહ્મચર્યવ્રત નથી હોતું તે રહે છે.

ભાવાર્થ:—ભગવાનના ચાર વર્ણો તે ચાર પાદ ગણાય છે, કેમકે ભગવાન તેમાં રહે છે. તેમાં ત્રણ પાદ બ્રહ્મચારી વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસી, તે ત્રણ લોકની બહાર રહે છે. ચ છે તેથી ઇચ્છાથી ત્રણ લોકની અંદર પણ આવે છે. તે ત્રણ સંન્યાસી વાનપ્રસ્થ અને બ્રહ્મચારીમાં એક સાધર્મ્ય છે તે એ કે જેને પ્રજા નથી થતી તે અપ્રજા કહેવાય છે, તે ગૃહસ્થ નથી કહેવાતા. તેમના આશ્રમો છે. આશ્રમના ધર્મથી તે પુત્રાદિરૂપે થતા નથી, પણ તે વાંઝિયા નથી, તે ત્રણ સુખનો લોગ કરનારા છે. હવે નિત્ય સુખના લોકતાને વિશે કહે છે: ત્રણ લોકની અંદર ઉપર ગણાવ્યા કરતાં નીચા દરજ્જાનો ગૃહસ્થાશ્રમ કહે છે; એટલે જેની ઘરમાં જ ખુદ્ધિ છે, એ બહારનો દોષ છે. બ્રહ્મચર્ય તે શખતા નથી એ અંદરનો દોષ છે. મોટું ઉચ્ચ વીર્ય રાખવાનું જેને વ્રત નથી તે અબૃહદ્વ્રત કહેવાય છે. (૧૯)

એમ ચાર વર્ણોનું સ્વરૂપ અને ફલ કહ્યું, હવે તેની વિલક્ષણતા બતાવે છે:

સૃતી વિચક્રમે વિશ્વહ્ સાશનાનશને ઉમે ।

યદવિદ્યા ચ વિદ્યા ચ પૂરુષસ્તૂભયાશ્રયઃ ॥ ૨૦ ॥

શબ્દાર્થ:—એ માર્ગો તે એક કર્મનું ફળ ભોગવે છે, ખીજો કર્મફલને છોડી દે છે; જેમાં એકને અવિદ્યા કહે છે જ્યારે ખીજાને વિદ્યા કહે છે. તે ઉભયનો આશ્રય પુરુષ એટલે ભગવાન કરે છે; તે માર્ગો ચાલે છે.

ભાવાર્થ:—તે સ્વભાવથી જ તેવા થયા નથી, પણ ભગવાન જ એ માર્ગો ચાલે છે. તેને લઈને લોકો પણ તેમનું અનુગમન કરે છે. તે જ કહે છે કે તે એ માર્ગો

છે. તેમાં વિશેષ કરીને ભગવાન ક્રૂર છે. એવા ક્રૂર છે કે એક માર્ગમાં કોઈ ભાગમાં તે ન કર્યા હોય એવા રહેવા દેતા નથી. તે બેને બુદ્ધિ પાડનાર ધર્મને કહે છે કે એક તો કર્મફલને ભોગવનાર છે, બીજા કર્મફલને ભોગવતા નથી. બે જણ આમાં છે, બીજા કોઈ નથી. ભગવાનને બે માર્ગમાં ચાલવાની જરૂર શું ? ત્યાં કહે છે કે ભગવાનને ચાલવામાં બે શક્તિ કામ દે છે: એકનું નામ અવિદ્યા છે, બીજાનું નામ વિદ્યા છે. તેમાં અવિદ્યા કર્મફલ ભોગવનારના માર્ગમાં છે અને વિદ્યા કર્મફલ નહિ ભોગવનારના માર્ગમાં છે. ભગવાન તો બન્નેનો આશ્રય કરી બન્ને માર્ગમાં ચાલે છે. બે બન્નેમાં ન ચાલે તો બે ભગવચ્છક્તિ કહેવાય છે તે ન કહેવાય. ચ્છ છે તેથી તેમનું કાર્ય અને તેમની સામગ્રી તેમાં જ રહે છે, બીજા માર્ગમાં જતી નથી. (૨૦)

એમ માર્ગના ભેદથી ભોગવનારનો ભેદ કહીને તે પુરુષથી આ વિરાટ પુરુષ બુદ્ધો છે એમ કહે છે કે તે ભગવાનથી આ વિરાટ પુરુષ ઉત્પન્ન થયો છે:

તસ્માદ્વણ્ડં વિરાટ્ જજ્ઞે ભૂતેન્દ્રિયગુણાત્મકઃ ।

તદ્દ્રવ્યમત્યગાદિશ્વં ગોમિઃ સૂર્યં ઇવાત્પન્ ॥ ૨૧ ॥

શબ્દાર્થ:—તે ભગવાનમાંથી અધિભૂતાદિ ભેદવાળું, ત્રણ ગુણવાળા ભૂત-ઇન્દ્રિય-ગુણવાળું અણુ ઉત્પન્ન થયું. તે પોતે તે આખા પ્રદેશને વ્યાપીને તેનાથી બહાર નીકળી રહ્યા, તે જેમ સૂર્ય પોતાના મંડળીને તપાવી બહાર પ્રકાશ આપે છે તેમ.

ભાવાર્થ:—તે પર પુરુષ નારાયણથી અણુ એટલે બ્રહ્માણુ ઉત્પન્ન થયું. તે નારાયણ આધિદેવિકથી આ બ્રહ્માણુ આધ્યાત્મિક થયું. તે અણુથી વિરાટ ઉત્પન્ન થયો; તે ભૂત ઇન્દ્રિય અને ગુણયુક્ત થયો. ભૂત એટલે અધિભૂત એટલે દ્રવ્ય, અને ઇન્દ્રિયો અધ્યાત્મ, ગુણો અધિદેવ; અથવા મહાભૂતો ઇન્દ્રિયો અને તેના વિષયો થયા. શરીર ઇન્દ્રિય અને વિષયથી ભોગ કરનાર વિરાટ થયો. તે પણ તેના બાપની જેમ આક્રમણ કરવા લાગ્યો. તે વિશ્વાત્મક બ્રહ્માણુ શરીરનું તેણે આક્રમણ કર્યું. જેમ ભગવાન શરીરને વ્યાપીને દશ આંગળ વધ્યા હતા તેમ આ વિરાટ પણ દશ આંગળ વધ્યો. બ્રહ્માણુને પણ વ્યાપ થયો, તે કેવળ સ્વરૂપની મોટાઈનું સામ્ય નથી પણ પ્રકાશમાં પણ તે ભગવાન જેવો છે. જેમ સૂર્ય પોતાના કિરણોથી પોતાના મંડળને તપાવતો બહાર પણ તપાવે છે તેમ આ પણ પોતાના શરીર (બ્રહ્માણુ)ને પ્રકાશતો બહાર પણ પ્રકાશયુક્ત થાય છે. (૨૧)

એમ બે પ્રકારનું વિશ્વ કહ્યું; નિયમ નિયામકભાવ માટે બે પુરુષ કહ્યા. તેમાં અમૂર્તોનો સમાગમ કહ્યો. યજ્ઞરૂપ ભગવાનનો પણ સર્વ પદાર્થમાં સંબંધ છે; તે યજ્ઞ સાધનભૂત પદાર્થો ભગવાનથી બુદ્ધિ હોય તો સર્વરૂપ

લગવાન થયા ગણાય, એમ શંકા કરીને તે બધાનું તત્ત્વ લગવાન છે, એ હુવે કહે છે:

યદાસ્ય નાભ્યાન્નલિનાદહમાસં મહાત્મનઃ ।

નાવિદં યજ્ઞસંભારાન્ પુરુષાવયવાદતે ॥ ૨૨ ॥

શબ્દાર્થ:—જ્યારે તે મહાત્માના નાભિકમળમાંથી હું ઉત્પન્ન થયો ત્યારે તેના અવયવો સિવાય બીજા યજ્ઞમાં ઉપયોગી પદાર્થોને મેં ન જોયા.

ભાવાર્થ:—જો અહીં આ વાત ન કહેવામાં આવે તો જૈમિનિ-સિદ્ધાન્તની રીતે પદાર્થને બનાવનારાં લગવત્સ્વરૂપાત્મક વાક્યો અર્થવાદરૂપ ગણાય, તો મોટા કષ્ટથી બધું લગવદ્રૂપ કહ્યું તે ન કહ્યા જેવું થઈ જાય; તેથી યજ્ઞોપયોગી પદાર્થો પણ લગવાનના અવયવરૂપ છે, તે બ્રહ્મા પોતે જ કહે છે. જ્યારે આ લગવાનની નાભિમાં એક કમળ થયું તેમાં હું પણ કમળમાં થયો, ત્યારે મેં વિચાર કર્યો કે જેની નાભિમાંથી હું થયો તે મોટા છે તે તેનું મારે આરાધન કરવું જોઈએ. મોટો આત્મા અથવા અંતઃકરણ જેવું હોય તે મહાત્મા કહેવાય છે. આનું આરાધન કરું તો તે મોટું ફલ આપશે. પણ આરાધન કેમ કરવું? શું તેને આપીએ કે તે રાજી થઈ જાય? ત્યારે બ્રહ્માએ યોગજ ધર્મથી જાણ્યું કે લગવાનને પ્રસન્ન કરવા હોય તો યજ્ઞ કરવો જોઈએ. તે યજ્ઞ કેમ થઈ શકે? તે પણ વેદને જોવાથી જણાયું કે સામથી ભેગી કરી પશુ અને પુરોડાશથી યજ્ઞ કરવો. પણ તે પશુ અને પુરોડાશ કયાંથી લાવવા? તે પણ યોગજ ધર્મથી મેં જાણ્યું કે લગવાનના શ્રીઅંગ વગર પશુ પુરોડાશ વગેરે કાંઈ નથી; ત્યારે તે પુરુષ યજ્ઞરૂપે પ્રકટ થયા. આથી સાધનરૂપ પણ લગવાન છે એ વાત કહી. (૨૨)

તેના અવયવોમાં યજ્ઞમાં ઉપયોગી કયાં કયાં પદાર્થો જોયા તે જણાવે છે:

તેષુ યજ્ઞસ્ય પશવઃ સવનસ્પતયઃ કુશાઃ ।

ઈદં ચ દેવયજનં કાલશ્ચોરુગુણાન્વિતઃ ॥ ૨૩ ॥

વસ્તૂન્યોષધયઃ સ્નેહા રસલોહમૃદો જલમ્ ।

ઋચો યજૂશ્ચિ સામાનિ ચાતુર્હોત્રં ચ સત્તમ ॥ ૨૪ ॥

નામધેયાનિ મન્ત્રાશ્ચ દક્ષિણાશ્ચ વ્રતાનિ ચ ।

દૈવતાનુક્રમઃ કલ્પઃ સંકલ્પઃ સૂત્રમેવ ચ ॥ ૨૫ ॥

ગતયો મતયશ્ચૈવ પ્રાયશ્ચિત્તં સમર્પણમ્ ।

પુરુષાવયવૈરેતે સંભારાઃ સંમૃતા મયા ॥ ૨૬ ॥

શબ્દાર્થ:—તેમાં યજ્ઞનાં પશુઓ, વનસ્પતિઓની સાથે દહીં, દેવયજ્ઞનની ભૂમિ, ઉત્તમ ગુણવાળો કાળ, વસ્તુઓ, ઓષધો, સ્નેહો (ઘી વગેરે), રસો, લોઠાં, મૃત્તિકા, જળ, ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, હે સત્તમ ! તેના સ્વરૂપમાં ચાતુર્હોત્ર, નામધેય, મંત્રો, દક્ષિણા, વ્રતો, દેવતાનો અનુક્રમ-યજ્ઞ કરવાના કલ્પસૂત્રાદિ ગ્રંથો, સંકલ્પો, સૂત્રો, ગતિ, બુદ્ધિ, પ્રાયશ્ચિત્ત, સમર્પણ, એ બધા યજ્ઞોપયોગી પદાર્થો મેં પુરુષના અવયવોમાંથી લીધા.

ભાવાર્થ:—તે યજ્ઞના પદાર્થો ભગવાનના અવયવોથી મળ્યા. તેનાં નામ-નિર્દેશપૂર્વક કહે છે: પશુઓ-બકરાં વગેરે. વનસ્પતિમાંથી ચૂપ થાય. તેની સાથે દહીં. ત્યારે વનસ્પતિ અને કુશને બુદ્ધા ગણે. તે વનસ્પતિથી પિપ્પલ વૃક્ષો, કુશથી દર્ભ લેવા. આ દેવને આરાધન કરવાની ભૂમિને દેવયજ્ઞન કહેવાય. રૂદ્ર કહ્યું તેથી યજ્ઞ કરીને ત્યાં જ શૌનકાદિક ભાગવતની કથા કહે છે એમ જણાય છે. ચક્રારથી તેથી બીજા દેવના પૂજનની જગ્યાઓ પણ જોઈ. વસંતાદિ કાળ જોયો. ચક્રારથી નૈમિત્તિક કાળ-યોગ વિશેષ પણ જોયો. એ કાળ મોટા ગુણવાળો જોયો. શ્રુતિ કહે છે કે જો તે વખતે સૂર્ય ન પેદા થાય ને આગળ ચંદ્ર ઊગે, તો ધાન્યની સંપત્તિ થાય. કાળના બીજા પણ ઘણા ગુણો વેદમાં કહ્યા છે. એવા ઉત્કૃષ્ટ ગુણવાળો કાળ. વસ્તુઓ એટલે પાત્રો વગેરે. ડાંગર વગેરે ઓષધિઓ. ઘી વગેરે સ્નેહો. દહીં, મધ વગેરે રસો. દાતરડાં વગેરે લોઠાનાં હથિયારો. મૃત્તિકાઓ મહાવીર નામનું ધર્મપાત્ર થાય છે તેને માટે. જળો વસતીવરી વગેરે. (પ્રોક્ષણમાં કામ લાગતું જળ વસતીવરી કહેવાય છે.) ઋગ્, યજુઃ, સામ એ ત્રણ વેદના મંત્રો. હોત્રાદિ ચતુર્ગુણ સાધ્યકર્મ ચાતુર્હોત્ર કહેવાય. અથવા ચાર હોતાદિ જેના કારણ છે એવું કર્મ ચાતુર્હોત્ર કહેવાય. અહીં “સત્તમ” સંબોધન વિશ્વાસ માટે કહ્યું છે. નામધેય-જ્યોતિષોમાદિ. મંત્રો સ્વાહાકારાદિ. ચક્રાર છે તેથી નિગદો લેવા. દક્ષિણા ગાયો. ચક્રાર છે તેથી બીજા વર આપવા તે દક્ષિણા ગણાય છે. વ્રતો એટલે દીક્ષા વગેરે. ચક્રાર છે તેથી માંસલક્ષણાદિના નિષેધરૂપ વ્રતો લેવાં. દેવતાનો અનુક્રમ ઇન્દ્ર દેવમાં આ પ્રથમ, આ બીજા, એમ તેમને પૂજવાનો ક્રમ: કાળી ડોકવાળો અગ્નિ, તેને માટે ઇત્યાદિ. કલ્પ-કલ્પસૂત્રો. સંકલ્પ એટલે કામનાનો વિષય બતાવવો. સૂત્ર ન્યાયનાં સૂત્રો અથવા કર્મ કરવાની પદ્ધતિ. ગતિ વિષ્ણુક્રમાદિ. મતિઓ દેવતાનાં ધ્યાન. ચક્રાર છે તેથી કર્મના અભિસમીક્ષણાદિ. પ્રાયશ્ચિત્ત અભાણુતા પાપ થાય તેને દૂર કરવાને માટે કર્મ. સમર્પણ સંસ્થા અથવા નિવેદન. એટલા યજ્ઞમાં પદાર્થો જરૂર જોઈએ તે પુરુષના અવયવોમાંથી કર્યાં. અહીંની અવયવાદિની વ્યવસ્થા તૃતીયસ્કન્ધમાં કહેવામાં આવશે. એ બધા પદાર્થો પુરુષના અવયવોમાંથી એકઠા કર્યાં. મેં કર્યાં, એનો અર્થ એવો કે સાધારણ પુરુષ આટલા પદાર્થોને એકત્ર ન કરી શકે, એ મેં કર્યાં તેમ જાણવાનું છે. (૨૩-૨૬)

તે પછી શું કર્યું તે કહે છે:

इति संभृतसंभारः पुरुषावयवैरहम् ।

तमेव पुरुषं यज्ञं तेनैवायजमीश्वरम् ॥ ૨૭ ॥

શબ્દાર્થ:—એમ યજ્ઞોપયોગી પદાર્થો એકત્ર કરીને જે પુરુષના અંગમાંથી તે પદાર્થો લીધા તે યજ્ઞરૂપ પુરુષ ઈશ્વર છે તેમને તે પદાર્થો વડે યજન કર્યું.

ભાવાર્થ:—ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પુરુષના અવયવોમાંથી બધા પદાર્થો લેવા કરીને તે યજ્ઞરૂપ ભગવાનનું તેનાથી જ યજન કર્યું. યાગ ફલને માટે નહિ પણ ઈશ્વર માટે કર્યો. જેમ યાગ મેં કર્યો તેમ સર્વે યાગ ફલની આશા વિના કરવા ભેઈએ. યજ્ઞના પદાર્થોને ભક્તિથી ભગવાનના અવયવમાં પ્રકટ કરીને ભગવાનની પ્રીતિને માટે તેનાથી ભગવાનનું પૂજન કરવું; કર્મ કરવું. ભગવાનને કાંઈક સ્વાર્થ માટે પણ કર્તવ્ય છે. જેમ પુરુષને પોતાને માટે બધાં કામ કરવાનાં હોય છે તેમ ભગવાનને પોતાને માટે બધા યજ્ઞો કરવાનાં હોય છે. તે જે ભગવાનના અવયવથી ઉત્પન્ન થાય તો (પશુ વગેરે ભગવાનથી થાય) તો તે ભગવાનને માટે ફલરૂપ થાય. જે કે લૌકિક પદાર્થો પણ તેમ જ ઉત્પન્ન થયા છે છતાં તે સર્વને માટે છે, તેથી તે પદાર્થો યાગના ફલને સિદ્ધ કરાવી શકતા નથી. મધ્યમાધિકારી, તે યજ્ઞ માટે છે એમ જાણી, તેનાથી યાગ કરે તો તેને ફલ મળે છે. પણ તે ફલ ભગવાનને અર્પણ કરવું ભેઈએ. જે અજ્ઞાતથી તે પદાર્થોથી યાગ કરે તો તેનું ફલ ભગવાન ગ્રહણ કરતા નથી. બીજાની ચીજથી થાય તેનું ફલ ભગવાન ગ્રહણ ન કરે. જે પદાર્થો યાગને માટે મેળવ્યા નથી પણ સાધારણ રીતે પ્રાપ્ત થયા છે તેનાથી તો ફલ ન જ મળે. કદાચ ફલ થાય તો કાકતાલીય ન્યાયથી ફલ થાય, તો તે પદાર્થો ઉપયોગમાં આવે. એમ યાગના ચાર ભેદ થયા: ઉત્તમ મધ્યમ નિકૃષ્ટ અને નિષ્ફલ. એ ભેદથી ચતુર્વિધ યાગ થયો. તેમાં પશુઓ ભગવાનના ઊરુ દેશમાંથી ઉત્પન્ન થયાં. રુવાડામાંથી વૃક્ષો થયાં. પસીના સાથે રોમો દર્ભો થયા. પગ વડે દેવચન્નભૂમિ થઈ. કાલ પાપણમાંથી થયો. વસ્તુઓ ઓઠથી થઈ. સ્નેહો દષ્ટિથી થયા. રસો જિહ્વાથી થયા. નાસિકાથી મૃત્તિકા થઈ. જલ નાડીમાંથી થયું. ઋક્ યજુઃ સામ કાન અને મસ્તકમાંથી થયા. ચાતુર્હોત્ર કર્મ બાહુથી થયું. મોઢેથી નામ થયાં. મસ્તકના અવયવથી મંત્રો થયા. દક્ષિણા અને ગાયો વામ ઊરુપ્રદેશમાંથી થયાં. વ્રતો મનથી થયાં. પર્વમાંથી દેવતાનો અનુક્રમ થયો. બલમાંથી કલ્પ થયો. સંકલ્પ બુદ્ધિથી થયો. પ્રાણથી સૂત્ર થયું. અથવા વિહાર યોગરૂપ સૂત્ર સમજવું. વિક્રમથી ગતિ થઈ, જ્ઞાનેન્દ્રિયથી મતિ થઈ. કર્મેન્દ્રિયોથી પ્રયાશ્ચિત્ત

થયું. આત્માથી સમર્પણ થયું. બીજા પણ યજ્ઞના પદાર્થો જેમ યોગ્ય લાગે તેમ તર્કથી સમજી લેવા. માટે વેદમાં સર્વ યજ્ઞના પદાર્થો લક્ષિતવાળા સાક્ષાત્ જોઈ શકે છે. પછી તે પદાર્થોમાંથી તે તે પદાર્થોને જુદા કરી ગ્રહણ કરે છે. ત્યાર પછી યાગ કરે છે. જે એમ ન હોય તો અપશ્યત્-જ્નેયું, આહરત્-લીધું, અયજત્-યજ્ઞ કર્યો. એ પ્રયોગો વ્યર્થ થાય. (૨૭)

તતસ્તે ખ્રાતર ઇમે પ્રજાનાં પતયો નવ ।

અયજન્ વ્યક્તમવ્યક્તં પુરુષં સુસમાહિતાઃ ॥ ૨૮ ॥

તતશ્ચ મનવઃ કાલે ઈજિરે ઋષયોઽપરે ।

પિતરો વિબુધા દૈત્યા મનુષ્યાઃ ક્રતુભિર્વિભુમ્ ॥ ૨૯ ॥

શબ્દાર્થઃ—પછી તમારા મરીચ્યાદિ નવ ભાઈઓ કહેવાય છે તેમણે સ્પષ્ટ અને અસ્પષ્ટ રીતે તે યજ્ઞ પુરુષનું યજ્ઞન કર્યું. સારી રીતે ચિત્તની એકાગ્રતાથી તે કામ કર્યું. પછી મનુ અને બીજા ઋષિઓએ તેના કાળમાં યજ્ઞો કર્યા. પિતૃઓ દેવો દૈત્યો અને મનુષ્યોએ યજ્ઞો કરી વિભુ યજ્ઞેશ્વરને પ્રસન્ન કર્યા.

ભાવાર્થઃ—મેં કર્યા પછી તમારા ભાઈઓ મરીચ્યાદિ પ્રજાના પતિઓ છે તેમણે નવવિધ પ્રજાના પોતે નવવિધાથી સ્વામી બનીને યજ્ઞથી ભગવાનનું આરાધન કર્યું. તેમાં સાત્ત્વિક-સાત્ત્વિકમાં ભગવાન પ્રકટ થયા અને તામસ-તામસોમાં ભગવાન અપ્રકટ રહ્યા. મધ્યમ વર્ગમાં વ્યક્ત અને અવ્યક્ત બન્ને રીતે સાવધાન થઈને યજ્ઞ કર્યા. સાવધાન કહેવાનું કારણ એટલું જ કે બીજાને માટે પદાર્થો હોય તેને યજ્ઞાર્થમાં મેળવવા નહિ, તેને માટે ચિત્તને સાવધાન રાખવું જોઈએ. પદાર્થો યજ્ઞાર્થ છે તેનું જ્ઞાન થવા માટે સમાહિત રહેવું પડે; તેને ઉત્પન્ન કરવા માટે સાવધાની રાખવી પડે. ત્યાર પછી ઘણા કાળ ગયા પછી મનુઓએ યજ્ઞો કર્યા; બીજા ઋષિઓએ કર્યા. આ સત્ત્વ આદિ બીજા વર્ગના સમજવા. ત્રીજી કક્ષામાં પિતરો વિબુધો દૈત્યો રાજસ સાત્ત્વિક તામસો. મનુષ્યો ચોથા વર્ગમાં; તે ગુણસન્નિપાતરૂપ એક પ્રકારના છે. તે ભ્રમથી કરે તો પણ કામિત કાંઈક ફલ મેળવે છે, કેમકે ભગવાન સમર્થ છે. તેથી કહ્યું કે વિભુમ્ । સમર્થ છે તે કાંઈક આપે જ. ક્રતુભિઃ એથી બાર દિવસે સિદ્ધ થતો યાગ લેવો. (૨૮-૨૯)

એમ સર્વ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ ભગવાનમાંથી કહીને સ્થિતિને કહે છે:

નારાયણે ભગવતિ તદિદં વિશ્વમાહિતમ્ ।

ગૃહીતમાયોરુગ્ણઃ સર્ગાદાવગુણઃ સ્વતઃ ॥ ૩૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—ભગવાન નારાયણમાં આ જગત રહ્યું છે. સૃષ્ટિ કરવામાં માયાના મોટા ગુણોને ધારણ કર્યા છે છતાં તે સ્વતઃ નિર્ગુણ છે.

ભાવાર્થ:—વિશ્વાધારથી ભગવદ્ધારાવાન કહેવા માટે નારાયણ કહ્યા છે. આપો નારા इति પ્રોક્તા: એ ન્યાયથી પુરુષ નારાયણ છે, તે આ લૌકિક વૈદિક જગત્ નારાયણમાં છે. (પાણી એ નાર, તેમાં રહે છે તે નારાયણ.) (૩૦)

જે ભગવાન ઉત્પત્તિ કરે અને પાળે છે તેા પ્રલય પણ તે જ કરે, તેા પછી બધું તે કરે તેા તમારો તેમને શો ઉપયોગ છે? ત્યાં કહે છે:

सृजामि तन्नियुक्तोऽहं हरो हरति तद्वशः ।

विश्वं पुरुषरूपेण परिपाति त्रिशक्तिधृक् ॥ ૩૧ ॥

શબ્દાર્થ:—તેની આજ્ઞાથી હું જગત્તે ઉત્પન્ન કરું છું, મહાદેવજી તેને તાબે રહીને જગતનો લય કરે છે. તે ત્રણ શક્તિવાળા ભગવાન પુરુષરૂપથી જગતનું પાલન કરે છે.

ભાવાર્થ:—ભગવાન પ્રકાર બતાવવાને માટે બધા પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે. પછી પરસ્પર પેદા કરવા માટે મને આજ્ઞા કરે છે. સંહાર કરવા માટે મહાદેવને આજ્ઞા કરે છે. તેથી જેઓને ભગવાને ઉત્પન્ન કર્યાં, તેના વંશનાં જે હોય તેને ભગવાન જ મારે; મહાદેવ તેને ન મારે; તે માટે ભગવાન અવતાર ધરે છે. પાલન તેા ભગવાન જ કરે છે. તે પુરુષરૂપે વિશ્વનું ચારે તરફથી પરિપાલન કરે છે. તેને અનુસરીને હર સંહાર કરે છે. તેથી તેને “વશ” કહેલ છે. જે કે ઉત્પત્તિ પ્રલય બ્રહ્મા અને શિવ કરે છે, તેા પણ તે કરવાનું સામર્થ્ય ભગવાનમાં જ છે. તે કહેવા માટે કહ્યું કે તે ત્રણ શક્તિને ધારણ કરનાર છે. (૩૧)

એમ ત્રણ અંશ કહીને માહાત્મ્ય કહેવા માટે પ્રથમ કહ્યું છે તેનો ઉપસંહાર કરે છે:

इति तेऽभिहितं तात यथेदमनुपृच्छसि ।

नान्यद्भगवतः किञ्चिद्भाव्यं सदसदात्मकम् ॥ ૩૨ ॥

શબ્દાર્થ:—જે તમે પૂછ્યું તે બધું મેં તમને કહ્યું. હે તાત, ભગવાન વગર કાંઈ કારણાત્મક જગત્ વગેરે કાંઈ થતું નથી.

ભાવાર્થ:—તમે આટલું જ પૂછ્યું હતું. માહાત્મ્ય કહેવાનું તેા તેમાં આવી જાય છે, તે આગળ હું કહીશ. તમે જેટલા મને પ્રશ્નો કર્યાં, તે સ્વરૂપથી કે પ્રકારથી કર્યાં તે બધાનો ઉત્તર ભગવાન જ છે, કેમકે ભગવાન વિના કાંઈ બીજું નથી. ત્યાં શંકા કરે છે કે સર્વના આધારરૂપ અને સર્વ વસ્તુના સ્વરૂપરૂપ તેા બીજાઓ પણ ભગવાનને માને છે તેા પછી આ ભાગવત માર્ગમાં શું વિશેષ છે? ત્યાં કહે છે કે જે ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થશે, જેમાં ક્રિયાનો વ્યાપાર થાય છે તે ભગવાન છે. વારુ, બ્રહ્મવાદમાં સર્વ બ્રહ્મ છે, તેથી આ માર્ગમાં વિશેષ શું છે? ત્યાં કહે છે, સદસદ્વ્યવાહારયોગ્ય ઘટાદિ અને

શશશૃંગાદિ, અને ભ્રમનો વિષય હોય તે પણ બ્રહ્મ છે; તેથી જ્યાં મિથ્યા જ્ઞાન હોય, તેના વિષય પણ ભગવાન છે. જો તેમ ન હોય તો તેનું જ્ઞાન અને જ્ઞાન થાય છે તે ન થાય, અને પછીનો વ્યવસાય^૧ પણ ન થાય. (૩૨)

એમ પૂર્વે કહેલું સમાપ્ત કરી તેનું માહાત્મ્ય કહેતાં પ્રથમ તેના ધર્મોનું માહાત્મ્ય કહે છે:

ન ભારતી મેઽહ્ન મૃષોપલક્ષ્યતે ન વૈ ક્વચિન્મે મનસા મૃષા ગતિઃ ।

ન મે હૃષીકાણિ પતન્ત્યસત્પથે યન્મે હૃદૌકણ્ઠચવતા ધૃતો હરિઃ ॥૩૩॥

શબ્દાર્થ—હું અંગ, મારી વાણી ખોટી પડતી નથી. મારા મનમાં કંઈ ખોટી વાત આવતી નથી. મારી ઇંદ્રિયો ખોટા રસ્તે જતી નથી. મેં ઉત્કંઠાવાળા હૃદયમાં હરિને ધારણ કર્યા છે, તેને લીધે એ બધું સામર્થ્ય મારામાં આવ્યું છે.

ભાવાર્થ:—હૃદયમાંથી ભગવાન તિરોધાન થતાં તે ખોટી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે છે તેથી મેં પ્રેમથી ઊછળતા હૃદયમાં ભગવાનને ધારણ કર્યા છે. ત્યાં ભારતી પણ છે, તે ભગવાનને આલિંગન કરીને મારા મોઠામાંથી નીકળે છે. તેની સાથે ભગવાન છે તેથી તે કોઈ દિવસ ખોટી નથી પડતી. ભાવી પદાર્થમાં પણ તે ખોટી નથી પડતી, તેમ મારા મનમાં જે આવે તે પણ ન થાય એમ ન બને. તે જ કહે છે કે મારા મનનું ખોટા રસ્તે જવું નથી. પરંપરા સંબંધમાં પણ માહાત્મ્ય કહે છે: એનું કારણ કે હું ભગવાન સાથે બંધાયો છું. મારા અભિમાનમાં મન વગેરે બંધાયાં છે, એમ બતાવવા માટે સર્વત્ર મેં એમ કહ્યું છે. મારી ઇંદ્રિયો ખોટા માર્ગે ચાલતી નથી. વાણીના સંબંધમાં તો ભગવાન હૃદયમાં સ્થાપન નથી કર્યાં તેથી તેનો વ્યભિચાર^૨ નથી. અર્થાત્ હૃદયમાં બ્રહ્મા પણ ખોટું ખોલે. ભગવાનને આલિંગન કરતી વાણી નીકળે તે જ ખોટી ન ઠરે એવું કથન તાત્પર્ય છે, તેથી વ્યભિચાર નથી એમ કહ્યું છે. હૃદયમાં ધારણ કરેલ ભગવાન ભલું જ કેમ કરે? ત્યાં કહે છે કે તે

૧ ધડાને જાણ્યા પછી ઘટમહં જાનામિ એવું માન અપ્રત્યક્ષ થાય છે તે અનુ-વ્યવસાય કહેવાય.

૨ બ્રહ્મા કહે છે કે મારી ઇંદ્રિયો ખોટા માર્ગે જતી નથી. પણ બ્રહ્માએ નીતિશાસ્ત્ર કર્યું છે તેમાં હિંસાના યોગો કલા છે, કામશાસ્ત્રમાં પારા વગેરેની દવા લેવાથી કામાદિ સુખ થવાનું બ્રહ્માએ કહ્યું છે તે મહાભારતમાં અને કામશાસ્ત્રમાં જેવામાં આવે છે; તેથી બ્રહ્માની વાણીનો નિંદિત માર્ગમાં પાત કેમ ન કહેવાય? ત્યાં કહે છે કે વાણીમાં ભગવાન હોય ત્યાંસુધી તેને ખોટા વિચાર ન આવે, પણ ભગવાન ન હોય તેવે વખતે લખાયેલું ખોટું થાય તો તે વાણીનો વ્યભિચાર ન કહેવાય. તે વાણી મનની ઉપલક્ષિકા છે. વાણી અને મન ભગવાનમાં ન હોય ત્યારે નીકળેલી વાણી ખોટી હોય; પણ તેના ધારણ સુધી તો વાણી ખોટી નથી નીકળવાની; તેથી તેમાં વ્યભિચાર નથી, એમ કહ્યું છે.

હરિ છે. ઉત્કંઠાવાળા હૃદયથી આ અર્થ કહ્યો છે. તેથી ભગવાનનો પ્રેમ ચિત્તમાં કરવો. પ્રેમવાળું ચિત્ત સર્વત્ર રહેતા ભગવાનને ખેંચી લાવશે. જેમ રસેન્દ્રિય-વાળી જિહ્વા દ્રવ્યમાં રહેલા રસોને પોતે એકઠા કરી લે છે, તે રસનું જ્ઞાન પહેલું તેને હોતું નથી, તેમ ભક્તિવાળું ચિત્ત પોતાની મેળે ભગવાન જ્યાં હશે ત્યાંથી તેમને ખેંચી લાવશે. જેમ મન રૂપને આંખથી ખેંચશે, જેમ મન રસને રસનાથી ખેંચશે, તેમ મન ભગવાનને પ્રેમથી ખેંચે છે. ૩૩

ભગવાન કેવળ ભક્તિથી જ મળે છે તેમાં બીજું પ્રમાણ નથી એ જણાવવા માટે કહે છે:

સોઽહં સમાન્નાયમયસ્તપોમયઃ પ્રજાપતીનામભિવન્દિતઃ પતિઃ ।

આસ્થાય યોગં નિપુણં સમાહિતસ્તં નાઘ્યગચ્છં યત આત્મસંભવઃ ॥૩૪॥

શબ્દાર્થઃ—તે જ હું વેદાભ્યાસ નિયમથી કરનારો, તપોમય પ્રભુપતિઓને નમસ્કરણીય પિતા, બ્રહ્મા, નિષ્કામયોગથી નિશ્ચલ ચિત્તે કરીને મેં ભગવાનને મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો તોપણ તે મને મળ્યા નહિ, કેમકે હું તેનાથી જ ઉત્પન્ન થયો છું.

ભાવાર્થઃ—ભગવાનને જણવામાં પ્રમાણ પ્રથમ તો વેદ છે. સાધન મનન-નિદ્ધિધ્યાસનરૂપ તપ છે. અન્તરંગ સાધન યોગ છે. તેનું ફલ ચિત્તની એકાગ્રતા—તે જ્યારે થઈ ત્યારે ઉત્તમાધિકારીને ભગવત્સાક્ષાત્કાર થાય, એ વાત માનવા જેવી નથી. પુનઃ પુનઃ વેદની આવૃત્તિ કરવી તે સમાન્નાય કહેવાય. સમ્ અને આહ્ ઉપસર્ગ સહિત મ્નાધાતુ અભ્યાસ અર્થમાં છે. તે અર્થવિધાન સાથે વેદાભ્યાસનો બોધ કરે છે. એવો હું થયો એટલે વારંવાર વેદ ભણ્યો; તેના અર્થ જાણીને તે રૂપ થઈ ગયો. તેના વિકારરૂપ અથવા તેથી વ્યાપ્ત થયો એવો મયટ્ પ્રત્યયનો અર્થ થયો. વળી તપોમય થયો: ભગવાનને મેળવવાનાં સાધનો બધાં કરી ચૂક્યો. તે તપ કામ્ય નહિ પણ સહજ હતું. પ્રભુપતિને નમન કરવા લાયક હું. તેનો પતિ હોય તે પ્રભુપતિએ નમન કરવા લાયક થાય. તેનો પતિ એટલે તેને ઉપદેશ કરનાર હું, તેથી અર્થને પણ હું જાણું છું. પ્રભુપતિ શબ્દથી મારું જ્ઞાન કેવળ વ્યુત્પત્તિજન્ય નહિ પણ પરંપરાજન્ય છે, એ પણ બતાવ્યું; તેથી તેમાં પ્રતારણાનો સંભવ નથી. પ્રભુપતિનો પતિ હોય તે પ્રભુપતિને છેતરે નહિ એમ અંગ સહિત પ્રમાણ બતાવ્યું. પ્રમાણ ભગવાનનાં સાક્ષાત્કારમાં મનને સહકાર આપે, તેથી મન પણ ભગવાનને ગ્રહણ કરે એવું હતું, કેમકે નિપુણ યોગથી તેને સિદ્ધ કર્યું હતું. નિપુણ કહ્યો તેથી સિદ્ધિ આપી ભ્રમ કરનારો યોગ મેં નહોતો કર્યો, પણ ચિત્તશોધક યોગ કર્યો હતો. ભગવાનને જણવાનાં એટલાં મારે સાધનો હતાં છતાં હું તેને ન મેળવી શક્યો, કારણ કે હું આત્માથી ઉત્પન્ન થયો છું. એટલે એમ પણ મારો

અધિકાર ઉત્કૃષ્ટ છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાન ભક્તિથી વશ થાય છે તેમ જ જાણવામાં પણ આવે છે, ખીજી રીતે તે જણાતા નથી તેમ વશ પણ થતા નથી, એ નિશ્ચય છે. (૩૪)

ત્યારે ભગવાનની ભક્તિને માટે બધાએ શું કરવું જોઈએ ? ત્યાં કહે છે:

नतोऽस्म्यहं तच्चरणं समीयुषां भवच्छिदं स्वस्त्ययनं सुमङ्गलम् ।

યો હ્યાત્મમાયાવિભવં સ્મ પર્યગાત્ યથા નમઃ સ્વાન્તમથાપરે કુતઃ ॥૩૫॥

શબ્દાર્થ:—શરણે જનારના સંસારનો નાશ કરનાર, કલ્યાણ કરનાર, સારા મંગલ કરનાર એવા તેના ચરણને હું નમું છું. જે ભગવાન પોતાની માયાના વૈભવના પારને પામતા નથી, તો ખીજા કેમ પામે, જેમ આકાશ પોતાના અંતને જાણતું નથી.

ભાવાર્થ:—તેના ચરણને હું નમું છું. નમન સિવાય હું એ કાંઈ સાધન જાણતો નથી, તો ખીજા તો તેવું સાધન ક્યાંથી જાણી શકે ? નમનથી શું થાય ? ત્યાં કહે છે કે તેના ચરણની પ્રાપ્તિને માટે સારી રીતે જે કાંઈ પણ ક્રિયા કરે છે, તેના સંસારને તે ચરણ દૂર કરે છે, સંસાર પાછો ન થવા માટે તેને છેદે છે. પ્રવાહ ચાલતો હોય તેને મૂળમાંથી રોકો તો આગળ પ્રવાહ બંધ થાય જ, તેથી મૂળછેદ કહ્યો. કેવળ દુઃખ જ દૂર કરે છે એટલું જ નથી પણ મંગળ પણ સારી રીતે કરે છે. આ લોકના કલ્યાણનું તે ચરણ-સ્થાન છે. આમુખિક કલ્યાણનું તે સૂચક છે, એટલે સુમંગલ કહ્યું છે; માટે ચરણમાં નમન જ કરવું જોઈએ. તેનાથી જ અર્થ સિદ્ધ થશે. ભગવાન અથવા તેના ગુણો આવા જ છે એમ જણાતું નથી. તેમાં ગુણના જ્ઞાનમાં અશક્યતા બતાવે છે. જે ભગવાન આત્માની પોતાની સાધનભૂતા માયાના વિભવને પોતે જાણતા નથી. એટલે પોતે બધા ગુણો ન જાણે એમાં અજ્ઞાનતાનો દોષ આવે તેનું નિવારણ કર્યું, કેમકે જેનો અન્ત હોય છતાં તેના અંતને ન જાણે તો સર્વજ્ઞતાની હાનિ થાય, પણ જે અનન્ત છે તેના અન્તને ન જાણે તેમાં તેની સર્વજ્ઞતાને દોષ લાગતો નથી. માયાનો વૈભવ તો ભગવાનનો આપેલો છે તેને ભગવાન કેમ ન જાણે ? ત્યાં દષ્ટાંત આપે છે કે જેમ આકાશ પોતાના અન્તને જાણતો નથી. સસલાને શીંગડું ન જ હોય. હવે તેના શીંગડાંને ન જાણે તેનાથી તે અજ્ઞાની ન કહેવાય, કેમકે તે વસ્તુ નથી જ; તેમ માયાના વૈભવનો અન્ત નથી. તેના અન્તને ન જાણે તો તેની સર્વજ્ઞતામાં ન્યૂનતા નથી આવતી. જેવું આકાશ તેવા ભગવાન સમજવા. (૩૫)

એમ ગુણનું અજ્ઞાન બતાવીને સ્વરૂપનું પણ અજ્ઞાન બતાવે છે:

नाहं न यूयं यद्गतां गतिं विदुर्न वामदेवः किमुतापरे सुराः ।

યન્માયયા મોહિતબુદ્ધયસ્તિવદં વિનિર્મિતં ચાત્મસમં વિચક્ષ્મહે ॥૩૬॥

શબ્દાર્થ:—હું અને તમે જેની સાચી ગતિને જાણતા નથી તેમ શિવજી મોટા ખરા પણ તેની ગતિને ન જાણે તો ખીજા દેવો તો તેની ગતિને ક્યાંથી જાણે ? જેની માયામાં મોહિત થયેલ બુદ્ધિવાળા આપણે આ ભગવાને બનાવેલા જગતને આપણી બુદ્ધિને અનુસરીને જાણીએ છીએ.

ભાવાર્થ:—ભગવાનને કોઈ જાણશે એમ ન માનવું, કેમકે એમ મોટા અધિકારીએ છતાં સર્વ પ્રકારે તેને ન જાણીએ તો ખીજા તો ક્યાંથી જ જાણે ? તેમાં હું બ્રહ્મા, તમે સનકાદિ મારા બધા પુત્રો જેની સત્યરૂપ ગતિને જાણતા નથી; ભગવાનનું જ્ઞાન તો દૂર રહ્યું પણ ભગવાન જે માર્ગે ચાલે છે તે માર્ગને પણ આપણે જાણતા નથી. જેમ દેવની ગતિને મનુષ્યો જાણતા નથી, તેમ આપણે ભગવાનની ગતિને જાણતા નથી. મહાદેવ તો ગુણના અવતાર અને સર્વના ગુરુ છે. ईश्वराज्ज्ञानमन्विच्छेत् એવું વાક્ય છે, તેથી તે જાણતા હશે ? ત્યાં કહે છે કે ન વામદેવઃ વામદેવ-મહાદેવ પણ તેની ગતિને જાણતા નથી. ખીજા તો તેનાથી હીન છે. અજ્ઞાનમાં યુક્તિ કહે છે: જેની માયાથી બુદ્ધિને મોહ થાય છે. બુદ્ધિ જ્ઞાનેન્દ્રિયને અહણુ કરે તો જ્ઞાન થાય. જે બુદ્ધિ મૂંઝાઈ ગઈ હોય તો જ્ઞાનની વાત જ દૂર રહી, તો ઈન્દ્રિયો વૃથા થાય ! ત્યાં કહે છે કે ભગવાને કરેલા આ પ્રપંચને પોતાની બુદ્ધિને અનુસરીને કહેવા લાગે છે. આથી કાર્ય બતાવ્યું છે, તેથી ભગવાન નથી એમ તો કોઈ કહી શકશે નહિ જ, તેથી તે પક્ષ ઊડી ગયો. “આત્મસમ” એમ કહેવાથી સારી રીતે જાણતા નથી. અન્યથા વિશેષાનુમાનથી ભગવાનના બધા વિષયો જાણી શકે, કેમકે જગત ભગવાનના સર્વ ગુણોની પ્રસિદ્ધિરૂપ છે. ૩૬

એમ જ્ઞાનમાર્ગ દુર્જય છે એમ કહીને ભક્તિમાર્ગ જાણવો અશક્ય છે, એ વાત હવે કહે છે:

यस्यावतारकर्माणि गायन्ति ह्यस्मदादयः ।

न यं विन्दन्ति तत्त्वेन तस्मै भगवते नमः ॥ ૩૭ ॥

શબ્દાર્થ:—જેના અવતારો અને કર્મોને આપણ બધા ગાઈએ છીએ પણ જેને યથાર્થ રૂપમાં આપણે જાણી નથી શકતા તે ભગવાનને હું નમન કરું છું.

ભાવાર્થ:—સાક્ષાત્ ભક્તિ તો હાલમાં નથી જ. પરંપરાભક્તિ કોઈ રીતે કોઈએ કરવી. પરંપરાભક્તિમાં ગુણનું કીર્તન ઉત્તમ છે. તેથી આપણે બધા ભગવદવતારનાં કર્મોને ગાઈએ છીએ. અવતાર કહ્યો તેથી ભગવાનનાં કર્મોને કોઈ જાણતું નથી. “કર્મ” પદ કહ્યું તેથી ગુણ તો જાણતા જ નથી. ગુણો ઉત્કર્ષને કહેનારા છે. કયા ભગવાનના ધર્મો ભગવાનની સર્વોત્તમતા કે ઉત્કર્ષને સાધે છે તે જ્ઞાન થવું જ દુર્લભ છે. “અવતાર” પદથી શરીરથી અને

આકૃતિથી ભગવાન ગૂઢ છે; તેથી કાર્યના જ્ઞાનની પેઠે ભક્તિ પણ સોપાધિક છે, એમ કહ્યું. ત્યારે શામાટે કહે છે? ત્યાં કહે છે કે જ્ઞાન કરવાથી સુખ થાય થાય છે; તેથી બીજું ગાવા કરતાં પણ ભગવદ્ગુણજ્ઞાનમાં સુખ પ્રાપ્ત થાય છે એ જ્ઞેયેલ છે, તેથી ગુણજ્ઞાન કરાય છે. હિ શબ્દ આ અર્થને કહે છે. તત્ત્વ એ સ્વપ જ છે, તોપણ જ્ઞાન અને અજ્ઞાનથી જણાતા ભગવાન કોઈ છે એમ નક્કી કરીને બન્ને માર્ગમાં કર્તવ્ય ન હોવાથી તેને નમન જ કરવું, બીજું ન કરવું. નમન પણ 'જેવા હે હરે આપ છે તેવાને હું નમું છું' એમ કહીને કરવું. (૩૭)

એમ ભગવાનનું માહાત્મ્ય કહીને પહેલાં કહેલી સૃષ્ટિનો ઉપસંહાર કરતાં તત્ત્વોને પણ સમાપ્ત કરે છે:

સ एष आद्यः पुरुषः कल्पे कल्पे सृजत्यजः ।

आत्मात्मन्यात्मनात्मानं संयच्छति च पाति च ॥ ૩૮ ॥

શબ્દાર્થ:—એ જ આદ્ય પુરુષ પોતે અજ છતાં કલ્પ કલ્પમાં આ જગતને ઉત્પન્ન કરે છે. તે પોતે આત્મા (વ્યાપ્ત) છે. તે આત્મામાં આત્માને મારે છે અને રક્ષણ કરે છે.

ભાવાર્થ:—જેને આપણે નથી જણાતા તે આ જ હુમણાં અમારી બુદ્ધિમાં સ્થિતિ કરીને બધું કરે છે, તેને સરજવાનું કારણ કે તે આદ્ય છે. પોતે પુરુષ છે એથી સાધન કહ્યું. “કલ્પકલ્પમાં” કહેવાથી સૃષ્ટિ એકવાર કરે છે એવું નથી. પોતે જન્મતા નથી તેથી સદા એકરૂપ રહે છે. ઉપાદાન, કરણ અને કર્તા પોતે જ છે. આત્મા સ્વયં કર્તા છે. આત્મામાં એટલે સ્વરૂપ આધારમાં આત્માના પોતે કરણરૂપ થઇને આત્માનમ્ એટલે આ વિશ્વરૂપ કર્મને કરે છે. આથી બીજી વિભક્તિઓના અર્થો જાણી લેવા. કેવળ ઉત્પન્ન જ નથી કરતા પણ મારે પણ છે, રક્ષા કરે છે. બે ચકાર ભિન્નવિષયત્વને ઉઠાવી દેનારા છે. જ્યારે હરે ત્યારે ત્યારે પણ ઉત્પન્ન કરે છે, એમ એકમાં બીજાનો સંબંધ કહેવા માટે વા કહ્યો છે. આમાં યુક્તિ તો મહાયોગ સિદ્ધ થાય તો પોતાની ઇચ્છાથી તે બહુરૂપ થાય છે, તે છે. ભગવાનમાં તો યોગાદિકની જરૂર નથી, કેમકે સ્વરૂપ જ તેવા સામર્થ્યવાળું છે. (૩૮)

ત્યાં કહે છે કે આ ભગવન્માર્ગ કહ્યો તે બહુ સારો નથી. એના કરતાં જ્ઞાનમાર્ગ જ બ્રહ્માત્મસ્વરૂપભૂત ઉત્તમ છે, તે જાણી શકાય તેવો છે, એવી શંકા કરી તે પક્ષનો અનુવાદ કરી તેને દૂષણ આપે છે, બે શ્લોકથી:

विशुद्धं केवलं ज्ञानं प्रत्यक् सम्यगवस्थितम् ।

सत्यं पूर्णमनाद्यन्तं निर्गुणं नित्यमद्रयम् ॥ ૩૯ ॥

ऋषे विदन्ति मुनयः प्रशान्तात्मेन्द्रियाशयाः ।

यदा तदेवासत्तर्कैस्तिरोधीयेत विप्लुतम् ॥ ૪૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—તેને તત્ત્વથી જાણતા નથી. તે તત્ત્વને કહે છે કે તે વિશુદ્ધ છે, વિષયાકારશૂન્ય છે, સર્વાન્તર છે, સંદેહાદિરહિત છે, સ્થિર છે, સત્ય છે, પૂર્ણ છે, આધન્તરહિત છે, નિર્ગુણ છે, નિત્ય છે, દ્વૈતભાવરહિત છે. હે ઋષે, પ્રશાંત મુનિઓ તેને જાણે છે, પણ તે શાંત ઇન્દ્રિય અંતઃકરણ મન હોય ત્યારે. જ્યારે પ્રકાશમાન જ્ઞાનને નાસ્તિકના તર્કોથી જીએ છે ત્યારે તે જ્ઞાન હૃદયમાંથી જતું રહે છે.

ભાવાર્થઃ—તે બાર ધર્મો દેહથી આત્માને જીદો પાડનાર છે. તે જાણવાથી હું અને મારું એવો દેહાદિનો અસહભાવ નિવૃત્ત થાય છે, કેમકે તેવું મોહથી થાય છે. એ ફલશે. તેમાં દેહ તો અત્યંત મલિન છે, મળ મૂત્રથી ભરેલો હોવાથી અશુદ્ધ પણ છે. આત્મા તો શુદ્ધ છે. શુદ્ધ અને અશુદ્ધ બંને એક ન ગણાય. આ કથનથી આત્માને કાંઈ સંસ્કારો જરૂરના નથી. તેમ દેહમાં ગમે તેટલા સંસ્કાર કરો તોપણ તે વ્યર્થ જ છે. એથી પહેલાં તો સર્વ સાધનોને છોડી દેવાં જોઈએ, એમ સૂચન કર્યું. આ આત્મા કેવળ છે. તે કોઈની સહાય વગરનો છે. દેહને તો સ્ત્રીપુત્રાદિ ઘણાનો પક્ષ છે. આત્માને એક જાણે તો પુત્રાદિની ચિંતા દૂર ભાગે છે. તેથી વૈરાગ્ય સિદ્ધ થાય છે. એમ પરિત્યાગ અને વૈરાગ્ય કહ્યું. વળી આ આત્મા જ્ઞાનરૂપ છે. દેહ તો જ્ઞેય છે, તેથી જ્ઞાનને માટે પણ પ્રયત્નની જરૂર નથી, કેમકે આત્મા જ્ઞેય નથી, જાણવા યોગ્ય નથી. શાસ્ત્ર તો દૂરથી આત્માનો પરિચય કરાવનારાં છે, તેથી આત્માથી સ્વયંજ્ઞાત થાય છે; તેથી જ તેની સત્તા મનાય છે. તેથી તે પોતે પ્રમાણરૂપ થઈ શાસ્ત્ર સંબંધથી આત્માને પ્રમાણરૂપ કહે છે. તેથી શાસ્ત્રો આત્માનો યોગ કરનારાં છે એમ લોકમાં કહેવામાં આવે છે. જ્યારે આત્માનો એવો ભાવ જાણ્યો તો પછી જ્ઞાનને માટે પણ યત્ન કરવાની કાંઈ જરૂર નથી, એ કહેવામાં આવ્યું. આ આત્મા પ્રત્યક્ષ છે, એટલે આંતરમાં જણાય છે; દેહ તો પરાક્ષ છે, એટલે બહારથી જણાય છે. જ્યારે આત્માને એવો જાણ્યો ત્યારે યોગ પણ વૃથા છે. તે યોગ તો પોતાની વૃત્તિમાં આત્મસ્કૃતિ કરાવે છે અને તેનાથી આત્માનું અન્તસ્ત્વ બતાવે છે. જેમ લાકડામાં અગ્નિ છે, મથન કરો તો બહાર આવે. ત્યાં કહે છે કે દેહમાં છુપાયેલા આત્માને પ્રસિદ્ધિમાં લાવે છે, માટે યોગનો ઉપયોગ તો છે. ત્યાં કહે છે કે જેવો આત્મા છે તેવો જ તે સારો રહે છે, બહાર તેને પ્રકટાવવો સારો નથી, કેમકે તે દેહથી જીદી જાતનો છે; દેહ તો ખરાબ છે. જેવો છે તેવા આત્માને હૃદયમાં રહેવા દેવો એમ પણ ન કહેવું, કેમકે તેને સંસ્કારો આપીને ઉત્તમ બનાવવો જોઈએ, કેમકે તે આત્મા અચળ છે. તેને હૃદયમાં

લાવવા માટે આવાપ અને ઉદ્ધાપ-(ઉપયોગી પદાર્થ લેવો અને અનુપયોગીને છોડી દેવો)-રૂપ મનન કરવું ન જોઈએ જે ચંચળ હોય તેને યુક્તિથી સ્થિર કરવો જોઈએ. આ આત્મા તો અચળ છે, તેને આવાપોદ્ધાપ કરવાની જરૂર નથી. દેહથી જુદી જાતનો છે તે વાત તો કહેવામાં આવી ગઈ છે, કેમકે તે તો સર્વથા ચંચલ જ છે. આ કથનથી તેની નાડીના શોધનદ્વારા દેહને સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કરવો વ્યર્થ છે. વળી આ આત્મા સત્ય છે, એટલે સદ્રૂપ છે, સદા એક રૂપ છે; દેહ તો એકરૂપ રહેતો નથી એ વાત સ્પષ્ટ છે. આથી કાળાન્તરે આત્માનો અન્યથાભાવ થશે, તેથી યોગાદિથી અન્યથાભાવ મટાડવાનો પ્રયત્ન કરવો એ પક્ષ પણ નકામો છે. વળી આ આત્મા પૂર્ણ છે, દેહ તો પરિચિન્ન છે; તેથી આત્મા ન ઘટે એને માટે પ્રયત્ન કરવો પણ વૃથા છે, એમ ખતાવ્યું, કેમકે આત્મા સ્વતઃ પૂર્ણ છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે પૂર્ણ હોય, સદા એકરૂપ હોય, એવા આકાશાદિને પણ આવરણ આવે છે; તેને દૂર કરીએ ત્યારે તેની વિશાળતા જણાય છે; તેમ આત્માને પણ ઉપાધિથી મુક્ત કરવાનો યત્ન કરવો જોઈએ! એમ શંકા કરે તો તેના સમાધાનમાં કહે છે કે જેને આદિ અને અન્ત હોય, જેની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય થતા હોય તેનો ઘટપટમાં અન્વય થાય તેવાની ઉપાધિ મટાડવી જોઈએ, અહીં તો અન્તઃકરણ કે શરીર કે બીજું કોઈ આત્માને ઢાંકનાર નથી, કેમકે આત્મા અવિકારી છે, અસંગ છે, અવ્યવહાર્ય છે, તેને આવરણ કોણ ઓઢાડી શકે વારુ? કોઈ પણ રીતે આત્માની ઉત્પત્તિ કે પ્રલય ન હોવાથી ઉપાધિ દૂર કરવા માટે પણ આત્માને માટે પ્રયત્નની જરૂર નથી. દેહાદિ તો આત્માના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે; તે આત્માના ઉપાધિરૂપ નથી. જ્યારે આત્માનું સ્વરૂપ આવું જાણીએ ત્યારે દેહને જુદો કરવાનો પ્રયત્ન પણ વૃથા થાય છે. ત્યાં કહે છે કે દેહને માટે યત્ન ન કરો, પણ ગુણનો ક્ષોભ કરવાનો સ્વભાવ હોવાથી સર્વદા એક સ્થિતિમાં રહેવા માટે ગુણક્ષોભને મટાડવાનો યત્ન તો કર્તવ્ય છે. ત્યાં વળી કહે છે કે આત્મા તો નિર્ગુણ છે, આત્માને ગુણો હોતા નથી, આ સત્વાદિ તો પ્રકૃતિના ગુણ છે. બીજાના ગુણો આત્માને ક્ષોભ ન કરાવી શકે, કેમકે તે ગુણોને આત્માનો સંબંધ જ થતો નથી, તેથી ગુણોના ક્ષોભને દૂર કરવાનો યત્ન પણ કર્તવ્ય નથી. વળી એ આત્મા એવા સ્વભાવનો જ છે, કોઈ દિવસ ફરતો નથી. તે કહે છે કે તે નિત્ય છે. જેટલા આત્માને ઓળખાવવાના ધર્મો કહ્યા તેની સાથે આત્મા નિત્ય છે, તેમાં તે ધર્મો પ્રકટ થતા નથી, પણ ઉત્પત્તિશિષ્ટ છે; તેથી તે ધર્મો તેમાં લાવવા માટે પણ યત્ન કરવો યોગ્ય નથી. જે આત્મા આનંદમય ન હોય તો ભગવત્સાયુજ્ય કે પ્રહ્લતાને માટે યત્ન કરવો જોઈએ; અહીં તો આત્મા જ પ્રહ્લ કે ભગવાન,

ગીને
સ્થિર
જર
કેમકે
સિદ્ધ
પ છે,
આથી
કવાનો
દેહ
પણ
છે કે
; તેને
ધિથી
ાં કહે
હાય
ીં તો
માત્મા
શકે
દૂર
માના
સ્વરૂપ
ત્યાં
વલાવ
તો
હોતા
લ ન
ણાના
નો જ
ત્માને
પ્રકટ
યત્ન
પ કે
ગવાન

છે: અયમાત્મા બ્રહ્મ વિજ્ઞાનમયઃ એમ શ્રુતિ કહે છે. અહમાત્મા ગુડાકેશ હે ગુડાકેશ, હું સર્વનો આત્મા છું, એમ ગીતામાં કહ્યું છે, તેથી ભગવત્સાયુજ્ય કે બ્રહ્મલાવને માટે યત્ન કરવાનો નથી. તે અદ્રવ્ય છે. આત્મા દ્વિ-રૂપ નથી; પુરુષ અને ઈશ્વરમાં આણુ પણ વિલક્ષણતા નથી. “જે નાનાપણું તેમાં બુદ્ધિ છે તે મૃત્યુ પછી મૃત્યને પામે છે.” “હું બુદ્ધો તે બુદ્ધો” એમ બોલનારની વેદ નિંદા કરે છે. આત્મામાં લેદ નથી, ધર્મોથી બુદ્ધાઈ તો ક્યાંથી જ હોય? સર્વત્ર એકરૂપ, સર્વત્ર અક્ષોભ્ય છે, સર્વત્ર એક રૂપ, સર્વત્ર નિશ્ચલ, સર્વત્ર શ્રેષ્ઠ, સર્વત્ર હૃદયમાં જણાય તેવો સર્વત્ર, જ્ઞાનપૂર્ણ, સર્વત્ર અસંગ ઉદાસીન અને શુદ્ધ છે. એ તેનો પરિચય કરાવનારા ધર્મોથી આત્માને જાણે તો જીવ કૃતાર્થ થાય છે, પછી તેને કાંઈ કર્તવ્ય કરવાનું બાકી રહેતું નથી. એમ આત્માના જ્ઞાનનો માર્ગ બતાવીને તે પક્ષને હવે દૂષણ આપે છે: હે નારદ, તમે મંત્રના દ્રષ્ટા અને સર્વસિદ્ધાન્તને જાણનારા છો, તો આત્મા આવો છે એટલું જાણવું તે તમારે શું વધારે છે? પણ દેખાતા અનર્થનો ઉપાય શોધી તેની નિવૃત્તિ તો કરવી જ જોઈએ, આવા આત્માને જે સંસાર થાય તો મોક્ષ એવી ચીજ નથી એમ સમજો. જે સંસાર ભ્રમથી થતો હોય તો તેવો ભ્રમ પણ દૂર કરવો જોઈએ. આવા લાવનું જ્ઞાન થાય છે તો તેને નિવૃત્ત કરવાના પક્ષમાં પણ જ્ઞાન પ્રમાણની સાથે સંપાદન કરવું જોઈએ. તે પ્રમાણમાં વેદ ન આવી શકે. બહુવાદીઓ તેમાં એકમત થઈ શકતા નથી, પરંતુ પ્રમાણ સહિત યોગયુક્ત મન જ આત્માનું અસંગોદાસીનત્વ બતાવી શકે તે પક્ષને સ્વીકારીને તેને પણ દૂષણ આપે છે: મુનિઓ જ્યારે મનન શીલવાળા થાય છે, મન અને અંતઃકરણને શાંત રાખે છે, અંતઃકરણને ચોખ્ખું રાખે છે, ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખે છે, તે લોકો મનન કરે તેમાં આત્મા તેને ભાસે છે, તે ગુણસ્વરૂપ ખોટા તર્કો વડે કુચુક્તિથી નાશ થાય ત્યારે આત્મા હૃદયમાં ભાસતો બંધ થાય છે. સદા તે આત્માનું અનુસંધાન રહે તો સંસાર કોઈ વખતે દેખાય નહિ, તેમ આત્માનું અનુસંધાન કરવા છતાં સંસાર દેખાયો તો તે આત્માનો ક્યારે પણ મોક્ષ ન થવાનો, તેમ જ શાસ્ત્ર પણ ફલ વગરનાં થઈ જાય, તે દષ્ટ અનનુપપત્તિ ન આવવા માટે આત્માનો મોક્ષ થાય છે એમ માનવું જોઈએ. જે મુનિઓ ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણને શાન્ત કરી હૃદયમાં ધ્યાન કરે છે તેને આત્માનો ભાસ હૃદયમાં થાય છે, ત્યારે તેને સંસાર થતો નથી; બીજાને હૃદયમાં આત્મા સ્પુરતો નથી તેને સંસાર થાય છે. એમ અપરોક્ષ અને પરોક્ષ કથામાં પણ તર્કસહિત વેદાદિ પ્રમાણ વડે સત્તર્કથી આત્મા સ્કુરે, અસત્તર્કથી આત્માનો વિપ્લવ થઈ તિરોલાવ થાય તેમ ન થવા માટે તેનું નિયમન કરવું જોઈએ. જે કરવાથી અસત્તર્કથી પણ તેનું જ્ઞાન થાય જ. પ્રશ્નાદિ તો પહેલાંથી થઈ ન જ શકે, કેમકે તેનાં

સાધનોનો અભાવ છે. સાધન વગર પણ પ્રશમાદિ થાય તો તો સર્વદા થવાં જોઈએ; તેથી એક સાધન એવું શોધવું કે જે કોઈ દિવસ કામ કર્યા વગર રહે નહિ. જો તે સાધન ભક્તિ હોય તો આત્માના વિચારથી બસ છે, કેમકે ભક્તિ પોતે જ સ્વતંત્ર રીતે મોક્ષ આપનારી છે. તે જેની ભક્તિ કરીએ તે પોતે જ આત્મા છે, તેથી ભક્તિ વગરનો જ્ઞાનમાર્ગ સિદ્ધ થતો નથી. ભક્તિ થઈ તો જ્ઞાનમાર્ગની કાંઈ જરૂર નથી; તેથી ભક્તિ થાય તો પણ જ્ઞાન વૃથા છે અને ભક્તિ ન થાય તો પણ જ્ઞાન વૃથા છે, તેથી આત્મા કહ્યો. જેને ખાર વિશેષણ આપ્યાં એ પણ ભગવાનનું એક સ્વરૂપ ગણાય, તેથી ભગવાનનો મહિમા વધે છે, અથવા તો આત્મા ભગવાનની વિભૂતિ છે એમ માનો, તેથી બાળકની હથેળીમાં જેમ ચંદ્ર બતાવે છે તેવી આત્મખુદ્ધિ સમજવી. તે આત્માને સાંભળવાથી કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી એવો આ પ્રલોકનો ભાવાર્થ થયો. (૩૯-૪૦)

એમ મતાંતરનો પરિહાર કર્યો, હવે અવતારનાં કર્મો ગાવાનું પ્રથમ કહ્યું છે તે અવતારો કયા એ જાણવું જરૂરી છે, ત્યાં કહે છે:

આચોઽવતારઃ પુરુષઃ પરસ્ય કાલઃ સ્વભાવઃ સદસન્મનશ્ચ ।

દ્રવ્યં વિકારો ગુણ ઇન્દ્રિયાણિ વિરાટ્ સ્વરાટ્ સ્થાસ્તુ ચરિષ્ણુ ભૂમ્નઃ ॥૪૧॥

શબ્દાર્થઃ—પર ભગવાનનો પ્રથમ અવતાર પુરુષ છે. કાલ, સ્વભાવ, સદ-સદ્ભાવવાળું મન, દ્રવ્ય, પાંચ ભૂત, અહંકાર, ત્રણ ગુણો, ઇન્દ્રિયો, વિરાટ્, સ્વરાટ્, સ્થાવર, જંગમ એ બધા ભગવાનના અવતાર કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ—પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમનો પહેલો અવતાર પુરુષ પ્રકૃતિનો ભર્તા, બીજા કાલ, ત્રીજો સ્વભાવ, સદસત્ કર્મ અથવા પ્રકૃતિ અને મન. આ મન આધિદૈવિક જે સંકલ્પ વિકલ્પદ્વારા કામને ઉત્પન્ન કરી સૃષ્ટિ કરે છે. તે પછી બીજા અવતારો જેવાકે પાંચ ભૂતો, અહંકાર, સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણો, પાંચ વિષયો, દશ ઇન્દ્રિયો, વિરાટ્ બ્રહ્માણ્ડદેહ, સ્વરાટ્ તેનો અભિમાની, સ્થાવર, જંગમ એ સર્વ ભૂમા-અતિ સમર્થના અવતારો છે. અવતાર એટલે મૂલ સ્થાનમાંથી અહીં ઊતરવું તે. ભગવાન્ પૂર્વે એક હતા તે અહીં સર્વરૂપે પધાર્યા, તેથી સર્વ તેનાં અવતારરૂપે છે. (૪૧)

ભગવાન્ પુરુષોત્તમ છે, તે સન્નતીયોથી ઉત્કર્ષવાળા હોય તો તે સન્નતીયો વિશે આગળ કહેવાશે તે ગણાવે છે:

અહં ભવો યજ્ઞ ઇમે પ્રજેશા દક્ષાદયો યે ભવદાદયશ્ચ ।

ભૂલોકપાલા ભુવલોકપાલાઃ સ્વલોકપાલાસ્તલલોકપાલાઃ ॥૪૨॥

ગન્ધર્વવિદ્યાધરચારણેશા યે યક્ષરક્ષોરગનાગનાથાઃ ।

યે વા ઋષીણામૃષભાઃ પિતૃણાં દૈત્યેન્દ્રસિદ્ધેશ્વરદાનવેન્દ્રાઃ ।

અન્યે ચ યે પ્રેતપિશાચભૂતકૂભાણ્ડયાદોગણપક્ષ્યધીશાઃ ॥ ૪૩ ॥

યત્કિંચ લોકે ભગવન્મહસ્વદ્ ઓજઃસહસ્વદ્દલવત્ક્ષમાવત્ ।

શ્રીહીર્વિભૂત્યાત્મવદ્સુતાર્ણં તત્ત્વ પરં રૂપવદસ્વરૂપમ્ ॥ ૪૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—હું, શિવજી, યજ્ઞ આ પ્રજાપતિઓ દક્ષાદિ વગેરે તમે તથા તમારા ભાઈઓ સનકાદિ ભૂલોકના પાલક, અન્તરિક્ષ લોકના પાલક, સ્વર્ગલોકના પાલક તથા પાતાલાદિક લોકપાલો, ગંધર્વો, વિદ્યાધરો, ચારણોના ઈશો, યક્ષો, સર્પનાગના નાથો, ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠો, પિતૃઓ, દૈત્યેન્દ્રો, સિદ્ધેશ્વરો, દાનવેન્દ્રો, બીજા પ્રેત પિશાચ ભૂત કૂભાણ્ડ જલજંતુઓ પશુઓ પક્ષીઓ જે કાંઈ બળવાળું, ઇન્દ્રિય-શક્તિવાળું, મનઃશક્તિવાળું, ક્ષમાવાળું, લાજવાળું, લક્ષ્મીવાળું, અદ્ભુત રૂપવાળું જે કાંઈ રૂપવાળું અરૂપવાળું આકાશાદિ તે બધું ભગવદ્રૂપ છે.

ભાવાર્થઃ—પોતાથી હલકા પોતાના સેવકોથી ઉત્કર્ષ ઘણાનો હોય છે, તે બધા ભગવાનના અવતારો ગણાય છે. તેમાં પ્રથમ હું બ્રહ્મા, મહાદેવ, યજ્ઞ-નારાયણ, આ મરીચ્યાદિ પ્રજાના પતિઓ. તેમાં દક્ષ મુખ્ય છે, કલ્પાન્તરમાં દક્ષ આદિ છે. નારદને કહે છે કે તમારા જેવા ભક્તો, ચકારથી સનકાદિ એ બધા સ્વભાવથી ઉત્કૃષ્ટ છે. હવે અધિકારીઓને ગણાવે છે, તેમાં ઉત્કૃષ્ટ પૃથ્વીલોકના પાલક. ભૂલોક એવું પાઠાંતર છે, તે પક્ષમાં મૂઃ અન્યથા લેવું. અન્તરિક્ષ લોકપાલો, સ્વલોકપાલો, ઉપરના લોકના પાલકો, તળલોકપાલો, નીચેના લોકપાલો, ગંધર્વોના જે ઈશો, યક્ષોના નાથો. રક્ષોરગમાં સંધિ આપ છે. ગાંધર્વોદિ રાજસ છે, યક્ષાદિ તામસ છે, ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠ સાત્ત્વિકો, પિતૃઓના સંનિપાતો દૈત્યેન્દ્રો રાજસ સાત્ત્વિક તામસો છે. હવે તમેમિશ્ર તામસોને ગણાવે છે: પ્રેત પિશાચાદિ તેમનું સ્વરૂપ તૃતીય સ્કન્ધમાં કહેવાશે. પ્રેતના ઉપરીઓ જે કાંઈ ઉચ્ચોદર્મભગાદિ, લાજ્ય ઐશ્વર્ય વગેરે, તે વાળું ગમે તે વસ્તુમાત્ર અથવા પ્રાણિમાત્ર મહઃ તેજઃ ઓજઃ ઇન્દ્રિયશક્તિ સહઃ મનઃશક્તિ, ઓજસ સાથે સહઃ મન અને ઇન્દ્રિયો અન્યોન્ય ઉપકાર કરનાર હોય તે બંને શક્તિને એક કરીને કહી છે. ઓજઃસહસ્વત્ કહ્યું તેનું એ જ કારણ છે. બલ દેહાદિની શક્તિ, ક્ષમા સહિષ્ણુપણું, એ બધા ઉત્કૃષ્ટ પદાર્થો અહીં કહેવાના છે. શ્રી-શોભા, હી-લજ્જા, વિભૂતિ-લક્ષ્મી, આત્મા-બુદ્ધિ એ ચાર જેમાં હોય તે અને અદ્ભુત વર્ણવાળું વિચિત્ર રૂપવાળું ગાય વગેરે જે કાંઈ મૂર્તરૂપ હોય, પ્રકાશવાળું હોય, તે પરમતત્ત્વ સમજવું. જે અસ્વરૂપ અમૂર્ત આકાશાદિ તે પણ તત્ત્વ છે, અસ્વરૂપ અને રૂપવત્તાથી તે પણ પ્રસિદ્ધ છે. (૪૨-૪૩-૪૪)

એમ ઉત્કૃષ્ટ ધર્મવાળું જે કાંઈ લોકમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલું છે તે બધું ભગવાનના અવતારરૂપ છે એમ કહીને સાક્ષાત્ સચ્ચિદાનંદરૂપ-ઐશ્વર્યાદિ સર્વ ગુણ સહિત તે ભગવદવતારમાં મુખ્ય ગણાય, હવે હું તને કહું છું:

પ્રાધાન્યતો યાનૃષ આમનન્તિ લીલાવતારાન્ પુરુષસ્ય ભૂમ્નઃ ।

આપીયતાં કર્ણકષાયશોષાનનુક્રમિષ્યે ત ઇમાન્ સુપેશાન્ ॥૪૫॥

શબ્દાર્થ:—હે ઋષિ, જે ભગવાનના અવતારોને લોક પ્રાધાન્ય આપે છે તે અવતારો ભૂમા, અંતર્યામિરૂપ દ્વિતીય ધ્યાનમાં કહેલ છે તેના અવતારો કહેવાય છે તે સુંદર અવતારોને હું કમથી કહીશ, તે કાનના મેલનો નાશ કરનારા છે, તેનું તમે શ્રોત્રથી પાન કરો.

ભાવાર્થ:—ઋષે એમ નારદને સંબોધ્યા છે, તે તમારો તેવા શ્રવણમાં અધિકાર છે તેવું સૂચક સંબોધન છે. જે કે ભગવત્સૃષ્ટિમાં સર્વ અવતારરૂપ છે એ મુખ્ય પક્ષ છે, પરંતુ તેને અવતાર કહેવામાં લોકો તૈયાર નથી, લોકમાં તેની અવતારમાં ગણત્રી નથી, તેથી પ્રાધાન્યથી લોક જેને અવતાર કહે છે તેનું લીલાવતાર એવું નામ છે. તે અવતારો કેના એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે કે જે ભૂમા પુરુષ બ્રહ્માણ્ડથી અધિક અંતર્યામિરૂપ દ્વિતીય અધ્યાયમાં કહેલ છે તેના આ બધા અવતારો છે. સત્, ચિત્ અને આનંદ-દેહ જીવ અને અંતર્યામી છે તેમાં દેહ અને જીવનું વર્ણન સત્ ચિદ્રૂપે થઈ ગયું. અંતર્યામીના આનંદમાં અવતારરૂપનું વર્ણન અમો અત્રે કહીએ છીએ તેનું પાન કરો. તે બહાર રાખવા જેવું નથી તેથી હૃદયમાં ઉતારીને રાખો. એટલે સર્વાંતર કરવા લાયક તે અવતારો છે. તેથી શુકદેવજીએ આપીયતામ્ એમ કહ્યું છે. તેના શ્રવણનું વિશેષ ફલ છે કે તે કર્ણના દોષને બાળનાર છે. જેકે સર્વ ચરિત્ર ભગવાનનું છે, પરંતુ લૌકિક દોષથી કાન દોષવાળા થઈ જતાં ભગવચ્ચરિત્રમાં રુચિ થતી નથી. તેમાં આ વિશેષ ચરિત્ર કાનના દોષનું નિવારક છે, તેથી આજે સાંભળવાથી રુચિ ઉત્પન્ન થશે. માટે જ હું અનુક્રમે કહીશ. તમે અધિકારી છો તેથી તમને કહીશ. હમાન્ આ એટલે તે અવતારો મારી બુદ્ધિમાં છે તેને મોટા આકંઠરથી કહીશ, કેમકે તે અતિસુંદર છે; તેથી પ્રતિજ્ઞા કરીને કહેવાનું તે જ કારણ છે. (૪૫)

ઈતિ શ્રીભાગવત-દ્વિતીય સ્કન્ધની શ્રીલક્ષ્મણુલટાત્મજ

શ્રીવલ્લભદીક્ષિત-વિરચિત શ્રીસુખોદિની ટીકામાં

છઠ્ઠો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૭ મો

एवमात्मातिरिक्तानामुत्पत्त्या निर्णयः कृतः ।
 आत्मनोऽपि हरेरत्र निर्णयो विनिरूप्यते ॥ १ ॥
 सूक्ष्मध्यानं पूर्वमुक्तं तस्यात्र विवृतिः स्फुटा ।
 सप्तमे क्रियते येन तद्धर्मा वस्तुतो मताः ॥ २ ॥
 उपासनायां सर्वस्य हरेर्धर्मस्य निर्णयः ।
 स्वरूपगुणभेदेन बोधनार्थमिहोच्यते ॥ ३ ॥
 मुख्यस्य च फलं त्वत्र निर्णीतं विनिरूप्यते ।
 माहात्म्यादि तदङ्गं च विशिष्टं तेन सिद्ध्यति ॥ ४ ॥

એમ આત્મા-લગવાન સિવાયના અનિત્ય અને નિત્ય છતાં પરિચ્છિન્ન
 એવા ભેદથી જુદા સર્વ પદાર્થોનો જન્મ અને સમાગમથી નિર્ણય કહ્યો.
 પૂર્વે જે અધ્યાયથી બન્નેનો નિર્ણય કહ્યો, હવે આત્મા હરિનો પણ તેના વ્યાપક
 રૂપથી નિર્ણય-તેના ધર્મથી અને મૂળરૂપથી પ્રાકટ્યરૂપ ઉત્પત્તિનો યુક્તિ
 સહિત નિર્ણય આ સાતમા અધ્યાયમાં કરવામાં આવે છે. (૧) પૂર્વે લગવાનનું
 સૂક્ષ્મરૂપ પ્રાદેશમાત્રાદિ કહ્યું છે તેનું અહીં વિસ્તારથી વર્ણન આ સાતમા
 અધ્યાયમાં કરવામાં આવે છે, તેથી તે પ્રાદેશાદિ ધર્મો લગવાનમાં કલ્પિત
 નથી પણ ખરા છે તેની સાથે ધર્મોનો ભેદ છે એ કહેવા માટે અહીં કહ્યા છે.
 (૨) કથામાત્રથી તે ધર્મોની વિવૃત્તિ થઈ એમ કેમ મનાય? ત્યાં જે કારિકાથી
 તેનો ઉત્તર આપે છે કે ઉપાસનામાં લગવાનના ધર્મો સ્વરૂપથી ગુણથી જાણવા
 માટે અહીં કહ્યું છે. ઉપાસ્યનું સ્વરૂપ તથા તેના ધર્મો જાણીને પછી તેની
 ઉપાસના કરવી જોઈએ, તેથી ધર્મરૂપ અવતારનું સ્વરૂપ તથા તેના ગુણોનો
 નિર્ણય જાણવા માટે અહીં આ અધ્યાયમાં કર્યો છે. (૩) એમ કહેવાથી મુખ્ય
 ભક્તિમાર્ગમાં તો સ્નેહ પ્રયોજક છે, તેમાં ગુણાદિની અપેક્ષા નથી એ પણ
 સૂચવ્યું છે. અહીં અવતારનું માહાત્મ્ય કહેવાથી અવતારીનું રૂળ પણ કહ્યું
 છે. તે અવતારીના માહાત્મ્યરૂપ ફલ કહ્યું એવો અર્થ કરવો. તે અવતારીના
 અંગરૂપ અવતારનું માહાત્મ્ય અહીં કહેવાય છે. તે કહેવાથી અવતારવિશિષ્ટ
 અવતારીનું વિશિષ્ટ માહાત્મ્ય સિદ્ધ થાય છે. (૪)

એમ જડ અને જીવનો નિર્ણય કહીને અંતર્યામીના ધર્મ સહિત ખંડથી
 ઉત્પત્તિ કહેવાય છે તે એક એક ધર્મનું એવું માહાત્મ્ય જાણવાથી તે ધર્મ-
 વિશિષ્ટ અવતારીનું માહાત્મ્ય કહેવાશે, અંતર્યામિસ્વરૂપમાં પ્રાદેશમાત્રં પુરુષં
 વસન્તમ્ ઇત્યાદિ શ્લોકથી નિરૂપણ કર્યું છે તે લગવાનના સ્વરૂપના એકેક

પદના ભિન્ન અવતારો કહે છે, તેમાં પ્રથમ પ્રાદેશમાત્ર ભગવદ્દર્મ ઉત્પન્ન થયો તેનું જે રૂપ બન્યું તેનું વર્ણન પ્રથમ શ્લોકથી બ્રહ્માજી નારદજીને કહે છે:

બ્રહ્મોવાચ ।

યત્રોદ્યતઃ શિતિતલોદ્ધરણાય વિભ્રત્કૌર્ડી તનું સકલયજ્ઞમયીમનન્તઃ ।

અન્તર્મહાર્ણવ ઉપાગતમાદિદૈત્યં તં દંષ્ટ્યાદ્રિમિવ વજ્રધરો દદાર ॥૧॥

શબ્દાર્થઃ—બ્રહ્માજી બોલ્યાઃ અનન્ત ભગવાન જ્યાં પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરવાનું વિચારવા લાગ્યા ત્યાં તેણે સકલયજ્ઞમયી વારાહ સંબંધી તનુને ધારણ કરી અને મોટા સમુદ્રમાં આદિદૈત્ય હિરણ્યાક્ષને, ઇન્દ્ર જેમ પર્વતને તોડે તેમ દાઠ વડે ચીરી નાખ્યો.

ભાવાર્થઃ—બ્રહ્માજીને સૃષ્ટિ કરવી હતી તેના આધારરૂપ પૃથ્વી સમુદ્રમાં ચાલી ગઈ હતી તેને ઉપર લાવવાની ચિંતા મનમાં થઈ કે હું જલમાં ગયેલી પૃથ્વીને ઉપર કેમ લાવી શકીશ ? ત્યારે બ્રહ્માએ ભગવાનનું ધ્યાન કર્યું. તે ધ્યાનમાં અન્તર્યામી ભગવાન પ્રાદેશમાત્ર હતા તે પ્રકટ થયા. તે પ્રાદેશમાત્ર હૃદયમાં પ્રકટયા તે નાસિકાના છિદ્રદ્વારા અંગૂઠાના ટેરવા જેવડા થઈને બ્રહ્માની નાસિકામાંથી નીકળ્યા. બહાર નીકળ્યા પછી મોટું રૂપ કર્યું એ ભગવાનનું પ્રાદેશમાત્ર રૂપ સ્થાન સાપેક્ષ હતું, સ્વાભાવિક રૂપ ન હતું તે કહેવાઈ ગયું છે. ભગવાન અનન્ત છે તેને દેશ કાલથી માપી શકાતા નથી. તેણે પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરવાનો ઉદ્યોગ કર્યો, એટલે જ્યારે હું ભૂમિને ઉપર લાવીશ એમ વિચાર્યું ત્યારે તેણે રૂપ ગ્રહણ કર્યું. તેને રૂપગ્રહણમાં દેશ કાલ કે વસ્તુની અપેક્ષા નથી. બ્રહ્માના અન્તઃકરણમાં પૃથ્વીના ઉદ્ધારની ઇચ્છાથી અન્તઃકરણમાં જ રૂપ ધર્યું તે અન્તર્યામી હોવાથી તેને રૂપ લેવામાં કાંઈ બીજી વસ્તુની જરૂર પડતી નથી, તેથી પ્રથમ જ વરાહરૂપે થયા. જ્યાં વિચાર આવ્યો ત્યાં જ રૂપ કર્યું. પ્રયોજન પૃથ્વીને ઉપર લાવવી એ જ હતું. પૃથ્વીનું તળ કહ્યું તેથી તેને ખનાવીને સરખી કરી છે. પહેલાં બ્રહ્મા કમળની પાંખડી ઉપર બેઠા હતા તેણે વરાહરૂપ કરી કેટલીક માટી એકઠી કરી કમળના પત્ર ઉપર ઢગલો કરેલો તે પૃથ્વી હતી તે જળમાં ડૂબી ગઈ. સોપણ્યત્ પુષ્કરપર્ણે તિષ્ઠત્ । સોમન્યત્ । અસ્તિ ચૈતત્ યસ્મિન્નિદમધિતિષ્ઠતીતિ । સ વરાહો રૂપં કૃત્વોપન્યમજ્જત્ । સં પૃથ્વોમધ આચ્છેત્ । તસ્યા ઉપહત્યોદમજ્જત્ । તત્પુષ્કરપર્ણે પ્રથયત્ । યદપ્રથયત્ તત્પૃથિવ્યૈ પૃથિવીત્વમિતિ શ્રુતેઃ (તૈ. વ્રા. ૧ । ૧ । ૩ । ૧૯) (બ્રહ્માએ જોયું તે કમળપત્ર દીઠું. તેણે વિચાર કર્યો કે આની નીચે પૃથ્વી હોવી જોઈએ. જેની ઉપર આ કમળની પાંખડી રહી હોય, તે વરાહ થઈ જલમાં ગયા. ત્યાં નીચે પૃથ્વીને જોઈ. તેને દાઠથી હાથથી એકઠી કરી કરી કમળની પાંખડી ઉપર રાખી. તે પહોળો કરીને રાખી, તે જ પૃથ્વીનું

પૃથ્વીપણું છે) એમ શ્રુતિ કહે છે, તેથી ભગવાને પણ વરાહ સંબંધી તનુ ધર્યું. જલમાંથી બહાર લાવવાનું સામર્થ્ય તેમનામાં જ છે. તે ભૂમિ સર્વ યજ્ઞમયી હતી. યજ્ઞ મૃગ છે. તે વનવાસી હોય. સુવ વગેરે પદાર્થોનો ઘાટ તેના સુખ જેવો હોય છે, તેથી પશુમાં પણ ભગવાને વરાહપણું સ્વીકાર્યું. તે મન્યુ કહેવાય છે, પશુનાં વા ષ મન્યુર્યદ્વરાહઃ જે વરાહ નામનો પશુ છે તે પશુનો મન્યુ (કોધ) છે, એ શ્રુતિ પશુનો મન્યુ હોવાથી તે સર્વયજ્ઞમયી ગણાય છે. આ સકલ યજ્ઞમયી તનુ છે તે આગળ ઉપર કહેવાશે. અહીં રૂપ ગ્રહણ કર્યું તેથી જ તેનું કાર્ય કહેવાયું, તેથી કાર્યાન્તર છે તેનું નિરૂપક કહે છે: યજ્ઞમાં વેદવિરોધીઓને મારવા જોઈએ, કેમકે દૈત્યો જ ભૂમિને પાતાળમાં લઈ ગયા છે, અસુરો વા ઉત્તરતઃ પૃથિવીં પર્યાચિકીર્ષન્ ઇતિ શ્રુતેઃ (અસુરો ઉત્તરથી પૃથ્વીને લેવાની ઇચ્છા કરતા હતા) તેથી તેનો વધ કરવો જોઈએ. તે તો ઘણું છે તેમાં કેને મારવો? ત્યાં મુખ્યે કાર્યસંપ્રત્યયઃ (મુખ્યથી કામ લેવું) એ ન્યાયથી પ્રથમ જ દૈત્યપણાને પામેલ આદિદૈત્ય હિરણ્યાક્ષને ચીરી નાખ્યો. તેને ચીરવામાં હેતુરૂપ દષ્ટાન્ત કહે છે: જેમ પર્વતોને પાંખો હતી તેથી તે બધા પૃથ્વી ઉપર પડી પૃથ્વીનો નાશ કરતા હતા તેને શત્રુ ગણી ઇન્દ્રે તેની પાંખો કાપી નાખી, તેમ ભગવાને હિરણ્યાક્ષને ભૂમિનું અનિષ્ટ કરતો હતો તેથી માર્યો. તેને સમુદ્રમાં માર્યો તે કહ્યું કે ત્યાં આવ્યો કે તરત માર્યો. દાઢથી માર્યો એટલે તેની મુક્તિ ન થાય, કેમકે દાઢ એ યમનું રૂપ છે. જે આગળ હાંથથી માર્યો કહ્યું છે તે ચીરવાનું નથી. (૧)

એમ પ્રાદેશમાત્રનો અવતાર કહીને પુરુષરૂપનો અવતાર કહે છે:

જાતો રુચેરજનયત્સુયમાન્ સુયજ્ઞ આકૃતિસ્સુનુરમરાનથ દક્ષિણાયામ્ ।
લોકત્રયસ્ય મહતીમહરઘદાર્તિ સ્વાયંભુવેન મનુના હરિરિત્યનૂક્તઃ ॥૨૦॥

શબ્દાર્થઃ—રુચિ પ્રજાપતિથી આકૃતિ નામની સ્ત્રીમાં સુયજ્ઞ થયા. તેણે દક્ષિણા નામની પોતાની સ્ત્રીમાં સુયમ નામનો દેવોને ઉત્પન્ન કર્યા. તે સુયજ્ઞે લોકની પીડાને મટાડી ત્યારે તેની માતા બાપ મનુએ હરિ નામથી તેને બોલાવ્યા.

ભાવાર્થઃ—ભગવાન યજ્ઞરૂપ છે. તેના ધ્યાનરૂપ કર્તાના અધિષ્ઠાતાનું એક રૂપ છે અને બીજું નામ છે. તેમાં યજ્ઞનું રૂપ વરાહમાં દેખાયું. નામ યજ્ઞનારાયણ કહેવાયું. તે યજ્ઞનારાયણ પુરુષરૂપે છે. પુરુષનાં રૂપો પોતાની રુચિથી કર્યા, તેથી રુચિ નામના બ્રહ્માના પુત્રથી પોતે થયા. તેનો ભગવદવતાર થવામાં નિયામકરૂપ કહે છે કે બીજા જે ઉત્પન્ન થાય તો તે કાળે કરીને જીવાન થાય, સ્ત્રી પરણે તેમાં કાળે પુત્રો થાય. આ સુયજ્ઞે તો તે મન્વંતરના સુયમ નામના દેવોને તરત ઉત્પન્ન કર્યા. સ્ત્રી તો દક્ષિણા નામની તેની સાથે જ

જન્મી હતી. તેનું નામ સુયજ્ઞ હતું. સુંદર યજ્ઞ જેનાથી થાય તે સુયજ્ઞ કહેવાય. વરાહ યજ્ઞરૂપ છે. આ સુયજ્ઞ દેવતારૂપ છે. આકૃતિ મનુની મોટી દીકરી હતી. બહારની ક્રિયા આકૃતિ કહેવાય. યજ્ઞ પણ બહારની ક્રિયાથી જ દેખાય છે. પહેલાં યજ્ઞના ભોગવનાર દેવોને ઉત્પન્ન કર્યા, ફરીને અધિકારી દેવોને પણ ઉત્પન્ન કર્યા તે અથ શબ્દ કહ્યો છે તેથી જણાય છે. દક્ષિણામાં બાહ્ય દેવોને ઉત્પન્ન કર્યા. પહેલા દેવો તો સ્વતઃ ઉત્પન્ન કર્યા છે. હવે અવતારનું કારણ બતાવે છે: જગતમાં વૃષ્ટિ ન હતી; યજ્ઞો થતા ન હતા; મોટી મુશ્કેલી જગતને હતી તે સુયજ્ઞે મટાડી; એટલે વૃષ્ટિ કરી, યજ્ઞ પ્રચલિત કર્યા, વૈદિક કર્મનો પ્રચાર કર્યો. એ ત્રણ કાર્ય કરી બધાંનાં હુ:ખો દૂર કર્યા. અથવા દૈત્યોના ઉદ્ભોધથી લોકોને બચાવ્યા; તેને મારીને કાચમનું સુખ કરી આપ્યું. તે મન્વંતરમાં ઇન્દ્ર અધિકારી બેઠાં, તે ન હતો, તે ઇન્દ્રનું કામ પોતે બજાવ્યું. તે સુયજ્ઞ સ્વાયંભુવ મનુની દીકરીના દીકરા, તે એવી શરતે મનુએ કન્યા રુચિ પ્રભાપતિને આપી કે અમારી કન્યામાં પુત્ર થાય તે મારો પુત્ર થાય, તે શરતે તેને પરણાવી, તેમાંથી સુયજ્ઞ થયા, તે મનુના પુત્ર કહેવાયા, એટલે તે પુત્રિકાપુત્ર, થયા. પોતે સુયજ્ઞ રુચિ બ્રહ્માના પુત્ર તેથી બ્રાહ્મણપુત્ર થાય, અને તેને પુત્ર તરીકે રાખ્યા મનુ રાજાએ, એટલે તે ક્ષત્રિય પણ થયા. ભગવાનનો અવતાર ન હોય તો એક જ માણસ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય એક જ કાળે ન રહી શકે. તેથી બ્રહ્માના પુત્ર અને સુયજ્ઞના માતામહ મનુએ પહેલાં યજ્ઞ નામથી બોલાવેલા છતાં તેણે ઇન્દ્રનું કામ કર્યું તેથી તેને હરિ (ઇન્દ્ર) કહ્યા. એક માણસ બે અધિકાર ન કરી શકે, તેથી 'યજ્ઞ' શબ્દ અને 'હરિ' શબ્દથી તે બે પુરુષરૂપ ભગવાન થયા; અલૌકિક યજ્ઞ અને સર્વ લોકાત્મક હરિ થયા. (૨)

ભગવાનનું ધ્યાન કર્યું છે ત્યાં વસન્ત એવું ભગવાનને વિશેષણ આપ્યું છે, તેનો અર્થ કેવલ નિવાસ થાય છે. તે સ્વરૂપનો નિર્ધાર કરે છે. કોઈ પણ કોઈ પણ કર્યા વગર ક્યાંય ઘડીભર પણ રહી શકતો નથી. તે ગીતાજીમાં કહ્યું છે 'નહિ કશ્ચિત્ ક્ષણમપિ જાતુ તિષ્ઠત્યકર્મકૃત્' તેથી કેવલ સ્થિતિને માટે પોતે એવી રીતે રહીને બીજાને તેમ રહેવાની શિક્ષા આપતાં એક સાંખ્ય નામનું શાસ્ત્ર કર્યું તે હવે કહે છે.

जज्ञे च कर्दमगृहे द्विज देवहृत्यां स्त्रीभिः समं नवभिरात्मगतिं स्वमात्रे ।
ऊचे ययात्मशमलं गुणसङ्गपङ्कमस्मिन् विधूय कपिलस्य गतिं प्रपदे ॥३॥

શબ્દાર્થ:—હું દ્વિજ, કર્દમમુનિની સ્ત્રી દેવહૃતિમાં નવ કન્યાઓની સાથે ભગવાન કપિલદેવ ઉત્પન્ન થયા. તેણે પોતાની માતાને સાંખ્યજ્ઞાન આપ્યું, તેનાથી તે પોતાનાં પાપો આ જન્મમાં જ છોડી કપિલની ગતિને પ્રાપ્ત થયાં.

ભાવાર્થ:—કેવલ સ્થિતિ બતાવવાને માટે થયા. જેમ સર્વ કરે છતાં

હેવાય.
દીકરી
દેખાય
દેવોને
આહ્ય
વતારનું
મુશ્કેલી
વૈદિક
દેવોના
પ્યું. તે
બળવ્યું.
આ રુચિ
શરતે
કાપુત્ર,
ને પુત્ર
અવતાર
શકે.
બોલા-
માણસ
પુરુષરૂપ
આપ્યું
પણ
માણમાં
ને માટે
સાંખ્ય

માત્રે ।
દે ॥૩॥
ની સાથે
તેનાથી
છતાં

કાંઈ ન કરે એવો બોધ આપતા સર્વત્ર થયા તોપણ ન થયા જેવા કપિલ દેવણ થયા, કર્દમને ઘેર થયા. બ્રહ્માની છાયાથી કર્દમ થયા. બ્રહ્માની છાયા-માંથી થયા પણ ન થયા હોય તેવાને ઘેર કપિલદેવ થયા. તે તેણું રૂપ દેખાડવા માટે તેને ઘેર પ્રકટ થયા છે. કર્દમ (કાદવ)નું ઘર જલ હોય. તેથી અતિ શુદ્ધમાં તેની ઉત્પત્તિ કહી. અથવા કમળનું પાન પાણીમાં રહે, પણ પાણી તેને લાગે નહિ, તેમ નિલેપ રહેવા માટે કર્દમગૃહ કહ્યું. કૃધાતુને કર્તા-ર્થમાં વિચ્છ પ્રત્યયને ગુણ અને લોપ કર્યાથી કઃ થાય છે. તેનો અર્થ કૃતિકર્તા છતાં દમઃ દમ એવું ઇન્દ્રિય નિયમનનું નામ છે, તેથી કરે અને ન કરે એવો કર્દમ શબ્દનો અર્થ, તેજ તેનું રૂપ વ્યુત્પન્ન થયું. એમ સ્વરૂપથી જે થાય તે જગતમાં સાંખ્યશાસ્ત્રને પ્રવર્તાવે. દ્વિજ સંબોધન નારદને કહ્યું તે તમારામાં તેણું નથી તે બાબત તેને શરમાવવા કહ્યું છે. તે કર્દમથી મનુની બીજી કન્યા દેવહૂતિમાં થયા. દેવાનાં હૃતિર્યસ્યામ્ દેવોને આહ્વાન જેમાં થાય; એટલે તે સર્વ દેવતા-મથી છે. આ નામથી તેનું સૌહર્ય ભારી હતું એમ બતાવ્યું. ત્રણ ગુણના અભિમાની દેવો કર્તૃપણાનું નિનિત્ત સાથે લાવ્યા, તેથી પોતે અકર્તા અને તે કન્યાઓ કર્ત્રી થઈ. તે નવ કર્દમની કન્યાઓને પોતે બેન કહી. તે જેમાં સંબંધ થાય તેને કર્તા ઠરાવ્યો. સંબંધ ન થાય ત્યાંસુધી તેમાં કર્તૃપણું ન આવે એવો સાંખ્યનો સિદ્ધાન્ત બતાવ્યો. હવે અવતારનું પ્રયોજન બતાવે છે: જેના હૃદયમાંથી સાંખ્યશાસ્ત્ર નીકળે તે જ મુખ્ય અધિકારી એ પોતે ઉત્પા-દક છે એવી ખુદ્ધિ ન થવા માટે આત્મસ્વરૂપ સાંખ્ય માતાને કહ્યું. આસુરિ મુનિ પણ સાંખ્ય ભણ્યા, પણ તેણે તો પ્રચાર કર્યો; તેથી તેનો તે શાસ્ત્રમાં મુખ્યાધિકાર ન ગણાય. માતા દેવહૂતિ કપિલોપદેશની મુખ્યાધિકારિણી છે. જેવો ઉપદેશ મળ્યો તે ક્ષણમાં જ ગુણના સંગરૂપી દોષને તે ક્ષણે છોડી તે કપિલ જેવી બની ગઈ, તેથી સ્ત્રી હતી પણ માતા હોવાથી આત્માનો ઉપદેશ તેને કર્યો. આત્માની ગતિ એટલે જ્ઞાન માતાને કરાવ્યું. મા હતી એટલે તેને ઉપ-દેશની જરૂર હતી. કપિલ ભગવાનના અવતાર હતા તે ગુરુ થઈ ઉપદેશ આપે તેમાં દોષ નથી. આ સાંખ્યજ્ઞાન નિત્યસિદ્ધ છે, પરંતુ અન્તઃકરણના દોષને લીધે તે થતું નથી. તેથી અન્તઃકરણમાં મોહરૂપ પાપ ગયું કે તે જ્ઞાન દેખાયું. અથવા આ ઉપદેશ થયો કે પાપ નાહું. કપિલની ગતિ એટલે સાંખ્ય-સિદ્ધાન્તસિદ્ધ અનુભવ પ્રાપ્ત થયો. (૩)

એમ ભગવાનની 'નિશ્ચલસ્થિતિરૂપ' ચતુર્ભુજત્વનું નિરૂપણ કરે છે:

અત્રેરપશ્યમભિકાઢ્ઢત આહ તુષ્ટો દત્તો મયાહમિતિ યદ્ભગવાન્ સ દત્તઃ ।
યત્પાદપદ્મજપરાગવવિત્રદેહા યોગર્ધિમાપુરુમર્થી યદુહૈહયાચાઃ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ:—પ્રજ્ઞની ઈચ્છાથી અત્રિ તપ કરતા હતા ત્યાં લગવાન પધાર્યા. હું મારું સ્વરૂપ તમને આપું છું એમ કહ્યું તેથી તે દત્ત લગવાન થયા, જેના ચરણની રજના પ્રતાપે જેના દેહો પવિત્ર થયા છે એવા યદુ અને સહસ્રાર્જુન સદ્યોમુક્તિ અને કર્મમુક્તિરૂપ યોગસમૃદ્ધિને પામ્યા.

સાવાર્થ:—ત્રણ નથી જેને તે અત્રિ કહેવાય. ત્રણ પુત્રો અવશ્ય થવા જ જોઈએ તે ન હોવાથી લગવાનની પ્રાર્થના કરી; અથવા સ્ત્રી અને સ્વયં છે પણ પુત્ર નથી તેથી અત્રિ છે તે પોતે છે અને ત્રણ પુત્રો થાય તો ચતુર્ભુજ થવાય. ચાર ક્રિયાશક્તિઓ, ઉત્પત્તિ સ્થિતિ પ્રલય અને તપ એ ચાર ભુજરૂપ લગવાન છે, તેથી તે ચતુર્ભુજ છે. યોગસ્તપશ્ચ વંશશ્ચ ભગવદ્ભક્તિરેવ ચ । પતાઃ ક્રિયાશ્ચત્સો હિ ભગવદ્વાહુષુ સ્થિતાઃ ॥ અથવા દાતૃદેયત્વમાત્મનો બોધયત્યસૌ । અતઃ આત્મપ્રદઃ કૃષ્ણશ્ચતુર્ભુજ્જ્ઞર્તોરિતઃ (યોગ તપ વંશ અને લગવદ્ભક્તિ એ ચાર ક્રિયારૂપ લગવાનની ચાર ભુજઓ છે. અથવા પોતે દાતા અને દેય બન્ને છે. તે બતાવવા માટે કૃષ્ણ પોતે આપનાર હોવાથી તે ચાર ભુજ ધરનાર પોતે ચતુર્ભુજ નામધારી છે. તે જ કહે છે કે પોતાની અપગતિ ન થાય તે માટે (અપગતિ ત્યાજયતિ ઇતિ અપત્યમ) આકાંક્ષા કરે છે એવો 'અપત્ય' શબ્દનો અર્થ થાય છે એટલે પોતાના બાપને દુર્ગતિ ના કરાવે તે "છોકરો" કહેવાય. તેથી પુત્રાન્તરથી અથવા તેના પોતાનાથી પિતૃલોક પ્રાપ્ત કરે તો દુર્ગતિ જ થાય, કેમકે મોક્ષ ન થાય; તેથી લગવાને વિચાર્યું કે આ અત્રિ પુત્રની ઈચ્છા કરે છે તેની સિદ્ધિ માટે હું મારો આત્મા જ તેને આપું. એમ નહિ કરું તો તેને અપત્યત્વની ઈચ્છા છે તે સિદ્ધ નહિ થાય, કેમકે લૌકિક છોકરો બાપની દુર્ગતિને રોકી ન શકે! તેની ચારે તરફથી ઈચ્છા અભિકાંક્ષા એટલે અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયસ તે બન્ને એક પાસેથી મેળવવાની અત્રિની ઈચ્છા છે; તેથી અત્રિને પ્રસન્ન થયા. લગવાનું દત્ત નામ કહ્યું તેનું તાત્પર્ય કહે છે કે હું તમને પુત્ર નથી આપતો, પણ આત્મા જ આપું છું, એટલે મયા અહં દત્તઃ મેં મને આપ્યો. એમ કર્તા અને કર્મ લગવાન સિવાય કોઈ એક ન હોઈ શકે. લોકમાં કર્તા હોય તે પોતાના વગરની બીજી વસ્તુ આપી શકે. લગવાન પોતે પોતાને આપી શકે, તેથી લગવાને કહ્યું કે મયા આત્મા દત્તઃ, એથી તેમને ત્યાં લગવાન અંશથી થયા તેનું નામ દત્ત રાખ્યું છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં આત્મા વગેરે અદેય માં ગણેલા છે: ધર્મદાસો જ્યેષ્ઠપુત્રો માર્યા સ્વાત્મા તથૈવ ચ । સર્વસ્વં ગુરુવર્ગશ્ચ નૈવ દેયમતિ સ્થિતિઃ (ધર્મદાસ, મોટો દીકરો, સ્ત્રી, પોતાનો દેહ, સર્વસ્વ અને ગુરુવર્ગ અદેય છે એવી ધર્મની મર્યાદા છે). લગવાને આત્મા કેમ આપ્યો? તે લગવાન છે માટે આત્મા આપ્યો. પૂર્વ પ્રલોકમાં જીવનો ધર્મો કહ્યા તે ભનવાનના ધર્મો નથી, લગવાન તો આત્માનું દાન

અધ્યાય
પદાર્થો.
જેના
સાંભળું
યવા જ
છે પણ
થવાય.
લગ-
પતા:
ત્યસો.
ક્રિત એ
ય બને
ધરનાર
ાય તે
ાબદનો
હેવાય.
તિ જ
ધિષ્ટી
રુ' તો
પાપની
અભ્યુ-
શ છે;
કહે છે
અહં
મેક ન
લગ-
એથી
સ્વમાં
તથૈવ
તાનો
ગવાને
કમાં
દાન

કરનાર છે. જે તેવા ન હોય તો લોકને ભજવા લાયક તે ન રહે, તેથી ભગવાને અત્રિને આત્મા આપ્યો તે દત્ત થયા. દત્તાત્રેય એવું બાપના નામ સાથે પોતાનું નામ છે. અવતારનું પ્રયોજન કહે છે કે જેના ચરણની રજથી જેના ભૂતોને સંસ્કાર થયો છે તેવા ક્ષુદ્રદેહવાળા બંને જાતની યોગસમૃદ્ધિને (સદોમુક્તિ-કમમુક્તિરૂપા) પામ્યા. તેમાં અભિમાદિ કમમુક્તિમાં છે. અથવા ભક્તિ જ્ઞાનરૂપ બે પ્રકાર પામ્યા. કોણ પામ્યા કે યદુના ગુરુ અવધૂત અને હૈહય સહસ્રાબ્દીન.—એ યાદવ હતો તેણે ઐહિક સમૃદ્ધિમાં હબ્બર હાથ મેળવ્યા હતા, મોક્ષ પણ મેળવ્યો હતો. તે બધા પુષ્ટિમાર્ગ^૧નિષ્ઠ હોવાથી મર્યાદાનો વિરોધ દોષરૂપ નથી. આદિ શબ્દથી પ્રહ્લાદ વગેરે લેવા. તેથી ભગવાનના બાહુની ચારની સંખ્યામાં ઉપર કહ્યો ભાવ સમજવાનો છે. (૪)

‘કજ્જરથાજ્જશજ્જગદાધરમ્’ એ પદના અવતારને હવે કહે છે:

तप्तं तपो विविधलोकसिसृक्षया मे

आदौ सनात्स्वतपसः स चतुःसनोऽभूत् ।

प्राक्कल्पसंप्लवचिनष्टमिहात्मतत्त्वं

सम्यज्જગાદ મુનયો યદ્વક્ષતાત્મન્ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ:—નાના લોક સૃજવાની ઇચ્છાથી મેં પૂર્વે તપ કરેલ તે તપનું ભગવાનમાં અર્પણ કર્યું તેનાથી ચાર સન થયા (સનક સનાતન સનંદન સનત્કુમાર) તેણે પૂર્વકલ્પ પ્રલયમાં નષ્ટ થયેલ આત્મતત્ત્વને સારી રીતે કહ્યું, જેના કથનમાત્રથી મુનિઓ આત્મામાં તેનો અનુભવ કરવા લાગ્યા.

ભાવાર્થ:—આ સનકાદિ ચાર ભગવાનની ભુજામાં રહેલ આયુધરૂપ છે. તે આયુધ તત્ત્વરૂપ છે. તેમાં મુખ્ય તત્ત્વ ગદા, જલતત્ત્વ શંખ, તેજતત્ત્વ સુદર્શન, કાવ્યતત્ત્વ કમળ. તેજ જળ અન્ન(પૃથ્વી) પ્રાણ એ (પૃથ્વી-અપ્ તેજ વાયુ) ચાર તત્ત્વરૂપ છે. તે સ્વરૂપથી તત્ત્વ છે તે કાવ્યરૂપે અહીં કહ્યાં છે. કેવળ તત્ત્વતા હોય અને કાર્યાવેશ ન હોય તો તે આયુધ ન કહેવાય. તે જેનાવડે તે આયુધ થાય છે તે કહે છે. (તપ્ ભગવાનનું હૃદય છે) તપો મેં હૃદય સાક્ષાત્ ઇત્યાદિ વાક્યોથી ભગવાનને સાધનમાં તપ છે. તે ક્રિયાથી સાથે રહી વ્યાપાર કરે છે, તેથી હાથથી કમળને ધારણ કરે છે. તે ભગવાનનું

૧. યદુરાજાએ બાપની આજ્ઞા ન માની. યયાતિએ પોતાના ભોગ માટે પુત્રની યુવાવસ્થા માગી તેનો યદુએ નિષેધ કર્યો છે, એ મર્યાદાવિરોધ. સહસ્રાબ્દીન જન્મદિવસના આશ્રમમાં આવ્યા ત્યારે તેનો સેનાસહિત મુનિએ સત્કાર કર્યો તેના કારણમાં તેની હવિર્વાનીને બળ્ણી ત્યારે ઋષિની મરણ વિરુદ્ધ તે ગાયને બળતકારે તે લઈ ગયો, તે મર્યાદાવિરોધ. તેનો પરિહાર ભગવત્કૃપારૂપ પુષ્ટિમાં અંગીકાર હોવાથી મર્યાદાના ભંગના દોષો તેને લાગતા નથી પણ કૃપાપાત્રોને તે દોષો ભૂષણરૂપ છે.

તપ પણ વિલક્ષણ છે. તે કહે છે: મેં પ્રથમ ચતુર્વિધ ભૂતનાં શરીરો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ મેળવવા તપ કર્યું. તે સૃષ્ટિ નહોતી બની ત્યારે તપ કરેલું. તેનાથી કાંઈ ન થયું ત્યારે તે તપને મેં ભગવાનને અર્પણ કર્યું. તે તપદાનથી (સનાત દાનાત્ ષણુ દાને ધાતુ છે) તેનું જ્યારે દાન થયું ત્યારે તે ભગવાન જ ચાર સનવાળા થઈને જન્મ્યા. સનક સનંદન સનાતન સનત્કુમાર એ ચાર નામમાં સન શબ્દ છે. આવેશ પક્ષમાં પણ એ ઘટે છે. ચારે મૂર્તિમાં એક ભગવાન આવિષ્ટ થયા છે. અવતારનું પ્રયોજન કહે છે: યજ્ઞઃ સાંખ્યં ચ યોગશ્ચ જ્ઞાનં ત્વત્ર નિરૂપ્યતે (યજ્ઞ સાંખ્ય યોગ એ પૂર્વ ચાર શ્લોકમાં કહ્યા, જ્ઞાન આ શ્લોકથી કહેવાય છે). પૂર્વકલ્પમાં આત્મજ્ઞાન નાશ પામ્યું હતું તેને આ કલ્પમાં સનકાદિએ સારી રીતે કહ્યું. સમ્યક્નો અનુભવપર્યંત એવો અર્થ છે. મુનિઓ શ્રોત્રપ્રકારથી મનન કરતાં છતાં તે માર્ગથી આત્માને ભેતા ન હતા તે સનકાદિના કહેલા જ્ઞાનથી આત્માને ભેવા લાગ્યા; તે જ્ઞાનથી આત્માને સાક્ષાત્કાર કરવા લાગ્યા. આત્મન્ ત્યાં દ્વિતીયા અથવા સમ્પ્રીતો લોપ સમજવો. ત્યારે પોતાના આત્મામાં ભગવાનને ભેવા લાગ્યા, એવો અર્થ થાય. સાધારણો? ભક્તિમાર્ગના અધિકારીઓ આ માર્ગથી યુક્ત થાય છે એ કહ્યું જે જે હતાશ્ચક્રધરેણ રાજન્ એ વાક્યથી. તે પહેલાં પણ ભગવાનના વૈકુંઠમાં સ્થિતિ કરવા યોગ્ય હતા. તે કોઈ કારણથી ન ગયા તેને આયુધ-દ્વારા ત્યાં પહોંચાડ્યા. આનાથી સ્મરણાર્થ પણ કહ્યો. (૫)

પ્રસન્નવક્ત્રમ્ એ ધર્મનું ઉત્પત્તિવડે નિરૂપણ કરે છે, ધર્મસ્ય એ બે શ્લોકોથી, કેમકે તેમાં પ્રસાદ અને વક્ત્રભેદ એ બે ભાવ છે. કેવો ભગવત્પ્રસાદ અને કેવું શ્રીસુખ, તે બંને આ અવતારથી જણાશે:

ધર્મસ્ય દક્ષદુહિતર્યજનિષ્ટ મૂર્ત્યાં

નારાયણો નર ઇતિ સ્વતપઃપ્રભાવઃ ।

દૃષ્ટાત્મનો ભગવતો નિયમાવલોપં

દેવ્યસ્ત્વનદ્ગૃપ્તના ઘટિતું ન શેકુઃ ॥ ૬ ॥

૧. સનકાદિના અવતારરૂપ આયુધ કહ્યાં. સનકાદિ જ્ઞાનોપદેશ કરી તેમ કરે પણ શત્રુને મારવા એ આયુધનું કાર્ય કહ્યું નહિ! ત્યાં કહે છે કે સાધારણાઃ એટલે એવા ભક્તોના દેહ છોડાવીને ભક્તિ આપે છે, તે કાર્ય આયુધ કરે છે, આયુધો શત્રુને મારે છે, આ તો ભક્તોને મારે છે, તેને તત્ત્વરૂપ કેમ કહેવાય? શત્રુ બુદ્ધિનો પ્રકાર છે. ભક્ત પણ આત્મીય બુદ્ધિરૂપ છે. તે સાધારણ હો કે શત્રુ હો તે સ્થાનથી ચૂક્યા હોય તો તેને ઠેકાણે લાવવામાં તે લાકડીનું કામ કરે છે; તે તેનું આયુધયણું છે.

શબ્દાર્થ:—ધર્મને દક્ષની કન્યા મૂર્તિમાં સ્વતપના પ્રભાવવાળા નારાયણ અને નર નામના બે રૂપે અવતાર થયો. તેની પાસે કામની સેનારૂપ અપ્સરાઓ તપના ભેગાર્થે આવ્યાં પણ તે ભગવાનનો નિયમલોપ કરવાને સમર્થ ન થયાં; અથવા પોતાના નિયમનો સ્ત્રીઓને ગર્વ હતો તે ગર્વ ના ચાલ્યો.

ભાવાર્થ:—ભગવાનનો પ્રસાદ અને મુખ તે ધર્મમાં જ પ્રકટે. તેમાં પણ આપનો અંશ મુખ. તે જ કહે છે કે ધર્મની પત્ની દક્ષની પુત્રી મૂર્તિમાં અવતર્યા. તેમાં દક્ષ યજ્ઞમાં ડાહ્યા છે. તેમાં જે ક્રિયાશક્તિ શ્રદ્ધાદિથી જુદી સાક્ષાત્ મૂર્તિરૂપ તે જ મૂર્તિ તેમાં બે રૂપ પ્રકટયાં: એક નારાયણ અને બીજા નર: આપો નારા હિતિ પ્રોક્તા: એ ન્યાયે ભગવન્મુખ જળમાં રહ્યું છે. નર એ સૂત્રાત્મા જીવ જળનો પિતા. એક જ અવતારનાં બે નામ છે: એક જળના આધાર, બીજા જળના પિતા. મોટું બે પ્રકારનું હોય છે: જળના આધારરૂપથી સર્વ રસ ગ્રહણ કરે, સૂત્રાત્માથી વાણીથી વ્યવહાર કરે. એમ બે ભેદવાળું મુખ નર નારાયણ રૂપે પ્રકટ થયું. મુખને એવી રીતે પ્રકટ થવામાં જે ગુણ જોઈએ તે કહે છે: તપ એ મુખનું કાર્ય છે. તપો નાનશનાત્ પરમ્ ભૂખ્યા રહ્યા જેવું બીજું તપ નથી. તેથી બીજા અવયવોથી કરેલું તપ ઉત્કૃષ્ટ નથી. વાણીનું નિયમન અને અશનનું નિયમન એ મોટું તપ છે. તે મુખનો પ્રતાપ છે. એ ગુણ તપ અને બીજાં તેનો પ્રતાપ, તે સહજ દોષના અભાવ રૂપ છે. તપની સાથે રહેનારો સહજદોષ ક્રોધ છે. તે ક્રોધનો અત્યંત પ્રભાવ હોય તે તપનો અનુભવ કહેવાય. સકામતા તે તપનો ખહારનો દોષ કહેવાય. તેનો અભાવ એટલે નિષ્પાપ એ તપનો ગુણ કહેવાય. તે મુખનો પ્રસાદ એટલે જે આપણો દોષ કરે તેને વરદાન આપવું. તે વાત એકાદશ સ્કંધમાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે, અહીં દોષનો અભાવ માત્ર કહેવાશે. આ ભગવાન આત્મા છે. પોતાને પોતે જુએ તેમાં કામ થવાની રીત નથી. તેથી ભગવાન આત્મા હોવાથી તેમાં પોતાના સહજ ધર્મનો લોપ જોઈને (વિપરીત રીતે નાશ થાય તે અવલોપ કહેવાય). આત્માથી સહજ ગંધક કર્મો પણ મોક્ષ આપનારાં થાય છે. તોપણ તે અપ્સરાઓ ભગવાનની સમીપમાં પોતાનામાં જ દોષો જોઈ મોહિત થઈ તેથી ક્રોધ કરવા લાગી, તેથી તેણે જે સંકલ્પ આવતી વખતે કરેલો તે સિદ્ધ ન થયો. તે કાંઈ ન કરી શકે એવી નહોતી, પણ તે દેવીઓ હતી; એનું બીજાને મોહ કરવાનું વ્રત હતું; તે વ્રતનો ભગવાન પાસે ત્યાગ થયો. તે ઉપાસના કરીને પોતાનું વ્રત સિદ્ધ કરે એ વાત તો દૂર રહી. તેની ક્રિયાશક્તિને ખતાવે છે કે તે કામની સેના છે. કામ અંગરહિત છે. તુ શબ્દ છે તેથી સ્ત્રીઓ અખળા નથી પણ ખળવાળી છે. કામ ન કરે તેવી નથી. અંગરહિતની સેના છે તે અંગનાશથી ડરતી નથી. અમૂર્ત પ્રકારે તે ધાત

કરનારી છે. તેવી સ્ત્રીઓ ભગવાનનો સંબંધ પણ ન કરી શકી. સ્ત્રીઓએ કરેલો કોઈ ક્ષોભ ભગવાનમાં ન થયો. (૬)

એમ બહારનો દોષ દૂર કરીને આંતરિક દોષ (માનસિક દોષ) કે-
મુતિક ન્યાયથી દૂર કરે છે:

કામં દહન્તિ કૃતિનો નનુ રોષદૃષ્ટયા

રોષં દહન્તમુત તે ન દહન્ત્યસહ્યમ્ ।

સોડયં યદન્તરમલં પ્રવિશન્ વિભેતિ

કામઃ કથં નુ પુનરસ્ય મનઃ શ્રયેત ॥૭॥

શબ્દાર્થ:—મહાદેવ જેવા મહાપુરુષો કામને બાળી ભસ્મ કરે છે, રોષથી કામને બાળે છે, પણ ક્રોધ પોતાને બાળનાર અસહ્ય દોષ છે તેને તે બાળી શકતા નથી. તે ક્રોધ અહીં ભગવાનના અંતઃકરણમાં આવતાં અત્યંત ભય પામે છે તો તેના મનમાં કામ તો ક્યાંથી આવી શકે ?

ભાવાર્થ:—આ સ્ત્રીઓ દેહ પાડીએ અથવા અર્થ સિદ્ધ કરીએ એવા નિશ્ચયથી આવેલી એટલે જો દેહ પડશે તો અમે કામની સેનારૂપે સિદ્ધ થઈશું, અર્થ સિદ્ધ થશે તો સેનાપણું સિદ્ધ થશે. તે તેના બંને વિચારો સિદ્ધ ન થયા, તે આશ્ચર્ય કહેવાય. તેનો બ્રહ્મા પોતે વિચાર કરે છે કે કામાદિને છૂતનાર બીજા નથી પણ તે કામના પડવર્ગ જ છે. તેમાં જે જે નાના છે તે પૂર્વ પૂર્વને છૂતનારા હોય છે, તેથી જે કામને છૂતનાર છે તે રોષદૃષ્ટિથી કામને બાળે છે. રોષ એટલે ક્રોધ. ક્રોધથી કામ બળે પણ બીજી રીતે તે કામને છૂતી શકતા નથી, એટલે કામને બાળે તે ક્રોધને આશ્રય આપે છે. નનુ સંબોધનમાં છે. તે કામ કરતાં ક્રોધ દુષ્ટ છે. તે કહે છે કે કામ તો હૃદયમાં વ્યાપ્ત થાય છે ત્યારે ક્રોધ જ્ઞાનમાં વ્યાપ્ત થાય છે, તેથી જ્ઞાન નાશ થાય તે મોટું નુકશાન ગણાય; તેથી તેમ કરનારા કૃતી-ભાગ્યવાળા ન ગણાય. કામ અને ક્રોધમાં સમાન ધર્મ એક છે તે પરલોકના બંને નાશક છે તે. છતાં ક્રોધ આત્માને બાળે છે, તેથી બાળનારને (ક્રોધ)ને બાળતા નથી અને ન બાળનારને (કામને) બાળે છે, તેથી તેઓ ગાંડાં છે. ક્રોધ થોડો દાહ નથી કરતો. તે કામને છૂતનારો ક્રોધ નારાયણના હૃદયમાં આવતાં ભય પામે છે: હું પણ કામની જેમ શરીર વગરનો બનીશ; ત્યારે કામ તો તેના હૃદયમાં ક્યાંથી જ આવી શકે ? ક્રોધ તો મલિનમાં પ્રવેશ કરે છે. ભગવાનનું હૃદય તો અમળ નિર્મળ છે માટે પ્રવેશ કરતાં કરે છે. ' તે મારો પણ નાશ કરશે ' એ શંકાથી તેના હૃદયથી દૂર રહે છે; તેથી એમ કહ્યું કે કામક્રોધકૃત પદાર્થો ભગવન્મુખમાં પ્રવેશ કરતા નથી; તે ભગવાનને પ્રસન્નતાના કારણરૂપ બનતા.

નથી. જેટલો અર્થ નર અને નારાયણનો તેટલો અર્થ મુખ અને પ્રસાદનો સમજવો. (૭)

એમ પ્રસન્નમુખના અવતાર કહીને નલિનાયતેક્ષણતું નિરૂપણ કરે છે:

વિદ્વં સપત્ન્યુદિતપત્રિભિરન્તિ રાજ્ઞો.

બાલોઽપિ સન્નુપગતસ્તપસે વનાનિ ।

તસ્મા અદાદ્ ધ્રુવગતિં ગૃણતે પ્રસન્નો

દિવ્યાઃ સ્તુવન્તિ મુનયો યદુપર્યઘસ્તાત્ ॥૮॥

શબ્દાર્થ:—ઉત્તાનપાદ રાજની પાસે ધ્રુવ ગયો ત્યારે સુરુચિના વચન-રૂપી બાણુથી તે વીંધાયો તેથી તે વનમાં ગયો. તેની સ્તુતિથી પ્રસન્ન થયેલ ભગવાને ધ્રુવને સ્થિર સ્થાન આપ્યું, જે સ્થાનની મુનિઓ સ્તુતિ કરે છે અને તેની ચારે તરફ ઉપર નીચે કરે છે.

ભાવાર્થ:—નલિન સરખા મોટા નેત્રવાળા કહ્યા તેથી નેત્ર અને તેની મોટાઈ કહેવી જોઈએ. તેમાં ભગવાન વૈકુંઠમાં રહ્યા તે નેત્ર. તેની મોટાઈ જ્યોતિશ્ચક્ર છે. તે ભગવાન તેમાં રહી સર્વને જોઈ શકે છે. તેનું કમલની જેમ દીર્ઘત્વ વિચારણીય છે. કમળ ખીલ્યું હોય તો મોટું દેખાય. તેમાં વિકાસ તપ જેવો છે. જેમ જલમાં રહ્યું કમળ ફૂલે તેમાં સૂર્યની અપેક્ષા છે તેમ ઉત્તમાધિકારી વનમાં રહે તો ભગવાનનું નેત્ર વિકાસ પામે ત્યારે તે જોઈ શકે છે. તેમાં પણ ભગવાનની ઇચ્છાથી તેવું સકામ જ બહાર જુએ છે. કામ પણ કલેશથી થયો હોય, તપ પણ જગતને પ્રકાશક હોય તો એમ બને છે; માટે અહીં ધ્રુવની કથા કહે છે. માતાની સોકચના વચનથી ધ્રુવને અસહ્ય વેદના થઈ. અપર માએ રાજની સમીપમાં વાણીરૂપી બાણુ ફેંક્યાં. 'બેટા, રાજનાં બોળામાં બેસવાને તું લાયક નથી.' આ વચનબાણુ ધ્રુવ વીંધાયો. મર્મનો લેહ કરનાર બાણુ વીંધે છે. 'પત્રી' કહ્યા તેથી જેનો ઉપાય ન થાય તેવા ઊડીને ચોંટે છે, તેથી વિવેકાદિથી તે ધા રુઝાય તેવો નથી એ કહ્યું. બહારનો પણ ઉપાય તેમાં નથી રહ્યો, કેમકે રાજની પાસે તેણે કહ્યું એટલે તેની ફરિયાદ રાજ પાસે કરવા જેવું નથી, કેમકે તેણે એ બનાવ નજરે જોયો છે. તેથી ધ્રુવની દીનતા બતાવી. આ દીનતા ભગવદર્શનમાં ખીજ છે. ખીજું ખીજ કહે છે કે તે બાળક છે. તપ કરવા વનમાં નીકળી પડ્યો તે અધિકાર બતાવ્યો. સર્વ વનમાં તપ કરીશ એવા દૃઢ વિચારથી ગયો છે તેથી વનને બહુવચનમાં કહ્યું છે. તેને ભગવાને ક્ષલ આપ્યું તે દષ્ટિનો વિકાસ કહેવાય. ધ્રુવગતિથી ક્ષલની નિશ્ચળતા કહી. સ્તુતિથી પ્રસન્ન થયા. તે નેત્રનાં કિરણ અંદર પેઠાં. તે ભગવાન તેના તપથી પ્રસન્ન નથી પણ બાળક સ્તુતિ કરે છે

તે જોઈને પ્રસન્ન થયા. એમ ન હોય તો નિવર્તયિષ્યે પ્રતિયાત સ્વધામ એ વચન વ્યર્થ થાય. ભગવાન્ અન્યથા નિવૃત્ત કરતા નથી એમ નથી. શક્તિમાન્ છે. સ્તુતિથી પ્રસન્ન થઈ બાળકને ધ્રુવગતિ આપી. ત્યાં શંકા કરે છે કે સ્તુતિ અને ધ્રુવગતિ તેને શો સંબંધ છે? તપ તો ભોગરૂપ કૃણવાળું હોવાથી તેમ કરી પણ શકે! ત્યાં કહે છે કે દિવ્ય લોકો તેની સ્તુતિ કરે છે. તે ધ્રુવ નિંદાના વચનથી દુઃખી થયો, તો તેથી તેણે તપ કર્યું, સ્તુતિ કરી: ભગવાને તેને સ્તુતિ સર્વદા થાય એવું સ્થાન આપ્યું, જે સ્થાનને સ્વર્ગમાં રહેનારા સપ્તર્ષિઓ પણ નીચે રહીને સ્તુતિ કરે છે. જો આ સ્થાન ભગવત્પ્રસાદથી ન મળ્યું હોય અને તપથી અથવા આગ્રહથી મળ્યું હોય તો તેની ભગવદ્દીયો સ્તુતિ ન કરે. તેમાં પણ પોતે નીચે રહીને ઉપર રહેતાની સ્તુતિ કેમ કરે? ન કરે, પણ વધારામાં તેની ઇર્ષ્યા કરે. ભગવાન્ પ્રસન્ન થયા તેથી જ ધ્રુવને પશ્ચાત્તાપ થયો છે. (૮)

એમ નલિનાયતેક્ષણતું નિરૂપણ કરીને કદમ્બકિંજલકપિશઙ્ગવાસસમૃદ્ધું નિરૂપણ કરે છે:

યદ્દેનસુત્પથગતં દ્વિજવાક્યવજ્ર—

વિપ્લુષ્ટપૌરુષભગં નિરયે પતન્તમ્ ।

ત્રાત્વાર્થિતો જગતિ પુત્રપદં ચ લેભે

દુગ્ધા વસૂનિ વસુધા સકલાનિ યેન ॥૧॥

શબ્દાર્થ:—વેન રાજાએ વેદવિરુદ્ધ રસ્તો લીધો ત્યારે બ્રાહ્મણોનાં વાક્યરૂપી વળોના પ્રહારથી તેનાં ભાગ્ય અને પુરુષાર્થ નષ્ટ થયાં અને નરકમાં પડવા લાગ્યો, તે વખતે ભગવાનની મુનિ લોકોએ પ્રાર્થના કરી તેથી ભગવાન જ તેના પુત્રપદને પામ્યા અને વસુધામાંથી બધા પદાર્થો પ્રભુએ દાહીને પેદા કર્યાં.

ભાવાર્થ:—અહીં પીતાંબર અને કદમ્બની તુલ્યતા નિરૂપણ કરવાની છે. કદમ્બને વર્ષાઋતુમાં કિંજલકો થાય છે. વરસાદ પૃથ્વીને તાપથી સંતાપ થાય ત્યારે આવે. જેમ વૃષ્ટિ સંતાપને હરનારી છે તેમ પૃથ્વીએ કરેલો દોહ સર્વ સંતાપનો હારક છે. તે પીતાંબર રૂપ છે. રાજા સ્વભાવથી પૃથ્વીને ઠાંકનારો હોય છે. તેની આજ્ઞાથી પૃથ્વી સુરક્ષિત રહે છે. તે જો સારી રીતે પૃથ્વીનો રક્ષક ન હોય તો પૃથ્વી તેજહીન થાય. તેજ તેનું પીતપણું કહેવાય. આ પૃથુ વેનનો પુત્ર થયો. પુત્રાન્નો નરકાત્ ત્રાયતે પિતરં સુતઃ પુન્નામના નરકથી પુત્ર બાપને તારે છે, તેથી તે પુત્ર કહેવાય છે. તેમાં બીજા નરકથી રક્ષા કરે છે કે નહિ તે વાત શંકાસ્પદ છે, કેમકે તેવું જોવામાં નથી આવતું. આ પુત્ર તો નરકથી બાપને બચાવે એ ચોક્કસ છે. નરકો પાયુસ્થાનો છે, તેને આચ્છાદન કરે એ પીતાંબર કહેવાય. દુઃખ આવ્યું ત્યારે રક્ષણ કહેવાય. તેના માટે આના પિતાને

દુઃખ થયું. તે કહે છે કે વેનરાજ્યે અન્યાયનો માર્ગ ગ્રહણ કર્યો તેથી તે બ્રાહ્મણોનું ખૂરું કરવા લાગ્યો, ત્યારે બ્રાહ્મણોનાં વાક્યરૂપ વજ્રવડે જેનાં પૌરુષ અને ભાગ્ય નષ્ટ થયાં છે તેથી ભાગ્યથી કે પુરુષાર્થથી તેનો નિસ્તાર થવાનો નથી, તેમ પ્રજાપાલનરૂપ ધર્મથી પણ નિસ્તાર ન થાય, કેમકે તે અવળે માર્ગે ચઢી ગયો હતો; તેથી તેમાં દોષ છે અને ગુણ નથી; તેથી તે નરકમાં પડવા તૈયાર થયો. તે વખતે તેના હાથના મથનથી પ્રકટ થઈને પ્રભુએ જગતનું પાલન કર્યું અને બ્રાહ્મણોએ પ્રાર્થના કરવાથી ભગવાન પુત્ર થયા. હવે અવતાર-ચરિત્ર કહે છે. તેણે બધા ધનને પૃથ્વીમાંથી દોહીને કાઢ્યું. વસુને માટે વસુધાને દોહી. જોકે બીજી વસ્તુઓ બીજાં દોહી છે તોપણ તે આમના આશ્રયથી દોહી તેથી સકલાનિ યેન કહ્યું. એમ વેદરૂપ પીતાંબર સર્વકામ-પૂરક છે એ બતાવ્યું; નરકથી પાલન કરનાર છે તે પણ બતાવ્યું. 'પડેલી' કહી તેથી સર્વદુઃખનિવૃત્તિ પ્રસંગથી કહી.^૧ પ્રજનન એટલે પીતાંબર ગુહ્ય ગોપન કરનાર છે તે ગોપન તેનું સ્વાભાવિક છે. તેનું રેખાકારપણું^૨ સર્વ ગુણોના સદ્ભાવથી છે. (૯)

એમ પીતાંબરનું નિરૂપણ કરીને લસન્મહારત્નહિરણ્મયાન્નદમ્ એ વિશેષણના અવતારને કહે છે:

નાભેરસાવૃષમ આસ સુદેવિસૂનુ-

ર્યો વૈ ચચાર સમદ્ગજ્જડયોગચર્યામ્ ।

યત્પારમહંસ્ય ઋષયઃ પદમામનન્તિ

સ્વસ્થઃ પ્રશાન્તકરણઃ પરિમુક્તસદ્ગઃ ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—નાભિથી (મિરુદેવી) સુદેવીમાં ઋષભદેવ થયા, જે સમાનદષ્ટિ-વાળા બ્રહ્મદષ્ટિવાળા થયા અને યોગનું તેમણે આચરણ કર્યું, જેને ઋષિઓ પારમહંસ્ય જ્ઞાન કહે છે. તે બ્રહ્મમાં સ્થિતિવાળા, શાન્તઈન્દ્રિયોવાળા અને મુક્તસંગ હતા.

ભાવાર્થઃ—નાભિ રાજ્યે બ્રાહ્મણોની પ્રાર્થના કરી તેના યજ્ઞમાં પ્રકટ થયેલ ભગવાનની પ્રાર્થના કરી, તેથી ભગવાન તેના પુત્ર થઈને પધાર્યા. નાભિની સ્ત્રી સુદેવીના તે પુત્ર થયા. અસૌ કહ્યા તે બ્રહ્માની બુદ્ધિમાં હતા તેથી તેમ કહ્યું. તેનું નામ ઋષભ હતું. તેમના ચરિત્રમાં તો જડયોગ તેણે આચારમાં દેખાડ્યો. તેણે સર્વત્ર બ્રહ્મભાવ જોયો. તે જડયોગના આચારનું રૂપ કહે છે: જેને લોકો 'પરમહંસ' પદ કહે છે, તે પરમહંસ માર્ગમાં ચાલનારનાં આવશ્યક સાધનોને કહેતાં પોતે તેવા થયા. પહેલાં તો તેણે બધાનો સંગ છોડ્યો.

૧ જિતેન્દ્રિયરૂપ સ્વભાવથી તેણે બધાનું રક્ષણ કર્યું.

૨ કદમ્બના કિંજલ્કો રેખાકાર હોય છે તેમ અહીં રેખાકાર ગુણો છે.

તેનાથી તેની ઇન્દ્રિયો શાંત થઈ, તેનાથી તે સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરીને રહ્યા, તેથી તેના દોષ ગયા એ વાત કહી. ગુણુ તો સમદક્, તેથી તે ગુણુદોષથી રહિત થયા. અથવા સર્વભૂતમાં વાસુદેવદષ્ટિવાળા થયા. દેવતા અને ક્રિયાની વચ્ચે અંગદ (ખાનૂખંધ) ખંધાય છે, તેમાં પણ તે દેવતાના ભાગમાં રહે છે. ક્રોણીની ઉપરનો ભાગ તે પ્રતદ્ કહેવાય. ઇન્દ્ર દેવતા (બલના આધાર)નો ભાગ તે છે, તેની જગ્યાએ અંગદ ખંધાય છે. આ ઋષભે કર્મ છોડ્યાં હતાં, કેમકે તે પ્રહ્લવિદ્ હતા. નાલિના પુત્ર થયા તે હિરણ્મયરૂપે યજ્ઞમાં દેખાયા હતા તેથી હિરણ્મય^૧ કહ્યા છે. મોટાં રત્નો તો તેના પુત્રો છે. તે જ્ઞાન અને કર્મની વચ્ચે રહે છે, તેથી અંગદ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. અથવા સ્વસ્થત્વાદિ રત્નો સમદક્ સુવર્ણ^૨ જડયોગચર્યા આ કૃતિ આ પરમહંસનું પદ છે. રત્નો તો તે ગુણો છે. માટે ઋષભનું ચત્કિચિત્ કાર્ય તે બધું અંગદનું કાર્ય જાણવું. ત્રણ અધ્યાયથી પંચમ સ્કન્ધમાં તેનું ચરિત્ર કહેવાશે. તેમાં પ્રથમ અધ્યાયમાં તેની શોભા, બીજામાં મહારત્નરૂપ તેનાં વાક્યો અને ત્રીજામાં હિરણ્મયત્વ એટલે પ્રહ્લભાવ કહેવામાં આવશે. (૧૦)

એમ અંગદનું નિરૂપણ કરીને સ્ફુરન્મહારત્નકિરીટકુણ્ડલમ્ એ વિશેષણના અવતારને હવે કહે છે:

સત્રે મમાસ ભગવાન્ હયશીર્ષનામા

સાક્ષાત્સ યજ્ઞપુરુષસ્તપનીયવર્ણઃ ।

છન્દોમયો મસ્તમયોઽખિલદેવતાત્મા

વાચો બભ્રુવુરુશતીઃ શ્વસતોઽસ્ય નસ્તઃ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—મારા યજ્ઞમાં ભગવાન્ હયગ્રીવ નામના સાક્ષાદ્દેવપુરુષ સોના જેવી કાંતિવાળા વેદમય યજ્ઞમય સકલ દેવતામય થયા, જેની નાસિકાથી શ્વાસ લેતાં પવિત્ર વેદવાણી પ્રકટી હતી.

ભાવાર્થઃ—હયગ્રીવ કિરીટકુણ્ડલરૂપ છે. તેનાં બે ભેગાં રૂપો છે. તે પ્રહ્લવિધાના પ્રવર્તાવનાર છે. કિરીટ-ઘોડાનું મસ્તક અને કુણ્ડલ બાકીનો દેહ બે મળીને હયગ્રીવ એટલે કિરીટકુંડલ ગણાય. તે બંને પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિરૂપ છે. સાંખ્ય યોગનો આધારભૂત મનુષ્યદેહ છે તે અગ્નિસાધ્ય કર્મ(યજ્ઞ)માં પ્રકટયા છે. કુંડલાદિ પણ તેવાં જ છે. તે જ ત્રણ રૂપને કહે છે: તેમાં છંદોમય અને મખમય એ બે કુંડળ છે, અને અખિલ દેવતાત્મા તે મુકુટ છે. અખિલ-ન્યૂનતારહિત દેવો પ્રહ્લાદિ તે ભગવાનનાં મસ્તક જે પરમેષ્ઠીનું સ્થાન કહેવાય છે ત્યાં રહે

૧ અથ તમાવિક્રતમુજયુગલદ્વયં હિરણ્મયં પુરુષવિશેષં એમ પંચમ સ્કન્ધમાં વર્ણન છે તેને અનુસારે રત્નાદિ કહ્યા છે. બીજો પક્ષ શ્લોકોક્ત વિશેષણથી કહ્યો છે.

છે. જે હયગ્રીવ કરે છે, તે બધું કુંડળ મુકુટનું કાર્ય છે. તેનું સ્વરૂપ બ્રહ્મા કહે છે: મારા યજ્ઞમાં હયગ્રીવ લગવાનું પ્રકટયા. તે હયગ્રીવ નામે પ્રસિદ્ધ લગવાનું થયા. દૈત્ય પણ હયગ્રીવ નામે થયો છે તે કોઈ ન સમજે, તેથી મૂળમાં હયગ્રીવને 'લગવાનું' કહ્યા છે. યજ્ઞમાં બીજા કોઈનો આવિર્ભાવ ન થાય, તેથી હયગ્રીવ સાક્ષાત્ યજ્ઞપુરુષ પ્રકટયા સર્વ યજ્ઞના અધિષ્ઠાત્રી દેવતા, જેનો સુવર્ણ વર્ણ હતો. તપનીય એટલે સોનું. યજ્ઞ પણ અગ્નિસાધ્ય, તેથી તેને તપનીય વર્ણ કહ્યા. વેદાત્મક છે એમ કહેવા માટે તેને છંદોમય કહ્યા. મખમય એટલે યજ્ઞાત્મા. અખિલ દેવતાના આત્મારૂપ એટલે પ્રમાણ પ્રમેય સાધન અને કૃણરૂપ એવો અર્થ થયો. બધા દેવતા સાધન છે, આત્મા કૃણ છે. અવતારનું પ્રયોજન બતાવતાં કહે છે કે કલ્યાણીવાણી વેદરૂપાવાણી શ્વાસ લેતાં જેના બે નાકમાંથી નીકળે છે. લગવાનુંનાં જે રત્નો મોટાં સ્પુર્યાં તે જ વાણીરૂપ-પવિત્ર વેદ-વાણીરૂપ છે. (૧૧)

એમ કિરીટકુંડળના અવતારને કહીને હવે ઉન્નિદ્રહૃત્પક્કજકર્ણિકાલયે યોગેશ્વરાસ્થાપિતપાદપલ્લવમ્નેના જે અવતાર થાય છે તે કહે છે:

મત્સ્યો યુગાન્તસમયે મનુનોપલબ્ધઃ

ક્ષોણીમયો નિશ્ચિલજીવનિકાયકોતઃ ।

વિસંસિતાનુરુભયે સલિલે મુસ્વાન્મે

આદાય તત્ર વિજહાર હ વેદમાર્ગાન્ ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થ:—સત્યવ્રત રાજાએ સંધ્યાનું જલ લીધું તેમાં અંજલિમાં યુગાન્તના વખતે મત્સ્ય દેખાયો તે મોટો થતાં પૃથ્વીમય થયો અને સમગ્ર જીવ-દેહનો આશ્રયરૂપ થયો. પ્રલયજળના ભયને લીધે મારા મુખથી પડેલા વેદને હયગ્રીવ દૈત્ય લઈ ગયો તેને મારી વેદને પોતાની પાસે રાખી પ્રલયજળમાં વિહર્યા.

ભાવાર્થ:—મત્સ્ય પલ્લવરૂપ છે. સત્યવ્રતાદિ તેના શિષ્યોએ ગુરુના ચરણજ્ઞાનાત્મક પલ્લવને હૃદયમાં સ્થાપન કર્યો. જ્યારે પ્રલયનો સમય આવ્યો ત્યારે દ્રવિડેશ્વર સત્યવ્રત રાજા એ—(તે મનુની સંજ્ઞાથી પ્રસિદ્ધ થશે) તેથી થવાનું નામ મનુ છે—હમણાં તો સત્યવ્રત છે, તે મત્સ્ય લગવાનની કૃપાથી તે આગળ મનુ થવાના જ. તેને હાથની અંજલિમાં ખારીક મત્સ્યનું બચ્ચું દેખાયું. તેની ઉત્પત્તિ અહીં નથી કહી તેથી 'જેયો' એમ કહ્યું છે. તેને પ્રાદત્વ કહેવા માટે ક્ષોણીમય કહ્યા તે આધ્યાત્મિક પૃથ્વીને ઉઠાવીને ફરશે. તોકારૂપ પૃથ્વી થાય તો બોળને તારે તેથી લગવાનનો ચરણ (પૃથ્વી) નાનું વહાણ બન્યો. લગવાનનો ચરણ બધાનો આશ્રય થાય છે તે જ કહે છે કે બધા જીવો જે વિષયથી અંડિત થયા નથી, તેના સમુદાયને રહેવાના સ્થાન-

રૂપ છે, તેથી બધાં બીજાં અને સપ્તર્ષિઓ અને સત્યવ્રત એ પૃથ્વીરૂપી નોકામાં બેઠા. તે ચરણુનું રૂપ કહ્યું. તેથી સંસાર સમુદ્રને તરવામાં એ નાનું વહાણુ છે. તેના અવતારના ચરિત્રને કહે છે: પ્રલયના મોટા ભયમાં બ્રહ્માના મુખમાંથી પડી ગયેલ વેદોને હયગ્રીવ નામનો દાનવેદ્ર પાસે હતો તે લઈ ગયો તેને મત્સ્ય ભગવાને માર્યો અને તેની પાસેથી વેદો લીધા, પછી જળવિહાર કર્યો. બીજા જ્ઞાન અને ભક્તિને કહેનારા વેદો તેની પાસેથી લીધા. હે અબ્યય પ્રસિદ્ધિ કે આશ્ચર્ય કહેનારું છે. શિષ્યોનાં હૃદયો વેદમાર્ગો વડે પ્રકુલ થાય છે. યજ્ઞોપયોગી વેદો હયગ્રીવ ભગવાને ઉદ્ધૃત કર્યા. સર્વોપયોગી વેદોનો ઉદ્ધાર મત્સ્ય ભગવાને કર્યો એ વિશેષ સમજવો. (૧૨)

શ્રીલક્ષ્મણમ્ વિશેષણુના અવતારને કહે છે:

ક્ષીરોદધાવમરદાનવયૂથપાના-

મુન્મથ્નતામમૃતલબ્ધય આદિદેવઃ ।

પૃષ્ઠેન કચ્છપવપુર્વિદધાર ગોત્રં

નિદ્રાક્ષણોઽદ્રિપરિવર્તકષાણકણ્ડુઃ ॥ ૧૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—દેવો અને દાનવો અમૃત મેળવવા માટે ક્ષીરસાગરનું મથન કરવા લાગ્યા ત્યાં આદિદેવ ભગવાન પ્રકટ થયા, ડૂબતા મંદરાચળને પોતાની પીઠ ઉપર ધર્યો તેને ધ્રુવવાથી ભગવાનની ચેળ મટવા આવી એટલે નિદ્રા આવવાનો વખત પણ થઈ ગયો.

ભાવાર્થઃ—અમૃતને અને લક્ષ્મીને કૂર્મ ભગવાને આપ્યાં છે. જેટલું કાર્ય કૂર્મનું તેટલું શ્રીવત્સનું કાર્ય. જેમ બ્રાહ્મણના પગનો સ્પર્શ તેમ મંદર પર્વતના પાદનો સ્પર્શ. જેમ સર્વ બ્રાહ્મણોએ વિચાર કરીને ભગવાનના ચરણનો આશ્રય કર્યો તેમ દાનવોએ અને દેવોએ મંદર કૂર્મ ઉપર રાખ્યો. જેવું ઘર્ષણુ છે તેવો શાસ્ત્રાર્થ નિર્ણય છે. ક્ષીરસાગરમાં અમર અને દાનવોના સેનાપતિઓ મથન કરવા લાગ્યા. તે અધિક મથન તો અમૃત મળવા માટે કરતા હતા. ત્યાં આધિદૈવિક દેવ, દેવોનો પક્ષ કરનારા કાચબાના શરીરને ધારણુ કરનાર ભગવાન પોતાની પીઠ ઉપર મંદર પર્વતને લેવા લાગ્યા. મંદર તો મોટો ભારરૂપ તેને શા માટે ધર્યો? ત્યાં કહે છે કે તેને નિદ્રાનો સમય હતો માટે ધર્યો કે ઉપર ઘસાય તો જલદી નિદ્રા આવે. આ તો તમે વિપરીત બોલો છો; નિદ્રા આવતી હોય તેનો બધો ભાર ઉતાર્યો એકચિત્ત થાય! ત્યાં કહે છે કે ભગવાનની પીઠ ઉપર મંદર રૂર્યો ત્યારે તેને ખજવાળ આવતી હતી તે શાંત થઈ, તેથી પર્વત ધર્યો. ઘસવાથી સુખ થાય તો તરત નિદ્રા આવી જાય. ભગવાને બધા દેવોને અમૃત આપવા માટે પર્વતને પીઠ ઉપર

ધારણ કર્યો, તેમ સર્વ બ્રાન્તોના પુરુષાર્થની સિદ્ધિને માટે પરીક્ષક પ્રાણી-
(ભૂગુ)ના ચરણનું ધારણ કર્યું છે. (૧૩)

કૌસ્તુભરત્નકન્ધરમ્ એ વિશેષણના અવતારને કહે છે:

ત્રૈવિષ્ટપોરુમયહા સ નૃસિંહરૂપં

કૃત્વા ભ્રમદ્ભુકુટિદંષ્ટકરાલવક્રમ્ ।

દૈત્યેન્દ્રમાશુ ગદ્યાભિપતન્તમારા-

દૂરૌ નિપાત્ય વિદદાર નલ્લૈઃ સ્ફુરન્તમ્ ॥ ૧૪ ॥

શબ્દાર્થ:—દેવના મોટા ભયને મટાડવા માટે ફરતી ભમરથી અને દાઢથી ભયંકર મુખવાળા નૃસિંહ પ્રકટ થયા. ગદા સાથે લડવા માટે સાથે આવતા હિરણ્યકશિપુને દૂરથી ખોળામાં નાખીને તેને નખોવડે ચીરી નાખ્યો.

ભાવાર્થ:—કૌસ્તુભ નામનું રત્ન કંઠમાં છે એવો અવતાર તો નૃસિંહનો છે. જેમ કંઠમાં પહેરેલા કૌસ્તુભનાં કિરણો કાંધ ઉપર પડે તે કેશવાળી જેવાં દેખાય છે તેમ નૃસિંહજી, ભગવાનના આભરણમાં વપરાતા કૌસ્તુભરૂપ છે. ભગવાન કૌસ્તુભને કંઠમાં પહેરે છે તે દૈત્યોને મારવા માટે અને ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે ધરે છે. બધા ભગવાનના જીવોનું સમષ્ટિરૂપ કૌસ્તુભ છે: ચૈત્યસ્ય તત્ત્વમમલં મણિમસ્ય કણ્ઠે (જીવનું વિશુદ્ધતત્ત્વ તે ભગવાનના કંઠને કૌસ્તુભ મણિ છે) એવું શ્રીભાગવતનું વચન છે—તેથી ભગવાન જે તેમને પોતાના કંઠમાં ન સ્થાપન કરે તો મૃત્યુના સાધનરૂપ કર્મ કરતાં કરતાં તે જીવો મરી જાય; તેથી મૃત્યુરૂપી હાથીને પાછો વાળનાર નૃસિંહરૂપી કેસરી સિંહ છે. પ્રહ્લાદના રક્ષક અને તેના શત્રુ હિરણ્યકશિપુના મારક ભગવાન છે. દેવોનો મોટો ભય મટાડે તે તે ત્રૈવિષ્ટપોરુમયહા કહેવાય. તે ભગવાન નૃસિંહરૂપ થયા. ગ્રામવાસી અને જંગલવાસી એવા બે જાતના ભક્તો. નર ગ્રામવાસી અને સિંહ વનવાસી, તે બન્નેનો ઉદ્ધાર કરવા બે જાતનું એકરૂપ ભગવાને ધર્યું. કૌસ્તુભ પણ તેવો છે. ચંચલ ભુકુટીથી ભયંકર કરાલ દાઢથી ખિવરાવનાર નૃસિંહનું મુખ છે. હિરણ્યકશિપુને ખાવાને કાળ આવ્યો છે તે ભુકુટીમાં બેઠો છે, તેથી ભુકુટી ચંચળ થાય છે. તેની સાથે દાઢો પણ ભય આપે છે. દાઢમાં યમ અથવા દાઢ જ યમ છે તેનો પણ પરાભવ થાય છે. તે બન્નેથી યુક્ત મુખ છે એમ કહેવાથી જે કોઈ ભક્તનો દ્રોહ કરનાર છે તે બધા આવું ભયંકર મોહું બેઠને તે ભક્તનું અહિત નહિ કરે. તેથી ભક્તનો (પ્રહ્લાદનો) શત્રુ દૈત્યેન્દ્ર કહ્યો. તે સામો જ આવે છે. પ્રહાર માટે હાથમાં ગદા લઈને આવે છે. તેને દૂરથી સાથળ ઉપર લઈને નખોવડે ચીરી નાખ્યો. તેની મુક્તિ ન થવા માટે નખથી ચીર્યો છે. સાથળ ઉપર લીધો તે કામના પ્રાકટ્ય માટે છે, એવી રીતે

કૌસ્તુભ લક્ષ્મીના શત્રુને સંસારમાં અથવા કામમાં જોડે છે. સ્ફુરન્તમ્ એટલે આમ તેમ કરતા તેવા દૈત્યને માર્યો. (૧૪)

અમ્લાનલક્ષ્મ્યા વનમાલયાશ્ચિતમ્ આ વિશેષણના અવતારને અન્તઃસરસિ એ એ શ્લોકથી કહે છે:

અન્તઃસરસ્યુરુબલેન પદે ગૃહીતો ગ્રાહેણયૂથપતિરમ્બુજહસ્ત આર્તઃ ।

આહેદમાદિપુરુષાશ્ચિલલોકનાથ તીર્થશ્રવઃ શ્રવણમહ્નલનામધેય ॥૧૬॥

શ્રુત્વા હરિસ્તમરણાર્થિનમપ્રમેયશ્ચક્રાયુધઃ પતગરાજમુજાધિરૂઢઃ ।

ચક્રેણ નક્રવદનં પરિપાઢ્ય તસ્માદ્વસ્તે પ્રગૃહ્ય ભગવાન્ કૃપયોજ્જહાર ॥૧૬॥

શબ્દાર્થઃ—તળાવની અંદર અતિ બળવાન પગથી પકડેલો યૂથપતિ ગજેન્દ્ર હાથમાં કમલ લઈ 'હું પુરુષ, હું અખિલલોકનાથ, હું તીર્થશ્રવ, હું શ્રવણમંગળનામધેય' એમ બોલ્યો. હરિ ભગવાન આર્તનાદ સાંભળી 'કોઈ શરણાર્થી' મને યાદ કરે છે' એમ વિચાર કરતા હાથમાં ચક્ર લઈ ગરુડ ઉપર સવાર થઈ આવ્યા. ચક્રથી શ્રાહુનું મુખ ચીરી હાથીને હાથથી ખેંચી તળાવની બહાર કૃપા કરીને મૂકી દીધો.

ભાવાર્થઃ—જે હરિ નામના ગજેન્દ્રનો મોક્ષ કરનાર ભગવાન છે તે વનમાળા છે. ભક્તો ગજેન્દ્રનો મોક્ષ કર્યો એ કીર્તિ સાંભળીને સર્વથા ભગવદ્-ભજનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. વનમાલા પણ કીર્તિમયી છે. તેની કાંતિ ઝાંખી પડી નથી. તેમાં દેવની સહાયતા કે વરદાન નથી. ગજેન્દ્રને કેવળ ભગવાને મોક્ષ કર્યો છે. તેણે તેને માટે દેવોની પ્રાર્થના કરી નથી. તે હાથીના, ભગવાનને પ્રીતિ થાય તેવા લૌકિક ગુણો પણ નથી; તેથી તેને બચાવ્યો તે કેવલ ભગવાનની કૃપા જ; તેથી જ અમ્લાનપણું કહ્યું. ભગવાને તેની પ્રાર્થના સાંભળ્યા પછી તેમને વિલંબ સહન ન થયો તેને માટે વિશેષણો કહે છે. તે તળાવમાં પડેલો હતો. દેવલમુનિના શાપથી તે શ્રાહુ થયો પણ અત્યંત બળવાળો તે હતો. તેને પગથી પકડ્યો હતો તેથી દોડી છુટાય તેવું નહોતું. તે શ્રાહુ હતો તેથી અનિવાર્ય પ્રતિબંધરૂપ તે હતો. તે હાથી મોટા હાથણીના સમુદાયનો પતિ હતો. તે મરતાં બધી હાથણીઓ મરી જાય. અથવા બીજાં તેને છોડાવી શકે તેવાં નહોતાં. તે હાથમાં (સૂંઠમાં) કમળ લઈને ઊભો હતો, તેથી તેમાં એ વખતે ફૂરતા નહોતી. કમળ ભગવાનને ધરવા માટે હાથમાં રાખ્યું હતું. અથવા સન્મુખ થવા માટે ભેટ ધરવામાં કમલ હતું. ગરીબાઈ દેખાડી તેથી તેનામાં બચવાનું સાધન કોઈ રહ્યું ન હતું. બીજા કોઈ તેવા ઉપર કૃપા ન કરે. તે કહે છે કે હું આદિપુરુષ, એનાથી તમારે મારી રક્ષા અવશ્ય કરવી જોઈએ, કેમકે આપ મૂળપુરુષ છો. બીજાને કહેવાય નહિ. સર્વલોકનું પાલન કરવું તમારે હાથ છે, તેથી બીજાને કહી ન શકાય. 'હુઃખ થાય એવાં તાજાં' પાપ

કૌસ્તુભ લક્ષ્મણા શત્રુને સંસારમાં અથવા કામમાં જોડે છે. સ્ફુરન્તમ્ એટલે આમ તેમ ફરતા તેવા દૈત્યને માર્યો. (૧૪)

અમ્લાનલક્ષ્મ્યા વનમાલયાશ્ચિતમ્ આ વિશેષણના અવતારને અન્તઃસરસિ એ બે શ્લોકથી કહે છે:

અન્તઃસરસ્યુરુબલેન પદે ગૃહીતો ગ્રાહેણયૂથપતિરમ્બુજહસ્ત આર્તઃ ।

આહેદમાદિપુરુષાલિલલોકનાથ તીર્થશ્રવઃ શ્રવણમઙ્ગલનામધેય ॥૧૬॥

શ્રુત્વા હરિસ્તમરણાર્થિનમપ્રમેયશ્ચક્રાયુધઃ પતગરાજમુજાધિરુહઃ ।

ચક્રેણ નક્રવદનં પરિપાઢ્ય તસ્માદ્વસ્તે પ્રગૃહ્ય ભગવાન્ કૃપયોજ્જહાર ॥૧૬॥

શબ્દાર્થઃ—તળાવની અંદર અતિ બળવાન પગથી પકડેલો યૂથપતિ ગજેન્દ્ર હાથમાં કમલ લઈ 'હું પુરુષ, હું અખિલલોકનાથ, હું તીર્થશ્રવ, હું શ્રવણમંગળનામધેય' એમ બોલ્યો. હરિ ભગવાન આર્તનાદ સાંભળી 'કોઈ શરણાર્થી' મને યાદ કરે છે' એમ વિચાર કરતા હાથમાં ચક્ર લઈ ગરુડ ઉપર સવાર થઈ આવ્યા. ચક્રથી ગ્રાહવું મુખ ચીરી હાથીને હાથથી ખેંચી તળાવની બહાર કૃપા કરીને મૂકી દીધો.

ભાવાર્થઃ—જે હરિ નામના ગજેન્દ્રનો મોક્ષ કરનાર ભગવાન છે તે વનમાળા છે. ભક્તો ગજેન્દ્રનો મોક્ષ કર્યો એ કીર્તિ સાંભળીને સર્વથા ભગવદ્-ભજનમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. વનમાલા પણ કીર્તિમયી છે. તેની કાંતિ ઝાંખી પડી નથી. તેમાં દેવની સહાયતા કે વરદાન નથી. ગજેન્દ્રને કેવળ ભગવાને મોક્ષ કર્યો છે. તેણે તેને માટે દેવોની પ્રાર્થના કરી નથી. તે હાથીના, ભગવાનને પ્રીતિ થાય તેવા લૌકિક ગુણો પણ નથી; તેથી તેને બચાવ્યો તે કેવલ ભગવાનની કૃપા જ; તેથી જ અમ્લાનપણું કહ્યું. ભગવાને તેની પ્રાર્થના સાંભળ્યા પછી તેમને વિલંબ સહન ન થયો તેને માટે વિશેષણો કહે છે. તે તળાવમાં પડેલો હતો. દેવલમુનિના શાપથી તે ગ્રાહ થયો પણ અત્યંત બળવાળો તે હતો. તેને પગથી પકડ્યો હતો તેથી દોડી છુટાય તેવું નહોતું. તે ગ્રાહ હતો તેથી અનિવાર્ય પ્રતિબંધરૂપ તે હતો. તે હાથી મોટા હાથણીના સમુદાયનો પતિ હતો. તે મરતાં બધી હાથણીઓ મરી જાય. અથવા બીજાં તેને છોડાવી શકે તેવાં નહોતાં. તે હાથમાં (સૂંઠમાં) કમળ લઈને ઊભો હતો, તેથી તેમાં એ વખતે ફૂરતા નહોતી. કમળ ભગવાનને ધરવા માટે હાથમાં રાખ્યું હતું. અથવા સન્મુખ થવા માટે ભેટ ધરવામાં કમલ હતું. ગરીબાઈ દેખાડી તેથી તેનામાં બચવાનું સાધન કોઈ રહ્યું ન હતું. બીજા કોઈ તેવા ઉપર કૃપા ન કરે. તે કહે છે કે હું આદિપુરુષ, એનાથી તમારે મારી રક્ષા અવશ્ય કરવી જોઈએ, કેમકે આપ મૂળપુરુષ છો. બીજાને કહેવાય નહિ. સર્વલોકનું પાલન કરવું તમારે હાથ છે, તેથી બીજાને કહી ન શકાય. 'દુઃખ થાય એવાં તાજાં' પાપ

તારામાં છે તો હું શું કરું? એમ ભગવાન કહે તો તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તીર્થરૂપ કીર્તિવાળા આપ છો. તમારી કીર્તિનું સ્મરણ કરતાં અમારાં બધાં આપો ધોવાઈ જાય છે. ભગવાન છોડાવે તેમાં કેવળ પુરુષાર્થ નથી; પરંતુ વૈકુંઠમાં પહોંચે એવો દેહ થવો જોઈએ, તેમાં તો સારાં કર્મો પૂર્વનાં જોઈએ; તે ન હોય તો અમે શું કરી શકીએ? એમ ભગવાન કહે તો કહે છે કે આપનું નામ સાંભળતાં જ મંગળ કરનાર છે; તેથી તમારા નામમાત્રથી સર્વ સારું કરે એવું ભાગ્ય સિદ્ધ થાય છે. એમ ચાર પદ નિરૂપણ કર્યાં, તે વૈકુંઠમાં રહેતા ભગવાને સાંભળ્યાં, દૂરથી જ કોઈ દુઃખી મારું શરણ માગે છે. કોઈ ન જાણે તેમ ગજેન્દ્રના ઉદ્ધાર માટે ભગવાન ચાલી નીકળ્યા. તેને જાણીને કોઈ દેવ જોવો હોય તો તેને બહાર ફેંકી દે તો? ત્યાં કહે છે કે કોઈ દેવનું સામર્થ્ય એમાં ચાલતું નથી. વળી તે હાથમાં ચક્ર રાખે છે, ચક્રથી મારીને મુક્તિ આપે છે. ગરુડની ઉપરથી ઊતરે છે, તેથી તેનો કાળ થયા પછી ગ્રાહની મુક્તિ નહિ થાય તે કહ્યું. ગજેન્દ્રે તે મર્યો એમ જાણ્યું નથી, કેમકે ગરુડ કાળરૂપ છે. આવીને ચક્રથી ખૂડતું મોહું ચીરી નાખ્યું, તેની સાથે તે હાથીને ભગવાને બહાર નથી કાઢ્યો, પણ હાથથી હાથીની સૂંઠ પકડી તેને બહાર કાઢ્યો. સ્પર્શમાત્રથી તે હાથી ચારભુજવાળો થઈ ગયો તેને સાથે લઈ લીધો. ભગવાને હાથથી પકડ્યો ત્યાં પ્રાહ્મણનો શાપ ચાલ્યો નહિ; તેથી જીવ કાંઈ સાધન કરી શકતો નથી, પણ ભગવાન કૃપા કરે છે. પારકા દુઃખને મટાડવાની ઇચ્છા કૃપા કહેવાય. એમ ભગવાનની કીર્તિ ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરે છે. આ ભગવચ્ચરિત્ર જ આગળ જતાં ભક્તિનું કારણ બનશે. પ્રહ્લાદ તેનો કારણ તરીકે વિચાર કરશે, તે ઉપરથી કીર્તિથી પ્રેમ થાય છે એ વાત સિદ્ધ થશે. (૧૫-૧૬)

એમ વનમાલાનો અવતાર કહીને તેનું અત્યંતપણું પ્રેમનું જનક છે એટલું કહ્યું. વિભૂષિત મેઘલયા એ વિશેષણનો અવતાર બે પ્રલોકથી કહે છે:

ज्यायान् गुणैरवरजोऽप्यदितेः सुतानां

लोकान् विचक्रम इमान् यदथाधियज्ञः ।

ध्मां वामनेन जगृहे त्रिपदच्छलेन

याच्ञामृते पथि चरन् प्रभुभिर्न चाल्यः ॥ ૧૭ ॥

શબ્દાર્થ:—અદિતિની પ્રજામાં નાનો પણ ગુણોમાં મોટો વામનાવતાર છે. તે યજ્ઞનું આધિદેવિક સ્વરૂપ છે. તેણે લોકોનું વિક્રમણ કર્યું અને બધી પૃથ્વી ઉપગલામાં લઈ લીધી. ધર્મમાં ચાલતો હોય તેની પાસેથી ચાચના કર્યા વગર ભગવાન પણ લઈ ન શકે તેથી તેમ કર્યું.

ભાવાર્થ:—વામન ભગવાનની મેખલારૂપ છે. મેખલા કટિગંધક છે.

સ જઘનાદસુરાનસૃજત ઇતિશ્રુતે: (તે ડૂંટીના નીચેના ભાગથી અસુરોને ઉત્પન્ન કરે છે) જઘન આત્મમુખ્યાન્ એવું વાક્ય છે. તે દૈત્યને બંધન કરવા માટે માયાને અંદર રાખીને શોભા ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી આકુંચન પ્રસરણ (રખરના જેવા ધર્મવાળા) ધર્મવાળા વામનજી કટિસૂત્રરૂપ છે; તેથી તેમનું ગુણુપ્રધાનભાવથી નિરૂપણ કર્યું છે. અદિતિના છોકરામાં નાના છે. અદિતિ ભૂમિરૂપ છે. જો તેને સર્વરૂપા કહે છે, તે વાક્ય તેની સ્તુતિપર છે; તેથી આ અદિતિ મુખ્ય છે. તેના પુત્રો તેની રક્ષા અને તેની કીર્તિને કરે છે. રક્ષા અને કીર્તિરૂપ પીતાંબર છે. તે પીતાંબરને મેખલા દઢ કરી દે છે. પણ તે નાનો છતાં ગુણુમાં મોટો છે. ઉત્કર્ષ કહેનાર વાક્યો ગુણુ કહેવાય. ભગવાન્ જગતના પ્રેરક છે, કર્તા છે, નિયન્તા છે, કાળચેષ્ટારૂપ છે. તે કયા ધર્મો છે કે જે તેનો ઉત્કર્ષ કરે છે? ત્યાં કહે છે કે વામનજીના ગુણુ તેવા છે. તે મેખલાના ગુણુ કહેતી વખતે કહેવામાં આવશે. ભગવાનને પ્રહ્લાણ્ડરૂપ કહ્યા છે ત્યાં ઉર:કંઠાદિરૂપે ઉપરના લોકને કહ્યા છે. તેમાં પોતે જ ચઢાઈ કરવી તે યુક્તિ સાથે બુદ્ધિમાં આવી શકતું નથી; તેથી ખીજા ધર્મો બુદ્ધિમાં આવી શકે તેવા છે. સર્વરૂપ ભગવાન્ પોતાનું આક્રમણ કરે એ બુદ્ધિમાં ન આવે, તેથી બલિરાજની પાસે પગ પ્રસારવો તે મારી ઇચ્છાથી તમે સ્વર્ગોદિ ભોગવનારા થયા છો. ખરી રીતે તો ચરણના અવયવરૂપ લોકના ભોગવનારા છો, તેને ઉપર આક્રમણ કરવું સ્વાભાવિક નથી. મેખલા ઉપરનીચેનો લેદ બતાવનારી છે. ઝર્ધ્વ વૈ પુરુષસ્ય નાભ્યૈ મેધ્યમવાચીનમમેધ્યં યન્મધ્યતઃ સન્નહ્યતિ મેધ્યં ચૈવાસ્યામેધ્યં ચ વ્યાવર્તય-તીતિ શ્રુતે: (પુરુષની નાભિની ઉપર પવિત્ર છે, નીચેનો ભાગ અપવિત્ર છે. જે મધ્યમાંથી બાંધે છે, તેથી મેધ્ય અમેધ્યને નિવૃત્ત કરે છે.) તેથી મેખલા પવિત્ર અને અપવિત્ર ભાગનો પરિચ્છેદ બતાવે છે. તેથી દૈત્યો સ્વર્ગમાં બંધ તે ઠીક નહિ, તેથી તેને ત્યાં જતા અટકાવે છે. તેથી યુક્તિથી અને ખરેખરી રીતે દૈત્યોનું ઉપર જવું સંભવિત નથી, વિશેષતાથી ફરવાનું સુતરામ્ અસંભવિત છે. વિશેષ તો એ કે ભગવાને ચરણ ઉપાડીને ખીજે સ્થાપન કર્યો તેમાં કેટલાક લોક પડી ગયા તેને ત્યાં પડતા અટકાવી રાખ્યા. પાડનારી ક્રિયા પાળનારી બની તે આશ્ચર્ય કહેવાય. હવે ખીજે વિશેષ કહે છે. પહેલામાં લોક અને પરમાર્થથી અલૌકિક કંઈ. હવે પોતે યજ્ઞરૂપ થઈ યજ્ઞની સ્થાપના કરતાં યજ્ઞમાં વિદ્ય કરે છે. એ વેદમાં પણ અલૌકિક છે. પોતે યજ્ઞના અધિદેવ છે. એમ સર્વ પ્રકારે બુદ્ધિમાં ન આવે તેવું નિરૂપણ કરીને હવે પોતાના સ્વરૂપથી અને સ્વભાવથી વિરુદ્ધ કરે છે તે કહે છે: પોતે વામન એટલે ઠીંગણા તે પોતે બહુ થોડી ભૂમિને પણ ટપી ન શકે. તે બધી પૃથ્વીને ટપી ગયા, તે મોટું આશ્ચર્ય નમન કરીએ તો મેખલા કટિથી બુદ્ધી પડે, તે પણ ત્રણ ડગલાંમાં ત્રણ લોકવું

આકમણ કર્યું, ભગવાનને ત્રણ પગ તો નથી, છળથી ભ્રમ થાય. માન એટલે માપ લેવું હોય તો તેને અડકતું જાય તો માપ થાય. ભગવાને બુદ્ધિથી માપ કર્યું નથી. ચરણને તો ખહાર કાઢ્યો, તેથી ચરણથી માપ્યું ન કહેવાય. તેથી ભગવાનને ત્રીજો પાદ છે એમ કલ્પના થાય છે. વામનજી ખલિ સાથે વાક્યો બોલ્યા તેમાં ભ્રમ કરે એવાં પદો બોલ્યા, તેથી લોકમાં ખીજી રીતે સમજાય, તેથી ભૂમિની માગણી એ એક જાતનું છળ છે. માયા તે અસુરોનો ભગવાન છે તેથી ભગવાને સત્ય કહ્યું તે અસુરને છળ લાગ્યું, તેથી મૂળમાં 'છળ' શબ્દ કહ્યો છે. એમ ભગવાનના મોટા ગુણોનું નિરૂપણ કરીને તેમાં ભગવાને યાચના કરી તે દોષનું નિરાકરણ કરે છે: માગવું બે જાતનું છે—એક તો સેવક સ્વામી પાસે માગે, ખીજું સ્વામી સેવક પાસે માગે. તેમાં સેવક માગે તો પ્રભુને દોષ ગણાય, પણ પ્રભુ માગે તેમાં સેવકને દોષ ન લાગે. ખરી રીતે તો અહીં પ્રભુની યાચના છે. ખરી રીતે તો ધન પ્રભુનું છે તે ખીજની પાસે રાખ્યું છે, તે જોઈતું હોય ત્યારે તેની પાસેથી માગવું જ જોઈએ. પોતે જ તેને આપ્યું છે તો માગી લેવું એ રસ્તે ચાલવા જેવું છે. બળથી લેવું એ તો તે ન આપે તો તેમ થાય. તેમાં તેને સ્થાનથી ઉચ્ચાલિત ન કરાય. યાચના કરતાં ન આપે તો તેને ઉખેડી શકાય, તેથી ભગવાને ભૂમિ લીધી. તે ભૂમિના દૈત્યો જ સ્વામી હતા, તેથી તેને બાંધ્યો. એને ન બાંધે તો પાતાલાદિમાં તેનું સ્વામિત્વ હોવાથી તેનું ગ્રહણ ભગવાન ન કરી શકે; ન બાંધે તો બલિરાજ તેની ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવે; તેથી તેને બાંધ્યો છે. આથી છળનું સમર્થન કર્યું. એક અંશની યાચના કરી બે અંશ તેની પાસે ત્યાગ કરાવ્યા. ત્રણની યાચના એ છળ છે. સન્નિયોગશિષ્ટ (સાથે હોવાથી) ત્રણની માગણી કરી છે. જો એમ ન કરે તો શેષાભ્યનુજ્ઞા થાય; અથવા બે ક્રિયા જ રહે; તેથી મેખલા (વામન) ભૂમિનું ગ્રહણ કરે તે યોગ્ય જ છે. (૧૭)

ત્યાં શંકા કરે છે કે ભગવાન ભક્તિમાર્ગવિરુદ્ધ કેમ વર્ત્યા? ભગવાનના ગુણો ભક્તિ કરાવનારા છે તેને ભક્તો જ ગાય છે, આદર કરે છે. ભગવાન ભક્તિ વિરુદ્ધ કરતા નથી એ શાસ્ત્રાર્થ છે, તેથી આ ચરિત્રને ગોણપણું છે તો પણ બે પ્રકૃતોપયોગી ગુણવાળું ચરિત્ર છે તે કહે છે:

નાર્થો બલેરયમુરુક્રમપાદશૌચ-

મમ્મઃ શિલાધૃતવતો વિબુધાધિપત્યમ્ ।

યો વૈ પ્રતિશ્રુતમૃતે ન ચિકીર્ષદન્ય-

દાત્માનમદ્ગ શિરસા હરયેઽભિમેને ॥ ૧૮ ॥

શબ્દાર્થ:—હે અંગ, ઉરુક્રમ ભગવાનના ચરણામૃતને પોતાના મસ્તક ઉપર

ધરનાર બલિ રાજાને ઈન્દ્રનું પદ ભાવિ તથા અત્યારે છે તે બન્ને ભગવાને આપ્યાં તે કાંઈ વધારે નથી, જેણે ત્રીજા પગને માટે ભગવાનને પોતાનું મસ્તક આપ્યું, જેને ગુરુએ રોક્યો, શાપ આપ્યો તોપણ પોતાની પ્રતિજ્ઞાથી ડબ્બો નહિ તેને આ આપ્યું તે કાંઈ હિસાબમાં નથી.

ભાવાર્થ:—ભકિતનો વિરોધ ત્યારે આવે જ્યારે કાંઈ ભકિતથી પ્રતિકૂળ હોય. મેખલાથી કટિબંધન કરવું તે કટિસ્થાનને અનભિમત નથી. ભકતનું ધન ભગવાનના ઉપલોગમાં આવે તેનાથી ભકતને દુઃખ થતું નથી, કેમકે ભકતનું બધું ભગવાનને માટે જ છે. લોકરીતેથી તે વિરોધ જણાય તે તો દોષ નથી પણ ગુણ છે. પણ ભકત જે તેને વિરુદ્ધ માનતા હોય તો તેના મનમાં તે દોષ દૂર કરવો જોઈએ. અભિમાનવાળા ભકતોને પણ જે અભિપ્રેત હોય તે છોડાવવું એ તેના સુખને માટે છે. આ ભકત બલિરાજા પોતે જ બલિ એટલે પૂજારૂપ છે. તેને ઈન્દ્રનું સ્થાન ભગવાને કૃપા કરીને આપ્યું તે તેનો પુરુષાર્થ કાંઈ ઉત્તમ ફલરૂપ ન ગણાય. પૂજા પણ સંબંધમાં ન આવે તો ભગવાનની પ્રીતિને સંપાદન કરનારી થતી નથી; તેથી દૈત્યોનો સંબંધ અહીંથી છોડાવવા માટે વિચાર કરી તેનો વિભાગ કરવો યોગ્ય છે. આ ત્રણલોક બલિરાજાના છે, પણ તેને અર્થરૂપ નથી. જે એમ હોય તો તેણે પહેલાં તે રાખ્યા કેમ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાન પધારે ત્યારે તેના ચરણમાં ધરવા માટે બલિરાજાએ તેને સ્વીકાર્યા હતા. હમણાં તેણે ચરણ ઘોયા અને ત્રણ લોક ચરણમાં ધરી દીધા, તેના ચરણનું જળ પોતાના મસ્તક ઉપર ધારણ કર્યું તેથી તેમાં ભગવદ્દીપપણું આવ્યું; અથવા તેવા શરીરની પ્રાપ્તિ થવાની યોગ્યતા તેમાં આવી. ત્રણકક્ષા ઉપર પહોંચ્યો હોય તેને પહેલી કક્ષા પુરુષાર્થરૂપ ગણાતી નથી. ભગવાને તેને જખરીથી ત્રીજી કક્ષામાં લીધો નથી. આ (ભગવાન) કાંઈ પ્રત્યાક્રમણને (પાછું લેવાને) ઈચ્છતા નથી. ભગવાન તો બલિની પાસે જ રહ્યા છે. પણ શ્રુતિના કથનનું પાલન કરવા માટે સ વૈ વિષ્ણુક્રમાન્ ક્રમેત ય હમાન્ લોકાન્ ભ્રાતૃવ્યસ્ય સંવિજ્ય પુનરિમં લોકં પ્રત્યારોહેદ્ इतिશ્રુતેઃ, એ યથા માં પ્રપચન્તે इत्यादि વાક્યાત્ (તે ખરી રીતે વિષ્ણુક્રમનું આક્રમણ કરે છે જે આ લોકોને શત્રુ પાસેથી જીતી જે પોતે તે લોકથી પાછો આવે) (જે મને જેવી રીતે ભજે હું તેને તેમ ભણુ છું એમ ગીતા કહે છે.) તેમ કરવાથી દાન સફલ થાય છે. પાત્રમાં દાન આપ્યું હોય તો તે અનંત ગુણવાળું થાય છે, તેથી અનન્ત બ્રહ્માણ્ડના આધાર ભગવાન બલિરાજાને સિદ્ધ થયા. તેથી પૂર્વે ત્રણ લોકનો સ્વીકાર કરેલો તે તેને ફલરૂપ નથી ગણ્યો. પ્રથમ ત્રણ લોકનું રાજ્ય મહાદેવજીને ભગવાને આપેલું, પછી તે તો ચરણોદક (ગંગા)ને મસ્તક ઉપર સ્થાપન કરી ઐશ્વર્યાદિથી વિરકત થઈ ચરણનું જ ધ્યાન કરવા લાગ્યા. આ બલિએ પણ એમ જ કર્યું. ભગવાનના ચરણનું જળ

મહાદેવને પણ સરખું જ છે. જેમ બલિરાજને ઇન્દ્રપદ અર્થરૂપ નથી તેમ મહાદેવને પણ નથી. તે બન્નેએ દાસ્ય માટે તેમ કર્યું છે તે ચરણોદકધારણને હેતુ કર્યો તેથી સિદ્ધ થાય છે. દાનાદિ તેને પુરુષાર્થ નથી, કારણ કે તે અન્યશેષ છે. જેણે પોતે કરેલો સંકલ્પ પાળવા માટે બહુ વિચાર કરેલો, છેલ્લે ત્રીજા પગને માટે પોતાનું માથું પણ આપ્યું, આવો માણસ ત્રિલોકની કામના ન કરે. ભગવાને એને જે કર્યું તે તેનું દૈત્યત્વ છોડાવવા માટે કર્યું. દેવોમાં સત્ય રહ્યું છે, દૈત્યોમાં ખોટું (અનૃત) રહ્યું છે, તે એના અનૃતને આણે સત્ય કર્યું ત્યારે તે સત્યમાં રહી ભગવદ્ધર્મને પ્રાપ્ત થયો. સ્વપનો ભેદ પણ ન કર્યો; પોતાનો દેહ પણ ભગવાનને અર્પણ કર્યો. 'હું અંગ' એમ સંબોધન આપ્યું તેથી એમ કહ્યું કે તેની ઉપર ભગવાનનો સ્નેહ હતો. મસ્તકની સાથે આત્માનું સમર્પણ કર્યું; બ્રહ્મજ્ઞાનની સાથે દેહાર્પણ કર્યું, એમ સૂચવ્યું. આણે પોતાના દેહને મસ્તકની સાથે ભગવાનનો કર્યો. આ શરીર તો હવે ભગવાનનું કામ કરે નહિ, મારું કે બીજાનું કામ કરે, એ અમિ શબ્દનો અર્થ કહ્યો. જેવો તેનો મનોરથ હતો તેવી તેને સિદ્ધિ થઈ, જેમ ભગવાનને આપેલું વસ્તુ બાંધીને તેને માટે રાખે છે તેમ ભગવાને બલિને બાંધીને રાખ્યો; એટલે ભક્તિમાં વિરોધ નથી. તેથી એ ગુણોને લઈને બલિને ભગવાનમાં મોટી ભક્તિ થઈ. એમ ન હોય તો જયવિજયની પેઠે તેને ભગવાન સાથે ઇર્ષ્યા થાય. તેથી એ બધા ગુણો હોવાથી વામન મેખલારૂપ છે. તે મેખલાથી વિભૂષિત સર્વત્ર તેનો ભક્તિમાં ઉપયોગ, તેથી માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક સ્નેહમાં તેનું ફલ છે. (૧૮)

હવે 'અંગુલીયકૈર્વિમૂષિતમ્' એ વિશેષણના અવતારનું કથન કરે છે:

तुभ्यं च नारद भृशं भगवान् विवृद्ध-

भावेन साधु परितुष्ट उवाच योगम् ।

ज्ञानं च भागवतमात्मसतत्त्वदीपं

यद्वासुदेवशरणा विदुरञ्जसैव ॥ ૧૯ ॥

શબ્દાર્થ:—હું નારદ, તમારા વધતા ભાવથી ભગવાને તમારી ઉપર પ્રસન્ન થઈને યોગ તમને કહ્યો. ભાગવતજ્ઞાન પણ તમને ભગવાને આપ્યું, જેને ભક્તો જલદીથી જાણી જાય છે.

ભાવાર્થ:—અંગુલીઓ દસ અથવા વીશ થાય છે. આંગળીમાં પહેરવાનું ધરેલું જેને વીંટીઓ કહે છે. જેટલાં નારદે જેવાં તેટલાં ભગવાનનાં રૂપો છે. નારદ પ્રત્યે ભગવાનના અવતારો દર્શન યાન્તિ ચેતસિ એ વાક્યથી અનન્ત અવતારો છે. અંગુલીયકો ચાર હાથમાં વીશ આવે. જે ભગવાનને અનન્ત ભુભવાળા ગણીએ તો વીંટીઓ અનન્ત જોઈએ. તે નારદે અને નારદ જેવા

બીજાએ જોયેલી છે. તેને અંગુલીયક કહ્યું તે અવયવના અંતમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. તે ભક્તો સંસારના છેડે બેઠા હોય છે. તેથી સર્વાત્મા ભગવાનના ભક્તો અંગુલીનાં ધરણીરૂપ છે. તે આંગળીઓ સર્વ શરીરની ઉપકારક છે. સર્વકામ તેનાથી જ થાય છે. તે મહાધનવાળાં છે તેથી તે અંગુલીયક બહુ કીમતી છે. તે ધન શું છે તે આગળ અમે કહીશું. હે નારદ, તમારા ઉપયોગ માટે અને બીજાના ઉપયોગ માટે ભગવાને તમને યોગ કહ્યો, કારણ કે તમારી ઉપર બહુ ખુશી થયા તેથી તે યોગ પણ કીમતી છે. કોઈ રીતે રાજી ન હોય તે પોતાનું મૂલ્ય ન આપે. ચાર આંગળી અને એક અંગૂઠો તે ચાર આંગળીના સમાન વીર્યવાળો એક અંગૂઠો થાય છે. અંગૂઠાનું મૂલ્ય ભક્તિ છે. યોગ જ્ઞાન સેવા અને શારીર જ્ઞાન એ ચાર આંગળીઓનાં મૂલ્ય છે. ચારથી ભક્તનું હિત કરનાર ભક્ત પમાય છે. ભક્તિથી પણ તે જ પ્રાપ્ત થાય છે. તે નિરંતર ભાવ વધવાથી નિરંતર શ્રવણાદિમાં તે તે માર્ગથી પ્રીતિ થાય તે બધા હૃદયને પૂર્ણ કરી દે અને જ્યારે ઉભરાય ત્યારે બહાર તે પ્રેમનો અનુભવ થાય છે ત્યારે તે વધ્યો કહેવાય. તેનાથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે. ગુણો અને ભગવાન ઊંડા ઊતરવાના સ્થાનરૂપ છે. તેથી સારી રીતે ભગવાન રાજી થયા. રાજી થયા પછી પણ ભક્તિનો પ્રવાહ વહેતો રહ્યો. તેથી સારી રીતે ભગવાનને સંતોષ થયો, અપરિતોષ ન રહ્યો. તે સંતોષ તો નિત્ય થયો તે એટલો વધ્યો કે તેનો અને તેના સંબંધીનો પણ તે ઉદ્ધાર કરે; ત્યારે ભગવાને તમને યોગ કહ્યો. યોગ એટલે ઉપાય. જે ઉપાયથી ભગવાનનાં દર્શન થાય. બહાર દર્શનમાં તે ભક્તિ જ કારણ છે. અંદર દર્શનનું કારણ યોગ છે. વિદ્યમાન દર્શનમાં બે કારણ: એક તો ભગવાનનું જ્ઞાન અને જીવોને આત્મતત્ત્વનું દર્શન કરાવવું. ચકાર છે તેથી બ્રહ્મજ્ઞાન પણ દર્શનમાં કારણરૂપ છે. બ્રહ્મસ્વરૂપનું જ્ઞાન બ્રહ્મમીમાંસામાં કહ્યું છે. ભગવાન નિર્ધર્મક અને સર્વધર્મવિશિષ્ટ પોતાની મેળે પ્રકટ થાય છે. ભાગવતથી પુરુષોત્તમ જ્ઞાન થાય છે અથવા પુરુષોત્તમજ્ઞાન તે જ ભગવાનનું જ્ઞાન છે. જીવનું તત્ત્વ શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ છે. તેનો પ્રકાશ સ્વતઃ પ્રકટ થવાથી અથવા વૃત્તિજ્ઞાનથી થાય છે. તે જ્ઞાન જ દીપ છે; તેની સાથે એ આત્મસતત્ત્વ-દીપ કહેવાય; બ્રહ્માત્મજ્ઞાન કહેવાય. ચકાર છે તેનાથી ક્રિયાયોગ પણ લેવો. તેનું ફલ એમ આગળ કહેવામાં આવશે. ત્યાં શંકા કરે છે કે યોગ યજ્ઞ જ્ઞાનાદિ તો પ્રથમથી સિદ્ધ છે; બહુ લોકોએ તેનો પ્રકાશ પણ કરેલો છે; તેને માટે ભગવાનના અવતારની શી અગત્ય છે? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે નારદને માટે ભગવાને જે પંચરાત્રાદિ કહ્યાં તે એવાં છે કે વાસુદેવના આશ્રયવાળા ભક્તો વાસુદેવ જેના અધિષ્ઠાતા દેવ છે તેને શરણ જવા માત્રથી તપ આદિના અભાવમાં પણ તરત સુગમ માર્ગથી ભગવાનને જાણી શકે છે. આશ્રયમાત્રથી

ઉં

સુગ

કર્મ

એટલે

એમ

ગુણ

શ્રદ્ધા

લેવા

અને

ભાગ

કથન

તોપ

મહા

ઉપદે

આજ્ઞા

જન

પાલન

કરે

કરે

શી

મન્વ

તેનો

શ્વાકુ

બેસા

વિદ્ય

કહે

મુગમતાથી તેને જાણવામાં આવે છે. અથવા લગવદ્ લક્તો લગવત્પરાયણ હોવાથી કર્મયોગ જ્ઞાનને મનતા નથી તેને માટે લગવાને તે કહ્યાં છે. લગવાને કહ્યું એટલે પરમશ્રદ્ધાથી તેમાં પ્રવૃત્ત થાય છે; તે માર્ગમાં ચાલતો કૃતાર્થ થાય છે. એમ ન રહે તો ગેરરસ્તે ચાલતાં ગાંડા બને છે, કેમકે લક્તિમાં મદ કરવાનો ગુણ છે. એટલા માટે લગવાનું લક્તિનાં સાધક શાસ્ત્રીને કહે છે. (૧૮)

નૂપુરઙ્ગાદિભિર્વિભૂષિતમ્ એ વિશેષણનું નિરૂપણ કરે છે, ચક્રં ચ એ શ્લોકથી. અહીં 'આદિ' શબ્દ કહ્યો છે, તેથી બાર અંગનાં ઉપયોગી આભરણો દેવાનાં છે. તેમાં પગનાં નૂપુર અને હાથનાં કંકણો વડે ધ્યાન કરવું, તેમ કંઠનાં અને મુકુટ વગેરે મસ્તકનાં આભરણો છે તે બધાં બાર અંગને લીધે બાર ભાગમાં વહેંચાયાં છે, તે મન્વન્તરના અવતારરૂપે છે; જોકે મેખલા અને વનમાળાનું કથન આમાં આવવું જોઈતું હતું; તો જ મનુની સંખ્યા પ્રમાણે ૧૪ થાત; તોપણ તે બંનેમાં વિશેષ પ્રયોજન હોવાથી તેને જુદાં કહ્યાં છે. આને પણ મહાઘનનિ એવું વિશેષણ આપ્યું છે તેથી સર્વમન્વંતરમાં લગવાનું યોગાદિકને ઉપદેશ કરે છે એમ સૂચ્યું છે. તે જ હવે કહે છે:

ચક્રં ચ દિક્ષવહિતં દશસુ સ્વતેજો

મન્વન્તરેષુ મનુવંશઘરો વિભર્તિ ।

દુષ્ટેષુ રાજસુ દમં વ્યદધાત્સ્વકીર્તિં

સત્યે ત્રિપૃષ્ઠ ઉશર્તી પ્રથયંશ્ચરિત્રૈઃ ॥ ૨૦ ॥

શબ્દાર્થ:—મન્વંતરમાં મનુવંશને ધારણ કરીને દશ દિશામાં પોતાની આજ્ઞારૂપી ચક્રને ફેરવે છે, દુષ્ટ રાજાઓને દંડ આપે છે અને પોતાની કીર્તિને જનતપ સત્યલોક સુધી પોતાનાં ચરિત્રોથી પ્રસિદ્ધ કરીને જ પ્રજાનું પરિપાલન કરે છે.

ભાવાર્થ:—મન્વંતરમાં લગવાનું પોતાના તેજ (પાલનસામર્થ્ય)ને ધારણ કરે છે; સર્વમન્વંતર ને તેનાં અંગો છ છે તેની સાથે પાલન કરે છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે મનુના વંશજો તો વિદ્યમાન છે તો સર્વાંશે લગવાનને પાલન કરવાની શી જરૂર છે? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે મનુના વંશને લગવાન જ ધારણ કરે છે. મન્વન્તરમાં ૭૧ ચતુર્યુગ-કાલ જાય છે. તેમાં કલિયુગમાં શુદ્રાદિભાવ થતાં તેનો નાશ થાય છે, તેથી લગવાન જ તેને પાળે છે. દેવાપિ: શંતનોરાસીન્મરુચ્ચૈ-ક્ષ્વાકુનન્દન: (ભા. ૧૨-૨-૩૭) તેમને લગવાને પુન: શિક્ષા આપીને લોકરક્ષણાર્થે બ્રહ્માડયા તેમ લગવાન જ મનુની શિથિલતામાં પૃથ્વીને પાળે છે. ઋષિ વગેરે વિદ્યમાન હોય તો લગવાનને પાળવાનું કામ માથે કેમ આવે? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે ચાર પ્રકારના છે, મનુ-ઋષિ-દેવ-ઈન્દ્ર ભેદથી. તે પોતે સ્વરૂપથી

રહે છે પણ આજ્ઞામાં રહેતા નથી. તેથી કહે છે કે તે મુનિઓને લગવાનું આજ્ઞા ચક્રરૂપ ધારણ કરીને કરે છે, કેમકે સર્વે પુરુષશાસનાઃ પુરુષના હુકમમાં બધાને રહેવું પડે છે. ચક્રાર છે તેથી સ્વતન્ત્રતાથી પણ લગવાનું પાલન કરે છે. આજ્ઞા એટલે સેનાને લોકનિયમન માટે રક્ષામાં સહાયતાને માટે રાખે છે. તે આજ્ઞારૂપી ચક્ર દશદિશાઓમાં લગવાનું સ્થાપન કરે છે. જેને જ્યાં રાખવો ઘટે તેને ત્યાં રાખે છે. તેનું વિશેષ કાર્ય એ છે કે જે પાલક દોષ કરે છે તેને દંડ આપે છે; તેથી લોકની રક્ષા કહી. એમ લોક અને વેદની રક્ષા કહીને ભક્તિની રક્ષાને કહે છે: જેમ પૃથ્વીને પાતાળમાંથી ઉઠાવીને કમળના પત્ર ઉપર મૂકી તેમ : ત્રણલોકમાં પોતાની કીર્તિ હતી તેને ત્રણલોકના પૃષ્ઠભૂત સત્યલોકમાં પહોંચાડી. અહીંથી લઈને ત્યાં પહોંચાડવાનું કારણ કે તે કીર્તિ સુંદર હતી. તે અહીં હતી ત્યાંસુધી પ્રાકૃતધર્મ અને પ્રાકૃતબુદ્ધિથી તે કીર્તિ જળમાં ડૂબી હોય તેવી હતી. જળમાં ડૂબે તે શુદ્ધ થાય, તેને સત્યલોકમાં પહોંચાડી. સત્યલોકના જીવોને ઉપકાર કરવા માટે જ્ઞાન અને ભક્તિવાળાં લગવચ્ચરિત્રો ત્યાં ગવાય છે. ત્યાં રહેલા બધા લગવાનને જાણે છે. તેથી લગવાનું સર્વલોકમાં વિખ્યાત છે, તે તેના અવયવના ઘરેણારૂપ થાય છે. 'આદિ'શબ્દ કહ્યો છે તેથી ધન્વંતરેમાં લગવાનના ઘણા અવતારો થાય છે, એમ પણ તેનાથી સૂચના કરવામાં આવી છે. (૨૦)

હવે સ્તિગ્ધામલૈઃ કુચ્ચિતનીલકુન્તલૈઃ વિરોચમાનાનનહાસપેશલમ્ એ વિશેષણના અવતારોને ધન્વંતરિઃ ઇત્યાદિ પાંચ શ્લોકથી કહે છે. કુંતલના ધર્મો અને કુંતલોથી શોભાયમાન મુખ છે તે મુખ હસવાથી લગવાનું સુંદર લાગે છે. તેમાં હાસપેશલ શ્રીરઘુનાથજી તે હાસનો અવતાર છે. સર્વને મોહ કરે તેવા સુંદર છે. તેનું કાર્ય ગુપ્ત છે તે આગળ કહેવામાં આવશે. કુંચિતનીલ-કુંતલરૂપ પરશુરામ છે. તેણે ઘણાં ચરિત્રો કર્યાં તેથી તે અનેકરૂપવાળા છે. તે કુંતલમાં રહેલો ધર્મ સ્નેહ અને શુદ્ધિ તે રૂપ ધન્વંતરિ છે. તેણે અમૃત આપ્યું અને વૈદ્યકશાસ્ત્ર આપ્યું, તેથી સર્વને સ્નેહવાળા અને શુદ્ધિવાળા કર્યાં. દેવો લૂખા હતા તેને લગવાને અમૃત આપીને સ્નેહવાળા કર્યાં. વૈદ્યક શાસ્ત્રથી શરીરની શુદ્ધિ થાય છે તે વાત તો પ્રસિદ્ધ જ છે. તેમાં વિવાદને સ્થાન નથી. બન્નેનાં કાર્ય, પૃથ્વી ઉપર આવે તો થાય. તેથી તે હતા ત્યાં રઘુનાથજી પધાર્યાં. તેવા મુખમાં હાસ્યરૂપ લગવાનું છે. જે લગવાનના હાસ્યથી કામ થાય તે રઘુનાથજી કરે. તેમાં લગવાનનું મુખ તો ધર્મના આધારરૂપ પ્રાક્ષણું છે. તેમાં આરોગ્યે ધર્મસિદ્ધિઃ સ્યાદ્રક્ષા ચ ધનુષો ભવેત્ (શરીર નરવું હોય તો ધર્મસિદ્ધિ થાય, અને ધનુષથી રક્ષા થાય.) તેથી ધન્વંતરિ અવતર્યા તેનું ચરિત્ર કહે છે:

ધન્વન્તરિશ્ચ ભગવાન્ સ્વયમેવ કીર્તિ-

નામ્નાં નૃણાં પુરુજાં રુજમાશુ હન્તિ ।

યજ્ઞે ચ ભાગમમૃતાયુરવાપ રુદ્ધ-

માયુશ્ચ વેદમનુશાસ્ત્યવતીર્ય લોકે ॥ ૨૧ ॥

શબ્દાર્થ:—મહારોગી લોકોના રોગોને નામ લેવા માત્રથી રોગમુક્ત કરે છે એવી ધન્વન્તરિની માટી કીર્તિ છે. કીર્તિરૂપ જ સમજો. યજ્ઞમાં તેનો ભાગ અટકાવ્યો હતો તે તેમણે મેળવ્યો. તેમણે લોકમાં આયુર્વેદ શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ કરાવી એથી લોકોને મરતા બચાવ્યા, અમૃત કર્યા.

ભાવાર્થ:—ધન્વન્તરિ દેખીતી રીતે ઉપકારક હોવાથી પોતે જ કીર્તિરૂપ છે. ચકાર છે તેથી તેનું સ્ત્રીરૂપ પણ છે. ધન્ને ભગવાન્ છે. તેનો ધર્મ કીર્તિ થવો જ જોઈએ, તોપણ સ્વયં કીર્તિરૂપ છે. તેનો ધર્મ જ માત્ર કીર્તિરૂપ નથી. તે માટા રોગીઓના રોગોને નામ માત્રથી જ મટાડે છે. ધન્વન્તરિ નામનું સ્મરણ કરવાથી જ બધા રોગ ચાલ્યા જાય છે. માણસને રોગ થવાનો સંભવ હોવાથી નૃણામ્ કહ્યું, અથવા નામનો ઉચ્ચાર મનુષ્ય જ કરે. ખરી રીતે તો શાસ્ત્રમાં રોગના ઉપાયો લખેલા તે કરવાથી બધાના રોગો મટે છે. તેનું નામ પણ શાસ્ત્ર છે. જે દેવો ઉપકાર કરનાર છે તે વાયુ વગેરેના યજ્ઞમાં ભાગ ઠરાવેલા છે, તેમ આણે પણ આરોગ્યરૂપ ધર્મ કર્યો તેથી તેને યજ્ઞમાં ભાગ મળ્યો. બહિરનુપ્રહરતીતિ વાચિ સ્વાહા એ મંત્રથી દર્ભથી અનુપ્રહરણ કર્મ કરાય છે. તેમાં વાણીનું દેવતાત્વ 'શાંતિ'થી છે,^૧ એ ફલથી સંભવતું નથી. તેથી ધન્વન્તરિએ કહેલી વાણી ભાગ માગે છે, તેથી ધન્વન્તરિનો યજ્ઞમાં ભાગ થયો છે. ભાગ રોકાઈ ગયો હતો તેથી પહેલાં દર્ભનું હથિયાર બનતું નહિ હોય એમ જણાય છે. ન બહિરનુપ્રહરેત્ એમ અગ્નિહોત્રમાં તેના અનુપ્રહારનો નિષેધ છે. મોત વખતે તેનું અનુપ્રહરણ થાય છે. સારી રીતે રહેવું તે આરોગ્ય હોય તો રહેવાય, તેથી બહિ જ તેનો ભાગ છે. ખીબું હોય તો તે વિચારણીય છે. અથવા ખીબું શાખાઓમાં તેની સ્પષ્ટતા હશે. તેમણે આયુર્વેદ કર્યો. જ્યાં મથનથી પ્રકટ થયા ત્યાં જ તિરોધાન થયું. પછી કાશીરાજને ત્યાં અવતરીને ધન્વન્તરિર્દૈર્ઘ્યતમઃ એમ કહ્યું છે તે ત્યાં જન્મ્યા અને તેણે આયુર્વેદ કર્યો. ચકાર છે તેથી ખીબા પણ ગ્રંથો કર્યા. આ અવતાર ધર્મરૂપ છે, આને ધર્મીપણું નથી. તેનો ઔષધાદિદ્વારા પરંપરાથી ઉપયોગ છે. (૨૧)

હવે કુંતલના સ્વરૂપને કહે છે:

૧ વાણી તો શાંત છે તેને ફલ કાઢ ન આપે, કેમકે ખોલવા માત્રથી ફલ મળતું નથી. પણ ધન્વન્તરિની વાણી ખોલવા માત્રથી ફલ આપનારી હોવાથી તે માટે તેને ભાગ આપ્યો.

ક્ષત્રં ક્ષયાય વિધિનોપમૃતં મહાત્મા

બ્રહ્મધ્રુગુજ્જિતપથં નરકીર્તિલિપ્સુ ।

ઉદ્દન્યસાવવનિકણ્ટકમુગ્રવીર્યં

ત્રિઃસપ્તકૃત્વ ઉરુવારપરશ્વધેન ॥ ૨૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—દૈવે ક્ષત્રિયોના ક્ષય કરવાની ઈચ્છા કરી ત્યારે તે પ્રાહ્મણોનો દ્રોહ કરવા લાગ્યાં; નરકના ભોગ ભોગવવાની ઈચ્છા કરતા થયા; વેદમાર્ગને છોડતા થયા; પૃથ્વીને કંટકરૂપ બન્યા; ત્યારે મહાત્મા પરશુરામે તે ક્ષત્રિયોનો ફરસીથી એકવીસ વાર નાશ કર્યો.

ભાવાર્થઃ—કુચિતનીલત્વ એ કુંતલનો ધર્મ છે. કુચિત એટલે વાંકડિયાનીલ એટલે શ્યામતા. ક્ષત્રિયોને મારે તે કુટિલતા. ભૂમિના કંટકનો ઉદ્ધાર કરે તે તેમાં શ્યામતા છે. અથવા ચાર વિશેષણવિશિષ્ટ કુંતલ એ ધન્વંતરિ છે, કેમકે અમૃત તે લાવ્યા. તેથી તે સ્ત્રી બન્યા; તેથી યજ્ઞભાગને ભોગવ્યો અને અવતાર ધર્યો તે ચાર વિશેષણથી તે વિશિષ્ટ છે. મથન કરતાં પ્રકટયા તેથી શ્યામતા. સ્ત્રી રૂપ ધર્યું તે કુટિલતા. યજ્ઞભાગ ભોગવ્યાથી અમલતા. આયુર્વેદ કરવાથી સર્વમાં સ્નેહ બતાવ્યો. પોતે ઘણા અવતાર લીધા તેથી બહુવચન કહ્યું છે. મુખપણું પરશુરામને છે. તે અગ્નિનો અવતાર છે, તેથી બધા ક્ષત્રિયના લક્ષક છે. ધર્મની રક્ષા કરવાથી વિશેષ રોચમાન છે. ક્ષત્રને વિધિએ ક્ષય થવા વધાર્યું અથવા પોતાની પાસે રાખ્યું, જેમ પશુને પાસે રાખે છે તેમ. મવાય નાશાય એ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે મારવા માટે જ લગવાને ક્ષત્ર ઉત્પન્ન કર્યું છે, તેથી જ તેમણે પ્રાહ્મણનો દ્રોહ કર્યો. પ્રાહ્મણોનો દ્રોહ ક્ષત્રિયો કેમ કરે? ત્યાં કહે છે કે પોતાનો માર્ગ તેઓએ છોડ્યો. સન્માર્ગ છોડવાથી પ્રાહ્મણનો દ્રોહ કરવાની તેની બુદ્ધિ થઈ. તેમ થયું હોય તો સન્માર્ગ બતાવી તેને પાછા ઠેકાણે લાવવા બેઈએ! તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે એવું તો ભાગ્ય હોય તો થાય ને આ તો નરકના દુઃખોનો અનુભવ કરવાની ઈચ્છા કરે છે, પરલોકના દુઃખને કબૂલીને પણ ખરાબ માર્ગ ચાલવું છે, તેને સદ્બોધ કામનો નહિ. તેને બોધ આપવાથી તે અટકે નહિ; માટે લગવાન તેને મારીને ફર કરે છે. આથી જે ભાગ તેનો અપવિત્ર છે તેને શુદ્ધ કરે છે એ સૂચન કર્યું, કેમકે લગવાન મહાત્મા છે. તેને થોડો દ્રોહ કાંઈ કરે તે પણ પ્રયોજન માટે કરે તો તે મહાત્માના હૃદયને બાધા કરતો નથી. મૂઠ લોંકો દષ્ટમાં વિશ્વાસ રાખે છે; મહાત્માઓ તો છેવટમાં તેનો અંત શેમાં આવશે તે બેનારા છે. આ પરશુરામ યજ્ઞ કરનાર છે તે જ આ ક્ષત્રિયોનો નાશ કરે છે. તે મારવાલાયક જ છે, કેમકે પૃથ્વીના તે કંટકરૂપ છે. પૃથ્વી લગવાનના ચરણરૂપ છે. બધા પોતાના

પ્રથમાં કાંટો વાગે તેને કાઢવાનો પ્રયત્ન કરે. જો કે તે સર્વાત્મા છે તેથી કાંટાની વ્યથા તેને થાય તોપણ તે ઉત્તરીય છે. કૂરતા દેખાડ્યા વગર કાંટકા દ્વારા થઈ ન શકે તેથી તે નિર્દય ન કહેવાય. સાત વાર નાશ કર્યો ત્યારે પૃથ્વી નિષ્કાંટક થઈ. પુનઃ પ્રાહ્મણોથી તેમને ઉત્પન્ન કરાવી ફરીને સાતવાર માર્યા, તેવી રીતે ત્રીજી વખતે પણ માર્યા. તે પણ તીખી ધારવાળી ફરસીથી માર્યા, શસ્ત્રથી મારે તે પરલોકને માટે. પરશ્વધ એટલે ફરસો (કુવાડો). ધાર તીખી તેથી બહુધા પછાડ્યો તોપણ તેની ધાર ખરી નહિ, તેથી મારવામાં પરશુરામને પરિશ્રમ નથી પડ્યો એમ પણ કહેવામાં આવ્યું. (૨૨)

હાસપેશલત્વનું નિરૂપણ કરે છે:

અસ્મત્પ્રસાદસુમુખઃ કલયા કલેશ

ઈક્ષ્વાકુવંશ અવતીર્ય ગુરોર્નિદેશે ।

તિષ્ઠન્ વનં સદયિતાનુજ આવિવેશ

યસ્મિન્ વિરુદ્ધ્ય દશકન્ધર આર્તિમાર્ચ્છત્ ॥ ૨૩ ॥

શબ્દાર્થ:—અમારી ઉપર કૃપા કરવામાં તત્પર એવા રામચંદ્રજી પોતાના અંશો સાથે માયાના પતિ પ્રકટયા; ગુરુ એટલે પિતાની આજ્ઞાથી સીતા અને લક્ષ્મણને સાથે લઇ વનમાં ગયા, જેની સાથે વિરોધ કરીને રાવણે પોતાના સર્વસ્વનો નાશ કર્યો.

ભાવાર્થ:—હાસના ૩ પ્રકાર છે: ખીજનો ગર્વ મટાડનાર, ખીજને મોહ કરનાર, અને ત્રીજો કૃપા કરનાર. તેમાં કૃપા કરનાર હાસને કહે છે કે રઘુનાથજીનાં ચરિત્ર અનન્ત છે, તથાપિ હાસમાં ઉપયોગી ત્રણગુણના કાર્યરૂપ ત્રણ ચરિત્ર જ ઉપલક્ષણ વિધિથી અહીં કહેવાય છે. તેમાં પ્રથમ સાત્ત્વિક ચરિત્ર કહે છે. બ્રહ્માદિ ઉપર કૃપા કરવા પ્રસન્નમુખવાળા છે. આથી બ્રહ્માની પ્રાર્થનાથી ભગવાન પધાર્યા છે એ કહ્યું. કલા એટલે પરમ કાંતિ અથવા સીતાની સાથે પ્રકટયા. જે સર્વ કલાનિધિ વૈકુંઠવાસી તે જેની કલાથી થાય છે. હાસ તો થોડું કામ હોય ત્યાં થાય છે. તેથી લોકરક્ષા એ અલ્પકાર્ય છે. તેને માટે ભગવાનની કોઈ કળા વૈકુંઠમાં રહીને સર્વનું પાલન કરે છે, તેથી ભગવાન રઘુનાથ પૂર્ણરૂપે પ્રકટયા છે. કલા એટલે ઋષિ વગેરે લેવા. તેમને બ્યારે સંકટ પડ્યું ત્યારે ભગવાન તેના પતિ હોવાથી, આ સ્વરૂપથી તે તેને નિસ્તાર કરવો એમ ધારી પોતે પધાર્યા એ સૂચના કરી. અથવા કલા સંકર્ષણાદિ તેના ઈશ પોતે વાસુદેવ પ્રકટયા. સર્વ કળામાં નિપુણ લક્ષ્મીની સાથે પ્રકટયા છે; ત્યારે જ સુંદર દેખાયા. તે ભગવાન ઈક્ષ્વાકુના વંશમાં પ્રકટયા. ઈક્ષ્વાકુ ભક્ત હતા તે વાત નૃસિંહ પુરાણમાં પ્રસિદ્ધ છે, જેને માટે બ્રહ્માના સ્થાનમાંથી

શ્રીરંગજી પધરાવ્યા છે. તેનો ઉદ્ધાર કરવા તેના કુલમાં પ્રકટયા. દેવના હિતનું કાર્ય કરવું, ધર્મજ્ઞાનાદિ સહિત પધારવું, પોતે પધારી લકતોનો ઉદ્ધાર કરવો, ગુરુની આજ્ઞા માની વનવાસ કરવો, ઇત્યાદિ સાત્ત્વિક કાર્યો તેનો અનુભાવ તો રાવણે વિરોધ કર્યો તેને માર્યો તે છે. સત્ત્વનો વિરોધ આવે ત્યાં તપનો લય થાય તે યોગ્ય કહેવાય. ગુરુ દશરથ તેની આજ્ઞામાં પોતે વત્યા. વ્રત પાળે તેમ આજ્ઞા પાળી. તેને વનમાં કાંઈ કામ નહોતું છતાં વનમાં તેમની આજ્ઞાથી રહ્યા, તેથી વનને કર્મ કહ્યું; એટલે વસવું એ જ કામ હતું. સીતા અને લક્ષ્મણની સાથે વનમાં રહ્યા. કલયા કલેશઃ ઇત્યાદિથી જેટલા આવ્યા તેટલા વનમાં ગયા. અથવા વનમાં તેમને કોઈની સહાયની જરૂર ન પડી. બહુકાલ ત્યાં રહ્યા તેથી આવિવેશ એમ કહ્યું. આથી જ જે રઘુનાથની સાથે રાવણે નિમિત્ત માત્ર વિરોધ કર્યો તે વિરોધના કારણે ભગવાન ન હતા. ભગવાન વિરોધ કરી તેના વિરોધમાં નિમિત્ત થયા. તે વૈરના પોતે પ્રયોજક ન હતા. તે રાવણે રઘુનાથજી સાથે વિરોધ કર્યો ત્યારે તે દશમાથાવાળો હતો તોપણ મર્યો. મોટાપણું કે બહુપણું હોવાથી વિસ્તાર થતો નથી એ તેનાથી બતાવ્યું. આર્તિ એટલે પીડા અથવા શોક ચિન્તા વગેરે લેવાં. ત્રણ કાર્ય માટે વનવાસ કર્યો હતો. દેવની કામના રાવણે મારવાની હતી તેથી સીતાને સાથે લીધા; તેનું હરણ કરવાથી તેને માર્યો ઇન્દ્રજિતને જીતવા માટે લક્ષ્મણને સાથે લીધા હતા. આ બધો દેવનો સંકલ્પ પૂરો કર્યો; નહિ તો સ્ત્રી સાથે પુરુષનો વનવાસ મુખ્ય ન ગણાય. પુરુષ સાથે સ્ત્રીનો વનવાસ પૂર્ણ ન કહેવાય; તેથી ભગવાનને રાવણે વિયોગ કરાવ્યો તે વિરોધથી દેવનું કાર્ય ભગવાને કર્યું. પહેલું દુઃખ તો ખરાદિ રાક્ષસોને માર્યા ત્યારે થયું. (૨૩)

એમ ભગવાનનું સાત્ત્વિક ચરિત્ર કહીને હવે રાજસ ચરિત્ર કહે છે:

यस्मा अदादुदधिरूढभयाङ्गवेगो

मार्गं सपथरिपुरं हरवद्विधक्षोः ।

दूरे सुहृन्माथितरोषसुशोणदृष्टया

तात्प्यમાનમકરોરगनक्रचक्रः ॥ २४ ॥

શબ્દાર્થઃ—શિવજીની પેઠે શત્રુના પુરને બાળવાને રામચંદ્ર સમુદ્ર કિનારે આવ્યા ત્યારે સ્ત્રીના વિયોગથી જેની લાલ આંખ થઈ છે તેવા રામની દૃષ્ટિ પડવાથી સમુદ્રનાં માછલાં મગર કરચલા વગેરે તપવા લાગ્યાં, એવા સમુદ્રને ભયથી અંગમાં કંપ થયો; એવી સ્થિતિમાં તેણે ભગવાનને રસ્તો આપ્યો.

ભાવાર્થઃ—સમુદ્રે જેને માર્ગ આપ્યો. સમુદ્રના શરીરમાં ભય પેસી ગયો, તેથી અંગમાં કંપ થયો. અથવા ભય એટલે મૃત્યુ, તેનાં અંગો શોષ

વગેરે એથી તે મરવા જેવો થઈ ગયો. તે જ વખતે શત્રુના પુર લંકામાં હરની પેઠે અથવા મહાદેવ સહિત લંકાને બાળવાને ઇચ્છતા, જેના સુહૃદ્ (સીતા અથવા ભરત) દૂર છે તેનાથી ક્રોધમથનથી લાલ આંખો થઈ, તેનાથી અત્યંત તાપ પામતા મગર વગેરેનો સમુદાય જેમાં છે એવો સમુદ્ર કહ્યો. અહીં એવી વાત છે કે રાવણુ જ્યારે સીતાને લઈ ગયો ત્યારે રાવણુને મારવા રઘુનાથજીને લંકામાં આવવું પડે તેને સમુદ્ર વચમાં વિઘ્નરૂપ હતો. તે તો સૂર્યવંશીઓએ કરેલો તેથી તેમાં પગ ન મુકાય, તેથી સમુદ્રને કાંઠે ભગવાન પ્રાયોગવેશ કરી બેઠા. તેમણે વિચાર કર્યો કે અમારા વંશીઓએ સમુદ્ર કર્યો તે અમને ઊતરવાનો ઉપાય ન બાણે તો તે રાક્ષસોને ક્યાંથી મારી શકે? માટે રામચંદ્ર અહીં જ રહે તો ઠીક એમ સમુદ્રે વિચારી કાંઈ ન કર્યું. ત્યારે ભગવાને તો બાણ ધનુષમાં સાંધ્યું. તે વખતે તેમનાં નેત્ર લાલ થઈ ગયાં, તેથી સમુદ્રને કંઈ લાગ્યો, તેથી તેણે માર્ગ કાંઈ પ્રીતિથી આપ્યો નથી. ભગવાનનું માહાત્મ્ય જણાવવા માટે ભયાદિક તેમાં પેઠાં ત્યારે સમુદ્રે માર્ગ આપ્યો. પોતાનો ભક્ત બાણી મહાદેવ જે રાવણુને સહાય કરે તો મહાદેવ સાથે લંકાને બાળવી. એથી રાવણુવધ તો સાધારણ છે. પુરને જ બાળવું એટલે સુધી વિચાર કર્યો, કેમકે સીતા જે નગરમાં રહ્યાં છે તે દુઃખ ભોગવે છે ત્યાં બધાંને દુઃખ થવું જોઈએ. ભગવાનને પોતાનાં સુહૃદો દૂર હતાં તેનું દુઃખ હતું. જે દહીંને મથ્યું ન હોય તો ક્યાંય ઘાટું પાણી ક્યાંય મઠો એમ રહે, પ્રણ મથન કરીએ તો એકરૂપતા થાય. એની પરીક્ષા કરવા માટે તેનું હિત કરવા માટે અથવા પરમાર્થથી પહેલાં બહુ વિચાર કરતાં સીતાનો ઉદ્ધાર મુખ્ય કર્તવ્ય હોવાથી રોષને પ્રતિબંધ કરે એવો વિવેક રામના મનમાં ન આવ્યો. એ બતાવવા મતિથ પદ કહ્યું છે. રામની દષ્ટિ માત્રથી સમુદ્ર તપી ગયો, એથી રામનું માહાત્મ્ય બતાવ્યું. આ રાજસ ચરિત્ર છે માટે તેમાં રોષની કથા કરી છે. (૨૪)

એમ રાજસ ચરિત્ર કહીને તામસને કહે છે:

વક્ષસ્થલસ્પર્શરુગ્ણમહેન્દ્રવાહ-

દન્તૈર્વિંડમ્બિતકકુબ્જયસ્થહાસમ્ ।

સચોઽસુભિઃ સહ વિનેષ્યાતિ દારહર્તુ-

ર્વિસ્ફૂર્જિતૈર્ધનુષ ઉચ્ચરતોઽધિસૈન્યે ॥ ૨૫ ॥

શબ્દાર્થ:—ઇન્દ્રનો હાથી ઐરાવત રાવણુની છાતીમાં દાંત મારવા ગયો, તેના દાંતના ભૂકા ઊડી ગયા, તે દિશાઓમાં પડ્યા, તેથી દિશાઓ ધોળી થઈ ગઈ, એવો રાવણુ મનમાં માને છે કે મારા જેવો કોણ છે, તેથી હસે છે, અને સ્વપર

સૈન્યમાં ફરે છે, તેના પ્રાણની સાથે તેના ગર્વનો ભગવાન રામચંદ્ર ધનુષના ટંકારથી નાશ કરશે.

ભાવાર્થ:—તે રઘુનાથજી રાવણના તેના પ્રાણની સાથે ગર્વને દૂર કરશે. તેનું કારણ કે તે ભગવાનની સ્ત્રી સીતાને ઉઠાવી ગયો છે, તેથી તે આતતાયી છે. તેને મારવામાં બાણની જરૂર નથી, પણ ધનુષના ટંકાર માત્રથી તે મરી જશે. બન્ને સેનાની વચ્ચે ઉચ્ચતાથી ફરતો બાણરૂપ મળને છોડતો તેથી તેની ગતિનું નિવારણ કર્યું. ધનુષના માહાત્મ્ય માટે હાસને વિશેષણ આપે છે: વક્ષસ્થળનો સ્પર્શ કરતાં ચૈરાવતના દાંતો ભાંગી ગયા, તેનાથી દિશાનો જ્ય તો પ્રસિદ્ધ થયો. તેનાથી રાવણને હસવું આવ્યું. તેનાં બે સામર્થ્ય: એક રાવણના શરીરનું સામર્થ્ય બીજું શત્રુજયરૂપ સામર્થ્ય. તેમાં અહીં શરીરના સામર્થ્યથી શત્રુજયને હસે છે. જેની છાતીનો સ્પર્શ માત્ર થતાં ચૈરાવતના દાંતોનો લોટ થઈ દિશાઓમાં ભડી ગયો, તેથી દિશાઓ ધોળી થઈ ગઈ, તેને શત્રુ જીતવો શા હિસાબમાં છે? તેથી દિશાઓને જીતનાર કરતાં પણ આનું ઘણું સામર્થ્ય છે તેનો આને ગર્વ છે. તે ગર્વ તો અભિમાનીના પ્રાણની સાથે ગયો. તે કહે છે કે ભગવાનના હાસની આગળ કોઈ હસે નહિ તેથી રાવણને માથો તે યોગ્ય કર્યું છે. એમ શ્રીરઘુનાથજીનું ચરિત્ર ઉપલક્ષણ વિધિથી નિસ્પૃષ્ટ કર્યું. ભગવાનના હાસનો અવતાર શ્રી રામચંદ્ર છે એ વાત સિદ્ધ કરી. (૨૫)

એમ હાસપેશલનું નિરૂપણ કરીને હવે અદીનલીલાહસિતેક્ષણોલ્લસદ્-ભૂમજ્જસંસૂચિતભૂર્યનુગ્રહમ્ એ પદનિરૂપ્ય ભગવાનના અવતરણનું ભૂમે: સુરેતર-ઈત્યાદિ દશ પ્રલોકથી વર્ણન કરે છે. જે કે એક અવતારમાં અપરિમિત ચરિત્રો છે તો પણ વિચારમાં જે ચરિત્રનો ઉપયોગ હશે તે કહેવામાં આવશે. તેમાં ઉદ્દેશમાં દશ પદાર્થો કહ્યા છે: અદીનત્વ-લીલાત્વ-હસિતત્વ-ઈક્ષણત્વ-ઉલ્લસત્વ-ભૂત્વ-મજ્જત્વ-સંસૂચિતત્વ-ભૂરિત્વ-અનુગ્રહત્વ આ દશ વિશેષણોની લીલા દશ પ્રકારે વર્ણન કરી છે તે એક કૃષ્ણાવતારની જ લીલા છે. તેથી યાવાત્વા આત્મા તાવાનયમિતિશ્રુતે: (આ આત્મા જેટલો છે તેટલો જ આ છે) તેથી દશવિધ લીલા એકની હોવાથી તે એક જ લીલા છે એમ સૂચવ્યું છે. તે ઉપપત્તિથી નિરૂપણ કરીશું ત્યાં તેના નામસંકીર્તનપૂર્વક કહીશું. તેમાં અદીનત્વ એ સર્ગ છે. દીન રહે છે તે વસ્તુના અભાવને લીધે રહે છે. ભગવાન તો યથાસુખ વસ્તુરૂપે પોતે જ પ્રકટ થઈ શકે છે તે ભગવાનમાં અદીનપણું છે. આપણી પાસે એક વસ્તુ ન હોય ત્યાંસુધી તે સંબંધે આપણા મનમાં દીનતા રહે; તે મળી એટલે દીનતા જતી રહે છે. પરાર્થસૃષ્ટિ પક્ષમાં પણ સૃષ્ટિમાં આવ્યો તેની દીનતા રહેતી નથી. વિસર્ગ તો લીલા સ્પષ્ટરૂપે છે. હસિત

સ્થાન છે તે ભગવાન નાટ્ય જેમ પ્રહસનરૂપથી તે તે મર્યાદાવડે તે તે સ્થાનમાં તેને રાખે છે. પોતે હસવા માટે તેમ કરે છે; નહિ તો પરમાર્થથી ભગવત્સ્વરૂપમાં કેને મર્યાદા કહેવી તે ન કહી શકાય. ઈક્ષણુ પુષ્ટિ લીલા. ભગવાન ઈક્ષા કરે તે જ પુષ્ટ થાય છે. મુરુપ કૃતિ લીલા છે. જેવી મનમાં વાસના હોય તેમ ભુકુટી ચાલે છે. મજ્જ એ સદ્ધર્મ. એ બંધાને પોતાના સ્થાનથી ભગાડે છે, તે આગળ વિસ્તારથી કહીશું. ઉલ્લાસત્વ ઈશાનુકથા છે. તેમાં વંશ છે તે ભગવાનનો ઉલ્લાસ છે. ક્રમ પ્રમાણે લે તો કૃતિ ઉલ્લાસ, જેમ પ્રહલાદ અને ધર્મ તે પ્રમેય અને પ્રમાણના ઉલ્લાસો છે, તે પક્ષ સદ્ધર્મ ભૂસ્વપ થઈ જાય. ભર્જ એટલે વંશ. આત્માનો ભંગ વંશમાં થાય છે. સંસૂચન નિરોધ છે તે આગળ કહેવામાં આવશે. ભૂરિપણુ મુક્તિ છે. એક ભગવાન જ મુક્ત છે. બીજા પણ મુક્ત થાય છે. અનુગ્રહ-આશ્રય જે સર્વથા અનુગ્રહ વગરનો હોય તેને કોઈ પોતાનામાં રાખે નહિ. આ દશ પ્રકારની લીલા કૃષ્ણની છે, તેથી આ અવતાર પણ છે અને અવતારી પણ છે; તેથી સર્ગરૂપ ભદ્રીનત્વ પ્રથમ કહે છે:

ભૂમે: સુરેતરવરૂથવિમર્દિતાયા:

ક્લેશવ્યથાય કલયા સિતકૃષ્ણકેશ: ।

જાતઃ કરિષ્યતિ જનાનુપલક્ષ્યમાર્ગ:

કર્માણિ ચાત્મમહિમોપનિવન્ધનાનિ ॥ ૨૬ ॥

શબ્દાર્થ:—અસુરોની સેનાના પાદપ્રહારથી દુઝાયેલી ભૂમિનો ક્લેશ દૂર કરવા માટે ભગવાન સિત કૃષ્ણ કેશ પ્રકટયા, જેના માર્ગને કોઈ જાણી શકતું નથી, તે પોતાનો મહિમા વધારનારાં કર્મો કરશે.

ભાવાર્થ:—ભગવાન અશરીર છતાં શરીરનો સ્વીકાર કરે તે સર્ગ કહેવાય. તેમાં જેનાથી કોઈ દીન નથી એવો બીજો અર્થ કારણપણાથી પ્રવિષ્ટ થાય છે. તેમાં ત્રણ પ્રકારના ભકતો દીન ગણાય છે, તે ભગવાનને પૃથ્વી ઉપર ઉતારવામાં કારણ છે. તે કહે છે કે ભૂમિ એટલે પૃથ્વી. સુરથી ઇતર એટલે દૈત્ય-દાનવ-રાક્ષસો. સુરેતર શબ્દથી ધર્મનાશક બધા લઈ લેવા. તે ધર્મનાશકોએ પૃથ્વીને બહુ રીતે દુઃખી કરી. પ્રકટ: પરમાનન્દો યદા ભૂમેસ્ત- દૈવ હિ । મર્દનક્લેશહાનિ: સ્યાદિત્યાનન્દસમાગમ: ॥ (પૃથ્વીને એટલી કિલબટ કરી કે જ્યારે પરમાનન્દ પૃથ્વી ઉપર પધારે તો જ તેનું દુઃખ દૂર થાય, તેથી પરમાનન્દ પધાર્યા છે) તે પૃથ્વીના ક્લેશને દૂર કરવા માટે કલાથી એટલે બલદેવતી સાથે સિત અને કૃષ્ણ કેશ છે જેના તે વૈકુંઠમાં રહે છે તે પૃથ્વી

ઉપર આઠ્યા એમ કોઈ કહે છે. ખરી રીતે તો જે સિતકૃષ્ણકેશ છે તે ગોવિન્દની કળા વડે છે. સંકર્ષણરૂપ તે છે, સંહારરૂપ તામસ શક્તિવડે સિતકૃષ્ણની કલાવડે પ્રકટયા. કલાવડે કૃષ્ણ કેશરૂપે પણ પ્રકટયા. કૃષ્ણકેશ પ્રકટ થાય એ પણ પ્રયોજન છે. તે પ્રયોજન ખરું પણ તેટલું જ એમ ન કહેવાય, કેમકે મર્દનકલેશ દૂર કરવાનું તેનામાં સામર્થ્ય નથી તાવિમૌ વૈ ભગવતો હરેરંજા-વિહાગતૌ ॥ (તે બન્ને ભગવાન હરિના અંશ અહીં પધાર્યા) એ વાક્યનો વિરોધ આવે. તદા વાં પરિતુષ્ટોઽહમમુના વપુષાઽનવે । (આ શ્રીઅંગથી હું તમને બન્નેને પ્રસન્ન થયો) એ વાક્યનો વિરોધ આવે; માટે મર્દનકલેશહાનિને માટે આનંદમય અહીં પ્રકટયા. પુત્ર થઈને વંશ વધારવા પ્રદુમ્ન થયા, ધર્મની રક્ષા માટે અનિરુદ્ધ (નારાયણના અંશ) ભૂમિભાર નિરાકરણને માટે સિતકૃષ્ણકેશ અંશથી પ્રકટયા. જેના માર્ગને માણસો જાણતા નથી એવા પ્રદુમ્ન વંશ કરનાર, કર્મ કરશે તે અનિરુદ્ધ. ચાર વ્યૂહનાં ચાર કાર્ય ભારવ્યયાવ ચ એમાં ચકારથી સૂચિત કયાં છે. તેથી એક રૂપથી ચતુર્મૂર્તિનું ચરિત્ર વર્ણન થાય છે. એક જ ચરિત્ર મોક્ષ અને ભક્તિનું નિરૂપણ કરે છે: ભૂમિનો ભાર હરવો, વસુદેવનો કામ પૂર્ણ કરવો અને ધર્મની રક્ષા કરવી. વિસ્તાર તો પ્રકરણ ભેદથી કહેવાશે. એમ ચતુર્મૂર્તિ ભગવાન થયા. આથી બધાં વાક્યો જેમ બોલાયાં છે તેનું સમર્થન થયું, એમ ન કરીએ તો પ્રત્યેક વાક્ય જેવાં કે-તયોરેકો બલમદ્રો વભૂવ । (તે બેમાં એક બળદેવ થયા) ઇત્યાદિ વાક્યોનો વિરોધ આવે. જન્મ અને કર્મ પોતે કરશે. ત્રિવિધદુઃખ દૂર કરવા માટે કરશે. 'ભૂમિર્માતા તથા ચાન્યે દુઃખ-ભાજો હરિપ્રિયાઃ । કંસાદેઃ કાલતો જ્ઞાનાત્ ત્રિધાદુઃખં ચ તદ્વતમ્' (ભગવાનનાં પ્રિય એવાં માતા પૃથ્વી અને બીજા ભક્તો, તેને કાલથી જ્ઞાન થતાં તેણે દુઃખ આપ્યું. તેની તરફનું ત્રણ પ્રકારનું દુઃખ થયું) એમ કહેશે. ભૂમિ તો કાર્યરૂપ પણ થાય છે તેથી વિચાર કરીને તે કહી છે. અદિતિ માતા છે, તેને ભૂમિપણુ રૂપ છે. બીજા પણ ભૂમિના સંબંધથી દુઃખવાળા છે. જનના લક્ષ્યમાં ન આવે એવો જેનો માર્ગ છે. અહીં જન શબ્દથી સાધારણ માણસ લેવાં. તે એવાં કે ભગવન્માર્ગ છે એમ અટકળે પણ ન જાણે. એ ન જાણે એવી રીતે ભગવાનને ધધારશે અને કર્મો કરશે. જ્ઞાન અને ભક્તિ કહેશે એ વાત પણ ચકારથી લેવી. અનિરુદ્ધના ચરિત્રને માટે કર્મોને વિશેષણ આપે છે કે પોતાનો મહિમા જેમાં (કહ્યો) હોય. આત્મા હોવાથી જ્ઞાનજનક છે. મહિમનું પદથી ભક્તિજનકતા છે. ઉપ સમીપમાં બાંધતો હોવાથી ધર્મ છે. ત્રણથી ત્રણ પ્રકારનું દુઃખ જાય છે. એમ ભગવાનનું ચરિત્ર ભગવાનનું માહાત્મ્ય સૂચવે છે. એથી બધા અદીન થશે. [૨૬]

લીલા નિરૂપી, પહેલાં કહ્યું તેનું વિચાર કરતાં કારણ કહે છે:

તોકેને જીવહરણં યદુલૂકિકાયા-

સ્ત્રૈમાસિકસ્ય ચ પદા શકટોપવૃત્તઃ ।

યદ્રિક્ષતાન્તરગતેન દિવિસ્પૃશો વા

ઉન્મૂલનં ત્વિતરથાર્જુનયોર્ન ભાવ્યમ્ ॥ ૨૭ ॥

શબ્દાર્થ:—આલ્યાવસ્થા એટલે છ દિવસના થયા ત્યાં પૂતનાને મારી, ત્રણ માસના થતાં ગાડાને પગે ઊંધું વાળ્યું, અને ઘૂંટણે ચાલતાં આકાશમાં પહોંચે એવા અર્જુનવૃક્ષને ઉખેડી નાખ્યાં, તે કામ બધાં ભગવાન વિના બીજાથી બને તેવાં નથી.

ભાવાર્થ:—જો આ ભગવાન ચતુર્મૂર્તિ ન હોય તો તે ચાર ચરિત્ર કર્યાં તે ન કરી શકે. પૂતનાના પ્રાણરૂપી દૂધનું પાન કરી તેનો મોક્ષ કર્યો, શકટને ઊધો વાળ્યો, યમલાંબુન સુધી પહોંચવું અને તેને મૂળમાંથી ઉખેડી નાંખવાં—તેમાં તે વાસુદેવ ન હોય તો પૂતનાને મોક્ષ ન આપી શકે, સંકર્ષણ વિના સ્પર્શ કરતાં માત્રથી નાશ ન કરી શકે, અનિરુદ્ધ ન હોય તો નારદના શાપથી શ્રમલાંબુનને મુક્ત કરવા તે વૃક્ષની પાસે આવી તે બંનેની વચ્ચે પેસી ન શકે. પ્રધુમ્ન વિના તેના શાપનું મૂળ કાઢી નાખી દેવતાનો જન્મ આપી ન શકે. તે આમણે કર્યું, માટે આ ભગવાન ચતુર્મૂર્તિ છે. તે ગણાવે છે કે તે બાળક હતા ત્યારે પૂતનાના પ્રાણ હયાં, જ્યાં કાર્ય થાય છે ત્યાં તેનું સાધન અવશ્ય હોય છે. જ્યાં સાધન વિના સાધ્ય થાય તે પરબ્રહ્મરૂપ ગણાય એમ માનવું જોઈએ, કેમકે પરબ્રહ્મ સર્વ થવાને સમર્થ છે. ઉલૂકની સ્ત્રી ઉલૂકિકા કહેવાય અથવા તેની દીકરી ઉલૂકિકા ગણાય. તે દિવાલીત એટલે ઘૂંટ હોય. તે સન્માર્ગની શત્રુ હોય, વિરુદ્ધ હોય, તેથી પ્રમાણબળ તો તેની મુક્તિમાં મળતું નથી. તેણે જીવોનું હરણ કરી પોતાનામાં લીન કર્યાં. ચોરે તે પોતાનામાં લાવે. હૈવ સમવનીયન્તે પ્રાણાઃ (અહીં જ પ્રાણને રાંજે છે). ભગવાને તેના જીવનું હરણ કરી જીવને સ્વસ્વરૂપમાં રાખ્યો એ તેની મુક્તિ, તેથી પ્રમાણબળ ન હોવાથી તે મુક્ત થઈ એમાં સ્વરૂપબળ જ કારણ છે. અહીં પ્રમેય શુદ્ધ પરબ્રહ્મ જ છે. તે કોઈ વાતે ન્યૂન હોય તો સન્માર્ગવિરોધીને મુક્તિ આપી ન શકે; તેથી સાધન ન હતું છતાં મુક્તિરૂપ સાધ્ય સિદ્ધ કર્યું, તેથી સાક્ષાત પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ છે એ વાત સિદ્ધ થઈ. વળી ત્રણ માસના થયા. કાળના ત્રણ અવયવ જ ભગવાનના પરિચ્છેદક થયા. તે સ્વભાવથી અસમર્થ હોવાથી મૂર્તિમાં ભેદ પાડે છે. તે કાળના અવયવોએ એક ગાડાનું સ્વરૂપ બનાવ્યું; તેમાં વિહાર કર્યો, અને તેનો નાશ કર્યો, તેથી તે ત્રિમૂર્તિ થયા. ત્રણને નાશ કરવાનું સાધન તેની પાસે ન હતું, એ કહેવા 'પદા-પગે' એમ કહ્યું. સંકર્ષણને તે યોગ્ય હતું. અપવર્ત=ઊંધું પડવું, એ મોટા બળને સાબિત કરનાર છે; તેથી ભગવાનની

ક્રિયાશક્તિ સંપૂર્ણ છે એમ બતાવ્યું. આંખાના કોમળ પત્ર જેવો ચરણ કહ્યો તેથી સાધનના અભાવમાં સાધ્યસિદ્ધિ કહી. તેનાથી પૂર્ણ ક્રિયાશક્તિ અને પ્રાણત્વ કહેવામાં આવ્યું. એમ જ્ઞાનલક્ષિતનું પ્રતિપાદન કરીને લક્ષિતમાર્ગનું સમર્થન કરવા માટે અચિત્ત સામર્થ્યનું પ્રતિપાદન કરે છે: ઘૂંટણથી ફરતા બે અર્બુન વૃક્ષ સુધી પહોંચ્યા, તેટલાથી જ તે આકાશને પહોંચેલાં વૃક્ષોને મૂળમાંથી ઉખેડ્યાં. એ ત્રણ કાર્ય પુરુષોત્તમ વિના બીજાથી બને તેવાં નથી. પૂતનામાં મુખનો સંબંધ હતો. શકટમાં ચરણનો સ્પર્શ હતો. અર્બુનમાં તે તેટલો પણ સંબંધ નથી, પણ પારંપરિક સંબંધ છે. ઉખેડી વૃક્ષને અડકી છે. દોરડાને ઉખેડીનો સંબંધ છે. દોરડાને લગવાનના શ્રીઅંગનો સંબંધ છે. જે લગવાને બળ વાપર્યું ગણીએ તે પહેલાં જ દોરડું તૂટવું જોઈએ. અદ્વયજ્ઞ હોય તે તૂટે નહિ અથવા ઉખેડી લાંગવી જોઈએ. લગવાનનો સંબંધ વિચારીએ તે બાધાનો નાશ થવો જોઈએ, તેમાં પણ વૃક્ષો મૂળમાંથી ઉખેડી ગયાં તે તેમ જ ઉખેડવાં જોઈએ. વાંકું ચાલે તે મધ્યમાંથી લાંગવું જોઈએ. આ બધું પ્રથમ કહ્યું તેમ પરબ્રહ્મસાધક છે અથવા લગવાનની ઇચ્છાશક્તિને સિદ્ધ કરનારી બધી બાબતો છે. લગવાનની આ લીલામાં જ્ઞાનક્રિયા અને ઇચ્છા છે. સ્તરથા ન ભાવ્યમ્ આ પદોને કેટલાક બધામાં યોજે છે, ખરી રીતે તે તે પદની યોજના અહીં જ યોગ્ય છે, આગળ સંબંધનો બોધ કરનાર પદ નથી. (૨૭)

એમ લીલાનું નિરૂપણ કરી હસિતનું નિરૂપણ કરે છે:

યદ્વૈ વ્રજે વ્રજવશૂન્ વિષતોયપીથાન્

બાલાનજીવયદનુગ્રહદષ્ટિવૃષ્ટ્યા ।

તચ્છુદ્ધયેતિવિષવીર્યવિલોલજિહ્વ-

મુચ્ચાટયિષ્યદુરગં વિહરન્ હૃદિન્યામ્ ॥ ૨૮ ॥

શબ્દાર્થ:—વ્રજનાં પશુઓએ કાલિંદીનું ઝેરી જલ પીધું તેથી તે મરી ગયાં. તે બધાં પશુ અને ગોપબાલોને અનુગ્રહની દષ્ટિમાત્રથી જિવાડયાં અને કાલિંદીજીને શુદ્ધ કરવા માટે મહાઝેરી સર્પને ત્યાંથી દૂર કરવા તે કાલીયહૃદમાં વિહાર કરી તેને દૂર કરશે.

સાંવાર્થ:—વ્રજ-ગાયો બાંધવાની જગ્યામાં વ્રજનાં પશુઓ અને બાળકો અથવા પોતાનાં પશુઓ તેમણે ઝેરી જળનું પાન કર્યું. જેમ સોમપાનથી મરણ ધર્મવાળા અમર થાય છે તેમ વિષરૂપી જળ પીનારને પણ લગવાને મરણથી ઉગાર્યાં. પશુઓ અને બાળકોને જિવાડયા એ એક પક્ષ છે. અનુગ્રહની દષ્ટિની વૃષ્ટિ કરી એ સાધન કહ્યું, તે યમુનાજીને શુદ્ધ કરવા માટે. અતિ તીક્ષ્ણ ઝેર હોવાથી જેની જિહ્વા ચંચળ થાય છે તે કાલીયને વિહાર કરતાં લગવાને

ત્યાંથી કાઢશે. અહીં દૂ નો લોપ છાંદસ છે. ઉચ્ચાટયિષ્યતિ ને બદલે ઉચ્ચાટ-
 યિષ્યત્ કહ્યું છે. અથવા નુમનો અભાવ છે. વિહરતા ઉખેડતા જિવાડે છે એવો
 પ્રલોકનો સંબંધ છે. અહીં પશુપાળનું જીવન અનુગ્રહદષ્ટિની વૃષ્ટિરૂપ સાધન
 વડે કર્યું એમ કહ્યું. એ થોડું અલૌકિક છે. વિહાર કરવો તે ગરુડ ઉપર
 બેસીને કરે તો સિદ્ધ થઈ શકે. યોગીઓ પણ દષ્ટિ વડે જિવાડે છે. ઉચ્ચાટ-
 યિષ્યત્ ઉપસર્ગ અને નિપાત સાથે અટ્ ધાતુનો આ પ્રયોગ છે. આટયિષ્યત્
 'લ્હક્રિયાતિપત્તૌ' જ્યારે તેને દૂર કરશે ત્યારે જિવાડે અન્યથા તેને દૂર ન
 કરે તો જિવાડયા જેવા થાય. આ ચરિત્ર હાસ્યને માટે થાય છે. અમે કૃષ્ણને
 પાળીએ છીએ એવી ગોપબાલોની બુદ્ધિ છે તે આજે તેને ભગવાને પાળ્યા.
 પ્રાતે કાલીયહૃદમાં પડયા કે જોઈ છું કે તે પાળકો અથવા વજસ્થો મને
 કેવી રીતે બચાવે છે? જ્યારે તે કાંઈ ન કરી શકયા ત્યારે તેને હસે છે
 અથવા પશુ એ જ પાળા એટલે ગોપો પણ ગાયો જેવા છે. તે આધિ-
 દૈવિકો છે. તેને જિવાડયા. (પશુઓના આધિદૈવિકો તે છે) તે અપરાધી
 હતા તેને કાળે માર્યા. તેણે ભગવાનના ભક્તો પશુઓને ઝેરી જળ પિવરાવ્યું
 તે તેનો અપરાધ હતો. કાળ ભક્તનો દ્રોહ કરે તેને જ ગળે છે, અપરાધ ન
 કરે તેને કાળ ગળતો નથી. તે પણ પાછા ભક્ત હોય તેને તો ન જ ગળે.
 દેડકાં વગેરે મરેલાં હોય તે વૃષ્ટિથી જીવતાં થાય છે; તેથી અહીં ભગવદ્-
 દષ્ટિની વૃષ્ટિ કહી છે. તેની ઉપર અનુગ્રહ કર્યો તેણે તેમાં બ્રહ્મત્વ આણ્યું.
 ખીંજે કોઈ આધિદૈવિક ઉપર અનુગ્રહ ન કરી શકે તે ન બને તેથી તેની
 સંભાવના થઈ છે. લૌકિક સાધનમાં મંત્રાદિથી વિષ દૂર થઈ શકે છે. પછી
 તે જીવે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. અહીં તો જીવો વિષવાળા રહ્યા છતાં તેને જીવતા
 કર્યા એ ભગવત્કાર્ય છે એમ કેટલાક કહે છે. હાસ્ય છે, તેમાં કાંઈ ચિંતા
 જેવું નથી. (૨૮)

હાસનું વર્ણન કરીને હવે ઈક્ષણનું નિરૂપણ કરે છે:

તત્કર્મ દિવ્યમિવ યન્નિશિ નિઃશયાનં

દાવાગ્નિના શુચિવને પરિદહ્યમાને ।

ઉન્નેષ્યતિ વ્રજમિતોઽવસિતાન્તકાલં

નેત્રે પિધાય્ય સવલોઽનધિગમ્યવીર્યઃ ॥ ૨૯ ॥

શબ્દાર્થ:—તે ભગવાનનું કર્મ અલૌકિક જેવું જણાય છે. તે કર્મ એ જ
 કે રાતમાં બધું વ્રજ નિદ્રામાં હતું તેવામાં વનમાં અગ્નિ પ્રકટયો ત્યારે તો નક્કી
 કાળ આવ્યા જેવું થયું, ત્યારે બધાને નેત્રો બંધ કરાવી બળભદ્ર સાથે રહેતા કૃષ્ણ
 તેમને આશ્તમાંથી મુક્ત કર્યા.

ભાવાર્થ:—લગવાનનું કર્મ દેવોના જેવું છે. દેવલોકમાં થાય તે દિવ્ય કહેવાય; એટલે લૌકિકમાં ન અને તેવું-અલૌકિક કર્મ છે, કેમકે તે ઇન્દ્રાદિથી અને તેવું નથી, કેમકે શ્રીધ્મજ્જતુમાં દાવાગ્નિ લાગ્યો વન બળવા લાગ્યું, તેની મધ્યમાં રાતમાં નિદ્રામાં સૂતેલા વ્રજને લગવાને ત્યાંથી અન્યત્ર ખસેડયું. ક્ષત: એટલે જ્યાં સૂતા હતા ત્યાંથી બીજા જગ્યાએ પહોંચાડયું. તે લોકોએ ધાર્યું કે હવે બચવાનો કોઈ ઉપાય રહ્યો નથી, તેથી કાલ આવી ગયો છે. આ લગવાનનું ચરિત્ર દાવાગ્નિમાંથી રક્ષા કરવારૂપ છે. બે વાર દાવાગ્નિથી વ્રજવાસીઓને લગવાને બચાવ્યા છે: એક તો કાલીયને હૂદમાંથી વિદાય કરીને વનમાં રાત રહ્યા ત્યાં વનમાં દાવ લાગ્યો તેનાથી બચાવ્યા; બીજા વાર મુંજટવીમાં ગાયોને ચરાવતા હતા ત્યાં પણ લગવાને બચાવ્યા છે; તેમાં એક ઠેકાણે આંખો મિચાવીને મુંજટવીથી બહાર કાઢ્યા. પ્રથમ દાવાગ્નિનું તો લગવાન પાન કરી ગયા અને તેમને બચાવ્યા છે. ઇક્ષણ પણ બે આંખથી થાય છે, તેથી તે લીલા લગવાને બે વાર કરી છે. તે બંને સંકટથી છોડાવશે. એ બંધાં વિશેષણો બંનેમાં સાધારણ છે. ઉચ્ચયન એટલે દેવને માટે બુદ્ધ કરવું. તેઓની સ્વાર્થને માટે લગવાને રક્ષા કરી અગ્નિ પીવો અને અગ્નિને અન્યત્ર લઈ જવો અથવા અગ્નિથી અન્યત્ર લોકોને લઈ જવા એ પ્રહ્લધર્મ છે. અહીં અગ્નિ પીધો એમ કહ્યું નથી તે પુનઃ પ્રશ્ન ન કરવા માટે. બે અગ્નિ પીધો એમ કહે તો પૂછે કે લગવાને અગ્નિ કેમ પીધો, તે અમને કહો. તેથી તે કર્મ દિવ્ય જેવું કહ્યું. તેનું સ્વરૂપ ન બતાવ્યું, કેમકે તેનું સ્વરૂપ દેવગુહ્ય છે. (૨૯)

એમ ઇક્ષણનું વર્ણન કરીને ઉલ્લસત્વ નું નિરૂપણ કરે છે:

गृहणीत यद्यदुपबन्धममुष्य माता

शुल्बं सुतस्य न तु तत्तदमुष्य माति ।

यज्जृम्भतोस्यऽवदने भुवनानि गोपी

संवीक्ष्य शङ्कितमनाः प्रतिबोधितासीत् ॥ ૩૦ ॥

શબ્દાર્થ:—આ કૃષ્ણની માતા યશોદાએ જે જે દારડું તેને બાંધવા માટે લીધું તે તે તેને પૂરું ન થયું; વળી તે કૃષ્ણે બગાસું બાધું તેમાં મુખ ખુલ્લું થતાં તેમાં યશોદાએ પ્રહ્લાંડ જોયું; તેથી તેને શંકા થઈ ત્યારે તેના સંદેહ લગવાને જ દૂર કરી તેને જ્ઞાન કરાવ્યું.

ભાવાર્થ:—આ ચરિત્ર લગવાનના પ્રહ્લપણને કહેનાર છે. બીજાં તો યોગમણિ મંત્રાદિથી અને તેવાં છે તે ચોક્કસ લગવત્સાધક ચરિત્રો ન કહેવાય; આ બે ચરિત્ર લગવાનનું પ્રહ્લપણું સિદ્ધ કરે છે, તે આણુભાષ્યમાં બે અધિ-

કરણથી કહ્યું છે. જે સર્વાત્મ નથી તે રૂપે બંધનને યોગ્ય નથી એમ ન કહેવાય. જે બાંધવા માટે દોરડું યશોદાએ લીધું તેવાં બધાં આને બાંધવામાં ઉપયોગી થતાં નથી. ભગવાન જ તેની આદિ અને અંતમાં વિદ્યમાન હોય છે. બહુ દોરડાં જોડી દે તેના આદિ અને અંતમાં ભગવાન હોવાથી દોરડું ભગવાનને પોતાની અંદર લઈ શકતું નથી, પણ ભગવાન દોરડાના આદિ અંતમાં આવી જાય છે. તે ભગવાનનું દેખાતું પેટ તે સર્વ વસ્તુનું સ્થાન છે, વસ્તુના સ્વરૂપ-ભૂત છે. તે વસ્તુના આદિ અંતમાં આવી જાય છે, તેથી માપ થઈ શકતું નથી તે યોગ્ય છે. વળી ભગવાને બગાસું ખાધું તો મુખારવિદ ખુલ્લું થયું, તેમાં યશોદાએ બધા લોક જોયા, તેથી તેને પોતાના પુત્રપણામાં શંકા થઈ; કાંઈ ભગવત્ત્વનો બોધ પણ તેને થયો. આ બે ચરિત્રોથી ભગવાન વિશ્વના આધાર છે અને અનુભવમાં મોહ કરનાર છે. જે સર્વ ભૂતમાં રહીને સર્વ ભૂતને પોતાનામાં અંદર લઈ લે છે તે અંતર કહેવાય. તે ગોકુલમાં રહીને ગોકુલને પોતાની અંદર રાખે છે. આ યશોદાએ જોયું તે માયાથી દેખાયું નથી. તે તો શ્રુતિસિદ્ધરૂપ છે. યશોદાને પણ તે રૂપનો અનુભવ થયો છે. તેણે વિચાર કર્યો તો અથો અમુષ્યૈવ મમાર્મકસ્ય એ વાક્યથી બ્રહ્મધર્મની તેને સ્ફૂર્તિ થઈ છે. ત્યારે તેને શંકા થઈ અને જ્ઞાન પણ થયું. બોધમાં આ મારો પુત્ર છે એવું જ્ઞાન થયું. અનુભવ સ્મૃતિરૂપ સંસ્કારને ન ઉત્પન્ન કરે; તે તે ભગવાનની માયા વગર ન બને; આ જ ભગવાનનો ઉલ્લાસ. જૃંભલા (બગાસું) ભગવાને જ મોહું ખુલ્લું કરવા બનાવી છે, તેથી ખીજી રીતે મુખવિકાસ થાય તો પણ જગત્પ્રદર્શન અને તે જ વખતે પુત્રત્વનું પ્રતિબોધન છે. પ્રથમ દર્શનમાં તો વિસ્મય પાશ્ચાં ત્યાં અધ્યાય સમાપ્તિ થઈ: વ્યતનોદ્વૈષ્ણવીં માયામ્ એમ ત્યાં કહ્યું છે. એમ આ ચાર શ્લોકથી ચતુર્વ્યૂહવિશિષ્ટ ચતુર્ભૂતિવું (સંકર્ષણ અનિરુદ્ધ પ્રદ્યુમ્ન વાસુદેવજીનું) સ્વરૂપ બતાવ્યું; અથવા બધા બધામાં છે, એમ માનવું; એટલે દરેક વ્યૂહમાં ઈતર ત્રણ છે, એમ માનવું. (૩૦)

એમ ઉલ્લાસનું નિરૂપણ કરીને હવે ભૂનું વર્ણન કરે છે તદ્ભૂવિજૃમ્મઃ પરમેષ્ઠિધિષ્ણ્યમ્ એવું વાક્ય છે, તેથી ભગવત્કૃત ફલને કહે છે, કેમકે ઉપર કદા વાક્યથી બ્રહ્મલોક પણ ફળ છે. દુઃખનો અભાવ અને સુખ છે. દુઃખની સીમા નરકાદિ અને સુખની સીમા વૈકુંઠ, તે બંને સાધનરહિતને ભગવાન આપે છે. તે વિચારથી તેને ભગવત્ત્વ છે. તેમાં પ્રથમ દુઃખનો અભાવ કહેવાય છે:

નન્દં ચ મોક્ષ્યતિ ભયાદ્ધરુણસ્ય પાશાદ્-

ગોપાન્ બિલેષુ પિહિતાન્ મયસૂનુના ચ ।

અહ્યાપ્તં નિશિ શયાનમતિશ્રમેણ

લોકે વિકુણ્ઠમુપનેષ્યતિ ગોકુલં સ્વમ્ ॥ ૩૧ ॥

શબ્દાર્થ:—ભયરૂપ વરુણના બંધનથી નંદરાયણને ભગવાન છોડાવશે. મયનો પુત્ર વ્યોમાસુર તે ગોપરૂપે આવી ગોપોને લઈ ગુફામાં ભરતો ગયો તે ગોપોને ભયથી ભગવાન મુક્ત કરશે. ગોકુલને પોતાનું કર્યું છે. તે ગોકુલવાસીઓ દિવસના શુભઉદ્યોગ કરી રાતનાં ખૂબ નિદ્રા લે છે. અલૌકિક સાધન કાંઈ કરતા નથી છતાં સ્વકીય હોવાથી તેને વ્યાપિ વૈકુણ્ઠમાં પોતાની પાસે લઈ જશે.

સાવાર્થ:—નંદને ભયથી એટલે સર્વરૂપ ભયથી અને વરુણનો સેવક બાંધીને લઈ ગયો તે વરુણપાશથી ભગવાન પોતાના બાપ થાય છે તેથી છોડાવશે. નંદની એકાદશીવ્રતમાં અને અંબિકાની યાત્રામાં રક્ષા કરી તેથી ભગવાન સિવાય અન્ય કર્તાવ્ય તે અસ્વધર્મ છે એમ કહ્યું. ભગવાનની સેવા એ જ સ્વધર્મ છે એમ કહ્યું. તે ભગવાન આત્મા તેથી તે પરબ્રહ્મ છે. નન્દનું ચાર ચક્ર છે તેથી યશોદાણનો ઉદ્ધાર કરીને નંદનો પણ સારી રીતે ઉદ્ધાર કરશે; અથવા નંદને જે વાર સંકટમાંથી બચાવ્યા છે, વરુણના પાશથી જે ભય આવ્યું તેનાથી બચાવ્યા. બીજાનાં પણ દુઃખ દૂર કર્યાં તે કહે છે. વ્યોમાસુર ગોવાળિયાનો વેષ કરી આવ્યો. તે રમતમાં કેટલાક બાળક ઘેટાં થયા, કેટલાક ચોર થયા. તે ચર્ધ ઘેટા-રૂપ ગોપોને લઈ ગુફામાં રૂંધી રાખ્યા. તે ગુફામાંથી પોતાળનો માર્ગ છે, તેથી ભોણુમાં પૂર્યાં એમ કહ્યું છે, અથવા ભોણુમાં સર્પ હોય તે ત્યાં રહે તેને પોહોંચાડી દે. ચક્ર છે તેથી બીજા પણ ઉપદ્રવો તેની ઉપર થાય તે પોતે વિચારી જોવા.—એમ દુઃખનો અભાવ કહીને હવે પરમ મુખને કહે છે કે ગોકુલસ્થો દિવસે તો ધંધો કરે છે અને રાતનાં સૂએ છે, તે પણ નિર્ભર નિદ્રામાં રાત આખી કાઢે છે. એમ રાત કે દિવસે પરલોક-સાધન કરતા નથી તે બંધાને પોતાના વ્યાપિ વૈકુણ્ઠમાં લઈ જશે. આ ચરિત્ર યોગથી ન બને, ન માયાથી, ન કાળથી થાય. મણિમંત્રાદિથી પણ વૈકુણ્ઠમાં ન જઈ શકાય. તેથી આ બ્રહ્મચરિત્ર છે. ગોકુલને ભગવાને પોતાનું માન્યું છે, તેથી તેને વૈકુણ્ઠમાં પોતાની પાસે રાખે. (૩૧)

એમ મ્મ નું નિરૂપણ કર્યું; હવે મજ્જને કહે છે:

ગોપૈર્મસ્તે પ્રતિહતે વ્રજવિપ્લવાય

દેવોઽભિવર્ષતિ પશૂન્ કૃપયા રિરક્ષુઃ ।

ધર્તોઽચ્છિલીન્ધ્રમિવ સસ દિનાનિ સસ-

વર્ષો મહીન્ધ્રમનઘૈકકરે સલીલમ્ ॥ ૩૨ ॥

શબ્દાર્થ:—હે નિષ્પાપ ! ઇન્દ્રનો યાગ બંધ કર્યો ત્યારે વ્રજનો નાશ કરવા ઇન્દ્રે વ્રજ ઉપર વૃષ્ટિ કરી, ત્યારે ભગવાને વ્રજલક્ષ્મીના રક્ષણની ઇચ્છા કરી પોતે સાત વર્ષના હતા, છતાં સાત દિવસ સુધી એક હસ્તથી ઉચ્છિલીન્દ્ર (ચોમાસામાં ટોપા થાય છે તે)ની જેમ લીલાથી ગિરિરાજ ગોવર્ધન પર્વતને ધારણ કર્યો.

ભાવાર્થ:—પૂર્વસિદ્ધ ફલનો અહીં ભંગ કહેવાય છે. યજ્ઞથી રક્ષા કરે, તે યજ્ઞનો ભંગ કરીએ તો દુઃખ દે. દેવતા પ્રસન્ન થાય તે યાગનું ફળ છે. તેનું ફળ ચોક્કસ છે તે કહ્યું. તેના પ્રતિઘાત કહે છે: ગોવાળો સદા ઇન્દ્રનો યજ્ઞ કરે છે, તે ગોવાળિયા પાસે ભગવાને યજ્ઞ બંધ કરાવ્યો ત્યારે તેનો રક્ષક દેવ ન રહ્યો. જ્યારે વરસાદ આવવા લાગ્યો, વ્રજનો નાશ થવા લાગ્યો. આથી દેવતાપ્રીતિ યાગનું ફલ છે એ વાત સાચી થઈ. શ્રીઆચાર્યચરણ કહે છે કે મર્યાદા મૂકવી તે ક્યાં મૂળ કે સમર્થનું અવલંબન કરીને મૂકવી; નહિ તે મર્યાદામાં રહેવું. ત્યારે ભગવાનને રક્ષા દરવાની ઇચ્છા થઈ. તે સાત વર્ષના હતા. તેણે સાત દિવસ સુધી ગોવર્ધનને એક હાથમાં ધારણ કર્યો. “હે અનંધ !” એવું સંબોધન મારા કહેવામાં તમને વિશ્વાસ છે એમ સૂચવવા માટે છે. ‘ધર્ત્તા’ એટલે ધારણ કરશે. ઉચ્છિલીન્દ્ર (ચોમાસામાં ખરાબ પદાર્થમાંથી છત્રી જેવા ટોપા થાય છે, તે ઘણા હલકા હોય છે) તેનું દષ્ટાંત. હલકા હોય માટે પર્વત પણ ભગવાનને તેવો હલકો લાગ્યો. અલૌકિક વર્ષાથી અહીં અલૌકિક ઉચ્છિલીન્દ્ર પેદા થયા છે, તેથી ઇન્દ્રને ભગવાને બોધ કર્યો. “સાત દિવસ” એમ કહે છે તે એકે સપ્તતન્તુ યજ્ઞનો બાધ કર્યો તે દુઃખ આપે છે. જ્યાં ધર્મને બોધ હોય ત્યાં સાત દિવસ કહેવાય છે. જો દુઃખ મટાડવું હોય તો સાત દિવસ નિરંતર દુઃખ થાય. આમ સારું થાય. ન મટવાનું હોય તો સાતમે દિવસે તેનું ફલ મળે. ભગવાન ગિરિરાજ ઉઠાવ્યો ત્યારે સાત વર્ષના હતા. પ્રકારે વહેંચાયેલા કાળને પહોંચી વળ્યા. તેથી જ યજ્ઞભંગ કર્યો તેનું ફલ અન્યથા કર્યું. સાંગવેદથી મર્યાદા ઉત્પન્ન થાય છે. છ અંગ અને એક આત્મા એ સાત અંગ છે. આ સંવત્સર વ્રજપતિ સાંગ વેદના ચાલક છે. તેનો અતિક્રમ કરીને પછી તેના યજ્ઞનો અતિક્રમ કર્યો. કાળ કાંઈ ભગવાનને માપી શકતો નથી. સાત ધર્મનાં વેળન એ જ સાત ધર્મો છે. આ ભંગાત્મક ધર્મ સમાપ્ત થયો. એક હાથમાં લીધો એટલે એક ક્રિયાશક્તિ તો રાખી લીધી છે. તૈર્યં સાધ્યતાં મઃ એવું વાક્ય ત્યાં કહ્યું છે. જો એમ ન હોય તો એમ જ ગોવર્ધનને ઠેકાણે મૂકી દે. ખરી રીતે તો યાગ કાંઈ ન કરી શકે, પણ ભગવાન જ તે કરનાર હોવાથી ઇચ્છાથી ગોવર્ધન અધર રહ્યો. હાથનો તો દેખાવ છે કે હાથ વિના અધર ન રહે એમ શાસ્ત્ર કહે છે. તે શાસ્ત્ર સાચાં કરવાં માટે હાથ ગ્રહણ કર્યો છે તોપણ બધા ભકતો માંડે ભરાઈ

રહ્યાં, ભૂખ્યા રહ્યાં, તે ન રહેવા માટે લીલા કરી તે વેણુવાદન લીલા કરી; વેણુ સાત છિદ્રવાળી છે તેમાં અમૃત પૂરી ભક્તોના કર્ણ દ્વારા તેમાં ઉતાર્યું; તેથી તેના પ્રાણ બચ્યા. અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયસ ફલ પણ તેને પ્રાપ્ત થયાં, તેથી નિરોધનું કે ઉપવાસનું દુઃખ તેને ન થયું. (૩૨)

એમ ભંગનું નિરૂપણ કરીને હવે સંસૂચન કહે છે:

ક્રીડન્ વને નિશિ નિશાકરરશ્મિગૌર્યા

રાસોત્સુકઃ કલપદાયતમૂર્ચ્છિતેન ।

ઉદ્દીપિતસ્મરરુજાં વ્રજમૃદ્ધધૂનાં

હર્તુર્હરિષ્યતિ શિરો ધનદાનુજસ્ય ॥ ૩૩ ॥

શબ્દાર્થ:—ચંદ્રનાં કિરણોથી અજવાળી રાતમાં વનમાં રાસનો ઉત્સવ કરવા માટે ક્રીડા કરતા, અને અવ્યક્ત મધુરપદવાળા વેણુના તાનથી વ્રજસીમન્તિનીના મનમાં કામના રોગને પ્રેલાવતા ભગવાન ગોપીજનોને હરણુ કરનાર કુબેરના નોકર સંખ્યુડના મસ્તકને ઉડાવી દેશે.

ભાવાર્થ:—આ સંસૂચન છે. એ સ્વરૂપમાં ફલનું સૂચન કરે છે. ગોપીઓ આમાં દષ્ટાંતરૂપ છે તેણે ભગવાનને મેળવ્યા છે. ગોપીસંબંધવાળું ભગવત્ચરિત્ર ફલસૂચક છે. વૃન્દાવનમાં રાતના સમયે જ્યારે લૌકિક વૈદિક બધાં કામ સમાપ્ત થાય ત્યારે ભગવાન રમે છે. તેને નિવૃત્ત કરનારી ભક્તિ છે; તેથી 'નિશાકર' શબ્દ કહ્યો છે. તેનાં કિરણો ભક્તિના પ્રકારો છે. આ ચન્દ્ર મનોરૂપ છે. તે મનની ઈચ્છારૂપ કિરણોએ ભક્તિના પ્રકારો ને કિરણોથી રાત્રિઓ ઉજાવવા થઈ ગઈ છે. રંગ લાગ્યો છે તેથી સર્વનિવૃત્તિ થઈ ગઈ છે. આવી નિવૃત્તિ હોય તે સમય ભગવાનની ક્રીડાનો હેતુ કહેવાય; તેથી જ ભગવાનને રાસ કરવાની ઉત્કંઠા થઈ. રાસ એટલે રસપૂર્ણ પદાર્થ અન્યસંબંધ રહિત. એનો વિચાર કરીએ તો ઘણી ભગવત્પ્રિયાઓએ કરેલ નૃત્યવિશેષ રાસ કહેવાય; અથવા તેનો ભાગ રાસ કહેવાય. તેમાં કેવળ શૃંગારરસનો અભિનિવેશ જોઈએ, જેમ ભક્તના ગુણો અને સૌન્દર્યમાં જ મનનો આગ્રહ જોઈએ; ત્યારે ભગવાને અંદર રસથી પૂર્ણ થઈ તે ભક્તોને રસ પ્રકટ કરવા માટે અવ્યક્તમધુર-પદવાળી મૂર્છના (તાન) કરી. તે મૂર્છના બીજાઓના હૃદયમાં રસ રહેવાને માટે વિવર (છિદ્ર) કરે છે. તે છિદ્રમાં ભગવાનનો સંબંધ ન હોવાથી રસ ન ભરાયો ત્યારે ભગવાનના સ્મરણથી માંહે સ્મર પેઠા તેને વિષય ન મળ્યો તે રોગરૂપ થયો. બધા રસ પૂરનારાઓને^૧ પોતાનો વિષય ન મળતાં ખાવાની

૧ રસપૂરક પદાર્થ નિત્ય સેવવા યોગ્ય છે. ખાવાની ઈચ્છા થતાં ખોરાક ન મળે તો તેને રોગ થાય છે, તેમ તે ગોપીઓને ભગવાનની ઈચ્છા થઈ પણ ભગવાન ન મળ્યા ત્યારે તેને તે ઈચ્છા રોગરૂપ થઈ, ધણું કરીને ભ્રમરગીતમાં જે ધારયન્ત્યતિક્ષ્ણેણ પ્રાયઃ પ્રાણાન્ કથંચન એ કહ્યું છે તે આ ગોપીઓ છે.

ધૃષ્ટામાં ખાવાનું ન મળવાથી તે રોગરૂપ થાય છે તેમ તે પણ રોગરૂપ થાય છે. જે રસ પૂરણ થયા કરે તેા દેહનો નાશ કે મૃત્યુ ન થાય. તેથી આ ગોપીઓનો મુખ્ય અધિકાર નથી એ વાત કહી. ભગવાન જેના વિષય છે એવા કામમાં ભગવદ્ધર્મનો પ્રવેશ થતો નથી, તેથી એવી ગોપીઓને ભગવત્સંબંધમાં પ્રતિબંધ કરનાર કામનો અધિદેવરૂપ ધનદ (કુબેર) રૂપ અર્ધાધિષ્ટાત્રી દેવતાનો ભાઈ તે કુબેરથી નાનો હોવાથી તે પણ અર્ધાધિષ્ટાત્રીરૂપ થયો; તે એ ગોપીઓના કામમાં પ્રતિબંધક થયો; છતાં ભગવાન પોતાની ધૃષ્ટાથી રાસમાં પ્રવૃત્ત થયા. વ્રજવધૂના હરનાર શંખચૂડનું મસ્તક ભગવાને ઉઠાવી દીધું. ત્રણ ગુણવાળાને કામ હોય તે એવા રોગ જેવો થાય; ત્યારે જ તેને પ્રતિબંધ નડે; પરન્તુ ગુણત્રયથી પર ભગવાનમાં આસક્ત હોય તેને નહિ. તેથી તેનું મસ્તક ભગવાને કાપી નાખ્યું. કલા એટલે અવ્યકતમધુર પરમાનન્દને અલિવ્યકત ન કરતાં તેની પ્રતિપાદિકા. તે કલા તે શબ્દપ્રહરૂપ સ્વરો છે. તેનું સ્થાન એટલે ગીત વગેરે; અથવા તેવાં તેનાં પદો. તેમાં વાક્યાર્થનું પ્રાધાન્ય નથી હોતું પણ પદનું જ પ્રાધાન્ય હોય છે. તે પદોની મૂર્છના લંબાવે છે એટલે તેનાં લાંબાં તાન મારે છે. સ્વરની મૂર્છનાઓ સંગીતમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેનું વિસ્તૃતપણું એ સર્વના ચિત્તમાં પ્રવેશની યોગ્યતા. મૂર્છિત શબ્દ છ તેથી રસાન્તર અથવા અવિવેકાદિ નહિ થાય એમ સૂચવ્યું છે. તેથી સ્ત્રીભાવનો તેણે અતિક્રમ કર્યો છે, તેથી તેને પ્રતિબંધનિવૃત્તિ ન થઈ; તેથી જ શંખચૂડ ઉઠાવી ચાલતો થયો. એમ મુખ્ય અધિકારના અભાવમાં પણ ભગવાન સ્વરૂપાત્મક ફલ આપે છે, તેથી ગોપીઓ સંબંધી ચરિત્રો સંસૂચક થાય છે. (૩૩)

એમ સંસૂચન કહીને હવે ભૂરિભાવને કહે છે, અથવા ભૂરિ અનુગ્રહને કહે છે:

ये च प्रलम्बस्वरदुर्दुरकेश्यरिष्ट-

मल्लेभकंसयवनाः कुजपौण्ड्रकाद्याः ।

अन्ये च शाल्वकापिबल्वलदन्तवक्र-

ससोक्षशम्बरविदूरथरुक्मिमुख्याः ॥ ૩૪ ॥

શબ્દાર્થ:—પ્રલંબ, ખર, દર્દુર, કેશી, અરિષ્ટ, મલ્લ, કુવલયાપીડ, કંસ, યવન, લૌભ, પૌણ્ડ્રક અને બીજા શાલ્વ, દ્વિવિદ, બલ્વલ, દંતવક્ર, સાત આખલા, શંખર, વિદૂરથ, રુક્મી જેમાં મુખ્ય છે, તેને ભગવાન મારીને ફળ આપે છે, (એમ પછીના શ્લોકથી આનો સંબંધ લેવાનો છે.)

ભાવાર્થ:—આ સર્વ દૈત્યો અને દૈત્યાંશ રાજાઓને ભગવાને માર્યા ત્યારે તે ભગવાનના ધામમાં ગયા. જે પ્રલંબાદિને બળભદ્રે માર્યા તેમાં પણ

લગવાનું મુખ જોતાં પ્રાણ છોડનારા તે છે. ધર્મયુદ્ધમાં અર્જુનના બાણથી મરાયા તે પણ વૈકુંઠ પહોંચ્યા. બીજા પ્રલંબાદિ તે દેખાયા નહિ એટલે અવ્યક્ત પ્રકૃતિમાં લીન થયા, અથવા પ્રથમ શ્લોકમાં કહેલા ભૂરિપણું પ્રકૃતિમાં પહોંચ્યા. તે વ્યાપક હોવાથી તેનું ભૂરિપણું જાણવાનું છે. બીજા શ્લોકમાં કહેલા લગવાનને પ્રાપ્ત થયા. અથવા આ બંને આવેશવાળા પ્રકૃતિને પામ્યા. અભિમાનીઓ તો તેમના ઘરમાં પહોંચ્યા. ખર એટલે ધેનુક. દર્દુર કોઈ બીજો છે. જેવો બક તેવો તે છે. અથવા તો જળમાં રહેનાર બકને જ દર્દુર કહ્યો. વકદર્દુર એવો પાઠ હોય તો દર્દુરથી અઘાસુર લેવો, એમ કેટલાક કહે છે. અરિષ્ટ વૃષભાસુર, ચાણુર વગેરે મલ્લો, કુવલયાપીડ હાથી, યવન કાળ-યવન, અથવા લગવાને મુચુકુંદ પાસેથી આવી જેને મથુરામાં માર્યા તે યવનો સમજવા. કુજ નરકાસુર, પાંડુક મિથ્યા વાસુદેવ, 'આદિ' શબ્દથી કાશીરાજ વગેરે લેવા. એ સ્વભાવથી જ મરેલા હતા. તેમાં કોઈ દેવાંતરના વરથી પુષ્ટ થયેલો ન હતો. તેથી વરપુષ્ટથી તે જુદા પડે છે. હવે વરપુષ્ટોને ગણાવે છે: શાલ્વ, કૃષિ દ્વિવિદ, તે રઘુનાથજીનો ભક્ત હતો, તેના ભક્તોનો સંગી હતો, પણ દુઃસંગથી બગડેલો તેથી માર્યો. શંખર તો સો માયાનો જાણનાર હતો. અથવા અહીં બલ્લ લેવો. તે પણ યજ્ઞમાં વિધ્વકર્તા હોવાથી ઋષિઓથી ડરતો ન હતો તેથી વધપ્રાપ્ત હતો. આખલાઓમાં દૈત્યો પેઠેલા તે સાત આખલા હતા તે લગવત્સ્પર્શ માત્રથી મર્યા, તેથી તેને માટે લગવાને સાત રૂપો કર્યા. તે એક વૃષ્ટે જ મારવાના હતા ત્રિપુરની પેઠે. એમ ન કરે તો તે છૂટા મરે તેવા ન હતા. અથવા લગવાનનાં દર્શન કરી દૈત્યો મર્યા. આખલા પાછળથી મર્યા. અથવા સાત આખલા જુદા હતા. વિદ્યુરથ દંતવક્રનો ભાઈ. રુદ્રમી લગવાનનો સાજો. તે જેમાં મુખ્ય છે એવા બિંદ અનુબિંદ વગેરે. એ એકેકને લગવાને, તેમના ભાઈ અથવા પુત્રોએ યુદ્ધમાં મારેલા છે. (૩૪)

લગવાન જેમાં સારથિ થયા હતા તે યુદ્ધમાં બીજા નિમિત્તથી મર્યા તેને કહે છે:

ये वा मृधे समितिशालिन आत्तचापाः

काम्बोजमत्स्यकुरुकैकयसृञ्जयार्णाः ।

यास्यन्त्यदर्शनमलं बलपार्थभीम-

व्याजाह्वयेन हरिणा निलयं तदीयम् ॥ ૩૬ ॥

શબ્દાર્થ:—લડાઈમાં હથિયાર હાથમાં લઇને યુદ્ધથી શોભનારા છે, બીજા કંબોજ મત્સ્ય કુરુ સૃજય અર્જુનદેશના રાજાઓ, બલ, અર્જુન, ભીમ, એવા નામના મિષ વડે લગવાન જ તેને મારીને તેને પોતાના ધામમાં લઈ જશે.

ભાવાર્થ:—આ શ્લોકમાં ગણાવેલા બધા લગવાન સાથે યુદ્ધ કરનાર છે. તેને લગવાનમાં દ્વેષ છે, તેથી તેની મુક્તિ યોગ્ય છે. બીજાઓ તો નિમિત્ત તરીકે માયા છે, તેથી જે વા એમ કહ્યું છે. તે બધા યુદ્ધમાં પરાક્રમ બતાવનાર છે. સમિતિ એમ સપ્તમીનો અલુક છે. તે સંગ્રામમાં હાથમાં ધનુષ લઈને ઊભા રહે છે, તેથી તેની ધર્મનિષ્ઠતા કહી છે. કાંબોજથી અણોન્ત સુધીના તે તે દેશના ક્ષત્રિયો સમજવા. અર્ણુ શબ્દથી દશર્ણુ લો તોપણ આલે. સંજય એટલે પાંચાળદેશના રાજાઓ. સૃજ્યાઘાઃ એવો પાઠ હોય તો ધૃષ્ટદ્યુમ્ન વગેરે લેવા. એકે એક બંને પક્ષમાં મરાયા. એમ ન હોય તો પાંડવોના પક્ષમાં મર્યા તેની મુક્તિ થવી ન જોઈએ. પહેલાં તો તેનું અદર્શન થયું. પછી લગવાન અહીં રહ્યા ત્યાંસુધી ગુપ્ત રહ્યા. પછી લગવાનની સાથે તેઓ ગયા. આમાં પ્રલંબને બળલદ્રે માર્યો, ખરને પણ તેણે માર્યો છે. મલ્લ અને યવનને બળલદ્ર અને કૃષ્ણે માર્યા. શંખરને પ્રદ્યુમ્ને માર્યો. રુક્મીને બળલદ્રે માર્યો. કાંબોજ વગેરેને ભીમ વગેરેએ માર્યા. અહીં બધે બલ પાર્થ ભીમ જણાવ્યા છે, તેથી બલલદ્ર પાર્થ ભીમ પણ લગવાનનાં જ નામ સમજો; પરંતુ નામનો મિષ્ટ કર્યો છે, તેથી બળ ભીમ પાર્થએ વ્યાજ નામ છે જેનાં એવો સમાસ કરવો. આને માર્યા એ લગવચ્ચરિત્ર છે, કેમકે લગવાન આત્મા છે. આથી જ તેને દ્વેષ જવાનું હનન વગેરે ન કહીને જ કહ્યું. જાતઃ કંસવધાર્થાય ત્યાં વધ શબ્દ છે, તેનું શું ? તે તો દેખાય છે, તેવું તેથી કહ્યું છે, અથવા બીજા કલ્પની તે વાત છે. (૩૫)

એમ ભૂર્યનુગ્રહનું નિરૂપણ કરીને ચિન્તામયનું નિરૂપણ કરે છે:

કાલેન મીલિતદશામવમૃશ્ય નૃણાં

સ્તોકાયુષાં સ્વનિગમો વત દૂરપારઃ ।

આવિહિતસ્ત્વનુયુગં સ હિ સત્યવત્યાં

વેદદ્રુમં વિટપશો વિભજ્ઞ્યતિ સ્મ ॥ ૩૬ ॥

શબ્દાર્થ:—કાલે કરીને જ્ઞાન નષ્ટ થતાં લોકો અલ્પ આયુષવાળા થશે; તે પોતાનો વેદ ભણી ન શકે એ વિચારથી દરેક યુગમાં સત્યવતીથી પ્રકટ થઈ વેદરૂપી વૃક્ષોની શાખાઓનો વિભાગ વ્યાસરૂપે કરશે.

ભાવાર્થ:—લગવાનની ચિન્તા એ જ વ્યાસરૂપા છે. વ્યાસ ચિન્તા કરીને બધા વેદના અર્થનો નિશ્ચય કરીને લગવત્સ્વરૂપનો શ્લોકમાં ઉપદેશ કરે છે. કાલે એટલે દ્વાપરયુગ એટલે ત્યારે લોકનું જ્ઞાન ઠંડાઈ ગયું, એવા લોકો પોતાની વેદનો પૂરો અભ્યાસ ન કરી શકે, એટલે તેનું તાત્પર્ય એ ન સમજી શકે, એ ભણી વ્યાસજી પ્રકટયા. અનુયુગનો સંબંધ 'શાખામાં ભાગ પાડશે,' સાથે

છે. દરેક દ્વાપરના અંતમાં વેદનો વિભાગ વ્યાસજી કરે છે. તેથી પુરાણો પણ એક ચતુર્થુગની વ્યવસ્થાને કહેનારાં છે, એ સૂચન કર્યું. શાખા પ્રમાણે વહેંચ્યાં એટલે તેમાં કાંઈ બનાવટ ધરની કરી નથી. શાખાનું સ્વરૂપ નિબંધમાં કહ્યું છે. 'એક ભગવાનના સ્વરૂપને કહેનાર વેદના સમુદાય તે શાખા' એવું લક્ષણ છે. વેદનું વૃક્ષપણું પણ પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે. સ્મ પ્રસિદ્ધિને કહેનાર છે; એટલે આ આખતમાં વધારે કહેવાની કાંઈ જરૂર નથી, એવો ભાવ છે. (૩૬)

હવે બુદ્ધનું નિરૂપણ કરે છે:

देवद्विषां निगमवर्त्मनि धिष्ठितानां

पूर्भिर्मयेन विहिताभिरदृश्यमूर्भिः ।

लोकान् घृतां मतिविमोहमतिप्रलोभं

वेषं विधायं बहु भाष्यत औपधर्म्यम् ॥૩૭॥

શબ્દાર્થ:—દેવોના શત્રુઓ વૈદિકમાર્ગમાં નિષ્ઠા રાખી જેનો વેગ જણાતો નથી એવી મયદાનવ પાસે નગરીઓ કરાવી લોકોને મારવા લાગ્યા તેઓની મતિમાં મોહ કરાવે તેવો અને અતિ લોભ ઉત્પન્ન કરાવે તેવો પાખંડ વેષ કરી પાખંડ ધર્મોના ઉપદેશ કર્યો.

ભાવાર્થ:—આ બુદ્ધ કહ્યા. તેથી બ્રહ્મા નારદને કહે છે તે વખતે બુદ્ધાવતાર થયો છે. તેનું સ્વરૂપ અત્યારે જે છે તેજ સમજવું. તેથી આ બ્રહ્મા કથા કલિમાં જ કહી રહ્યા છે.

वेदमार्गविरोधेन येषां करणमण्वपि ।

ते हि पाषण्डिनो ज्ञेयाः वेदार्थस्य विनिन्दकाः ॥

“વેદમાર્ગથી અણુ માત્ર પણ વિરોધવાળી જેની કૃતિ હોય તેને પાખંડી જાણો; તે જ વેદના નિંદક છે એમ સમજો.” દેવાના દ્રેષી દૈત્યો, તે જ દેવનો દ્રેષ કરે, એ કહેવાથી દેવની પ્રાર્થનાથી બુદ્ધનો અવતાર થયો એ કહેવામાં આવ્યું. તે દૈત્યો વેદમાર્ગમાં વ્યવસ્થિત રહ્યા હતા. જે કે દૈત્યોને મોહ કરાવવા વેદે ઘણા પ્રકારો કહ્યા છે, પરંતુ સામાન્ય રીતે વેદથી વિરુદ્ધ કરવા માટે બુદ્ધાવતાર છે. તે માર્ગમાં દેહ રહેલા હતા. અમે જ વેદ જાણનાર છીએ એમ લોકને મોહ કરવા માટે પોતાને વૈદિક બતાવતા; તે માર્ગમાં આવે તેને મોહ કરાવતા હતા. ત્રણ ત્રણ પુર બનાવ્યાં છતાં જેની માયા કોઈ જાણી ન શકે તે મય. મૂર્ માયાનું નામ છે. તેને સ્ત્રિયાં ક્વિતન્ એ સૂત્રથી તિ સ્ત્રી પ્રત્યય લાગે તો મૂર્તિ થાય. જ્યાં માયા અદૃશ્ય રહે તે તે અદૃશ્યમૂર્ કહેવાય, તેના વડે, એમ ત્રીજી વિભક્તિમાં અદૃશ્યમૂર્ભિઃ એ ત્રિપુરનું વિશેષણ બને છે. તે

રાણેા પણ
વહેંચ્યાં
ધમાં કહ્યું
લક્ષણ
હિનાર છે;
છે. (૩૬)

૩૭]

જણાતો
મતિમાં
ધર્મનો

વખતે
પ્રહ્લા

પાખંડી
દેવનો
કેવામાં
મોહ
કરવા
છીએ
તેને
મ શકે
પ્રત્યય
તેના
છે. તે

માયાઓ મય નામના દાનવની કરેલી અથવા પ્રવર્તાવેલી છે, તેથી તે દૈત્યો લૌકિક વૈદિક બંને માર્ગોનો નાશ કરે છે. તે પાખણડનો સર્વથા નાશ કરવા માટે બુદ્ધનો અવતાર થયો. કેવલ લોકને મારવારૂપ દેવદ્રોહનું તેમનું આચરણ નથી. યજ્ઞાદિ ન કરવાનો ઉપદેશ આપી પોતે જ દેવ બનવાનો તે ઉપદેશ કરે છે, તેથી તે ભગવાનની સૃષ્ટિને રૂપાન્તરમાં ફેરવી નાખે છે. તેનો સ્વરૂપથી નાશ કરે તો પાછી એની સૃષ્ટિ થાય, તેથી નહિ મારતાં તેની બુદ્ધિને બદલાવી દે છે; એટલે મોહ ઉત્પન્ન કર્યો, બુદ્ધિમાં લોભ પેદા કર્યો, થોડું સાધન કરતાં અત્યંત ફલ બતાવનારાં શાસ્ત્રો બનાવ્યાં, બુદ્ધનો વેષ કર્યો, હું સર્વજ્ઞ છું એમ લોકોને બતાવીને તેને હૃદયની વાતો કહી તેના મનમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરીને મતિનો મોહ કર્યો; મતિમોહ સાથે મતિમાં લોભ પણ પેદા કર્યો; તેમ કરવાથી જે બુદ્ધિ છે તેને બદલવી અને જે નથી તે બુદ્ધિમાં લાવવું એ કામ તેણે કર્યું. ઉપધર્મનો ભાવ તે ઔપધર્મ્ય, એટલે પાખણડ. ઉપધર્મસ્તુ પાષણ્ડઃ એ સમ્પત્તમ કકન્ધમાં કહ્યું છે. (૩૭)

यर्ह्यालयेष्वपि सतां न हरेः कथाः स्युः

पाषण्डिनो द्विजजना वृषला नृदेवाः ।

स्वाहा स्वधा वषडिति स्म गिरो न यत्र

शास्ता भविष्यति कलेर्भगवान् युगान्ते ॥ ૩૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—સત્પુરુષોનાં ઘરમાં જ્યારે ભગવાનની કથાઓ બંધ થશે, ત્રૈવર્ણિકો પાખણડી થશે, રાજાઓ શૂદ્રો થશે, સ્વાહા સ્વધા અને વષટ્ શબ્દો સંભળાશે જ નહિ, ત્યારે કલિના અન્તમાં ભગવાન બધાને સીધા કરવા માટે પ્રકટ થશે.

ભાવાર્થઃ—બીજા યુગોમાં ભગવાનની કથાઓ સર્વત્ર ઘરની બહાર થતી; દ્વાપર આવ્યો ત્યારે સત્પુરુષોના ઘરમાં થવા લાગી. કલિ વધશે ત્યારે સત્પુરુષોના ઘરમાં પણ કથા નહિ થાય. ત્યારે લોકને શિક્ષણ આપનાર કલિયુગ થશે. કલિયુગના આરંભમાં જ પરીક્ષિત રાજામાં ભગવાન આવિષ્ટ થયાં, તેથી તેણે કલિનો નિગ્રહ કર્યો, પરંતુ જેવો ભેદએ તેવો કલિ પકડાયો નહિ, કેમકે તે વખતે ભગવત્કથાનો પ્રચાર હતો; તેથી કલિમળના સમુદાયને પહોંચી વળનાર અથવા દૂર કરનાર તે વખતે બહુ હતા. કલિયુગે કેવળ ધર્મનો અભાવ કર્યો એટલું જ નથી પણ કલિના પ્રભાવથી વૈદિક ધર્મ પણ લોકમાંથી ગયો. ધર્મને ઉત્પન્ન કરનાર પ્રાહ્મણો છે, તેનું પાલન કરી ચલાવનાર ક્ષત્રિયો છે. તે બંને તો કલિમાં નષ્ટ થઈ ગયા. ત્રિવર્ણદ્વિજો પાખંડી થયા. તે પાખંડ ધર્મો કરે છે અને બોધ કરે છે. રાજાઓ શૂદ્ર થઈ ગયા, તેઓ પણ ધર્મનાશક થયા, તે વૃષલો કહેવાયા. વૃષલ એટલે મ્લેચ્છ એવો પણ અર્થ થાય છે. ધર્મને તેઓ

નાશ કરવા માટે શ્રદ્ધ કરે છે, અથવા વેદનો નાશ કરવા માટે વૈદિક કર્મો કરે છે. તે માનુષ દેવો છે, એથી પાલન યોગ્ય અને પાળનાર બંને દોષવાળા છે. હવે તો ધર્મનો દેખાવ હતો તે પણ ગયો છે; સર્વત્ર વિધિનાં છલ થાય છે; અનુકરણના રૂપમાં વિધિઓ થાય છે તે ધર્માભાસો થાય છે. તેમાં દેવો પ્રત્યક્ષ થતા નથી તેથી યાગ ન કહેવાય. પણ સ્વાહા વગેરે શબ્દો સંભળાય છે તે પણ જ્યારે સંભળાતા બંધ થશે ત્યારે ભગવાન અવતરશે. એ વાત કહે છે: સ્વાહા એટલે દેવને આપવા માટે હોમવું; સ્વધ્વા એટલે પિતૃઓને આપવાનું અને વષટ્ એ યાગો છે. તે રાજસ તામસ અને સાત્ત્વિક છે. સ્મ કહ્યો તેથી એ પ્રસિદ્ધ છે એમ બતાવ્યું. તે માત્ર વાણીથી બોલાય છે માટે ગિર: કહ્યું છે. તેનો અર્થ તે કર્મ કરનાર લોકો જાણતા નથી. ઘરમાં અથવા દેશમાં આ શબ્દો સંભળાતા બંધ થશે ત્યારે કલિનો અવતાર થશે. ધર્માભાવ, ભક્તિનો અભાવ, આભાસધર્માભાવ અને વેદનો અભાવ થશે; તે પાછો સત્યયુગ થશે ત્યારે તેમની પ્રવૃત્તિ થશે; તેથી “યુગાન્ત”માં કહ્યું; એટલે આર યુગ પૂરા થયા પછી તે સત્યયુગમાં બધા ભગવાનના ધર્મો પ્રકટ થશે. (૩૮)

એમ સર્વ અન્તર્યામીને સર્વધર્મસહિત ઉત્પત્તિથી વિચારીને યાવન્મનો ધારણયાવતિષ્ઠતે એ અંશનો વિચાર કરતાં ભગવાનનું માહાત્મ્ય કહે છે:

સર્ગે તપોઽહમૃષયો નવ યે પ્રજેશા:

સ્થાનેઽથ ધર્મમશ્વમન્વમરાવનીશા: ।

અન્તે ત્વધર્મહરમન્યુવશાસુરાઘા

માયાવિભૂતય ઇમા: પુરુશક્તિભાજ: ॥ ૩૯ ॥

શબ્દાર્થ:—અનેક શક્તિને ધારણ કરનાર ભગવાન જ્યારે સૃષ્ટિ કરે છે ત્યારે તપને અને મરીચ્યાદિ પ્રજાપતિઓને ઉત્પન્ન કરે છે; ત્યારે ધર્મને યજ્ઞને મન્વન્તરને દેવોને અને રાજાઓને ઉત્પન્ન કરે છે. જ્યારે જગતના સંહારનો વિચાર કરે છે ત્યારે મન્યુવશ દેવોના પ્રતિપક્ષી અસુરોને ઉત્પન્ન કરે છે. તે બધો તેમની માયાનો વૈભવ કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—એવી ભગવન્મૂર્તિના ધ્યાનથી મન સ્થિર રહે તેનું કારણ ભગવાનનું માહાત્મ્ય છે. મોટાઓ ઘણી વાર કયાંય રહેતા નથી. સ્થિર મનથી મોટાઓનું ચિંતન થાય. સારી રીતે સ્કૃતિ ન થાય તો અપરાધ પડે. મોટાઓને ધારણ કરવામાં ગભરાટ થાય. તેથી ત્રણ રીતે તેનું નિરૂપણ કરે છે. તેમાં પ્રથમ મોટાઓ સદા એક જગ્યાએ રહેતા નથી તેનું શું કારણ છે? તે સર્વ વખતે એક રૂપમાં રહેતા નથી. પોતાના ગુણો વડે કાળના લેહથી પોતે નાના પ્રકારના રૂપવાળા થાય છે; તેથી જ તે સર્વદા એકરૂપ રહેતા નથી.

તે જ્યારે સૃષ્ટિ કરે છે ત્યારે ભગવાન આટલાં રૂપો કરે છે. તપ, હું પ્રહ્લા, મરીચિ પ્રભૃતિ ઋષિઓ, પ્રભને પેદા કરવામાં જે સમર્થ હોય છે. ત્રણ ગુણોની સૃષ્ટિ તેથી ત્રણ ગણાવ્યા. ઋષિથી વેદો પણ લઈ શકાય. તે ગણીએ તો ચતુર્મૂર્તિ સૃષ્ટિ કરે છે. તેમાં તપ વાસુદેવ છે. यस્ય જ્ઞાનમયં તપઃ (જેનું જ્ઞાનમય તપ છે). પ્રભના ઈશો સંકર્ષણરૂપ છે. ઐશ્વર્યની પ્રતિષ્ઠા ત્યાં છે. સૃષ્ટિ કરતાં પણ સ્થિતિમાં ઘણું કાર્ય છે. તેમાં પાંચ રૂપો કહે છે. સ્થાન એટલે મર્યાદાના પાલનમાં. તે બુદ્ધ હોવાથી ત્યાં અથ શબ્દ કહ્યો છે. તેમાં પ્રથમ ધર્મ એટલે અનિરુદ્ધ; મળ-યજ્ઞ; ધર્મ અહીં આચારરૂપ લેવાનો છે. પ્રમાણ શબ્દ સાંભળ્યા પછીની પ્રવૃત્તિ તે ધર્મ. યજ્ઞ તો પ્રયત્નથી વ્યજિત થાય છે. તે ભગવદ્રૂપ અને અનન્ત રૂપવાળો છે. ઉત્પત્તિમાં જે વેદ ગ્રહણ કર્યો છે તેનો આ પાલનમાં સાંગ અર્થ લીધેલો છે. મનુ ધર્મને લોકમાં પ્રવર્તાવે છે, કેસકે તે અન્તઃસહધર્મ કહેવાય છે. દેવો સ્વર્ગની રક્ષા કરે છે. રાજાઓ પૃથ્વીની રક્ષા કરે છે. સંહારમાં તો તેના કરતાં પણ વધારેની જરૂર પડે છે તે અનાદરથી કહે છે: સંહાર માટે અધર્મ. શિવ યજ્ઞના નાશક છે. મન્યુવશો સર્પો વગેરે મનુના પ્રતિપક્ષીઓ છે. અસદ્રૂપ અસુરો દેવના શત્રુઓ છે. “આદિ” શબ્દથી ભૂમિ ઉપર નાશ કરનારાં પ્રાણીઓ ચોર વાધ વગેરે લેવાં. તે બધા અસુરોનો પક્ષ કરનારા છે તે “આદિ” શબ્દથી લેવા. ભગવાન એમ અનેકરૂપ કેમ થાય છે? ત્યાં કહે છે કે તે માયાની વિભૂતિ છે. માયામાં અથવા માયા વડે વિભૂતિ એમ અર્થ કરવો. માયા પ્રથમ કહી છે. આ માયા જગતના કારણરૂપ છે. ભગવાન જ્યારે જગદ્રૂપે થાય છે, ત્યારે તે ભગવાનને તેમ થવામાં નિમિત્ત થાય છે, તેવી તેવી આકૃતિ માયા બનાવી દે છે. અથવા ભગવાનની સેવા કરતાં બીજી જાતનાં સાધનો બનાવી આપે છે. અથવા જેનો ભગવાન કર્તા છે તે જગતનું તે માયા કારણ બને છે, ત્યારે તેને નિમિત્ત કરીને આટલાં રૂપો ભગવાન કરે છે. જે એમ ન થાય તો તે માયાનું કરણપણું ન કહેવાય.

૧ મૂળમાં માયાવિભૂતયઃ એ શબ્દ છે. ત્યાં માયાયૈ વિભૂતિયઃ, માયાયાં વિભૂતયઃ, માયાયાં વિભૂતયઃ એવા ચાર પ્રકારે સમાસ લીધો છે; તેથી કલ્પલેદથી સૃષ્ટિના ભેદો છે તે અહીં કહેવાની ઈચ્છા હોય તેથી એ સમાસ કરીને બતાવ્યા છે. તેમાં પ્રથમ પક્ષ પ્રકૃતિ-હૈસ્યોપાદાનમ્ એ એકાદશમ સ્કંધના વાક્યથી તે માયા જગદ્રૂપે થાય છે ત્યારે માયાયૈ સમાસ કરવો. માયાનું કાર્ય સૃષ્ટિ સ્થિતિ લય ચલાવવા માટે ઉપર ગણાવી આ વિભૂતિઓ છે. બીજા પક્ષમાં તે ઉપાદાન નહિ પણ નિમિત્ત થાય ત્યારે તે ભગવદ્વિભૂતિઓ તેને સહકાર આપે. ત્રીજા પક્ષમાં તે કર્ત્રી થાય ત્યારે કરણરૂપ વિભૂતિઓ થાય. ચતુર્થ પક્ષમાં તે કરણભૂત થાય ત્યારે વિભૂતિઓ બ્યાપારરૂપ થાય છે. એમ સૃષ્ટિ અને વિભૂતિઓને ચતુર્ધા કહી આત્માનં ક્રીડન્ કરોતિ વિકરોતિ ચ એ રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો તે બધા પક્ષોનો આમાં ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે. તે બધાય પક્ષો પ્રમાણસિદ્ધ છે.

ત્યાં શંકા કરે છે કે એ બધી વિભૂતિઓ આવે તો તેનું કાર્ય ઉત્પન્ન ન થાય ! તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે માયા એવી ઘણી શક્તિઓને રાખે છે. સર્વ થવાને સમર્થ એવી તે ભગવાનની માયા છે. તેના એક કાર્યમાં પણ સર્વ સામગ્રી વિદ્યમાન છે. સર્વ કાર્ય એકકાલાવચ્છેદથી કરે છે. વિલંબમાં કારણ નથી. ભગવાનની ઇચ્છા બધાનું કારણ છે તોપણ તે ઇચ્છા દેખાતી નથી, તેનાં નિયામક આ રૂપો છે. અથવા ઇચ્છાનાં બોધક આ રૂપો છે. આ વિભૂતિઓ નિયત સામર્થ્યવાળી હોવાથી પૂર્વે કહ્યો તે દોષ સંભવતો નથી. (૩૯)

એમ ભગવાનનાં પ્રતિક્ષણ જુદાં જુદાં રૂપ થાય તેમાં એક પ્રકારની ધારણા પણ રહેતી નથી, તેથી મૂળમાં 'યાવન્મનો ધારણયાવતિષ્ઠતે' ભા. ૨-૨-૧૨ ત્યાં યાવત્ શબ્દ લખ્યો છે; એથી મોટા બહુકાલ સુધી રહેતા નથી તે કહ્યું. હવે અવ્યવસ્થિત મનથી મોટાનું ચિંતન ન કરવું એ પક્ષને વ્યક્ત કરે છે:

વિષ્ણોનુ વીર્યગણનાં કતમોર્હતીહ

યઃ પાર્થિવાન્યપિ કવિર્વિમમે રજાંસિ ।

ચસ્કમ્મ યઃ સ્વરહસાસ્વલતાત્રિષ્ટઞ્ઠં

યસ્માત્રિસામ્યસદનાદુરુકમ્પયાનમ્ ॥ ૪૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—કોઈ ડાહ્યો પુરુષ હશે તે પૃથ્વીના રેણુને ગણશે ખરો પણ વિષ્ણુનાં પરાક્રમોની ગણના કોણ કરી શકે? કોઈથી તે ગણના થાય તેવી નથી. જે વિષ્ણુ વામનાવતારમાં પગ માંડવા લાગ્યા ત્યારે લોકસહિત સત્યાદિ સ્થાનો તેના વેગથી બહુ કમ્પવા લાગ્યાં તેને પોતે થોભી રાખ્યાં.

ભાવાર્થઃ—બધાનાં મન સ્થિર નથી માટે કોઈર્હતિ એમ કહ્યું. મનનું તેમાં સામર્થ્ય નથી. તેમાં અસામર્થ્ય હોવાથી યોગ્યતા પણ નથી. જીવને તપ યોગ વગેરે કરવાથી સામર્થ્ય વધે અથવા મનને બહુ સહાય મળે તો પણ સ્વાભાવિક ધર્મ છૂટયા વગર બ્રહ્મા પણ ભગવન્માહાત્મ્ય જાણવાને સમર્થ ન થાય; તેથી કતમઃ^૧ માં તમપ્ પ્રત્યય અત્યંતાર્થમાં મૂક્યો છે. જગતના પદાર્થોમાં સામર્થ્ય છતાં ભગવાનનો એક અંશ જાણવામાં પણ સામર્થ્ય

૧ અહીં તમ શબ્દના બે અર્થ કર્યા. ક નો બ્રહ્મા અને તમપ્નો અત્યંત અર્થ એટલે અત્યંત બ્રહ્મા પણ તેના ગુણને નથી જાણતો તો ખીજા ક્યાંથી જાણે એ કૈમુતિક ન્યાયથી સિદ્ધ કર્યું. ખીજો કતમ શબ્દનો અર્થ કોણ, એવો થાય, તેથી જીવ અથવા મન લેવું. તે પણ ન જાણી શકે એમ કહ્યું તેનું કારણ કે ભગવાનમાં પરિચ્છેદ કે પરિક્રમણ ન હોવાથી તેની ગણનામાં ભગવાન આવે નહિ. મન અણુ વ્યાપક છે તેના કરતાં ભગવાન સ્થૂળ છે, એટલે સ્થૂળ અતિ સૂક્ષ્મમાં ન આવે એ કહેવાથી સૂક્ષ્મમાંથી સ્થૂળની ઉત્પત્તિ થાય છે એ સિદ્ધાંત પણ બતાવ્યો.

નથી દેખાતું. ત્યાં કહે છે કે મન જે એમ જાણ્યા કરે તો જ્ઞાન થાય. જ્ઞાનથી નિશ્ચિત પદાર્થ જાણવામાં આવે તો લગવાનને જાણવાનું પણ સામર્થ્ય તેમાં આવે. ત્યાં જુ કહે છે કે આવે એમ તમે તર્ક કરો, પણ નક્કી ન કહી શકો. તેથી જુ મૂક્યો. સામર્થ્યનું કારણ કહે છે કે પૃથ્વીનાં રજકણને કોઈ ગણી શકે ખરો. તેને વિસ્તારથી કહે છે કે કાર્યસૃષ્ટિમાં સમર્થ જીવોની ગણનામાં બ્રહ્મા મુખ્ય છે તેને તત્ત્વોની સહાયતા મળી તેથી તે તત્ત્વોએ બ્રહ્માણ્ડ કર્યું. તે રજેગુણનો અધિષ્ઠાતા કોણ ? તેણે બ્રહ્માણ્ડમાં જીવો ઉત્પન્ન કર્યાં. તેના ભોગના અદૃષ્ટથી સંસ્કારવાળા પરમાણુઓનો ઢગલો તેમાંથી જુદો પાડ્યો. બ્રહ્માણ્ડના ઉપાદાન કારણનું તેને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન હતું. લગવાનની ઇચ્છાથી તેનામાં એવું સામર્થ્ય હતું, તેથી તેણે બ્રહ્માણ્ડ ઉત્પન્ન કર્યું. તેનામાં પરમાણુ ગણવાનું સામર્થ્ય છે. તેની સાથે વિલક્ષણતાને પણ તે જાણે છે; તેથી તે ગુણોને ગણી શકે એમ કહે તો તેનું નિરાકરણ કરે છે કે કોઈ કવિ હોય તે તેમ કરે; તેથી કવિપદ મૂક્યું છે. તેના રજ તો ન ગણાય, કેમકે તે દુર્લભ છે. દરેકની ઉપર ધ્યાન ન આપી શકાય. તે અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી અશક્ય પણ ન થાય. તેવું સામર્થ્ય નથી તેનું કારણ કહે છે કે જેનો પરિષેદ હોય, જેને કોઈથી મપાતું હોય, તે વસ્તુના ગુણ ગણી શકાય, તેનું વર્ણન થઈ શકે; લગવાનનો તો એક પણ ગુણ અમાપ છે; મન પણ તેની પાસે સ્થૂળ છે, નિરવયવ છે, અસંગિ છે. તે ગુણ ત્રણ લોકથી બ્રહ્મલોક સુધીમાં છે. તે પોતાના વેગથી કોઈથી જાણાય નહિ એવી રીતે ચરણ ઉઠાવવાથી ચાલતાં મોટો કમ્પ થયો. એવું ત્રિપૃષ્ઠ બન્યું. ત્યાંથી ત્રણ ગુણો જ્યાં સમાન થયા છે એવા બ્રહ્મલોકમાં તે કમ્પ પહોંચ્યો. તે પડતાં લગવાને તેના સ્થાન ઉપર જ સ્થિત રાખ્યું, તેથી પડતા ગુણથી રક્ષણ કર્યું; તે બીજાથી ન થઈ શકે. મનમાં એ વાત આવે નહિ તેમ તેનો છેડો પણ મળે નહિ. સંખ્યાનો પરિષેદ નથી તે આગળ કહેવાશે. (૪૦)

મોટાના ગુણો મનમાં ન આવે તેથી તેની ધારણા કરવાનું કહ્યું. ધારણા તો જેમ મનમાં આવે તેવી કલ્પના કરી તે રૂપની ધારણા થાય છે. મોટાઓને ધારણાથી વિકલ્પતા થાય છે, તેથી તે તેમ કરતા નથી એમ જે કહ્યું તેને માટે લગવાનની મોટાઈનું વર્ણન કરે છે:

નાન્તં વિદામ્યહમમી મુનયોઽગ્રજાસ્તે

માયાવલસ્ય પુરુષસ્ય કુતોઽપરે યે ।

ગાયન્ ગુણાન્ દશશતાનન આદિદેવઃ

શેષોઽધુનાપિ સમવસ્યતિ નાસ્ય પારમ્ ॥ ૪૧ ॥

શબ્દાર્થ:—એવા લગવાનના અંતને હું નથી પામતો, તમારા મોટાભાઈઓ

સનકાદિ નથી પામતા તેવા માયાના બળવાળા તે પુરુષ છે. તેના બીજા તો પાર ક્યાંથી પામે? સહસ્રવદન શેષ ભગવદ્ગુણ ગાય છે તોપણ તે આજ સુધી તેના ગુણના પારને પામતા નથી તો એક જીભવાળો જીવ તો શું ગાઈ શકે?

ભાવાર્થ:—હું બ્રહ્મા, સર્વદા ભગવદ્ગુણને જણાવનાર જગતનો કરનાર છું ને આખો જન્મ સૃષ્ટિનું કાર્ય કરું છું; કેટલુંક કાર્ય પુત્રદ્વારા પણ કરું છું. પોતે પહોંચી જાય ત્યારે પોતે અથવા બીજા પાસેથી કામ લે, પણ તે કામનો અંત કોઈ જોઈ નથી શકતો. મુનિઓનું પણ તેમ જ જાણવું. યોગ પણ મારી અંદર રહેલા કલ્પનો સાધક છે. મારા પુત્રો અને તારા ભાઈઓ સનકાદિ અથવા મરીચ્યાદિ યોગથી તેટલું જ કરી શકે. તે તો મારા અંશરૂપ હોવાથી મારા કરતાં ઓછું કરી શકે. તેના ગુણો ગણાતા નથી. તેનું કારણ કહે છે કે ક્ષણ માત્ર કોટિ બ્રહ્માણ્ડને તે ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ એવી માયા જે ભગવાનના બળથી તેવી શક્તિવાળી ગણાય છે, કેમકે માયાના તે ધણી છે, ભગવાન તેનામાં સ્થાય છે તેટલા તેજને તે ઉત્પન્ન કરી શકે છે; તો તેનાથી ઓછા પરાક્રમવાળા કાલાદિ તો ક્યાંથી તેના મહિમાના પારને પામે? કાલ તો ભગવાનની ચેષ્ટારૂપ છે, આપણે તો શું કરી શકીએ? પુરુષના કરતાં અપર કાલ વગેરે, તેના કરતાં ઊંચરતા અસ્મદાદિ. આપણને તો પ્રથમથી અનન્તત્વ જ્ઞાન થવાથી આપણે તેના ગુણ ગણવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ શેષ તો વેદની અભિમાનિની દેવતા છે, હજાર મુખવાળા છે, એક પદાર્થને હજાર રીતે કહી શકે છે. તે આદિ દેવ છે. તેના કહેલા બધા દેવો છે. જેટલા ભગવાન છે તેમાંથી ણાકી રહ્યું તે બધું શેષ કહેવાય. તેણે સૃષ્ટિનો આરંભ થયો ત્યારથી ગુણ ગણવાનો આરંભ કર્યો તે આજ સુધી હજુ ગણ્યા જ કરે છે તોપણ તેના એક ગુણનો પણ તે પાર પામી શક્યા નથી કે આગળ હવે આ ગુણ કેટલા છે તેને જાણતા પણ નથી. તે તો અનન્ત છે. સૃષ્ટિની અગાઉ પણ તે છે જ. આ ભગવાનના અથવા તેના ગુણોના પારને પામતો નથી. બહુ ગુણ ગણવાનો સંકલ્પ હતો તેમાં એકનો પણ અંત તેણે ન જોયો. એમ ભગવાનનું સર્વ રીતે મોટાપણું કહીને તેની ધારણા કરવી પણ અશક્ય છે, તેથી યાવત્ કહ્યો છે. (૪૧)

ભગવાન એવા જ હોય તો તો ક્ષણમાત્ર પણ ધારણા ન થાય, એવી આશંકા કરીને હવે કહે છે:

येषां स एव भगवान् दययेदनन्तः

सर्वात्मनाश्रितपथो यदि निर्व्यलीकम् ।

ते दुस्तरामातितरन्त्यथ देवमायां

नैषां ममाहमितिधीः श्वश्रृगालभक्ष्ये ॥ ४२ ॥

શબ્દાર્થ:—જે સર્વાત્મ ભાવથી નિષ્કપટ થઇને અનન્તના ચરણનો આશ્રય કરે તેની ઉપર ભગવાન દયા વિચારે તો તે દુસ્તર એવી ભગવાનની માયાને તરીકે જાય. તર્યો ક્યારે જાણવો કે કૂતરાં શિયાળિયાંને ખાવા લાયક આ દેહમાં જેને હું અને મારું એવી બુદ્ધિ ન હોય તે માયા તર્યાનું લક્ષણ છે. તે જેનામાં જેવામાં આવે તે માયાને તરે છે.

ભાવાર્થ:—સર્વ માર્ગના પ્રવર્તક ભગવાન છે, મોક્ષને આપનાર છે, તેની ધારણા અવશ્ય પ્રવર્તાવવી જોઈએ. જે પુરુષોને ભગવાન પોતાના ગણે છે તેમાં ધારણા કરવાની યોગ્યતા છે. તે પણ સાધનબળથી કરે એમ કહેવાનું નથી, પણ તે ભગવાન દયા કરે તો તેના વડે તે ધારણા કરી શકશે. તે ભગવાન કે જે સર્વ માર્ગના પ્રવર્તક છે, તેમાં ગુરુ વગેરેની ક્રિયા પણ ભગવાન પોતાની ઈચ્છાથી જ દયા કરે છે. નિયમ વગર કરણની પ્રાપ્તિમાં તે અત્યંત દુઃખી થાય તેથી દીનતા તેમાં આવે છે. એવાને ભગવાન દયાની સાથે જોડી દે છે. તેથી દયા તેમાં કરણરૂપ થાય છે. સર્વમાં એવી દયા કેમ નથી કરતા ? ત્યાં કહે છે કે તે પોતે અનન્ત છે. જે બધાને દયા કરે તો બધાના ગુણો એછા થતાં સર્વ-મુક્તિનો પ્રસંગ આવે, તો ભગવાનનું અનન્તપણું ન રહે. એવા દયાવાળાને ધારણા શા માટે કરાવવી પોતે વગર ધારણા કર્યે તેને ફલ આપે તો ? ત્યાં કહે છે કે ભગવાન સાધનથી કાર્ય કરે છે, તેના સાધનનો ઉપદેશ કરે છે. ભગવાનની દયાને બતાવનારી ધારણા છે. ભગવાનને હૃદયમાં ધારણ કરે તેની ઉપર ભગવાન દયા કરશે. ત્યારે ભગવાનની ઈચ્છા દયાને અનુકૂલ રહેવાથી બીજાં સાધનોની સિદ્ધિ એની મેળે થઈ રહેશે. તેથી સર્વ ભાવપૂર્વક ભગવત્પ્રપત્તિ કરવી. તે કહે છે કે સર્વાત્મ પ્રકારે જેણે ચરણનો આશ્રય કર્યો છે. તેમાં ફલની ઈચ્છા કે કોઈ જાતનું કપટ ન હોવું જોઈએ. સર્વાત્મા છે તેથી ફલાર્થ ભજન પણ તેનું જ કર્તવ્ય છે. તેથી કહ્યું કે કપટ છોડીને ભજવા. નિષ્કામ ભક્તિ કરનારને શું ફલ થાય છે તે કહે છે. આશ્રય કર્યા પછી તરત પૂર્વે માયા દુસ્તર હતી તેથી અથ શબ્દ વચમાં મૂક્યો એટલે માયા તો દુસ્તર છે તો પણ ભગવાનની દયાવાળાને તરવામાં વાંધો નથી. તે પ્રકાર બતાવવા અથ શબ્દ ભિન્નપ્રકરમાર્થ છે. અથવા તે દયાવાળો દુસ્તર માયાને તરે છે. ત્યારે ભગવદ્ભક્તિ અને જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે. અથ ત્યાર પછી. દેવમાયા દેવધોતન કરનારની માયા. ક્રીડા કરવા માટે જે માયા તેને પછી તરે છે. ત્યારે ભગવાનના સાયુજ્યને પામે છે. તે માયાને તર્યો તેનું અભિજ્ઞાન શું તે કહે છે: તે તર્યો ત્યારે જાણો કે ત્યારે કૂતરાં શિયાળિયાંને ખાવા લાયક દેહમાં હું અને મારું એવો ભાવ ન હોય. આ તે તર્યાનું નિશાન છે. જેને હુંપણું કે મારાપણું એવું દૌર્જન્ય દેહમાં ન હોય. સર્વત્ર મોટા કામમાં સર્વ રીતે જ્ઞાન

થયા પછી તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ, તે અહાં વિધાન્યામ્ ત્યાં કહ્યું છે. કૂતરાં શિયાળને ખાવા લાયક દેહને કહ્યો તેથી તેનું છેવટમાં ખીબની તે વસ્તુ છે, તેનું છેલ્લું ફલ કૂતરાં ખાય તે જ છે. ખીબ તેનાં કૃત્રો અવાંતર છે, તેમ દેહનો પોતે ઉપયોગ કરે તે અવાંતર ફલરૂપ છે; તેથી પોતે ઉપયોગ કરે તે પણ અવાંતર ફલ છે. માટે ફલને માટે ઉપયોગ ન કરવો એવો હેતુ પણ સૂચવ્યો છે. શ્વશૂગાલ એથી ગ્રામ આરણ્યકો લક્ષક છે એ ઉપલક્ષણ વિધિથી કહ્યા છે; તેથી જ્યાં દેહ રહે છે ત્યાં દેહના આશ્રિત ખધા લેવાય; તેથી મત્સ્યાદિ પણ લઈ શકાય. તેવાનાં અપમૃત્યુ હોતાં નથી. ગ્રામારણ્ય લેદથી તે જ લક્ષક છે. તેના ઉપરોધથી કાગડા વગેરેનો ત્યાં પ્રવેશ થવાનો નથી. ખડુધા દેહનો વિનિયોગ સંભવે છે, તેથી અહીં ઉપલક્ષણ છે એવો નિશ્ચય છે. (૪૨)

યાવન્મનો ધારણયાવતિષ્ઠતે એ પદનું સારી રીતે નિરૂપણ કર્યું. ઇકૈક-શોડ્ઙ્ઙાનિ ધિયાનુભાવયેત્ એ વાક્યનું હવે નિરૂપણ કરે છે; વેદાહમન્ન એ ચાર શ્લોકો વડે તે કહે છે:

વેદાહમન્ન પરમસ્ય હિ યોગમયાં

યૂયં ભવશ્ચ ભગવાનથ દૈત્યવર્યઃ ।

પત્ની મનોઃ સ ચ મનુશ્ચ તદાત્મજાશ્ચ

પ્રાચીનર્વહિ ઋમુરન્ન ઉત ધ્રુવશ્ચ ॥ ૪૩ ॥

इक्ष्वाकुरैलमुचुकुन्दविदेहगाधि-

रघवम्बरीषसगरा गयनाहुषाद्याः ।

मान्धात्रलर्कशतधन्वनुरन्तिदेव--

देवव્રતો बलिरसूर्तरयो दिलीपः ॥ ૪૪ ॥

सौभर्युतङ्कशिबिदेवलपिप्पलादाः

सारस्वतोद्वિવપરાશરભૂરિષેણાઃ ।

येऽन्ये विभीषणहनूमदुपेन्द्रदत्त-

पार्थाष्टिषेणविदुरश्रुतदेववर्याः ॥ ૪૫ ॥

ते वै विदन्त्यतितरन्ति च देवमायां

स्त्रीशूद्रहूणशबरा अपि पापजीवाः ।

यद्यद्भुतक्रमपरायणशीलशिक्षा-

स्तिर्यગજના અપિ કિમુ શ્રુતધારણા યે ॥ ૪૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—તેની યોગમાયાને હું બાથું છું. હે અહ્ગ, તમે નારદ-સનકાદિ

પણ જાણે છે, ભગવાન શિવજી જાણે છે, દૈત્યત્રેષ્ઠ પ્રહ્લાદ જાણે છે, મનુની સ્ત્રી, મનુ પોતે, તેમના પુત્રો, પ્રાચીનબર્હિષ રાજા, ઋષુ, વેનનો પિતા અંગરાજ, ધ્રુવ, ઇક્ષ્વાકુ, પુરુવા, મુચુકુંદ, જનકરાજા, ગાધિરાજા, રઘુ, અંબરીષ, સગર, ગય, નહુષ વગેરે તેની યોગમાયાને જાણે છે. માન્વાતા, અલર્ક, શતધન્વા, અનુ, સન્તિદેવ, દેવવ્રત, ભીષ્મ, બલિ, અમૂર્તરય દિલીપ, સૌભરિ, ઉતકુક, શિષિ, દેવલ, પિપ્પલાદ, સારસ્વત દ્વીચિ, ઉદ્દવ, પરાશર, ભૂરિષેણ અને બીજાઓ વિભીષણ, હનુમાન, ઉપેન્દ્ર, દત્ત, પરીક્ષિત, પાર્થ અર્જુન, આર્ષિષેણ, વિદુર, શ્રુતદેવ વગેરે એ બધા દેવની માયાને જાણે છે અને તે માયાના પારને પામે છે. સ્ત્રી, શૂદ્ર, હુણ, ભીલો વગેરે પાપ જીવો પણ જાણે છે. અહ્ભુતપરાક્રમ પ્રભુનાં શીલ અને શિક્ષાને પણ જાણે છે તે સાંભળેલું યાદ રાખનારા જાણે તેમાં તે શું કહેવાનું હોઈ શકે?

ભાવાર્થ:—ત્રણ પ્રકારના ભક્તો ત્રણ શ્લોકથી ગણાવ્યા. ભક્તો તો અનેક છે પણ આટલા તો ભગવાનના અંશને ધારણ કરનારા છે. એવાઓમાં એક અંશ ધારણ કરવાની સિદ્ધિ છે. પૂર્વ અધિકાર સિદ્ધ થયા પછી ઉત્તર અધિકાર સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પ્રથમ બ્રહ્મા અને છેલ્લા શુક પક્ષી છે. તેમાં પ્રથમ શુકનો અધિકાર સિદ્ધ થાય પછી ક્રમે કરીને બ્રહ્મા સુધીના અધિકારો સિદ્ધ થાય છે એ વાત જ પગથી શરૂ કરીને કહે છે. પ્રથમ ચરણની સેવા બ્રહ્માને મળી છે. તેણે પ્રથમના ચરણને ધોયું, પૂજા કરી અને ગંગાને ઉત્પન્ન કરી છે. હાસ-શુકાદિક ભગવાનનાં ચિત્ર રૂપો છે. તેમાં પ્રથમ પરમ સાત્ત્વિકોનું નિરૂપણ કર્યું છે. તેની પછી રાજસો, છેલ્લે તામસો ગણાવ્યા છે. ભગવાનના જ્ઞાનમાં ભક્તિમાર્ગ મુખ્ય છે. તેથી ભક્તોને જ અહીં ગણાવ્યા છે. તે બધાનું ઉપર ઉપરથી સ્વરૂપ હું જાણું છું. તે પુરુષોત્તમના ભક્તો છે. જગત ઉત્પન્ન કરવાની જેને આજ્ઞા થઈ છે તે અહીં યોગમાયા લેવાની છે. તે પ્રથમ તો આજ્ઞા પ્રમાણે કરનારી છે. તેનું સ્વરૂપ જાણવાથી ભગવાન જણાય છે. તેની મારફત શ્લોકમાં ભગવાન પ્રકટ થાય છે. બ્રહ્મા જાણે છે તેમાં ગુણોથી સૃષ્ટિ થાય છે તે ગુણ સિદ્ધ થવા માટે બ્રહ્મા બધું કરે છે, તે વાત હિ શબ્દથી સૂચવી છે. માયાનું આધિદૈવિકપણું બતાવવા માટે તેને યોગમાયા કહી છે. કેટલાક માયાને આધ્યાત્મિક કહે છે. નારદને તમે કહ્યા તેથી નારદ અને સનકાદિને લેવા. ભવ મહાદેવ. તે ત્રણ સાત્ત્વિકો છે. ભવને ભગવાન કહ્યા; તેનો આચાર ભક્તિવિરુદ્ધ છે છતાં તેને અભક્ત ન કહેવાય એ બતાવવા માટે ભગવાન કહ્યા છે. જ્ઞાનનિષ્ઠ સનકાદિને એક રૂપે ગણ્યા છે. પછી અથ શબ્દ કહી દૈત્યવર્ય કહ્યા એટલે સનકાદિ દૈત્યવર્ય છે એ વિચારથી ત્યાં દૈત્યવર્ય ગણાવ્યા જણાય છે, નહિ તો તેને રાજસમાં ગણ્યા હોત. દૈત્યવર્ય પ્રહ્લાદ તે મુખ્ય ભક્ત છે તેથી ભિન્ન ક્રમથી કહેવા

માટે અથ શબ્દ મૂક્યો છે. મનુની સ્ત્રી શતરૂપા. કામ્યં ત્યાં સ્ત્રીવિદ્ગનો પ્રથમ પ્રયોગ છે. કામ્યમ્ કોયં એ એ પ્રયોગમાં એકના વિશેષણનો અને એકના વિશેષ્યનો લેવા બતાવ્યો છે તેમાં સ્ત્રી નિદેશ પ્રથમ છે તે જ અહીં કહેવામાં આવ્યું છે. (તૃતીય સુબો. ૧૨-૪૯ બુચ્ચો). અહીં સર્વત્ર ચકારો તેના સંબંધીઓને લેવા માટે કહ્યા છે. તે મનુનાં છોકરાં પ્રિયવ્રત ઉત્તાનપાદ આકૃતિ દેવહૃતિ વગેરે. ઋભુ વિષ્ણુપુરાણમાં પ્રસિદ્ધ. અંગ વેન રાજનો બાપ. ધ્રુવને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ એ વાત સ્પષ્ટ છે. ઇક્વાકુ વગેરે રાજસો છે. નહુષ યયાતિ રાજ. “આદિ”થી યદુ વગેરે લેવા. માન્ધાતાથી રન્તિદેવ સહિત રાજઓની સાથે દેવવ્રત ભીષ્મ લેવા. સૌભર્યાદિક તેની પછીના તેને મત્સ્યઅંગ બેતાં ગૃહસ્થ થવું પડ્યું હતું. ઉત્તરુક ભારતમાં પ્રસિદ્ધ છે. પિષ્પલાદ કોઈ છે. સારસ્વત દધીચિ. ઉપેન્દ્ર દત્ત પરીક્ષિત. બીજા પણ તે તે પ્રસિદ્ધ છે. તેમનું કલકહે છે: તે બધા એને ભગવાનની માયા બાણીને તેને તરે છે. આપણા લોકોને માયા તરવાનો ઉપાય બતાવે છે: તામસોમાં સ્ત્રીઓ સાત્ત્વિકીઓ છે. શુક રાજસ છે. ક્ષુ તામસ છે. શબર વગેરે તેનાથી પણ નીચ છે. પાપ કરીને જીવે છે તે માપજીવે છે. તે માયાને બાણે છે અને તરે છે. જો તે અદ્ભુત કર્મવાળા ભગવાનના સેવક બને તો તરે. તેનાં શીળને શીખ્યા હોય તો જ તરે, અન્યથા નહિ. પદને ઉપાડીને બીજે રાખવો તે પાદવિક્ષેપ કહેવાય. આ અદ્ભુત છે. પગમાં ક્રિયાશક્તિ રહી છે. તે ભગવાન સામાન્ય રીતે કોઈને પણ વશ થઈ શકે છે. ખરા તત્પરાયણ તો તે કહેવાય કે ક્ષણ માત્ર પણ જેનું ચિત્ત ભગવાનને છોડી બીજામાં ન જાય. તે અનન્યચિત્ત કહેવાય. જો ક્ષણ માત્ર ભગવાનને છોડે તો તે અદ્ભુતકર્મવાળા હોવાથી ક્ષણમાં લાંથી બીજે ચાલ્યા જાય. તેણે પણ વાણીથી શિક્ષણ આપ્યું હોય તે કામ હેતું નથી, પણ તેનાં શીળની સાથે શિક્ષણ આપવું જોઈએ કે જેમ તેઓ ભગવત્પરાયણ છે તેવા જ સ્વભાવથી તે ભગવત્પરાયણ થાય, તો તે ભગવદીયો બને છે. સ્ત્રીઓ ભગવદીય બને તેમાં આશ્ચર્ય માનવાનું નથી, કેમકે પશુઓ પણ ભગવાનને ભજીને મુક્ત બને છે. જેમ નામ ભણાવવાથી શુક વગેરે નામ લે છે. શ્રુત એટલે સાંભળ્યું હોય તેવું બોલી દે તે શ્રુતધારણ કહેવાય; એટલે સાંભળેલા અર્થના જ્ઞાનમાં તેનું સામર્થ્ય હોય છે. તેથી અંશથી ભગવાનના જ્ઞાનમાં તો સર્વ અધિકારીઓ છે. સર્વ રીતે જ્ઞાન તો કોઈને થતું નથી. તેમાં પણ ભગવદ્ભક્તનો સંગ ન હોય તો કોઈ બાણી જ ન શકે. (૪૩-૪૬)

એમ એક એક ધારણનું સ્વરૂપ ઉત્પત્તિ વડે કહેવાયું. જિતંજિતં સ્થાનમપોહ્ય ધારયેત્ (જીતેલા સ્થાનને છોડી આગળ આગળ ધારણ કરવી) એ વાક્યનો અર્થ ઉત્પત્તિથી શશ્વત્ એ એ શ્લોકથી વિચારે છે:

શશ્વત્પ્રશાન્તમભયં પ્રતિબોધમાત્રં

શુદ્ધં સમં સદસતઃ પરમાત્મતત્ત્વમ્ ।

શબ્દો ન યત્ર પુરુકારકવાન્ ક્રિયાર્થો

માયા પરૈત્યભિમુખે ચ વિલજ્જમાના ॥ ૪૭ ॥

તદ્વૈ પદં ભગવતઃ પરમસ્ય પુંસો

બ્રહ્મેતિ યદ્વિદુરજસ્ત્તસુખં વિશોકમ્ ।

સધ્યદ્નિયમ્ય યતયો યમકર્ત્તહેતિં

જહ્યુઃ સ્વરાડિવ નિપાનલ્લનિત્રમિન્દ્રઃ ॥ ૪૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—પરમપુરુષ પરબ્રહ્મનું તે પદારવિંદ છે. પદને દશ વિશેષણોથી બતાવે છે કે તે નિત્ય છે, શાન્ત છે, જ્ઞાન માત્ર છે, શુદ્ધ, સમ, કાર્યકારણથી પર છે, આત્માનું અર્થ સ્વરૂપ છે, જ્યાં કારકવાળો શબ્દ પણ પહોંચતો નથી, માયા તેની સામે જોતાં લજ્જાય છે. જે પરબ્રહ્મ શોક રહિત સુખરૂપ છે. મનને નિયમમાં રાખી યતિઓનાં સાધનોને છોડે છે. જેમ ઈન્દ્ર કૂવો ગાળવાનાં સાધનો કોદાળી પાવડાને રાખતો નથી, કેમકે તે જળનો રાજા છે, તેમ યતિઓ મનને ભગવાનમાં રાખીને યોગ તપ આદિ સાધનોને છોડી દે છે.

ભાવાર્થઃ—તે જ ભગવાનનો અંશ સ્નાધીન થાય જે આપણને આત્મા-રૂપે સ્કુરે. જે બુદ્ધિથી આપણે નક્કી કર્યો હોય તો બુદ્ધિ જાય તેની સાથે તે જતો રહે છે. પાદાદિનું સ્વરૂપ તેવું જ છે. તેમાં જે પ્રથમ ચરણનું સ્વરૂપ વિચાર્યું તો બીજું પોતાની મેળે જણાશે. તેથી લક્ષણો વડે પ્રથમ પગના સ્વરૂપને કહે છે. તે પરમ પુરુષ ભગવાનનું પદ છે. દશ ધર્મો ભગવાનના ચરણમાં કહ્યા તે દશ લીલારૂપ છે, તેથી પ્રત્યેક અવયવમાં દશ લીલા કહેવાય છે. તેમાં ભગવાનનું ચરણ કેવું? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે જે સર્વદા (શશ્વત) તે ચરણારવિંદ. જે (જે કાલથી મપાય છે) સર્વદા નથી તે ચરણ નથી. ગુણનો જેને ક્ષોભ નથી. સત્ત્વને પણ દયાદિથી ક્ષોભ થાય તે ન થવા માટે શાંતની પહેલાં 'પ્ર' મૂક્યો છે, એટલે પ્રશાન્ત કહ્યું છે. પ્રેયં પણ તે છે અને પ્રેરક પણ તે જ છે; એટલે તેનો અલેદ કહ્યો છે. દિત્વ નથી. અહીં કાલ સર્વનો પરિચ્છેદ કરે છે. તેનું પરિચ્છેદકપણું અહીં નથી તે કહે છે. ભગવચ્ચરણ અલય છે, તેથી તેમાં સંસારનો ભાવ ન હોવાથી દોષ પણ તેમાં નથી. તેનું સ્વરૂપ બતાવે છે કે પ્રતિબોધ માત્ર શુદ્ધ અને સમ છે. પ્રતિબોધ એટલે અનુભવ રૂપ. માત્ર શબ્દ કહેવાથી પ્રમાતા પ્રમેય અને પ્રમાણ ભાવ તેમાં નથી. ત્રણ ભાવ રહિત સ્વરૂપ છે. શુદ્ધ એટલે આનંદરૂપ, સમ એટલે સંદ્રૂપ, તેથી સત્ચિદાનંદ રૂપ ચરણનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે આ ચરણ સર્વ

વ્યવહારથી પર છે તેને ચાર વિશેષણોથી સિદ્ધ કરે છે. વ્યવહાર પણ ચાર રીતે થાય છે: પ્રપંચત્વથી, આત્મીયત્વથી, શબ્દત્વથી, શબ્દાર્થત્વથી એમ ચાર પ્રકારે વ્યવહારગોચર થાય. તેવું આ પદમાં નથી, કેમકે તે કાર્ય અને કારણથી પર છે, અથવા પ્રકૃતિથી પર છે. આત્માનું ન થાય એટલે આત્મ શબ્દથી પણ તેનો વ્યવહાર થતો નથી. આત્માનું પણ તે પરમ તત્ત્વ છે. વ્યવહાર તેનો કરેલો તે ખીલમાં તેનો વ્યવહાર થાય. આત્મા તો સિદ્ધ હોવાથી તેમાં વ્યવહાર થતો નથી. શાબ્દિક વ્યવહારનો નિરાસ કરે છે: ભગવત્પદમાં કર્મ કરણત્વાદિ ન હોવાથી તે કારક નથી; ક્રિયારૂપ કે ક્રિયાવ્યુદ્ગ્ય ન હોવાથી ધાતુ નથી; પ્રયત્નરૂપ ન હોવાથી પ્રત્યયરૂપ નથી, તેથી શબ્દમાં પ્રધાનરૂપ ન હોવાથી નામ કે આખ્યાત ન હોવાથી ઉપસર્ગ નિપાત તો હરથી જ ઊડી ગયું. કારકવાન ક્રિયાર્થ: નામ અને આખ્યાત (ક્રિયા)નો સંબંધ કહેવાથી વાક્યાર્થ પણ પદ નથી. ભગવાનની આજ્ઞારૂપ માયાથી વ્યવહાર થઈ શકે તો જીવાદિની જેમ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ દ્વારા વ્યવહાર્યત્વ થાય. તે પણ અહીં નથી, કેમકે ભગવાનથી માયા તો હરથી પાછી ફરે છે, કેમકે તેને લાજ આવે છે. માયા ભગવચ્ચરણની દાસી છે. ભગવાન જ્ઞાનરૂપ છે. આ માયા મોહ કરનારી છે ભગવાન તે લોકોને મોહ કરે છે, તે તે જાણે છે. જે ભગવાનની સન્મુખ છે, ભગવાનના અનુચર છે, જ્ઞાનીઓ છે, ભક્તો છે, તે બધાથી માયાને શરમ આવે છે. વિશેષ લાજે એ અંશ માત્ર પણ કાર્ય ન કરી શકે એમ જણાવ્યું વિ ઉપસર્ગથી. એ દશ પદોથી ભગવાનના ચરણનું લક્ષણ કહીને તેની હવે પ્રસિદ્ધિ કહે છે જે ભગવાનના ચરણને વેદાન્તમાં બ્રહ્મ કહે છે. વેદાન્તનો વિચાર કરનારા તે બ્રહ્મ છે એમ કહે છે. તેમાં કાંઈક ઈશ્વરતા દેખાય ત્યારે તે ભગવાન કહેવાય છે. જ્યારે બધાને નિયમમાં રાખનાર થાય ત્યારે પરમ કહેવાય છે. તે પણ તે જ પદ છે. તે જ્યારે લોકતા થાય ત્યારે પુરુષ કહેવાય છે. એમ બ્રહ્મને જાણનારા તે ચરણને બ્રહ્મ કહે છે. એમ તેની પ્રસિદ્ધિ કહીને તેનું ફલ કહે છે: પરમાનંદ અને દુઃખનો અભાવ એ ફલ છે. તે બન્નેરૂપ પણ તે પદ છે. તેનાં સાધનોને કહે છે કે સાથે ચાલે તે મન; તે આત્માને સંસારમાં લઈ જાય છે. તે મનને નિયમમાં લઈને તેનો સંસારમાં ખેંચવાનો ભાવ તેમાંથી છોડાવીને (આ આંતર સાધન કહ્યું) બહારનું સાધન સંન્યાસ કરે. એમ દોષાભાવથી ફલ મળતાં સુધી પદનું નિસ્પષ્ટ કરીને વિજિતપદ નો અર્થ વિચાર્યો હવે જિતં જિતં સ્થાનમ્ એનો અર્થ કહે છે: તેમાં જીતેલાં સ્વાધીન કરેલાં પદોનો ત્યાગ ન કરવો. એમ કરતાં પહેલાં પ્રયાસ વ્યર્થ જાય માટે તેમ ન કરતાં જીતેલું સ્થાન ભગવાનના ચરણરૂપ, તેના સાધનસમુદાયને છોડી દેવો. સસાધન પદ જિતાયું તેને (પદને) સ્થાપન કરવું, સાધનપ્રયત્નનો ત્યાગ કરવો. ત્યાં શંકા કરે છે કે આ ત્યાગ કરવાનું

કારણ શું ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે આગળ અવયવોને સ્વાધીન કરવા માટે તે પ્રયત્ન કરવો અને પૂર્વ પ્રયત્ન સિદ્ધ થયો તેને છોડવો. તેના દષ્ટાન્તમાં કહે છે કે જેમ ઇંદ્ર મેઘનો રાજા છે તે દૂવો ખોદવાનાં સાધનો છોડી દે છે તેમ લગવાનના ચરણની પ્રાપ્તિને માટે કરેલાં ક્ષુદ્ર સાધનો પણ માહાત્મ્યથી કર્યાં હોય તે મહાકલ મળ્યા પછી ક્ષુદ્ર પદાર્થ સાધકને છોડી દે તેમ છોડી દેવાં. સ્વરાટ્ સાધક-સાધનને ગ્રહણ કરે છે. એમ ઉત્તરત્ર સર્વાંશમાં કલ મળે ત્યારે ઇન્દ્ર થઈ ઐશ્વર્ય મેળવીને સર્વ છોડી દે. (૪૭-૪૮)

એમ ઉદ્દેશાધ્યાયમાં નિસ્પષ્ટ કરેલા લગવત્સ્વરૂપનો ઉત્પત્તિ વડે વિચાર કર્યો, સાધનાધ્યાયમાં અકામઃ સર્વકામો વા એ પ્રલોકમાં તે જ સ્વરૂપ કલ-સાધકરૂપે કહ્યું છે તે અંશનો ઉત્પત્તિથી વિચાર કરે છે:

સ શ્રેયસામપિ વિભુર્ભગવાન્ યતોઽસ્ય

ભાવસ્વભાવવિહિતસ્ય સતઃ પ્રસિદ્ધિઃ ।

દેહે સ્વધાતુવિગમેઽનુવિશીર્યમાણે

વ્યોમેવ તત્ર પુરુષો ન વિશીર્યતેઽજઃ ॥ ૪૯ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે સમર્થ લગવાન્ શ્રેય આપનાર છે. ભાવ અને સ્વભાવવાળા જગતની તેનાથી પ્રસિદ્ધિ થઈ છે. દેહના ધાતુઓ જ્યારે ચાલ્યા જાય ત્યારે દેહ પડે, તેમાં રહેલા આકાશની જેમ દેહમાં રહેલો આત્મા નાશ પામતો નથી.

ભાવાર્થઃ—તે લગવાન્ સ્વતઃ પુરુષાર્થરૂપ છે. એવા છે છતાં કેઈ કામના કરે તો તેને સ્વર્ગાદિ પણ આપે છે, કેમકે તે બધા શ્રેયના (ફળના) દેનાર તે જ છે. વિભુ કહ્યા એટલે ઉત્પન્ન કરવાને દેવાને સ્વતંત્ર છે. તે લગવાન્ પરમાનંદરૂપ છે તોપણ છ ગુણોને તે ધારણ કરે છે. આ જગત ભાવથી અને સ્વભાવથી બનાવ્યું છે તે તેના સદ્રૂપમાંથી જ બન્યું છે. સર્વ જગત એ પ્રકારનું છેઃ એક ભાવથી થયેલું અને બીજું સ્વભાવથી થયેલું. ભાવ એટલે ધાતુનો અર્થ ક્રિયા; અથવા ક્રિયાથી અભિવ્યક્ત થતો ભાવ; તેનાથી કેટલુંક જગત સિદ્ધ થાય છે. સામાન્ય ક્રિયાભાવ તેના વિકારો તે ભાવવિકાર કહેવાય. અસ્તિ, જાયતે, વર્ધતે, વિપરિણમતે, અપક્ષીયતે, નશ્યતિ, એ છ ભાવવિકારો છે. તે દેહાદિને છે. જે નિત્ય નિરતિશયરૂપ છે તે અક્ષય કાલાદિરૂપ છે. તે સ્વભાવ વિહિત કહેવાય, તે સ્વતઃસિદ્ધ છે. એમ ક્રિયાથી થતા અને સ્વતઃસિદ્ધ એવા તે બધા લગવાનના સદ્રૂપથી થયા છે. બીજાથી સત્સંપત્તિ થતી નથી તેથી લગવાન્ સર્વ કલના ઉત્પાદક છે, દાતા પણ તે જ છે તે યોગ્ય છે. એમ સ્વરૂપથી લઈને કલ પર્યન્ત લગવત્સ્વરૂપનો વિચાર કરીને હવે કલ દેવામાં કલ કેવું ? તે જે કલ લગવાનનું હોય તો વિચાર કરવો વ્યર્થ

થાય તેથી તે જીવનનું ફલ છે એમ માનવું જોઈએ. તે વિચારતાં જીવ કે તેનો વિચાર કરવો. તેમાં દેહવાળો તે જીવ એમ લોક વેદમાં પ્રસિદ્ધ હોવા દેહના સંબંધવાળો જીવ એવો નિશ્ચય થાય છે. તે સંનિયોગશિષ્ટ ન્યાય દેહની સાથે આવે છે, દેહ જતાં ચાલ્યો જાય છે એમ માનવું જોઈએ. એ ન હોય તો દેહથી જુદો પણ દેખાવો જોઈએ તે દેખાતો નથી. અશરીરં વ સન્તં પ્રિયાપ્રિયે ન સ્પૃશતઃ; (શરીર વગર પ્રિય કે અપ્રિયનો સ્પર્શ કરતો નથી), તેથી દેહવગર કોઈ પુરુષાર્થ સિદ્ધ થતો નથી. દેહના અન્વયમાં અન્વ અને વ્યતિરેકમાં જીવનો વ્યતિરેક હોવાથી તે આત્માને આ દેહમાં જે ફ મળે તે બીજા દેહમાં ન મળે, એ મતનું ખંડન કરે છે: આ તો દેહ છે, આત્મા નથી, પણ આત્માના આવરણરૂપ છે. તેના સંબંધથી જ આત્માને સુખ દુઃખ લોગવવાનાં છે. નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુઃ એ વાક્યથી તે સર્વમાં જનારો છે એ સંભળાય છે. તેથી જેમ ઘડો આકાશનો ભેદ પાડનાર છે તેમ દેહ જીવને ભેદ પાડનાર છે. તેની જેમ ઉત્પત્તિ નથી તેમ દેહનાશમાં તેનો નાશ પણ નથી. તેથી જ્યારે ત્યારે તેને ફલ મળે તે તેનું ફલ કહેવાય. દેહ તો તેની આરંભક ધાતુઓ ચાલ્યા જાય ત્યારે છૂટો પડી જાય છે. તેના ઉત્પાદક ધાતુ સંસ્કૃત ભૂતોના અવયવો અન્ન વગેરે તો તેને વધારનારા છે તે ધાતુઓ સ્વ સમવેલ ફલ ઉત્પન્ન કરીને કૃતાર્થ થાય છે, એટલે નિવૃત્ત થાય છે; ત્યારે તેની સાથે પ્રકટ થયેલો આત્મા જતો રહે છે. તે આત્મા દેહ સાથે થયો, દેહ ધાતુઓથી થયા, તેથી ફલમાં કાંઈ શંકા કરવા જેવું નથી. (૪૯)

હવે તે કહેલા અર્થને સમેટી લે છે:

સોઽયં તેઽભિહિતસ્તાત ભગવાન્ વિશ્વભાવનઃ ।

સમાસેન હરેર્નાન્યદ્ અન્યસ્માત્ સદસચ્ચ યત્ ॥ ૫૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે ભગવાન વિશ્વનું પાલન કરનાર છે. હે તાત, તેનું સ્વરૂપ મે તમને કહું. ટૂંકામાં કહીએ તો હરિથી બીજું કાંઈ નથી, તેથી આ સર્વરૂપ છે; કારણ રૂપ એનાથી બીજું કાંઈ નથી.

ભાવાર્થઃ—મેં અત્યાર સુધીમાં તમને જે કહું તેમાં ભગવાન જ કહ્યા, તે ભગવાન દશવિધ લીલાવાળા છે. ભગવાન છ ગુણવાળા છે. સૃષ્ટિ સ્થિતિ લય અને મોક્ષ, અથવા ધર્મ અર્થ કામ મોક્ષ એ ચારઃમળી દશ થાય. તેના વડે વિશ્વને પાળે છે. એવા વિશ્વપાલક ભગવાન આટલા ગ્રંથથી મેં તમને વિસ્તારથી કહ્યા. તેથી તમારું શ્રવણ મેં સંપાદન કરાવ્યું. એમ વિસ્તારથી કહીને જલદીથી સહેલાઈથી બુદ્ધિમાં આવવા માટે સંક્ષેપથી કહે છે: મેં જે વિસ્તાર થી તમને કહું તેનો સંક્ષેપથી અર્થ—તે ભગવાન સર્વ છે, ભગવાનથી સર્વ છે.

આ સારું લગાડવા માટે હું કહેતો નથી. તે કહે છે કે હરિ જ સર્વ છે; હરિથી જુદું કંઈ નથી; હરિથી જ બધું થાય છે; તેના સિવાય કોઈથી કંઈ થતું નથી; સારું નરસું બંધું નીચું બધું તે જ છે; ચકારથી કાલ પણ તે જ છે. યદ્ એટલે જે પ્રસિદ્ધ છે તે તે જ છે. (૫૦)

એમ સંક્ષેપ અને વિસ્તારથી કહીને શાસ્ત્રનો ઉપસંહાર કરે છે:

इदं भागवतं नाम यन्मे भगवतोदितम् ।

संग्रहोऽयं विभूतीनां त्वमेतद्विपुलकुरु ॥ ૫૧ ॥

શબ્દાર્થ:—લગવાને કહેલ તે ભાગવત નામનું આ પુરાણ મેં તમને કહ્યું. આમાં લગવાનની વિભૂતિઓનો સંગ્રહ છે તેનો તમે વિસ્તાર કરો.

ભાવાર્થ:—મેં આ કહ્યું તે ભાગવત. લગવાને કહેલું અથવા જેનું ફલ લગવાન છે તેનું નામ ભાગવત છે. તૃતીયાનો અર્થ કરે છે: જે લગવાને મને કહ્યું હતું. પોતે સ્વયં કહેલ તેથી તેનું નામ 'ભાગવત' નામ છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે લગવાને સ્વરૂપનું સર્વ વર્ણન કરી બતાવ્યું ત્યારે તમે કેમ કહો છો કે આટલું જ ભાગવત? આ તો વિભૂતિનો સંગ્રહ છે; સંકોચ કરીને કહ્યું છે. સંક્ષેપ અને વિસ્તાર અધિકારને અનુસાર કહેવામાં આવે છે. તેમાં તમે ઉત્તમાધિકારી હોવાથી સંક્ષેપથી તમને બધું કહ્યું છે. તમે બીજાને કહો તો આને વિસ્તારથી કહેજો. (૫૧)

વિસ્તાર કરવાનું કારણ કહે છે:

यथा हरौ भगवति नृणां भक्तिर्भविष्यति ।

सर्वात्मन्यखिलाधार इति संकल्प्य वर्णय ॥ ૫૨ ॥

શબ્દાર્થ:—સર્વાત્મા અખિલના આધાર હરિ ભગવાનમાં લોકોને ભક્તિ થાય તેવો સંકલ્પ કરીને તમે વર્ણન કરો.

ભાવાર્થ:—માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક સુદૃઢ અને સર્વથી અધિક સ્નેહનું નામ ભક્તિ કહેવાય છે. માહાત્મ્યજ્ઞાન થયા વગર તે ભક્તિનો ઉદય થતો નથી. માહાત્મ્યજ્ઞાન કરાવવામાં વિસ્તારની જરૂર છે. માહાત્મ્ય જણાવીને ભક્તિ ઉત્પન્ન કરવા માટે વિસ્તારની જરૂર છે. બીજું શું પણ લોકોને જેમ ભક્તિ થાય તેમ કહેવું. આથી અધિકારને અનુસાર પદાર્થનું વર્ણન કરવું એમ કહ્યું. ત્યાં શંકા કરે છે કે માહાત્મ્ય કહ્યા છતાં સંબંધ ન થાય ત્યાંસુધી ભક્તિ ક્યાંથી થાય? ત્યાં કહે છે કે આત્મા પરમપ્રેમનો વિષય છે, બીજે તો પ્રેમ દેખાય છે તે તેને લઈને દેખાય છે. તો ભગવાનમાં નિરુપાધિક પ્રેમ કેમ થશે? ત્યાં કહે છે કે તે સર્વાત્મા છે. આ ભગવાન સર્વ જગતના આત્મા છે. જેવી

રીતે તે સર્વાત્મા છે તે પૂર્વે કહ્યું છે, એમ આત્મા હોવાથી તે સ્નેહના વિષય છે એમ કહીને પુત્રાદિ સર્વ વિષય સ્નેહ પ્રતિપાદન કરવા માટે લગવાને કરેલા ઉપકારને બતાવે છે. સર્વના આધારરૂપ લગવાનું સર્વ પ્રકારે છે, તેથી તેમને સ્નેહ થવો યોગ્ય છે. જ્યારે લોકોમાં લગવાનના ગુણુ વિસ્તારથી કહેવા ત્યાં બીજા કલનો ઉદ્દેશ મનમાં ન રાખવો, પણ લગવદ્ભક્તિનો જ વિચાર રાખવો; તે પણ આ ગુણુના શ્રવણથી સર્વને ભક્તિ થાયો એમ મનમાં નિશ્ચય કરી ગુણુ કહેવા. તેથી એવો સંકલ્પ કરીને વર્ણન કર, એમ કહ્યું. એક એક પદાર્થને બહુ પ્રકારે વર્ણન કરી બતાવો. (૫૨)

ત્યાં કહે છે કે વિસ્તારથી કહેતાં સાંભળનારને ભક્તિ થાય, મને શો લાભ થાય? ત્યાં કહે છે:

માયાં વર્ણયતોઽમુષ્ય ઈશ્વરસ્યાનુમોદતઃ ।

શ્રુણ્વતઃ શ્રદ્ધયા નિત્યં માયયાત્મા ન મુહ્યતિ ॥ ૫૩ ॥

શબ્દાર્થ:—આ ઈશ્વરની માયાનું વર્ણન કરે અથવા વર્ણન કરતા હોય તેને અનુમોદન આપે ને શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રવણ કરે તો તેનો આત્મા માયાથી મોહિત નહિ થાય.

ભાવાર્થ:—આ લગવાનની માયા છે, કેમકે સર્વ સામર્થ્યો જ અહીં કહેવાનાં છે. દશ પ્રકારની લગવાનની લીલા એ પણ લગવાનની શક્તિઓ છે. એ માયાનું વર્ણન કરે તેનો આત્મા મૂંઝાય નહિ. ત્યાં શંકા કરે છે કે માયાનું વર્ણન કરનારને આત્મામાં મોહ પેદા થાય, પણ માયા વર્ણવે અને અમોહ થાય એમ તો કહેવાય નહિ ! આ તો ઈશ્વરની માયા છે તેથી મોહ નહિ કરે, એટલું જ નહિ પણ બીજા માયાનું વર્ણન કરતો હોય તેને અનુમોદન આપનારને પણ મોહ નહિ થાય. સારી રીતે નિસ્વપણ કરનારને મોહ ન કરે, પણ સારી રીતે સાંભળનારને પણ મોહ નહિ થાય. જો કે અહીં મુખ્ય ક્ષેત્ર ભક્તિ છે. તે ન થાય તો પણ અન્તઃકરણમાં માયાનો મોહ તો નહિ જ થાય; તેથી લોકોના ઉપકારને માટે અને પોતાના સ્વાર્થને માટે શ્રવણાદિક કરવું, એ વાત સિદ્ધ થઈ. (૫૩)

ઇતિ શ્રીભાગવત-દ્વિતીય સ્કન્ધની-શ્રીલક્ષ્મણુલક્ષ્મણ

શ્રીવલ્લભાચાર્યવિરચિત શ્રીસુબોધિની ટીકામાં

સાતમે અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૮ મો

एवं निर्धारभजनमुत्पत्त्या च विमर्शनम् ।

द्वयं सिद्धं विराट्ब्रह्मरूपयोस्तत्त्वनिश्चये ॥ ૧ ॥

उत्पत्त्या विमर्शस्तु त्रिभिरद्य निरूप्यते ।

आक्षेपसिद्धान्तफलैः सोपपत्तिस्त्रिधा यतः ॥ ૨ ॥

अष्टमे संदिहानस्य प्रश्न आक्षेपगर्भितः ।

राज्ञો નિરૂપ્યતે પ્રશ્નાસ્તન્મૂલા અપરેઽપિ ચ ॥ ૩ ॥

એમ નિર્ધારપૂર્વક ભજન અને ઉત્પત્તિથી વિચાર એ એ, વિરાટ અને બ્રહ્મના તત્ત્વનો નિશ્ચય કરતાં સિદ્ધ થયાં (૧), હવે ઉપપત્તિથી વિચાર ત્રણ અધ્યાય-થી કરાય છે. આક્ષેપ સિદ્ધાન્ત અને ફલવડે યુક્તિપૂર્વક ત્રણ પ્રકારે કહેવામાં આવે છે. (૨) આઠમા અધ્યાયમાં સંદેહ કરતા પરીક્ષિતનો પ્રશ્ન આક્ષેપગર્ભ છે. બીજા પણ રાજાના પ્રશ્નો આક્ષેપમૂલક છે, તે કહેવાય છે. (૩)

કહ્યા પ્રકારે સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ રૂપનો આક્ષેપ કરવાથી સર્વ સિદ્ધ નહિ થાય, એવી શંકા કરતાં રાજા કથાને માટે શુકદેવજીને છ શ્લોકથી પ્રોત્સાહન આપે છે: 'બ્રહ્મણા ચોદિત:' એ શ્લોકથી:

राज्ञोवाच ।

ब्रह्मणा चोदितो ब्रह्मन् गुणाख्यानेऽगुणस्य च ।

यस्मै यस्મै यथा प्राह नारदो देवदर्शनः ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—રાજા પરીક્ષિત બોલ્યા: હે બ્રહ્મન્, દેવના જેવા દર્શનવાળા નારદજીને ગુણાતીત ભગવાનનાં ગુણ કહેવા માટે બ્રહ્માએ પ્રેર્યા, તેણે જેને જેને ગુણો કહ્યા તે મને કહો.

ભાવાર્થ:—પૂર્વાધ્યાયના અંતમાં બ્રહ્માએ કહ્યું કે તમે આ ભગવત્સ્વરૂપને વિસ્તારથી કહો એમ નારદને કહ્યું. તે થોડું સંક્ષેપથી કહેતાં પણ મોટી ભકિત ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે વિસ્તારથી કહેતાં તો શું થશે ? એમ થવાથી પરમ આદર-થી રાજા પૂછે છે: હે બ્રહ્મન્, આપ સર્વજ્ઞ છો તેથી બધું જાણો છો એને માટે બ્રહ્મન્ સંબોધન કહ્યું. બ્રહ્માએ પ્રેરેલા નારદે ગુણ કહેવા માટે જેને જેને જે પ્રકારે કહ્યું તે પ્રકારથી આપ મને કહો, એમ શ્લોકનો સંબંધ છે. તે અગુણ એટલે ગુણથી પર ભગવાનના ગુણગાન માટે તેને પ્રેર્યો છે. ભગવાનનું નાનું રૂપ અગુણ છે. ચકારથી સ્થૂલરૂપ પણ નિર્ગુણ સમજવું. તેના ગુણો એટલે તેનો

ઉત્કર્ષ કહેનાર ધર્મોને કહેવાની બ્રહ્માએ આજ્ઞા કરી. ત્યારે તેના અનેક પ્રકાર કહેવાય તે જેને જેને જેને પ્રકાર તેણે કહ્યા તેથી યસ્મૈ યસ્મૈ એ વાર કહ્યું છે. તે કહેવાનું તેનામાં સામર્થ્ય છે, એટલે તેને “દેવદર્શન” કહ્યા છે. દેવો પણ જેનાં દર્શન કરે છે એવા નારદ છે. (૧)

શુકદેવશ્ચ રાજાને કહે કે નારદે જેને જેને કહ્યું તે તમને કહું તેનાથી તમને શો લાભ છે? એના ઉત્તરમાં કહે છે:

एतद्वेदितुमिच्छामि तत्त्वं वेदविदांवर ।

हरेरद्रसुतवीर्यस्य कथा लोकसुमङ्गलाः ॥ २ ॥

कथयस्व महाभाग यथाहमखिलात्मनि ।

कृष्णे निवेश्य निःसङ्गं मनस्त्यक्षये कलेवरम् ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ:—હે તત્ત્વજ્ઞમાં શ્રેષ્ઠ, અદ્ભુત વીર્યવાળા કૃષ્ણનું તત્ત્વ જાણવાની હું ઇચ્છા રાખું છું, તેથી આપ જગતનું મંગળ કરનારી કૃષ્ણકથા મને કહો કે, હે મહાભાગ, જેના વડે હું મનને નિઃસંગ બનાવી કૃષ્ણમાં લગાડીને આ દેહને છોડી દઉં.

ભાવાર્થ:—આ તત્ત્વ કેવા અધિકારમાં કેમ કહેવું? એ પોતાના અધિકાર અને પરમતત્ત્વને જાણવા માટે જરૂરનું છે. એમ હું કેમ જાણું? હું તો મારા અધિકાર પ્રમાણે જાણું! એવી શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે વેદમાં સ્વાધિકારથી અને અન્યાધિકારથી પદાર્થો કહેવાયા છે. તે બધા પદાર્થો બ્રાહ્મણોના જાણવામાં છે. વસંતાદિ કાળ, જેવા કે ઋષિઆધાનના મંત્રો, અશ્વમેધાથી યજ્ઞો, વળી સ્તોત્રાદિ નૈમિત્તિકો કહ્યા છે તેમ આ શાસ્ત્ર પણ સર્વાધિકારથી પ્રવૃત્ત થયું છે, તે તે અધિકારને અનુસારે પદાર્થોને કહે છે. વેદને અનુસારે તે તે અધિકારને અનુસારે વ્યવસ્થા થાય છે તે સર્વ વેદને જાણનારા સમજે છે. તે સંબોધનથી બતાવે છે કે “આપ વેદજ્ઞોમાં શ્રેષ્ઠ છો.” એમ પૂર્વોક્ત પદાર્થ સંબંધી પ્રશ્ન કરીને હવે પોતાને ઇચ્છિત બીજે પ્રશ્ન દોઢ પ્રલોકથી કહે છે કે આપ હરિની કથા મને કહો. કથયસ્વ એ ક્રિયાપદ આત્મનેપદી હોવાથી મને પણ તે કથામાંથી લાભ થશે એમ સૂચના કરી છે. ત્યાં શંકા ઉઠાવે છે કે સર્વ દુઃખના હરનાર લગવાનની કથા સર્વ પુરાણમાં પ્રસિદ્ધ છે, તેને અહીં વિશેષ કહેવાથી શો લાભ છે? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે લગવાનનું ચરિત્ર એટલું બધું સરળ નથી, કેમકે તે કરે છે બીજું અને થાય છે બીજું. એવું ન સમજાય તેવું છે, તેથી તે સ્વરૂપથી નાના પ્રકારનું છે. તેનું પરિણામ પણ જુદા રૂપમાં આવે છે, તેથી લગવાનના ગુણો પૃથક્ કરીને કહેવા જોઈએ. વળી તે લગવાનની કથા લોકનું સારી રીતે મંગળ કરે છે. કેટલીક વસ્તુ માત્ર પુરુષને મંગળરૂપ હોય છે; જેવાં કે રક્ષાબંધન અલંકાર વગેરે. કેટલાક ઘરનું મંગળ બનાવનાર હોય

છે; જેમકે ઘરનો શણુગાર. કેટલાક પ્રસંગો કુલનું મંગળ કરનારા હોય છે; જેવા કે પુત્રજન્મ. કેટલાક ગામ કે દેશના મંગળસૂચક હોય છે. ગામની રક્ષા અને દેશની વૃદ્ધિ મંગળસૂચક છે. કથા તો સર્વના મંગળની સૂચિકા છે; પ્રાણીઓનાં અને લોકનાં પરમ કલ્યાણ કરનારી છે. “હે મહાભાગ!” એ સંબોધનથી શુકદેવજીને સૂચવ્યું કે આવું મોટું ભાગ્ય તો આપનું જ છે; તે બીજા કોઈથી કહી શકાય તેમ નથી. આપ જ એવા મોટા ભાગ્યથી શોભો છો કે સાક્ષાત્ ભગવત્પ્રાપિકા કથા કહેવાનો આપનો અધિકાર છે. બીજા તો તુચ્છ ક્ષણવાળી કથાઓને કહેનારા છે. આપ મહાક્ષણ મોક્ષ તેને આપનારી કથા કહો છો, તેથી આપના ભાગ્યનો કાંઈ પાર નથી. પહેલાં જેવો અધિકાર હોય તેમ કહેવાનું કહું છે, તેથી મારો જેવો અધિકાર હોય તેવું આપ મને કહો. તેમાં મારો મનોરથ એટલો છે કે આ લોક પરલોકના સર્વ વિષયોમાંથી મનને કાઢી એકત્ર કરી ભગવાનમાં રાખીને પછી પ્રાણને છોડું. આ જન્મમાં આટલું જ કર્તવ્ય છે. આમ કરવાથી જે થશે તે આગળ કહેવાશે. ત્યાં શંકા કરે છે કે એ તો કરવું સરલ છે; તેમાં શાસ્ત્રની જરૂર નથી; કૃષ્ણને તમે જોયા છે; મન તો મોટા-ઓને સ્વાધીન હોય છે, તો મનને તમે કૃષ્ણમાં લગાડો; વિલંબ શા માટે કરવો જોઈએ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણને આપણે જાણીએ છીએ તેવા તે નથી; એટલે આપણે તેનું સ્વરૂપ જાણતા જ નથી. આપણે તેને પરિચિત્ત જાણીએ છીએ. તે સર્વના આત્મા છે. તેને સર્વના આત્મા જાણીએ તો તેને જાણ્યા કહેવાય. તે તો આપણે જાણી શક્યા નથી. તં યથાયથોપાસતે એ શ્રુતિમાં છે કે જેવી ઉપાસના કરો તેવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય. તેથી સર્વ ક્ષણ તો તેને સર્વરૂપ જાણીએ ત્યારે થાય. તેમ જાણવું તો સર્વાત્માપણથી તેની ઉપાસના કરો તો જણાય. એવું ન જાણીએ ત્યાંસુધી તો તે સંપૂર્ણ જાણ્યા ન ગણાય. સર્વ પ્રકારે જાણવાથી સર્વથી રક્ષા થાય. તેથી કેવળ સાધારણ મન ભગવાનમાં જોડવાનું નથી. તેમ કરીએ તો મન અશુદ્ધ હોવાથી ક્ષણ પણ અશુદ્ધ થાય. તેથી જેમ મન નિઃસંગ થાય, જેમ અસંભાવના વિપરીત ભાવના મટી જાય, હૃદયમાં સર્વાત્મકતા સ્ફુરે, તેવી જાતનો ઉપાય આપ મને બતાવો. (૨-૩)

મન જે ભગવાનમાં પહોંચ્યું તો આગળ બધું કાર્ય આપોઆપ સિદ્ધ થશે તે કહે છે:

શ્રુણ્વતઃ શ્રદ્ધયા નિત્યં ગૃણતશ્ચ સ્વચેષ્ટિતમ્ ।

કાલેન નાતિદીર્ઘેણ ભગવાન્ વિશતે હૃદિ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ:—જે શ્રદ્ધાથી નિત્ય તેનું શ્રવણ કરાય અને તેની લીલાઓનો ઉચ્ચાર થાય તો બહુ થોડા કાળમાં ભગવાન હૃદયમાં જરૂર પધારે.

ભાવાર્થ:—માણસનું મન જે કોઈમાં ચોટે છે, તે જે રીતે ચોટે છે: એક તો તેમાં ચાહના થવાથી અથવા કોઈ બતાવે કે તમે આમાં મન રાખો તો પછી તેમાં ચાહના ન હોય તોપણ મન રાખવું પડે. તે મન જ્યારે તેમાં રાખે ત્યારે તેનું તે શ્રવણ કરે. તેની વાત બીજાને કહે તે કીર્તન થયું. તેમાં શ્રદ્ધા રાખે, માટે શ્રવણાદિ બન્યા કરે. તે સારુ પહેલાં મન તેમાં રાખવું જોઈએ. શ્રદ્ધા શ્રવણ અને કીર્તનનું અંગ છે. ઘણા વખત આદરપૂર્વક શ્રવણ કરવાથી શ્રવણકૃણ આપનાર થાય છે. તે દીર્ઘકાળ સુધી અંતર ન પડવા દેવું. તે શબ્દો શ્રવણની નિત્યતાને બતાવનારા છે. પછી તેને મોઢથી બોલવું અને ચકાર છે તેથી સ્મરણ કરવું. ધર્મી વગર ધર્મ હૃદયમાં આવે નહિ માટે પોતાના ગુણોની સાથે લગવાનું જલદી હૃદયમાં પધારે છે, કેમકે લગવાને તેવા લક્ષ્ણને પોતાનો ગણ્યો છે. આ લક્ષ્ણશાસ્ત્ર પણ લગવાને જ કર્યું છે. તેમાં પોતે હૃદયમાં પધારવાના આ ઉપાયો કહ્યા છે. (૪)

તે લગવાનું હૃદયમાં પધારે તો શું થાય ? તે કહે છે:

પ્રવિષ્ટઃ કર્ણરન્ધ્રેણ સ્વાનાં ભાવસરોરુહમ્ ।

ધુનોતિ શમલં કૃષ્ણઃ સલિલસ્ય યથા શરત્ ॥ ૫ ॥

ઘૌતાત્મા પુરુષઃ કૃષ્ણપાદસૂલં ન મુશ્ચતિ ।

મુક્તસર્વપરિક્લેશઃ પાન્થઃ સ્વશરણં યથા ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ:—પોતાના લક્ષ્ણોના ભાવરૂપ તળાવમાં પ્રકટેલા કમળરૂપ કાળના છિદ્ર વાટે લગવાનું હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે. તે પ્રવિષ્ટ થયેલ કૃષ્ણ તે હૃદયમાં પધાર્યા પછી જેમ ચોમાસામાં ડાળાયેલા જલને શરદ્ શુદ્ધ કરે તેમ કૃષ્ણ પણ જે હૃદયમાં પેસે છે તેને શુદ્ધ કરે છે. જ્યારે જીવ-આત્મા લગવાનથી શુદ્ધ થયો ત્યારે તે જીવ કૃષ્ણના ચરણના મૂળને છોડે તેમ નથી, જેમ મુસાફર ઘરમાં આવ્યો તે ઘરને છોડતો નથી.

ભાવાર્થ:—કીર્તનમાં પણ શ્રવણ રહ્યું છે, કેમકે મુખમાંથી ગુણો નીકળે છે. તેથી કર્ણરૂપી છિદ્ર કહ્યાં છે. “રન્ધ્ર” શબ્દ પ્રવેશના કારણમાં વપરાયો છે. એકવચન અત્યંત સાવધાનથી શ્રવણ કરવા માટે કહ્યું છે, કારણ કે લોકમાં ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવાનું હોય ત્યાં એક કાન ધરવામાં આવે છે. ત્યારે ઈન્દ્રિય એક મુખ થાય છે. સ્વાનામ્ એટલે જે લોકોએ લગવાને આત્માર્પણ કર્યું છે. તે “સ્વ” શબ્દથી લેવાના છે. કેવળ લગવાનું હૃદયમાં જ પ્રવેશ કરતા નથી પણ ભાવરૂપ કમળમાં પ્રવેશ કરે છે. કેટલાક ભાવ એટલે રતિ કહે છે. મૂઘાતુનો સામાન્ય અર્થ સત્તારૂપ છે. એ સત્તારૂપ લગવાનું છે. એમ ભાવથી લગવાનું એવો અર્થ કરવો, એમ બીજાઓ માને છે. તે કારણરૂપ અવિનાશી ભાવ છે.

તે નિરંતર સાંભળતાં હૃદયરૂપ બની જાય છે. તેનો ભક્તિ વડે જ્યારે વિકાસ થાય ત્યારે તે સરોવરરૂપ થઈ જાય છે. સાધન ભક્તિ શ્રવણસંપુટથી તો બીજરૂપ થઈને તે સરોવરમાં આવી જાય તો પ્રેમથી હૃદય તો ભર્યું રહે છે, તેમાં તે બીજભાવ પડ્યો પડ્યો વધે છે, કેમકે શ્રવણાદિ થતાં તે બીજભાવ કમળરૂપ થઈ જાય છે. તે કમળ ભગવાનને બિરાજવાનું આસન થાય છે. તે જ આસન ભગવાનનું ઘર કહો કે કે કમળ કહો. ભગવાન જ્યારે તેમાં પેસે છે ત્યારે સર્વ શમલ તે દૂર કરે છે. જો કે પાપનો ક્ષય તો થયા પછી ભગવાન હૃદયમાં પધારે છે તો પણ તેમાં શમલ રહે છે. શં અલં યસ્માત્. શં શબ્દથી શમાદિ લેવા અથવા સુખ લેવું. તે છે પૂર્ણ જેમાં એટલે આ લોક પરલોકના સુખનો ભોગ તો થયો નથી તે પુણ્યમાં પણ પાપ છે. તે પાપ નાંતરીયક કહેવાય. તે ભોગનું સાધન થાય છે તે પાપવાળું હોય છે. તે પાપ શમલરૂપ કહ્યું તેને ભગવાન હૃદયમાં પધારી દૂર કરે છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે શમાદિ સાધક પણ રહ્યા નહિ તો જ્ઞાન નહિ થાય તો પછી કામ આગળ કેમ ચાલશે ? ત્યાં કહે છે કે હૃદયમાં જે પધાર્યા છે તે સ્વયં પુરુષાર્થરૂપ સદાનંદ છે. તેને જ્ઞાનાદિ સાધનની જરૂર નથી. તેને દષ્ટાન્તથી સ્પષ્ટ કરે છે. પ્રથમ ભાવને સર કહ્યું તે જળ અહીં લેવું. યથા શરદ્ એટલું દષ્ટાન્ત છે. જેમ લૌકિક જળને શરદ ઋતુ ચોખ્ખું કરે છે, વર્ષામાં જલ કોઈ રીતે શુદ્ધ થતું નથી, તેમ પ્રેમરૂપ જળને પણ ભગવાન શુદ્ધ કરે છે. જ્યારે અન્તઃકરણ સર્વ દોષરહિત થાય છે, ત્યારે પુરુષ નીરોગ થાય છે; તે કૃષ્ણના ચરણને છોડતો નથી. નીરોગ હોય તે માણસ સદાનંદને છોડતો નથી. તે સદાનંદનો ગ્રાહક આત્મા નીરોગ છે; જેમ ખાવાની ઇચ્છા અન્નગ્રાહિકા છે. માટે ભગવાને અન્તઃકરણનું નામ આત્મા રાખ્યું છે. તે આત્મા કૃષ્ણને જ પકડે છે. દોષને લઈને અન્યને પકડે છે, જેમ આંખોમાં દોષ હોય તો વિકૃત જોવાય છે. જ્યારે હૃદયના ધ્યાનમાં શમલને ભગવાન દૂર કરે ત્યારે ભક્તિમાર્ગને અનુસારે મન પદાર્થોનું ગ્રહણ કરે છે; તેથી કૃષ્ણપાદમૂલમ્ એ પદ કહ્યું છે. “મૂલ” પદ છે તેથી ભક્તિનો આ સર્વ વિલાસ સદાનંદમૂલક છે, એ સૂચવ્યું છે. પછી વ્યાપિ વૈકુણ્ઠમાં શ્રીકૃષ્ણના ચરણારવિંદમાં તે રસામૃતથી તૃપ્ત થઈને જીવ સદા ત્યાં રહે છે, એ ક્લિત થયું. પાછા ફરવાની તો શંકા જ નથી, કેમકે તેના સર્વ કલેશ તો દૂર થયા છે. અવિદ્યાદિને વશ થઈને રોજરોજ બ્રહ્મા પાસે જાય છે છતાં પાછા સંસારમાં આવે છે. અહીં પરિ શબ્દ કહ્યો છે, તેથી કલેશની શંકા થતી નથી. સર્વ શબ્દથી જીવનું અભીષ્ટ સર્વ સિદ્ધ થવાથી કલેશ પણ દૂર થયો છે. પાન્થ શબ્દ કેવળ માર્ગને બતાવે છે. શરણ એટલે ઘર. “સ્વ” શબ્દથી પારકાને અધીન રહેવાથી જે કલેશ થાય તે આને થવાની સંભાવના નથી, કારણ કે તે સ્વીય

સ્વકીય બન્યો છે. ભગવાનને અધીન એ પણ કલેશ છે એ શંકાનો ઉત્તર તો દષ્ટાન્તથી જ અપાઈ જાય છે. (૫-૬)

એમ સ્વાર્થને માટે ભગવાનમાં મન રાખવાનો ઉપાય પરીક્ષિતે પૂછ્યો. સંદેહ કરે એવા બીજા સાધારણ પ્રશ્નો કરે છે. અસંભાવના વિપરીત ભાવના દૂર કરવા માટે યદ્ઘાતું ઇત્યાદિ શ્લોકથી. અહીં પહેલાં ત્રણ પદાર્થો કહ્યા: ભગવાનનાં એ રૂપ ફલ માટે અને જીવ. તેમાં જીવમાં એક પ્રશ્ન કર્યો. સૂક્ષ્મ ભગવાનમાં નિઃસંદિગ્ધ પદાર્થો નિરૂપણ કરવાથી વિશેષ રૂપે બુદ્ધિમાં નહિ ઊતરવાથી તેમાં શંકા જ ઉત્પન્ન થતી નથી. સ્થૂળ રૂપમાં તો સર્વ પ્રશ્નો ખરેખરા સંભવે છે. તેથી પ્રશ્ન એ જ છે. તેનો ઉત્તર એ અધ્યાયથી આપે છે. તેમાં પ્રથમ જીવમાં સંદેહથી પૂછે છે:

યદ્ઘાતુમતો બ્રહ્મન્ દેહારમ્ભોઽસ્ય ઘાતુભિઃ ।

યદ્દચ્છયા હેતુના વા ભવન્તો જાનન્તે યથા ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ:—હે બ્રહ્મન્, જીવમાં ઘાતુઓ નથી છતાં તેને ઘાતુઘટિત દેહ થાય છે તે કોઈ કારણે થાય છે વા ભગવદ્દિગ્ધાથી થાય છે તે આપ જોવું જાણતા હો તેવું કહો.

ભાવાર્થ:—ખરી રીતે આ જીવ ઘાતુઓવાળો નથી, ઘાતુનો સંબંધ તેમને નથી. પ્રથમ દેહને ઉત્પન્ન કરનારા ઘાતુઓ કહ્યા. તે ઘાતુઓ સાથે આ જીવને અદૃષ્ટકારક સંબંધ નથી, કેમકે પ્રથમ સૃષ્ટિમાં ઘાતુઓની વાત નથી. અનાદિ કહો તો ભગવદ્દિગ્ધાનો વિરોધ આવે છે. અસક્તોયં પુરુષઃ એ શ્રુતિથી આ જીવ કોઈથી જોડાતો નથી. ભગવાનની ઇચ્છાથી તેમ થાય એમ કહો તો હિતાકરણાદિ દોષ ભગવાનને લાગશે; તેથી કોઈ રીતે જીવને ઘાતુનો સંબંધ સંભવતો નથી; તેથી પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. બ્રહ્મન્ એ સંબોધન ઘાતુના ઉપાદનને છેદનારનું આપને જ્ઞાન હશે, એ બતાવવા માટે છે. આ જીવને દેહનો આરંભ ભગવાનની ઇચ્છાથી થાય છે અથવા અકસ્માત્ થાય છે? કોઈ કારણથી થાય છે અથવા અનાદિ અવિદ્યાથી થાય છે? એમ છ કોટિવાળો પ્રશ્ન છે. આનો નિર્ણય આપે કરવો. બહુવાહીઓ બુદ્ધી બુદ્ધી રીતે કહે છે, તેથી આપ જાણતા હો તેવું કહો. (૭)

પ્રશ્નનો અર્થ એ થયો કે જીવને દેહનો સંબંધ કેમ થયો, ઇશ્વરને પણ દેહ સંબંધ શા માટે. ઇચ્છાથી તે દેહ ગ્રહણ કરી શકે પણ તેવી ઇચ્છા કરવાનું કારણ? એ પ્રશ્નના પ્રયોજનનો પ્રશ્ન કહેવા માટે દેહસંબંધ સ્થિર કરવા માટે કાર્યહેતુ અનુમાનને પ્રમાણરૂપપણાથી કહે છે:

આસીચદુદરાત્પદ્મં લોકસંસ્થાનલક્ષણમ્ ।

યાવાનયં વૈ પુરુષઃ ઇચ્છતાવયવૈઃ પૃથક્ ॥ ૮ ॥

તાવાનસાવિતિ પ્રોક્તઃ સંસ્થાવયવવાનિવ ।

અજઃ સૃજતિ ભૂતાનિ ભૂતાત્મા યદનુગ્રહઃ ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે ભગવાનના ઉદરથી પદ્મ થયું તે લોકરૂપ થયું તે પણ પુરુષમાં જેટલા અવયવ છે તેટલા અવયવવાળો પુરુષ દેહ થયો. પોતે અજન્મા રહીને ભૂતો ઉત્પન્ન કરે છે.

ભાવાર્થઃ—આ પ્રતિષ્ઠા માત્ર તો નથી. લોકોને જેટલા અવયવાદિ હોય છે તેવા અવયવવાળો તે થયો. તેના ઉદરમાંથી લોકને રહેવા માટે કમળ થયું. લોક છે તો તેના આધારરૂપ પદ્મ સિદ્ધ થાય છે, કેમકે આધેય આધાર વગર ન રહે, તેથી પદ્મ ઉદરમાંથી થયું તો ભગવાનને પણ શરીર તો ખરું એમ કહી શકાશે. તે સાકાર બ્રહ્મ કેવળ પ્રકટ થયું છે એમ તો કહી ન શકાય. કેમ ન કહેવાય કે આ પ્રાકૃત પુરુષ જેટલા હાથ પગ વગેરે અવયવવાળો છે તેટલા પરિમાણવાળો આ પુરુષ પણ છે. જે તેનો આવિર્ભાવ માનીએ તો આ પ્રાકૃત દેહનો પણ માનવો જોઈએ. તેનો તિરોભાવ થાય તો તેનાથી કરેલા કર્મનાં ફલનો સંભવ નથી. ઈચ્છતા એટલે એટલાપણું, જેમકે બે હાથ બે પગ વગેરે. પૃથક્ એટલે દેહથી જુદા અથવા બ્રહ્મના હાથ પગ જુદા એવો અર્થ કરવો. તેવો ભગવાનનો પણ દેહ તેટલો જ જેટલો તમે પૂર્વે કહ્યો છે. પહેલાં તો હજાર ભુજ હજાર મસ્તક આંખ વગેરે કહ્યાં છે, તે પ્રાકૃતવત્ કેમ કહેવાય ? ત્યાં કહે છે કે જે કે બાહુનું સહસ્રપણું કહ્યું તે બાહુ તો કહેવાય, તેથી તે પ્રાકૃત જેવું જ ગણાય. વળી આ દેહરૂપ નથી, પણ દેહથી જુદો છે; બ્રહ્માની ઉપર કૃપા કરીને પ્રસાદરૂપે થયેલ છે; તેથી કહે છે કે તે બ્રહ્મા અજ છે. તે જે ભગવાનના અનુગ્રહવાળો છે, અનુગ્રહરૂપ છે, તેથી તે ભૂતના આત્મારૂપ છે; એટલે વ્યષ્ટિ જીવોનો તે આત્મા છે. વ્યષ્ટિરૂપ ભૂતોને તે ઉત્પન્ન કરે છે. (૮-૯)

આ સામર્થ્ય બ્રહ્માનું પોતાનું હોય એ શંકાને દૂર કરે છે:

દૃદશો યેન તદ્રૂપં નામિપદ્મસમુદ્ભવઃ ।

સ ચાપિ યત્ર પુરુષો વિશ્વસ્થિત્યુદ્ભવાપ્યયઃ ॥ ૧૦ ॥

મુક્તવાત્મમાયાં માયેશઃ શેતે સર્વગુહાશયઃ ।

પુરુષાવયવૈર્લોકાઃ સપાલાઃ પૂર્વકલ્પિતાઃ ॥ ૧૧ ॥

લોકૈરમુષ્યાવયવાઃ સપાલૈરિતિ શુશ્રુમ ।

યાવાન્ કલ્પો વિકલ્પો વા યથાકાલોઽનુમીયતે ॥ ૧૨ ॥

મૂતમવ્યમવચ્છન્દ આયુર્માનં ચ યત્સતઃ ।

કાલસ્યાનુગતિર્યાં વૈ લક્ષ્યતેઽણ્વી વૃહત્યપિ ।

યાવત્યઃ કર્મગતયો યાદૃશીર્દ્વિજસત્તમ ॥ ૧૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—નાભિકમળમાં થયેલ બ્રહ્મા જેના રૂપને જોઈ શક્યા, જેમાંથી વિશ્વની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લય થાય છે, તે બ્રહ્મા પોતાની માયાને છોડીને ત્યાં શયન કરે છે. સર્વના હૃદયમાં રહેનાર તે જ માયાને છોડી શયન કરે છે, કેમકે તે માયાનો ત્યાગ કરી શકે છે; તેથી તે માયાના ઈશ છે. પુરુષના અવયવથી આપે પહેલાં લોકો કહ્યા છે, તેના પાલકો પણ ભગવાનના તે તે અવયવના દેવો છે, એમ કહ્યું છે, ખીજવાર એમ કહ્યું કે લોકો વડે આ જ પુરુષના અવયવોની કલ્પના કરી છે, એમ પણ આપે પ્રથમ કહેલું એમ સાંભળ્યું છે. જેટલા સમયમાંથી કલ્પ થાય તેમું પરિણામ કહો. વિકલ્પ કેને કહેવો તે કહો. તેનો કેટલો કાળ તે પણ કહો. થયું થશે થાય છે તે કાળનું સ્વરૂપ કહો. પુરુષના આયુષનું માન કહો. કાળની સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ ગતિ કહો. હે દ્વિજસત્તમ, કર્મની જેટલી ગતિઓ થતી હોય તે બધી મને કહી બતાવો.

ભાવાર્થઃ—તે બ્રહ્માના કારણરૂપ નારાયણનું સ્વરૂપ બતાવો. જેની કૃપાથી તે રૂપનું દર્શન થાય છે તે બતાવો. નારાયણના પ્રસાદથી નાભિકમળ-માંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા છે. તે બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ અને તેની સ્થિતિ ભગવાનના અનુગ્રહથી જ છે એ વાત કહી, તે બ્રહ્માનું શયન પણ નારાયણના રૂપમાં જ થાય છે. તે દરરોજ બેઠે છે અને શયન કરે છે. તે વડે તે ભગવાનનો અનુગ્રહ તેનામાં સ્થિર છે, તેથી બ્રહ્માના શયનને કહે છે: બ્રહ્મા જ્યાં શયન કરે છે તે બ્રહ્માનું માહાત્મ્ય કહે છે. વિશ્વની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને નાશ જેનાથી થાય છે. પહેલાં તો ભૂતોની સૃષ્ટિ કહી હવે તો પ્રલયના અંત સુધીના બધા ભાવવિકારો કહ્યા, એટલો વિશેષ કહેવાયો. આત્માની માયા એટલે (બધું કરવાનું સામર્થ્ય) રાત પડે ત્યારે તે સામર્થ્યને છોડીને સૂએ છે. તેનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે જ નિશા થાય છે. તેમ કરવાનું કારણ કહે છે કે તે માયાના નિયંતા છે. તેને વશ રાખવા માટે જ તેને છોડે છે. ઈશ એટલે તે માયાના પોતે પતિ છે. તેથી કાર્યરૂપા માયાના કાર્યને છોડાવી તેની સાથે પોતે તદ્ભોગાર્થ શયન કરે છે. અથવા માયાને છોડવાનું તેમાં સામર્થ્ય છે તે વાત તેનાથી કહી. ત્યાં પ્રશ્ન કરે છે કે માયાનો નિયામક તો અંતર્યામી છે તો તમે તેને માયાના ઈશ કેમ કહ્યા? ત્યાં કહે છે કે સર્વના હૃદયમાં તે વાસ કરીને રહ્યા છે, તેથી તે માયાના ઈશ છે. તો તછી તેને દેહનો સંબંધ કેમ થયો? એ પ્રશ્ન છે. તે પણ નારાયણ જ કહેવાય છે. તે પ્રલયકાલમાં શયન કરે છે. ત્યાં સૂએ છે, ત્યારે પ્રાકૃતના જેવી તેની અવસ્થા થઈ, તેથી તેને દેહવાળા

સિદ્ધ થયું. એમ જીવ અને બ્રહ્મને દેહનો સંબંધ કેમ થયો તે વાત પૂછીને હવે શુકદેવજીનાં અને બ્રહ્માનાં વાક્યોમાં અવાંતર વૈલક્ષણ્ય દૂર કરવા માટે પૂછે છે: મૂલોકઃ કલ્પિતઃ પદ્મચામ્ (એ પગથી ભૂલોકની કલ્પના કરી) એવી રીતે અવયવથી લોકની કલ્પના કહી છે. તમે તો કહ્યું કે પાતાલમેતસ્ય હિ પાદમૂલમ્ (આ ભગવાનનું પાતાળ એ પાદતળ છે) એમ લોકથી અવયવો કહ્યા, તે વિરુદ્ધ જણાય છે; તેનો નિર્ણય કરી આપો. જો કે આપના કથનમાં અને બ્રહ્માના કથનમાં એકવાક્યતા હશે તોપણ અમને સંદેહ થયો તે દૂર થવો જોઈએ. એવા હેતુથી ‘અમે સાંભળ્યું છે’ એમ શુશ્રુમ પદ કહ્યું છે. હવે તેને અનુરૂપ પદાર્થો કહે છે. કલ્પ એટલે પ્રાકૃત કલ્પ. વિકલ્પ એટલે વૈકૃત કલ્પ, જે કલ્પમાં બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થાય છે, જેમાં બ્રહ્માને સૃષ્ટિનું જ્ઞાન થાય છે અથવા જાગ્યા પછી સાવધાન થાય છે. તેનું પ્રમાણ તથા સ્વરૂપ બતાવો. કાલના અનુમાનનું જ્ઞાન, ઘટિકાનું જ્ઞાન, દ્વાદશાર્ધપલોન્માનમ્ ઇત્યાદિથી કહેશે. યાવાન્ યથા એ પદો યથાયોગ્ય સર્વત્ર યોજી લેવાં, તેથી ભૂત ભવ્ય અને ભવચ્છબ્દ યાવાન્ યથા એમ વાક્યની યોજવા કરવી. એ કાળનું વિશેષણ છે. ભૂત ભવ્ય અને ભવત્ શબ્દ જેનાથી થાય છે એવો કાળ કેમ અનુમાનથી લેવો, એમ પૂર્વની સાથે સંબંધ લેવો. ભૂતાદિ પદના પ્રયોગ થાય છે, તેથી કાળનું સ્વરૂપ પૂછે છે. આયુષનું પરિમાણ કહો, એમ આગળ સંબંધ લેવો. સત્ એટલે દેવ પશુ અને મનુષ્યો. સત્ એ પદ વિદ્યમાન ધર્મને કહેનાર છે; એથી કોણ પ્રકટ ક્યાંસુધી રહેશે એ પ્રશ્ન પૂછવો સંગત થાય છે; નહિ તો વૈનાશિક પ્રક્રિયાનો અનંગીકાર કર્યો છે તે બધા કાલ સુધી બધાની આવરદા રહેવી જોઈએ. હવે બીજા પ્રશ્ન કરે છે: કાલની સૂક્ષ્મ અને સ્થૂલ ગતિ કહો. થોડો કાલ અને મોટો કાલ કેમ જણાય તે કહો. સ્વભાવથી કાલ જણાતો નથી પણ કાર્ય દ્વારા કાલનું અનુમાન થાય છે. આ કાર્ય અમુક વખતે થયું, તે જ કાલની અનુગતિ કાર્યમાં જાય છે. તે અનુવર્તન કહેવાય. તેમાં સૂક્ષ્મ સ્થૂલ કાર્યો નિત્ય હોવાથી તે કાલની અનુગતિ તમે કહો. સૂર્યની ગતિ ઉપરથી કાલ ચાલે છે તે કહેશે. ત્યાં શંકા કરે છે કે કાલમાં ભેદો જ નથી! ત્યાં કહે છે કે કાલનો ભેદ દેખાય છે સર્વત્ર આ વખતે, એમ કાલની અનુવૃત્તિ જણાય છે; નહિ તો આકાશની પેઠે તે કોઈ રીતે વ્યવહાર્ય ન થઈ શકે. તેની સૂક્ષ્મગતિ અને સ્થૂળગતિ છે. હમણાં ગયો, ઘણા દિવસે ગયો, તે પ્રયોગોથી કાલ ચાલે છે. પણ તેનું નિયામક શું છે તે કહો. નાના પ્રકારનાં કર્મો કેમ પ્રવૃત્ત થાય છે તેના પ્રકાર બતાવો. કર્મોથી નાના પ્રકારની યોગિ પ્રાપ્ત થાય તે; તેથી કર્મની જેટલી ગતિઓ હોય તેને કહો. પરિમાણ અને પ્રકારના વિષયમાં પ્રશ્ન છે. હે “દિજસત્તમ” એમ શુકદેવજીને સંબોધન કર્યું છે. આપ મોટી કર્મગતિથી ઉત્તમોત્તમ બન્યા છો એમ તેનાથી સૂચિત કર્યું છે. (૧૦-૧૩)

તે બ્રહ્મવાની આવશ્યકતા છે એમ સૂચવે છે:

યસ્મિન્ કર્મસમાવાયો યથા યેનોપગૃહ્યતે ।

ગુણાનાં ગુણિનાં ચૈવ પરિણામમભીપ્સતામ્ ॥ ૧૪ ॥

ભૂપાતાલકકુબ્ધ્યોમગ્રહનક્ષત્રભૂમૃતામ્ ।

સરિત્સમુદ્રદ્વીપાનાં સંભવશ્ચૈતદોકસામ્ ॥ ૧૫ ॥

પ્રમાણમણ્ડકોશસ્ય બાહ્યાભ્યન્તરભેદતઃ ।

મહતાં ચાનુચરિતં વર્ણાશ્રમવિનિશ્ચયઃ ॥ ૧૬ ॥

અવતારાનુચરિતં યદાશ્ચર્યતમં હરેઃ ।

યુગાનિ યુગમાનં ચ ધર્મો યશ્ચ યુગેયુગે ॥ ૧૭ ॥

નૃણાં સાધારણો ધર્મઃ સવિશેષશ્ચ યાદૃશઃ ।

શ્રેણીનાં રાજર્ષીનાં ચ ધર્મકૃચ્છ્રેષુ જીવિનામ્ ॥ ૧૮ ॥

તત્ત્વાનાં પરિસંખ્યાનં લક્ષણં હેતુલક્ષણમ્ ।

પુરુષારાધનવિધિર્યોગસ્યાધ્યાત્મિકસ્ય ચ ॥ ૧૯ ॥

યોગેશ્વરૈશ્ચર્યગતિર્લિહ્નમ્નસ્તુ યોગિનામ્ ।

વેદોપવેદધર્માણામિતિહાસપુરાણયોઃ ॥ ૨૦ ॥

સંપ્લવઃ સર્વભૂતાનાં વિક્રમઃ પ્રતિસંક્રમઃ ।

ઈષ્ટાપૂર્તસ્ય કામાનાં ત્રિવર્ગસ્ય ચ યો વિધિઃ ॥ ૨૧ ॥

યો વાનુશાયિનાં સર્ગઃ પાષણ્ડસ્ય ચ સંભવઃ ।

આત્મનો બન્ધમોક્ષશ્ચ વ્યવસ્થાનં સ્વરૂપતઃ ॥ ૨૨ ॥

યથાત્મતન્ત્રો ભગવાન્ વિક્રીડત્યાત્મમાયયા ।

વિસૃજ્ય વા યથા માયામુદાસ્તે સાક્ષિવાદ્દિમુઃ ॥ ૨૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—જેમાં કર્મનો સમુદાય જેવી રીતે પ્રહુણ થાય છે તેમાં ગુણો સત્વાદિ અને ગુણી જીવમાં જે જે રૂપે પરિણમે છે તે કહેા. પૃથ્વી પાતાળ દિશાઓ આકાશ ગ્રહો નક્ષત્રો પર્વતો સરિત્ નદીઓ સમુદ્ર અને દ્વીપોનો ઉદ્ભવ, તેનાં સ્થાનો વગેરે કહેા. આંડકોશનું કેટલું પ્રમાણ છે તે કહેા. બહારથી અને અંદરથી તેનું માપ કહેા, મોટાઓનાં અનુચરિતો કહેા. વર્ણાશ્રમના ધર્મોના શો નિશ્ચય છે? યુગો કેટલા? તેનાં માપ શાં? યુગ યુગના ધર્મો, તે તે યુગના અવતારોનાં આશ્ચર્ય કરનારાં ચરિત્રો પણ કહેા. મનુષ્યોના સાધારણ ધર્મો, વિશેષ ધર્મો, તે તે શ્રેણીઓથી જીવનારના ધર્મો, રાજર્ષિઓના ધર્મો, આપતકાળના ધર્મો, એ બધા ધર્મો વિસ્તારથી કહેા. પ્રકૃત્યાદિ તત્ત્વોની સંખ્યા કહેા. સ્વરૂપલક્ષણ તેના ફારણથી લક્ષણો કહેા.

દેવપૂજનો પ્રકાર કહો, યોગસાધનાનો વિધિ બતાવો. યોગેશ્વરોનાં ઐશ્વર્યો, તેની અચિરાદિ ગતિ કહો. લિંગશરીરની નિવૃત્તિ કેમ થાય તે કહો. વેદો ઋગ્વાદિ, ઉપવેદો આયુર્વેદાદિ, તેના ધર્મો, ઇતિહાસ-પુરાણો કેટલાં તે કહો. સર્વ ભૂતોનો નાશ (અવાંતર પ્રલય) કેમ થાય, સ્થિતિ કેમ થાય, મહાપ્રલયમાં પાછું ભગવાનમાં જગત કેમ આવી જાય, તે કામનાથી વાવ કૂવા ધર્મશાળા યજ્ઞ યાગ કરવા તેનું શું ફળ ? ધર્મ અર્થ કામનો વિંધ બતાવો. ભગવાનમાં સૂતેલા જીવો કેમ ઉત્પન્ન થાય છે, તે બતાવો. જીવના બંધ અને મોક્ષનો ક્રમ બતાવો. પોતાને સ્વાધીન એવા ભગવાન પોતાની માયા વડે કેવી કીડા કરે છે, તે માયાને છોડીને ઉદાસ થઈ સાક્ષીની જેમ કેમ રહે છે તે કહો. આ મારું પૂછું અને જે ન પુછાયું હોય તેવું બધું તેના ખરા રૂપમાં આપ મને કહેવાને યોગ્ય છે. હે મહામુને, હું આપને શરણે આવ્યો છું.

ભાવાર્થ:—યસ્મિન્ કર્મસમાવાય : એ પ્રશ્નાંતર છે. સત્વાદિ ગુણોનાં પરિણામો દેવો પશુઓ મનુષ્યો વગેરે થવાની ઇચ્છા રાખતા હોય. ગુણી એટલે કાર્યો. ગુણના સમુદાયની વચ્ચે કર્મનો સમવાય એટલે શુદ્ધ કૃષ્ણ અને લોહિત કર્મોનું મિશ્રણ થાય છે, તે સંબંધી પ્રશ્ન છે. શુદ્ધ કર્મ દેવોમાં જ હોય છે. કૃષ્ણ કર્મ પાતાળવાસીઓમાં જ હોય છે, અથવા અન્તરિક્ષમાં રહેનાર કૃષ્ણ-કર્મવાળા હોય છે. સમવાય-મનુષ્યમાં કહેવામાં આવશે. તેમાં ગુણો સરખા પ્રમાણમાં મળેવા ઓછાવત્તા મળે તે કહો. વળી કર્મસમવાયનો હેતુ કહો ? કર્મના પ્રેરક કોણ છે, કોણ તેનો સ્વીકાર કરે છે ? જીવ ભગવાન કે કાલાદિ ? તે કહો. ગુણીઓના પરિણામની ઇચ્છા રાખનારને કહેવા માટે ગુણ અને ગુણીનું સાથે નિરૂપણ કર્યું છે; જેમકે દેવો અવતરે, ઇન્દ્ર પણ અવતરે, પૃથ્વી પાતાળ અને તેમાં રહેતા જીવોની ઉત્પત્તિ કેમ થાય છે તે કહો. કેટલો કેમ થાય છે તે વીગત સહિત કહો. બ્રહ્માણ્ડ કેટલું લાંબું પહોળું છે, તેનું માપ આપો. કોશ કહ્યો છે તે કમળનાં પાંદડાં ખુલ્લાં થયા નથી તેથી કોશ-કળી કહી. તેના પત્રની જગ્યાએ લોકો રહ્યા છે. લોક ઉપર અને નીચે કયા કમથી રહે છે તે પણ કહો. બ્રહ્માણ્ડનું બહારથી માપ કેટલું, અંદરનું માપ કેટલું, જેમકે સૂર્ય અને અંડ ગોલની વચ્ચે પચીસ કરોડ યોજનનું અંતર છે, એમ કહ્યું છે તેવું તેનું માપ આપો. બાહ્ય માપમાં પૃથ્વીયાદિ દશ ગુણુ ઉત્તરોત્તર અધિક છે એમ કહ્યું છે, તેવાં અંદર બહારનાં માપ આપો. સત્પુરુષોનું અનુચરિત એટલે ભક્તિ, અને ચક્રારથી જ્ઞાનીઓના ધર્મો કહો. વહોં અને આશ્રમોનો આચારથી અને સ્વરૂપથી નિશ્ચય કહો. અવતારોનાં ચરિત્રો કહો. તેમાં પણ આશ્ચર્યકર ચરિત્ર કાલીયદમનાદિ ગોવર્ધનોદ્ધરણાદિ કહો. યુગો કેટલા તેનાં નામો, સંવત્સરના લેહથી યુગનું માન કેટલું તે કહો. મનુષ્યના સાધારણ ધર્મો સત્ય વંચનાદિ, સવિશેષ યાગાદિ ધર્મ, સુતાર દરજી સોની મોચી વગેરે શિલ્પોપજીવીઓના, રાજાધિઓના-મન્વાદિ જે રાજા હોય છતાં ઋષિરૂપ થઈ જાય છે, તેમના સાધા-

રણુ-વિશેષ ધર્મો કહો. ધર્મ પાળવાનું સંકટ હોય તે વખતે કેમ વર્તવું તે (આપ-
 દ્ધર્મ) કહો. કેવળ જીવવાળા ધર્મ કરવાને સમર્થ નથી, તેને કેમ જીવવું તે
 કહો. તત્ત્વો કેટલાં તેની સંખ્યા કહો, એટલે સાંખ્યશાસ્ત્ર કહો. તેના વ્યા-
 વર્તક ધર્મો એટલે લક્ષણો, તેમાં પણ તેનું હેતુપૂર્વક લક્ષણ કેવું તે કહો. લગ-
 વાનની સેવા કરવાનો પ્રકાર કહો. યોગનો વિધિ કહો. આધ્યાત્મિક યોગનો
 વિધિ કહો. યોગનાં આઠ અંગ છે. આધ્યાત્મિક યોગ તો શ્રવણ મનન નિદિ-
 ધ્યાસન તેમાં વધારે હોય ત્યારે બને છે. ચકાર છે તેથી રાજયોગાદિનાં લક્ષણો
 કહો. યોગેશ્વરનાં ઐશ્વર્ય અને ગતિ જેમ કર્મનાં, તે કહો. યોગીઓના લિંગ-
 શરીરનો ભંગ કેમ થાય તે કહો. જેમ ન દેહં બુબુધે ગતમ્ (દેહ ગયો તેનું
 શાન ન રહ્યું), દેહં તુ તં ન ચરમઃ સ્થિતમુત્થિતં વા ઇત્યાદિમાં કહ્યા પ્રમાણે દેહનું
 ભાન નથી રહેતું તે કહો. વેદો ચાર, ઉપવેદ આયુર્વેદ ધનુર્વેદ વગેરે, ધર્મો
 એટલે ધર્મશાસ્ત્રો, ઇતિહાસ મહાભારતાદિ, પુરાણો બ્રાહ્મ પાદ્ય વગેરે.
 એ બધાનાં લક્ષણો અને પરિણામો બતાવો. સંપ્લવ એટલે આ જગતનો
 -બ્રહ્માણ્ડનો નાશ કેમ થાય છે તે બતાવો. પ્રતિસંક્રમ એટલે કારણમાં કાર્યનો
 પ્રવેશ, ઇષ્ટ યોગાદિ કર્મરૂપે થતું, પૂર્ત એટલે ખાતાદિ. તે બન્નેનું ફલ એક જ
 હોવાથી તે સાથે લીધાં છે. બીજા કામને માટે કામ્ય કર્મો કરવાનો પ્રકાર
 અથવા કામ એટલે ભોગ કરવાનો પ્રકાર, કેટલા વિષયો ભોગવવા, કેટલા ન
 ભોગવવા, તે કહો. ત્રિવર્ગ-ધર્મ અર્થ અને કામના વિધિઓ કહો. સ્વતંત્ર પુરુ-
 ધાર્થરૂપે ત્રિવર્ગ અહીં કહ્યો છે, તેથી પુનરુક્તિ દોષ અહીં નથી. તે બધાનું
 સ્વરૂપ આગળ ઉપર કહેવાશે. નિત્યવિધિ નૈમિત્તિક વિધિ વગેરે કહો. અનુ-
 શાયી જીવો થાય છે તેની ઉત્પત્તિ કહો. જે ભગવાન પોઠચા પછી શયન કરે
 છે. ત્રિલોકીમાં કર્મ કરનાર દૈત્યો દાનવો જ્ઞાનીઓ તેને અનુસરનારા બીજા
 જીવો અનુશાયી કહેવાય છે. તે અનુશાયીનો કેટલો સર્ગ, તે કહો. વેદમાર્ગનો
 વિરોધી પાખંડ માર્ગ. ચકાર છે તેથી વિધર્મ ઉપધર્મ ઉપમા છળ વગેરેની
 ઉત્પત્તિ કેમ થઈ તે કહો. આત્મા (જીવ) અનુશાયી સિવાયના, તેમનો બંધ
 અને મોક્ષ બતાવો. જ્ઞાનીઓનો મોક્ષ, દૈત્યોનો બંધ થાય, અથવા બન્ને ફળ
 બન્નેને થાય, તે કહો. બંધ મોક્ષ વગરનો આત્મા કેમ રહે છે, કેવા રૂપમાં
 દેખાય છે? તે પણ કહો. આનો ઉત્તર અશરીરં વા વસન્તમ્ એ શ્રુતિને અનુ-
 સારે આપશે. ભગવાન સ્વતંત્ર છે છતાં આ બ્રહ્માણ્ડમાં આવ્યા છે. તે પોતાની
 આત્મામાયા વડે ક્રીડા કરે છે. ભગવાન અહીં અવતાર લઈ શા માટે ક્રીડા
 કરે છે? અથવા વૈકુણ્ઠમાં અથવા બીજે કેમ ક્રીડા કરે છે? માયાનો સંબંધ કરે
 ત્યારે કેવાં ચરિત્રો કરે છે? અથવા માયાને છોડીને ભગવાન ઉદાસ થાય છે,
 બધાને સાક્ષિરૂપે જુએ છે. તે ઉદાસીન સાંખ્ય સિદ્ધાન્તથી જણાય એવું એક

રૂપ છે. તેવું મૂળરૂપ છે કે બીજી બતનું છે એ પૂછવાનો પ્રશ્ન છે. બન્ને રૂપ કરવાને સમર્થ હોવાથી આ પ્રશ્ન કરવો પડ્યો છે. તે આપ વિભુ છો તેથી કહેવાનું સામર્થ્ય બતાવ્યું. (૧૪-૨૩)

એમ અત્યંત ઉપયોગી પ્રશ્નો કહીને સામાન્ય બીજા પૂછતાં સમાપ્તિ કરે છે:

સર્વમેતच्च भगवन् पृच्छतो मेऽनुपूर्वशः ।

तत्त्वतोऽर्हस्युदाहर्तुं प्रपन्नाय महामुने ॥ ૨૪ ॥

શબ્દાર્થ:—હે મહામુનિ, હે ભગવાન, મેં આ પૂછ્યું છે તેના ખરાં સ્વરૂપો કમથી મને કહેવાને આપ યોગ્ય છો, કેમકે હું આપને શરણે આવ્યો છું.

ભાવાર્થ:—એ પૂર્વે પૂછ્યું તે, ચકાર છે તેથી ન પૂછ્યું હોય તેવું, પણ કહો. “ભગવન્” એ સંબોધન છે: હું આપને પૂછું છું તે આપ કહો. પ્રશ્નના કમથી ઉત્તર માગું છું. જેમ જેમ બાણવાની ઇચ્છા થઈ તેમ પ્રશ્નો કર્યા છે. તેના કમથી ઉત્તર મળે તો મનનું સમાધાન તેવી જ રીતે થાય. તેથી પ્રશ્નના કમથી કહેવાની વિનંતી કરી છે. અમારા અધિકારને અનુસારે કહેવાની જરૂર નથી, પણ તે પ્રશ્નના ખરેખરા ઉત્તર કહો. તેથી બીજા મતોને પણ ઉડાવી દીધા. બે કે આ બધું સાંભળવાનો મારો અધિકાર નથી છતાં તમે તે બધાનો ઉત્તર કહેવાને યોગ્ય છો. કદાચ શુકદેવજી કહે કે શ્રોતાનો અધિકાર બેવો બેઘએ! તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે હું તો આપના ચરણમાં પ્રપત્તિવાળો છું. પ્રપત્તિ કરીને ચરણમાં રહ્યો હોય તેને બધું કહેવું બેઘએ. આ કાંઈ સારું લગાડવા માટે હું કહેતો નથી, તે આપ બાણો છો, કેમકે આપ મહામુનિ છો. મુનિ હોય તે અંતઃકરણમાં રહેલા વિચારને બાણ છે. મહામુનિ તો, થવાની વાત હોય તેને પ્રથમથી બાણી લે છે. મને જે તત્ત્વજ્ઞાન હવે પછી થવાનું છે, અને મારી પ્રપત્તિનું શું ફલ, તે બન્નેને આપ બાણો છો, તેથી મહામુને એ સંબોધન આપ્યું છે. (૨૪)

અહીં તો સર્વ મુનિઓ છે. બધા સર્વજ્ઞ છે. તે બધા નાના પ્રકારથી બોલનારા છે. જેમ તેનું બોલવું પાક્ષિક પ્રમાણરૂપ છે, તેમ મારું પણ સમજે! ત્યાં કહે છે: આપે એવી શંકા ન કરવી. તે કહે છે:

अत्र प्रमाणं भगवान् परमेष्ठी यथात्मभूः ।

परे चेहानुतिष्ठन्ति पूर्वेषां पूर्वजैः कृतम् ॥ ૨૫ ॥

શબ્દાર્થ:—આ વિષયમાં આપ જ પ્રમાણરૂપ છો. ભગવાનથી થયેલ અર્થ

જેમ જગતમાં પ્રમાણરૂપ ગણાય છે તેમ. બીજાઓ તો પોતાના પૂર્વજોએ કર્યું તે પ્રમાણે કરતા ચાલ્યા જાય છે.

ભાવાર્થ:—અહીં પ્રમાણ શબ્દ અબાધિત જ્ઞાનમાં છે, અથવા બાધયોગ્ય સિવાયના જ્ઞાનમાં મૂક્યો છે. તે સંબંધી પ્રમાતા. અથવા પ્રમાણ સાધન અથવા પ્રમાણ વિષય એ બંધુ પ્રમાણ ગણાય છે. કેટલાક તો પ્રમાણ શબ્દના અર્થ ઘણા કરે છે. તેમાં જેના જ્ઞાનપ્રામાણ્યમાં વ્યલિચાર નથી આવતો ઉત્પત્તિથી લઇને મરણપર્યન્ત, તે પ્રમાણ કહેવાય છે. જેમ આ અર્થમાં એટલે વેદ સિવાયના પ્રમેયમાં જેમ બ્રહ્મા પ્રમાણરૂપ ગણાય. જેમ ઋષિઓના વાક્યમાં પરસ્પર વિરોધ આવે છે તેવો વિરોધ બ્રહ્માના વાક્યમાં જોવામાં આવતો નથી, તેથી તેનું બોલવું પરમ પ્રમાણરૂપ છે. તે કહે છે કે તે આત્માથી ઉત્પન્ન થયા છે. પરમસ્થાન બ્રહ્મલોકમાં રહે છે, તેથી પરમેષ્ઠી કહેવાય છે. તે ઉત્પત્તિથી અને સ્થિતિથી ભગવત્પર હોવાથી તેનું પરમપ્રામાણ્ય છે. એમ ભગવાન પણ પ્રમાણરૂપ છે. કેવળ ભગવાનના વચનને કેમ પ્રામાણ્ય ગણાય ? માનો તો સર્વલોક કેમ માને ? ત્યાં કહે છે કે મારાથી પણ જે મોટા છે, જે પરમાર્થને મેળવીને બેઠા છે, તેવા પણ આપના કથનમાં વિશ્વાસ રાખી આપ કહો તેમ કરે છે. આ ભક્તિમાર્ગમાં તો એમ ચાલે છે. પૂર્વે થયેલાના પૂર્વજોએ કરેલું છે, એટલે તમે કહેલું બધાએ માન્યું છે, અને તે પ્રમાણ વર્તનમાં મૂક્યું છે, તેથી તમારું વાક્ય સર્વત્ર પ્રમાણ છે. અથવા અમારે તો સાક્ષાત્ ભગવાન પ્રમાણ છે. બીજાઓ તો પોતાના પૂર્વે થઈ ગયેલા પૂર્વજોએ કરેલું તે કરે છે. જ તુ ના અર્થમાં છે. તે લોકો પ્રમાણનો વિચાર કાંઈ પણ કરતા જ નથી. પરીક્ષિત કહે છે: અમને તો તમારા કથનમાં કોઈ જાતનો સંદેહ ઉત્પન્ન થતો નથી. (૨૫)

શુકદેવજીને રાજા કહે છે કે તમારા વચનથી જ જીવું છું. આપ બોલો નહિ તો મરણ જ થાય, કેમકે તક્ષક નાગનો મને મોટો ભય છે તેને મેં સાંભળ્યો છે:

ન મેઽસવઃ પરાયન્તિ બ્રહ્મન્નજ્ઞાનાદમી ।

પિવતોઽચ્યુતપીયૂષમન્યત્ર કુપિતાદ્ દ્વિજાત્ ॥ ૨૬ ॥

શબ્દાર્થ:—હે બ્રહ્મન્ ! હું ખાતો નથી, છતાં મારા પ્રાણ દેહમાંથી જતા નથી, કારણ કે ભગવાનરૂપ અમૃત અથવા ભગવાનની કથારૂપ અમૃતને હું સેવું છું. તે બધાથી રક્ષા કરે, પણ કોપથી બ્રાહ્મણ તક્ષકને મારી પાસે મોકલે તેનાથી તે તે અમૃત મારી રક્ષા નહિ કરી શકે.

ભાવાર્થ:—મારા પ્રાણો ભૂખ વેઠવાથી પણ દેહમાંથી જતા રહેતા નથી. “બ્રહ્મન્” એવું સંબોધન આપ તે વાત જાણો છો એવી સૂચના માટે કહ્યું છે. ભૂખ પ્રાણનાશક છે. સમી કહીને પ્રાણને બાધા થાય છે તે બતાવે છે. પોતે રાજ છે તે તો એક ઉપવાસથી કલેશ પામે છે. પ્રાણ નથી જતા તેનું કારણ કહે છે કે તમારા તરફથી મળતું અચ્યુત ભગવાનરૂપ અમૃત અથવા અચ્યુતની કથારૂપ અમૃતનું હું પાન કરું છું, તેથી પ્રાણ ટકી રહ્યા છે. તેનાથી પોતાનો ઉત્તમ અધિકાર બતાવ્યો છે. ત્યાં કહે છે: જેમ આ અમૃત ભૂખનું નિવારણ કરે છે તેમ શાપનું પણ નિવારણ કરશે જ ! એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે, કોપ પામેલ બ્રાહ્મણથી મારા પ્રાણનો પ્રઘાતક તક્ષક નક્કી થયો છે, તે પ્રાણ લીધા વગર જાય તેમ નથી. જો એમ ન કરે તો તે કોપ તે બ્રાહ્મણનો જ નાશ કરે. મૃત્યુની ઉપર ચઢેલો ક્રોધ એકનો જરૂર નાશ કરે. બ્રાહ્મણ મરે તે કરતાં હું ક્ષત્રિય મરું તે શ્રેષ્ઠ ગણાય; તેથી અમારી કામનાથી સર્વ નિવારક ભગવત્કથાપીયૂષ છે, તોપણ તે તક્ષકને પાછો નહિ વાળે.

આ બધું ઉપર ઉપરથી પ્રશ્નાર્થોનું નિરૂપણ કર્યું છે. આ અધ્યાય વિચારનો અધ્યાય છે, તેમાં વિચારમાં ઉપયોગી કોઈ પદાર્થ કહેવો જોઈએ. તેમાં ઉત્પત્તિવિમર્શ ગયો. હાલમાં ઉપપત્તિવિમર્શના પ્રકરણની શરૂઆત થઈ છે, તેમાં ઉપપત્તિ આક્ષેપ સિદ્ધાન્ત અને ફલના ભેદથી ત્રણ પ્રકારની છે. તેમાં પ્રથમ આક્ષેપ અહીં કહેવાય છે. તે જો સર્વાક્ષેપક થાય તો તે શ્રોતાને અધિકાર ઉપરથી પાડી દે; તેથી સાત અધ્યાયમાં જે પ્રમેય કહેવામાં આવ્યું તેમાં સંમતનું તેના છેવટ સુધી પોતાને જ્ઞાન છે, તે જ્યાં છેવટનું જ્ઞાન છે ત્યાંથી આક્ષેપ કરે છે; તેથી આ આખો અધ્યાય પૂર્વપક્ષાધ્યાય છે એમ માનવું. જો એમ ન માનીએ તો કાંતો પૂર્વાધ્યાય રદ જાય, કાંતો શ્રોતા નાલાયક ઠરે, અને આટલા પ્રશ્નોની સંગતિ ન થાય, એથી અનંત પ્રશ્નો કરવા પડે. તે બધા પ્રશ્નોનો અહીં આક્ષેપ કરે છે. ખીલ એના છેવટના વિચારથી પોતાની બુદ્ધિમાં આવ્યા છે એ વાત કહે છે. એમ ન હોય તો શૃણ્વતઃ ઇત્યાદિ શ્લોકથી કહેવું પ્રમેય, શુકે કહ્યું નથી તે અપ્રામાણિક ઠરે, અથવા ગુરુમાં શંકા ઉત્પન્ન કરે; તેથી સાત અધ્યાયો અહીં પૂર્વપક્ષરૂપે વિચારાય છે. તેમાં પ્રથમ શ્રોતવ્યાદીનિ એ ત્રણ શ્લોકથી સાધારણ અધિકારનું નિવારણ કરીને અભય ઇચ્છનારને જે ઉપાય કહ્યો તે ઘટતો નથી. બ્રહ્માએ અનેક અધિકારને લઈને પ્રમેય કહેવાનો ઉપદેશ કર્યો છે. તે જ કહે છે: બ્રહ્મણા નોદિતઃ (શ્લો. ૧) આ જ તત્ત્વ અધિકાર-ભેદથી સર્વ નિરૂપણ કરવા યોગ્ય છે. તેમાં કોઈનો અધિકાર અને કોઈનો નહિ, એવો પક્ષ સંભવતો નથી. સર્વેઽધિકારિણો હ્યત્ર વિષ્ણુમંત્રો યથા નૃપ એ વાક્યનો વિરોધ આવશે; તેથી જ ષતદ્વેદિતુમિચ્છામીતિવચનમ્, વળી જે કહ્યું કે કેવળ ભગવાનનું

શ્રવણ કરવું, તે પણ ન ઘટે, કેમકે અહ્ભુતવીર્યનું જ શ્રવણ કરવાનું છે, નહિ તે કહેવાશે તે ફલ મળે નહિ. ચરિત્રમાત્રમાં ભગવાન સ્વતઃ સ્વભાવથી પ્રવિષ્ટ છે, તેથી કોઈને સંસાર ન થવો જોઈએ, અને ભક્તિશાસ્ત્ર ફલરહિત થાય. તે જ કહે છે-હરેરદ્ભુતવીર્યસ્ય (શ્લો. ૨) અહ્ભુતવીર્યની કથા પણ અહ્ભુતવીર્યવાળી હોય છે. તેમ છે તે શ્રવણાદિને દૃષ્ટદારતા છે. એમ ન માનો તે અદૃષ્ટની કલ્પના કરવાનો વખત આવે. દોષો પ્રતિબંધક થાય તેથી ફલ પણ ન મળે, ગુણાનુષક્તં વ્યસનાય જન્તોઃ એ વાક્યનો વિરોધ આવે. તે જ કહે છે કે-યથાહમખિલાત્મનિ શ્રવણાદિ વડે ભગવાનમાં મનનો નિવેશ થતાં આ જન્મમાં એટલું જ ફલ થાય. જન્માન્તરમાં તે બીજું ફલ થાય. વળી કહ્યું કે થોડા વખતમાં કાર્ય સિદ્ધ થાય છે, તે બંધબેસતું નથી. દૃષ્ટોપાયમાં ભગવાનને બહુ કરવાનું રહે છે. તે જ કહે છે: શૃણ્વતઃ ઇતિ (શ્લો. ૪). સ્વાર્થને માટે તે મનનો જ નિવેશ જોઈએ. માટે જ નિર્ધાર કરીને બોલે છે: ત્યક્ષ્યે કલેવરમિતિ (શ્લો. ૩). તેણે ભગવાનને મનથી પકડયા છે તે બીજા જન્મમાં સેવોપયોગી દેહ આવશે. ત્યારે સ્વાનાં ભાવસરોરુહત્વ (શ્લો. ૫) થશે. બહાર હોય તે અંદર જાય ત્યારે કાર્ય સિદ્ધ થાય છે; અંદર હોય તેનાથી કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. જેમ લોકમાં અંદર અગ્નિ રહ્યો છે પણ તે બહારથી અગ્નિ તેને ન લાગે ત્યાંસુધી અંદર રહેલો અગ્નિ તેનું કાર્ય ન કરી શકે. તે જ વિશત્તે ઇતિ (શ્લો. ૪) શ્લોકોથી કહેવામાં આવ્યું. જો એમ ન હોય તે બીજી પ્રક્રિયાથી રાગનો અભાવ સો જન્મે પણ ન થાય, કેમકે શરીર અને ઇન્દ્રિયો ગુણોના કાર્યરૂપ છે, આ પ્રક્રિયામાં આગ્રહથી પેટા હોય તે દોષને દૂર કરી શકે છે, ત્યારે અવયવો શિથિલ થતાં મૂળ બંધમાંથી છૂટા થતાં ગુણથી દોષને દૂર કરી શકે છે. ત્યારે અવયવો શિથિલ થતાં મૂળબંધમાંથી છૂટા થતાં ગુણથી આગળ કાર્ય થાય; તેથી ઘુનોતિ (શ્લો. ૫) એમ કહ્યું. તે વખતે બીજું અલય થાય છે. ન ભયં યસ્માત્ એટલે અલયરૂપ ભગવાન મનથી પ્રાપ્ત થયેલ છે, તેથી મૃત્યુ ગ્રહણ કરે એવું શરીર રહ્યું તેથી ન વિચત્તે ભયં યસ્યેતિ એમ બીજું ફલ મળે છે. સિદ્ધાન્ત અને ફલથી આગળ દશમ સ્કન્ધનો અર્થ ભણતાં ન ભયં યસ્માત્ એ વિગ્રહ પ્રમાણે સ્વયં ભયનાશક થશે, તે આગળ કહેશે: મૃત્યવો નૈવ ઘક્ષ્યન્તિ મૃત્યૂનાં મૃત્યુ-મીશ્વરમ્ । નહિ તે પ્રથમ પક્ષમાં પર્યાવસાન થાય તે ગુરુની કાંઈ જરૂર ન પડવી જોઈએ, તેથી એ ત્રણ અલયના પ્રકારો આને જ થાય છે. આપે કહ્યું કે જીવને સ્વભાવ અને ક્રિયા વડે અનર્થ થાય છે, તે પણ અસંગત લાગે. સ્વભાવથી જ જીવને દેહસંબંધ થાય છે કે ઈશ્વરઈચ્છાથી થાય છે? જો સ્વભાવથી દેહસંબંધ થાય તે જીવનો સંસાર કદી છૂટે નહિ; તેથી તેનો મોક્ષ કાંઈ વખતે પણ થાય નહિ. જો કહો કે ઈશ્વરઈચ્છાથી

દેહનો સંબંધ થાય છે તો તેની જોખમદારી જીવને માથે રહેતી નથી, કેમકે એ દેહ તો લગવાને આપ્યો છે. તે લગવાને છોડાવે ત્યારે છૂટે. એ વિચારથી યદ્ઘાતુમતો વ્રહ્મન્ (શ્લો. ૭) એ શંકા કરવી પડી છે. વળી લગવાનાં જે ચાર વિશેષણો આપ્યાં કે આ વિશેષણવિશિષ્ટ લગવાનું શ્રોતવ્ય છે, તે વિશેષણો લગવાનું સર્વાત્મા હરિ અને ઇશ્વર કહ્યા તે પણ સંભવતું નથી, કેમકે આસીઘદુદરાત્પદ્મં (શ્લો. ૮) એ વાક્યમાં જે સાંભળવા યોગ્ય કહ્યા એના પેટમાંથી કમળ થયાનું કહ્યું, તે તો પદ્મના આધાર થયા, પદ્મથી જુદા થયા, જગતનું આધાર પદ્મ થયું, તે લગવાનું સર્વના આત્મા ન થઈ શકે. તમે તેને ઔપચારિક પ્રયોગ કરીને સર્વાત્મા કહો તો તે ગૌણ પ્રયોગ ક્લસાધક ન થાય. ખીજું તો શું, તેને લગવાને જ ન કહેવાય તે જ કહે છે: યાવાનયં વૈ પુરુષઃ (શ્લો. ૮) એ વાક્યથી પ્રાકૃત શરીર જેવું તેનું શરીર કહ્યું છે. હરિપણું પણ તેમાં સંભવતું નથી. અજઃ સૃજતિ ભૂતાનિ (શ્લો. ૯) બ્રહ્મા લગવાનનો અનુગ્રહ મેળવીને સૃષ્ટિ કરે છે, કેમકે તેનો જીવની જેમ જન્મ નથી. તે મોટા કામમાં પડ્યો છે તેમાં મૂંઝાયો છે. તે ભૂતોનો આત્મા થાય છે. તે તે સ્વભાવને પામે છે. તે વાત આગળ શ્યાનો બહુચિન્તયા એ વાક્યમાં કહેશે. વળી ઈશ્વરપણું પણ તેમાં સંભવતું નથી. સ ચાપિ યત્ર પુરુષઃ એ વાક્યથી તેને કામ ઘણું છે, તેમાં ગૂંચવાયો છે. માયાને દેવી ને છોડવી તેનો કલેશ છે. તેને સૂવું, ગૂઢ સ્થાનમાં રહેવું એ બધું દુઃખ છે. વળી પાતાલમેતસ્ય હિ પાદમૂલમ્ (૨-૧-૨૬) કહ્યું તે પણ સંગત થતું નથી. તે કહે છે કે પુરુષાવયવૈરેતે (૨-૬-૨૬) એ પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવાથી બન્ને અસંગત સમજે. વળી કહ્યું કે ઈન્દ્રાદયો બાહવઃ (૨-૧-૨૬) એ પણ ઘટે નહિ. કલ્પનાં ભેદો વિદ્યમાન છે. દરેક કલ્પમાં ઇન્દ્રાદિ ઘણા થાય છે. બાહુ પણ નિશ્ચયાત્મક કહેવાશે નહિ. અધિકારમાં પણ અધિકારી કાયમનો નથી હોતો તેથી તે દોષ પૂર્વવત્ સમજવો. ઇન્દ્રત્વ ધર્મ બાહુરૂપ નથી. જે આહુઃ (૨-૧-૨૬) એ શબ્દથી પ્રમાણ કહ્યું તે પણ એના જેટલું જ અસંગત છે, કેમકે વિકલ્પો ઘણા છે. વિકલ્પો યુગભેદો છે અથવા એક બ્રહ્મકલ્પના અવાંતર કલ્પો છે, તે બન્ને દરેક કલ્પમાં જુદા હોવાથી બાહુ ઇન્દ્ર છે એમાં પ્રમાણપૂર્વક વ્યવસ્થા થતી નથી. વળી તે કહ્યું કે તે શ્લોકમાં લગવાનના બે કાન તે દિશાઓ છે. તે દિશાઓ ચોક્કસ નથી તેથી તેને કાન કહેવાને ઘટતું નથી. દિશાઓનો કરનાર સૂર્ય છે. સૂર્યેણ હિ વિભજ્યન્તે દિશઃ એ વાક્ય છે તેથી જે દિશામાં સૂર્ય જીગે તે પૂર્વ દિશા કહેવાય. તેથી સૂર્ય તો કાલના માનરૂપ છે. તેનો વિચાર કરીએ તો દિશાઓ જ નથી તો તેને કાન કહેવાનું કેમ બની શકે ? વ્યવહાર તો ગૌણ રીતે પણ સાધી શકાય છે. પણ પદાર્થનો નિર્ણય કરવો તેમાં ઉપચાર ચાલે નહિ. વળી ત્યાં જ કહ્યું કે શબ્દ શ્રોત્રેન્દ્રિય છે, તે પણ ઘટતું નથી. શબ્દોની પ્રવૃત્તિ તો કાળના ભેદથી થાય છે, તે જ કહ્યું ભૂતમવ્યભવચ્છબ્દઃ

(૨-૮-૧૩). આ બધા શબ્દો એક કાલે સાથે પ્રવર્તતા નથી, તેથી શ્રોત્રેન્દ્રિય પણ નિયત છે એમ તો ન જ કહેવાય. જો તમે શબ્દવિશેષ તે જ શ્રોત્રેન્દ્રિય કહેતા હો તો ભગવાનમાં સર્વ રૂપનો ઉપસંહાર કરો છો તે ખોટો ઠરે. વળી (૨-૧-૨૬) કહ્યું કે અશ્વિનીકુમારો તેની નાસિકા છે. તેમાં અશ્વિનીકુમારોએ આયુર્વેદ ભૂતલમાં પ્રવર્તાવ્યો છે. તે આયુષનું સ્વરૂપ વિચારવું જોઈએ. કેમ આયુષને ભગવાન આપે છે? તે નિયત છે કે અનિયત છે? બંને રીતે અશ્વિનીકુમારોને આયુષ સાથે કાંઈ લેવા દેવા નથી. તેથી આયુષનું માન વિચારીએ તો અશ્વિનીકુમારોનો જ તેમાં પત્તો નથી, તો નાસિકાની વાત જ કયાં કહેવી? એમ દ્રાણોઽસ્ય ગન્ધો મુખમગ્નિરિદ્ધઃ (૨-૧-૨૬) ગંધ અને અગ્નિ ત્રિક્ષણાવસ્થાયી છે, તેથી કાલની સ્થૂલ વા સૂક્ષ્મ ગતિ વિચારીએ તો ગંધ અગ્નિ અને દિવ એ સંભવતાં નથી. વળી (૨-૧-૩૦) કહ્યું કે ચક્ષુરભૂત પતન્નઃ સૂર્ય ઇશ્વરની આંખ છે; પદ્માણિ વિષ્ણોરહની ઉમે ચ એ પણ એવું જ છે, કેમકે કર્મોની ગતિનો વિચાર કરીએ તો કોઈ કર્મને લીધે સૂર્યને અહીંથી પાછું ફરવું પડે તો સૂર્યો તો અનન્ત છે, દિવસ રાતની વ્યવસ્થા સૂર્યની ગતિ ઉપરથી થાય છે, તે ગતિ પણ કર્મરૂપ છે, તેથી ભગવાનની ચક્ષુરિન્દ્રિય કે બે પાંપણો સંભવે જ નહિ. યાદૃશીઃ (૨-૮-૧૩) એ તેનો અવાંતર લેદ છે. વળી કહ્યું કે તદ્ભૂવિજૃમ્ભઃ પરમેષ્ઠિધિષ્ણ્યમિતિ (૨-૧-૩૦). તે બ્રહ્માનું સ્થાન પણ કર્મસાધ્ય છે. તે જ વાત યસ્મિન્ કર્મસમાચાયઃ એ (૨-૮-૧૪) શ્લોકથી કહી છે. આ બ્રહ્માએ ગુણો અને ગુણીએના કર્મનો સમુદાય કહ્યો છે. તેમાં ભગવાનની ભુકુટિનો વિલાસ કયાંથી કલ્પાય? એ વાત ઉપરથી આપોઽસ્ય તાલૂ રસ પવ જિહ્વા (૨-૧-૩૦) એનો પણ આક્ષેપ કરી લેવો. તેથી જે કોઈ ઇન્દ્રિયો ગોલકરૂપે કહ્યાં, ઇન્દ્રિયોરૂપ પણ કહ્યાં તે બધાનો આ ન્યાયથી આક્ષેપ કરવો. વળી આપોઽસ્ય તાલૂ ત્યાંથી આરંભીને અસુરાનીકવર્યઃ (૨-૧-૩૬) ત્યાંસુધી કહેલા પદાર્થો વિશેષ સામાન્ય વિચારથી અર્થ વગરના થાય છે, તેથી વિશેષ પદાર્થો જે આધાર અને આધેયરૂપ બને છે તે દશ પદાર્થોને હવે કહે છે: મૂપાતાલ ઇત્યાદિ (૨-૮-૧૫). એ દશ પદાર્થોનો પોતાના કાર્યની સાથે વિચાર કરીએ તો સામાન્ય રીતે બ્રહ્માણ્ડ જ આવે છે; ભગવાન કે તેના અવયવ દેખાતા નથી. તે કોઈ રીતે બ્રહ્માંડની ભગવાનના અવયવમાં સંગતિ ખેસતી નથી, તેથી સિદ્ધ બ્રહ્માણ્ડને દૂર ફેંકી તે જગ્યાએ પુરુષપણાની કલ્પના કરવી વ્યર્થ છે. હવે અસુરાનીકવર્યઃ એ પદનો મહતાં ચાનુચરિતમ્ (૨-૮-૧૬) એ પદથી આક્ષેપ કરે છે. બ્રહ્માનનં (૨-૧-૩૭) એ વાક્યથી વર્ણાશ્રમનો વિશેષ નિશ્ચય કરે છે. વળી ત્યાં જ નાનાભિધામિજ્યગુણોપપન્નઃ એ કહ્યું, તેમાં જે યજ્ઞ કહ્યો તેને ભગવત્કર્મરૂપ કહ્યો.

તે અપ્રાકૃત અને નિત્ય હોવાથી તેમાં પ્રથમ કદ્યા દોષો સંભવતા નથી. તે ઘટે છે એનો વિચાર કરીને નવ પદાર્થનો વિચાર કરતાં તેનો પણ રહિયો અપાઈ જશે, તેથી નવ પદાર્થોને પૂછે છે: અવતારાનુચરિતમ્ (૨-૮-૧૭) એ એ શ્લોકોથી યાગ એટલે દેવતાને ઉદ્દેશીને દ્રવ્યનો ત્યાગ કરવો. એ યાગ શબ્દનો અર્થ આ થાય છે: તેમાં દેવતા, દ્રવ્ય અને ક્રિયા એ ત્રણ પદાર્થો છે; દેશકાલાદિ છ અંગ મળીને નવ થાય છે. તેમાં દેવતાનો વિચાર ભગવાનના અવતારો કહેવાથી થઈ ગયો. તે અવતાર લોકમાં થાય છે માટે તે લૌકિક થયો. યુગોનો વિચાર કરવો રહ્યો. તે બધો વિચાર થતાં કવ્યનો વિચાર તેમાં દ્રવ્યનું નિરાકરણ થઈ જશે; જેમકે યજ્ઞવાસ્ત્વમ્યવાય તે પશ્યન્ પુરોહાશં કૂર્મભૂતં સર્પન્તમિતિ. તે કર્મ ક્યારે થાય? તે યુગોમાં થાય કે યુગથી જુદા કાલમાં થાય? યુગ-વિશેષમાં થાય એમ કહો તો તે પહેલાં તો દ્રવ્ય હતું નહિ, તેથી યાગ સિદ્ધ જ નહિ થાય, એ બીજે પણ સમજી લેવું. યુગનું માન વિચારીએ તો યાગો તો અન્યથા થઈ શકે માટે ક્રિયા જ ઘટતી નથી; જેમ ત્રેતાના આરંભમાં યજ્ઞો થયા. વળી યુગનો ધર્મ તે કાલ. નૃણાં સાધારણો ધર્મઃ (૨-૮-૧૮) તેનાથી દેશ લેવો. ત્યાં જ સવિશેષો યાદશઃ એ પદોથી દ્રવ્યો ગુણના ભેદથી સિદ્ધ ગણાવ્યાં, તે એ પ્રકારે ગણાવ્યાં છે. ઋણીનાં એ શ્લોકોથી કર્તાઓ કહ્યાં. રાજર્ષીણામ્ એ શ્લોકોથી મંત્રો કહ્યાં. ધર્મકૃચ્છેષુ જીવિનામ્ (ત્યાં જ) એનાથી કર્મો કહ્યાં. તેથી દેશકાલાદિ છમાં ધર્મપ્રયોગ કર્યાગતા બતાવવા માટે કહ્યો છે. વળી ઇયાવસાવીશ્વરવિગ્રહસ્ય (૨-૧-૩૮) તેનો પણ તત્ત્વથી વિચાર કરતાં તેનું ખંડન થઈ જાય છે. તત્ત્વોના એક ભાગમાંથી બ્રહ્માણ્ડ બન્યું તેમાં કહ્યું કે ન યતોઽસ્તિ કિંચિત્ (ત્યાં જ) એ ઘટતું નથી. હવે બીજા અધ્યાયનો આરંભ થયો. તેમાં પ્રથમ કહ્યું પવં પુરા ધારણયાત્મયોનિઃ (૨-૨-૧) તે ઘટતું નથી, જેમકે તત્ત્વનાં લક્ષણનો વિચાર કરતાં તેની અસંગતિ સ્પષ્ટ છે. તેનું લક્ષણ એટલે સૃષ્ટિ કરવાનું સામર્થ્ય, તે જ તેનો અસાધારણ ધર્મ છે. તેને જાણતાં તેના અંશો બ્રહ્મમાં પ્રવિષ્ટ થતાં કાર્ય સિદ્ધ થાય છે તો પછી જ્ઞાનાદિ વ્યર્થ છે. વળી કહ્યું કે શાબ્દસ્ય હિ બ્રહ્મણ ષષ્ઠ પન્થાઃ (૨-૨-૨). એ પદથી વૈરાગ્યને આગળ કરીને પોતાના હૃદયમાં વસતા ભગવાનનું ચિતન કરવું. તે પણ તત્ત્વના હેતુપૂર્વક લક્ષણોનો વિચાર કરીએ તો પૂર્વ અસંગત ઠરાવ્યાં તેમ આનું પણ ઠરે. તેમાં ચિત્ત મહત્તત્ત્વરૂપ છે. તેમાં મહત્તત્ત્વ વિદ્યમાન હોય તો ચિત્તમાં ભગવાન રહે તેથી સ્વચિત્તમાં સિદ્ધ કોણ છે? આત્માની સિદ્ધિ તો ત્યાં કોઈ રીતે થઈ શકતી નથી. ચિત્તં તન્મહદાત્મકમ્ એ તેના કારણનું લક્ષણ કહ્યું છે. વળી કહ્યું કે કેચિત્સ્વદેહાન્તર્હૃદયાવકાશે (૨-૨-૮) એ પણ પુરુષની પૂજનો વિચાર કરતાં મનોમયી મણિમયી એ વાક્યથી માનસી મૂર્તિ તે ઠરે છે. તે

ભગવાન કેમ કહેવાય ? સ્થૂલ સૂક્ષ્મ ધારણાની સિદ્ધિ માટે બે યોગ કહ્યા. તે પણ યોગના સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ તો ચિત્તની વૃત્તિઓને એકત્ર રોકવી તે યોગ કહેવાય. તેથી તે પણ અસંગત છે. વળી સ્થિરં સુખં ત્વાસનમાસ્થિતો યતિઃ એ કહ્યું, તે પણ ઘટતું નથી. જીવતો યોગી સર્વ લોકમાં જઈ શકે તે મર્યા પછી કેમ જાય ? મરવાની જરૂર જ શું રહે ? જેમ કદમ જીવતાં જ બધે ફરીને ઘેર આવી ગયા, તેને મરવાની કાંઈ જરૂર ન પડી. ઐશ્વર્ય પદ વડે, અર્બુન વગેરે તે જ દેહથી સ્વર્ગમાં ગયા હતા, તે લેવા. વળી કહ્યું કે આનન્દ-માનન્દમયોઽવસ્થાને (૨-૨-૩૧) તે પણ યોગીના લિંગશરીરના નાશનો વિચાર કરીએ તો અસંગત દેખાય છે. વળી કહ્યું કે ભગવાન બ્રહ્મ કાત્સ્યેન (૨-૨-૩૪) તે પણ વેદનો વિચાર કરતાં અસંગત લાગે છે. જો ભગવાન સર્વના આત્મા છે તો સર્વનો પ્રેમ પણ તેમાં સિદ્ધ જ છે; તેને માટે ઉપદેશ દેવો વૃથા છે. જો બધાનો પ્રેમ તેમાં નથી તો તે બધાનો આત્મા પણ નથી. ત્યાં કહે કે ભગવાન આત્મા છે પણ અજ્ઞાનથી તે આત્મા જણાતા નથી, તેથી તેને આત્માપણથી લોક જણાતા નથી; જેમ પરનો આત્મા પણ આત્મા છે છતાં અજ્ઞાનથી તેને પર જાણે છે તેમ. વળી તમે પ્રેમને માટે યત્ન કરવાનું કહ્યું તે ઘટતું નથી. વળી કામનાના લેહથી દેવતાંતરભજન કહ્યું તે પણ વેદાદિનો વિચાર કરતાં અસંગત જણાય છે. વેદમાં એને માટે ખીજું સાધન કહ્યું છે. ભક્ત માટે નિરૂપણ તો ભક્તિના નિરાકરણથી નિરાકૃત થયું. વળી ઉત્પત્તિથી વિચાર કર્યો તે પણ સંપ્લવાદિ-પ્રલય)ના વિચારથી તેનું નિરાકરણ થઈ જશે. આ જગતનો પ્રલય થાય કે વૃદ્ધિ થાય, અથવા કારણમાં લય પામે, તો પછી ભગવાનથી ઉત્પન્ન થયું તેનો શો હેતુ સિદ્ધ થયો ? માટે તે કરતાં પોતાની મેળે થાઓ અને જાઓ, અથવા ખીજી રીતે થાઓ; તેમાં કાંઈ ભગવાનથી થવામાં વિશેષ દેખાતો નથી. જ્ઞાનાદિના સ્વરૂપનો નિર્વાહ થવા માટે ભગવાનના અવયવોની કલ્પના કરી તે પણ ઇષ્ટાપૂર્તના વિચારથી જીડી જાય છે. લૌકિક કે અલૌકિક પદાર્થથી યોગ સિદ્ધ થાય તો ભૂતસંસ્કાર ભગવત્સંસ્કાર કે આત્મસંસ્કારમાં ફલથી કોઈ વિશેષ જણાતો નથી. ભગવદ્દીયપણાની તો અન્યથા સિદ્ધિ થાય છે. વળી કહ્યું કે ભગવાન આત્માને સરજે છે, તે અનુશાયીની સૃષ્ટિનો વિચાર કરતાં તે વાત ટકી શકતી નથી. તે ભગવાનથી વિલક્ષણ કહેવાય છે. તત્ત્વં પરં રૂપવદસ્વરૂપમ્ તે પણ પાખંડ ધર્મનો વિચાર કરતાં ઘટી શકતું નથી. દૈત્યોને મોહ કરવા માટે પાખંડની ઉત્પત્તિ કહી છે. તે દૈત્યો ભગવાન કે કોઈ ખોજ તે જાણવું જોઈએ. તે જો ભગવાન છે એમ કહો તો તે ભગવદ્લીલા કહેવાય, તે પાખંડ જ ન કહેવાય; ભક્તિ પણ નિરાકૃતા થાય છે. પાખંડ સ્થિર થાય તો પણ દૈત્યો ભગવાન ન થઈ શકે. વળી કહ્યું કે કર્ણકષાયશોષાન્ તે પણ

અસંગત જણાય છે. ત્રિદાત્માનો બંધ મોક્ષ વિચારાય છે. બંધ અને મોક્ષ ભગવાનની ઇચ્છાથી થાય છે. પછી કાનના દોષને શોષવાની શી જરૂર છે? ભિન્નતાથી રહેવાનું કહો તો બધાં સાધનો વ્યર્થ થાય છે, કેમકે તે બધું ભગવદ્રૂપ છે. અવતારનું વર્ણન પણ વ્યર્થ છે. ભગવાનનું માયામાં ક્રીડન તે જ અવતરણ, તેથી સર્વ જગત ભગવાનનો અવતાર ઠરે છે. તે અવતારમાં વિશેષ શું છે? માયાનો ત્યાગ કરે તે તો અવતારની લીલાને પણ છોડી દે. વળી કહ્યું છે કે તમે આને વિસ્તારથી કહો, તે પણ સાંભવતું નથી. એમ કહેવું ન જોઈએ. જેમ આપ ભક્તિથી કહો છો તે શું કોઈની પ્રેરણાથી કહો છો? તમારામાં પ્રામાણ્ય સિદ્ધ છે, તે અત્ર પ્રમાણમ્ (૨-૮-૨૫) એ શ્લોકથી કહ્યું છે. વળી કહ્યું કે ભગવાનની માયાને વર્ણવતાં ઘણું કરીને મારા પ્રાણ જતા નથી. હું સાંભળું છું તો પણ મને તક્ક લક્ષી જશે એમાં ફેર નથી. (૨૬)

આવા પૂર્વપક્ષ કરી ભગવન્-માહાત્મ્ય સ્થિર કર્યું ત્યારે શુકદેવજીને સંતોષ થયો પણ ક્રોધ ન થયો તે કહે છે:

સૂત ઉવાચ ॥

સ ઉપામન્વિતો રાજ્ઞા કથાયામિતિ સત્પતેઃ ।

બ્રહ્મરાતો ભૃશં પ્રીતો વિષ્ણુરાતેન સંસદિ ॥ ૨૭ ॥

શબ્દાર્થ:—સૂત બોલ્યા: એમ જ્યારે પરીક્ષિતે શુકદેવજીની પ્રાર્થના કરી ત્યારે ભગવાનની કથામાં પ્રેરાયેલા શુકદેવજી સભામાં અત્યંત પ્રસન્નતાથી તેને કહેવા લાગ્યા.

ભાવાર્થ:—તે શુકદેવજી ઉપામન્વિત એટલે પ્રાર્થના કરી. ઉપામન્વન્ત રાજ્યેન પિતરો યમ્ ઇત્યાદિ સ્થળે એવા અર્થનો નિશ્ચય થયો છે. ઇતિનો અર્થ—એવા પ્રકારની કથામાં એવો કરવો, એટલે મુક્તિપૂર્વક ભગવાનના ગુણો નિરૂપણ કરવા. તેમ કરવાથી ભગવાનને પરમ સુખ થાય છે, કારણ કે તે સતના પતિ છે. એમ થવાથી સંદેહ વગરનો લીલાનો નિશ્ચય જણાય છે. એથી આ પ્રશ્ન સંતોષ આપનારો છે. તેમાં પણ આ શુકદેવજી “બ્રહ્મરાત” છે એટલે વેદે રક્ષિત છે. આપણને એ યુક્તિ બતાવશે, તેથી ઘણા ખુશી થયા. મારો જન્મ સફલ થયો એમ રાજાએ કહ્યું. રાજા પણ “વિષ્ણુરાત” છે. વિષ્ણુએ એટલા માટે જ તેની બ્રહ્માસ્ત્રથી રક્ષા કરી છે. તેથી તે મને સંદેહ રહિત થઈને જાણશે, તેથી તો જન્મ સફળ કરવા માટે સભામાં જ શુકદેવજીને પ્રશ્ન કર્યો. (૨૭)

એમ યુક્તિપૂર્વક કથા કહેવી તેમાં લૌકિકી યુક્તિ કારણરૂપ નથી, તેથી ઉપપત્તિરૂપ ભાગવત જ શુકદેવજીએ કહ્યું, તે કહે છે:

પ્રાહ ભાગવતં નામ પુરાણં બ્રહ્મસંમિતમ્ ।

બ્રહ્મણે ભગવત્પ્રોક્તં બ્રહ્મકલ્પ ઉપાગતે ॥ ૨૮ ॥

શબ્દાર્થ:—બ્રહ્મકલ્પમાં ભગવાને કહ્યું હતું તે ભાગવત નામનું પુરાણ વેદની તુલ્ય છે, તે ભાગવત પુરાણ શુકદેવજીએ પરીક્ષિતને કહ્યું.

ભાવાર્થ:—જેનું નામ ભાગવત છે એ પુરાણ શુકદેવજીએ પ્રસન્ન થઈ પરીક્ષિતને કહ્યું. પુરાણ નામથી પ્રમાણ બતાવ્યું. તેથી બ્રહ્મસંમિત યુક્તિવાળું કહ્યું. ત્યાં શંકા કરે છે કે ભાગવતો કેટલાં છે? બહુ જગ્યાએ જુદી રીતે ભાગવત કહેવાય છે, તેથી શંકા થતાં પૂછ્યું છે. તે ભગવાને બ્રહ્માને કહ્યું એ ભાગવત સમજે. ભાગવત વિષયાત્મક તો અનેકધા છે; વિચારાત્મક બે પ્રકારનું છે. તેમાં ઉત્પત્તિના પ્રકારથી કહેલું તે બ્રહ્માએ નારદને કહ્યું, ઉપપત્તિના પ્રકારથી બ્રહ્માને ભગવાને કહ્યું છે. આ સ્થૂલ ભાગવતમાં બધા પ્રકારો બતાવ્યા છે. ભાગવતની પ્રવૃત્તિ અનેક પ્રકારે થઈ છે તે બતાવવા માટે તેમાં બીજાના પ્રકારને તો બ્રહ્મા પોતે જાણી લેં તેમાં તો યુક્તિ જ બતાવવાની બાકી રહે તે કહેવા માટે કહે છે: બ્રહ્મકલ્પ આવ્યો ત્યારે તે કલ્પમાં શબ્દ બ્રહ્મથી સર્વની ઉત્પત્તિ થઈ છે, જે ઉત્પત્તિ ભાગવતમાં કહેવામાં આવી છે. (૨૮)

તેથી અન્યવિષયક પ્રશ્નને ભાગવતથી જુદો પાડીને પછી ભાગવતની ઉપપત્તિ કહેશે, તે વાત કહે છે:

યદ્યત્પરીક્ષિદ્વષમઃ પાણ્ડુનામનુષ્ઠ્ઠિ ।

આનુપૂર્વ્યેણ તત્સર્વમાખ્યાતુમુપચક્રમે ॥ ૨૯ ॥

શબ્દાર્થ:—પાણ્ડુમાં શ્રેષ્ઠ એવા પરીક્ષિત રાજાએ જે જે પ્રશ્નો કર્યા તે બધાને પ્રશ્નના ક્રમવડે કહેવાનો શુકદેવજીએ આરંભ કરી દીધો.

ભાવાર્થ:—પાંડુના મધ્યે શ્રેષ્ઠ ભગવદ્ભક્તોમાં મુખ્ય પરીક્ષિત રાજા છે. તેમણે જે જે પ્રશ્નો શુકદેવજીને પૂછ્યા, પહેલાં કહ્યાં કારણે તેના પ્રશ્નો વગેરે પૂછ્યા તેને ક્રમથી કહેવાનો શુકદેવજીએ આરંભ કર્યો. જેટલી તેના મનની ઇચ્છા હતી તેવા તેને ઉત્તર આપવાનો આરંભ કર્યો. ચકાર છે તેથી તરફ પૂછેલી યુક્તિઓ વધારેમાં કહી. (૨૯)

ઇતિ શ્રીભાગવત-દ્વિતીય સ્કન્ધની શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટાત્મજ

શ્રીવલ્લભદીક્ષિત-વિરચિત શ્રીસુબોધિની ટીકામાં

આઠમો અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો.

અધ્યાય ૯ મો

નવમે તૂત્તરં પ્રાહ જીવબ્રહ્મસ્વરૂપયોઃ ।

સંદેહપૂર્વકં પૂર્વકથનસ્યાપિ વસ્તુતામ્ ॥ ૧ ॥

પારંપર્યકથા ચાસ્ય શુદ્ધ્યાધિક્યવગમ્યતે ।

નાન્યથેત્યસ્ય સંદેહનાશનાય નિરૂપિતા ॥ ૨ ॥

પહેલાં જીવ-બ્રહ્મ-સ્વરૂપમાં સંદેહ કર્યો, તેનો ઉત્તર આ નવા અધ્યાયમાં કહે છે. પૂર્વે કહેલ સ્થૂલરૂપાદિનું વાસ્તવરૂપ પણ પ્રથમ અહીં કહેવામાં આવે છે. (૧) શુક પરીક્ષિત્ નારદ વ્યાસ બ્રહ્મા વગેરેની કથા કહી એનું તાત્પર્ય એ છે કે શ્રોતા અને વક્તાની અધિક શુદ્ધિ હોય તો ભાગવત સમજાય છે; બીજી રીતે ભાગવતની કથા સમજાતી નથી. એ કથા બતાવવા પરંપરાની કથા સંદેહ ન થવા માટે કહી છે. (૨)

બીજા સંદેહ જીવબ્રહ્મસંદેહમૂલક છે; તેથી પ્રથમ જીવસંદેહનું વારણ કરે છે: આત્મમાયામૃતે ધત્યાદિ ત્રણ શ્લોકો વડે. વળી તેમણે શંકા કરી કે યદ્ધાતુમતઃ (૨-૮-૭) એ શ્લોકથી આ જીવને દેહનો સંબંધ કેમ થયો? જીવત્વ કેમ અન્ય શબ્દથી પ્રાપ્ત થયું? તેમાં જીવત્વ થતાં ઘણા હેતુઓ દેહના સંબંધમાં થશે તેથી પ્રથમ જીવપણું સિદ્ધ કરે છે:

શ્રીશુક ઉવાચ ॥

આત્મમાયામૃતે રાજન્ પરસ્યાનુભવાન્નસા ।

ન ઘટેતાર્થસંબન્ધઃ સ્વપ્નદ્રષ્ટુરિવાત્મનઃ ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—શ્રી શુકદેવજી બોલ્યા: હે રાજન્, પર અને અનુભવરૂપ આત્માવાળા આ જીવને દેહનો સંબંધ તેવી રીતે ઘટી શકતો નથી, સ્વપ્ન જોનારને જેમ માયા વગર થઈ ન શકે.

ભાવાર્થઃ—અહીંથી શ્રીઆચાર્યચરણ ભગવત્સ્વરૂપ જીવની બુદ્ધિમાં આવવા માટે શ્રુતિપ્રતિપાદિત સૃષ્ટિપ્રક્રિયા પ્રથમ બતાવે છે. ભગવાને જ્યારે સૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છા કરી ત્યારે તેના સ્વરૂપાત્મક સચ્ચિદાનંદમાંથી સદાનંદ એક તરફ રહ્યા જ્યારે ચૈતન્યાંશ બીજા ભાગ બન્યો. તેની માયા બે પ્રકારની છે એ પ્રથમ કહ્યું છે. તેમાં ચિદ્રૂપની માયા વ્યાપ્તિ છે. તે સ્વપુરુષને મોહમાં નાખીને તેને જીવપણું કરી આપે છે. જીવતીતિ જીવઃ । જીવ ધાતુ પ્રાણધારણાર્થક છે. જે પ્રાણને ધારી રાખે, પ્રાણને રાખવાનો પ્રયત્ન કરે, તે જીવ

કહેવાય. તે માયામાં મોહીને વ્યાકુલ થયો; તે સદાનંદની કરેલી સૃષ્ટિમાં જે સૂત્રાત્મક આસન્ય નામનો દસ પ્રકારનો પ્રાણ છે તેને અવલંબીને રહે છે, ત્યારે તે પુરુષ જીવ કહેવાય છે. આથી સમજાશે કે ઈશ્વર જીવ કેમ થયો. જીવ ધાતને અન્ન પ્રત્યય લાગવાથી “જીવ” શબ્દ બન્યો છે. આ ચૈતન્ય (જીવ) બોધરૂપ છે તોપણ આનંદરૂપથી જુદો પડ્યો ત્યારે ચૈતન્યની માયા મોહિકા છે તેણે આનંદ અપાવીશ એમ તેને સમજાવ્યો. તે મોહમાં પડ્યો કે મને આનાથી આનંદની પ્રાપ્તિ થશે. તેણે પ્રાણ અપાન વ્યાન ઉદાન કુકલ દેવદત્ત ધનંજય નાગ કૂર્મ એ દશ પ્રાણ એટલે દશ ઇન્દ્રિયોને જે ટેકો આપે તે દશ પ્રાણરૂપ કહેવાય, તેવો થઈને વ્યામોહિકા માયાને અધીન થઈને રહ્યો, એટલે તે ચિદંશ જીવ કહેવાયો. આ વિભાગ શ્રુતિએ કહ્યો છે. ^૧બહુ સ્યામ્ । પ્રજાયેય । આ શ્રુતિ તૈત્તિરીયોપનિષદમાં છે. તે ભગવાનને બહુ થવાની ઇચ્છા થઈ એમ કહે છે. ભગવાનની ઇચ્છા પણ થાય છે, તેમાં સત્ અંશની ક્રિયારૂપ શક્તિ છે; ચિત્ અંશની શક્તિ મોહ કરનારી માયા છે; આનંદરૂપની શક્તિ જગત્-કારણરૂપ માયા છે. એ ત્રણ શક્તિઓ સચ્ચિદાનંદના ભાવરૂપ સમજવી; એટલે ભાવાર્થક પ્રત્યય સાથે સત્ત્વ અથવા સત્તા કહેવાય. તેમ જ ચિદાનંદનું સમજવું. તે ભગવાનનો ભાવ તો સ્વરૂપથી બનેલો સમજવો. ત્યાં કહે છે કે જે ભગવાનરૂપ ઇચ્છા કહી, ભાવ પણ ભગવત્સ્વરૂપ કહ્યો તે બધું નિત્ય હોવાથી કોઈ દિવસ જગતનો અંત નહિ આવે! ત્યાં કહે છે કે તે સર્વદા થયા કરશે એવી શંકા ન કરશો, કેમકે તે ઇચ્છા થવાનું કારણ કાલ છે. તે કાલ નહિ હોય ત્યાંસુધી તે થશે નહિ. કાલે કરી ઇચ્છા થઈ ને બહુભવન થયું તોપણ કાળ તેનો નિયામક હોવાથી સર્વને પોતાને વશ કરશે, તેથી સર્વદા તે થયા નહિ કરે. તે કાલ થયો ત્યારે ઇચ્છા વગેરે થયાં. તે બધાને એક રૂપે પોતે સ્થાપન કરે છે, તેમાંથી એક ઇચ્છારૂપ અંશ પરિત્રહ કરે છે ત્યારે સોડકામયત શ્રુતિના કલા પ્રમાણે ઇચ્છા કાળરૂપ બને છે. તે સચ્ચિદાનંદને પણ પોતે સમુદાયમાંથી જુદો પાડે છે, તેમ ભગવદંશને પણ પોતે જ જુદા કરે છે. તે સચ્ચિદાનંદરૂપ ધર્મો પોતાના ધર્મોને લેદીને

૧ બહુ સ્યામ્ એ ઇચ્છા થતાં સ્વરૂપના વિભાગ થયા. તે જ બૃહદારણ્યકમાં યથાગ્નેઃ ક્ષુદ્રા વિસ્ફુલિજ્ઞાઃ ઇત્યાદિથી વિભાગ બતાવ્યો છે. અને પ્રજાયેય એ બીજી શ્રુતિ કહી તેથી પોતે જ ઉચ્ચ નીચ ભાવે પ્રકટવાની વાત કરી છે, એમ ન માનીએ તો બહુભવન તો પ્રથમ કહ્યું છે, તો પછી આ શ્રુતિમાં પ્ર ઉપસર્ગ મૂકવાની કાંઈ જરૂર ન રહે. પુરુષવિધ વ્યાજ્ઞાણમાં બ્રહ્મક્ષત્રાદિરૂપતા કહી છે તે અહીં પ્રકર્ષ પદાર્થથી લેવામાં આવે તો કાંઈ ખોટું નથી. તેથી ઇચ્છા કરવામાં અને ઉચ્ચ નીચ ભાવથી લોલા કરવામાં વેદ પ્રમાણરૂપે કહ્યો છે. એથી આ પ્રક્રિયા સપ્રમાણ છે એ વાત સિદ્ધ થઈ.

બુદ્ધિ થાય છે, ત્યારે ભગવાન સર્વત્ર પાણિપાદાન્ત થાય છે. તેનો આકાર અંધાય છે. તે પોતાની માયાથી બુદ્ધિ થયો છતાં તેનાથી એકત્રિત હોય તેમ અંધ દેખાય છે, કેમકે તેના કરતાં કાર્ય રૂપ અલ્પ છે. તે ત્રણ રૂપો પૂર્ણ શબ્દથી વ્યવહાર્ય છે; તેથી સદ્રૂપનું દરેક કાર્યમાં પર્યાવસાન દેખાય છે. પ્રજાયેય એ ઇચ્છાથી ઉચ્ચ નીચ ભાવે થતાં તેમાં આનંદ શ્રેષ્ઠ હોવાથી સચ્ચિત તે આનંદના સેવક બનીને તેની સેવા કરવા લાગ્યા. તે બંનેના ધર્મો જ્ઞાન અને ક્રિયા તે ભગવાનની શક્તિરૂપે થયા ત્યારે આનંદ પોતે જ્ઞાન-ક્રિયા-શક્તિમાન થયો. તેમાં ચિદંશની શક્તિ આનંદમાં થઈ તે જ્ઞાન ધર્મને મોહ કરે છે, ત્યારે તે ભગવદંશ જીવ થઈ જાય છે. સદંશ તો તેની ક્રિયા નામની શક્તિ જતાં અવ્યક્તરૂપ થઈ ગયો, એટલે તે પ્રકૃતિરૂપે થઈ જાય છે. મૂળભૂત સદંશની ક્રિયાના અંશરૂપ ક્રિયાથી તે બધા પ્રકટ થાય છે. તે ક્રિયાઓના તિરોભાવમાં તેનો તિરોભાવ થાય છે, એટલે તે નિરંતર થયા કરતા નથી. ત્યારે તેમાં મૂળ ઇચ્છાથી થયેલ શબ્દ પણ રહે છે, તેથી વ્યવહારનો ઉચ્છેદ થતો નથી. આ સદંશની વાત થઈ. એમ ચિદ્રૂપ જ્ઞાનશક્તિના અંશરૂપ જ્ઞાન વડે પ્રકટ થાય છે અને તિરોધાન થાય છે, તેનો પ્રયત્ન તો અપરાધીન છે તેથી તેનો મોક્ષ થતો નથી પણ જીવને છોડાવવાનો ભગવાન જ્યારે વિચાર કરે છે ત્યારે તેને પૂર્ણ જ્ઞાનશક્તિનું દાન કરે છે તેનાથી મોહિકા માયા તેનાથી છૂટી પડે છે, તેથી તેનો પ્રયત્ન પણ છૂટી જાય છે, સ્વરૂપમાં નિષ્ઠા રાખીને રહે છે. તે માયાને અધીન હતો તેમ અધીન રહેતો નથી છતાં તે પોતે જગતનો કર્તા તો થતો નથી. તેની તે માયા શક્તિ નથી. તેનો ઉત્કર્ષ પણ થતો નથી. આનંદ જ ઉત્કૃષ્ટ છે; હીનતા તો ઉપરથી દેખાય છે. આનંદની સાથે તે મળે છે ત્યારે આનંદ પણ થાય છે. તે આનંદ સ્વધર્મરૂપે જો તેને સ્વીકારે તો તે આનંદમાં મળી શકે. આ પ્રક્રિયા સર્વ શ્રુતિવાક્યોને અનુકૂળ અને શ્રુતાર્થા-પત્તિથી સિદ્ધ છે. તેનો સર્વત્ર ઉપયોગ થાય છે. બીજી પ્રક્રિયાઓમાં વાક્યોનો બાધ થાય છે. જીવના ભેદોને આગળ કહીશું. તે જ વાત આ શ્લોકમાં કહી કે આત્મા એટલે ચિદ્રૂપની માયા મોહ કરનારી છે. તેના વિના આને દેહનો સંબંધ નહોત્ય. “રાજન્” એવું સંબોધન રાજસ છે તે તમને સ્વરૂપનું જ્ઞાન ક્યાંથી હોય! એવી દયાથી સંબોધ્યા છે. એટલે ચૈતન્યને મોહ થયો કે દેહનો સંબંધ થયો, કેમકે તેનો અનુભવાત્મા છે; પરંતુ સામર્થ્ય તો ભગવાનમાં ગયું છે, તેથી મોહ થયો છે. એમ થયું હોત તો જેમ દેહ ન થાત તેમ મોહ પણ ન થાત. મોહ ન થાય ત્યાંસુધી શક્તિ ભલે ગઈ હોય પણ દેહનો સંબંધ ન થઈ શકે. તે મોહ થયો કે તરત દેહસંબંધ થાય. એ શક્તિ સહજ છે. તેને દોષમાં પર્યાવસાન થયું તે તેના હીન ભાવને લઈને થયું છે. જીવને સામર્થ્યનો લાભ થાય

તોપણ તે જ્યાંસુધી જુદી રહે ત્યાંસુધી તેનો હીન ભાવ મટે નહિ. તે જ્યારે વ્યામોહ કરે ત્યારે દેહ પ્રાપ્ત થયા વગર ન રહે. મોહિતને અર્થસંબંધ થાય તે વાત દષ્ટાન્તથી જાતાવે છે: લોક નિદ્રામાં મોહિત થાય ત્યારે ભગવાને કરેલી માયિકી સ્વપ્નસૃષ્ટિને જુએ છે અને તેનું અભિમાન પણ કરે છે. નિદ્રા સર્વ પ્રકારે પ્રકટ થતી નથી. મૂળ ભગવાનની માયા વડે જલદી તિરોધાન પામે છે, ત્યારે તે જીવ નિદ્રામાંથી જાગે છે. એમ સ્વપ્નદષ્ટાન્તથી તેનો વ્યામોહ કહીને પ્રકૃત દાર્ષાન્તિકમાં વિશેષ કહે છે કે અજ્ઞસા. એવાં સ્વપ્ન જન્મમાં કરોડો થાય છે. આ સ્વપ્ન તો કરોડો જન્મમાં એકનું એક ચાલ્યા કરે છે એ આમાં વિશેષ છે. (૧)

એમ તેનો સંબંધ જાતાવીને તે માયાનું કાર્ય જાતાવે છે:

बहुरूप इवाभाति मायया बहुरूपया ।

रममाणो गुणेष्वस्या ममाहमिति मन्यते ॥ २ ॥

શબ્દાર્થ:—જાહુ રૂપવાળી માયા વડે પોતે જાહુ રૂપવાળો દેખાય છે. આ માયાના ગુણોમાં રમતો પોતે હું અને મારું એમ માને છે.

ભાવાર્થ:—તે આભાસરૂપ મૂળ માયા ઘણા રૂપવાળી થાય છે, તેની સાથે સંબંધમાં આવતો જીવ પણ ઘણા રૂપવાળો થાય છે. ઇવ શબ્દ કહ્યો છે તેથી તે સારી રીતે સ્વરૂપ કરી શકતી નથી તેથી “જાહુરૂપા જેવી કહી છે.” ત્યારે જીવ આનંદ પ્રાપ્ત કરવા માટે તેના ગુણોમાં રમવા લાગે છે. તેના ગુણોનો પોતે સ્વીકાર કરે છે, તેથી દેહમાં હું એવો ભાવ કરે છે: તેના ગુણોમાં મમતા જાતાવે છે. માયામાં અહંભાવ જાતાવે છે. આ જ શબ્દો સંબંધ જાતાવનારા છે, તે તેના સ્વરૂપમાં અર્થનું સમર્પણ કરે છે. (૨)

એમ વ્યામોહિકા માયાનું કાર્ય જાતાવીને તે માયાને છોડવાનો ઉપાય હવે જાતાવે છે:

यहिं वाव महिम्नि स्वे परस्मिन् कालमाययोः ।

रमते गतसंमोहस्त्यक्तबोदास्ते तदोभयम् ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ:—જ્યારે કાલ અને માયાથી પર એવા ભગવાનમાં સંદેહ રહિત બનીને રમે છે ત્યારે હું અને મારું છોડી દેહાદિ અને તેને આપનારી માયાને પણ છોડી ઉદ્ધાસ થઈને રહે છે.

ભાવાર્થ:—જ્યારે એટલે મૂળ ભગવાનને એ માયાથી છોડાવવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે—વાવ એ નિશ્ચયાર્થક અવ્યય છે—પોતાના મહિમારૂપ ભગવાન આનંદમાં કાળ અને મોહિકા માયાના નિયામક તે બન્નેના કાર્યથી પોતાની ઇચ્છાથી જીવને છોડાવે છે; ત્યારે તે જીવ આનંદરૂપ ભગવાનમાં પ્રસન્નતાથી

રમે છે. તેમાં પણ ભગવાન એને પોતાનું માહાત્મ્ય બતાવતા નથી, તેથી તે ભગવાનના સ્વામિત્વમાં સંદેહ ન આવે તો તેને પછી સંદેહ થતા નથી પણ કાળ અને મોહિકા માયાના સંબંધને છોડી દે છે. તેના ગુણો તેના કાર્ય દેહાદિને પણ છોડે છે અથવા હું અને મારું એવો ભાવ છોડી દેહગેહાદિમાં ઉદ્ધાસીન રહે છે. એમ જ્યારે આસક્તિ છોડી દે ત્યારે તેનો તેમાંથી નિસ્તાર થાય છે. (૩)

એમ જીવસંદેહ દૂર કરીને હવે બ્રહ્મસંદેહનું આત્મતત્ત્વવિશુદ્ધ્યર્થમ્ (૨-૧-૪) ત્યાંથી લઈને જ વિમુહ્યતિ કર્હિચિત્ (૨-૧-૩૬) ત્યાં સુધીમાં તેનું વારણ કરે છે:

આત્મતત્ત્વવિશુદ્ધ્યર્થં યદાહ ભગવાનૃતમ્ ।

બ્રહ્મણે દર્શાયન્ રૂપમવ્યલીકવ્રતાદતઃ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થ:—આત્મતત્ત્વની શુદ્ધિ માટે ભગવાને જે સત્યસ્વરૂપ બ્રહ્મને બતાવ્યું તે તેના ખરા વ્રતથી પ્રસન્ન થઈને બતાવ્યું છે.

ભાવાર્થ:—અહીં પણ મુક્તિ તો અમે સૃષ્ટિપ્રક્રિયામાં કહી ગયા છીએ; આગળ તો સ્વરૂપ જ કહેવાનું છે. તેમાં પ્રથમ બ્રહ્મને પણ દેહનો સંબંધ થાય તો તે જીવ જેવો થઈ જાય એવું દૂષણ કહ્યું. અથવા દેહસંબંધ થતાં પરિચિન્નતામાં સર્વાત્મતાની અનુપપત્તિ થાય તેનું અહીં નિરાકરણ કરે છે. આત્માનું તત્ત્વ એટલે ખરું સ્વરૂપ, તેની શુદ્ધિને માટે લૌકિકતા જ્ઞાનથી લૌકિક ભાવ થતાં અન્યથાપ્રતિભાન લક્ષણ બુદ્ધિ થાય. તેને દૂર કરીને સારા જ્ઞાનરૂપ વિશેષ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવા માટે બ્રહ્મને ભગવાને જે કહ્યું એટલે કેવળ વાણી કહી, એટલું જ નહિ પણ ખરું પોતાનું આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મને બતાવીને કહ્યું, તે સ્વરૂપદર્શન સાથે કહેવાનું કારણ તો એટલું જ કે ભગવાન બ્રહ્માના નિષ્કપટ વ્રતથી પ્રસન્ન થયા હતા, અથવા સેવા કરી હતી અથવા તેમનો ઉપચાર કર્યો હતો. (૪)

એમ ભગવાનનું વચન વક્તવ્યતાથી કહીને સંતોષને માટે બ્રહ્માનું નિષ્કપટ વ્રત બતાવે છે:

સ આદિદેવો જગતાં પરો ગુરુઃ

સ્વધિષ્ણયમાસ્થાય સિસૃક્ષયૈક્ષત ।

તાં નાધ્યગચ્છદ્ દશમત્ર સંમતાં

પ્રપન્નનિર્માણવિધિર્યયા ભવેત્ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ:—જગતના પરમ ગુરુ તે આદિદેવ બ્રહ્મા પોતાના બ્રહ્મલોકમાં બેસીને સૃષ્ટિ કરવાની ઈચ્છાથી જોવા લાગ્યા, પણ જેનાથી પ્રપન્નનું નિર્માણ થાય એવી બુદ્ધિ તેને સૂઝી નહિ.

ભાવાર્થ:—‘વ્રત’ શબ્દ કોઈ નિયમવિશેષમાં વપરાય છે, અહીં તો તે ‘વ્રત’ શબ્દ સર્વ ઇન્દ્રિયોના અને પ્રાણના વિષયોને છોડાવવામાં અને તેમ કરીને નિરોધ કરવામાં વાપર્યો છે. તે જો સ્વરૂપથી અને ફલથી એકરૂપ હોય તો તે નિષ્કપટ કહેવાય. બ્રહ્મા તો ‘હું ભગવાનને માટે સૃષ્ટિ કરીશ’ એમ સંકલ્પ કરીને પછી સાધનોમાં પ્રવૃત્ત થયા. તે સાધનો ભગવદ્વરૂપ હોઈને તેમની ઇચ્છાનુરૂપ કાર્ય કરે તેથી બ્રહ્માને સૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છા છે તેવું ભગવાનને કરવું નથી. તેથી બ્રહ્માને તે સૃષ્ટિના પદાર્થો બુદ્ધિમાં સ્ફુર્યા જ નહિ ત્યારે તે નજીક ન હોવાથી તેનો સાક્ષાત્કાર ન થયો. તે જ કહે છે કે તે બ્રહ્મા પ્રસિદ્ધ છે. તેના જેવો બીજો ન હોવાથી તેના સંદેહને મટાડનાર કોઈ ન હોવાથી તે સંદેહ રહી ગયો. પોતે જ આદિદેવ હોઈને દેવાંતરોપાસના પણ નથી થઈ શકી. ગુરુ પણ બીજો નથી કે તેના ઉપદેશથી બ્રહ્માનું કાર્ય સિદ્ધ થાય, કેમકે આખા જગતના પોતે જ ગુરુ છે. કોઈ તીર્થ પણ એવું નથી કે જ્યાં રહેતાં બુદ્ધિવિકાસ પામે. તે કહે છે કે પોતાના સ્થાનમાં બેસીને વિચાર્યું કે બધામાં મોટો તો હું છું માટે આ સાધનો શા માટે જોઈએ. તેથી મંગળ કર્યા વગર જ સૃષ્ટિ કરવા સાધનો જોવા લાગ્યા. ત્યારે ભગવાનની વિરુદ્ધ ઇચ્છા હોવાથી સાધનો ઉપસ્થિત ન થતાં તેને માટે અનુમાનાદિનો ઉપયોગ કરી ન શકયા. તે જ કહે છે કે જેનાથી પ્રપંચ થાય તેવું તેણે કાંઈ જોયું નહિ, કેમકે ઉપાદાનવિષયક અપરોક્ષ જ્ઞાન જ તેમાં સાધન હોઈ શકે; તેવું સાધન મળ્યું નહિ. (૫)

બધા પ્રકાર તો જ્ઞાનથી સિદ્ધ થાય. ત્યારે બ્રહ્મા જ્ઞાનને માટે ચિંતન કરવા લાગ્યા. જેમ ભગવાનનું ચિંતન કરતાં ભગવાન પ્રત્યક્ષ થાય તેમ સાધનના ચિંતનથી સાધન પણ પ્રત્યક્ષ થાય. એથી એમ બતાવ્યું કે જે સાધનનું ચિંતન કરે છે અને સાધનના સાધનને વિચારતો નથી તે ગાંડો છે. એ વાત સિદ્ધ કરી. ત્યારે ભગવાને વિચાર્યું કે બ્રહ્મા મારે માટે પ્રયાસ કરે છે; એમ ધારી ભગવાને તેને સાધનાનો ઉપદેશ કર્યો. તે ભગવાનના શ્રીસુખથી નીકળેલું વાક્ય મંત્રરૂપ ગણાય તે મંત્રોદ્ધારના પ્રકારથી બતાવે છે:

સ ચિન્તયન્ દ્વયક્ષરમેકદામ્ભ-

સ્યુપાશૃણોદ્ દ્વિર્ગદિતં વચો વિભુઃ ।

સ્પર્શોષુ યત્ષોડશમેકવિંશં

નિષ્કિન્નનાનાં નૃપ યદ્દનં વિદુઃ ॥ ૬ ॥

નિશમ્ય તદ્દક્ષત્રદિદક્ષયા દિશો

વિલોક્ય તત્રાન્યદપશ્યમાનઃ ।

સ્વધિષ્ણ્યમાસ્થાય વિમૃશ્ય તદ્વિતં

તપસ્યુપાદિષ્ટ ઇવાદધે મનઃ ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થઃ—હે રાજન્, તે બ્રહ્મા એક દિવસ ચિંતન કરતા હતા તેટલામાં સ્પર્શનો ૧૬ મો અને ૨૧ મો એ બે અક્ષર બે વાર બોલાયા તે પોતે વિભુ હોવાથી સાંભળ્યા. જે બે અક્ષરો સાંભળ્યા તે નિષ્કિંચનોના ધનરૂપ ગણાય છે. બ્રહ્માએ તે સાંભળ્યા પણ તે બોલનાર કોણ? એ વિચાર મનમાં આવતાં ચારે તરફ જોયું તેમાં બીજું કોઈ દેખાયું નહિ ત્યારે પોતાના સ્થાનમાં આવી પોતાના હિતનું તે છે એવો વિચાર કરી 'મને તપ કરવાનો આમાં ઉપદેશ છે' એમ નક્કી કરી તપ કરવાનું બ્રહ્માએ મન કર્યું.

ભાવાર્થઃ—પ્રથમ કહ્યા પ્રકાર વડે બ્રહ્મા ચિંતન કરવા લાગ્યા. જેમ કોઈ માણસ જલની અંદર રહીને બોલતો હોય તેના વાક્ય જેવા બે અક્ષરો બ્રહ્માના સાંભળવામાં આવ્યા. બે અક્ષરો જેમાં છે એવું એક પદ તેણે સાંભળ્યું. તે પણ બે વાર બોલેલું સાંભળવામાં આવ્યું. આ કહેવાથી પદમાં ભેદ નથી તેમ પદ નિત્ય છે એ વાત કહી. તે બે વાર બોલેલું પદ બે વાર બોલાયાથી વાક્યરૂપ થયું; તેથી વચઃ કહ્યું. બ્રહ્મા તો વ્યાકુલ અને ચિંતાવાળા હતા. તેણે પાણીમાં બોલાયેલું વાક્ય કેમ સાંભળ્યું? તેનો નિર્ધાર કેમ કરી શક્યા? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે બ્રહ્મા વિભુ છે. તે બે અક્ષરોનો ઉદ્ધાર કરે છે. સ્પર્શમાં જે સોળમો અને એકવીસમો અક્ષર કહેવાય છે. સ્વર-સ્વતંત્ર અને વ્યંજન સહિત એમ બે રીતે કહેવાય છે. તેમાં બે અક્ષર સ્વતંત્ર કહ્યા તેથી સાંગ સ્પર્શદ્રવ્ય થયું. તેમાં પણ પ્રથમ છોડવાનું કારણ ન હોવાથી તે સ્પર્શો અકાર સાથે સ્પર્શોચ્ચારથી થયા. તેમાં ક થી મ સુધીના અક્ષરો સ્પર્શ કહેવાય છે. તે પચીસ છે. ક ચુ ડુ તુ પુ એવા પાંચ તેના વર્ગ છે; એટલે ક ખ ગ ઘ ઙ એ કુ રહેવાય, એમ સ્પર્શના પાંચ વર્ગ મળી ૨૫ અક્ષરો થાય છે. તેમાં ચોથા વર્ગનો પહેલો વર્ણ ત અને પાંચમા વર્ગનો પહેલો તે પ તે પ્રથમ 'ક'થી ગણતાં સોળમો અને એકવીસમો થાય. બે મળવાથી તપ થાય છે. તે બે અક્ષરનો અર્થ કહે છે કે તે નિષ્કિંચનનું ધન છે. અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન કરનાર તાપને ઉત્પન્ન કરતું કૃષ્ણાદિ એ તપ્ ધાતુનો અર્થ છે. તેને બનાવનાર અસ્ પ્રત્યય અહીં નથી છતાં ધાતુ માત્ર લક્ષણથી સંતાપાર્થક અહીં લીધો છે. તે જ કહે છે કે જેને કાંઈ નથી તે અર્કિચન કહેવાય. કિંચન એટલે તાપને મટાડે એવું કાંઈ ન હોય તે તપના કરનારા અર્કિચન હોય છે. તેનું તે બે અક્ષરો (તપ) ધન છે. 'હે નૃપ' એમ સંબોધન તેના ધનના માહાત્મ્યને બતાવવા માટે છે. સર્વ પ્રકારે તેનું રક્ષણ યોગ્ય હોવાથી તેને નિષ્કિંચનનું ધન કહ્યું છે. અથવા તે ધનનું કાર્ય કરે છે માટે તપને ધન કહ્યું છે.

તેથી લોકમાં તપોધનની જાત પ્રસિદ્ધ છે. પ્રસિદ્ધિ વિદુઃ એ ક્રિયા કહ્યા ઉપરથી પ્રસિદ્ધિ કરી તપ નામનું પદ સ્પષ્ટ વર્ણવાળું બોલાયું એટલે વાયુજલની અથડામણથી 'તપ' શબ્દનો ભાસ થયો એમ માનવાનું નથી, પણ કોઈ બોલનાર 'તપ' એમ બોલ્યો તે કાનથી શબ્દ શ્રવણ થયો. તે બોલનારને જોવાની ઈચ્છા થતાં દિશાઓમાં જોયું પણ કોઈ બીજી વ્યક્તિ જોવામાં ન આવતાં પોતે મોઢેથી બોલ્યા નથી એ પણ ખાત્રી કરી તે બોલનારને શોધી કાઢવા માટે સ્થળાંતરમાં ભ્રમણ પણ કર્યું, પણ ન જણાતાં પોતાના આસન ઉપર બ્રહ્મા આવ્યા, બોલનારની ચિંતા છોડી તે પદના અર્થનો વિચાર કરવા લાગ્યા. તેમાં ચાર જાતના (નામ આખ્યાત નિપાત ઉપસર્ગ) પદમાં એ આખ્યાત (ક્રિયા-પદ) છે એ ચોક્કસ કર્યું. બીજાનું એવું રૂપ ન થાય તેથી લોટ્ લકાર પરસ્મૈપદ મધ્યમ પુરુષનું એકવચન બેવાર બોલાયું એમ નિશ્ચય કર્યો. લોકો વિચારતાં વિધિ-નિમંત્રણાદિ અર્થમાં હોઈને પ્રથમ અર્થને છોડવાનું કારણ ન હોવાથી તે વિધિના અર્થમાં એટલે 'મને તપ કરવાની મારા કર્તાએ આજ્ઞા કરી' એવો નિશ્ચય કરીને તે પરોક્ષ અને અપરોક્ષમાં લિટ્ અને લોટ્નું વિધાન થાય છે, પ્રેર્ય પરોક્ષ કે અપરોક્ષ હોય તેમાં પ્રથમ પુરુષ અને મધ્યમ પુરુષમાં પ્રયોગ થાય છે, ભવચ્છબ્દમાં પરોક્ષમાં આજ્ઞા થાય છે, પ્રત્યક્ષમાં મને જોઈને મને 'તપ કર' એમ આજ્ઞા કરી એ ઉપદેશ પોતે શ્રવણ કર્યો, અને તપ કરવાનું બ્રહ્માએ મન કર્યું. (૬-૭)

તે બ્રહ્માએ ત્યારે તપ કર્યું એ વાત કરે છે:

દિવ્યં સહસ્રાબ્દમમોઘદર્શનો

જિતાનિલાત્મા વિજિતોભયેન્દ્રિયઃ ।

અતપ્યત સ્માશ્વિલલોકતાપનં

તપસ્તપીયાંસ્તપતાં સમાહિતઃ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ:—સકલ દર્શનવાળા બ્રહ્માજીએ સમાધિ કરી વાયુ અને મનને છૂટ્યાં. જ્ઞાન ક્રિયારૂપ બન્ને ઇન્દ્રિય વર્ગોને વિશેષ રૂપે વશ કરીને તપ કરનારના મધ્યે શ્રેષ્ઠ એવા તે બ્રહ્મા દેવતાનાં હજાર વર્ષ સુધી બધા લોકોની જડતા દૂર કરવા માટે ઉગ્ર તપ કરવા લાગ્યા, એટલે બ્રહ્માએ અનશનપૂર્વક એવું તપ કર્યું કે તેનાથી બીજા લોકો તપી ઊઠ્યા.

ભાવાર્થ:—સંતાપ કરનાર યોગ, પ્રાણ અને જ્ઞાન છે. બ્રહ્માને એ ત્રણે સિદ્ધ થયાં છે. તે ત્રણને વિશેષણરૂપે કહે છે. તેમાં 'અમોઘદર્શન' વિશેષણથી જ્ઞાન કહ્યું અથવા જે તેણે પદાર્થનિર્ધાર કર્યો તે એ જ્ઞાનને લીધે કર્યો એ નિરૂપણ કરે છે. જિતાનિલાત્મા એ વિશેષણથી યોગથી જનિત તપ:શુદ્ધિ

કરી. વિજિતોભયેન્દ્રિય એ વિશેષણ ઇન્દ્રિયોની શુદ્ધિને કહે છે. જીત્યા છે વાસુ અને અંતઃકરણ જેણે-વિશેષ જીત્યાં છે જ્ઞાન અને કર્મેન્દ્રિયો જેણે એવા થઈને બ્રહ્માજીએ આહાર છોડી દીધો; પ્રાણનો નિરોધ કરી આત્માને સંતપ્ત કર્યો; ત્યારે તેમાં રહેલા લોકો તપી ગયા. જેમ ઘણા તાપ પડવાથી લૂગડાની આર્દ્રતા ઊડી જાય અને ગરમ થાય તેમ લોકોની જડતા ગઈ અને તે પણ તપી ગયા. તે જ કહ્યું કે તેણે એવું તપ કર્યું કે સમગ્ર લોકો તપી ગયાં. તપમાં જે સહજ દોષ કોઈ ગ્લાનિ ઉદ્દેગ વગેરે તે બ્રહ્માને ન થયા. તેવું કારણ કે તે તપસ્વીઓમાં અતિ તપ કરનાર બ્રહ્મા છે. ફલમાં સાવધાન છે જેમ રસોઈઓ રસ પ્રકટ થયો જાણે ત્યારે તેમાં મહેનત પડી હોય તેનો વિચાર કરતો નથી, પણ તેની નજર રસ પેદા કરવામાં હોય છે, તેમ બ્રહ્માનું પણ સમજવાનું છે. (૮)

એમ કર્યું ત્યારે ફલ થયું તે કહે છે:

તસ્મૈ સ્વલોકં ભગવાન્ સમાહિતઃ

સંદર્શયામાસ પરં ન ચત્પરમ્ ।

વ્યપેતસંક્લેશવિમોહસાધ્વસં

સ્વદૃષ્ટવદ્ભિર્વિષુધૈરભિષ્ટુતમ્ ॥ ૯ ॥

શબ્દાર્થઃ—જેનાથી કોઈ ઉત્તમ નથી, જેમાં કલેશ મોહ કે ભય નથી, જ્યાં બ્રહ્મજ્ઞાની દેવો સ્તુતિ કરી રહ્યા છે એવો ભગવાલોક ભગવાને બ્રહ્માને બતાવ્યો.

ભાવાર્થઃ—તે બ્રહ્મા ભગવાનને માટે સૃષ્ટિ કરવાનો વિચાર રાખે છે. ભગવાન તો એવા લોકમાં રહે છે કે તે બ્રહ્માથી ન બની શકે, તેથી તેનો ગર્વ મટાડવાથી તેને પોતાનો લોક બતાવ્યો. એમ ન હોય તો પોતે સ્વરૂપ જ બતાવે પણ લોક ન બતાવે. કૃત્રિમ વૈકુણ્ઠમાં લક્ષ્મીનો અધિકાર છે, તેથી સ્વલોકથી વ્યાપિ વૈકુણ્ઠ જ બ્રહ્મણ કરવું. જે કે ભગવાન પોતાનો લોક બ્રહ્માને બતાવે છે તેમાં પોતાનું કાંઈ કામ થતું નથી, પણ તેનાથી બ્રહ્માને ભક્તિ થશે. તે જ કહે છે કે ભગવાન હોવાથી તે પોતાનો લોક બતાવવાને સમર્થ છે, નહિ તો તે અદૃશ્ય છે તે દૃશ્ય કેમ થાય ? તે ભગવાન પોતાની દૃષ્ટિ બ્રહ્માની દૃષ્ટિમાં બેડીને લોક બતાવે છે. પોતાની દૃષ્ટિ પાછી ખેંચવી છે તેથી તેની સાથે એકરૂપ ન થવા માટે ભગવાન સાવધાન રહે છે. અથવા લોક તિરોધાન સ્વભાવવાળા હોવાથી બ્રહ્માની દૃષ્ટિ પડતાં લોકનો નિરોભાવ ન થવા માટે સાવધાનતા રાખે છે. તે વ્યાપિ વૈકુણ્ઠ રમાવૈકુણ્ઠથી પર છે, બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. “પણ ભગવાન થાય ત્યારે અક્ષર તેનો લોક થાય છે,” એ વાક્યથી તે લોક અક્ષરરૂપ પણ છે. જેનાથી શ્રેષ્ઠ કોઈ નથી. અક્ષર પણ અનેક રીતે દેખાડે છે એ સંભાવનાથી

ન ચત્પરમ્ કહ્યું છે. તે લોક ગુણાતીત છે એમ કહેવા માટે ગુણના અસાધારણ ધર્મોનું તેમાંથી નિવારણ કરે છે. વિશેષ કરીને નિવૃત્ત થયા છે કલેશાદિ જેનાથી. સારા કલેશોથી અવિદ્યા વગેરે તમોગુણનાં કાર્યો. વિશેષ મોહ રજોગુણનું કાર્ય છે. ભય સત્વનું કાર્ય છે, કેમકે સાધુ-અસૂ એથી સાધ્વસ શબ્દ બન્યો છે. બધા અકાર્યને છોડે તે સાધુ. તે અકાર્યથી ભય પામે છે. વ્યવહારથી પણ તેમાં સગુણતા નથી. આત્મજ્ઞાનવાળા તે સ્વદ્રષ્ટા કહેવાય; અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાની તે લોકો સ્તુતિ કરે છે. તેનાથી તેનું બ્રહ્મત્વ ઓછું નથી થતું. તે દ્વારા બીજા વ્યવહાર થતા હશે એ શંકાના સમાધાનમાં કહે છે કે વિશેષ કરીને દેવો છે. બધા સ્તુતિ કરે છે, એટલે બધો પરિકર ત્યાં એવો જ છે. (૯)

એમ ગુણના કાર્યનું નિવારણ કરીને તે ગુણો પણ ત્યાં નથી એ કહે છે:

પ્રવર્તતે યત્ર રજસ્તમસ્તયોઃ

સત્ત્વં ચ મિશ્રં ન ચ કાલવિક્રમઃ ।

ન યત્ર માયા કિમુતાપરે હરે-

રતુવ્રતા યત્ર સુરાસુરાર્ચિતાઃ ॥ ૧૦ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે વૈકુણ્ઠમાં રજોગુણ ને તમોગુણ નથી તેમ જ તેનાથી મળેલ સત્ત્વ પણ નથી, કાંઈ કે માયા પણ ત્યાં નથી, જ્યાં ભગવાનના સેવકો દેવો દૈત્યોએ પૂજેલા રહે છે.

ભાવાર્થઃ—જે લોકમાં રજોગુણ-તમોગુણની પ્રવૃત્તિ દેખાતી નથી, તેનાથી મળેલું સત્ત્વ પણ નથી. મિશ્ર સત્ત્વ ન હોવાનું કહેવાથી ત્યાં શુદ્ધ સત્ત્વ છે એ કહેવામાં આવ્યું. તે પણ બ્રહ્મત્વનું બાધક તો ગણાય! ત્યાં કહે છે કે વાસુદેવની જેમ અક્ષરની પણ ઉત્પત્તિ થાય ત્યારે તેના આધારરૂપે શુદ્ધ સત્ત્વની જરૂર પડે છે. એમ ન માનીએ તો નિરાકારની સાકારતા ન બની શકે. તેટલાથી તેમાં ગુણનો સંબંધ આવતો નથી. તે સત્ત્વ તો આકારસમર્પણ માટે જ છે. જેમ પિત્તળ વગેરેને પ્રતિકૃતિનો સંબંધ થાય છે. પિત્તળમાં તેના ઘાટ સિવાય બીજી વસ્તુ હોતી નથી. તે મૂર્તિની અંદર બહાર બુદ્ધિ તો પિત્તળ સિવાય કાંઈ વસ્તુ તમે નહિ દેખો; માત્ર સ્ત્રીપુરુષનો આકાર તેમાં દેખાશે. તેવું શુદ્ધ સત્ત્વ તેમાં આકાર આપે છે, તેથી તેમાં બ્રહ્મત્વનો વિરોધ નથી. ભગવાનની ઈચ્છાથી સંબંધ થાય છે તેમાં કાંઈ દોષ નથી. અક્ષરનું સ્વરૂપ તત્ત્વદીપ નિબંધમાં કહેવામાં આવ્યું છે. વળી ગુણો તો ત્યાં જ હોય જ્યાં તેનો ક્ષોભક કાળ હોય છે. જો એમ ન હોય તો તે ગુણોની સ્થિતિ વ્યર્થ થઈ જાય. કાર્ય માટે ગુણોનો અંગીકાર છે, એ અભિપ્રાયથી કહે કે ત્યાં કાળનું પરાક્રમ ચાલતું નથી. કાળ પણ સત્ત્વની જેમ રહે છે. તે કોઈને દબાવી શકતો નથી.

જો ન રહેતો હોય તો કવચિત્ દેખાય છે તે ક્યાંથી આવે? 'આનન્દાંશતિરો-
ભાવઃ સત્ત્વમાત્રેણ તત્ર હિ' ત્યાં સત્ત્વમાત્રથી આનન્દ-અંશનો તિરોભાવ થાય
છે. તેથી તે ચૈતન્યરૂપ છે. તેમાં ગણિત આનન્દ પણ છે. તેથી તો ત્યાં મોહિકા
માયાનો સંભવ ખરો! એવી શંકા કોઈને થાય ત્યાં કહે છે કે ત્યાં માયા
નથી. માયાનો પરિગ્રહ તો આનન્દને માટે કરે છે. અક્ષરનું સામર્થ્ય લગવાને
લઈ લીધું નથી. આ અક્ષરની આજ્ઞામાં બધું રહ્યું છે, એમ શ્રુતિ કહે છે. તે
સો પ્રભવતિના આનન્દો તે એક બ્રહ્માનો આનન્દ, તેથી આને તો સાલોકચરૂપ
બ્રહ્મભાવ છે. તેથી તે અક્ષર અને તેમાં રહેનાર લોકોને પરાધીનતાને લીધે
બંધ થાય તેનો નિષેધ કેમ કરો છો? તે વૈકુણ્ઠમાં તો હરિની પાછળ જેનું
વ્રત છે એવા લોકો રહે છે, અર્થાત્ બધા લોકો લગવદ્રૂપ છે. અનશનતા અને
શરણાગત-પાલકતા તેનાં વ્રતો છે. જેમ લગવાનું સર્વનો ઉદ્ધાર કરવા નીકળી
પડે છે તેમ તે પણ લોકોને ભક્તિનો ઉપદેશ કરવા માટે પોતાના આવેશથી
તેમાં ભક્તિ પેદા કરવા માટે પ્રકટ થાય છે. તે વૈકુણ્ઠમાં રહ્યા છતાં દેવ
અસુરો તેમનું પૂજન કરે છે. સત્ત્વરજના પરિણામરૂપ તે છે. તમનો તેમાં
લેશ પણ નથી. તે જો રાજસ કે તામસ હોય તો દેવાસુરો તેમને પૂજે
નહિ. ઉત્કર્ષ ન હોય તો સમાન લોકો તેમની પૂજા ન કરે. અસુરો પણ
પ્રકટ થયેલ લગવાનની સાથે યુદ્ધ કરવા આવેલા તે કેટલોક વખત લગવાનના
સંબંધનું પરમ સુખ લોગવ્યા પછી પોતે હારે છે તોપણ તે લગવત્સુખનો
અનુભવ ન થવાથી જેને લગવાનનો નિત્ય સંબંધ છે એવા ભક્તોની સ્તુતિ
કરે છે કે ધન્ય છે તે ભક્તોને કે જે લગવાનનું નિત્ય સુખ લોગવે છે. પ્રહ્લાદ
વગેરે તો લગવાનનું સાક્ષાત્ પૂજન પણ કરે છે. સુરો તો આવરણથી તેની
પૂજા કરે છે જ. (૧૦)

તે લગવાનની બરોબર રૂપવાળા છે એમ કહેવા માટે તેમનું
વર્ણન કરે છે:

શ્યામાવદાતાઃ શતપત્રલોચનાઃ

પિશંગ્ગવસ્ત્રાઃ સુરુચઃ સુપેશસઃ ।

સર્વે ચતુર્બાહવ ઉન્મિષન્મણિ-

પ્રવેકાનિષ્કાભરણાઃ સુવર્ચસઃ ।

પ્રવાલવૈદૂર્યમૃણાલવર્ચસઃ

પરિસ્ફુરત્કુણ્ડલમૌલિમાલિનઃ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—તે લગવાનના બધા સેવકો લગવાનની જેમ શ્યામ અને
શુદ્ધ છે, કમળદલ સરખા નેત્રવાળા છે, ચીતાંબર-ધારીઓ, સારી કાંતિવાળા,

અતિ ક્રોમળ, પ્રવાલ વૈદ્યમણિ અને કમળના તન્તુના જેવી કાંતિવાળા છે. કાનમાં કુણ્ડળ અને મસ્તક ઉપર મુકુટથી શોભાયમાન તે બધા ભક્તો દેખાય છે.

ભાવાર્થ:—ભગવાનના ષોડશ ગુણ પ્રસિદ્ધ છે. સત ચિત્ત અને આનંદના પાંચ પાંચ ગુણો અને એક ગુણ મિશ્ર મળીને સોળ ગુણો છે. તેમાં ભગવાનના સેવકના દશ ગુણ છે, કેમકે અક્ષર સચ્ચિદ્રૂપ છે. તે જેના દશ ગુણો થયા તેનું નિરૂપણ કરે છે: શ્યામ છે અને અવદાત એટલે શુદ્ધ છે. અક્ષરનો અહીં લોકરૂપે ઉદમ છે, તેથી શ્યામાદિમાં યુક્તિ કહેવાની કાંઈ જરૂર નથી. “શ્યામાવદાત” એટલે ઇન્દ્રનીલ મણિ જેવા છે. મધ્ય દિવસના સૂર્ય મંડળની મધ્ય જેવા છે. જેમ અગ્નિનો પ્રકાશ ઓછો થતો હોય ત્યારે કાળી કાન્તિ તેની દેખાય છે તેવા ભક્તોના શ્યામ અને શુદ્ધ વર્ણો છે. એમ તેની શુદ્ધતા કહીને સૈંદર્ય કહે છે કે તે કમળના જેવા નેત્રવાળા છે. તેથી ભગવાનના જેવું સ્વરૂપ ભક્તોનું કહ્યું. હવે સામગ્રી પણ તુલ્ય છે તે કહે છે કે તે પીતાંબર-ધારીઓ છે. સૂર્યમંડળ શ્યામાવદાત છે પણ તેની કાંતિ ગરમ છે તેવું અહીં નથી, તેમ ચંદ્રની જેમ થોડી કાંતિ પણ નથી, પણ સારી કાંતિ છે. તે સ્વરૂપને જેવામાં વિષયને સંસ્કાર કરે એવા તેજની અપેક્ષા નથી. પણ આ કાન્તિ તો અતિ ક્રોમળ છે. રૂપં ગન્ધશ્ચ શબ્દશ્ચ રસશ્ચ સ્પર્શ ઇવ ચ. સત્ત્વસ્યૈતે પञ्च ગુणाઃ સર્વોત્કૃષ્ટા નિરૂપિતા ॥ ચિદંશસ્યાપરે પञ્ચ સર્વોત્કૃષ્ટા મુજાદયઃ’ એ બધાને ચાર ભુબ્ધો છે. ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ તેના હાથમાં આવી ગયા છે. એ કહેવા માટે “ચતુર્બાહુ” કહ્યા છે. જળકતા ઉત્તમ મણિઓ પદકાદિ આભરણોમાં જેને છે. જે કે ઘરમાં પણ ઘરેણું હોય છે તો પણ પદક વગેરે ઘરેણું ચેતનને જ હોય છે. તે સારી કાંતિવાળાં છે. જેમ મહાપુરુષની કે દિવ્ય સ્ત્રીની કાંતિ દેખાય તેવી કાંતિવાળા છે. તે કાંતિ વર્ચસ્વ શબ્દથી કહેવાય છે. વર્ચસ્વ એ ચેતનકાંતિ છે. સર્વોત્તમ દેહ કાંતિવાળા છે. બધાને અત્યારસુધી એકરૂપતા પ્રાપ્ત થઇ તેનું નિવારણ કરે છે: પ્રવાલ-વૈદ્ય અને મૃણાલની કાંતિ જેવી કાન્તિવાળા છે. પ્રવાલમાંથી અંદરથી સ્નિગ્ધ અને ઉન્નવળ કાંતિ નીકળે છે. ભગવદ્ ભક્તો પણ બહુ પ્રકારે ભગવાનની ભક્તિ કરનારા હોવાથી તેવી તેનામાંથી અનેક સ્નિગ્ધ કાન્તિઓ નીકળે છે. ભક્તો શ્યામાવદાત છે છતાં તેમાંથી ગૌર કાંતિ નીકળે છે. તે અનેક વિષયક ભક્તિવાળા થઈ ભક્તિ કરે છે. એવી એ કાંતિઓથી તેનામાં સૂચતા કરી છે. તેમ જ વૈદ્યમણિની કાંતિ ચીકણી દેખાય છે પણ અરધી શ્યામ અને અરધી પીળી કાંતિ હોય છે. વ્રત અને તીર્થાદિમાં ફરીને સેવા કરનાર જે ભક્તો બને છે તે જ્ઞાનથી ભક્તો થાય છે તેનું તેજ કમળના તંતુઓના જેવું હોય છે. એમ એકરૂપ છે છતાં પહેલાં ભક્તિઓ જુદી જુદી કરી છે તેનાં તેજ પણ જુદાં નિરૂપણ કર્યાં છે. તે અત્યંત

ઉત્સાહવાળા છે. તેના અંતઃકરણનો ધર્મ બતાવવા માટે તેને બીજું વિશેષણ આપે છે: ચોતરફ પ્રકાશતાં કુંડળો અને મુકુટોની માળાઓ જેને દેખાય છે. કુંડળ અને મુકુટનું પરિભ્રમણ થતાં સેવા કરતા કરવું પડે તેમ મુકુટ કુંડળની કાંતિ વધારે દેખાતાં તેને સેવામાં આનંદ આવે છે. એમ તેમાં ભજનાનંદનું નિરૂપણ કર્યું. (૧૧)

એમ ત્યાં રહેલા ભગવત્સેવકોની નિર્દોષતા કહીને હવે વૈકુણ્ઠના ગુણોને કહે છે. એ શ્લોકથી તેને કહે છે: બ્રાજિણ્ણુભિઃ ઇત્યાદિ શ્લોકો વડે:

બ્રાજિણ્ણુભિર્યઃ પરિતો વિરાંજતે

લસદ્વિમાનાવલિભિર્મહાત્મનામ્ ।

વિદ્યાતેમાનઃ પ્રમદોત્તમાદ્યુભિઃ

સવિદ્યુદબ્રાવલિભિર્યથા નમઃ ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થ:—મહાપુરુષોનાં શોભા આપતાં વિમાનોથી તે દેહીપ્યમાન લોક દેખાય છે પણ જેમ વાદળાં અને વીજળીઓ આકાશને શોભાવે તેમ ઉત્તમ સ્ત્રીઓની કાંતિઓ તેની શોભામાં વધારો કરે છે.

ભાવાર્થ:—સેવકોના અને ભગવાનના ક્રમથી હવે વિષયાનંદ કહેવાય છે. તેમાં પણ ભગવાન પહેલાં સેવકોને આનંદવાળા કરે છે, તેથી તેના વિષયાનંદનું નિરૂપણ કરે છે. વિષયોમાં સ્ત્રીઓ સુખ્ય છે. તેનો આધાર વિમાનો છે. તેનું ભગવાનને જ્ઞાન છે એટલે ભગવાનનો તેને ભય નથી. ચાર ગુણોથી વિષયોનો ઉત્કર્ષ છે. અન્નાદિ તો દોષોના અભાવમાં આવી જાય છે. રસાદિ તો આ વિષયોના અંગ છે. તે કહે છે કે કાંતિવાળી વિમાનની શ્રેણીથી જે લોક ચોતરફથી શોભી રહ્યો છે. વૈકુણ્ઠને શોભા આપે એવાં વિમાનો ભગવાને જ આસપાસ રાખ્યાં છે તેમાં કાંઈ શંકા કરવાનું કારણ નથી. એ વિમાનો અત્યંત શોભા આપનાર છે. તેથી લસન્તી શબ્દ કહ્યો છે. તે મહાત્માઓ એટલે સર્વજ્ઞોનાં છે. એટલે જેમાંથી પરિચ્છેદ ગયો છે અને પૂર્ણતા આવી છે એવા મહાત્માઓ તે વિમાનમાં છે. તે એક જ્ઞાનથી પણ પ્રમદાઓમાં ઉત્તમાઓ ભોગને માટે તેમાં રહ્યાં છે. એ ન હોય તો ભોગ અને રાગ ન થાય. વિષયકૃત રાગથીજ રંગ જન્મે છે. તે ભગવાને જ એમ વિચાર્યું હોવાથી તેવાં બન્યાં છે. તેની કાંતિથી આ વૈકુણ્ઠ લોક શોભે છે. લોક કરતાં સ્ત્રીઓની કાંતિ વધી જાય છે. આમ કહેવાનું તાત્પર્ય ઉત્તમ ભોગમાં છે. તે સ્ત્રીઓની કાંતિ પુરુષની સાથે છે તેથી તે એકલી સ્ત્રીઓમાં કાંતિ હોતી નથી. તેમાં દષ્ટાન્ત કહે છે કે જેમ વીજળીની સાથે મેઘની પંક્તિઓ આકાશમાં ફરતાં આકાશ શોભે તેમ વૈકુણ્ઠ શોભે છે. મેઘથી આકાશ ચારે બાજુથી વ્યાપી

જય છે તેમ સ્ત્રીવાળાં વિમાનો મહાત્માઓ લઈને ચારે તરફ વ્યાપી ગયા છે; તેથી વૈકુણ્ઠની શોભામાં પણ વધારો થાય છે. (૧૨)

એમ સેવકોનો મહાભોગ કહીને ભગવાનનો મહાભોગ કહેવા માટે પ્રથમથી લક્ષ્મીનું વર્ણન કરે છે:

શ્રીયત્ર રૂપિણ્યુરુગાયપાદયો:

કરોતિ માનં बहुधा विभूतिभिः ।

प्रेङ्खं श्रिता या कुसुमाकरानुगै-

विगीयमाना प्रियकर्म गायती ॥ ૧૩ ॥

શબ્દાર્થ:—જ્યાં સાક્ષાત્ લક્ષ્મી સ્વરૂપ ધરીને નાના વૈભવ વડે અનેક રીતે ઉરુગાય ભગવાનને માન આપે છે, તે જ્યારે હિંડોળામાં બેસીને પ્રિયનું કર્મ ગાય છે ત્યારે વસન્તઋતુના ગાયક ભ્રમરો તે લક્ષ્મીનું ગાન કરે છે.

ભાવાર્થ:—જ્યારે ભગવાન પોતાની શક્તિરૂપે પ્રકટ થાય છે ત્યારે શક્તિમાં મુખ્ય લક્ષ્મી તે પ્રહેલાં ભગવાનના શ્રી અંગમાં જ શક્તિરૂપે રહી હતી, જ્યારે પ્રભુપણથી ભગવાન પ્રકટયા ત્યારે પોતે લક્ષ્મી તેના ભોગ્યરૂપ પ્રકટ થઈ; જેમ સ્ત્રી સાથે આવે તેમ. તે પોતે લક્ષ્મી સ્વાર્થને માટે સચ્ચિદ્રૂપ છે. તેનું શરીર તો બ્રહ્માનંદરૂપ છે. માટે ઉરુગાય ભગવાનના ચરણમાં વિભૂતિ વડે માન કરે છે. તે અક્ષરાનંદરૂપ છે. અક્ષરરૂપ ભગવાનના ચરણો છે; તેથી તે પોતાના ચરણોને આનંદયુક્ત કરે છે, એ જ તેનું સન્માન કર્યું કહેવાય. ભગવાન તો જેનું મોટાઓ ગાન કરે છે એવા છે. તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદમ્ તે વિષ્ણુનું પરમપદ છે, વિષ્ણોર્નું કં વીર્યાણિ ઇત્યાદિ, ત્રેઘોરુગાય ઇત્યાદિ સર્વ શ્રુતિઓ પુરુષોત્તમને ઉરુગાય કહે છે. તે પુરુષોત્તમના બે ચરણો તે અક્ષર છે. बहुधा બહુ રીતે એટલે પાંચ ગુણોવડે અને ભક્તિવડે ગાય છે. એમ તેનું ભગવદર્થ આનંદરૂપ કહીને હવે સ્વાર્થ માટે ચિદ્રૂપ થાય છે તેનું પ્રયોજન કહે છે કે જે લક્ષ્મી હિંડોળામાં બેસીને સર્વથા ચિત્તની નિવૃત્તિ માટે વસન્તસેવક ભ્રમરો વડે ગવાય છે; એટલે સર્વ લક્ષ્મીના અવયવોમાં પુષ્પોનો સુગન્ધ આવે છે, તે લાભ લેવા માટે ભ્રમરો, પાસે વધારે વાર રહેવાય એ હેતુથી લક્ષ્મીનું ગાન કરે છે, છતાં લક્ષ્મી તો ભગવાનની લીલાનું ગાન કરે છે. જે ભજન ન કરે તો તે અક્ષરમાં લીન થાય; તેથી સાક્ષાત્ સંબંધ ન થવા માટે હિંડોળા ઉપર અધર બેઠી છે. તે લય ન પામવા પોતે ભગવદ્ગુણુગાન કરી રહી છે. ત્યાં કુસુમાકર ફલની પૂર્વાવસ્થારૂપ છે, પરમનિવૃત્તાત્મા છે, તે તેની અધિષ્ઠાત્રી દેવતાઓ ભ્રમરો આનંદરૂપ લક્ષ્મીનું સ્તવન કરી રહ્યાં છે, કેમકે લક્ષ્મી જ તેને ફલરૂપ છે. આથી અક્ષરકૃત ભય તે ભ્રમરોને નથી. લક્ષ્મીને

જ્યારે માનાવસ્થા નથી ત્યારે પોતાની રક્ષા માટે પ્રિયનાં કર્મોનું તે જાન કરે છે. એક વચન તેા પોતાનો એકનો ઉદ્ધાર થાય એવો અભિપ્રાય બતાવનાર છે, એમ સમજવું. (૧૩)

એમ લોગ્યરૂપા લક્ષ્મીનું નિરૂપણ કરીને તેના ભોક્તા ભગવાનનું વર્ણન કરે છે:

દર્શ તત્રાખિલસાત્ત્વતાં પતિં

શ્રિયઃ પતિં યજ્ઞપતિં જગત્પતિમ્ ।

સુનન્દનન્દપ્રબલાર્હણાદિભિઃ

સ્વપાર્ષદમુખ્યૈઃ પરિસેવિતું વિમુમ્ ॥ ૧૪ ॥

ભૃત્યપ્રસાદાભિમુખં દ્વગાસવં

પ્રસન્નહાસારુણચારુલોચનમ્ ।

કિરીટિનં કુણ્ડલિનં ચતુર્મુજં

પીતામ્બરં વક્ષસિ લક્ષિતં શ્રિયાઃ ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થ:—તે વ્યાપિ વૈકુંઠમાં સર્વ ભક્તના પતિ, યજ્ઞના પતિ, જગતના પતિ, સુનન્દનન્દ પ્રખળ અર્હુણ વગેરે મુખ્ય પાર્ષદાથી સેવાયેલા ભગવાનને બ્રહ્માએ જોયા. તેનું વર્ણન કરે છે કે દાસ ઉપર કૃપાવાળા, માદકદષ્ટિવાળા, પ્રસન્નહાસ અને સુંદર લોચનવાળા, કિરીટવાળા, કુંડળવાળા, ચાર ભુજયુક્ત, પીતામ્બર ધરનાર અને વક્ષસ્થળમાં લક્ષ્મીને રાખનાર ભગવાનને બ્રહ્માએ જોયા.

ભાવાર્થ:—પહેલાં કહ્યું તે બધું બ્રહ્માએ જોયું, કેમકે પેલો તેમને લોક બતાવ્યો છે તે લોકમાં વિરાજતા ભગવાનને સર્વ સામગ્રી સાથે બ્રહ્માએ જોયા. તેનું વર્ણન કરે છે કે જે વ્યાપિ વૈકુંઠમાં સચ્ચિદાનન્દ ભગવાન પ્રકટ થયા તે, બ્રહ્માને પોતાનો વિષય જાણવો હતો તે માટે પ્રકટયા છે, પ્રથમ તેા સર્વ સાત્ત્વતો દેવો ધર્મપરાયણ અને સાત્ત્વિકો તે ત્રણેના ભગવાન પતિ છે; એથી જ્યારે પણ કદાચિત્ ભગવાન ભૂતલ ઉપર પધારે છે, ત્યારે આ લોકનાં કાર્ય કરવા અવતાર ધરે છે એ વાત કહી. વળી તે લક્ષ્મીના પતિ છે. જ્યારે ભગવાન સ્વભોગને માટે જગત કરે ને ત્યારે બધું લક્ષ્મીરૂપ જ કરે છે. તેથી અવતારમાં લોગ્ય લક્ષ્મીરૂપા હોય છે. તે સ્વરૂપથી હો કે આવેશથી હો પણ લક્ષ્મીરૂપ વગર ભગવદ્ભોગ ન હોય. વળી યજ્ઞના પતિ ભગવાન છે. જ્યારે ભગવાન વેદોને કરે છે ત્યારે પોતાના ભોગને માટે કરે છે. બધાય યજ્ઞ ભગવાનને માટે જ છે. ભગવાન જગતના પતિ છે. ભગવાન જગત કરે છે, તે પોતે ક્રીડા કરવા કરે છે. તે જગતના પતિ છે. તે વેદો વૈકુંઠમાં મૂર્તિવાળા છે, સચ્ચિદ્રૂપ છે એ તેનાથી બતાવ્યું. બધા સાત્ત્વતો

લક્ષ્મી યજ્ઞ અને જગત્ એ ચાર લગવદ્લોગ્ય છે. એનો અનુપ્રવેશ થાય તો જ લગવાનનો સંબંધ થાય, એમ સર્વત્ર સમજવું, માટે નિરોધમાં જગત સાત્વત યજ્ઞ અને લક્ષ્મીરૂપ પૂર્વ લીલા સમસંખ્યાથી ચાર અધ્યાય લગવદ્લોગને માટે ઉપયોગી કહ્યા. તે ચારનો લગવાને પરિગ્રહ કર્યો તે બ્રહ્માને બતાવ્યા. વળી સુનંદનંદાદિ લગવાનની લક્ષ્મીરૂપ છે તે સખ્યની સાથે આઠ પ્રકારના તે શ્રવણ કીર્તન સ્મરણાદિના અધિષ્ઠાતા છે. તે બધા લગવાનની પાસે રહે છે તે લક્ષ્મીના અધિષ્ઠાતા થઈને રહે છે. તેમાં ચાર તો નામથી ગણાવ્યા છે: લોકમાં તે પ્રભાવ બતાવે છે. તેમાં સુનંદ નંદ પ્રબળ કીર્તન શ્રવણ અને સ્મરણ રૂપ છે. અથવા શ્રવણાદિનો વિપર્યય લેવો. ચોથો અર્હણરૂપ છે. નામ સામાન્યથી તે અર્હણરૂપ ગ્રહણ કરાય છે. “આદિ” શબ્દથી બીજા લેવા. આ સિદ્ધ થાય અને વૈકુણ્ઠમાં જાય તો બીજી સિદ્ધિઓ થાય એમ બતાવ્યું. વિભુ એટલે પ્રભુરૂપ છે. એમ લગવાન સર્વથી વેષ્ટિત છે છતાં ભૂત્યની ઉપર પ્રસાદ કરે છે, એટલે સર્વ કરતાં તેને પોતાના દાસો વધારે પ્રિય છે. તેથી લગવાનની સહજ કૃપા ભૂત્યો ઉપર છે. બીજા ધર્માર્થ કામ મોક્ષમાં કમથી પ્રસાદ કરે છે તેમાં ધર્મ યજ્ઞ, અર્થ જગત, કામ લક્ષ્મી, સત્પુરુષો ભૂત્યા લક્ષિત, એ પાંચ પુરુષાર્થો કહ્યા. તે પાંચનો લોગ અને તેનું નિયામકપણું લગવાનનું છે, છતાં વિશેષ તો ભૂત્યની ઉપર પ્રસાદ કરે છે. બીજા ચારમાં દષ્ટિરૂપી માદક પદાર્થ આપે છે. એટલે લગવાન તેને દષ્ટિથી જુએ છે. તેને તેનો મદ છતાં તે કોઈને ગણતા નથી. આત્માને ગણતા નથી તેથી જ્ઞાન પ્રપંચ ભુલાવે છે એમ કહે છે. તે લગવાનની દષ્ટિરૂપ જ્ઞાન તેવું છે. બીજું જ્ઞાન પ્રપંચને ભુલાવી શકતું નથી એ સૂચવ્યું. આ પદાર્થો બ્રહ્માને જ્ઞાન થવા માટે કહ્યા છે. મૂળ યુક્તિ એવી જ છે. અથવા ભક્તમાં પ્રસાદ છે; કામીઓમાં માદ છે. પ્રસન્ન હાસયુક્ત અરુણવર્ણ સુંદર લોચન જેનાં છે. લગવાનમાં હાસ પ્રસન્ન હોય છે. હાસ મનુષ્યને મદ કરનારી માયા છે. આ આગન્તુક શક્તિ જુદી જ છે. તે પ્રસન્ન રહીને પોતાના કાર્યમાં અતિ સામર્થ્યવાળી છે. તે લગવાનની માયા વડે ઉન્મત્ત થઈ જાય છે. સત્પુરુષો બ્રહ્માના કાર્યરૂપ થઈ જશે એ સૂચવ્યું છે. અરુણ એટલે થોડુંક શતું એટલે થોડો પ્રકાશ તે જ મનને હરનાર ગણાય છે. જગત પણ ઉપર ઉપરથી જોઈએ તો સુખ આપનાર છે. બહુ વધારે જાણવાથી અથવા મુદ્દલ ન જાણવાથી તે સુખરૂપ થતું નથી. જાણવું અને ઉત્તમપણું એ લગવન્નેત્રનિષ્ઠ છે. કાલ વશથી જણાય તો સારું થાય. સર્વથ ન જણાય તેમાં સારું નથી, એમ સૂચન પણ કર્યું છે. વળી લગવાન આધારરૂપ છે અને આધેયરૂપ પણ છે, તેમાં ઉપર ગણાવેલા પાંચના લગવાન આધાર છે, બીજાના પોતે આધેય છે, તેમાં આધારરૂપ પાંચ ગણાવે છે: કિરીટ કુંડળ ચતુર્ભુજ પીતાંબર. વક્ષ:સ્થળમાં

લક્ષ્મીના તે લગવાનું આધાર છે. કિરીટ મસ્તક ઉપર ધરાય છે. કુંડળ એ કાનમાં ધરાય છે. તેની નીચે ચાર ભુજઓ છે, તેની નીચે પીતાંબર છે, એમ લગવાનને અવયવરૂપ લોક છે. તે ચતુર્મૂર્તિ લગવાનનો આશ્રય કરનારા છે. તેટલાથી બધું કાર્ય લગવાનને આશ્રયે છે એમ બતાવ્યું. એથી બ્રહ્માને વિરાટનો બ્રાધ કર્યો. (૧૫)

હવે આધેય નિરૂપણ કરે છે:

અધ્યર્હણીયાસનમાસ્થિતં પરં

વૃતં ચતુઃષોડશપચ્ચશક્તિભિઃ ।

યુક્તં ભગૈઃ સ્વૈરિતરત્ર ચાધ્રુવૈઃ

સ્વ એવ ધામન્ રમમાળમીશ્વરમ્ ॥ ૧૬ ॥

તદર્શનાહલાદપરિપ્લુતાન્તરો

હૃણ્યત્તનુઃ પ્રેમભરાશ્રુલોચનઃ ।

નનામ પાદામ્બુજમસ્ય વિશ્વસૃક

ચત્પારમહંસ્યેન પથાઽધિગમ્યતે ॥ ૧૭ ॥

શબ્દાર્થ:—અત્યંત પૂજ્ય આસન ઉપર બેઠેલા, ચાર સોળ અને પાંચ શક્તિઓથી વીંટાયેલા પોતાના યોગ્ય ભેગાં જે બીજે ઠેકાણે કાયમ રહેતાં નથી તે ઐશ્વર્યાદિથી યુક્ત છતાં સ્વસ્વરૂપમાં રમનાર ઇશ્વરને બ્રહ્માજીએ જોયા. તેના દર્શનનો એટલો હર્ષ થયો તેનું અન્તઃકરણ આર્દ્ર થઈ ગયું તેમાંથી થઈ ગયાં, પ્રેમનાં અશ્રુઓ નેત્રમાં આવી ગયાં. જે બ્રહ્મવિદ્યાના માર્ગથી મળે એવાં તેનાં ચરણકમળમાં વિશ્વસૃજ બ્રહ્મા નમ્યા.

ભાવાર્થ:—અધિક પૂજવા લાયક એટલે ધર્માદિ પણ જેનું પૂજન કરે એવા અથવા લગવાનના સંબંધથી પૂજ્ય તેવા આસન ઉપર બેઠેલા છે—આસનના અધિષ્ઠાતા છે એમ માનવાનું નથી, કેમકે તે તેનાથી પણ પર છે. બધાનું નિયામક રૂપ છે તે અક્ષરાત્મક સુખ્ય છે. અક્ષર લોકાત્મક ચરણાત્મક અને આસનાત્મક છે, આધિભૌતિક આધ્યાત્મિક આધિદૈવિકરૂપ છે. તેના અંશે ૨૫ તત્ત્વો છે. તેને આગળ પીઠના અંશ તરીકે કહેશે. તેમાં પહેલાં તો ચાર—પ્રકૃતિ પુરુષ મહતત્ત્વ અને અહંકાર એ પ્રથમ આવરણરૂપ રહ્યાં છે. ચાર પાંખડીના કમળની જેમ રહ્યા છે. પછી ૨૧ ઇન્દ્રિયો અને પાંચ વિષયો મળીને સોળ પાંખડીના કમળ જેવું બીજું આવરણ છે. પછી મહાભૂતોથી વીંટાયેલું છે એમ તેને ત્રણ તો આવરણ છે. તે ત્રણને ઉલ્લંઘન કરીને લગવાનની પાસે જે પહોંચે તે તેને મળે. એમ સર્વ તત્ત્વ સહિત અક્ષરરૂપ લગવાનનું આસન કહ્યું. ઐશ્વર્ય વીર્ય યશ શ્રી જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ છ લગ કહેવાય છે. તે સ્વરૂપ બ્રહ્મણ કરી

લગવાનને લીટાધને રહે છે. તે કેવળ લગવાનમાં જ રહે છે, બીજે જતા નથી. માર્ષદાદિમાં રહે છે પણ તે કાયમ રહેતા નથી. ચક્રરથી રાજાઓ વગેરેમાં પણ થોડીવાર રહે છે, એથી લગવત્ શબ્દ બધે વપરાય છે તો પણ નિત્ય ઐશ્વર્યોદિ ધર્મો લગવાનમાં રહે, અનિત્ય ધર્મો અન્યત્ર રહે છે; તેથી બીજાનું લગવાનપણું નાનું મોટું ગણાય, એક સરખું તો લગવાનનું જ લગવત્ત્વ સમજવું. આનાથી બ્રહ્મ વેદ બ્રહ્મૈવ ભવતિ । યો યચ્છ્રદ્ધઃ સ ષ્વ સઃ । સ આત્માનં યચ્છત્તિ ઇત્યાદિ પદાર્થોનું વ્યાખ્યાન થઈ ગયું સમજવું. તેથી અસાધારણ ઐશ્વર્ય લગવાનમાં છે, તેથી મુક્ત કરતાં પણ લગવાન મોટા એ કહ્યું. તે જ વખતે કૃપાથી આપેલાં ઐશ્વર્યોદિ નિત્ય થતાં નથી. એમ બધી સામગ્રી ત્યાં વિદ્યમાન છે છતાં તે પોતાના સ્વરૂપમાં જ રમણ કરી રહ્યાં છે, કેમકે આનંદમય સ્વરૂપ છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે સુખ ભોગવવું તે ફલ છે; પોતે આનંદ ભલે હોય પણ તેનો અનુભવ ન હોય તો તે ફલ કેમ કહેવાય? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તે આનંદ છે અને આનંદનું ધામ પણ છે. તે પોતે જ તેજરૂપ એટલે પ્રકાશક છે. અપ્રકાશમાં જ્ઞાન પ્રકાશ માટે જોઈએ. પ્રકાશક પોતે જ હોય તેને પ્રકાશ જોઈએ; આથી જીવના ભોગ્ય લગવાન છે એ પક્ષ ઊડી જાય છે. એવા છે છતાં તે સર્વના નિયંત્રતા છે. જો કે પોતાને કયાંય પણ રમવાની ઇચ્છા નથી છતાં તે બધાને નિયમન કરનારા તો છે. એમ સર્વ સંદેહ દૂર કરનાર લગવત્ત્વરૂપને જોઈને જે આનંદનો અનુભવ થયો, જે હર્ષ અને સંતોષ થયો, તેનાથી અન્તઃકરણ ભરાઈ ગયું; તેથી લગવાનને બ્રહ્માએ નમસ્કાર કર્યા. તપ તો કોઈ કામનાને માટે કરે છે. તે કામનાથી હૃદય અપૂર્ણ રહે છે. અહીં બ્રહ્માને આનંદનો અનુભવ થયો તેથી અન્તઃકરણ ભરાઈ ગયું. જેમ મોટું પૂર આવે તે બધાં ખાડા ખાખોચિયાંને ભરી દે, ઉપરથી પાણી ચાલી નીકળે, તેવું બ્રહ્માનું ચિત્ત થઈ ગયું; તેથી આગળ વચન બોલવાનું તેનામાં સામર્થ્ય રહ્યું નહિ. અન્તરમાં આનંદ વધ્યો તે બહાર પણ દેખાયો. તે રોમ તેનાં ઊભાં થઈ ગયાં. જ્ઞાનશક્તિ પણ આનંદમાં ડૂબવાથી બીજા ફલને બોધ કરતાં તેમાં પ્રેમનાં અશ્રુઓ આંખમાં આવી ગયાં. પહેલાં લગવાનમાં બ્રહ્માને પ્રેમ હતો, પણ જ્યારે તે પ્રેમની જગ્યા આનંદથી ભરાઈ ગઈ ત્યારે પ્રેમ આંખ વાટે બહાર નીકળ્યો, જળરૂપે નીકળ્યો. ભાર ઉઠાવે તેને પસીનો થાય. તે પ્રેમના ભારથી જળરૂપે પ્રેમ બહાર ચાલ્યો. ભક્તિના પ્રકારથી લગવાનના પગમાં નમન કર્યું. પ્રેમના ભારથી અશ્રુ આવ્યાં. સ્વભાવથી ન સવે તે અશ્રુ કહેવાય. તેને જોયા પછી બીજું કર્તવ્ય ન સૂઝતાં નમન કર્યું. આ બ્રહ્માને અપેક્ષિતરૂપ હતું તેને જોઈ બ્રહ્મા નમ્યા, કેમકે તેણે જગત બનાવ્યું હતું. ત્યાં કહે છે કે એવા રૂપને નમન શા માટે કર્યું? તેમાં પણ મળી કાં ન ગયા? તે શંકાનો

વિશ્વ કરવું છે એ કહેવાથી જ નિરાસ થાય છે, કેમકે કાંઈ કરવું બાકી હોય ત્યાંસુધી સાયુજ્ય સંભવે નહિ તે તો અધિકારી છે, તેથી સાયુજ્યને તં પામ્યા. ચરણારવિંદ તો તુલ્ય છે. સમર્થ છે તો સાયુજ્ય કેમ ન થાય ? તે ચરણ પરમહંસના માર્ગ વડે જોયું હોય તો સાયુજ્ય થાય. આ તો લોક બનાવવા માટે જોયું છે તેનાથી સાયુજ્ય થવા સંભવ નથી. (૧૭)

એમં નમન કરીને બ્રહ્મા બોલ્યા નહિ; એમ કાંઈ બોલી ન શક્યા ત્યારે ભગવાન તેના મનમાં છે તે બોલ્યા, તે કહે છે:

તં પ્રીયમાણં સમવસ્થિતં તદા

પ્રજાવિસર્ગે નિજજ્ઞાસનાર્હણમ્ ।

વભાષ ઈષત્સ્મિતશોચિષા ગિરા

પ્રિયઃ પ્રિયં પ્રીતમનાઃ કરે સ્પૃશન્ ॥ ૧૮ ॥

શબ્દાર્થ:—પ્રજના વિસર્ગમાં પોતાની આજ્ઞાને યોગ્ય એવા બ્રહ્માને પ્રસન્ન બોધને કાંઈક સ્મિતના પ્રકાશથી ઉજ્જવળ વાણી વડે હાથમાં હાથ લઇને ભગવાન બ્રહ્માને કહેવા લાગ્યા.

ભાવાર્થ:—જ્યાં સાધન અને ફલ બંને ઇચ્છિત હોય ત્યાં પ્રકારાંતરની નિવૃત્તિને માટે, પ્રારબ્ધ ફલની સિદ્ધિને માટે તેને પ્રોત્સાહન દેવું જોઈએ. એવું જ્યાં ન કરવું હોય ત્યાં ભગવાન કાંઈ બોલતા નથી. પ્રસન્ન થાય તો ઇચ્છિત-વું દાન આપે. અહીં તો સાધન પણ પોતે ઉપદેશથી કહેવાના છે, માટે બ્રહ્માની પાસે વર માગવાનું કરાવશે. જો એમ ન કરે અને પોતાને કરવાનું હોય તે જ આગ્રહથી તેની પાસે કરાવે તો પદાર્થજ્ઞાનમાં પણ 'અવળું' પડી જાય; તેથી ભગવાનને પોતાની ઇચ્છા છે તેથી બ્રહ્માની ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરાવીને તે બ્રહ્મા દ્વારા આપણે કરવું છે તે કરીશું એમ ધારી ભગવાનની ઇચ્છાથી બ્રહ્મા અત્યાર સુધી બોલ્યા નથી. ભગવાન પ્રકટ દેખાયા ત્યારે વસ્તુના માહાત્મ્યથી કે ભગવાનનો સંબંધ થવાથી અથવા ઇચ્છિત અર્થ થવાનો વખત આવી જવાથી ભગવાનનાં દર્શન થતાં જ બ્રહ્મા પ્રસન્ન થઈ ગયા, અને સારી રીતે પોતે ત્યાં રહ્યા પણ તપનો કલેશ કયો નહિ. જો કલેશમાં રહે તો ભગવાન તેને આજ્ઞા ન કરે. પહેલાં તેને કલેશ હતો પણ અત્યારે તે પ્રસન્ન છે, તેથી જ પ્રજા કરવાની આજ્ઞા કરવાને સમર્થ થયા. આવી બ્રહ્માની સ્વરૂપ-યોગ્યતા ભગવાને જોઈ ત્યારે તેને સહકારી યોગ્યતા આપવા માટે પ્રથમ તેની સાથે પોતે વાત કરી. ભાષણની જરૂર નથી તેથી વાણીને કરણ બનાવી. ભગવાનનાં દર્શન થયાં, બ્રહ્માનો અધિકાર ઉત્તમ થયો, તેને હવે તત્ત્વજ્ઞાન જ થવું જોઈએ ! ત્યાં કહે છે કે ભગવાન થોડું હસીને બોલ્યા; એટલે સર્વ વસ્તુનું

ખરું સ્વરૂપ ન જણાવવા માટે મોહ કરવા થોડું હસીને બોલ્યા. જો કે એ પણ મોટી વાત છે કે ભગવાન બોલે. એટલાથી પણ બ્રહ્માની ઈચ્છા પાર પાડશે, કેમકે બ્રહ્માને કરવાનું છે તે ભગવાનની દૃષ્ટિથી અતિ અલ્પ છે. સ્મિત એટલે મંદહાસ, તેનું પણ જ્ઞાન થાય છે. તે જ્ઞાનનું ફલ હમણાં નહિ મળે. ભગવાને વિચાર્યું કે તેને જ્ઞાન ભલે થાય પણ ફલ ન થાય. એટલા માટે સ્મિત કર્યું. ફલમાં પણ મોક્ષરૂપ ફલ હાલમાં ન થાઓ. તેનું અલૌકિક તેજ થાઓ. તે સર્વજ્ઞ ભલે થાય. એ બતાવવા માટે શોચિષ્ કહી. સ્મિતમાં જ તે શોચિષ્ થઈ અથવા તે પ્રકાશ જ સ્મિત જેવો બ્રહ્માને લાગ્યો. જે અસાધારણ કરવાનું છે તે બીજો ન કરે, તે પણ પ્રિય કરે; તેથી બ્રહ્માને પ્રિય કહ્યા. તેને પ્રિયપણું ભગવાનના સંબંધથી થયું. જો સ્વભાવથી થાય તો શાસ્ત્રનો વિરોધ આવે; માટે બ્રહ્મામાં રહેલો સ્નેહ પોતાના સ્નેહનું કારણ બન્યો. તે કહે છે: તે ભગવાન પ્રિય છે. જે યથા માં પ્રપચન્તે એ અર્થની અહીં સૂચના કરી. ભગવાનનું મન ભગવાનના વાક્યને ઉત્પન્ન કરે. જો ભગવાનનું મન પ્રસન્ન ન હોય તો વાણી પણ તેવી જ નીકળે; તેથી ઉત્ત્વઃ પચ્યન્ એ ન્યાયથી બ્રહ્માના સમજવામાં તે વાણી ન આવે. માટે કહે છે કે ભગવાનનું મન પણ પ્રસન્ન છે. બ્રહ્મા પોતાનું કાર્ય કરે એવું ભગવાનની પ્રસન્નતામાં છે. તેનો વળી હાથમાં હાથ લીધો એટલે પોતાની ક્રિયાશક્તિ બ્રહ્મામાં દાખલ કરી છે. જ્ઞાનશક્તિ તો તેની સાથે વાક્ય બોલ્યા તેથી જ આવી. એમ જ્યારે જ્ઞાનક્રિયાશક્તિ બ્રહ્મામાં ગઈ ત્યારે તે ભગવાનની ઈચ્છા પ્રમાણે સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરશે, એ વાત આટલા ઉપરથી નક્કી થઈ. (૧૮)

મન બહાર સ્વતંત્ર નથી તેથી વાક્ય બોલે છે:

શ્રીભગવાનુવાચ ।

ત્વયાહં તોષિતઃ સમ્યગ્ વેદગર્ભ સિસૃક્ષયા ।

ચિરં મૃતેન તપસા દુસ્તોષઃ કૂટયોગિનામ્ ॥૧૯॥

શબ્દાર્થ:—ભગવાન બોલ્યા: હું વેદગર્ભ, સૃષ્ટિની ઈચ્છાથી તમે ઘણા કાલ તપ કરી મને સારી રીતે સંતોષ આપ્યો, કેમકે કપટથી યોગ કરનારને હું પ્રસન્ન થતો નથી.

ભાવાર્થ:—સૃષ્ટિને માટે બ્રહ્માએ તપ કર્યું એમાં ભગવાનનું વરદાન શા કામનું? એવી શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે તેના તપથી ભગવાન કહે છે કે હું પ્રસન્ન થયો છું. આ જ આ ભક્તિશાસ્ત્રનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે કે જે મોટા પ્રયત્નથી ભગવાનનું કર્તવ્ય કરે તે મુખ્ય ગણાય, જે ભગવાનની સેવા કરે તે મધ્યમ ગણાય અને જે સ્વાર્થને માટે ભગવાનને સેવે તે અધમ ગણાય છે. ભગ-

વાનનું કર્તવ્ય બ્રહ્માએ કર્યું એટલે તેણે મુખ્ય પક્ષ લીધો, તેથી ભગવાન તેની ઉપર પ્રસન્ન વધારે થયા. બ્રહ્માએ આ અર્થ કેમ બહુયો? ત્યાં કહે છે કે તેના ઉદરમાં વેદો રહ્યા છે. વેદનું તાત્પર્ય એવું છે કે ભગવાનનું કાર્ય કરવું; માટે સર્વત્ર 'પ્રજાપતિરકામયત પ્રજાઃ સૃજેય' इति । ऋतवो वै प्रजाकामाः प्रजां नाविन्दत तेऽकामयन्त प्रजां सृजेमहि प्रजामवरुन्धीमहि प्रजां विन्देमहि प्रजावन्तः स्यामिति' । 'अग्निहोत्रं जुहोति' 'यदेव किंच यजमानस्य स्वं तस्यैव तद्रेतः सिञ्चति प्रजनने' આ વાક્યો લૌકિકાર્થપર હોય તો વેદ અનુવાદક થઈને અપ્રમાણરૂપ થઈ જાય; તેથી જે ઉપર ઉપરથી વેદને બહુનારા છે તે આ અર્થને બહુતા નથી; તે બતાવવા માટે "વેદગલ" શબ્દ આ શ્લોકમાં પ્રયુક્ત કર્યો છે. બ્રહ્માના હૃદયમાં વેદો સ્થિર છે; બહાર તો ત્રિક્ષણાવસ્થાયી છે. સૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છાથી મને સંતોષ આપ્યો, તેણે તેમાં મોટો કલેશ ઉઠાવ્યો, તેથી હું તેની ઉપર વધારે પ્રસન્ન થયો છું. વધારે પ્રસન્નતાનું ખીણું પણ કારણ કહે છે કે ઘણા દિવસ તેણે તપ કર્યું, તેથી હું પણ પ્રસન્ન છું. જો કે સિસૃક્ષા સિવાયના તપથી હું પ્રસન્ન ન થાઉં, કેમકે કેવલ તપમાં સિસૃક્ષા તો તેનું અંગ થાય, પણ અહીં તો સિસૃક્ષા મુખ્ય છે. તપ તો સંતાપાત્મક એક જ વાર થાય તેને જતું અટકાવે પ્રયત્નથી, તો તે તપનો ઉત્કર્ષ કહેવાય. થોડી થોડી વારે આરંભ કરે તે તો પ્રથમ તુલ્ય ગણાય. અભ્યાસથી સંસ્કાર વધે છે, ફલમાં વધારો થતો નથી. તેની નિવૃત્તિને માટે કહે છે કે એક જ તપ મધ્યમાં ખીજે પ્રયત્ન ન કરતાં સંઘાતનો શોષ કરીને અધિકાર સંપાદન કરી આપે, તેનાથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે. અથવા તે તપથી વિશેષ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે; માટે ઝાઝા કાળ સુધી તપ કરવાનાં વચનો તપમાં યોગ્ય છે. કેવળ ભગવાનને તપથી સંતોષ થયો છે. બાકીનાં વચનો મને સારું લગાડવા બોલે છે એમ બ્રહ્માને થાય તે ન થવા માટે કહે છે કે હું તપ કરવાથી પ્રસન્ન થતો નથી. પણ તપને ધારણ કરવામાં યોગ જોઈએ. તપનું સ્વરૂપ આગળ કહેવાશે. તેથી જે ભગવાનનું કાર્ય નથી કરતા તે તપસ્વીઓ નથી. તેના યોગમાં તપ નથી હોતું. તેનો યોગ તેથી શૂન્ય છે, અને તે તપ સહિત છે તે ભ્રમથી કહેવાય છે; તેથી તેઓ ફૂટ યોગી કહેવાય છે. તેને ભગવાન પ્રસન્ન થતા નથી. યોગ તેને આગ્રહરૂપ થતાં તે આત્માને દુઃખ દેનાર થાય છે. તેની ઉપર દયા આવે તેથી પરાણે પ્રસન્ન થવું પડે છે. જેમ પ્રાયોગવેશ કરનાર ઉપર પ્રસન્ન થાય તેવું તે છે. (૧૯)

એમ પોતાનો સંતોષ પ્રકટ કરી બ્રહ્માને વર માગવાની પ્રેરણા કરે છે:

वरं वरय भद्रं ते वरेशमभिवाञ्छितम् ।

ब्रह्मन् श्रेयःपरिश्रामः पुसां महर्शनावाधिः ॥ २० ॥

શબ્દાર્થ:—હે બ્રહ્મન! તમારું કલ્યાણ થાઓ. ઇચ્છિત વરદાન માગો. શ્રેયને માટે પરિશ્રમ ઉઠાવવો તે ક્યાંસુધી કે મારું દર્શન થયા પછી શ્રમની જરૂર નથી.

ભાવાર્થ:—લગવાનની ઇચ્છા એવી છે કે બીજીની કામનાથી આપણે કામ કરવું. વર તો પોતાનો ઇચ્છિત પદાર્થ છે. કામના કરવાથી નાશ થાય એમ તમારે સમજવાનું નથી. તમે વરદાન લેશો પણ તેનો ઉપયોગ તો મારે માટે કરશો. એટલે તેથી તમારું ભલું જ થશે. વળી હું વરદાન આપનારમાં ઇશ્વર છું. વરદાન કયાં સુધી માગવું કે લગવત્સ્વરૂપનું દર્શન ન થાય ત્યાં સુધી. તે મારાં દર્શન બીજાથી ન થાય; તેથી હું જ વરેશ છું; બીજા તો વરાભાસેશ છે, ફૂટ યોગીની પેઠે; તેથી કહ્યું કે ચારે તરફથી જે ઇચ્છા હોય તે માગો. જે સર્વથા વરથી જ પ્રાપ્ત થાય તેવું માગો. ત્યાં શંકા કરે કે પહેલાં તપથી આપ પ્રસન્ન થયા તો હજી તપ કરીશ તેથી બધું કામ થઈ જશે, માટે વર શા માટે માગું ? ત્યાં કહે છે કે હે બ્રહ્મન, તમે જાણો છો કે શ્રેયને માટે જે શ્રમ ઉઠાવવો તે મારું દર્શન થાય ત્યાંસુધી. મત્ શબ્દથી અહીં પુરુષોત્તમ દેવા, નહિ કે અવતારાદિ; તેથી તૃતીય સ્કન્ધમાં મૂયસ્ત્વં તપ આતિષ્ઠ એ કહેનાર પુરુષાવતાર છે. એમ અન્યત્ર સમજો. (૨૦)

જ્યાંસુધી બીજી રીતે અર્થ સિદ્ધ થાય ત્યાંસુધી ઇશ્વરપ્રાર્થના કરવી. લોકો મહેનત કરીને પદાર્થો મેળવે છે તે લગવાનને તેને માટે પ્રાર્થના કરતા નથી ! એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે આ અર્થ બીજી રીતે તમને મળે તેમ નથી. તે કહેવા માટે કહે છે કે તપથી અત્યાર સુધી જે મળ્યા છે તે પદાર્થો તપના પ્રતાપે તમને નથી મળ્યા પણ મારી પ્રસન્નતાથી મળ્યા છે. તે જ કહે છે:

મનીષિતાનુભાવોઽયં મમ લોકાવલોકનમ્ ।

યદુપશ્રુત્ય રહસિ ચકર્થ પરમં તપઃ ॥ ૨૧ ॥

શબ્દાર્થ:—તમને મારા લોકનું દર્શન થયું તે તમારા તપનું ફલ નથી પણ મારી ઇચ્છાનો તે પ્રતાપ સમજો. વળી તમે એકાંતમાં 'તપ' એ શબ્દ સાંભળીને તપ કર્યું તે પણ મારી ઇચ્છાનો જ પ્રતાપ સમજો. રખેને તેમાં તમારા તપનો પ્રતાપ સમજતા !

ભાવાર્થ:—મારા મનની ઇચ્છાનો તે પ્રભાવ. એટલે મારી ઇચ્છા થઈ કે બ્રહ્મા ભલે મારા લોકને જુઓ. આ હું ઇચ્છા ન કરું તો મારા અક્ષરાત્મક લોકને હબર ઉપાય કરો તોપણ આંખથી દેખવાનું બની જ ન શકે. પરાશ્ચિ જ્ઞાનિ વ્યત્પન્નસ્વયંભૂઃ એમ શ્રુતિ કહે છે. બહારનો પ્રદાર્થ પણ યોગ્ય હોય તે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય થાય; અયોગ્યને ઇન્દ્રિયો ગ્રહણ ન કરે. યોગીઓ પણ આંખથી આકાશને જોઈ શકતા નથી. સામર્થ્ય પણ પાછલા પદાર્થોમાં આવી શકે, પણ અક્ષરમાં સામર્થ્યાધાન પણ કામ ન કરે. ત્યારે તમે મન કર્યું તેથી કેમ એ સામર્થ્ય આવ્યું ? તપ અને ઇચ્છા એ બંને તુલ્ય છે, કેમકે તે બંને લગન

વાનની શક્તિઓ છે. કેવળ બુદ્ધિથી પણ આ કાર્ય નથી થયું, કેવળ આ તો અનુભાવને લીધે થયું છે. સર્વ શક્તિઓમાં ઇચ્છા શક્તિ ઉત્કૃષ્ટ છે. તે સર્વ શક્તિઓનું મૂળ છે. અન્ય શક્તિઓ તો ઇચ્છાસાધ્ય છે. તે ઇચ્છાશક્તિનો આ અનુભાવ છે, જેને લીધે તમે વ્યાપિ વૈકુંઠનાં દર્શન કર્યાં. તેમ જ કરો તો તપ વ્યર્થ ગયું તો પછી તપ કર્યાં પહેલાં કાં આપે ઇચ્છાથી દર્શન ન આપ્યાં? માટે ઇચ્છાને ઉત્પન્ન કરવામાં અથવા સાક્ષાત્ દર્શનના કારણમાં તપને કહેવું પડશે જ! ત્યાં કહે છે કે તપનો ઉપદેશ પણ મેં જ કર્યો હતો, કારણ કે મેં જો વાર “તપ તપ” એમ કહ્યું. તે તમે એકાંતમાં સાંભળ્યું અને તમે તે કર્યું. જો વાર ‘તપ’ કહ્યું તે એકાંતમાં કહ્યું કે જેથી તમને વિશ્વાસ આવે. ખીણ રીતે કહ્યું તે ગુપ્તતાથી. તે તપ કીર્તનથી ખરી ન બચ તેટલાં માટે તે તપ સ્વરૂપફલથી ઉત્કૃષ્ટ છે. આ બધું મારા મનનો અનુભાવ છે એમ બાણો. (૨૧)

તપ કર્યા પછી દર્શન થયાં તેથી આપની પ્રતિષ્ઠા નકામી અને તપ ખરું એમ કહે તો ત્યાં હવે કહે છે:

પ્રત્યાદિષ્ટં મયા તત્ર ત્વયિ કર્મવિમોહિતે ।

તપો મે હૃદયં સાક્ષાદાત્માહં તપસોઽનઘ ॥ ૨૨ ॥

શબ્દાર્થ:—હે અનઘ, તમે કર્મમાં ગૂંચવાઈ ગયા ત્યારે મેં તમને તપ બતાવ્યું, કેમકે તપ એ મારું સાક્ષાત્ હૃદય છે; તપનો આત્મા હું પોતે છું.

ભાવાર્થ:—કર્મમાં મૂંઝાયા તે કર્મમોહિત કહેવાય. સૃષ્ટિ કરવા જતાં બ્રહ્મા પ્રયોજનમાં સંદેહ પડતાં મૂંઝાયા: આ સ્વાર્થ માટે કરવું કે પારકા માટે કરવું? આ મોહ થયો ત્યારે મેં કર્મજનિત મોહ મટાડવા માટે તમને તપ કરવાનું કહ્યું. તે સૃષ્ટિ કરવા માટે તપ કહ્યું નહોતું. કાર્યમાં વિલંબ તો મોહ મટવા માટે થયો. એમ તપનું પ્રયોજન કહીને તપનું સ્વરૂપ હવે બતાવે છે: જેમ ભગવાન છ ગુણવાળા છે તેમ તપ પણ છ ગુણવાળું છે. તેના છ ગુણો બાણ્યા હોય તો તપથી પણ કાર્ય સિદ્ધ થાય, તો પછી ભગવાનથી શું પ્રયોજન છે? એ શંકા નિવૃત્ત થવા માટે તપના છ ગુણો બતાવે છે: તપ એ મારી અંતરંગા શક્તિ છે તેથી તેને હૃદય કહ્યું છે. આમાં કાંઈ તપનાં વખાણ નથી પણ ખરી વાત કહી છે. યસ્ય જ્ઞાનમયં તપ: એમ શ્રુતિ કહે છે. હૃદય એ જ્ઞાનરૂપ છે. મારું હૃદય એ મારું ઐશ્વર્ય થયું. હું તે તપનો આત્મા છું. મારા-રૂપ તેનું વીર્ય છે. જો કે ભગવાન બધાના આત્મા છે તો પણ અહીં સ્વરૂપા-ત્મપણું કહેવાને ઇષ્ટ નથી, પણ કાર્યાત્મત્વ કથનીય છે; તેથી જો કાંઈ હું કરી શકું તે તપ કરી શકે; તેથી અવતાર જેવું તપ પણ મારું રૂપાન્તર છે. (૨૨)

તો પણ ભગવાનની બરોબર તપ ન કહેવાય. તપ તો જગત્ કરે છે!

ત્યાં કહે છે કે ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય કરનાર પણ તપ છે. એ સૃજામિ એ શ્લોકથી કહે છે:

સૃજામિ તપસૈવેદં ગ્રસામિ તપસા પુનઃ ।

વિભર્મિ તપસા વિશ્વં વીર્યં મે દુઃસહં તપઃ ॥ ૨૩ ॥

શબ્દાર્થ:—આ જગતને હું તપ વડે ઉત્પન્ન કરું છું, તપ વડે તેનો નાશ કરું છું અને તપવડે હું તેને ધારણ કરું છું દુઃસહ તપ એ જ મારું પરાક્રમ છે.

ભાવાર્થ:—એ કે સૃષ્ટિના આદિમાં કરણપણું છે, તોપણ સ્વવ્યાપારે હિ કર્તૃત્વં સર્વત્રૈવાસ્તિ કારકે એ ન્યાયથી ભગવાનને કર્તૃત્વ પણ છે. એમ તેનાં સ્વરૂપ ગુણ અને કાર્યો નિરૂપણ કરવામાં આવ્યાં તો પછી ભગવાન અથવા તપ એક જ રહે એ નકામું થાય. તપ તો મારું ધર્મરૂપ પરાક્રમ છે, વીર્ય છે, કાર્યસાધક ધર્મવડે ધર્મ અથવા ધર્મ અન્યથા સિદ્ધ નથી થતો, આશ્રય અને પ્રયોજક તરીકે તેની જરૂર રહેશે જ, તેથી તપ મારું રૂપ હોવાથી પહેલાં પણ તમને સ્વસ્વરૂપ જ બતાવ્યું છે. તેમાં આટલો વિશેષ છે: મારું કાંઈક સ્વરૂપ ક્રિયાથી અભિવ્યક્ત થાય છે, કાંઈક સ્વરૂપ જ્ઞાનથી પ્રકટ થાય છે. તેમાં તપ એ ક્રિયાભિવ્યંગ્ય મારું રૂપ છે, તેથી મારા ઉપદેશ કરેલા તપથી જે થાય તે મારાથી થાય છે. તેથી તેની વિલક્ષણતા માટે વધારે આગ્રહ કરવાની જરૂર નથી. (૨૩)

એમ યુક્તિપૂર્વક વરની પ્રાર્થનામાં આશા પામેલા બ્રહ્મા પોતે દોષને છોડીને વર માગે છે:

બ્રહ્મોવાચ ।

ભગવન્ સર્વભૂતાનામધ્યક્ષોઽવસ્થિતો ગુહામ્ ।

વેદ હ્યપ્રતિરુદ્ધેન પ્રજ્ઞાનેન ચિકીર્ષિતમ્ ॥ ૨૪ ॥

તથાપિ નાથમાનસ્ય નાથ નાથય નાથિતમ્ ।

પરાવરે યથારૂપે જાનીયાં તે ત્વરૂપિણઃ ॥ ૨૫ ॥

યથાત્મમાયાયોગેન નાનાશક્ત્યુપબૃંહિતમ્ ।

વિલુપ્તમ્ વિસૃજન્ ગૃહ્ણન્ વિભ્રદાત્માનમાત્મના ॥ ૨૬ ॥

ક્રીડસ્યમોઘસંકલ્પઃ ઝર્ણનાભિર્યથોર્ણુતે ॥

તથા તદ્વિષયાં ધેહિ મનીષાં મયિ માધવ ॥ ૨૭ ॥

ભગવચ્છિક્ષિતમહં કરવાણિ હ્યતન્દ્રિતઃ ।

નેહમાનઃ પ્રજાસર્ગં વધ્યેયં યદનુગ્રહાત્ ॥ ૨૮ ॥

શબ્દાર્થ:—બ્રહ્માજી બોલ્યા : હું ભગવાન, આપ સર્વ ભૂતના હૃદયાકાશમાં

રહીને કોઈ રોકી ન શકે એવા જ્ઞાન વડે તેમના ઈચ્છિત કર્તવ્યને જાણે છે. હે નાથ, આપની પાસે હું એટલું માગું છું કે આપના પર અને અપર એટલે કાર્યકારણરૂપને હું જાણું એવી દયા કરો, કેમકે આપ અરૂપને એ રૂપો ક્યાંથી આવ્યાં, એ મને જણાવો, એમ હું ઈચ્છું છું. નાના પ્રકારની શક્તિ વડે વધારેલા આ પ્રપંચને આત્મમાયાના યોગ વડે ઉત્પન્ન કરો છો, રક્ષણ કરો છો અને સંહાર કરો છો, આત્મા વડે આત્માને આપ ધારણ કરો છો. કરોળિયો પોતાના મુખમાંથી લાળ કાઢી રમે તેમ સંકળ સંકલ્પ વાળા આપ આ જગતમાં કીડા કરો છો. હે માધવ, એ આપના વિષયમાં મારી યુદ્ધિ પ્રવેશ કરે એવી યુદ્ધિ મને આપો. આપે શીખવ્યા પ્રમાણે હું આ જગતને બનાવું, તેમાં આળસ ન કરું અને જે પ્રજા-સર્ગ કરું એમાં હું બંધાઉં નહિ એવો મારી ઉપર આપ અનુગ્રહ કરો.

ભાવાર્થ:—બ્રહ્માને ચાર અર્થની પ્રાર્થના કરવી છે. તેમાં દોષ ન લાગવા માટે પ્રથમ પ્રાર્થના છે: હે ભગવન્, પ્રથમ તો એકદમ ભગવાનનાં દર્શન થવાથી ભય લાગતાં હું બોલી ન શક્યો; હમણાં તો આપનાં વાક્યો સાંભળ્યાં, આપનો સ્પર્શ કર્યો, તેથી હું સાવધાન થયો; તેથી યુક્તિપૂર્વક બોલે છે. આપ ભગવાન્ છો એ હું જાણું છું એ બતાવવા માટે 'હે ભગવન્' એમ ભગવાનને સંબોધે છે. તમે બધાના અંદર આત્મારૂપે રહો છો, તે બધાના વિચારોને તમે જાણો છો; માટે જે જોઈએ તે પણ તમારા જાણવામાં જ છે. જાણતો હોય તેને તે વાત કહેવા બેસવું તે દળેલને દળવા જેવું ગણાય, તો પણ માગું તો જ આપ આપવાના હો તો હું માગું, અથવા આનું તત્ત્વ જણાવું નથી તેથી કહે છે: આપ ભગવાન્ છો. તે પક્ષમાં ભગવાનની આજ્ઞા કરવી જ જોઈએ. તેથી પ્રાર્થના પણ જરૂરી છે. તેથી કહે છે કે બધા પ્રાણીના આપ અધ્યક્ષ છો. તેથી ભગવાનની આજ્ઞા વિના કોઈનો અંદર કે બહારનો કોઈ ધર્મ સિદ્ધ થતો નથી. સર્વ કાર્યમાં પ્રેરક અથવા આપ નિયામક છો. જેમ લોકમાં કર્મ કરાવનાર કર્માધ્યક્ષ કહેવાય તેમ ભગવાન્ સર્વાધ્યક્ષ છે. તેથી કામના ઉત્પન્ન થાય તેના પણ ઉત્પાદક આપ જ છો. તે કામના પૂર્તિ પણ આપે જ કરવી જોઈએ, તેથી તે ભાર મારી ઉપર નથી. પોતાનાં છોકરાંને બધા પોષણ આપે જ. વળી આપ સર્વના હૃદયાકાશમાં બિરાજો છો, તેથી બધાના હૃદયમાં શું છે તે આપ જાણો છો. કરવાની શી ઈચ્છા છે તે પણ આપ જાણો છો, કેમકે આપને જાણવામાં કામાદિ પ્રતિરોધ નથી કરી શકતા. કાર્યના જ્ઞાનમાં કે કાર્ય કરવામાં તેની પ્રત્યાસત્તિમાં કોઈ રીતે પ્રતિબંધ આવતો નથી. તેથી આપનું તે જાણેલ છે. જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના સ્થાનમાં આપ રહો છો; ઈચ્છાના ઉત્પાદક પણ આપ છો; તેથી કોઈને પૂછવાનું કે કહેવાનું કામ નથી, તો પણ આપની આજ્ઞા થઈ કે વર માગ તો હું તે આજ્ઞાના પાલન માટે કહીશ. તેમાં પણ એક જ પ્રાર્થના છે કે હું માગું તે

આપો. તેમાં યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર કરવાનો નથી. તેથી કહે છે કે નાથિતં નાથય માગ્યું આપો. નાથ યાજ્ઞાયામ્ ધાતુ છે, કારણ કે આપ મારા નાથ છો. સ્વામી સેવકને જરૂર આપે, કેમકે એની બીજી કોઈ ગતિ નથી. એમ માગણી કરીને પ્રથમ બે વાત માગે છે: મને એક મોટો સંદેહ છે: તમે પર શું અને અપર શું, અથવા આપનું પુરુષોત્તમ રૂપ છે અથવા આ હું જોઉં છું તે રૂપ છે? એ પર અને અવર રૂપો કયાં? પુરુષોત્તમ અને અક્ષરરૂપ કે આવિભૂત અનાવિભૂતરૂપ કે અવતાર અવતારી-રૂપ? હું તે રૂપ નિ:સંદેહ જાણું એવો વર મને આપો. ત્યાં શંકા કરે છે કે એ બધાં રૂપો વેદમાં પ્રસિદ્ધ છે, વેદનું અનુસંધાન કરીને જાણી લો, તેમાં વરપણાથી પ્રાર્થના કરવાની શી જરૂર છે? ત્યાં કહે છે કે આપને તો રૂપ જ ન સંભવે, કેમકે આપ રૂપરહિત છો. તે રૂપ ઇશ્વરનું નથી જે વેદમાં ન કહ્યું હોય. તે એક ઇશ્વરનાં અનેક રૂપો વેદ પ્રતિપાદન કરે છે. બીજાં વીર્ય વગેરે પાંચ છે. ભગવાન તો કાંઈ કહેતા નથી અને રહે છે, તેથી તે છ રૂપો હમણાં બ્રહ્માજી પૂછતા નથી; પરંતુ મૂળ રૂપનું ધર્મરૂપે, પણ નહિ પ્રકટેલું રૂપ જે પરરૂપ કહેવાય છે, અથવા સર્વરૂપે ભગવાન થાય તેમાં છેલ્લું રૂપ તે અવર રૂપ કહેવાય, તે બે રૂપ જાણવાની હું પ્રાર્થના કરું છું. તેથી પહેલું છેલ્લું રૂપ જાણાય. તેના પછી આ કરવું તે જાણાય. તે જ્ઞાન પાછું કર્મનું અંગ થવું જોઈએ. પછી મધ્યસ્થ સર્વરૂપ જાણવાની પ્રાર્થના કરે છે. તે જાણાય તો તે તેના ઉપયોગથી સૃષ્ટિ કરવાની સુગમતા થાય. સૃષ્ટિજ્ઞાન તો પહેલેથી છે તેથી તેની પ્રાર્થના નથી કરી. અથવા સૃજવાની ઇચ્છામાં અંશ ભેદથી પ્રાર્થના કરશે. હવે કહે છે કે પુરુષોત્તમની માયા કાર્યકારણરૂપિણી અનન્તા છે. તેનો સર્વત્ર યોગ થતાં તે ત્રણ ગુણવાળી છે; તેથી તેના સંબંધથી ઉત્પત્ત્યાદિના નિભાવો ઉત્પત્ત્યાદિરૂપ કે શકત્યાદિરૂપ તેનાથી પુષ્ટ આત્માને કરે છે, ધારણ કરે છે, છોડે છે, ઉત્પન્ન થયેલને પોતાને અધીન કરે છે, આત્માને ભારરૂપે ધારણ કરે છે. જ્યારે ભાર ઉપાડવાની ઇચ્છા નથી કરતા ત્યારે તેને વિશેષે કરીને લોપ કરે છે. પોતે જ કર્તૃ કર્મ કરણરૂપે ક્રીડા કરે છે. તે ક્રીડાનું જ્ઞાન મને થાઓ એવી પ્રાર્થના છે. તેમ થાય તો મારે જે કરવું છે તે સુગમ થઈ જાય. જો એ બધું ભગવાન કરે તો બ્રહ્માએ શું કરવું? ત્યાં કહે છે કે ભગવાન તો સંકલ્પ માત્રથી કરે છે; કૃતિ તો મારી પાસે કરાવે છે. તે એક જ અનેક રૂપ કેમ કરી શકે? તેથી તે બ્રહ્માદિરૂપને કરે છે એમ માનવું જોઈએ. ત્યાં દૃષ્ટાન્તથી સમજાવે છે કે કરોળિયા પોતાના શરીર સિવાયમાં નિરપેક્ષ રહી સ્વરૂપાત્મક ઊર્ણા(બાલથી)થી ક્રીડા કરે છે. ઊર્ણાનું ઉત્પાદન કરે છે, સ્થાપન કરે છે, ગળી પણ જાય છે, તેમ ભગવાન પણ આત્માને કરે છે. કૃતિમાત્રમાં આ દૃષ્ટાન્ત છે. તેનું સ્વરૂપ તો અજ્ઞાત જ રહે છે. દૃષ્ટાન્તમાં તો ઊર્ણારૂપ સ્વભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, ઊર્ણનાભિ નથી થતો. આશ્રય તો તેને જોઈએ.

અને ઉત્પાદિત દોષવાળું થાય છે; માટે તેનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ. બીજાની અપેક્ષા ન પડે એટલા પૂરતો દૃષ્ટાન્ત છે. તે બધાની અનપેક્ષા નથી. તેને દેશાદિની અપેક્ષા રહે છે, તેથી દૃષ્ટાન્ત માત્રથી જ્ઞાન ન થાય માટે આપ તે જ્ઞાન મને વરથી કરાવો. તેમાં ભગવાન કરે છે તેમાં તો સંદેહ નથી. શ્રુતિ પણ ભગવાનની કૃતિને કહે છે, તે સ્વરૂપને કહેતી નથી; તેથી તમે જ એવી બુદ્ધિ મારામાં ધરો. તે ઉપદેશ કરવાથી આવે તેમ નથી. તમે મારા બાપ છો તેથી હું કહું તે બાપે કરવું જોઈએ. તેથી સંબોધન કરે છે કે તમે લક્ષ્મીના પતિ છો. “માધવ” મા એટલે લક્ષ્મી, તેના ધવ એટલે ધણી, તે “માધવ” કહેવાય. જેમ લક્ષ્મીપતિ સ્ત્રીનું કહું કરે છે તેમ તેણે પુત્રનું કહું પણ કરવું જોઈએ. એમ જ્ઞાનમાં બે વરની પ્રાર્થના કરી તે ક્રિયામાં પણ બે વરની પ્રાર્થના કરે છે. તેમાં શિક્ષા અને ગર્વનો અભાવ એમ પ્રાર્થે છે. તેમાં પ્રથમ શિક્ષાની પ્રાર્થના કરે છે. ભગવાને મને ‘આવી રીતે સૃષ્ટિ કર’ એમ શીખવવું જોઈએ. શિક્ષા એટલે જ્ઞાન કરાવે તેવી ક્રિયા. બીજા વિષયોને છોડીને આપણને ઇચ્છિત વિષયપરા ક્રિયા લેવી. તે શિક્ષા આપનાર શિક્ષક કહેવાય. શિક્ષિત તો ક્રિયાનો આશ્રય થયો. તેમાં ક્રિયા ગૌણ હોય તો પણ કર્મત્વની વિવક્ષામાં કર્મને છોડી આશ્રયલાવને અવલંબે તે ક્રિયા કહેવાય. તેનો આશ્રય તો કર્મલાવને અવલંબે છે. પઠન દેવદત્ત શીખ્યો, લખવાનું દેવદત્ત શીખ્યો. ચાલતા પ્રસંગમાં તો ક્રિયા જ કર્મરૂપ વિવક્ષિત છે. તેનો વિષય જ આશ્રયતાને પ્રાપ્ત થાય છે. તેનો આશ્રય બ્રહ્મા થતા નથી. તેનો વિષય જગદ્રૂપ છે, તેથી તે જગતમાં જેવી શિક્ષા યોગ્ય હોય તેવી શિક્ષા આપો. તમારી તરફથી શિક્ષા મળ્યા પછી હું મારે કરવાનું યોગ્ય હોય તે કરું. જેમ અતિ બાળકને ગુરુ લાણાવવા બેસે તો પાટિયા ઉપર પ્રથમ અક્ષરો લખે છે; તેની ઉપર બાળક પોતાની આંગળી ચલાવે છે. હાથમાં આંગળી પકડી ગુરુ તેની આંગળી અક્ષર ઉપર ફેરવે તેમાં પ્રયાસ વધારે પડે છે; પણ પાટિયા ઉપર લખેલા અક્ષર ઉપર આંગળી ફેરવવી તેમાં ગુરુને પ્રયાસ ઓછો છે. સંસ્કારથી હૃદયમાં તે જડાઇ જાય તેના કરતાં જગતમાં તેનો ઉલ્લેખ થાય તે સહેલું પડે. અને મારું હિત કરનાર તે થાય. આજે પણ માનથી પદાર્થને રચનારા બંધાતા નથી, તેમ હું પણ ભગવાને જેમ કર્યું છે તે જગતને તેવી ક્રિયાથી કરીશ, આગળ શિક્ષા માટે હું પણ તે પ્રમાણે કરીશ. ત્યાં શંકા કરે છે કે એમ કરતાં આજસ થશે; જાણીને કરવામાં આજસ ન થાય ! ત્યાં કહે છે કે હું આજસ છાંડીને કરીશ. આ અર્થ યોગ્ય છે, કેમકે ભગવાને શીખવ્યું તેમાં કોઈને આજસ થતું નથી. ત્યાં કહે છે કે ભગવાન પાસે એવી પ્રાર્થના કેમ થાય ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે પ્રજાની સૃષ્ટિ કરવાને ઇચ્છતો હું જે ભગવાનના અનુગ્રહથી તે પ્રજામાં બંધાઉં નહિ. ભગવાને કહું તેનાથી

જુદી રીતે વર્તીએ તો બંધ થાય. પ્રબ્લની સૃષ્ટિમાં વિષમતા કે નિર્દયતા થાય તો બંધ થાય. શિક્ષામાં તો લગવાનને વિષમતા કે નિર્દયતાનો દોષ લાગવાનો નથી. (૨૪-૨૮)

એમ ક્રિયામાં શિક્ષાની પ્રાર્થના કરીને તેમ કરવામાં દોષ થાય તે ન થવાની પ્રાર્થના હવે કરે છે:

યાવત્સલા સચ્ચુરિવેશ તે કૃતઃ

પ્રજાવિસર્ગે વિમજામિ ભોજનમ્ ।

અવિકલવસ્તે પરિકર્મણિ સ્થિતો

મા મે સમુદ્ગદ્મદોઽજમાનિનઃ ॥ ૨૯ ॥

શબ્દાર્થઃ—મિત્ર જેમ મિત્રનું કૃત્ય કરે તેમ આપે મારી ઉપર કૃપા કરી છે તો હવે હું જ્યાંસુધી પ્રબ્લની સૃષ્ટિ કરું, તેના ભોગોના ભાગ પાડી દઉં અને આપના કાર્યમાં સાવધાન થઈને પ્રવર્તું એવી મને શક્તિ આપો; અને એ જ્યાં કામ કરતાં હું અજ-મા છું એ બાબતનો મને મદ ન થવો જોઈએ એટલી પણ તેની સાથે કૃપા કરો.

ભાવાર્થઃ—મિત્ર મિત્રનું જેટલું કરે તેટલું લગવાને મારું કર્યું અથવા મારા સત્કાર કર્યો. જ્યારે મિત્ર પોતાના મિત્રને સમાન ગણે છે ત્યારે પોતાના જેવો તેને બનાવી દે છે. ખરી રીતે જોઈએ તો અહીં ચિદાનંદને સમાનતા છે. તેમાં લગવાનું આનંદ છે, પ્રદા ચિત્ત છે; તેથી તેના સ્વરૂપથી બંનેને સંખ્ય છે, છતાં ક્રિયા જ્ઞાન શક્તિ તો લગવાનમાં જ રહી છે. તે પોતાની ક્રિયા જ્ઞાન શક્તિ લગવાને મને આપી પોતાની બરોબર મને કર્યો છે, ત્યારે હવે હું વિવિધ શક્તિથી સંપન્ન થઈને નાના પ્રકારની પ્રબ્લનો વિભાગ કરી શકીશ; સત્ત્વ રજ અને તમના લેદથી અશ્વર્યાદિ ધર્મોમાં ઊંચા નીચા લેદ ધર્મોદિ પુરુષાર્થોપયોગી પ્રબ્લને હું વહેંચીશ; તેને ભોગ્ય વસ્તુઓનો પણ વિભાગ પાડીશ; અથવા પ્રબ્લને પેદા કરવા સાથે તેના ભોગ ભોગવવાના પણ તેની સાથે તેને આપીશ. જો કે આ બધું લગવાને તમને આપીને તમને મિત્ર કર્યા છે એવું નથી તોપણ ‘સખા સખાનું કરે’ એવા શબ્દો મૂળમાં છે તેથી લગવાને તમારું કર્યું એમ પ્રાપ્ત થાય છે. તે વાત જ્વ પદથી પણ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે એ બાબતમાં કાંઈ તમારાથી ન્યૂનતા નથી. કેટલાક ટીકાકારો તો જ્યાંસુધી વિમજામિ એટલે વિભાગ પાડું ત્યાંસુધી મને મદ ન થાય એવો સંબંધ લે છે. તેમાં પણ તોવત્ અધ્યાહાર તો તુલ્ય છે. કાલના અવરજેદથી મદ ન થાય એટલે ‘અમુક કાર્યથી મને મદ ન થાય’ એમ માંગવું અયોગ્ય ગણાય; તેથી તમારા કાર્યમાં મને જ્ઞાનિ ન થાય, તેમ તમારી સેવારૂપ અથવા આજ્ઞારૂપ કાર્યમાં હું રહું. ત્રણ પદાર્થો લગવાન

પાસે બ્રહ્માએ માગ્યા: આપ મિત્રતા કરો એટલે તે શક્તિઓનો મને લાભ થાય; તેનાથી પ્રબલનો વિભાગ કરવાનું સામર્થ્ય મારામાં આવે; તમારી સેવામાં મને થાક ન લાગે. તે ત્રણ માગવાનું પણ ગૌણ છે, તોપણ હું તુરંત છું તેને તે દોષરૂપ થાય. એ ત્રણ મારામાં દોષરૂપે આવે તેનાથી હું જન્મ્યો નથી એવું મને માન થાય; તેથી ભગવાનથી ગુણ મળ્યા તે તો દૂર રહે પણ દોષ વધી જાય. ભગવાનથી હું થયો છું એ પણ મારા મનમાં ન આવે ત્યારે મને સારી રીતે મદ વધી જાય. તે ન થવા માટે મારી પ્રાર્થના છે. (૨૯)

એમ પરાવરજ્ઞાન, ક્રીડાજ્ઞાન, શિક્ષા અને ગર્વાભાવ એ ચાર વસ્તુની ભગવાન પાસે બ્રહ્માએ પ્રાર્થના કરી. તેમાં પરાવરજ્ઞાનમાં બે શ્લોક, શિક્ષામાં ચાર શ્લોક અને આનાથી ગર્વ નહિ થાય તે છેલ્લા શ્લોકમાં કહેશે. એમ સાત શ્લોકથી ચારનો ઉત્તર ભગવાન આપે છે. તેમાં પહેલા બે જાતના જ્ઞાનનો ઉત્તર બે શ્લોકથી આપે છે:

શ્રીભગવાનુવાચ ।

જ્ઞાનં પરમગુહ્યં મે યદ્વિજ્ઞાનસમન્વિતમ્ ।

સરહસ્યં તદ્જ્ઞં ચ ગૃહ્યાણ ગદિતં મયા ॥ ૩૦ ॥

શબ્દાર્થ:—શ્રી ભગવાને કહ્યું કે મારું પુરુષોત્તમનું જ્ઞાન પરમ ગુહ્ય છે, તે વિજ્ઞાન સહિત છે, તેના રહસ્ય અને અંગ સહિત હું તને આપું છું તેને તું ગ્રહણ કર.

ભાવાર્થ:—મારું (પુરુષોત્તમનું જે) જ્ઞાન તે તો પરમ ગુહ્ય છે એટલે કોઈને કહેવાય તેવું નથી. જેવો મને તમે જુઓ છો તેવો જ હું પુરુષોત્તમ છું. આ જ મારું પહેલું અને છેલ્લું રૂપ છે. આ રૂપને મારા વગર કોઈ જાણતો નથી; તેથી હું કહું તો જ તમને તે મળે; તેથી હું સામાન્ય રીતે કહું છું તેને તમે ગ્રહણ કરો. ભગવાનની બુદ્ધિમાં તે સિદ્ધ છે. ભગવદ્ગુણ અને જ્ઞાનના અવતાર રૂપ તે જ્ઞાન તમે લો. ભગવાનનું જ્ઞાન તો કોઈ કહે તોપણ તેની કૃપા વગર હૃદયમાં આવતું નથી; તેથી સિદ્ધની જેમ આપે છે કે તમે લો. એટલે ઉપદેશરૂપે બ્રહ્માને પોતાનું જ્ઞાન આપ્યું. તે જ્ઞાનનો પરિકર બતાવે છે: તે જ્ઞાન વિજ્ઞાન સાથે છે. વિવિધ જ્ઞાનનું નામ “વિજ્ઞાન” કહેવાય છે. આનો તમને અનુભવ થયો છે. આ જ જ્ઞાન છે તેથી વિજ્ઞાનનો અનુભવ અર્થ કરવો વાજબી નથી. પણ પ્રથમ અખિલસાત્ત્વતાં પતિમ્ એ શ્લોકમાં ચાર જાતના પતિનું જ્ઞાન કરાવ્યું છે તે જ્ઞાનનું નામ વિજ્ઞાન છે. તે વિજ્ઞાનની સાથે તમે મારું ગુપ્ત જ્ઞાન ગ્રહણ કરો. તે જ્ઞાનમાં રહસ્ય શું છે કે તે સુનંદનંદાદિવેષિત છે; એટલે રહસ્યનો અર્થ સક્તિ છે. તેનું અંગ એટલે ભૂત્ય ઉપર પ્રસન્નતા બતાવનાર છે. ચકાર ન

કહેલાનો સમુચ્ચાયક છે. વધારે શું કહેવું પણ તમે જે કાંઈ વૈકુણ્ઠમાં જોયું તે બધાનું જ્ઞાન તમને મારા વરદાનથી થાઓ, એ કહેવાનું તાત્પર્ય છે. (૩૦)

બીજું જ્ઞાન હવે કહે છે:

યાવાનયં યથાભાવો યદ્વૂપગુણકર્મકાઃ ।

તથૈવ તત્ત્વવિજ્ઞાનમસ્તુ તે મદનુગ્રહાત્ ॥ ૩૧ ॥

શબ્દાર્થ:—હું જેવડા છું, મારો જેવો ભાવ છે, મારાં ગુણ રૂપો અને કર્મો જેવાં છે તેવાનું તત્ત્વનું વિજ્ઞાન મારા અનુગ્રહથી તમને થાઓ.

ભાવાર્થ:—પ્રમાણથી હું જેટલો છું, મારું પરિમાણ જેટલું છે, જેવો મારો કારણરૂપ ભાવ છે, સર્વ કાર્ય કરવાને માટે સર્વશક્તિરૂપ જે મારો ભાવ છે તે ભાવ તથા જેટલાં રૂપો, જેટલા ગુણો, જેટલાં મારાં કર્મો, બીજા પણ જે ગુણો વગેરે તેનું તત્ત્વનું જ્ઞાન મારા અનુગ્રહથી તમને થાઓ. તત્ત્વથી વિશેષ જ્ઞાન એટલે જેવું યથાર્થ સ્વરૂપ, જેવું તેવું તેનું જ્ઞાન તમારા હૃદયમાં સ્કુરો. તેમાં શીખવાનો પ્રયાસ કે બુદ્ધિની કસોટીની જરૂર નથી. (૩૧)

એ બે જ્ઞાન કહી પણ શકાય તેવાં નથી; કદાચ કહીએ તો બ્રહ્માના હૃદયમાં તે ઠરે તેવાં ન હોવાથી તે ભગવાને જ તેને વર તરીકે આપ્યાં. હવે ચાર શ્લોકથી તેને શિક્ષા આપે છે: (એ અતુશ્લોકી ભાગવત કહેવાય છે)

અહમેવાસમેવાગ્રે નાન્યત્સદસત્પરમ્ ।

પશ્ચાદહં યદેતચ્ચ યોઽવશિષ્યેત સોઽસ્મ્યહમ્ ॥ ૩૨ ॥

શબ્દાર્થ:—હું પૂર્વે હતો જ. બીજું કાર્ય કારણાત્મક અથવા તેથી પર કાંઈ નહોતું. પછીથી પણ હું જ છું. આ જે દેખાય છે તે હું છું. પ્રલયથી જે બાકી રહેશે તે પણ હું જ છું.

ભાવાર્થ:—જેવું રૂપ જગત્ કરે છે, તે શિક્ષામાં બ્રહ્માએ ભગવાન પાસે પ્રાર્થ્યું છે. તેનો જવાબ ભગવાન આપે છે: હું જ જગદ્રૂપ થયો છું. બીજું કાંઈ તેમાં નથી. જે મારા સિવાય તેમાં દેખાય છે તે મારી માયાથી દેખાય છે. જડ દેહાદિમાં વચ્ચે જીવની પ્રતીતિ થાય છે ઘડાની પોલમાં આકાશ દેખાય છે તેમ. તેમાં આધાર આધેય ભાવ બાહ્યાભ્યંતર ભેદનું કારણ હું પોતે જ છું. સ્વરૂપથી મૂળરૂપ જગત્ છે તેમાં પ્રતીતિથી માયારૂપ છે. પાછળથી તેમાં પ્રવેશ કરનાર જીવ છે. એ સર્વ જગત્ સર્વ પ્રકારે હું છું તેને મદ્રૂપ જાણી પોતાનું સ્વરૂપ પણ એવું સમજવું. આ ભગવાને બ્રહ્માને શિક્ષા આપી. એમ મારા રૂપ જેવો થઈ મદ્રૂપ જગત્ જોતું કહે તો તને જગત્ કરું છું એવો ગર્વ ન થાય અને તે જગતમાં મોહ પણ ન થાય; એ આ પાંચ શ્લોકનો અર્થ છે. તેમાં બધું જગત્ કેમ ભગવાન? એ જાણવાની ઈચ્છા થાય

ત્યાં તજ્જલાન્ એ હેતુ વિસ્તારથી ભગવાન્ કહે છે કે સૃષ્ટિની પહેલાં હું જ હતો: યકો નારાયણ આસીન્ન બ્રહ્મા ન ચ શંકરઃ । વાસુદેવો વા इदમગ્ર આસીદ્ બ્રહ્મા ન ચ શંકરઃ (એક નારાયણ પહેલાં હતા, બ્રહ્મા કે શંકર નહોતા. આ બધું પહેલાં વાસુદેવ જ હતું, બ્રહ્મા કે શંકર નહોતા) એ શ્રુતિથી સૃષ્ટિ થયા પહેલાં હું જ હતો. વળી મારાથી પહેલાં શું ? એવી શંકા ન કરવી. જેમ જગતની પહેલાં હું તેમ મારાથી પૂર્વે બીજું એમ ક્યારે કહેવાય કે હું કોઈ વખતે ન હોઉં, પણ હું કોઈ વખતે ન હોઉં એ તો બને જ નહિ; હું તો સદ્રૂપે છું જ. સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેવાદ્વિતીયમિતિશ્રુતેઃ (હે સોમ્ય, આ બધું આગળ સદ્રૂપે હતું. શ્રુતિ પણ એક જ બ્રહ્મને અદ્વિતીય કહે છે) એથી હું તો છું જ. અગ્રે નો અર્થ સૃષ્ટિની પહેલાં એવો કરવો. અસદ્વા इदમગ્ર આસીત્ તતો વૈ સદજાયત (આ પ્રથમ અસત્ હતું તેમાંથી સત્ થયું) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ, જગત્ પછીથી થયું, તેના પહેલાં આતું વ્યવસ્થિત ન હતું એમ કહે છે. એમ ન માનીએ તો અસત્ની સત્તા માનવામાં વિરોધ આવે. ગીતામાં ભગવાન્ કહે છે કે નાસતો વિદ્યતે ભાવઃ અસતમાંથી ભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી. નાસદાસીન્નો સદાસીત્ તદાનીમ્ (ત્યારે સત્ અસત્ નહોતું.) એ શ્રુતિ તો સ્થૂલ સૂક્ષ્મ કાર્ય નહોતું તેને કહેનારી છે. આપો વા इदમગ્રે સલિલમાસીત્ (એ આ બધું જળ હતું) એ તો અવાંતર કલ્પના અભિપ્રાયને લઇને શ્રુતિએ કહેલ છે. આર્ષ્ શબ્દથી અનેક પ્રકારનાં જળ લેવાનાં છે. આ અને તેનું કાર્ય બધું જગત્ પ્રથમ જળમય હતું, પ્રલયના સમયમાં બધું જળમય દેખાયું હતું. અવ્યક્તાદીનિ ભૂતાનિ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં અવ્યક્ત શબ્દથી બ્રહ્મ સમજવાનું છે. અવ્યક્તમાં લીન તો પછી થાય, તેથી પહેલું હતું તે પાછું તેમાં લીન થયું એ પ્રથમ જ લીન ન હોઈ શકે. તો પ્રકૃતિ પુરુષ એ વાક્ય મતાંતરનું હોવાથી અહીં લેવામાં નથી આવતું. આસીજ્ઞાનમથો હ્યર્થઃ એ વાક્યનો પ્રકૃતિ પુરુષને પ્રથમ લઇએ તો વિરોધ આવે; તેથી સાંખ્ય મતનું વાક્ય અત્ર પ્રમાણ નથી. તમ આસીત્ એ શ્રુતિમાં તમ શબ્દથી પણ બ્રહ્મ લેવાનું છે. સર્વત્ર સુમતી સમાનતા તમમાં જણાય છે; તેથી તમ શબ્દથી પ્રકૃતિ લેવાતી નથી. કિમાવરીવઃ કુહકસ્ય શર્મન્ (કેને આવૃત્ત કરે, કોના સુખને માટે કરે ?) ઇત્યાદિમાં પ્રકૃતિનો નિષેધ પૂર્વ મંત્રમાં જ કહ્યો છે. કાર્ય તેના આશ્રયનું અહીં પ્રયોજન નથી. પ્રકૃતિ તો કાર્યથી અનુમિત થાય છે; તેથી તે અહીં લેવાની નથી. એમ બીજાં વાક્યો પણ તે તે ભાવનાપ્રકારનું જ્ઞાન કરાવનારાં છે તે બધાં એકરૂપ ભગવાનમાં બાધ કરનારાં થતાં નથી; તેથી શ્રુતિસિદ્ધ ભગવદ્રૂપ જગત્ હોવાથી તે કાલે બીજાનો નિષેધ શ્રુતિ કરે છે. નાન્યત્ (બીજું નથી) ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ ભગવાન સિવાય બીજું નથી એમ કહે છે. સત્ અને અસત્ પહેલાં કહ્યાં છે, પણ તે તો બ્રહ્મથી

જુદાં નથી. નાન્યદત્સદસત્પરમ ત્યાં સત્ અને અસત્શબ્દથી બ્રહ્મ જ કહેવામાં આવ્યું છે, બીજું નથી કહ્યું. ચોડસ્માત્પરસ્માચ્ચ પરઃ એ વાક્યમાં પર શબ્દથી કાળાદિ નથી કહ્યા, પણ 'પર' શબ્દવાચ્ય હું છું, તેથી સર્વથી પહેલે હું હતો એ વાત સિદ્ધ થઈ. અમારા મતમાં અભાવો તો તિરોભાવથી જુદા ગણ્યા નથી. તે આવિભાવ તિરોભાવ ભગવાનની શક્તિ છે. પૂર્વવદ્વા એ વ્યાસસૂત્રથી શક્તિધર્મો પણ ત્યારે પ્રકટ થયા નહિ હોવાથી કાળના નિરૂપણ મળતે તેવું વચન કહેવાથી તે પ્રકૃતિ તુલ્ય ગણાય, તેથી તે ભગવાનથી જુદાં નથી; એટલે તે વિષયમાં કાંઈ વિવાદ નથી. પછી પણ હું જ છું. મારું સ્વરૂપ જ સર્વ-ભવનસમર્થ છે, તેમાંથી પાછળથી ચેષ્ટાવાળો કાળ ઉત્પન્ન થયો. પછી ગુણરૂપે, પછી શક્તિરૂપે અને પછી કાર્યરૂપે ચોતે જ થાય છે. સ આત્માનં સ્વયમકુસ્ત્ત્વે શતિશ્રુતેઃ (તે ચોતે ચોતાના સ્વરૂપને કરે છે.) એ શ્રુતિમાં અસત્ની સત્તા માની નથી; પાછળથી જે દેખાય છે તે સર્વ ચકારથી નહિ દેખાતું બધું અપ્રસિદ્ધ હોય તે હું છું તેમાં જીવો પણ આવી જાય. ત્વમેતચ્ચ એવો પાઠ હોય તો જડ જીવાત્મક સર્વ હું છું. આ શુદ્ધ બ્રહ્મવાદ કહ્યો. ત્યાં શંકા કરે છે કે જ્યાં પદાર્થવિરોધ દેખાતો હોય ત્યાં શબ્દ પ્રમાણરૂપ નથી ગણાતો. ભગવાન સર્વ દોષરહિત છે. વિકારાદિ દોષો છે. "સર્વ" શબ્દમાં સંકેચ ન કરીએ તો ઉપદેશ કરવા યોગ્ય જ કોઈ ન રહે, કેમકે બધા શુદ્ધ બ્રહ્મ હોય ત્યાં ઉપદેશ કોને કરવો? ત્યારે શાસ્ત્રો પણ કોઈને કામનાં ન રહે: તેનો પણ ઉચ્છેદ થાય, કેમકે શાસ્ત્ર કોનું શાસન કરે? અને હિત કરવાનો પ્રસંગ પણ કોઈને ન આવે; કોઈ પુરુષોત્તમ પણ નહિ રહે. આવા અનેક દોષથી બ્રહ્મવાદ દુષ્ટ હોવાથી બ્રહ્મરૂપ સર્વ કહેવું એ યોગ્ય લાગતું નથી! એવી શંકા ન કરવી, કેમકે:—

મત્યક્ષાદૃષ્ટવિષયે પદાર્થાઃ શ્રુતિબોધિતાઃ

પરસ્પરં વિરુદ્ધાસ્તે નૈકશેષં ભજન્તિ હિ ॥ ૧ ॥

ઉભયોર્વૈદિકત્વેન કઃ સ્યાદત્ર નિયામકઃ ।

વિચારકાણાં બુદ્ધિસ્તુ સોપજીવ્યા શ્રુતેઃ સદા ॥ ૨ ॥

ક્રિયાવિદ્યાપરત્વે તુ વિકલ્પેનૈકવાક્યતા ।

દુષ્ટોઽપ્યાશ્રીયતે પક્ષો વિકલ્પારુચ્યઃ શ્રુતેર્બલાત્ ॥ ૩ ॥

તથૈવ ભગવદ્રૂપં યથા હસ્તાદયઃ પૃથક્ ।

યથા સર્વાવિરોધઃ સ્યાત્તથૈવાત્ર વિચારણમ્ ॥ ૪ ॥

સર્વરૂપસમર્થત્વમતો બ્રહ્મણિ ગીયતે ।

અન્યથા પ્રતિમાનં યદુચ્ચનીચાદિભેદતઃ ॥ ૫ ॥

તજ્ઞાનં તસ્ય કર્તા ચ હરિરેવ તથાવિધઃ ।

યત્કિંચિદ્ દૂષણં ત્વત્ર દૂષ્યં ચાપિ હરિઃ સ્વયમ્ ॥ ૬ ॥

વિરુદ્ધપક્ષાઃ સર્વેઽપિ સર્વમત્રૈવ શોભતૈ ।

યોઽવશિષ્યેત સોઽસ્મ્યહમિતિ ॥ ૭ ॥

મણિ વગેરેની પરીક્ષામાં ઝવેરી કહે તે માનવું જોઈએ, તેમ જ્યાં પ્રત્યક્ષ ન હોય એવી વસ્તુમાં શ્રુતિએ કહેલા પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મો એક ધર્મીમાં માનવા જોઈએ. તેમાં એક મુખ્ય અને બીજા ગૌણ એમ માની નિર્ણય ન કરી શકાય, (૧) કેમકે તે બંને વેદબોધિત ધર્મો છે. તેનો નિયામક કોણ થાય કે તેમાં પોતાની બુદ્ધિથી ગૌણ મુખ્યપણાની કલ્પના કરે? માટે વેદ જ પ્રહાને વિરુદ્ધ ધર્મના આશ્રયરૂપ કહે છે. તેમાં એક ધર્મ ગૌણ છે અને બીજા મુખ્ય છે એમ કહી ન શકાય, કેમકે બંને ધર્મો વેદે કહેલા છે તે બંને તેમાં રહે છે. (૨) તેમાંથી એકને ઉડાવાય તેવું નથી, કેમકે વેદથી ઉત્કૃષ્ટ કોઈ પ્રમાણ નથી કે જેના બળથી એક ધર્મને ગૌણ માની શકીએ. વિચાર કરનારની બુદ્ધિ તેા શ્રુતિની ઉપજીવ્ય છે, શ્રુતિ તેા બંને વિરુદ્ધ ધર્મો પ્રહામાં કહે છે. તે બુદ્ધિને અવલંબન તેા શ્રુતિનું છે. બંને વાક્યો શ્રુતિ કહે ત્યાં બુદ્ધિ એકને ઉડાવી દે તેા તે બુદ્ધિ જ અપ્રામાણિક ઠરે; તેથી વિરુદ્ધ ધર્મોધાર પ્રહા છે એમ શ્રુતિના બળથી માનવું. (૩) ત્યાં શંકા કરે છે કે વેદમાં કહે છે કે ઊદિતે જુહોતિ એમાં ઉદય થયા પછી હોમ કરવાનું વિધાન કરતાં અનુદિતહોમની નિંદા કરે છે. અનુદિતે જુહોતિ એ વિધાનમાં ઉદિત હોમની નિંદા છે. બંને વૈદિક હોવાથી એકતર બાધનો સંભવ ન હોવાથી શાખાન્તર-વ્યવસ્થાથી તેની વ્યવસ્થા કરી છે, તેમ અહીં એક ધર્મને ઉપાસનાપર લો, બીજા ધર્મને જ્ઞાન પર લો તેા બંને ધર્મોનો બાધ ન થતાં તેની વ્યવસ્થા થશે. તેમાં ઉપાસનામાં તેા કલિપત ધર્મો પણ ચાલશે. જ્ઞાનમાં તેા યોઽન્યથા સન્તમાત્માનમન્યથા પ્રતિપદ્યતે કિં તેન ન કૃતં પાપં ચોરેણાત્માપહારિણા એ શ્લોકથી નિંદા થશે, માટે વિચારક બુદ્ધિને નિયામક માનીને વિરુદ્ધધર્મોશ્રય પ્રહા ન માનવું જોઈએ, પણ ઉપાસનાજ્ઞાન-પરત્વ પ્રહાની વ્યવસ્થા કરતાં ઉદિત અનુદિત હોમની જેમ અહીં આકાંક્ષા નહિ રહે, તેથી જ્ઞાનક્રિયા મુખ્ય થશે, પ્રહા અમુખ્ય થશે, તેથી વાક્યભેદ થઈ જશે તેા સર્વ વેદા યત્ પદમામનન્તિ ઇત્યાદિ શ્રુતિનો વિરોધ આવશે તેા સર્વ શ્રુતિની એકવાક્યતા બાધિત થશે ! ત્યાં કહે છે કે અમે જ્ઞાન કર્મની મુખ્યતા નથી માનતા, પણ પ્રહાને મુખ્ય માનીએ છીએ. તેમાં તે ધર્મોનો આરોપ કરી અપવાદ કરો તેા એકવાક્યતા સુખેથી થશે. ત્યાં કહે છે કે ઉપાસના માટે કલ્પનોપદેશ કરતાં તે ધર્મો કવચિત્ વાસ્તવરૂપે માનવા જોઈએ. તેની તેમ ન હોય તેા કલ્પના પણ ન થઈ શકે. આરોપ્ય ધર્મો એકત્ર ખરા હોય

તેનો ખીલમાં આરોપ કરાય એવો મધુવિદ્યામાં નિર્ણય છે, તે આનું વાસ્તવત્વ ઉપાધિમાં માનવું જોઈએ. ઉપાધિને માનો તે દ્વૈતવાદ થઈ જાય. એમ ન માનો તે તે ધર્મો ન હોવાથી તેનો તેમાં આરોપ નહિ થાય; તે કલ્પનો પદેશનો અસંભવ થશે; તેથી જો મુખ્યતાથી પ્રહારને ગણો તે તેની સંગતિ મળતી નથી, તેથી વાક્યલેદ મટશે નહિ; તેથી અતિરાત્રે ષોડશિનં ગૃહ્ણાતિ અને નાતિરાત્રે ષોડશિનં ગૃહ્ણાતિ એ બે વાક્યના બળથી અષ્ટ દોષવાળો વિકલ્પ પક્ષનો આશ્રય લેવો પડે છે તેમ અહીં માનવાનું નથી, પણ તદેજતિ, તન્નૈજતિ એ બે વિરુદ્ધ શ્રુતિઓના બળથી બન્નેને પ્રહારલિંગ માનવાં જોઈશે, તેથી જેમ હાથ પગ પુરુષથી જુદા છે છતાં તે પુરુષરૂપ ગણાય છે તેમ પ્રહારથી જુદું દેખાતું જગત્ પ્રહારરૂપ છે. ભગવાન જગદ્રૂપ છે છતાં જુદા પુરુષોત્તમરૂપે છે. વધારે શું કહેવું પણ જેમ બધી શ્રુતિનો વિરોધ ન આવે તેમ સૂક્ષ્મદષ્ટિથી વિચાર કરવાનો છે, પણ બેમાંથી એક વાક્યનો બાધ આવે તેમ વિચારવું નહિ, તેથી અસ્થૂલાદિમાં નિષેધમુખ્ય છે તેમ સર્વતઃ પાણિપાદાન્તમ્ ઇત્યાદિમાં વિધિમુખ્યથી પ્રહારસ્વરૂપ બતાવ્યું છે. (૪) તેથી બન્ને શ્રુતિઓ તુલ્ય બલવાલી હોવાથી પ્રહાર વિરુદ્ધધર્માશ્રય માનવું ઇષ્ટ છે. ઉચ્ચ નીચ લેદથી જે ભગવાનમાં અન્યથા પ્રતિભાન થાય છે તેનું ભાન તેનો કર્તા એ બધું ભગવાન છે એમ સમજો. ભગવાન તે તે રૂપે તેમ કરવાને સમર્થ છે. વળી જે કાંઈ લોકમાં ન ઘટે એવા દેખાવો, જેમકે મત્સ્યાવતારમાં એક દિવસ સો યોજન વધવું, વરાહને એક ક્ષણમાં પર્વત જેવા દેખાવું, કૃષ્ણે સાત વર્ષે ગોવર્ધન ધર્યો ઇત્યાદિ ભગવદલીલા તે વખતના ભક્તોએ જોઈ છે તે બધું દૂષણ અને દૂષ્ય પણ સ્વયં હરિ જ છે. (૫-૬) બધા વિરુદ્ધ પક્ષો ભગવાનમાં શોભે છે. ભગવાન કહે છે કે છેલ્લે જે બાકી રહે તે હું છું. (૭) ઉત્પન્ન થયું તે તિરોધાન થતાં જે તિરોધાન ન થાય એ વસ્તુ હું છું. અથવા તિરોભાવનો જે આશ્રય તે હું છું. અંશલેદથી જે જતાં બચે તે હું છું. તેથી ક્રિયા અને તેનો વિષય હું છું, એમ બતાવ્યું. (૩૨)

વહુ સ્યામ્ પ્રજાયેય એ ઇચ્છાથી પોતે જ એક આત્મા છે અથવા પોતે શ્રદ્ધ છે એ વાત તે રહી નહિ, ત્યારે જીવો પ્રપંચમાં આસક્ત થશે. તેમાં રાગ પ્રવૃત્ત થતાં તેનો મોક્ષ નહિ થાય. એથી પ્રવૃત્તિસંકેચને માટે લોકે વ્યવાયામિષમદ્યસેવા એ ન્યાયે પ્રવૃત્તિ ઓછી કરવા માટે વેદની જરૂર છે. સંકેચ થયો કે ઉત્તરકાંડદ્વારા ગુણ દોષરૂપ દષ્ટ અને આનુશ્રવિકમાં ગુણ જોવાશે. એ આસક્તિને કરનારી પણ માયા છે. તે કાંડકયાત્મક વેદને સાર્થક કરે છે તે ભગવાનની એક લીલા છે; તેથી પ્રમાણને સાર્થક કરવા માયાને કહે છે, તે અહીં ઉપોદ્ધાતથી કહેવાય છે:

ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मनि ।

तद्विद्यादात्मनो मायां यथाभासो यथा तमः ॥ ૩૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—અર્થ વગર જેની પ્રતીતિ થાય છે, આત્મામાં જે દેખાતું નથી, જેવાં તમ અને આભાસ દેખાય છે તેવી તેને આત્માની માયા જાણો.

ભાવાર્થઃ—આ ભગવદ્રૂપ પ્રપંચમાં જે જગતપણું દેખાય છે તે જીવને મોહ કરનારી માયાનું આ કાર્ય છે. જે માયાને પહેલાં કહી છે, તે માયા જીવને મોહ કરીને તેના સંબંધી અન્તઃકરણ અને બુદ્ધિને પણ મોહિત કરે છે. તેનાથી મોહિત થયેલી બુદ્ધિ પદાર્થોને બ્રહ્મરૂપ ન માનતાં જગદ્ગૂરૂપે જુએ છે, તેથી પદાર્થો અન્યથા થાય છે એમ માનવાનું નથી. અહીં સાધન અને પ્રમાણ બુદ્ધિને માટે છે. કેટલાંક સાધનો બુદ્ધિના દોષને દૂર કરનારાં છે જ્યારે બીજાં બુદ્ધિમાં ગુણનું આધાન કરે છે. માયા જે રીતે ભ્રમ કરે છે: જે છે તેનો પ્રકાશ કરતી નથી; જે નથી તે દેખાડે છે. તે પણ દેશ કાળના ફેરફારથી દેખાડે છે. તે જ મૂળમાં કહે છે કે અર્થ વગર પ્રતીત થાય છે અને અર્થને છુપાવે છે. અર્થ પ્રતીત થતો નથી, જ્યારે અર્થ નથી ત્યારે તે દેખાય છે. તેથી પદાર્થનું ખરું સ્વરૂપ જાણવા માટે પ્રમાણની જરૂર છે, એમ આટલા ગ્રંથથી કહ્યું. ત્યાં શંકા ઉઠાવે છે કે વસ્તુ જ એવી કાં ન માનીએ? કેટલાક વાદીઓ જગતને માયિક કહે છે! તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે જે જગત વિચાર કરતાં માયિક લાગતું હોય તો માયિક માનીએ પણ પ્રમાણરૂપ વેદ તો સર્વે સ્વલ્લિદં બ્રહ્મ (આ બધું બ્રહ્મ છે) એમ ખોલે છે. બ્રહ્મને જાણનાર પણ પ્રપંચને બ્રહ્મરૂપ જુએ છે. બ્રાન્ત લોકોને દેખાય તો તે અર્થને નિયમિત કરનાર ન ગણાય. ભ્રમદષ્ટિથી ગ્રહણ કરેલું જગત્ ભ્રમરૂપ ગણાવું જોઈએ. માટે વિષયમાં કોઈ વિષયતા માનવી જોઈએ જેનાથી દષ્ટિ સવિષયા થાય છે. એમ ન માનો તો પદાર્થો તો સ્થિર છે, તેથી ભ્રમનો વિષય કોઈ નહિ થાય. તેથી અન્યત્ર ભ્રમ છે તેને માયા ખેંચી લાવી આગળ રહેલા વિષયમાં દેખાડે છે, કેમકે દષ્ટિનો અનુરોધ કરનારી તે માયા છે. તેથી અધિકાર પ્રમાણે જીવસૃષ્ટિને આગળ કરીને વ્યામોહ કરનારી માયા પદાર્થોને જુદી રીતે બતાવે છે. એમ સર્વ જગતમાં તે માયા બુદ્ધિમાં ભ્રમ પેદા કરે છે. એકને બીજા રૂપે બતાવે છે. તેમાં વિષયતા માયાથી ઉત્પન્ન થાય છે. વિષય ભગવદ્રૂપ છે. માયામાં વિષયતારૂપ ભગવાનનું સ્વરૂપ પેદા થયું. તે પ્રકટેલું રૂપ સ્વભાવરહિત નહિ, તેમ માયા પણ ભગવાનની શક્તિ હોવાથી નિઃસ્વભાવા નથી. બુદ્ધિ ચેતન્યનો વિલાસ છે તેને તે મોહ કરે છે તે જ્યાંસુધી એ બુદ્ધિમાં બ્રહ્મભાવ થતો નથી ત્યાંસુધી. તે માયા ભગવાનના બધા પદાર્થોથી વિરુદ્ધ પડે છે. ભગવદ્દીય પદાર્થો ભગવદ્વિષયક જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે; તેથી વિષયતાએ

જ્ઞાન ઉત્પન્ન કર્યું તે જ્ઞાન ભ્રમવાળું હોય છે, જ્યારે વિષયજનિત જ્ઞાન યથાર્થ ગણાય છે. એમ જેમ જગતમાં છે તેવું આત્મામાં પણ સમજવાનું છે. આત્મામાં છે તેને માયા ખતાવતી નથી અને જે નથી તેને ખતાવે છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે સર્વ જનની પ્રતીતિનો વિષય આ જગત્ બ્રહ્મથી બુદ્ધ છે એમ કાં નથી માનતા ? એના ઉત્તરમાં કહે છે કે છે તે નથી ખતાવતી અને નથી તેને ખતાવે છે, તેથી તે માયા છે. વિષય લો કે નેત્ર લો, તે જડ હો કે ચોક્કસ સ્વભાવવાળું હો તેને બુદ્ધ ન ખતાવે. તેમાં દષ્ટાન્ત ખતાવે છે કે જેમ આભાસ, જેમ અંધકાર. જેમ ચંદ્ર એક છે છતાં તેને બે ખતાવે છે, તે એકને નથી દેખાડતી અને બે નથી તેને ખતાવે છે, તે માયા છે. પ્રતીતિને અનુસરીને બે ચંદ્રોની ત્યાં કોઈ કલ્પના કરતું નથી. એમ વિષયતાને માયા ઉત્પન્ન કરે છે. બુદ્ધિ તો ચૈતન્યનો વિલાસ છે, તે માયાથી ઉત્પન્ન થતી નથી. જો એમ ન માને તો બ્રહ્મજ્ઞાનીની બુદ્ધિ પણ માયાજન્ય માનવી પડશે, તો સર્વનો નાશ થશે. એ વિષયતાના પ્રકાર બે છે: એક વિષયતા વિષયના રૂપને ઠાંકી દે છે; બીજી વિષયતા રૂપાંતરને ખતાવે છે. તે બંને પ્રકારની વિષયતાને માયા ઉત્પન્ન કરે છે કે જેમ આભાસ. ત્યાં શંકા કરે છે કે માયા એમ નવો પદાર્થ કેમ ઉત્પન્ન કરી શકે ? તે તો મોહ કરનારી જ છે; વિષય વગરની વિષયતા ક્યાંય પણ જોવામાં આવતી નથી ! એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે જેમ અંધારું, જેમ અંધકાર નામનો પદાર્થ તેજ ન હોય ત્યાં પેદા થાય છે. જ્યાં તેજ નથી ત્યાં માયા અંધારાને પેદા કરે છે. આ મોહ કરનારી માયા છે, તેથી તે ધૂવડને અંધકાર પેદા કરતી નથી. તે ધૂવડ તો અત્યારે અહીં તેજ નથી એમ માને છે. તેની દષ્ટિ તો બહુ કોમલ હોવાથી સૂર્યનું બળવાન તેજ તેની આંખને બંધ કરી દે છે. સૂર્યનો પ્રકાશ ન હોય ત્યાં સુધી તે સુખેથી વિષયોને ગ્રહણ કરી શકે છે. આપણને તો વિષયને કે આંખને સંસ્કાર કરનાર તેજ નથી. તેજના અભાવમાં માયા તમને ઉત્પન્ન કરે છે. તે તે નેત્રનો વિષય તે તેજ કરે છે, પણ વિષયને ગ્રહણ કરતી નથી. તમની નિવૃત્તિ માટે તેજ જોઈએ. લોકમાં એવું સર્વત્ર દેખાય છે. એ વિષયતાને આંખ ગ્રહણ કરે છે. વિષયથી બુદ્ધિ પોતે સ્વીકારે છે. પરિભ્રમણમાં એ વાત સિદ્ધ દેખાય છે. યથા હિ ભાનોરુદથો નૃચશ્રુષાં તમો નિહન્યાન્ન તુ સદ્વિઘ્નત્તે (૧૧-૨૨-૩૫)માં તમને દૂર કરે છે પણ સદ્વિઘ્ન કરે છે એમ કહ્યું નથી. તેમાં સ્વભાવથી કોઈ વસ્તુ તમ છે એમ નથી કહ્યું. જો તમ કોઈ પદાર્થ હોય તો સ્પર્શથી જ્ઞાન અંધકારમાં થાય છે તેનો પણ તે પ્રતિબંધ કરે અથવા તો સ્પર્શથી તે તમનું ગ્રહણ થઈ શકે. તમ તો ઉપલક્ષણ માત્ર સમજો. દર્પણમાં મુખને ઉત્પન્ન કરે છે, આપણી આંખ કાચને અથડાઈને પાછી ફરે છે તે મુખ બુદ્ધિ છે એમ માનવાનું નથી. એમ હોય તો

બીજા દર્પણમાં તેનો આભાસ પ્રતીત થાય છે તે ન થવો જોઈએ. આ મુખ જો
 બે જગ્યાએ દેખાય છે એમ ન મનાય. એક દિશામાં મુખ ન હોય તેનું પણ
 પ્રતિબિંબ પડે છે. આનું નામ જ આભાસ. તેથી એ વાત સિદ્ધ થઈ કે દર્પણમાં
 મુખને ઉત્પન્ન કરે છે, તેજના અભાવમાં અંધકારને ઉત્પન્ન કરે છે, તેમ માયા
 મોહિત પુરુષની બુદ્ધિમાં બે જાતની વિષયતા ઉત્પન્ન કરે છે. તેમાં એક
 વિષયતા આ પ્રપંચની બ્રહ્મતાનું આચ્છાદન કરે છે જ્યારે બીજી વિષયતા
 બ્રહ્મરૂપ પ્રપંચને જગદ્રૂપે બતાવે છે. એ બે વિષયતા દૂર કરવા માટે વેદાદિ
 સર્વ પ્રમાણોની જરૂર છે. (૩૩)

એમ પ્રમેય અને પ્રમાણને બે શ્લોકથી કહીને હવે વિષયને બતાવે છે:

यथा महान्ति भूतानि भूतेषुच्चावचेष्वनु ।
 प्रविष्टान्यप्रविष्टानि तथा तेषु न तेष्वहम् ॥ ૩૪ ॥

શબ્દાર્થ:—જેમ મહાભૂતો પાછળથી ભૂતોમાં પ્રવેશ કરે છે છતાં તેથી
 બુદ્ધિ રહે છે તેમ તેમાં હું રહું છું છતાં નથી પણ રહેતો: કારણરૂપ છું છતાં
 બુદ્ધો છું.

સાવાર્થ:—વેદમાં બે પ્રકારે પદાર્થો નિરૂપણ કર્યા છે. સાકારનિરાકાર,
 સાવયવ નિરવયવ, પૂર્ણ-પરિચ્છિન્ન એવા પ્રકારો રાખ્યા છે. તે બંને વિષય
 થાય એટલા માટે પુનઃ પ્રમેય કહે છે. એમ ન કહો તો એક પક્ષ વિષયતા
 થઈ જાય, તો તે પક્ષમાં વેદ પ્રમાણરૂપ ન ગણાય; તેથી સર્વ વેદ પ્રમાણરૂપ
 છે એ સિદ્ધ કરવા માટે બંને પ્રકારની વિષયતા અહીં કહેવાય છે. જેમ મોટાં
 ભૂતો આકાશ વાયુ તેજ જળ પૃથ્વી એ ઘડો વગેરે નાની મોટી વસ્તુઓમાં
 સ્થૂળ સૂક્ષ્મ લાંબું ટૂંકું વાંકું સરલ એ રૂપે કારણરૂપે બધામાં રહ્યાં છે,
 છતાં તેમાં પાછાં પ્રવેશ કરે છે, તેમાં પ્રવેશ કર્યા વગર પણ રહે છે, તેમ હું
 સર્વાત્ર કારણરૂપ છું, સર્વાત્ર પ્રવેશ કરું છું, છતાં તેના કારણરૂપ કે અનુપ્રવિષ્ટ
 નથી. બીજીવાર તેષુ પદ કહ્યું તે બે વાર બોધ કરવા માટે છે, નહિ તો નકાર
 વાક્ય સાથે જોડાય. કારણ કાર્યમાં અનુપ્રવેશ કરે છે. કાર્ય કારણની સાથે
 ઉત્પન્ન થાય છે. એમ ન હોય તો કપડું તંતુના આધાર વગર થવું જોઈએ,
 તેમ થાય તો ન થવું જોઈએ, ઉત્પન્ન થાય તો બધે ઉત્પન્ન થવું જોઈએ કે જેમ
 ઘડો આનંદરૂપ ભગવાન છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે ઘડાને તો કુંભાર બનાવે
 છે. જેમ માયા વિષયતાને બનાવે છે તેવો છે. તે ઘડો ભગવદ્રૂપ છે, સિદ્ધ છે.
 શબ્દ પણ તાળવા અને હોઠમાં અથડાતો કાનમાં આવી જ્ઞાન ઉત્પન્ન
 કરે છે. એમ આધાર વગરનું કપડું પણ બનવું જોઈએ. તેમ થાય તો તંતુને
 લઈને તેના આધારરૂપ કપડું બને છે તેમ તેમાં બે તંતુઓ ન હોય તો

લૂગડામાં તાંતણા દેખાવા ન જોઈએ, અને દેખાય તો તે બ્રાન્ત એટલે માયાથી દેખાય છે. પરંતુ તે તો ચિરકાળ દેખાયા કરે છે તેથી ભ્રમરૂપ નથી. શુષ્ક યુક્તિ કયાંય સ્થાન ન મળતાં પોતે જ ખોટી ઠરે છે. તેથી એક જ વસ્તુ કારણમાં અને કાર્યમાં કારણ અને કાર્યના કાળમાં વ્યવસ્થિત રહે છે. એમ મહાભૂતોમાં આધારપણું આધેયપણું અને વિશેષ આધેયતા એ ત્રણ છે. અથવા મહાભૂતમાં પાંચ પ્રકારે કારણપણાએ, પ્રથમથી તેમાં હોવાથી અને મહાભૂતપણાથી એમ અપ્રવેશ ત્રણ રીતે કહ્યો. કારણની જેમ પ્રવેશરૂપે અને જુદા પ્રવેશરૂપે એમ બે પ્રકારનો પ્રવેશ છે; તે રીતે પણ પાંચ પ્રકારનો પ્રવેશ છે. ન તેણુ કહ્યું છે તેથી ફરી પાંચ પ્રકારે પ્રવેશ, એમ ભગવાન્ દશધા સર્વમાં પ્રવિષ્ટ છે; તેથી સર્વ જગતમાં ભગવાન્ દશ પ્રકારની લીલાથી દશ પ્રકારે જાણવા. (૩૪)

એમ પ્રમેય પ્રમાણુ અને વિષયને કહીને હવે અંદરની શંકાને દૂર કરતાં તે ત્રણમાં યુક્તિ ખતાવે છે:

एतावदेव जिज्ञास्यं तत्त्वजिज्ञासुनात्मनः ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां घत्स्यात् सर्वत्र सर्वदा ॥ ૩૫ ॥

શબ્દાર્થ:—તત્ત્વજિજ્ઞાસુએ આત્મા સંબંધી એટલું જ જાણવું ખસ છે કે જે અન્વય અને વ્યતિરેકથી સર્વત્ર અને સર્વદા હોઈ શકે. તે જાણવાથી ખધું જાણાય.

ભાવાર્થ:—જિજ્ઞાસાને અનુરોધે નિરૂપણુ કરવું જોઈએ. અહીં જાણવાની તો ત્રણ વસ્તુ છે, ખીજાં શાસ્ત્રોની જેમ સોળ પદાર્થો જાણવાના નથી, કેમકે તેવા પદાર્થોનો આત્મામાં ઉપયોગ થતો નથી. આત્માને માટે જાણવાની ઈચ્છા થાય છે, કેમકે આત્માનું તત્ત્વ જાણવાનું છે. પ્રમેય જ્ઞાન, પ્રમાણુ વૈરાગ્ય, વિષય દશવિધ લીલાની લક્ષિત; આત્મામાં આટલાનો ઉપયોગ છે. ખાકીનું ખધું દેહના વિયોગનું છે. એમ નિરૂપણુ કરી આંતરનું નિરાકરણુ કરી ત્રણ જાણવાનાં કહ્યાં તેમાં યુક્તિ ખતાવે છે. અન્વય અને વ્યતિરેકથી જે સર્વદા હોય તે યુક્તિ કહી. યદ્ શબ્દથી ત્રણનો ઉદ્દેશ છે. તેમાં ખધું ભગવાન્ કેમ? એ સવાલનો જવાબ એ કે અન્વય અને વ્યતિરેકથી સર્વ ભગવાન્ છે. સર્વત્ર ભગવાનનો અન્વય છે. ઘડો છે, ભાસે છે, પ્રિય છે, એમાં સત્તાનો અન્વય છે. એમ જો તેમાં ભગવાનનો અન્વય ન હોય તો એક શબ્દની અનુવૃત્તિ અને પ્રતીતિની અનુવૃત્તિ ન હોય. વિશેષતાથી જુદું પડે તે વ્યતિરેક કહેવાય. ઘડાદિથી જુદું શું પડે છે? ઘડો તો ઘડાથી જુદો નથી. તેમ જ કપડું કપડાથી જુદું નથી. પણ સત્ પદાર્થ ઘડાથી જુદો પડે છે. કપડાથી પણ સત્ જુદો પડે. એમ ખધે સમજવું. જે સર્વરૂપ થઈને સર્વથી જુદું પડે તે બ્રહ્મ જ હોય.

ત્યાં શંકા કરે છે કે બ્રહ્મત્વ સિદ્ધ કરવામાં એકજ સાધન માનો એની શી જરૂર છે ! એના ઉત્તરમાં કહે છે કે અન્વય એકલો લઇએ તો તેનાથી બ્રહ્મતા સિદ્ધ થતી નથી. જગતમાં જગતનો પણ અન્વય છે. જે કે જગત્ ઘટાદિ પદાર્થથી વ્યતિરિક્ત છે છતાં ઘડો જગતથી જુદો નથી પડતો. આકાશકુસુમ તો જગતથી જુદું પડે છે. તેનો જગતમાં અન્વય નથી. સત્ જગતથી જુદું પડે છે. ભગવાન પણ સત્ છે; કારણ પણ સત્ છે; માટે જેના અન્વય અને વ્યતિરેક હોય તે સર્વરૂપ સમજવું. વળી જે સર્વત્ર હોય અથવા સર્વદા હોય, દેશકાલ જેનો પરિચ્છેદ ન કરી શકે, તેમાં અન્વય વ્યતિરેકથી જે રહે તે બ્રહ્મ. માયા તો અન્વયથી પરિચ્છેદને પામે છે. માયાના વિષયરૂપ આભાસ સત્નો અન્વય નથી, આભાસ સત્થી વ્યતિરિક્ત નથી એમ ન કહેવાય, કેમકે તે પોતે અસત્ છે. ભગવાન તો માયામાં પણ છે, માયાતિરિક્તમાં પણ છે. એમ કાલમાં પણ ભગવાન છે. વિષયરૂપ ઘટમાં સત્કારણ છે, સત્કાર્ય છે, સદાધાર છે, સત્ આધેય છે. સત્ છતાં ઘડો તેનાથી અતિરિક્ત પણ છે. મૃત્તિકા ઘડો ન કહેવાય. જે માટી ઘડો કહેવાતો હોય તો માટીના ઢગલામાં ઘડો દેખાવો જોઈએ, અને તેને કહેવા માટે ઘડો શબ્દ વાપરવો જોઈએ. એમ કાર્યમાં સર્વદા પાંચ પ્રકારે ભગવાનનો અન્વય છે. પાંચ પ્રકારે ભગવાનનો કાર્યમાં વ્યતિરેક છે. ઘટ પટથી વ્યતિરિક્ત છે, કારણથી પણ વ્યતિરેક છે, ખીબ ઘડાથી પણ વ્યતિરેક છે, આવિર્ભાવ તિરોભાવથી પણ વ્યતિરેક છે. ઘડાનો આવિર્ભાવ થાય છે, તિરોભાવ થાય છે. એથી એક ઘડામાં આવિર્ભાવ તિરોભાવથી દશ પ્રકારે ભગવાન રહે છે. એમ સર્વત્ર દશ લીલાયુક્ત ભગવાન છે. આથી સ્વરૂપ એ ભગવાન છે. દેશની પ્રતીતિ તો માયિકી છે. કાલની પ્રતીતિ તો લીલા ઉપરથી છે. એમ દેશકાલ વસ્તુના પરિચ્છેદ રહિત અને દેશકાલ વસ્તુરૂપ તે હું છું. આટલું જ સમજવાનું છે. આ યુક્તિથી વિચાર્યું અને ઉત્પત્તિથી પણ વિચારી લીધું. પુરુષ ષ્વેદં સર્વમ્ (આ સર્વ પુરુષ છે) વિતસ્તિમઘિતિષ્ઠતિ (એક વેત બ્રહ્માણ્ડ કરતાં વધારે છે.) એ ઉદ્દેશમાં તેમ ન યતોઽસ્તિ કિંચિત્ । પ્રાદેશમાત્રં પુરુષં વસન્તમ્ (જેનાથી ખીબું કાંઈ નથી) (પ્રાદેશ માત્ર પુરુષ હૃદયમાં વસે છે) એમ બ્રહ્માને ભગવાને શિક્ષા આપી તે કહી બ્રહ્મરૂપ જગતને જાણવું. જગતથી જુદું બ્રહ્મ છે તેથી જગતમાં આસક્તિ ન કરવી. એક પદાર્થમાં પણ સર્વ લીલા સહિત ભગવાન છે, તે દેશકાલ વસ્તુરૂપ છે, છતાં તેનાથી જુદા પણ છે. (૩૫)

એમ શિક્ષા કહીને ગર્વ ન થવા માટે આનું અનુસંધાન કારણરૂપે કહે છે:

एतन्मतं ममातिष्ठ परमेण समाधिना ।

भवान् कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचित् ॥ ૩૬ ॥

શબ્દાર્થ:—આ મારો મત તમે પરમ સમાધિથી હૃદયમાં ધારણુ કરો તો તમે કલ્પવિકલ્પમાં કોઈ કાલે મોહમાં નહિ પડો.

ભાવાર્થ:—સર્વ લગવાનું છે. અન્યથા દેખાય છે તે માયા છે. સર્વત્ર સર્વ લીલા સહિત લગવાનું સર્વ દોષ સહિત છે. આ મારું પોતાનું મન્તવ્ય છે. આ મારું લગવચ્છાસ્ત્ર છે તેમાં નિશ્ચલ રહો. જેમ તે તે મતવાળા પોતે પોતાના સિદ્ધાન્તમાં પ્રતિષ્ઠિત હોય છે તેમ તમે લગવચ્છાસ્ત્રમાં પ્રતિષ્ઠિત થાઓ. એથી કુતકો ઘણા પેદા થશે તે બધા અનુભવથી દૂર કરવા. ચિત્તની એકાગ્રતાથી વિચાર કરવો. સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી ઉપર કહ્યું તે જાણી લેવું. ઉપર ઉપરથી જોઈ લેશો તો આ મત બુદ્ધિમાં નહિ આવે. જો આ મારો મત તમે જાણી લેશો તો આ મહાકલ્પ અને અવાંતર કલ્પોમાં સૃષ્ટિ પ્રલયમાં તમને મોહ નહિ થાય. કોઈ કાલે મોહ નહિ થાય. કદાચિત્ પણ માયા તેને મોહ ન કરી શકે. આ મતને અને માયાને વિરોધ છે. ત્યાં જ માયા છે જ્યાં આ મત નથી. (૩૬) એમ ઉપદેશ આપીને જે ક્યું તે કહે છે:

શ્રીશુક ઉવાચ ।

સંપ્રદિશ્યૈવમજનો જનાનાં પરમેષ્ઠિનમ્ ।

પશ્યતસ્તસ્ય તદ્રૂપમાત્મનો ન્યરુણદ્ધરિઃ ॥ ૩૭ ॥

શબ્દાર્થ:—શુકદેવજીએ પરીક્ષિતને કહ્યું કે લગવાને એવી રીતે સારી રીતે પરમ ધામમાં વિરાજતા બ્રહ્માજીને સમજાવીને તેના દેખતાં જે તે રૂપને હરિલગવાને તિરોહિત કરી દીધું.

ભાવાર્થ:—એમ સારી રીતે અનુભવમાં ચોટી જાય એવી રીતે પોતાના લગવન્મતનો ઉપદેશ કરીને બહાર દેખાતા હતા તે પોતે તિરોહિત થઈ ગયા. ત્યાં શંકા કરે છે કે સર્વરૂપ લગવાનું સર્વના ચિત્રરૂપે તેને સ્થાપન કરવાં જોઈએ તે ન રાખ્યા ? તેમને રાખ્યા હોત તો બ્રહ્માને સૃષ્ટિ કરવામાં સરલતા થાત ! ત્યાં કહે છે કે તે અજન છે, જન્મ લેનાર કરતાં બુદ્ધ છે. અહીં જે રૂપ લગવાને બતાવ્યું તે વિશ્વરૂપ નહોતું પણ તે તો તેનું પણ આધિદૈવિક રૂપ હતું, તેનાથી વિલક્ષણ હતું. તેના ધ્યાનથી બધું થાય. તેને જોઈને કાર્ય ન કરી શકાય, કેમકે તે સૃષ્ટિના ક્રોટા રૂપ નહોતું. માણસ તો માણસના ચિત્ર જેવો છે, તે કાંઈ અજન નથી. ત્યારે બ્રહ્મા જનસૃષ્ટિને કેમ જાણશે ? જે ઉત્પન્ન થાય તે જન કહેવાય. તેના નિયામક બ્રહ્મા છે. એટલે જે ઉત્પન્ન થાય છે તે તેને અધીન થાય છે. તે પરમ પદમાં બ્રહ્મા રહે છે, તેથી તે 'પરમેષ્ઠી' કહેવાય છે. માણસને ઉત્પન્ન કરવાનો તેનો અધિકાર છે. તેને આ લગવાનું રૂપ ધ્યાન કરવામાં ઉપયોગી છે, સાક્ષાત્ તેનો ઉપયોગ નથી. લગવાનના જેવું રૂપ કરવાનું

તો પ્રહ્માનું સામર્થ્ય નથી. તે પ્રહ્માના દેખતાં જ તે રૂપ ભગવાને દેખાતું બંધ કર્યું. ત્યાં કહે છે કે ભગવાન તો પરમ કૃપાલુ છે. તેનું સુંદર સ્વરૂપ દેખાતું હતું તેને શા માટે દેખાવા ન દીધું ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે ભગવાન હરિ છે, પ્રહ્મા તથા બધા લોકોના સર્વ દુઃખને હરનાર છે; તેથી તેને આગ્રહથી આ રૂપમાં દષ્ટિ ન રોકવી પડે તે હેતુથી તે રૂપને દેખાતું બંધ કરી દીધું. (૩૭) તે પછી જે થયું તે કહે છે:

અન્તર્હિતેન્દ્રિયાર્થાય હરયે વિહિતાજ્જલિઃ ।

સર્વભૂતમયો વિશ્વં સસર્જેદં સ પૂર્વવત્ ॥ ૩૮ ॥

શબ્દાર્થ:—ભગવાન ઇન્દ્રિયાતીત છે તે હરિ ભગવાનને પ્રહ્માએ બે હાથ જોડી દંડવત પ્રણામ કર્યાં. પછી પોતે પ્રહ્માએ સર્વ ભૂતમય થઈને જેમ પ્રથમ સૃષ્ટિ કરી હતી તેમ આ જગતને બનાવ્યું.

ભાવાર્થ:—ઇન્દ્રિયોના અર્થો તે ઇન્દ્રિયાર્થ કહેવાય. અન્તર્હિત એવા ઇન્દ્રિયાર્થ—એવા ભગવાન—એટલે બધાના ઇન્દ્રિયોથી ન દેખાય તેવા ભગવાન છે, છતાં પોતાની ઇન્દ્રિયાથી ભક્તની ઇન્દ્રિયોના અર્થરૂપ બન્યા. સર્વના અર્થરૂપ ભગવાન છે તો ભક્તનો આશ્રય કરનારી ઇન્દ્રિયોના અર્થરૂપ બન્યા. એતન સૃષ્ટિ પક્ષમાં તે ઇન્દ્રિયોની મુક્તિને માટે તેના અર્થરૂપ થયા. ઇન્દ્રિયોને જડ માનો તો તેના અધિષ્ઠાતા દેવને કૃતાર્થ કરવા માટે ભગવાન ઇન્દ્રિયોના અર્થરૂપ બન્યા, એટલે ભગવાન ઇન્દ્રિયો વડે પ્રત્યક્ષ થયા. એમ થતાં તો પ્રહ્મા બધાના સમષ્ટિરૂપ છે તેથી તે અને તેનાં વ્યષ્ટિરૂપો નિરિન્દ્રિય થઈ જાય; તેથી તેનાં દુઃખ દૂર કરવા માટે પહેલાં ઇન્દ્રિયોના અર્થરૂપ થયા હતાં છતાં અત્યારે અન્તર્હિત થયા, એટલે ઇન્દ્રિયના અવિષય બની ગયા. આ કરવામાં પ્રહ્મા ઉપર ઉપકાર જ થયો. તેથી કહે છે કે ભગવાન હરિ થયા એટલે પ્રહ્માના દુઃખને દૂર કરનાર થયા. ત્યારે પ્રહ્માએ વિશેષ હિતરૂપ બે હાથ જોડયા. ભગવાનની સેવા અથવા બીજો કોઈ તેનો ઉપકાર શુભ કરી શકતો નથી. ભગવાન જો શુભ ઉપર ઉપકાર કરે તો શુભ તે ઉપકાર અંજલિ વડે ગ્રહણ કરવો. આ શુભને માટે વિધાન કહેલ છે. શુભ બીજું કાંઈ ભગવાનનું કરી શકે તેમ નથી. ભગવાનનું સ્વરૂપ તો જોઈ લીધું છે. શુભને એટલું પણ ઘણું કહેવાય કે જે ભગવાન કરે તેનો નિષેધ ન કરે. શાસ્ત્રમાં જે વિધિ કહ્યો છે તે પ્રહ્માએ કહી બતાવ્યો, તેથી વિહિતાજ્જલિઃ એમ પ્રહ્માને વિશેષણ આપ્યું છે. ભગવાને કહ્યું તેનું પ્રહ્માએ અનુસંધાન રાખ્યું; તેથી તે સર્વમય થઈ ગયા. ભગવાને તેનો તેવો ભાવ વરદાનથી બનાવ્યો છે. ‘ભૂત’ શબ્દથી જે પ્રકટ થાય તે બધું લેવાનું છે, અથવા ભગવાનની આજ્ઞાથી જે પ્રાદુર્ભૂત થયું તે સર્વ પ્રહ્મામાં

પેસી ગયું. ત્યાર પછી બ્રહ્માએ જગતની રચના કરવાનો આરંભ કર્યો. એમ કરે તો જ પોતાની સૃષ્ટિમાં વિષમતા ન આવે. તેથી જ બ્રહ્મા પૂર્વવત્ થયાઃ જગત્ પ્રથમ કર્યું હતું તેમ કરવા લાગ્યા. જેવું ભગવાને સરજ્યું તેવું બ્રહ્માએ પણ બનાવ્યું. (૩૮)

એમ ઉપદેશ અને તેનું કાર્યમાં પર્યવસાન આવ્યું તે બતાવીને હવે તે ઉપદેશનો પ્રચાર કર્યો તે કહે છે:

પ્રજાપતિર્ધર્મપતિરેકદા નિયમાન્ યમાન્ ।

ભદ્રં પ્રજાનામાન્વિચ્છન્ આતિષ્ટત્ સ્વાર્થકામ્યયા ॥ ૩૯ ॥

શબ્દાર્થ:—એક દિવસે ધર્મના પતિ પ્રજાપતિ-બ્રહ્મા પોતાના સ્વાર્થને માટે પ્રજાનું કલ્યાણ ઈચ્છતા યમ અને નિયમોનું અનુષ્ઠાન કરવા લાગ્યા.

ભાવાર્થ:—ભગવાનના ઉપદેશથી બ્રહ્મા કૃતાર્થ થયા તેમ બધા કૃતાર્થ થાઓ એવી પ્રજાની કૃતાર્થતા માટે બ્રહ્માએ વિચાર કર્યો. તેમાં તે પ્રજાએ પોતાનું કલ્યાણ કરી શકે તેવો તેનો અધિકાર નથી એ પણ જોયું; અધિકાર મેળવવાની તેમનામાં શક્તિ નથી એ પણ જાણ્યું; ત્યારે બાપનું કરેલું દીકરાને ઉપયોગી થાય છે એ વાત યસ્મિન્ જાતે ઇતામિષ્ટિર્નિર્વપતિ (જે છોકરો થતાં આ ઇષ્ટિ કરવામાં આવે છે) ઇત્યાદિ વેદવાક્યોથી સિદ્ધ છે, તેથી પોતાની પ્રજા માટે બ્રહ્માએ યમ નિયમો કરવાનો આરંભ કર્યો. તેમાં કહ્યો હોય તેટલો અર્થ પુત્રને માટે કરાય એવો વેદનો વિધિ હોવાથી બીજો પ્રકાર તેણે કર્યો. જેમ ધણી કરે તે સ્ત્રીને મળે તેમ પ્રજાને પણ મળશે એ વિચારથી બ્રહ્મા યમ નિયમ કરવા લાગ્યા. ત્યાં કહે છે કે એ પણ સ્ત્રીને માટે જ નિયમ છે, બીજા માટે નથી ! તે શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે જેમ ધર્મના નિયામક હોય તે ધર્મની પ્રેરણાથી ધર્મ કરે છે તો ધર્મ થાય છે તેવી રીતે પોતે જે કરે છે તે પ્રજાને માટે કરે છે; એ બતાવવા માટે તેને ધર્મપતિ કહ્યા છે. એક વખતે એટલે કોઈ જાતની ચિંતા નહોતી તેવા સમયમાં એમણે આ ભાવનો વિચાર કર્યો અથવા તેનો લોકમાં પ્રચાર કરવાનો વિચાર કર્યો. તે સમયે યમ એટલે અહિંસા અસ્તેય વગેરે, નિયમ એટલે આચમન લેવું વગેરે, એટલે ઇન્દ્રિયો અને અન્તઃકરણને નિયમમાં લેવાં તે યમ નિયમાત્મક કર્મથી આવી શકે. જેમ ઇન્દ્રિયો લૌકિક કર્મ કરતાં હોય તેને તે કર્મ છોડાવી વૈદિક કર્મમાં જોડવાં તેવું અન્તઃકરણનું પણ કરવું; અર્થાત્ તેનું લૌકિક જ્ઞાન છોડાવી અન્તઃકરણને વૈદિક જ્ઞાનમાં જોડવું એ બન્ને વાત બ્રહ્માએ પોતાની પ્રજાને માટે કરી. ત્યાં કહે છે કે બ્રહ્માને એવો આગ્રહ રાખી કરવાની શી જરૂર પડી ? તેના ઉત્તરમાં

કહે છે કે બ્રહ્માએ તેમ કર્યું તેમાં તેનો સ્વાર્થ છે. ભગવાને તેને કહેલું કે
 વ્રતન્મતં મયાતિષ્ઠ (અમારા મતમાં તું દબ રહે). એમ ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે
 બ્રહ્માએ વર્તવું ભેદ્યે તે તો ક્યારે વર્તનમાં આવે કે તે મતનો લોકમાં પ્રચાર
 થાય ત્યારે. પ્રચાર તો પોતે તેમ કરે તો થાય; તેથી બ્રહ્માએ મતપ્રચાર માટે
 યમનિયમનું પાલન કર્યું. વળી કહ્યું છે કે ન પતિશ્ચ સ સ્યાત્ (૫-૫-૧૮) જે
 મૃત્યુથી ન છોડાવે તે પતિ ન કહેવાય, એવું વાક્ય છે તેથી પ્રજા કૃતાર્થ ન
 થાય ત્યાંસુધી તે પ્રજાનો પતિ થયો તોપણ વ્યર્થ થાય; તેથી તેણે પોતાની
 પ્રજાની કૃતાર્થતા માટે ભગવન્મતનો પ્રચાર કર્યો તે સ્વાર્થની કામનાથી કર્યો
 એમ કહ્યું. (૩૯)

તેમ કર્યું તે બ્રહ્માને ક્ષુધું તે કહે છે:

તં નારદઃ પ્રિયતમો રિક્થાદાનામનુવ્રતઃ ।

શુશ્રૂષમાણઃ શીલેન પ્રશ્રયેણ દમેન ચ ॥ ૪૦ ॥

શબ્દાર્થ:—બ્રહ્માણ પ્રચાર કરવા તૈયાર થયા તેની તેનો પ્રિય પુત્ર નારદ
 શીલ ઇન્દ્રિયદમન અને વિનયથી સેવા કરવા લાગ્યો.

ભાવાર્થ:—પૂર્વે કહેલ ધર્મવાળા બ્રહ્માણને તેનો પુત્ર મળ્યો. નારદ
 શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરે છે કે 'નારં ઘતિ ખણ્ડયતીતિ નારદઃ' જીવભાવને દૂર કરે તે
 નારદ, એવો તેનો અર્થ છે. મનુષ્યનો સમુદાય તે 'નાર', તેને આપે અથવા દૂર
 કરે તે 'નારદ'. નારદનું કામ એ છે કે તે બધાના જીવભાવને દૂર કરે છે,
 અથવા નારાયણના આધારરૂપ હૃદયને બનાવી દે છે. માટે આ સંપ્રદાયરૂપ
 દોલત લેવાનો અધિકાર નારદનો છે. વળી બાપ પોતાને વહાલો પુત્ર હોય
 તેને સારી મિલકત આપે, તેથી બ્રહ્માના દશ પુત્રોમાં નારદ અતિ પ્રિય પુત્ર
 છે. બાપનું રિક્થ-ધન લે તે 'રિક્થાદ' કહેવાય. રિક્થાદ એટલે બાપની મિલકત
 લેનાર પુત્રો. રિક્થ પણ ઘણી જાતનું હોય છે તેમાં અરિક્થ તો 'મતરૂપ' છે.
 એ અત્યંત ઊંચી મિલકત છે. તે વધારે વહાલા પુત્રને આપવા યોગ્ય છે. જેવો
 નારદ વહાલો તેવું રિક્થ પણ બ્રહ્માને વહાલું છે. કેવલ બ્રહ્માને પ્રીતિનો વિષય
 છે એમ જ નહિ પણ નારદ બ્રહ્માને અનુવ્રત છે. તેને પ્રસન્ન કરવાનું નારદ
 વ્રત લીધું છે. 'અનુવ્રત' એટલે સેવા કરનાર સેવક. સેવક જેવું સ્વામી કરે તેને
 લાયક બધું કરે. તેથી બ્રહ્માના કર્તવ્યને સિદ્ધ કરનાર આ છે. વળી નારદ
 બ્રહ્માની સેવા કરે છે. સેવા કરવાનું આસક્તિવાળાને આપવું ભેદ્યે. તેને જ
 તે ક્ષણે છે. સેવા પણ મન આવે તેમ ન કરવી, પણ શીલ વડે કરવી ભેદ્યે.
 જેવો સ્વામીનો સ્વભાવ હોય તેમ કરવું તેનું નામ 'સેવા' કહેવાય. તેને જે કર-
 વાથી સારું લાગે, પોતાના સ્વભાવને પણ તે કરવાનું ઇષ્ટ હોય, તે પણ

અહંકારથી નહિ પણ વિનયથી કરવું જોઈએ. વિનયવાળાને જ સેવા ફલ આપનારી થાય છે. તેમાં ઇન્દ્રિયોને પણ વશ રાખવી જોઈએ. ઇન્દ્રિયોમાં લુપ્ત હોય તેની સેવામાં શંકા પડે છે, તેથી તેની ઉપર સ્વામી પ્રસન્ન થતો નથી. બીજાં પણ બ્રહ્માને રાજી કરે તેવાં સ્તોત્રો નારદે કર્યાં તે નારદ ધર્મરૂપે નથી કરતા, પણ બીજાને માટે કરે છે; એટલે ભગવાનની માયા જાણવા માટે કરે છે. (૪૦)

તે વાત હવે કહે છે:

માયાં વિવિદિષુર્વિષ્ણોર્માયેશસ્ય મહામુનિઃ ।

મહાભાગવતો રાજન્ પિતરં પર્યતોષયત્ ॥ ૪૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—હું રાજન્, મહાભગવદ્ભક્ત અને મોટા મહામુનિ નારદજીએ માયાના ઇશ્વર એવા ભગવાન વિષ્ણુની માયા જાણવા માટે પોતાના બાપ બ્રહ્માને સેવા કરીને પ્રસન્ન કર્યાં.

ભાવાર્થઃ—માયાના ઇશ એમ સંબંધનો નિર્દેશ કર્યો છે તેથી આ માયા જગતના કારણરૂપ છે એમ સમજવું. મોહિકા માયા આ નથી. તે નારદે પહેલાં એવું જાણ્યું છે કે માયા વડે જ ભગવાન જગદ્રૂપ થાય છે. પ્રથમ કલ્પમાં એમ બનેલું પણ હતું. આ કલ્પમાં એટલો વિશેષ છે કે કવચિત્ ક્યારેક તે માયાને કારણપણાથી સ્વીકારે છે, કોઈ વખતે તેનો અંગીકાર નથી પણ કરતા. બન્ને રીતે પદાર્થમાં કાંઈ ફેર પડતો નથી. માયા બુદ્ધિગમ્ય છે. તેને પૂછવું હોય તો પૂછી શકાય છે. કેવળ ઇશ્વરમાં વ્યવહાર તો અયોગ્ય ગણાય, અશક્ય પણ ગણાય, કેમકે તે વિષ્ણુ (વ્યાપક) છે, ત્રણ પરિચ્છેદથી વિષ્ણુ પર છે. માયા તો દેશકાલ વસ્તુના પરિચ્છેદવાળી છે, સર્વત્ર કારણરૂપા છે, પોતાના અંશરૂપ મોહિકા માયાથી મોહ કરનારી છે. તે દશ પ્રકારની છે. તે વાત કહે છે કે માયાના ઇશની તે માયા છે. સૃષ્ટિ કરવામાં ભગવાનને તે સાધનરૂપે ઉપયોગી છે. નારદ તો મનનશીલ છે. તે બીજી માયાને જાણે છે. તે મોહ કરનારી માયાને ઓડવાને ઇચ્છે છે. મુનિ પોતાનું ઇષ્ટ શેમાં છે તે જાણે છે. મહામુનિ તો પારકા હિતને પણ જાણે છે. તે નારદ ભગવદ્ભક્તમાં પણ મોટા છે. દશ પ્રકારની ભગવદ્લીલાને સાંભળવાના અધિકારી છે. 'રાજન્' એમ સંબોધન કરીને બતાવ્યું કે તમે પણ નારદની પેઠે સર્વ લીલા સાંભળવાના અધિકારી છો. પિતા બ્રહ્મા તેને સારી રીતે નારદે પ્રસન્ન કર્યાં. સંતોષ આવે તો જ સેવાનું ફળ મળે છે. (૪૧)

તે પછી શું થયું તે કહે છે:

તુષ્ટં નિશમ્ય પિતરં લોકાનાં પ્રપિતામહમ્ ।

દેવર્ષિઃ પરિપ્રચ્છ ભવાન્ યન્માનુષ્ઠ્ઠતિ ॥ ૪૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—લોકના પિતામહ અને પોતાના પિતા બ્રહ્માને પ્રસન્ન થયા બાણીને દેવમાં ઋષિરૂપ નારદે બ્રહ્માને પૂછ્યું. જે તમે મને પૂછા છો તે જ બ્રહ્માને નારદે પૂછ્યું.

ભાવાર્થઃ—નિશમ્ય એટલે બાણીને એવો અર્થ છે. અહીં શમ્ધાતુ જ્ઞાનાર્થમાં લીધો છે. તેનું સારી રીતે જ્ઞાન થાય તો તે ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન કહેવાય. તે માટે બ્રહ્માને પ્રશ્ન કર્યો છે, કેમકે પુત્રે પિતાને પૂછીને બાણીનું જોઈએ. તે કેવળ સ્વાર્થ માટે પૂછતા નથી પણ સર્વને માટે પૂછે છે, કેમકે તે લોકના પ્રપિતામહ છે. પિતાએ પુત્રને બધું શીખવી હોશિયાર બનાવવો જોઈએ. માટે મને જે મારા બાપ સારી રીતે શીખવે તો હું મારા પુત્રરૂપ લોકોને શિક્ષા આપું. બ્રહ્મા મને કહેશે એમ પણ નારદ બાણી ગયા. તે દેવના ઉપાસ્ય મન્ત્રને બાણે છે, તે બ્રહ્માના હૃદયને બાણે તેમાં શંકા જેવું નથી. ચોતરફથી પ્રશ્ન કર્યો એટલે તેનાં સાધનોનો પણ તેમાં વિચાર આવી ગયો. જેમ તમે મને પૂર્વપક્ષથી પૂછ્યું તેમ નારદે બ્રહ્માને પૂછ્યું ને કહ્યું કે આપ જેમ મને પૂછા છો તેમ નારદે બ્રહ્માને પૂછ્યું છે. (૪૨)

તેના ત્રણ અર્થ (જ્ઞાન વૈરાગ્ય અને વિચાર) તો પ્રથમથી બાણ્યા છે, તેથી સર્વસંદેહનિવારક ત્રીજો અર્થ (ભક્તિરૂપ) બ્રહ્માએ નારદને કહ્યો. તે વાત આગળના શ્લોકમાં કહે છે:

તસ્મા इदं भागवतं पुराणं दशलक्षणम् ।

પ્રોક્તં ભગવતા પ્રાહ પ્રીતઃ પુત્રાય ભૂતકૃત્ ॥ ૪૩ ॥

શબ્દાર્થઃ—ભૂતકૃત બ્રહ્માને ભગવાને જે પ્રસન્ન થઈને ભાગવત કહેલું તે દશ લક્ષણવાળું ભાગવત પુરાણ બ્રહ્માએ પ્રસન્નતાથી પોતાના પુત્ર નારદને કહ્યું.

ભાવાર્થઃ—બીજાં દશ લક્ષણો પુરાણોનાં કહ્યાં છે. તે લક્ષણો લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે ન સમજી લે માટે કહ્યું કે બ્રહ્માએ નારદને બીજું પુરાણ નથી કહ્યું, પણ ભાગવત કહ્યું છે. જે ભગવાને કહ્યું છે; જેમાં ભગવાનનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદન કર્યું છે. આનાથી પ્રથમ સિદ્ધાન્ત પણ (સર્વ ભગવાન એ) કહ્યો છે. પુરાણ કહેવાથી લોકપ્રતીતિસિદ્ધ બીજો સિદ્ધાન્ત (માયાથી અન્યથા હોય છે) પણ કહ્યો. ચતુઃશ્લોકીના ચાર શ્લોકમાં પ્રમેય પ્રમાણ વિષય અને તેની ઉપપત્તિ કહ્યાં છે. તેમાં ભાગવત કહ્યું એટલે ભગવાનનું સ્વરૂપ કહ્યું, એટલે પ્રથમ શ્લોકનો સિદ્ધાન્ત નારદને કહ્યો. પુરાણથી લોકપ્રતીતિ સિદ્ધ હોવાથી બીજા શ્લોકનો

સિદ્ધાન્ત પણુ લગવન્માયાથી તે પ્રતીતિ અન્યથા થાય છે એ સિદ્ધાન્ત પણુ કહ્યો. इदम् શબ્દથી આંગળી ચીંધીને બતાવ્યું, તેથી ચોથું ક્ષણ પણુ તેમાંથી બતાવ્યું. આથી અતુઃશ્લોકીમાં કહેલ ચાર સિદ્ધાન્તો બ્રહ્માએ નારદને કહ્યા. તેને પ્રમાણરૂપ ગણવા માટે ભાગવત સિદ્ધાન્તની પરંપરા કહે છે કે તે ભગવાને મને કહ્યું, મેં તમને કહ્યું, એટલે તે સિદ્ધાન્ત ભગવાનનો કહેલો છે, માણસનો ઉપભવેલો નથી. આ સિદ્ધાન્ત તો પરમસમાધિગમ્ય હોવાથી તે નારદને કેમ કહ્યો ? ત્યાં કહે છે કે નારદ ઉપર એની પ્રીતિ છે, તેથી તેમ કર્યું. પુત્રને સદુપદેશ પણુ જરૂર દેવો જોઈએ. નારદ તો માયાના જ્ઞાન માટે આવ્યો હતો, તેને માયા ન કહેતાં ભગવત્સ્વરૂપ બતાવવાનું શું કારણ ? ત્યાં કહે છે કે પુત્ર માર્ગે ન ચાલતો હોય તો પણુ તેને અમાર્ગથી નિવારણ કરી સન્માર્ગનો ઉપદેશ બાપે કરવો જોઈએ. આ બ્રહ્મા સર્વ ભૂતને પેદા કરનાર છે. તે સર્વને ઉપકાર થવા માટે તેણે નારદને આ મતરૂપ ધન સોંપ્યું છે. તેનો વિસ્તાર થતાં જગતનું કલ્યાણ થશે. (૪૩)

નારદે બ્રહ્માની ઈચ્છા પ્રમાણે કર્યું તે કહે છે:

નારદઃ પ્રાહ મુનયે સરસ્વત્યાસ્તદે નૃપ ।

ધ્યાયતે બ્રહ્મ પરમં વ્યાસાયામિતતેજસે ॥ ૪૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—હે રાજન્ ! નારદજીએ બ્રહ્માની પાસેથી ભાગવતસિદ્ધાન્ત લીધો તે સિદ્ધાન્તનો ઉપદેશ-સરસ્વતીના કિનારા ઉપર પરબ્રહ્મનું ધ્યાન કરતા અતુલ તેજવાળા વ્યાસ મુનિને કર્યો.

ભાવાર્થઃ—વ્યાસ એ સિદ્ધાન્ત સાંભળવાને લાયક છે, તેથી તેને ચાર વિશેષણો આપ્યાં છે. તેમાં પ્રથમ ચોથાની યોગ્યતા બતાવે છે. મુનિ પોતાના સ્વરૂપને ભગવદ્રૂપે ધ્યાન કરે છે. તેને ભગવાનની દશ લીલા જાણવી હતી, તેથી તે પરબ્રહ્મનું ધ્યાન કરતા હતા. જે પુરુષોત્તમનું ધ્યાન કરે તે તેની દશ પ્રકારની લીલાને જાણે. પોતે વ્યાસ છે, વેદનો વિસ્તાર કર્યો છે, તે સર્વની બુદ્ધિને સમજાવે કહે છે. વ્યાસોહવાળી માયાને જાણવાને સમર્થ છે. અમિત તેજવાળા વ્યાસને કહ્યા તેથી તે ભગવત્સ્વરૂપ જાણવાની શક્તિવાળા છે. અલૌકિક તેજ બ્રહ્મજ્ઞાનમાં પ્રયોજક થાય છે. બ્રહ્મજ્ઞાનવાળાનું તેવું તેજ દેખાય છે, તેવું તેજ ભગવદ્જ્ઞાનમાં ઉપયોગી છે. (૪૪)

એમ પરંપરા કહીને સામાન્ય રીતે સર્વ દૂષણને દૂર કરીને પ્રશ્ન કરેલા અર્થોને હવે કહે છે:

યદુતાહં ત્વયા પૃષ્ઠો વૈરાજાત્પુરુષાદિદમ્ ।

યથાસીત્તિદુપાહ્યાસ્યે પ્રશ્નાનન્યાંશ્ચ કૃત્સ્નશઃ ॥ ૪૫ ॥

શબ્દાર્થ:—તમે મને કહ્યું કે વિરાટપુરુષથી આ જગત કેમ થયું? તે તથા બીજા પ્રશ્નો કહ્યા તે બધા પ્રશ્નોના ઉત્તર હું તમને અનેક પ્રકારે સમજાવ તેમ આપીશ.

ભાવાર્થ:—હવે વગર કેવળ પ્રશ્નરૂપે તમે કહ્યું તે પણ હું તમને કહીશ. એ કહેવા માટે ઉત્તર અવ્યય કહ્યું. તેના ઉપાખ્યાનથી હું તમારા હૃદયમાં એસે તેમ કહીશ. તેમાં પ્રશ્નમાં સામાન્ય અને વિશેષ એવા બે ભેદ છે. તેમાં સામાન્ય તમારો પ્રશ્ન એ જ કે વિરાટથી આ બધું જગત કેમ થયું? વિશેષમાં તો તેના અવાંતર ભેદો જાણવાની જરૂર છે. બીજા પ્રશ્નો એટલે તેને લગતા તેને ઉપયોગી વિષયો જે તમે પૂછ્યા હોય તે તે બધા, ચકાર છે તેથી સમજવાના છે. તમારા વગરના બીજાએ જે પ્રશ્નો કર્યા હોય તેનો ઉત્તર પણ હું તમને કહીશ. એક એક પ્રશ્નને બહુ પ્રકારે હું તમને કહીશ. (૪૫)

ઇતિશ્રીભાગવત દ્વિતીયસ્કન્ધની શ્રીલક્ષ્મણુલકાત્મજ

શ્રીવલ્લભદીક્ષિત-વિરચિત સુબોધિની ટીકામાં

નવમો અધ્યાય^૧ સંપૂર્ણ થયો.

૧ આ આખા દ્વિતીયસ્કન્ધનો સાર શ્રીપુરુષોત્તમજી ૨-૯-૪૩ના પ્રકાશના અંતમાં આ પ્રમાણે આપે છે. વ્રહ્મણા નોદિતઃ ૨૧૮૧ એ દોઢ શ્લોકથી કેટલાકને અધિકાર હોય, અને કેટલાકને ન હોય. એ પણ ભક્તિમાર્ગમાં ન હોય, કેમકે અહીં તો સર્વેડધિકારિણો હ્યત્ર વિષ્ણુમક્તૌ યથા નૃપ એ વાક્યનો વિરોધ આવે એવો પરીક્ષિતનો પ્રશ્ન છે. તેને માટે ઓતવ્યાદીનિ ૨૧૧૨ એ ચાર શ્લોકથી સાધારણના અધિકારના નિવારણપૂર્વક અભયને ઇચ્છનાર ભગવાનનું શ્રવણાદિ કરે એ પ્રમેય-આક્ષેપ પરીક્ષિતે કર્યો તેનો નારદઃ પ્રાહ મુનયે ૨૧૩૪૪ એ શ્લોકથી ઉત્તર શુકદેવજીએ આપ્યો. તેથી નાના પ્રકારથી કહેવાનો ઉપદેશ પણ તેવા અધિકારીઓને માટે છે એ ક્લિત થાય છે; નહિ તો નારદે બધાને કહ્યું હોત. વળી સર્વેડધિકારિણઃ એ વાક્યથી વિષ્ણુ-ભક્તિનો અધિકાર અતિદેશથી સર્વને કહ્યો તે દેવો સુરો મનુષ્યો વા એ વાક્યથી સાત્ત્વિક, રાજસ અને મિશ્રને જ નિયમથી તે અધિકાર છે એમ જણાય છે, નહિ તો તામસોને પણ ભક્તિ કરવાનું કહ્યું હોત. તેથી એવો નિશ્ચય થયો કે તામસાતિરિક્તને ભક્તિનો અધિકાર ખરેખર પણ તે ભજન કરતા દેખાતા નથી, તેથી લૌકિક રાગ તેની ભક્તિનો પ્રતિબંધક છે એમ માનવું જોઈએ. તે કૃણ પ્રતિબંધક હોવાથી તેના અધિકારનો જ લોપ કરનારું છે, તેથી શુકદેવ અને બ્રહ્માજીનાં વાક્યોમાં વિરોધ નથી. એમ સ્વાર્થને માટે ભગવાનમાં મન રાખવાને માટે ચાર શ્લોક કહ્યા તેમાં હરેરદ્મુતવીર્યસ્ય ૨૧૮૨ દોઢ શ્લોકથી તસ્માદ્ધારતથી લઇને એ અધ્યાયથી સ્થૂળ સૂક્ષ્મ બે ૩૫ કલાં તેની વચમાં અથો અનન્તસ્ય ૨૧૨૨ એ પદ્યથી પ્રલય કહ્યો. તે ઉત્પન્ન થયો હોય તેનો પ્રલય થાય, બીજાનો ન થાય. જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃચ્યુઃ એમ ગીતા કહે છે. તે પ્રલયના કર્તા ભગવાન છે. સર્વાત્મક ભગવાન સાંભળવા એ તો ઉપચાર માત્ર છે, પણ ખરી રીતે વીર્ય શ્રવણીય છે, તેથી ઉત્પત્ત્યાદિ કરનારનો પ્રશ્ન કર્યો તેનો ઉત્તર શુકદેવજીએ

અધ્યાય ૧૦ મો

इत्याक्षेपसमाधाने निरूप्य हरिजीवयोः ।

उपपत्त्या तयोरेव रूपदेहाविहोदितौ ॥ १ ॥

दशधा ज्ञायते रूपं हरेरन्यत् त्रिधा मतम् ।

आध्यात्मिकादिभेदेन गुणतः कर्मतोऽपि हि ॥ २ ॥

ભગવાન અને જીવના આક્ષેપ અને સમાધાનનું પૂર્વાધ્યાયમાં નિરૂપણ કર્યું. તે હરિ અને જીવનાં રૂપ અને દેહ યુક્તિથી કહેવામાં આવ્યાં. (૧) તેમાં ભગવાનનું રૂપ દશ પ્રકારનું જણાય છે. બીજી જગ્યાએ આધ્યાત્મિકાદિ લેદ વડે ત્રણ પ્રકારનું પણ કહ્યું છે. ગુણ અને કર્મવડે (બે પ્રકારે) પણ કહેલું છે. (૨)

એમ પૂર્વ અધ્યાયમાં ભગવાને બ્રહ્માને ઉપદેશ કર્યો, તેમાં ચાર પદાર્થો કહ્યા. ત્રણ સિવાયના પદો તો શ્રતિમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી તેનો વિસ્તાર અહીં ન કરતાં એક પદાર્થમાં દશ લીલા છે, તે સ્વરૂપથી અને લક્ષણથી બતાવે છે. જોકે તે દશ પદાર્થો બહિર્મુખતાથી બીજાં પુરાણોમાં કહ્યા છે, પણ તે ભાગવતમાં નથી, પણ તે આ છે, તે કહે છે:

श्रीशुक उवाच ।

अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणसूतयः ।

मन्वन्तरे शानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ:—શુકદેવજી બોલ્યા: આ ભાગવતમાં સર્ગ વિકર્ગ સ્થાન પોષણ ઉતિ મન્વન્તર ઇશાનુકથા નિરોધ મુક્તિ અને આશ્રય એ દશ પદાર્થ કહ્યા છે.

ભાવાર્થ:—આ ભાગવતમાં આશ્રય છેલ્લો અને સર્ગ પહેલો એ મળીને દશ પદાર્થો કહ્યા છે. આ સિદ્ધાન્તમાં કહ્યા છે, એવો અર્થ પણ કરીએ તો

નારદબ્રહ્મ-સંવાદરૂપે આપ્યો. તેમાં સર્વાત્મકપણું અને મુખ્ય વૃત્તિથી સર્વકર્તૃત્વ એ માયાથી કહ્યું. એમ કૈત થાય તો ચતુક્તથી લઇને જન્માન્તરે ત્વન્યત્ એ સુબોધિની (સંસ્કૃત દ્વિતીય સ્કંધ પૃ. ૧૪૦, લીટી ૨૬થી ૩૨ સુધી)માં કહ્યા પ્રમાણે રાજપ્રશ્નથી એ અધ્યાયનો પ્રમેયનો આક્ષેપ કર્યો તેનો ઉત્તર નારદબ્રહ્મા અને બ્રહ્મા-ભગવાનના સંવાદરૂપે પૂર્વોત્તર સમર્થનાર્થ અને દુર્જેયત્વગ્નાપન કરવા માટે ચતુ:શ્લોકીથી માયાવીર્યાદિ પણ ભગવાન છે એમ કહીને ઉત્તર આપ્યો. શૃણ્વતઃ ૧૮૮૪ ઇત્યાદિ ત્રણ શ્લોકથી ભગવાનને માટે બહુ કર્તવ્ય કહીને કિં પ્રમત્તસ્ય ૨૧૧૧૨ એ ત્રણ શ્લોકના પ્રમેયનો આક્ષેપ કર્યો તેનો ઉત્તર યદિં વાવ મહિન્નિ સ્વે ૨૧૧૧૬ ઇત્યાદિ પદ્યથી આપ્યો. તેમાં કહ્યું કે જ્યારે જીવ ભગવાનમાં રમે ત્યારે માયાને છોડી ઉદાસ થાય, તેથી જીવકૃત કાલવિકલ્પ નથી, પણ ભગવાનની ઇચ્છા સમજવી. પણ ભગવાનમાં રતિ જો થઇ હોય તો કાંઈ દોષ ન થાય એ તેમાંથી દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે.

આલે. એ ૧૬શ લીલાના અર્થો તે તે સ્કન્ધમાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે, તોપણ અહીં સામાન્ય રીતે તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. તેમાં શરીર વગરના

૧ અહીં નવ લીલામાં ગુણનો સંબંધ રહે છે. તે રાજસ, સાત્ત્વિક, તામસ એમના ત્રણ ત્રણ ભેદ છે, તેમાં એક ત્રિકમાં ક્રમથી, ઉત્પાદકત્વ સ્થાપકત્વ અને વિલાપકત્વ આગળ કહેવામાં આવશે. પહેલાં ત્રણ પ્રકારે પ્રવેશ કર્યો. બે પ્રકારે વિરાજમાં પ્રવેશ કર્યો, એ વાત કહી ગયા છે. તે બેથી વ્યતિરિક્ત રીતે એમ ગણી દશ પ્રકાર પ્રથમ બતાવ્યા છે. તે પછી બીજી વાત કહી તેથી તેનું અનુસંધાન ન રહે તેથી તેનું જ્ઞાન પણ ન થાય, તેથી તેને સ્પષ્ટ કરવા માટે આ શ્લોકનું વ્યાખ્યાન સુભોધિનીરૂપે કરે છે તે ત્રણથી આરંભ કરીને નિર્વાહકમ ત્યાંસુધી આ વાત સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે. પ્રકાશકાર લખે છે કે તેનો અર્થ પ્રભુની દયાથી આમ ભાસે છે. સર્ગ એ ભગવાનનો અદીનત્વરૂપ ધર્મ. અદીનત્વ એટલે યથાસુખ વસ્તુરૂપે ભગવાનનો પોતાનો પ્રાદુર્ભાવ થવો. એવું સામર્થ્ય તે અદીનત્વ એમ ફલિત થાય છે. પ્રકૃતમાં વિષ્ણુ તો વ્યાપક હોય તે પુરુષોત્તમ પુરુષ-શરીરાકારે પોતે કીડા કરવા માટે અનિત્ય અવ્યાપક સ્વરૂપ ગ્રહણ કરે તે પૂર્વ કહ્યા સામર્થ્યરૂપ થાય છે. વિશુદ્ધ સત્ત્વમૂર્જિતમ્ એવું વાક્ય પણ છે. સદંશાત્મકની શક્તિરૂપ ક્રિયા પુરુષોત્તમમાં જતાં તે સદંશ અવ્યક્તરૂપ થઈ ગયો. 'એ જ નાના અવતારનું નિધાન અને અવ્યય બીજ છે' એ વાક્યથી તે સત્ત્વ જગતનું બીજ છે. બીજમાં વૃક્ષ છે પણ તે પ્રતીત થતું નથી. એમ પ્રત્યેક પદાર્થ ઘટાદિરૂપમાં કારણપણાથી અવ્યક્તસદ્રૂપે ભગવાનની સ્થિતિ તે સર્ગ. આ બધાના સમવાયરૂપ હોવાથી તે ઉત્પત્તિરૂપ છે. અપ્રવેશરૂપપણું તેમાં સ્પષ્ટ છે. આ સર્ગરૂપ પરિણામ સ્વભાવનું કાર્ય છે. એવી રીતે વિસર્ગ પણ લીલા-દશ લીલામાં બીજી લીલા (અનાયાસથી કરાતું કર્મ) તે પુરુષથી બ્રહ્માદિની ઉત્પત્તિરૂપ સ્પષ્ટ છે. આ સૃષ્ટિપ્રક્રિયામાં પશ્ચાત્ ત્યાંથી લઈને અમિત્યજ્યતે સુધીના ગ્રંથથી કહ્યું છે. આ જીવને દેહના સંબંધરૂપ જન્મકર્મનું કાર્ય છે. એથી પ્રત્યેક પ્રદાર્થમાં કાર્યત્વે પૂર્વથી જ વિદ્યમાન રહેવું છે. ફલથી તે કાર્યનું અનુમાન થાય છે. તે વિશિષ્ટ સર્ગરૂપ હોવાથી તે લીલા વિસર્ગરૂપ કહેવાય. તેમાં દષ્ટાન્ત કહે છે કે પરરૂપ કાર્યમાં તન્તુઓ ઘટરૂપે અવ્યક્ત હતા. તે બધા તન્તુઓને લાંબા કર્યા ત્યારે થોડા પટ વ્યક્ત દેખાયો, કેમકે લૂગડામાં તન્તુઓ અવયવરૂપે પ્રતીત થાય છે. તે થોડાં લૂગડાં જેવા દેખાય એ દશા વિસર્ગ કહી શકાય. તે તન્તુઓ જ લૂગડાના રૂપે પરિણમે છે. તે અપ્રવેશાન્તરૂપ છે. તેને આઘ ક્ષણનો સંબંધ હોવાથી તેને ઉત્પત્તિરૂપપણું છે. એતન દેહમાંનો જીવનો સમાગમ મનાય છે. જડ વ્યક્તિ અને તેમાં એતન મળવાથી સમાગમ બે વસ્તુનો થયો. તેમાંથી એક અથવા બન્ને પણ વિસર્ગ કહેવાય. એવી જ રીતે તે તે મર્યાદામાં રહે તેવી રીતે પાલન કરવું તેનું નામ સ્થાન લીલા. તેને હસિત પણ કહે છે. બીજા અધ્યાયમાં અદીન-લીલા-હસિત-એ દશ ભેદ કહ્યા છે, ત્યાં તે હસિત એટલે સ્થાનરૂપ ત્રીજી લીલા છે. ૨-૭-૨૬ના આભાસમાં પોતે જ આજ્ઞા કરે છે કે પરમાર્થરૂપે કા મર્યાદા એમ આપે જ સ્પષ્ટ કર્યું છે. પ્રત્યેક પદાર્થમાં સર્વ ઘટાદિમાં વસ્તુમાં વસ્તુના સ્વરૂપપણાથી મૂળરૂપથી એટલે વસ્તુસ્વરૂપાત્મક મૂળરૂપ-કારણથી પૂર્વનું રૂપ, તેની સાથે જેજે મર્યાદા, વસ્તુના સ્વરૂપની મર્યાદા, જેમ કારણરૂપ તંતુ થયા પહેલાં કપાસ હતો તે પટનું રૂપ છે તેવું સ્થાનલીલાનું સ્વરૂપ સમજવું. એટલે ઘટપટાદિના કારણની પણ પૂર્વનો સ્થિતિ તે મૂળરૂપ તેની મર્યાદા તેને હસિત કહો કે સ્થાનલીલા કહો. મૂળની મર્યાદાને અનુસારે પાલન.

વિષ્ણુ પુરુષ-શરીરનો સ્વીકાર કરે તે સર્ગ કહેવાય. પુરુષથી બ્રહ્માદિની ઉત્પત્તિ

અહીં ઉત્પન્ન થયા પછી ધણા કાળ સ્થિતિ હોવાથી પાલન કરવાનો અભિપ્રાય છે. આ પણ લીલા અપ્રવેશરૂપા સ્પષ્ટ છે. મૂળરૂપની મર્યાદા બહારથી નથી આવતી, કેમકે તે નૈસર્ગિક છે (સ્વભાવસિદ્ધ છે). આ લીલા સ્થિતિરૂપ છતાં ઉત્પત્તિરૂપા છે, મૂળ રૂપોપત્તિની તે સ્મારિકા છે. એમ સ્થિતિની અભિવૃદ્ધિરૂપ પોષણને અનુગ્રહરૂપતા સ્પષ્ટ છે. ઈશ્વરી લીલા પણ કહેવાય, કેમકે 'અદીનલીલાહસિતેક્ષણુ'માં ચતુર્થ લીલા ઈક્ષણુ છે. તે પોષણ અનુગ્રહ સમન્ને. પ્રત્યેક પદાર્થ કાર્યસિદ્ધચર્થ છે. જેમ ઘડો તો બહારથી જળ લાવી આપે. પટ તો શરીરને ઢાંકે. તે કામ માટે તંતુઓ જેમ લૂગડામાં પ્રવેશે છે તેમ તે તે કાર્ય માટે પદાર્થમાં ભગવાનનો પ્રવેશ કાર્ય કારણને દઢ કરે છે. કોઈ આનુપૂર્વીથી વધતું જતું કારણ જ કાર્યરૂપ થાય છે તે પોષણ કહેવાય. આને કારણમાં પ્રવેશવાપણું છે, કારણથી અતિરિક્તપણું પણ છે. અનિત્યની સ્થિતિને સ્થાપકપણું સ્પષ્ટ છે. એમ ભૂરૂપ કે તેના ઉલ્લાસરૂપ ક્રતિને આચારપણું પહેલાં જ સ્પષ્ટ કર્યું છે. દરેક પદાર્થમાં અલ્પજ્ઞાનીને પ્રતીતિ સિદ્ધ થવા માટે એટલે ઘટરૂપ પણ ભગવાન છે એવી પ્રતીતિ સિદ્ધ થવા સારુ તે ઘડા વગેરેમાં ભગવદ્લીલાનું પ્રદર્શન તેજ ભગવાનના કાર્યની તેમાં પ્રતીતિ કરાવનાર થાય છે; તે લીલાનું નામ ક્રતિ છે. તેને લીધે અવયવીમાં ઘટ એવો પ્રયોગ થાય છે. ભગવાન જે તેમાં તેવી લીલા ન બતાવે તો અલ્પજ્ઞાનીઓ તે તે નામથી તે પદાર્થનો વ્યવહાર ન કરે, તેથી જ જડભરતે રહુગણ રાગને કહ્યું છે કે ન સૂર્યો હિ વ્યવહારમેનં તત્ત્વાવમરોનં સહામનન્તિ એ વાક્યમાં એનંપદ્ધી અવિદ્વદ્ધચવહારને અપ્રામાણિક કહ્યો. એટલું વિવેચન કરીને પાંચ પ્રકારની અન્યથા લીલાનો ઉપસંહાર કરે છે, એવમ્ ઈત્યાદિથી. હવે વ્યતિરેકના પ્રકારને કહે છે: મજ્જરૂપ અથવા ભૂરૂપ સદ્ધર્મને જેનું મન્યંતર બીજું નામ છે. જગતને ઉત્તંભન કરનાર. હોવાથી સ્થાપકતા સ્પષ્ટ છે. પ્રત્યેક પદાર્થમાં કારણ (જે મૃદાદિ)થી ભિન્નપણું પુરુષાવ્યવૈરેતૈઃ એ વાક્યથી પુરુષના અવયવરૂપપણું તે રૂપ જે ઘટરૂપ ધર્મ ભાવ એટલે ઘટાદિરૂપત્વ, તે રૂપે વૈદિકોના ધર્મનું તે કારણ થાય છે. સંસ્કારદ્વારા અદષ્ટજનક અથવા પૂજ્ય દેવતાની પ્રીતિનો જનક પ્રાપંચિક ઘટાદિ પદાર્થ વિધિનો વિષય થતાં પ્રાપંચિક સ્વરૂપથી વ્યતિરિક્ત વૈદિક વિષય થાય તે મન્યંતર કહેવાય. એમ ઉલ્લાસરૂપ અથવા ભર્જરૂપ જે ઈશાનુકથા તે મર્યાદાભક્તિરૂપ હોઈને સંસારની નાશક છે. તેથી તે પ્રલયરૂપ પણ ગણાય. પ્રત્યેક પદાર્થ લૌકિક રૂપમાંથી વૈદિક રૂપ ઘટને પુનઃ ભક્તિનો વિષય થાય એ પૂર્વવત્ સમન્ને. માટે જ અન્તર્ગૃહગતાઓના સંઘાતનો ત્યાગ થયો. રાસમંડલમણ્ડનાઓ અને બીજાઓના વહ્નચયોગોલક ન્યાયે પ્રપંચ કહ્યો તે પણ સંગત થાય છે. પ્રત્યેક પદાર્થમાં તે ઘટપટાદિ કરીને બીજા પ્રકારે લૌકિક વૈદિક ભક્તોને સ્વરૂપના દર્શનની ઈચ્છાવાળા ભગવાનમાં એકનિષ્ઠાવાળાને પરિત્યાગરૂપે કરીને લૌકિકવૈદિક ભક્તિમાર્ગીય ધર્મોને રોકે અથવા આચ્છાદન કરે. ભુલાવે તે નિરોધરૂપ અથવા આવરકરૂપ થાય તે નિરોધ કહેવાય. એમ ભૂરૂપ મુક્તિ એટલે સ્વરૂપલાભાત્મક મુક્તિત્વ. પોતે આધ્યાત્મિકાદિ ભાવથી જુદો થઈ પ્રમુત્ત્વેન હરેઃ સ્ફૂર્તૌ લોકત્વેન તદુદ્ભવઃ ઈત્યાકારક લીલાતરૂપ લાભ તે મુક્તિ કહેવાય છે. એમ છતાં પ્રત્યેક પદાર્થનાં ત્રણરૂપ લૌકિક વૈદિક ભક્તિરૂપ ભાવને આવરણ કરનાર છતાં પોતાના આવરક આત્માને છોડીને સ્વયં અતિરિક્ત ત્યાગરૂપ થાય છે એથી તેને મુક્તિરૂપ ભાવ નામ આપ્યું છે. અહીં સ્વરૂપ લાભરૂપ થાય છે તે સ્વરૂપ કોઈ

તે વિસર્ગ. ઉત્પન્ન થયેલાંઓનું મર્યાદા વડે પાલન તે સ્થાન. સ્થિતિ કરી રહે-
લાંઓની અભિવૃદ્ધિનું કાર્ય તે પોષણ. પોષણ પામેલાઓનું આચરણ તે ભતિ.
તેમાં પણ જે સદાચાર છે તે મન્વન્તર. તેમાં પણ વિષ્ણુ ભગવાનની જે
લક્ષિ તે ઈશાનુકથા. લક્ષ્મીને પ્રપંચ-જગતનો ભાવ ન રહે તે નિરોધ.
જેને પ્રપંચનો અભાવ સિદ્ધ થયો છે તેવાઓને સ્વરૂપનો જે લાભ
તે મુક્તિ. મુક્તોનું બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં રહેવું તે આશ્રય. પ્રત્યેક પદાર્થમાં
મૂર્ગ એટલે કારણપણથી ભગવાનની કાર્યમાં સ્થિતિ વિસર્ગ; એટલે
કાર્યપણથી પહેલાંથી તેમાં ભગવાનનું રહેવું. પરંતુ તેથી અને તેથી તે
તન્તુ તેમાં દેખાય છે. સ્થાન એટલે સર્વ વસ્તુમાં વસ્તુસ્વરૂપે અને મૂળરૂપે
તે તે મર્યાદારૂપપણું. કાર્યસિદ્ધિ માટે સર્વ સમર્થ ભગવાનનો તેમાં પ્રવેશ તે
પુષ્ટિ. બ્રહ્મજ્ઞાનીને પ્રતીતિ સિદ્ધ કરાવવા ત્યાં તેવી લીલા ભગવાન કરે તે
ભતિલીલા. એમ પાંચ પ્રકારે અન્વયરૂપે સર્વ વસ્તુમાં ભગવાનની લીલા, એવી જ
વ્યતિરેકરૂપે દરેક પદાર્થમાં ભગવાનની પાંચ પ્રકારે લીલાને કહે છે, તેમાં
કારણથી જુદી રીતે ઘટનારૂપથી જુદા ભાવથી સત્પુરુષના ધર્મનું કારણ
પ્રાપંચિક હોવા છતાં વેદના વિધિનો વિષય થાય તે ભગવત્સ્વરૂપથી જુદો પડે
તે મન્વન્તર. તે જ લક્ષ્મીનો વિષય થાય. ભગવત્સ્વરૂપ ધર્મવડે લોક અને
વેદથી જુદો પડી જાય ત્યારે ઈશાનુકથારૂપ થાય. તે જ જ્યારે લૌકિકવૈદિક
લક્ષ્મીને સ્વરૂપની ઇચ્છા કરનારને પરિત્યાગરૂપ એક વસ્તુમાં રોકે ત્યારે તે
ભગવાન નિરોધરૂપ થાય છે. એવો નિરોધરૂપ છતાં આત્મા દેહને છોડાવીને
પોતે પણ પરિત્યાગરૂપ થાય તે મુક્તિરૂપ થાય છે. ઘડા વગેરેમાં ભગવાનની
અસંગોદાસીનતા તેનું નામ મુક્તિ. આશ્રય તો નવ પ્રકારના સ્વરૂપનો આધાર
થાય છે. આના અજ્ઞાનમાં સર્વ શાસ્ત્રો વ્યાકુળ થાય છે, માટે ભાગવતશાસ્ત્ર
સર્વનું ઉદ્ધારક અને સર્વ શાસ્ત્રવચનોનું નિર્વાહક છે. (૧)

બહારથી આવતું નથી પણ 'આ મારું છે' એવો ભાવ એ મુક્તિ અહીં લેવાની છે. એટલે
ભગવાનની લીલામાં ઉપયોગી પૂર્વથી અતિરિક્ત સત્ત્વ એ મુક્તિ. આ સત્ત્વને પ્રભુચરણે
મમોત્તમશ્લોકજનેષુ સચ્ચમ્ એ વૃત્રાસુર ચતુઃશ્લોકીના વ્યાખ્યાનમાં વિસ્તારથી પુષ્ટિ
તદ્વિપરીતા ઈત્યાદિ વ્યાખ્યાન કરી કહ્યું છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુએ ત્યાં જોવું. ત્યાં શંકા કરે કે આ
પુષ્ટિમાર્ગની મુક્તિનું લક્ષણ મર્યાદામાં ઘટી ન શકે તેનું કેમ ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે
ઘટપટાદિ પદાર્થમાં ભગવાનનું અસંગ ઉદાસીનરૂપ તે મુક્તિ. તેથી જન્મે ધર્મો હોવાથી દોષ
નથી. આશ્રયરૂપ તો સર્વત્ર સાધારણ છે. તેના વ્યાખ્યાનની જરૂર નથી. ત્યાં શંકા કરે છે કે
ભાગવતશાસ્ત્રમાં આવા રૂપનું વર્ણન કેમ આપ્યું છે ? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે આવું સ્વરૂપ
ન જણવામાં આવે ત્યાંમુધી બધાં શાસ્ત્રવચનોનો બાધ આવે, તેથી શાસ્ત્રોને સ્થિર કરવા
માટે આવું ભગવત્સ્વરૂપ માન્યું છે; તેથી સર્વત્ર ભગવદાત્મકતા એમાં તરતમભાવનો સંકાય
માની યથાયોગ્ય જણી લેવું.

અહીં દશ પદાર્થો કેમ કહેવાય છે? એમ કહેવાથી તે શાસ્ત્રલેહનો પ્રસંગ આવે. એક શાસ્ત્રમાં એક જ વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવું જોઈએ, પણ સમભાવ અને પ્રધાનભાવથી વધારે વસ્તુ કહેવી ન જોઈએ! ત્યાં કહે છે કે:

દશમસ્ય વિશુદ્ધ્યર્થ નવાનામિહ લક્ષણમ્ ।

વર્ણયન્તિ મહાત્માનઃ શ્રુતેનાર્થેન ચાક્ષસા ॥ ૨ ॥

શબ્દાર્થ:—દશ લીલામાં દશમી લીલા આશ્રય છે તેની શુદ્ધિ એટલે તત્ત્વજ્ઞાન માટે નવ લીલાનાં લક્ષણો કહ્યાં છે એમ શ્રુતિથી અને અર્થ વડે સાક્ષાત મહાત્માઓ કહે છે.

ભાવાર્થ:—દશમો અહીં આશ્રય છે. તેની વિશેષરૂપ શુદ્ધિ એટલે સર્વ પદાર્થમાં લગવદ્રૂપ દશ ધર્મો રહ્યા છે, તેમાંથી એક ગ્રહણ કરવો, બીજા ધર્મો છોડી દેવા. તે નવ ધર્મોનું સ્વરૂપ ન બતાવે તો કયા છોડવા અને કયા ગ્રહણ કરવા તેનો વિવેક ન રહે; માટે જેટલે દૂર સુધી ગુણસંબંધ હોય તેનો ત્યાગ કરવો, કેમકે તે સંબંધ રાખો તો લગવદાશ્રયમાં તે વ્યભિચાર કરે, અનન્યાશ્રયનો ભંગ થાય; તેથી આ ધર્મો એક પછી એક આવે છે. જે છેવટમાં રહે તેને પકડવો; તેથી જેમ ચોખા ઉપરથી ક્ષેતરાં કાઢી નાખીએ ત્યારે ચોખો નિરાવરણ થાય તેમ તે આશ્રયના આવરકો છે તેને છોડવાથી આશ્રય શુદ્ધ થાય છે; તેથી તેનાં સ્વરૂપ જાણવા માટે લક્ષણો નિસ્પષ્ટ કરવાં જોઈએ. તે જ કહે છે: જેમ ગાયનું લક્ષણ ગલકમ્બલ (સારના-ગળે ગોદડી) એ તેનો અસાધારણ ધર્મ છે તેમ અહીં સર્ગાદિનાં લક્ષણો કહે છે, સ્વરૂપ કહેતા નથી; સ્વરૂપ તો આગલા સ્કન્ધોથી કહેવાશે. તેનું લક્ષણ આ છે. તેમાં પ્રમાણ તો તેનું વર્ણન કરે છે તે જ છે. તે લગવદ્રૂપ છે. તેનું લક્ષણ સાધારણ તો કહી ન શકે; તેથી કહ્યું કે જેનો આત્મા મોટો છે, તે મહાત્માઓ મોટા અન્તઃકરણવાળા તેઓ તેનું વર્ણન કરી શકે. અન્તઃકરણમાં લગવાનનું ચરણ પરાક્રમ સાથે સ્થિર થાય ત્યારે તેમાં મહત્તા આવે, ત્યારે તેના જાણવામાં લગવાનનમાં સ્વરૂપો આવે. લગવાન તો પ્રમેય છે; તે તેના સામર્થ્યથી જાણાય તે પ્રમેયબળ કહેવાય; તે પ્રમાણનું બળ ન કહેવાય! ત્યાં કહે છે કે જે સર્વત્ર વેદાદિમાં પદાર્થ સાંભળ્યો તે બધો લગવત્સંબંધી હોય; જેમકે-સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ (સર્વે વેદ જેના ચરણનો અભ્યાસ કરીને જાણે છે), શતં શુક્રાણિ યત્રૈકં ભવન્તિ । સર્વે હોતારો યત્રૈકં ભવન્તિ (સર્વ બીજ ચૈતન્યો જ્યાં એકત્ર થાય છે; સર્વ હોમનારા જીવો જ્યાં એકત્ર થાય છે). અનુગ્રાહક પ્રમાણ અને પ્રમેયનું જ્યાં એકમાં પર્યવસાન કહ્યું છે, જેમાં તે ત્રણનું પર્યવસાન છે તે આશ્રય છે. એ ત્રણે ગુણો અન્યોન્ય મળવાથી નવ લેહ થાય છે. તે નવ સર્ગ વિસર્ગાદિનાં લક્ષણરૂપ થાય છે.

તેમાં સર્ગાદિમાં પ્રમેય લક્ષણ છે, કેમકે તેમાં કારણનું પ્રાધાન્ય છે. પુષ્ટ્યાદિમાં પ્રમાણ લક્ષણરૂપ છે. ઇશાનુકથાદિમાં ન્યોતિષ્ લક્ષણરૂપ છે. એ જ ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયરૂપ થાય છે. તેમાં ઉત્પત્તિ કારણથી કાર્યથી અને આધારથી, સ્થિતિ પોષણથી વિલાસથી અને ધર્મથી, પ્રલય પણ અહંતામમતારૂપ ઇશાનુકથાવડે લક્ષણરૂપ થાય છે. સંઘાતનો પ્રલય નિરોધ ગણાય છે. મુક્ત જીવોનો બ્રહ્મમાં પ્રવેશ થાય છે તેવો નિરોધ નથી, તેથી શ્રુત અર્થથી, ચકાર છે, તેથી તેના સાધનની યુક્તિથી મહાત્માઓ વર્ણન કરે છે. કિલ્લ કલ્પનાથી નથી કરતાં પણ સરલતાથી વર્ણન કરે છે. (૨)

હવે તે સર્ગાદિ દશ લીલાઓનાં લક્ષણો કહે છે:

ભૂતમાત્રેન્દ્રિયધિયાં જન્મ સર્ગ ઉદાહૃતઃ ।

બ્રહ્મણો ગુણવૈષમ્યાદ્વિસર્ગઃ પૌરુષઃ સ્મૃતઃ ॥ ૩ ॥

સ્થિતિવૈકુણ્ઠવિજયઃ પોષણં તદનુગ્રહઃ ।

મન્વન્તરાણિ સદ્ધર્મઃ ઝંતયઃ કર્મવાસનાઃ ॥ ૪ ॥

શબ્દાર્થઃ—પાંચ ભૂતો, પાંચ વિષયો, દશ ઇન્દ્રિયો, ચાર અન્તઃકરણરૂપ બુદ્ધિ, તેમનો જન્મ તે સર્ગ કહેવાય. એટલે ગુણો ત્રણ, મહદ્બંધકાર અને પ્રકૃતિ તે બંધાનો બ્રહ્મથી વિરાટરૂપે જન્મ થાય તે સર્ગ કહેવાય. પુરુષ (બ્રહ્મા)થી જે સર્ગ થાય તે વિસર્ગ કહેવાય. ભગવાનનો વિજય તે સ્થિતિ લીલા કહેવાય. તેના અનુગ્રહ પોષણ કહેવાય. સદ્ધર્મ તે મન્વન્તર અને કર્મની વાસના તે ઊત્તિલીલા કહેવાય.

ભાવાર્થઃ—ભૂત એટલે પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ. પાંચ તન્માત્રા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ. પાંચ કર્મેન્દ્રિયો પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મળી દશ ઇન્દ્રિયો. બુદ્ધિ અન્તઃકરણથી ચાર લેદવાળી. એમ ચોવીસ તત્ત્વ કહ્યાં. તે તત્ત્વનું કારણ ત્રણ ગુણો. તેમના વિષમપણાથી ગુણુતા તેમાં આવી. તેનું કારણ બ્રહ્મ લઈએ તો પરંપરાથી ૨૮ તત્ત્વો થાય. તેના જન્મનું નામ સર્ગલીલા. તે સર્ગ પ્રત્યેકનો અને સમુદાયનો એમ તેના બે લેદો. ગુણુનું વૈષમ્ય ચાર પ્રકારનું છે, તે પ્રત્યેક વિષમ છે, સમુદાયથી પણ વિષમ છે, અથવા તે ત્રણ પ્રકારના છે, એમ સર્ગ ૩૩ કે ૩૪ લેદથી ભિન્ન થાય છે. તેટલા એટલે ૩૩ અધ્યાય તે સર્ગલીલા (તૃતીયસ્કન્ધ)ના છે. વિસર્ગઃ પૌરુષઃ સ્મૃતઃ એટલે જે પુરુષથી થયા તે વિસર્ગ શબ્દથી કહેવાય છે. તેમાં પ્રમાણ મોટાઓની સ્મૃતિ છે. પુરુષથી ત્રણ લોકના લેદથી તેના ૩૧ લેદ થાય છે. ૮ વસુઓ, ૧૧ રુદ્રો, ૧૨ આદિત્યો એ મળી ૩૧ થાય છે. તેટલા અધ્યાય વિસર્ગલીલા (ચતુર્થ સ્કન્ધ)ના છે. વૈકુણ્ઠનો વિશિષ્ટ જય જ્યાં હોય તે સ્થિતિ પ્રાકૃતમાં ૨૪ પ્રકારે છે. આત્મામાં એ-જીવ બ્રહ્મલેદથી પ્રકાર છે. એ છવીશ સ્થાનલીલા (પંચમ સ્કન્ધ)ના અધ્યાય

છે. હવે પુષ્ટિનું લક્ષણ કહે છે. જીતેલાઓની ઉપર પુરુષોત્તમનો અનુગ્રહ તે પુષ્ટિ. તેમાંથી મર્યાદાને માટે છને જુદા કરીને બાકીનાની ઉપર અનુગ્રહ છે. પાંચભૂત અને જે આત્મામાં અનુગ્રહ નથી. બાકી રહ્યા ૧૯. તેટલા અધ્યાય પુષ્ટિલીલા (૫૪સ્કન્ધ)ના સમજવા. હવે જિતિ વાસનાપણું છે. સદ્ધર્મને ધર્મપણું છે. ધર્મજનિત વાસના હોય તેથી વિપરીતતાથી બતાવે છે. મન્વન્તર એટલે સત્પુરુષોનો ધર્મ તે કાયા વાણી અને મનથી કરેલો ત્રણ પ્રકારનો હોય. કાયિક દશ પ્રકારનો, વાચિક દશ પ્રકારનો, માનસ ચાર પ્રકારનો, કેમકે અન્તઃકરણ મન બુદ્ધિ ચિત્ત અને અહંકારના લેહથી ચાર પ્રકારનું છે. ઇષ્ટનું ચિન્તન આવાપ અને ઉદ્દાપથી થાય. ઇષ્ટ આશંસા કરે; હું કરીશ એવા ભાવથી વિચારે. એમ અન્તઃકરણમાં ચાર પ્રકારે ધર્મ સર્વ ઇન્દ્રિયોથી પણ સદ્ધર્મ કરવાનું રેતોપાનના નિરોધથી (વીર્ય તેના સ્થાનથી બહાર ન જવા દેતાં તેને ત્યાં જ રોકવું તે રેતોપાનનિરોધ કહેવાય) તે લિંગ અને પાયુને ધર્મનું કારણપણું છે. આશ્રય(પાદ), આદાન (પાણી), તૃપ્તિ (વાક), પ્રજનન (શિક્ષ), જાડય (પાયુ), તાપ, નિર્બંધના દૂરીકરણ અને શબ્દાદિદાનથી જ શરીરમાં સદ્ધર્મ દશ પ્રકારે રહે છે. એમ ઇન્દ્રિયોમાં દશ પ્રકાર, અન્તઃકરણમાં ચાર પ્રકારથી ૨૪ લેહ થયા, તેટલા અધ્યાય અષ્ટમસ્કન્ધ-મન્વન્તરલીલાના છે. કર્મે ઉત્પન્ન કરેલી વાસના કર્મેન્દ્રિયોના અને શરીરના ધર્મો વાસનાજનક થાય છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયોના ધર્મો તથા અન્તઃકરણના ધર્મો વાસનાજનક નથી હોતા, તેથી શરીરના ધર્મો દશ તથા કર્મેન્દ્રિયના પાંચ મળી પંદર થયા; તેટલા અધ્યાય જિતિલીલા (સપ્તમ સ્કન્ધ)ના સમજવા. (૩-૪)

હવે ઇશાનુકથાનું લક્ષણ કહે છે:

અવતારાનુચરિતં હરેશ્ચાસ્યાનુવર્તિનામ્ ।

પુંસામીશકથાઃ પ્રોક્તા નાનાખ્યાનોપવૃંહિતાઃ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ:—ભગવાનના અવતારાદિનાં ચરિત્રો તથા ભગવાનના ભક્તોના ચરિત્રોનાં અનેક આખ્યાનોથી વૃદ્ધિગત થયેલી ઇશાનુચરિત લીલા કહેવાય છે.

ભાવાર્થ:—ઇશાનુકથા જે પ્રકારની છે: ઇશ્વરની અને તેના ભક્તોની કથા. તે બન્ને ઇશાનુકથા કહેવાય. આ ભગવાનને અનુસરનાર ભક્તોની કથા બીજા લક્ષણમાં એનો સમાવેશ થાય છે. જેમ ભગવાન સર્વદુઃખનિવારક છે તેમ જે દુઃખ મટાડનાર હોય તે તદનુવર્તી કહેવાય. તેમાં ઇશને 'હરિ' એવું વિશેષણ આપ્યું છે. તેથી દુઃખ દૂર કરવું અને સુખ આપવું એવા બે અર્થો થાય છે. દુઃખનું નિવારણ કરવામાં ગુણના લેહથી નવ પ્રકાર થાય. ઇશનુચરિત

૧ દશ ઇન્દ્રિયોનાં કાર્ય છે તે યથાયોગ્ય કાર્યનો ક્રમ જોડવી લેવો.

પણ કર્મ જ્ઞાન અને ભક્તિથી ત્રણ પ્રકારનું હોય છે. તેમ તદનુવર્તી ભક્તોમાં પણ જ્ઞાનીઓ એક પ્રકારના હોય છે. એમ દુઃખ દૂર કરવામાં તેર લેહ થયા. સુખ આપવાના પ્રકાર દશ છે, કેમકે દશ ઇન્દ્રિયોથી સુખ અપાય છે. અને ભગવાન એક છે તે મળી ૧૧ થયા. પ્રથમ ૧૩ કહ્યા તે બંને મળી ૨૪ થયા. તે ઇશાનુકથા લીલા (નવમસ્કન્ધ)ના અધ્યાય સમજવા. તેમનું પ્રત્યેકનું નિરૂપણ આમાં છે તે બતાવવા માટે નાના આખ્યાનથી ઉપબૃહિત ઇશાનુકથા કહી છે. (ખ)

હવે નિરોધનું લક્ષણ કહે છે:

નિરોધોઽસ્યાનુશયનમાત્મનઃ સહ શક્તિભિઃ ।

મુક્તિર્હિત્વાન્યથારૂપં સ્વરૂપેણ વ્યવસ્થિતિઃ ॥ ૬ ॥

શબ્દાર્થ:—પોતાની શક્તિઓની સાથે આ ભગવાનનું પાછળથી પોઠવું તેનું નામ નિરોધ લીલા કહેવાય. અન્યથારૂપને છોડીને સ્વસ્વરૂપમાં આવી જવું એ મુક્તિલીલા કહેવાય.

ભાવાર્થ:—આ ભગવાનનું પાછળથી શયન એટલે શક્તિઓને સુવરાવીને તેના ભોગને માટે પોતે પાછળથી તેની સાથે સૂએ છે. આ એટલે આગળ જાહેરો દેહ બતાવે છે. દેહની શક્તિઓ ૭૨ નાડીઓના લેહો છે. ભગવાનની શ્રિયા કીર્ત્યા ગિરા કાન્ત્યા इत्यादि ૧૨ શક્તિઓ છે. જાતે સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ નામનું ત્રણ પ્રકારનું શયન. એમ ૮૭ લેહ થયા. તેટલા અધ્યાયની સંખ્યા નિરોધ લીલા (દશમ સ્કન્ધ)ની સમજવી. હવે મુક્તિનું લક્ષણ કહે છે કે અન્યથારૂપને છોડીને સ્વરૂપમાં રહેવું. અન્યથારૂપ તત્ત્વરૂપને છોડવા. અવસ્થા બે જાતની સામાન્ય અને વિશેષ લેહવાળી અને ૨૮ તત્ત્વો મલીને ૩૧ થયા. તેટલી એકાદશસ્કન્ધના અધ્યાયની સંખ્યા સમજવી. એ મુક્તિલીલા એકાદશસ્કન્ધ કહેવાય. (૬)

આશ્રયનું લક્ષણ બાંધે છે:

આભાસશ્ચ નિરોધશ્ચ યતશ્ચાધ્યવસીયતે ।

સ આશ્રયઃ પરં બ્રહ્મ પરમાત્મોતિ શબ્દ્યતે ॥ ૭ ॥

શબ્દાર્થ:—ઉત્પત્તિ અને પ્રલય જેનાથી થાય, જેનાથી પ્રકારો છે તે આશ્રય. તે જ પરબ્રહ્મ અને તે જ પરમાત્મા નામથી કહેવામાં આવે છે.

ભાવાર્થ:—આશ્રય બે જાતનો છે: શાસ્ત્રમાર્ગથી પ્રપત્તિથી આશ્રય થાય છે, જ્ઞાનમાર્ગમાં સાયુજ્યથી આશ્રય થાય છે. અથવા ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલયથી આશ્રય સિદ્ધ થાય છે. તેમાં ક્રિયાથી આશ્રય પાંચ પ્રકારનો છે. જ્ઞાનથી આશ્રય આઠ પ્રકારનો છે. મન તો દ્વિઃસ્વભાવ છે; તેથી તેનો સંબંધ

ક્રિયા જ્ઞાન બંનેમાં છે. અન્તઃકરણની અંદર અહંકારને આશ્રય નથી; તેથી તે તેર થાય છે. છતાં તે બે રૂપમાં વહેંચાય છે: એક ક્રિયારૂપ અને બીજો જ્ઞાનરૂપ થાય છે. તેમાં પહેલાં ક્રિયાવડે આશ્રયનું પ્રતિપાદન કરે છે. આભાસ ઉત્પત્તિ, ચક્રાર છે તેથી તમઃ લેવું. 'આભાસ' શબ્દથી ઉત્પત્તિ આદિ બધા લેવા. વસ્તુગતિએ માયિકેના પણ આશ્રય છે; તેથી વિષયતાને આશ્રયતાનો બોધ કરે છે. તે બે વિષયતાનો નિરોધ છે. આ આશ્રયપણું કર્તૃપણુથી છે. ત્યારે જ ક્રિયાવડે આશ્રયત્વ ગણાય છે, 'આભાસ' અને 'નિરોધ' શબ્દથી ઉત્પત્તિ અને પ્રલય લેવાના છે. બીજા વિકારો તેની અંદર લાવી સમજવા. 'પૂર્વરૂપપરિત્યાગો દ્વિતીયસ્યાદિમસ્તથા । ઉભાવેકીકૃતૌ લોકે વૃદ્ધ્યાદિભિરુદીરિતૌ' इति-પૂર્વરૂપનો પરિત્યાગ તે દ્વિતીયનો આરંભ કહેવાય. બંને લોકમાં એક થાય ત્યારે વૃદ્ધિ પરિણામ વગેરેથી બોલાય છે. આ વિકારો કેવળ લગવાનથી થતા જ નથી પણ પ્રકાશ પણ પામે છે. તેમાં સ્વભાવ પણ લગવાનું ઉત્પન્ન કરે છે; માટે અસ્તિ ભાતિ અને પ્રિય એ ત્રણ લગવાનનાં કાર્ય, તેના કારણ-પણુથી લગવાનું આશ્રય છે, કેમકે લગવાનું સત્ ચિત્ અને આનંદ છે. તેનાથી અસ્તિ ભાતિ અને પ્રિય એ ત્રણ ધર્મો થાય છે. આ લગવાનનું બીજાં શાસ્ત્રોમાં બીજું નામ કહેવાય છે. તે સર્વનો સમન્વય થવા માટે નામાન્તરને કહે છે: વેદમાં તેને પરબ્રહ્મ કહે છે; સ્મૃતિ (ગીતા વગેરેમાં) તેને પરમાત્મા કહે છે. શબ્દતે એટલે શબ્દથી બોલાય છે; એથી શબ્દનો લેહ છે. અર્થ તો એક છે. વેદ, ચતુર્મુખ અને વણું ન માની લેવાય માટે પર શબ્દ વાપર્યો છે. પરમાત્મામાં 'પર,' શબ્દ કહ્યો તેથી બ્રહ્મા વેદ અને અક્ષરનો બોધ નહિ થાય પણ લગવાનને જ બોધ થશે. જીવનો વ્યુદાસ માટે 'બ્રહ્મ' શબ્દ કહ્યો છે. (૭)

એમ ક્રિયાશ્રયનું નિરૂપણ કરી જ્ઞાનાશ્રયને સમજાવે છે, બે શ્લોકોથી:

યોઽધ્યાત્મિકોઽયં પુરુષઃ સોઽસાવેવાધિદૈવિકઃ ।

યસ્તત્રોભયવિચ્છેદઃ સ સ્મૃતો હ્યાધિભૌતિકઃ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે આધ્યાત્મિક પુરુષ છે, એટલે તે વગેરે ઇન્દ્રિયોના અભિ-
માની જીવ તે જ અધિદેવ એટલે ઇન્દ્રિયોના દેવો સૂર્યાદિના નિયામક છે. તે બંનેનો
વિલેહ કરનાર તે આધિભૌતિક. દેહસ્થિત ગોલાકાદિરૂપ તે આધિભૌતિક છે; તેને
સીધે આધ્યાત્મિકાદિ બે લેહ થાય છે.

ભાવાર્થઃ—જ્ઞાન આગળ કહેવાશે; અહીં તો જ્ઞેય કહે છે. જ્ઞેયના ત્રણ
આધ્યાત્મિકાદિ લેહ છે. આત્મામાં રહ્યા એ અધ્યાત્મ કહેવાયા. દેહને લઇને જે
રહે ઇન્દ્રિયો અન્તઃકરણો અને પ્રાણો, તેને લઇને જે શારીર આત્મા વ્યાપાર
કરે છે તે આધ્યાત્મિક કહેવાય. તે તે જ કે જે અહીં શ્રોતા અને વક્તા બનીને

કથા કહે છે. એનો અંતર્યામી તે આધિદેવિક કહેવાય. અધિદેવ એટલે ઇન્દ્ર-
 યોના અધિષ્ઠાતા દેવ. તેનો નિયામક તેને આધિદેવિક કહે છે. તે પણ તે જ
 છે. એક જ ઇન્દ્રિયો અને તેના દેવની ઉપર રહીને એ આધ્યાત્મિક આધિ-
 દેવિક શબ્દથી બોલાય છે. તેથી દેવના અધિષ્ઠાતાનું સામર્થ્ય અંતર્યામીમાં
 છે. તે દેવોનો પણ અંતર્યામી પૂજ્ય છે. તે બે શબ્દની પ્રવૃત્તિના નિમિત્તરૂપ
 તે આધિભૌતિક કહેવાય. ભૂતની ઉપર જે સત્તા ચલાવે તે આધિભૌતિક
 કહેવાય. તે આધિભૌતિક સમુદાય તે દેહ. દેહથી વિદ્યમાન હોય તો ઇન્દ્રિયા-
 ભિમાનિત્વના પ્રેરકત્વને પામે. દેહ ન હોય તો તે બંને ન બને. એ બંનેનો
 વિચ્છેદ કરનાર તે આધિભૌતિક. તેમાં મોટાઓની સ્મૃતિ પ્રમાણરૂપે કહે છે.
 સ્મૃતઃ એ શબ્દથી પ્રમાણ કહ્યું. (૮)

એમ જ્ઞેયનું નિરૂપણ કરી તદ્વિષયક જ્ઞાનના આધારપણાથી આત્માને કહે છે:

एकमेकतराभावाद्यदा नोपलभामहे ।

त्रितयं तत्र यो वेद स आत्मा स्वाश्रयाश्रयः ॥ ९ ॥

શબ્દાર્થ:—તે ત્રણમાં બેમાંથી એક ન હોય તો તે જણાતા નથી, જેમકે
 અધિદેવ વિના બંને નકામાં, કારણ વિના દેવ અને ભૂત નકામાં, તેને જે જાણે તે
 સ્વાશ્રયવાળો આશ્રય સમજવો.

ભાવાર્થ:—જીવ પણ ત્રણને જાણે છે અને અંતર્યામી પણ આધ્યા-
 ત્મિકાદિ ત્રણને જાણે છે તો તે આશ્રયનું લક્ષણ અતિવ્યાપક ગણાશે ! ત્યાં
 કહે છે: ત્રણની^૧ અંદર એક ન હોય તો જે દેખાતું નથી. બે હોય છતાં એક
 ન હોય તો તે નકામાં છે. એક પણ બે સાથે હોય તો દેખાય, અન્યથા
 ન દેખાય. ત્યારે તો સાપેક્ષમસમર્થ્ય મવતીતિ (બીજાની અપેક્ષા કરે તે અસ-
 મર્થ્ય ગણાય) એ ન્યાયથી ત્રણ લેદને જાણી શકતો નથી. અંતર્યામી પણ

૧. તે ત્રણમાં એક ન હોય તો તેનો અભાવ ગણાય છે. તેથી તે આક્ષેપ હોવાથી
 તે અનાત્મ વસ્તુ છે, એમ બતાવે છે. જેમકે દશ્ય વગર તેની પ્રતીતિથી અનુમાનિત થતી
 ઇન્દ્રિય સિદ્ધ થતી નથી. દ્રષ્ટા વગર પણ કરણ પ્રવૃત્તિથી અનુમાન કરાતો સૂર્ય સિદ્ધ ન થાય.
 અધિદેવ વગર ઇન્દ્રિય કામ ન કરે, ઇન્દ્રિય વગર દશ્ય નકામું ગણાય, તે ત્રણમાં એક ન
 હોય તો બે નકામાં થાય છે. તે ત્રણને સાક્ષીપણાથી જે સ્વતઃજ્ઞાનથી જાણે છે તે ખરો
 આશ્રય. તે જ પરમાત્મા કહેવાય. તેમને પણ પરસ્પર આશ્રયત્વ છે. તેના વ્યવચ્છેદને માટે તેને
 વિશેષણ આપે છે કે તે સ્વાશ્રય એટલે અનન્યાશ્રય છે, છતાં બીજાનો તે આશ્રય છે. પોતાનો
 બીજાના આશ્રયની જરૂર નથી, તે જ ભગવાન કહેશે.

द्वंगूरूपमार्कं वपुरत्र रन्ध्रे परस्परं सिद्धयति यः स्वतः खे ।

आत्मा यदेषामपरो य आद्यः स्वयानुभूत्याखिलसिद्धसिद्धिः ॥

પોતાના વ્યાપારમાં રહીને ત્રણને બાણી શકતો નથી, કેમકે એ પણ ત્રણની અંદર રહી બાળ છે. જેમ દેહ અને ભવ ત્રણને ન બાણે એ સર્વકોઈ બાણે છે તેમ અન્તર્યામીનું પણ બાણું. એમ છે તો જે ત્રણને બાણે તે આશ્રય કહેવાય. તે આશ્રયનાં બીજાં નામ પણ કહે છે. તે આત્મા. જે સર્વમાં વ્યાપીને રહે તે આત્મા કહેવાય. માટે જ આની લીલા હોવાથી આત્માને વિભૂતિરૂપે ગણ્યો છે. ગીતાના વિભૂતિ અધ્યાયમાં અહમાત્મા ગુડાકેશ (હિ અર્જુન, હું સર્વનો આત્મા છું) એમ કહ્યું છે. આ જ આત્મા જ ભગવાનનું એકરૂપ છે. અથવા ભગવાન જ જ્ઞાનના આશ્રયપણાથી આત્મારૂપે કહેલા છે. તે આત્માને પણ પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હોવાથી, પોતાના અધિષ્ઠાતાનું જ્ઞાન ન હોવાથી તેનો આશ્રય કોઈ બીજો હોવો જોઈએ ! એ શંકા ન થવા માટે કહે છે કે તે સ્વાશ્રય છે. પોતાના આત્માનો આશ્રય કરીને તે રહે છે. તેને બીજાના આશ્રયની જરૂર નથી. આથી તે આત્મા પોતે સ્વપ્રકાશ છે એમ નિશ્ચય થાય છે. (૯)

એમ દશ લક્ષણનું નિરૂપણ કરીને ત્રણ આધ્યાત્મિકાદિ લેહ બતાવવા માટે પ્રથમ કહ્યા વિરાટનું યુક્તિપૂર્વક હવે નિરૂપણ કરે છે:

પુરુષોઽપ્તં વિનિર્મિત્ર યદાસૌ સ વિનિર્ગતઃ ।

આત્મનોઽયનમન્વિચ્છન્ અપોઽસ્રાક્ષીચ્છુચિઃ શુચીઃ ॥૧૦॥

તાસ્વવાત્સીત્સ્વસૃષ્ટાસુ સહસ્રપરિવત્સરાન્ ।

તેન નારાયણો નામ યદાપઃ પુરુષોઽદ્રવઃ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—વિરાટ પુરુષ અણુનો લેહ કરીને જ્યારે બહાર નીકળ્યા ત્યારે પોતાને રહેવાનું સ્થાન જોઈએ તેની ઇચ્છા કરતાં પોતે પવિત્ર થઈને પવિત્ર જલને ઉત્પન્ન કર્યું. તે પોતે બનાવેલા જલમાં તે હજારો વર્ષ રહ્યા, તેથી તેનું નારાયણ એવું નામ થયું, કેમકે તરથી ઉત્પન્ન થાય તે નાર-જલ કહેવાય; તે જેનું સ્થાન તે નારાયણ કહેવાય, કેમકે પુરુષથી પ્રથમ જલ થયું છે.

ભાવાર્થઃ—યાવાનયં વૈ પુરુષઃ સઠાટ (જેટલો હાથ પગવાળો આ પુરુષ છે) એ અમોએ વિરાટપુરુષને ભવ જેવો ગણી તેના નામરૂપનો આક્ષેપ કરેલો છે. તે ભવથી વિલક્ષણતા બતાવવા માટે સ્વેચ્છાથી તેનાં નામ અને ઇન્દ્રિયો થયાં એમ કહી ભવતુલ્યતાનું વારણ કરે છે. તેમાં પ્રથમ, નામની નિરુક્તિ કરે છે: પુરુષ એટલે વિરાટ બ્રહ્માણુને લેહીને જ્યારે નાણિયેરના કાચલાને ફેડીને ગોટો બહાર નીકળે તેમ બહાર આવ્યા અને પોતાનું કામ કરવાને સમર્થ બન્યા અથવા પ્રથમ ઈંડુ થયેલ તેને ફેડીને બહાર નીકળ્યા, જ્યારે ઈંડામાં હતા ત્યારે તેને જલાદિ આવરણની વ્યવસ્થા નહોતી. પુરાણાન્તરના કહેવાથી

તે ઈંડામાં હતા એમ બધાં કહે છે. ખરી રીતે તો તેના કટાહને તોડીને પોતે બહાર નીકળ્યા છે. પહેલાં કટાહનો આશ્રય હતો હવે તેને તોડીને ફેંક્યો ત્યારે આશ્રય તો ભેદએ તેને માટે જળ ઉત્પન્ન કર્યું. પોતે શુદ્ધ છે, જ્ઞાનથી પૂર્ણ છે, ભગવાનનો અવતાર છે તેથી પોતાના આશ્રયરૂપ જળને પણ શુદ્ધ બનાવ્યું. બધાની શુદ્ધિ જલથી થાય છે તેથી શુદ્ધિ કરનાર જળને પ્રથમ બનાવ્યું. જલ પણ ક્ષીણ પરપોટા વગેરે ન હોય તો શુદ્ધ ગણાય છે. તે શુદ્ધ જળ પોતે ઉત્પન્ન કરીને તેમાં રહેવા લાગ્યા. ખીલે કોઈ જળ બનાવી કે તેમાં ઝાંઝો વખત રહી ન શકે. સ્વસ્ત્રાસુ એ પદ્ધતિ જલ ઘણું ઉત્પન્ન કર્યું તેથી પોતાની પણ મોટાઈ કહી. પણ તેમાં ખુદ્ખુંદે નહોતાં. જીવ થાય તો તેનો ભય થાય, ન થાય તો જળ અશુદ્ધ બને. તેના નિવારણ માટે કહે છે કે તે નારાયણ અવતાર બ્રહ્માના વર્ષના હિસાબે હજાર વર્ષ સુધી રહે છે એમ જણાય છે. અથવા તે જળમાં સૂએ છે. હજાર વર્ષ સુધી નારાયણ તેમાં સૂતા અને પછી સૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. એટલા વખતમાં પોતાના દેહમાં થતા જીવો અને પોતાનો નિર્વાહ કરવા જળમાં રહ્યા, તેથી તેનું 'નારાયણ' નામ પાડ્યું. જળમાં સૂતા તેથી નારાયણ કેમ કહેવાયા ? ત્યાં કહે છે કે નરથી થાય તે 'નાર' કહેવાય; એટલે પ્રથમ નરથી જળ થયું તે સ્થાન હોય જેનું તે 'નારાયણ' કહેવાય, કેમકે પુરુષથી પ્રથમ જળ થયું છે. પુરુષ એટલે નર તેનાથી થઈને નાર-જળ કહેવાય. પ્રથમ પુરુષ થયો તે નારાયણની પહેલાં થયો તે નર કહેવાયો. તેમાં ભગવાનનો આવેશ હતો તેનાથી જળ થયું તેનું નામ 'નાર' થયું. તે નાર રહેવાનું ઠેકાણું તે નારાયણ. એમ પોતે કાર્ય કરે તેનાથી તેનાં નામો પડે છે, તેથી તે પ્રાકૃત લૌકિક મનુષ્ય જેવા નથી. (૧૦-૧૧)

આ કારણથી પણ ભગવાન પ્રાકૃત તુલ્ય નથી તે કહે છે:

द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च ।

यदनुग्रहतः सन्ति न सन्ति यदुपेक्षया ॥ ૧૨ ॥

શબ્દાર્થ:—દ્રવ્ય કર્મ કાળ સ્વભાવ અને જીવ એ પાંચ પદાર્થ જેના અનુગ્રહથી થાય છે; જેની ઉદાસીનતામાં તેની ઉત્પત્તિ થતી નથી.

ભાવાર્થ:—દ્રવ્ય એટલે અધિભૂત મહાભૂતાદિ, કર્મ અધ્યાત્મ-અદૃષ્ટાદિ, કાળ આધિદૈવિક નિયંતા સર્વ પદાર્થના નિમિત્તરૂપ, સ્વભાવ પરિણામનો હેતુ, જીવ ભોક્તા ઉપદાનનિમિત્તં ચ ક્ષોભકો હેતુરેવ ચ । ભોક્તા ચેતિ સમસ્તાર્થે સમર્થાઃ કૃપયા હરેઃ ॥૧૧॥ (ઉપાદાન કારણ નિમિત્ત કારણ તેને ક્ષોભક કાલાદિ હેતુ અને જીવ એ ભગવાનની કૃપાથી બધા પદાર્થોના કારણરૂપ છે.) યદુકારથી જીવ ઘણી રીતે

ધર્મરની કૃપાને અધીન છે એમ બતાવ્યું. ચંકાર છે તેથી બીજાં પણ સાધનો જેવાં કે ઘડા જે દાંડ વગેરે તે ભગવત્કૃપાથી પ્રકટ થઈને તે કાર્યને માટે તૈયાર રહે છે. કાર્ય કરવાને સમર્થ પણ થાય છે. જો એમ ન હોય તો અવ્યક્ત તેને જોયી લે છે, જેમ વાઘ પશુને જોયે છે. આમાં પ્રભુને ક્રોધ કરવાની પણ કાંઈ જરૂર નથી. પણ ભગવાન્ તેને મનમાંથી કાઢી નાખે કે તરત અવ્યક્ત તેને દેખાતો બંધ કરી દે છે. આથી ચાંવાન્ કલ્પઃ એ વગેરે શ્લોકમાં કાલાદિનો આક્ષેપ કર્યો તેનું પણ સમાધાન થયું. (૧૨)

અહીં શંકા કરે છે કે ભગવાન તો અનન્ત છે તે વળી સૃષ્ટિ શા માટે કરે છે? એવી શંકા ન કરવી. તેને માટે હવે સૃષ્ટિનો પ્રકાર કહે છે :

एको नानात्वमन्विच्छन् योगतल्पात्समुत्थितः ।

वीर्यं हिरण्मयं देवो मायया व्यसृजत् त्रिधा ॥ १३ ॥

શબ્દાર્થઃ—ભગવાન્ યોગશય્યામાંથી બેદા થઈને પોતે અનેકરૂપ દરવાની ઇચ્છા કરી તેથી પોતાની માયામાં પોતાનું સુવર્ણરૂપ વીર્યને ત્રણ ભાગમાં વહેંચ્યું.

ભાવાર્થઃ—ભગવાન્ એકલા જલમાં સૂતા હતા તેણે અનેક રૂપ ધારણ કરું એવી ઇચ્છા કરી તેથી સૂતા હતા તે શય્યામાંથી બિઠીને જેમ પુરુષ શય્યામાંથી બિઠે છે તેમ બિઠીને બહુધા થયું છે તેથી બિઠ્યા; તેથી વાસુદેવની માયા પોતાની સ્ત્રીને પાસે રાખવા માત્રથી પોતાની અંદર રહેલું વીર્યરૂપ બીજ સચ્ચિદાનંદરૂપ ભેદ વડે ત્રણ રૂપે ઉત્પન્ન કર્યું. (૧૩)

હવે એ ત્રણ ભેદ થયા તેને ગણાવે છે:

अधिदैवमथाध्यात्ममधिभूतमिति प्रभुः ।

यथैकं पौरुषं वीर्यं त्रिधाभिद्यत् तच्छृणु ॥ १४ ॥

શબ્દાર્થઃ—પુરુષનું એક જ વીર્ય ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયું તે અધિદૈવ અધ્યાત્મ અને અધિભૂતરૂપે થયું. તેના ભેદને હું કહું છું તે હવે સાંભળો.

ભાવાર્થઃ—પહેલું તો અધિદૈવ એટલે આનંદાંશરૂપ થયું. ત્યાર પછી ચિદ્રૂપ થયું. કેમ કર્યું એમ સવાલ થાય તેના જવાબમાં કહેવાનું કે તે પ્રભુ છે. સમર્થ હોય તે બધું કરી શકે. इति શબ્દ અહીં પ્રકારમાં મૂક્યો છે. જેમ આ ત્રણ કર્યાં તેમ બીજા પ્રકારો પણ બતાવ્યા. તેથી બધા ત્રણ પ્રકારના બતાવ્યા. બીજે પ્રકારે પણ ત્રણ પ્રકાર કહે છે. બનાવટ નથી કરતા પણ ઇચ્છાથી જ ત્રણ પ્રકાર બની જાય છે. તેપણ અહીં તો પ્રકારનું નિરૂપણ કરે છે. એક હતા તેમાં ભેદ પડ્યો એ વાત હવે કહે છે તેને સાંભળો. (૧૪)

તે જ બતાવે છે:

અન્વઃશરીર આકાશાત્ પુરુષસ્ય વિચેષ્ટતઃ ।

ઓજઃ સહો બલં જજ્ઞે તતઃ પ્રાણો મહાનસુઃ ॥ ૧૫ ॥

શબ્દાર્થઃ—શરીરના અંદરમાં રહેલા આકાશને લીધે પુરુષે ચેષ્ટા કરી તેમાંથી ઓજ બળ (ઇન્દ્રિયોનું બળ ઓજ, અન્તઃકરણનું બળ સહ, અને શરીરનું બળ) એ ત્રણે થયાં. ત્યાર પછી પ્રાણ થયા. તે મોટો થયો.

ભાવાર્થઃ—શરીરમાં અંદર હૃદય સ્થાનરૂપ આકાશ છે, માટે પુરુષ-ચેષ્ટા કરી શકે. જો અવકાશ ન હોય તો આમ તેમ ફરી ન શકાય. તેથી આકાશ ચેષ્ટાનું અધિકરણ થયો. પુરુષ નારાયણની એ ચેષ્ટા સમજવી. અંદરના ભાગમાં ચેષ્ટા કરવી એ નારાયણ જ કરી શકે. ત્યારે તે ચેષ્ટામાંથી ઇન્દ્રિય અન્તઃકરણ અને દેહમાં સામર્થ્ય પેદા થયું. તે જ ઓજ (ઇન્દ્રિય સામર્થ્ય), સહ (માનસિક સામર્થ્ય) અને બળ (શારીરિક સામર્થ્ય) થયાં. પછી પ્રાણ થયો. તે પ્રાણ એટલે પવન નહિ, પણ મહાન્ પ્રાણ-મહત્ત્વના અંશભૂત સૂત્રાત્મા. ભૌતિક વાયુ નહિ. બીજા પ્રાણો પણ થયા. તે કહે છે કે અસુ-સુ-એ અનુકરણ શબ્દ છે તે ન થાય તે અસુ કહેવાય; એટલે પ્રાણ-વાયુ. ભૌતિક વાયુથી પ્રાણવાયુ જુદો છે. (૧૫)

લગવાને ચેષ્ટા કરી ત્યાં ઇન્દ્રિયાદિ શક્તિ અને પ્રાણ થયા. તે પ્રાણનું માહાત્મ્ય કહે છે:

અનુપ્રાણન્તિ યં પ્રાણાઃ પ્રાણન્તં સર્વજન્તુષુ ।

અપાનન્તમપાનન્તિ નરદેવમિવાનુગાઃ ॥ ૧૬ ॥

શબ્દાર્થઃ—જેમ રાજાની પાછળ તેના નોકરો જાય તેમ જેની ઇન્દ્રિયો કામમાં જોડાય કે જગતની ઇન્દ્રિયો કામ કરવા લાગે, જેની ઇન્દ્રિયો નિવૃત્ત થાય તે જગ્યાએથી જગતની ઇન્દ્રિયો પણ નિવૃત્ત થાય છે.

ભાવાર્થઃ—પ્રથમ રાજસાહકારથી પ્રાણાદિની ઉત્પત્તિ કહી છે. તે આધિદૈવિક પ્રાણ સમજવા. આ પ્રાણ આધ્યાત્મિકરૂપ છે. જે પ્રાણ-ઇન્દ્રિયો કામ કરે ત્યારે બધાની ઇન્દ્રિયો પાછળથી કામ કરવા લાગે છે. અહીં પ્રાણ શબ્દથી ઇન્દ્રિયો લેવાની છે. તેમાં પણ સ્વરૂપમાં રહ્યા તે જ કરે એમ નહિ પણ પ્રાણ ચાલે કે તરત બીજાના પ્રાણો ચાલે છે. એટલે ક્રિયાને પણ ક્રિયાની અપેક્ષા રહે છે એમ આ ઉપરથી સૂચન થાય છે. લગવાનની ઇન્દ્રિયો ચાલી કે બ્રહ્માથી ઘાસનાં યૂંબડાં સુધીની ઇન્દ્રિયો કામે લાગી ગઈ. જ્યારે લગવાનની ઇન્દ્રિયો વિષયથી દૂર થઈ ત્યારે જગતના બધા જીવોની ઇન્દ્રિયોએ વિષયો છોડી દીધા. એમ ક્યારેક બનતું હશે એમ સમજવાનું નથી તેને માટે દષ્ટાન્ત કહે છે કે રાજાની પાછળ સેવકો ચાલે છે તેમ; રાજા પાછો ફરે તો સેવકો તેની પાછળ ફરે છે. (૧૬)

એમ તેનું માહાત્મ્ય કહીને આગળ તેની સૃષ્ટિને કહે છે:

પ્રાણેન ક્ષિપતા ક્ષુત્તૃડન્તરા જાયતે પ્રભોઃ ।

પિપાસતો જક્ષતશ્ચ પ્રાહ્મુખં નિરભિચત ॥ ૧૭ ॥

સુખતસ્તાલુ નિર્ભિન્નં જિહ્વા તન્નોપજાયત ।

તતો નાનારસો જજ્ઞે જિહ્વા યોઽધિગમ્યતે ॥ ૧૮ ॥

શબ્દાર્થ:—પ્રાણે મળાદિને આમતેમ ફેંક્યા તેનાથી અંદરથી ભૂખ અને તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થઈ. ત્યારે તેને પાણી પીવાનું અને ખોરાક ખાવાનું મન થયું, ત્યારે પ્રથમ મોઢું નીકળ્યું. મોઢામાં તાળવું થયું. તેમાં મોઢામાં જીભ થઈ. પછી અનેક રસ થયા જે જિહ્વાથી જાણી શકાય છે.

ભાવાર્થ:—પ્રાણ કરણ છે. ક્ષિપતા એટલે ક્ષેપયુક્ત પ્રાણ, અંદર રહેલી વસ્તુઓને (મળ વગેરેને) બહાર ફેંકતા તેનાવડે ભૂખ તરસ થયાં—એ એક જાતના અગ્નિ છે એમ કેટલાક કહે છે. કોઈ કહે છે કે તે મૃત્યુરૂપ છે. ખીબ્બ કહે છે કે ઊની વસ્તુ છે. ખરી રીતે તો અગ્નિરૂપ ભગવાન જ છે. તે ભૂખ અને તરસ નામની બેવૃત્તિવાળા છે. ઉદરની અંદર ભૂખ અને તરસ પેદા થાય છે. તેને લીધે પાણી પીવાની ઇચ્છા અને ખાવાની ઇચ્છા થાય છે; તેથી બહાર રહેલા પદાર્થો જળ અન્નરૂપને પીવાની ખાવાની ઇચ્છા જીવ કરે છે. પીવાની ઇચ્છા પીપાસા અને ખાવાની ઇચ્છા જીહ્વા પ્રથમ થાય છે. પુરુષ જ દિશાઓને વિભાગ કરી શકે છે. મોઢું વિવરાત્મક છે તે સુખમાંથી તાળવું થાય છે. લોકમાં જેને જીભ કહે છે, તે જીભ સુખની પોલમાં થાય છે. ઉપર નીચે અંશથી દેવો એકત્ર થઈ પદાર્થ ગ્રહણ કરવા માટે તાળવારૂપે નીકળે છે, તેમાં જિહ્વા નામની ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થાય છે તેને નિમિત્ત કરીને મધુરાદિ રસની ખબર પડે છે. 'સર્વોઽપિ વિષયસ્તન્ન જાયતે કારણાત્મતઃ|વહિઃસ્થિતો વા તસ્યેચ્છાવશતો જાયતે રસઃ' (તેમાં કારણપણાથી બધા વિષય રહ્યા છે. બહાર તેને લીધે રસ જણાય છે) આ ઉપરથી અન્નાદિની વ્યવસ્થા સમજી લેવી. અંદર સ્થિતિના પક્ષમાં પણ તાળવાના વ્યાપારથી ભૂખ તરસની નિવૃત્તિ થાય છે. તેથી મોઢું બનાવ્યું છે. ઉપદેશ—ઉદરની જેમ—ઉદર કોઈ બહારથી લાવતી નથી પણ બધું અંદરથી પેદા કરે છે. બહાર વિષયના પક્ષમાં તો સંદેહ નથી. શૂંગારાદિ પણ રસ કહેવાય છે. તેની નિવૃત્તિને માટે કહે છે કે જે રસ જિહ્વાથી લેવાય છે. જિહ્વાથી વિષય બને છે એથી જ રસ જિહ્વાવેદ્ય કહ્યા. (૧૭-૧૮)

પછી તે જ સ્થાનમાં ખીબ્બ ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ તેને કહે છે:

વિષક્ષોર્મુખતો મૂસ્નોર્વહિર્વાગ્ન્યાહતં તયોઃ ।

જલે વૈ તસ્ય સુચિરં નિરોધઃ સમજાયત ॥ ૧૯ ॥

નાસિકે નિરભિચેતાં દોઘૂયતિ નમસ્વાતિ ।

તત્ર વાયુર્ગન્ધવહો ઘ્રાણો નસિ જિઘૃક્ષતઃ ॥ ૨૦ ॥

શબ્દાર્થ:—બોલવાની ભગવાને ઇચ્છા કરી ત્યારે મુખમાં અગ્નિદેવ થયા, વાકુઇન્દ્રિય થઈ અને બોલવું એ નિયમ થયો. તે પહેલાં ઘણા વખત સુધી તે જળમાં બોલી શક્યા હતા. વાયુ જ્યારે વધ્યો ત્યારે નાસિકા ઇન્દ્રિય થઈ તેમાં ગંધને વહન કરનાર વાયુ થયો. ગંધગ્રહણ કરવા માટે ઘ્રાણુઇન્દ્રિય થઈ. ગંધ તેનો વિષય છે.

ભાવાર્થ:—તે ભગવાનને વેદરૂપ વાણી બોલાવાની ઇચ્છા થઈ ત્યારે વિવરાત્મક મુખમાંથી વાણી થઈ. ભૂમા એટલે વ્યાપકરૂપ ભગવાન. તે આકાશરૂપ સમજવા અથવા તેને મુખનું વિશેષણ કરવું, કારણ કે આકાશમાંથી જ શબ્દ થાય છે. જેમ તાળવામાં જિઘૃષ્ણ છે તેમ મુખમાં આકાશ છે. તેમાં વાણીરૂપી ઇન્દ્રિય રહે છે. તેમાં પ્રથમ અગ્નિ દેવતા થયા. વાણી સ્ત્રી છે તેના ઘણી વગર તે રહે નહિ, તેથી દેવતા પહેલી કહી. પછી વાકુ ઇન્દ્રિય થઈ અને બોલવું તેનો વિષય થયો. અન્યત્ર પણ પહેલાં દેવતા પછી ઇન્દ્રિય અને છેલ્લે વિષય સમજવો. ઇન્દ્રિય અને દેવતાથી થયેલો વાણીનો વ્યાપાર તે વ્યાહાર કહેવાય. તે દેવતા એ અધિષ્ઠિત ઇન્દ્રિયસાધ્ય છે, કેવળ ઇન્દ્રિયસાધ્ય નથી. એમ સર્વત્ર સમજવું. તેના ચાલવાથી અંદર વાયુ ઊપડ્યો તે અંદર બધું વાયુથી ભરાઈ ગયું, ત્યારે તેમાં તેને બહાર નીકળવા માટે નાસિકાના બેભાગ થયા. તેમાં બહારનો વિષય ગ્રહણ કરવો પડતો નથી, પણ અંદર વાયુ તેનું નિમિત્ત થાય છે. જ્યારે વાયુ અત્યંત ડોલવા લાગ્યો ત્યારે, અથવા નાસિકામાં ચલનાત્મક વાયુ જ ગોલકરૂપ છે, તેમાં વાયુ દેવતા છે. ગંધને વહન કરનાર વાયુ અથવા ઘ્રાણુઇન્દ્રિય છે. ગંધ તેનો વિષય છે. વાયુ અને ઘ્રાણુ એ બેની વચ્ચે ગંધવહ શબ્દ મૂળ શ્લોકમાં મૂક્યો છે, એ તેના વિષયને કહેનાર છે. ઘ્રાણુ ઇન્દ્રિય છે. ભગવાનને સુગંધ લેવાની ઇચ્છા થઈ ત્યારે તે ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ. તેમાં યથાયોગ્ય ક્રિયાપદનું અનુસંધાન કરી લેવું. (૧૬-૨૦)

એમ મુખ અને નાસિકા કહીને હવે બે ચક્ષુને કહે છે:

યદાત્મનિ નિરાલોકમાત્માનં ચ દિદક્ષતઃ ।

નિર્ભિન્ને અક્ષિણી તસ્ય જ્યોતિશ્ચક્ષુર્ગુણગ્રહઃ ॥ ૨૧ ॥

બોધ્યમાનસ્ય ઋષિભિરાત્મનસ્તજ્જિઘૃક્ષતઃ ।

કર્ણૌ ચ નિરભિચેતાં દિશઃ શ્રોત્રં ગુણગ્રહઃ ॥ ૨૨ ॥

શબ્દાર્થ:—જ્યારે તેણે બોલવાની ઇચ્છા કરી, ત્યારે તેને બે નેત્ર થયાં, તેમાં સૂર્યદેવતા થયા, ચક્ષુ ઇન્દ્રિય થઈ, રૂપ વિષય થયો. ઋષિલોકોની સ્તુતિ સાંભળવાની ઇચ્છા થતાં બે કાન થયા. તેમાં શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય, દિશા દેવતા અને શ્રવણ તેનો વિષય થયો.

ભાવાર્થ:—આત્મામાં જ્યારે પ્રકાશ નહોતો ત્યારે. આત્મા એટલે દેહ લેવો. જ્યારે હું કેવો છું એ જાણવાની ઇચ્છા થઈ, કેવા સ્થાનમાં હું રહ્યો છું, ખીણું પણ પોતાનું જોવાની ઇચ્છા કરી ત્યારે એ નેત્ર નીકળ્યાં. તેમના ચક્ષુને જાણવાની અપેક્ષા નથી એ પ્રથમ કહેવાઈ ગયું છે. તેને માયાનો મોહ નથી. અંધારું તો માયા બનાવે છે. તેને માયાકૃત પ્રતિબંધ નથી. દેખતા કેમ નહોતા ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તેને જોવાની પરવા નહોતી. તેમાં જ્યોતિર્દેવતા છે. સૂર્ય જ્યોતિ છે. સૂર્યનું જ્યોતિરૂપ આધિદેવિક છે. તેથી જ્યોતિ:પદનો પ્રયોગ કર્યો છે ઇન્દ્રિય ચક્ષુ છે, ગુણ તેનું રૂપ છે. પાંચમાં રૂપ પ્રસિદ્ધ છે. દેવતા અને ઇન્દ્રિયથી ગુણનું જ્ઞાન થાય. ત્યાર પછી ભગવાનની ઋષિઓ સ્તુતિ કરવા લાગ્યા ત્યારે ઋષિઓની સ્તુતિ સાંભળવાની તેની ઇચ્છા થઈ, તેથી કાન એ પેદા થયા. તે ગોલકરૂપ થયા. તેમાં દિશાઓ દેવતારૂપ છે. શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય કહી. શબ્દનું ગ્રહણ કરવું તે કાનનો ગુણ કહો કે વિષય કહો. શબ્દ તો પ્રથમથી સિદ્ધ છે. (૨૧-૨૨)

નાક એ, આંખ એ, અને કાન એ એમ ત્રણ એ ગોલકવાળી ઇન્દ્રિયો કહી, હવે વ્યાપક ઇન્દ્રિયને કહે છે:

વસ્તુનાં મૃદુકાઠિન્યં લઘુગુર્બુણશીતતામ્ ।

જિઘૃક્ષતસ્ત્વહ્ નિર્મિત્તા તસ્યાં લોમમહીરુદ્ધાઃ ॥

તત્ર ચાન્તર્વહિર્વાયુસ્ત્વચાલબ્ધગુણો વૃત્તઃ ॥ ૨૩ ॥

શબ્દાર્થ:—વસ્તુની કોમળતા કઠિનતા હલકાઈ ગૌરવ ઉણત્વ શીતત્વ વગેરે જાણવા માટે વિશદ્પુરુષને ત્વચા નીકળી તેમાં લોમ ઇન્દ્રિય અને વૃક્ષો દેવો થયા તે ત્વકુઠ્ઠિન્દ્રિયમાં અંદર અને બહાર વાયુ રહ્યો છે તેનાથી ઉપર ગણાવ્યાં તે જણાય છે. [ત્વકુઠ્ઠિન્દ્રિય બહાર બજવાળા સહિત સ્પર્શને ગ્રહણ કરે તો તે શેમ કહેવાય છે. તેમાં વૃક્ષોને દેવતાપણું છે. અંદર અને બહારના સ્પર્શને ગ્રહણ કરે તે ત્વકુ કહેવાય છે. તેમાં વાયુ દેવતા છે. ત્વચમસ્ય વિત્તિર્મિત્તાં વિવિશુઘિષ્ણ્યમોષધિઃ । અંશેન રોમભિઃ કણ્ઠ્યૈરસૌ પ્રતિપદ્યતે । નિર્મિત્તાન્યસ્ય ચર્માણિ લોકપાલોડનિલોડવિશત્ । પ્રાણેનાંશેન સંસ્પર્શ યેનાસૌ પ્રતિપદ્યતે ॥ (ત્વકુ નીકળી તેમાં આપધિ દેવતા થયા તે અંશથી કંડૂને ભોગવે છે. તેને ચર્મ નીકળ્યું તેમાં વાયુદેવતા તે પ્રાણરૂપ અંશવડ સ્પર્શને ભોગવે છે) એમ તૃતીયસ્કન્ધમાં ૩-૬૬૬ કહ્યું છે.]

૧ ત્વકુ અને ચર્મ એ એ આ ઇન્દ્રિયનાં ગોલકો છે. પ્રાણ અને શેમ નામની એ ઇન્દ્રિયો છે. ચર્મની ઉપરનો ભાગ તે ત્વકુ કહેવાય છે. નીચેનો સ્પર્શ તે શેમ છે. ત્વકુચર્મમાંસહિરમેદોમજ્જાસ્થિઘાત્વઃ મૂમ્યપતેજોમયાઃ સપ્ત એમ કહ્યું છે તે કમ અહીં લીધો છે. પ્રાણને ઇન્દ્રિયતા કેવી રીતે ત્યાં કહ્યું છે કે પ્રાણો વ્યોમામ્બુવાયુભિઃ તે આખ્યાયક અને સર્વત્ર વ્યાપક હોવાથી ઇન્દ્રિયરૂપ છે.

ભાવાર્થ:—વસ્તુના લાઘવ ગૌરવને ગ્રહણ કરવાને ઇચ્છતા ભગવાનને ત્વક ઇન્દ્રિય બુદ્ધિ પડી તેમાં લોભ ઇન્દ્રિય થઈ વૃક્ષો તેના દેવો થયા. લઘુ એટલે હલકું. લઘુ શબ્દ ધર્મને કહેનાર છે છતાં ધર્મીનો પણ બોધક થાય છે, કારણ કે તેના પ્રયોગ ઘણા થાય છે. તેવા મતલબથી લાઘવાદિ શબ્દો બોલાય છે, તેથી ચાતુર્યોદિ કહેવું હોય ત્યાં લાઘવ શબ્દ કહે છે. અહીં લઘુ શબ્દ સ્પર્શ વિશેષનો વાચક છે જેમ સૂક્ષ્મ વાયુનો સ્પર્શ થાય છે. કેમળતા ગાઠ સ્પર્શમાં જણાતી નથી. સર્વત્ર સ્પર્શનો વિધિ કહ્યો હોય ત્યાં લઘુ સ્પર્શનું જ વિધાન થાય છે. કાન વગેરેમાં પવનનો લઘુ સ્પર્શ જ થાય છે. કાઠિન્ય એટલે કઠિન સ્પર્શ તે પાષાણને સ્પર્શ કરવાથી અનુભવાય છે. મૃદુ તે કેમળ કહેવાય છે. ચીકણાઈ પણ તેનો લેહ છે. પટ્ટવસ્ત્રનો સ્પર્શ કરતાં પિચ્છલતાનો અનુભવ થાય છે. ભારેપણું તે પણ સ્પર્શ જ છે. જે કે ભારને ખીળ શાસ્ત્રમાં ધર્માન્તરરૂપે કહ્યો છે. તેના ભારનો અનુભવ તેને ઉચ્ચ લેવાથી થાય છે, તે પણ તે આ ભાગવત શાસ્ત્રમાં સ્પર્શ જ ગણાય છે. સ્પર્શ સાથે તોળવાથી ગૌરવ જણાય છે. સ્પર્શ કર્યા વગરનું તોલ કરવું તેને અનુમાન કહે છે. નહિ તે કારણમાં ગુરુ ન હોય તે કાર્યમાં તે ગૌરવ ક્યાંથી આવી શકે? બહુત્વ મહત્ત્વને કહેનાર છે, ગુરુત્વનું બોધક નથી. કેટલાક તે શિથિલાવયવના યોગથી લઘુત્વ અને ગાઠાવયવના યોગથી ગૌરવને ગણે છે, તે સંગત થતું નથી. સ્પર્શ સિવાયનો સંયોગ નિરૂપણ થઈ શકતો જ નથી. લોકમાં સ્પર્શ થતો હોય તેને સંયુક્ત કહેવામાં આવે છે. જે સ્પર્શ થતો ન હોય તે ચાંડાલાદિના સંયોગથી પ્રાયશ્ચિત્ત બુદ્ધ થાય. તેથી શિથિલાવયવથી કહો કે સંશિથિલાવયવથી કહો, પણ લઘુત્વ ગુરુત્વ તે સ્પર્શવેદ જ છે. વિભાગનો અભાવ તે શ્લેષ કહેવાય છે. આથી સંયોગ કોઈ ખીણ ચીજ નથી. સંયુક્ત આંગળીઓ પણ ચાર જ હોય છે. મળેલી આંગળીઓ હોય તેવી સંશ્લેષમાં હોતી નથી. તેથી સ્પર્શ સિવાય સંયોગ ભિન્ન નથી. ગુરુત્વાદિ પણ સ્પર્શથી બુદ્ધાં નથી. ઉણ થોડું બનું લેવાનું છે. અતિ ઉણનો સ્પર્શ થઈ શકતો નથી. ચામડીને તે ખાળી નાખે છે. શીતતાને શીત સ્પર્શ છે. અથવા લઘુકાઠિન્ય તે લઘુકઠણનો ભાવ તે લાઘવ-કાઠિન્ય કહેવાય. મૃદ્ધાદિને અન્તે 'ત્વ' પ્રત્યય આપ્યો છે, તે સર્વત્ર સંભવે છે, કેમકે દ્વન્દ્વને અન્તે પ્રત્યય હોય તે સર્વની સાથે સંબંધ રાખે છે, તેથી મૃદુત્વ ગુરુત્વ ઉણત્વ શીતત્વ એમ લેવું. જે શબ્દ જે ધર્મને આગળ કરીને ધર્મીમાં પ્રવર્તે તેનો ભાવ તે ધર્મ કહેવાય. તેથી શબ્દનો પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત ભાવ છે એમ કેટલાક કહે છે. સર્વત્ર અનુસ્યૂત રહે, જેને સત્તા કહે છે તે જ ભાવ છે, એ શાસ્ત્રાર્થ છે. અભાવમાં પણ નિષેધપૂર્વક ભાવની પ્રવૃત્તિ છે. અન્યથા અભાવ એ નિઃસ્વભાવ થઈ જાય. આ ત્વગિન્દ્રિયમાં બે લેહ છે. કણૂ અને સ્પર્શ તેના વિષયો છે.

બહાર સ્પર્શ થાય તે (ચળ) કણૂ કહેવાય છે. અંદર તો સ્પર્શ પણ થાય છે. એ સ્પર્શ અંદર થાય છે તેને લોભ કહે છે. તે કણૂનો ગ્રાહક છે, તેના દેવે વૃક્ષો છે. બન્નેનું અધિષ્ઠાન એક છે. બીજું કહે છે: તેમાં અંદર અને બહાર વાયુ છે. ચક્રાર છે વથી ત્વચામાં લોભ સિવાયનું સ્થળ પણ છે એમ સૂચવ્યું. તેમાં વાયુ દેવતા છે. પૂર્વ દેવતા કરતાં આ અંદર અને બહાર છે તેટલી આમાં અધિકતા છે. ત્વગિન્દ્રિયથી સ્પર્શનું ગ્રહણ થાય છે. અહીં દેવતાનું પ્રાધાન્ય છે. એમ ન હોય તો વાયુના ગ્રહણથી તેનું ગ્રહણ ન થાય. અંદર અને બહાર વાયુ વીંટાઈને રહે છે; તેથી બહારનો વાયુ તેનો દેવતા નથી એ પણ કહ્યું. (૨૩)

એમ ત્વચાની સમાપ્તિ કરતાં જ્ઞાનેન્દ્રિયો કહી હવે કર્મેન્દ્રિયોને કહે છે:

હસ્તૌ રુરુહતુસ્તસ્ય નાનાકર્મચિકીર્ષયા ।

તયોસ્તુ બલવાનિન્દ્ર આદાનમુભયાશ્રયમ્ ॥ ૨૪ ॥

ગતિં જિગીષતઃ પાદૌ રુરુહાતેઽભિકામિકામ્ ।

પદ્ભ્યાં યજ્ઞઃ સ્વયં હવ્યં કર્મભિઃ ક્રિયતે નૃભિઃ ॥ ૨૫ ॥

શબ્દાર્થ:—નાના પ્રકારનાં કાર્ય કરવાની ઇચ્છા કરતાં તેમાંથી બે હાથ ઊગ્યા. તે બન્નેમાં ઇન્દ્ર બળવાન દેવ થયા. બન્નેનો વિષય ગ્રહણ કરવાનો થયો. ઇચ્છા હોય ત્યાં જવાનું મન થતાં બે પગ ઊગ્યા. તે બન્નેના યજ્ઞ (વિષ્ણુ) દેવતા થયા. માણસો પોતે પગવડે આવી હોમદ્રવ્ય તૈયાર કરવાની ક્રિયા કરે છે.

ભાવાર્થ:—અનેક કર્મો કરવાં એવી ઇચ્છા થતાં હાથ પ્રકટ્યા. બાડમાં ડાળ ફૂટે તેમ હાથ ઊગ્યા એમ કહેવાથી હાથ દેહવૃક્ષમાં શાખારૂપ છે. એ બન્ને ગોલકરૂપ છે. તે બન્નેમાં બળરૂપ ઇન્દ્રિય છે. ઇન્દ્ર તેના દેવતા છે. બન્નેમાં ગ્રહણ કરવારૂપ કર્મ તેનો વિષય છે. તે દેવતા અને ઇન્દ્રિયને અધીન છે. પહેલાંની પેઠે દેવતાનું પ્રાધાન્ય અહીં નથી. ઇચ્છામાં આવે ત્યાં જવાનું મન થતાં પગ બે ઊગ્યા. પગ કહેવાથી ઇન્દ્રિય કહી. દેવતા સ્વયં વિષ્ણુ થયા. નાનાદેશમાં ગમનેચ્છા વિષય થયો. તેના પગ પણ હાથની પેઠે શાખારૂપે ઊગ્યા. પગ ન હોય તે પણ ચાલે છે. ચાર પગવાળા પણ ચાલે છે, તો પણ બે પગવાળા જેમ બધે જઈ શકે છે તેમ બીજાઓને તે સુખ આવતું નથી, તેથી બે પગની કામના કરી છે. ત્યાં કહે છે કે વિરાટ પુરુષ તો સ્થિર છે. તેને પગ લઈને ક્યાં જવાનું છે તેથી એવી કામના કેમ થઈ? જો તે સ્થિર થાય તો લોકમાં પ્રકોપ થાય. બીજા રૂપની કલ્પના કરો તો કમમાં વિરોધ આવે. માણસો પોતે કર્મ કરીને હવ્ય કરે છે, તે પગનું કાર્ય છે. હવ્ય એટલે પુરોહાશાદિ. તે ભગવદ્રૂપ થાય છે. તેનો હોમ કરે ત્યારે તે ફલ આપનાર થાય છે. મનુષ્ય કર્મ કરીને તે હવ્યને તૈયાર કરે છે. તે જ પુરોહાશાદિ દેવ-

તાના ઉદ્દેશથી અગ્નિમાં હોમે ત્યારે તે યાગ કહેવાય. તે યાગ કરનાર જીવને લઈને તે હવિષ ખીજા લોકમાં જાય છે. ત્યાં જવામાં પગની આવશ્યકતા છે. એમ ન હોય તો જીવને જવામાં કર્મરૂપતાને સાધન માને તો પણ ક્યાંક જવાનું તો ખરું જ તેનું ખીજું રૂપ ન થાય, કેમકે આ વિષ્ણુ તેમાં આવિષ્ટ છે. તેમ જ યજ્ઞ જ સ્વર્ગમાં લઈ જનાર છે. સૂતી વિચક્રમે ૨ । ૬ । ૨૦ । એમાં લગવાનું એ માર્ગથી ગતિ કરે છે એમ કહ્યું છે. પૃથ્વી ઉપર જ યાગ થાય છે. હવિષ પણ અહીં જ થાય છે. પગ ન હોય તો ભૂમિની પણ જરૂર નથી; સ્વર્ગોદ્દિમાં જવાનું પણ ન થાય; તેથી પોતે જ યજ્ઞ પોતે હવિષ્રૂપ થાય છે. તેથી પશુ પત્રાદિ ભાવને માટે પગની જરૂર છે. યજ્ઞ પગના અધિષ્ઠાતા દેવ છે. તે યજ્ઞ જ પગ ન હોય તો તેના અધિષ્ઠાતા દેવ ક્યાંથી હોય. તે તો લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે પોતે અલૌકિક છે પણ તેને માટે પુરોડાશાદિ કરવા જોઈએ, કેમકે પ્રત્યક્ષ સિદ્ધને છુપાવી ન શકાય. માટે લોકમાં લોકો દ્રવ્યાત્મક યાગ કરે છે. તે અન્યથા અનુપપત્તિથી લગવાનને પગ અવશ્ય જોઈએ, એ વાત સિદ્ધ થાય છે. (૨૪-૨૫)

પ્રથમ વાણીરૂપ એક ઇન્દ્રિય (કર્મેન્દ્રિય) કહી, હાથ પગ હમણાં કહ્યા, તે કર્મેન્દ્રિયમાં બાકી રહેલીનું હવે નિરૂપણ કરે છે:

નિરભિચત શિશ્નો વૈ પ્રજાનન્દામૃતાર્થિનઃ ।

ઉપસ્થ આસીત્કામાનાં પ્રિયં તદુભયાશ્રયમ્ ॥ ૨૬ ॥

શબ્દાર્થ:—પ્રજા અને આનંદરૂપ અમૃતની ઇચ્છા થતાં જનનેન્દ્રિય ઉદ્ભવી. તેમાં ઉપસ્થ ઇન્દ્રિય થઈ. પ્રજાપતિ તેના દેવતા થયા, કામજન્ય સુખ તે બંનેને (ઇન્દ્રિય દેવતાને) અધીન છે.

ભાવાર્થ:—શિશ્ન ગોલક છે. પણ વિરાટને સ્ત્રી નથી તેથી તેની જરૂર તેને ન હોય એવી શંકા કરીને કહે છે કે તે જરૂર જોઈએ, તેથી મૂળ શ્લોકમાં વૈ નિશ્ચયાત્મક અવ્યય કહ્યો છે. કારણમાં તે ઇન્દ્રિય ન હોય તો તેનું કાર્ય લોકમાં ક્યાંથી આવે? માટે એમાં સંદેહ ન કરવો. પ્રજારૂપ આનંદ અને સંલોગનું સુખ અથવા પ્રજા આનંદ અને અમૃત પ્રજામનુ પ્રજાયન્તે તદુ તે મર્ત્યામૃત-મિતિશ્રુતે: અમૃત એટલે મોક્ષ એ ત્રણ ઋણ છોડતાં સિદ્ધ થાય છે. નાપુત્રસ્ય લોકોઽસ્તિ (છોકરાં વગરનાને લોક મળતા નથી) 'અષ્ટાશીતિ સહસ્રાણિ' ઇત્યાદિ વાક્યો બ્રહ્મચારીની પ્રશંસા કરનારાં છે. ત્રૈવિધવૃદ્ધોને તો વેદ પ્રમાણરૂપ છે. માટે મોક્ષ અથવા અમૃત લેવું. પ્રજા આનંદ અને મોક્ષને માટે એ ઇન્દ્રિય પ્રકટી તે ઉપસ્થ ઇન્દ્રિય છે. કામની પ્રિયતા એટલે સ્ત્રી લોગવવાનું જે સુખ તે ઇન્દ્રિય અને અધિષ્ઠાતાને અધીન છે. અથવા તે કામનું

સ્થાન પહેલું હતું. તે પક્ષમાં કામ દેવતા છે. કેટલાક કહે છે કે તે કામનો અભિ-
માની દેવતા. પણ મુખ્ય સિદ્ધાન્તમાં કામ જ દેવ છે, તે ન હોય તો કેવળ
ઇન્દ્રિયથી સુખ નથી પ્રાપ્ત થતું એ વાત પ્રસિદ્ધ છે, પ્રત્યક્ષ છે. (૨૬)
બાકી રહ્યું તેને કહે છે:

उत्सिसृक्षोर्धातुमलं निरभिद्यत वै गुदम् ।

ततः पायुस्ततो मित्र उत्सर्ग उभयाश्रयः॥ २७ ॥

શબ્દાર્થ:—ધાતુઓના મેલ બહાર કાઢવા માટે ગુદા નામની ઇન્દ્રિય નીકળી,
તેમાં પાયુ નામની ઇન્દ્રિય થઇ, મિત્ર તેના અધિષ્ઠાતા થયા. બંને મળીને મેલ
બહાર કાઢે છે તે વિષય છે.

ભાવાર્થ:—ધાતુઓ ત્વચાથી મજા સુધીની સાત છે. તે કાળાદિ વડે
હમેશાં પાકે છે. અન્નાદિક તો ધાતુઓનું પોષણ કરે છે. જ્યારે અન્નાદિ
ત્વચાદિ સાતનું પોષણ કરે ત્યારે રસ તો તેમાં રહે, પણ જે અસાર પદાર્થ
બાકી રહે તે મળ કહેવાય તેને બહાર કાઢવો જોઇએ. એ મળ અત્રનો નહિ
પણ ધાતુઓનો જ સમજવો. તેને બહાર કાઢવા માટે ગુદા થઇ. તેમાં પાયુ
ઇન્દ્રિય છે. રોગાદિથી તે પાયુ બહાર નીકળે છે, ત્યારે પ્રત્યક્ષ થાય છે. તે
જગ્યાએ પાયુ ઇન્દ્રિય છે, મિત્ર તેનો દેવ છે. સર્વનો મિત્ર ન હોય તે તેવા
સ્થાનમાં દેવ ન થાય. કાઢવું એ તેનો વિષય કહો કે કર્મ કહો. બંનેના
આશ્રયથી તે કામ થાય છે તે પૂર્વવત્ કહ્યું. (૨૭)

એમ નવ દ્વાર કહ્યાં. દશ ઇન્દ્રિયોમાં ત્રણને તો દ્વાર નથી; બેનું એક
દ્વાર છે; ત્રણ બબ્બે છે, એમ ઇન્દ્રિયો અને દ્વારોની સમસંખ્યા નથી, બીજું
બીજું દ્વાર કહે છે. પ્રાણાદિનું નિયામક તે દ્વાર છે. તે પ્રાણના નિયમનને
માટે કહે છે:

आसिसृक्षोः पुरः पुर्यां नाभिद्वारमपानतः ।

तत्रापानस्ततो मृत्युः पृथक्त्वमुभयाश्रयम् ॥ २८ ॥

आदित्सोरन्नपानानामासन् कुक्ष्यन्त्रનાडયः ।

नद्यः समुद्राश्च तयोस्तुष्टिः पुष्टिस्तदाश्रये ॥ २९ ॥

निदिध्यासोरात्ममायां हृदयं निरभिद्यत ।

ततो मनश्चन्द्र इति संकल्पः काम एव च ॥ ૩૦ ॥

શબ્દાર્થ:—આ દેહથી જુદા પડવાની ઇચ્છા કરતાં નાભિદ્વાર થયું. તેમાં
અપાન અને મૃત્યુદેવતા મરણ એ પ્રાણાપાનનો વિશ્લેષ થતાં થાય છે, તે બંનેને
અધીન કહ્યું છે. અત્ર અને પાનને લેવાની ઇચ્છા થતાં પેટ અને આંતરડાં થયાં,

નદી અને સમુદ્રો તેના દેવ થયા, તેને આશ્રયમાં તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ થયાં. આત્મમાયાનું ધ્યાન કરતાં હૃદય થયું, તેનાથી મન અને ચંદ્ર થયાં. સંકલ્પ અને કામ તેનાથી ઉત્પન્ન થયા છે.

ભાવાર્થ:—મળ બે જાતના થાય છે: એક તો દરેક દિવસે થાય છે; બીજો મળ દરેક જન્મે થાય છે. તેમાં જે હુમેશ થનાર મળ છે તેનો ત્યાગ કરવા માટે પાચુ ઇન્દ્રિય કહી. સંપૂર્ણ જન્મમાં જે મળ થયો તે દેહરૂપ થયો. તે દેહના પરિત્યાગને માટે નાભિ દ્વાર છે. પુર એટલે શરીરો. આ શરીરમાંથી જીવને નીકળવા માટે નાભિદ્વાર થયું. જેમ મરતાં સુધી ધાતુઓ આલ્યા કરે છે તેને પોષક અન્નાદિ છે. મળ તો પ્રસિદ્ધ છે. એમ વહુ સ્યામ્ એ ભગવાનની ઇચ્છા થઈ ત્યાંથી લઈને ભગવાનમાં આ જીવ પ્રવેશ કરે ત્યાંસુધી ભગવાનના ચૈતન્યાંશરૂપ જીવને એક જ શરીર આલ્યા કરે છે. તેનાં પોષક બીજાં શરીરો અન્નની પેઠે તે અન્નમય હોય છે. તેને ભોજનની પેઠે ઉત્પત્તિમાં ગ્રહણ કરાય છે. મળનો ત્યાગ કરે છે તેમ મરણ વખતે છોડી દે છે. તેનો ઉત્પાદક પ્રાણ છે. અપાન મારક છે. તે પ્રાણાપાનને આશ્રયે આ શરીર છે. તેમાં અપાન ઇન્દ્રિય છે, મૃત્યુ દેવતા છે. પ્રાણાપાનનો વિશ્લેષ મરણરૂપ તે બન્નેના હાથની વાત છે એમ પૂર્વની પેઠે જાણી લેવાનું છે. નાભિદ્વારથી તે શરીર જાય છે. તે નાભિદ્વારના પ્રયત્નથી મળરૂપ આ શરીર છોડી દેવાય છે. જેમ આ શરીર ઘણો વખત રહે છે, તેમ પુષ્ટ પણ થાય છે. તેમ અન્નપાન પણ કેટલાક દિવસ લેવાયા કરે તો ધાતુઓને પુષ્ટ કરે છે. એ અન્નપાનને આ શરીરમાં સ્થાપન કરવાની ભગવાને ઇચ્છા કરી ત્યારે તેને પેટ, તેમાં આંતરડાં અને નાડીઓ થઈ. તેમાં કુક્ષિ-ગોલક છે. ઉદરની અંદર તો આકાશ. અન્ત્રો અન્નને રાખવા માટે ઇન્દ્રિયો છે. નાડીઓ જળને સાંચવવા માટે છે. નદીઓ અને સમુદ્રો તે બન્નેના દેવતા છે. નાડીની દેવતા નદીઓ; પેટ અને આંતરડાના સમુદ્ર દેવતા છે. ચક્રાર બે અર્થને કહેવા માટે કહ્યો છે. નાડીર્નચો લોહિતેન । ક્ષુત્તૃઙ્મ્યામુદરં સિન્ધુઃ એવાં વાક્યો છે. તુષ્ટિથી સંતોષ થાય છે, પુષ્ટિથી વૃદ્ધિ થાય છે. અન્નથી પુષ્ટિ થાય છે. તુષ્ટિ અને પુષ્ટિ તે દેવતા અને ઇન્દ્રિયોને હાથ છે. જગતને કરનારી આત્મમાયાને જાણવા માટે એટલે તે માયા કેવી હશે, હું તેની પ્રતિકૃતિરૂપ થઈશ ? એમ જાણવાની ઇચ્છા થતાં હૃદય નામનું ગોલક થયું. તેમાં મન નામની ઇન્દ્રિય થઈ. ચંદ્ર તેનો અધિ-દેવ થયો. સંકલ્પ જ્ઞાનરૂપ; કામ ક્રિયારૂપ; મન તો જ્ઞાન કાર્યરૂપ છે; તેથી બે તેનાં કાર્ય બતાવ્યાં. સંકલ્પ કામરૂપ કાર્યો. સંકલ્પનું કાર્ય કામ એવો અર્થ કરીએ તો જ્ઞાનને ક્રિયાનું કારણપણું છે. તેથી જ નિર્ધારણાર્થક ષ્વ શબ્દ મૂક્યો છે. ચક્રારથી કામમાં ઇન્દ્રિયનો અનુરોધ કહ્યો. (૨૯-૩૦)

એમ સર્વત્ર ત્રૈવિધ્ય કહીને ગોલકો આધિભૌતિક, ઇન્દ્રિયો આધ્યાત્મિક અને તેના દેવો આધિદૈવિક, એ સમુદાયથી ત્રણ પ્રકાર છે. ત્વચાદિ કેવળ અન્નમય હોવાથી તેમાં ત્રિવિધતા નહિ હોય એવી શંકા થાય, તેથી તેની ત્રિવિધતા કહે છે:

ત્વક્ચર્મમાંસરુધિરમેદોમજ્જાસ્થિધાતવઃ ।

ભૂમ્યપ્તેજોમયાઃ સસ પ્રાણો વ્યોમામ્બુવાયુભિઃ ॥ ૩૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—ત્વક્ (અંદરની ચામડી), ચર્મ (બહારની ચામડી), માંસ, રુધિર, મેદ, મજ્જા અને અસ્થિ એ સાત ધાતુઓ ભૂમિ, જળ અને તેજરૂપ છે. પ્રાણ આકાશ, જળ અને વાયુ એ ત્રણમય છે.

ભાવાર્થઃ—ત્વક્ ઉપરથી; ચર્મ બહુ ચામડું. રુધિર પહેલું થયા પછી માંસ થાય તોપણ અહીં પ્રથમ જ માંસ કહ્યું છે. મેદ વૃદ્ધચાદિમાં પ્રસિદ્ધ છે. મજ્જા અસ્થિની અંદરનો ભાગ છે. અસ્થિ સૌ જાણે તેમ પ્રસિદ્ધ છે. સ્નાયુ અપ્રસિદ્ધ છે. તેનો મેદની અંદર અંતર્ભાવ થાય છે. તે અસ્થિના આવરણરૂપ છે. તે બધા તેજ જળ અને અન્નમય છે. ભૂમિ જળ અને તેજરૂપ છે. તેમાં ભૂમિ અગ્નિને ઠેકાણું છે. પાંચભૌતિક છે તોપણ તે ત્રણરૂપ છે. ભૂમિ તેજ અને જળરૂપ છે. પ્રાણ પણ ત્રણ પ્રકારનો છે. આકાશ વાયુ અને જળરૂપ છે. સર્વ દેહમાં વ્યાપક હોવાથી, સર્વનો પોષક હોવાથી અને વાયુ-સ્વરૂપ હોવાથી પ્રાણ આકાશ અને વાયુરૂપ છે. (૩૧)

ઇન્દ્રિયોના ત્રણ પ્રકાર છે તે કહે છે:

ગુણાત્મકાનીન્દ્રિયાણિ ભૂતાદિપ્રભવા ગુણાઃ ।

મનઃ સર્વવિકારાત્મા બુદ્ધિર્વિજ્ઞાનરૂપિણી ॥ ૩૨ ॥

શબ્દાર્થઃ—ઇન્દ્રિયો બધી ત્રણ ગુણવાળી છે. અહંકારથી ગુણો ઉત્પન્ન થયા છે. મન સર્વ વિકારરૂપ છે, અને બુદ્ધિ વિજ્ઞાનસ્વરૂપ છે.

ભાવાર્થઃ—ત્રણ ગુણમય સર્વ ઇન્દ્રિયો છે જ; માટે જ લોકિકી ધર્મ અને જ્ઞાન ભક્તિને ઉત્પન્ન કરે છે. અહંકાર પણ ત્રણ પ્રકારનો છે. ભૂતાદિ એટલે અહંકાર. ભૂત વગેરેની જેનાથી ઉત્પત્તિ છે તે ભૂતાદિ કહેવાય. અહંકારને ત્રિવિધપણું સ્પષ્ટ છે, કેમકે તે ભૂતાદિને ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી ત્રણ ગુણની ઉત્પત્તિ સ્પષ્ટ છે. ગુણ જનક હોવાથી તેમાં ત્રણ ગુણવાળાપણું સ્પષ્ટ છે. મનના પણ ત્રણ પ્રકારો કહે છે. બધા વિકારો ત્રણ પ્રકારના હોય છે. તે વિકારમય હોવાથી મન પણ ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે. બુદ્ધિ વિજ્ઞાનરૂપિણી છે. નાના પ્રકારનું જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન કહેવાય. તે ત્રણ પ્રકારનું છે, તેથી બુદ્ધિ પણ ત્રણ પ્રકારની સમજવી. (૩૨)

એમ સર્વના ત્રણ પ્રકારો કહીને હવે તે વાતને સમાપ્ત કરે છે:

एतद्भगवतो रूपं स्थूलं ते व्याहृतं मया ।

महादिभिश्चावरणैरष्टभिर्बहिरावृतम् ॥ ૩૩ ॥

શબ્દાર્થ:—એ જે આ રૂપ તમને ભગવાનનું કહ્યું તે ભગવાનનું સ્થૂલરૂપ છે. તેને ૧ પૃથ્વી, ૨ જળ, ૩ તેજ, ૪ વાયુ, ૫ આકાશ, ૬ અહંકાર, ૭ મહત્તત્વ અને ૮ પ્રકૃતિ એ આઠ તેની બહારનાં આવરણ છે.

ભાવાર્થ:—પહેલાં કહ્યું તે બધું ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું તે ભગવાનનું રૂપ એટલે ભગવાનનો સ્થૂળ દેહ કહ્યો તે તમને જણવા માટે મેં કહ્યું છે. ત્રણ ગુણવાળું ભગવાનનું રૂપ કહ્યું તે તમારા અધિકારને લઈને કહ્યું છે. ભગવાનનું સ્વરૂપ સર્વને પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે દેખાય છે. શ્રુતિ પણ તે જ વાત કહે છે કે તે તં યથાયથોપાસતે (તેની જેવી જેવી રીતે ઉપાસના કરે છે તેવું તેને તેનું દર્શન થાય છે), કેમકે ભગવાન સર્વાત્મા સર્વરૂપ છે. (૩૩)

એમ પરીક્ષિતને ત્રિવિધ ભગવદ્રૂપ કહીને તેનાથી ઉત્તમાધિકારીને માટે અવ્યક્તરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:

अतः परं सूक्ष्मतममव्यक्तं निर्विशेषणम् ।

अनादिमध्यनिधनं नित्यं बाह्यमनसः परम् ॥ ૩૪ ॥

શબ્દાર્થ:—આ સ્થૂલ રૂપ કહ્યું તેનાથી બીજું એક અતિસૂક્ષ્મરૂપ ભગવાનનું છે. તે વ્યક્ત દેખાતું નથી પણ અવ્યક્ત છે, કોઈ વિશેષણથી તેને જુદું પાડી શકાય તેવું નથી. તેના આદિ મધ્ય કે અન્ત નથી. તે નિત્ય છે, વાણી અને મનથી પણ તે પર એટલે આગળ છે.

ભાવાર્થ:—પૃથ્વ્યાદિ સાત આવરણવાળા સ્થૂલરૂપથી જુદું અને તેનાથી ઉત્કૃષ્ટરૂપ ને તેનું નિયમન કરનાર રૂપ તે અતિસૂક્ષ્મ છે. આકાશ કરતાં પણ અતિ સૂક્ષ્મ એ રૂપ છે. તે રૂપનું વિશેષ નિરૂપણ કરવા જેવું નથી, કેમકે તે અવ્યક્ત છે. કોઈ ધર્મથી તે પ્રકટ નથી. તેના કોઈ વિશેષ પ્રકટ હોય તો તેનું વર્ણન થાય, પણ આ તો નિર્વિશેષણ છે. સર્વ જુદા પાડનારા ધર્મોથી પોતે જ જુદું છે. તેની ઉત્પત્તિ વગેરે કાંઈ નથી, એટલે આદિ મધ્ય કે અન્ત એને નથી; સદા એકરૂપ છે. વાણી અને મનથી સર્વ વ્યવહાર થાય. તે તો વાણી મનથી પર હોવાથી સર્વાતીત છે. (૩૪)

જેવું સ્થૂલ એવું સર્વપ્રકારે સૂક્ષ્મ કહ્યું. તે બંનેને સમાપ્ત કરે છે:

अमुनी भगवद्रूपे मया ते ह्यनुवर्णिते ।

उभे अपि न गृह्णन्ति मायासृष्टे विपश्चितः ॥ ૩૫ ॥

શબ્દાર્થ:—મેં આ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ બે રૂપો તમને વર્ણન કરીને બતાવ્યાં તે માયાની સૃષ્ટિ છે, એમ બાણી વિદ્વાન લોકો તે બંનેને ગ્રહણ કરતા નથી.

ભાવાર્થ:—મેં તમારે માટે જ આ બે રૂપનું વર્ણન કરીને કહ્યાં. અમારે તો, શુકદેવજી કહે છે, આનો ઉપયોગ નથી. ભગવાન માયાના કાર્ય-કારણરૂપ સંબંધથી એવા રૂપે થયા તેથી સાક્ષાત્સ્વરૂપ બાણુનારાઓ તે બંને રૂપને ગ્રહણ કરતા નથી. (૩૫)

ત્યારે ભગવાન એવાં રૂપો કેમ કરે છે? એમ શંકા કરીને કહે છે:

સ વાચ્યવાચકતયા ભગવાન્ બ્રહ્મરૂપઘૃક્ ।

નામરૂપક્રિયા ધત્તે સકર્માકર્મકઃ પરઃ ॥ ૩૬ ॥

શબ્દાર્થ:—તે ભગવાન અનામરૂપ હતા, તે વાચ્યવાચકરૂપ થયા. તે નામ-રૂપ ક્રિયાને ધરે છે, તે સકર્મક અને અકર્મક અને સર્વના નિયામક તેનાથી બુદ્ધ પણ થાય છે.

ભાવાર્થ:—તે ભગવાન વાચ્ય અને વાચક થયા. રૂપ નામ ન હતાં ત્યાં નામરૂપવાળા થયા. તેવા જ થઇને જગતનું પાલન કરે છે. વાચ્ય વાચક છતાં સ્વરૂપથી રચુત થતા નથી. સચ્ચિદાનંદને ધારણ કરે છે. સર્વ જીવને નામરૂપ ક્રિયા ધરે છે. નામરૂપ ક્રિયાવડે પોતાના જેવા બધાને કરે છે. પોતે સકર્મા થાય છે તે તેવા જ રહેતા નથી, કારણ કે ખરી રીતે તે અકર્મા છે. સર્વ કર્મરહિત અને સર્વના નિમાયક છે. એવા છે છતાં સર્વને ઉત્પન્ન કરવા માટે અવ્યક્ત રૂપને કરે છે. (૩૬)

એ કોણ છે જેને માટે ભગવાન ત્રણ પ્રકારે થાય છે? ત્યાં કહે છે ત્રણ પ્રલોકથી:

પ્રજાપતીન્ મનૂન્ દેવાન્ ઋષીન્ પિતૃગણાન્ પૃથક્ ।

સિદ્ધચારણગન્ધર્વવિદ્યાધ્રસુરગુહ્યકાન્ ॥ ૩૭ ॥

કિન્નરાપ્સરસો નાગાન્ સર્પાન્ કિંપુરુષાનપિ ।

માતૃરક્ષઃપિશાચાંશ્ચ પ્રેતભૂતવિનાયકાન્ ॥ ૩૮ ॥

કૂષ્માણ્ડોન્માદવેતાલાન્ યાતુધાનાન્ ગ્રહાનપિ ।

સ્વગાન્ મૃગાન્ પશુન્ વૃક્ષાન્ ગિરીન્નૃપ સરીસૃપાન્ ।

દ્વિવિધાશ્ચતુર્વિધા યેઽન્યે જલસ્થલનભૌકસઃ ॥ ૩૯ ॥

શબ્દાર્થ:—પ્રજાપતિઓ, મનુઓ, દેવો, ઋષિઓ, પિતૃગણો, સિદ્ધો, ચારણો, ગંધર્વો, વિદ્યાધરો, સુરો, ગુહ્યકો, કિન્નરો, અપ્સરાઓ, નાગો, સર્પો, કિંપુરુષો, માતૃકાઓ, રક્ષ, પિશાચ, પ્રેત, ભૂતવિનાયક, કૂષ્માણ્ડ, ઉન્માદ, વેતાળ, યાતુધાનો,

શબ્દાર્થ:—હે રાજન્! તે ત્રણ પ્રકારની ગતિ પણ અનેક ભેદવાળી થાય છે. જ્યારે એક બીજા જેથી ઉપહુણાય છે, ત્યારે તેમાંથી કરોડા ભેદ થાય છે. સત્વનો રજેગુણ તમોગુણ પરાજય કરે તો તેના અનેક ભેદા થાય તેમ આ ભેદા છે.

ભાવાર્થ:—મેં ઘણા એક એકરૂપે ગણાવ્યા છે. તે બધાના ત્રણ ભેદ કહ્યા. તેમાં એકકને ત્રણ પ્રકારે પ્રબળપતિ વગેરેને ગણાવ્યા. તે પણ ત્રણ પ્રકારના છે. જે સરીસૃપને તામસ કહ્યા તેના પણ ભેદ ત્રણ છે. રાજન્ એમ સંબોધન આપ્યું તે પુરુષના અનેક પ્રકાર સમજાવવા આપ્યું છે. ત્યાં શંકા કરે કે એક અનેકધા કેમ થાય? જ્યારે સાત્ત્વિકાદિ સ્વભાવને પોતાનાથી બીજા રાજસ અને તામસ બળવાન થઈને પરાભવ કરે ત્યારે તે અભિભવના તારતમ્યથી તેનાં અનેક રૂપો થાય છે. (૪૧)

એમ કાર્યત્રૈવિધ્ય કહીને ભગવાનની પાલનરૂપ સાત્ત્વિક લીલાને કહે છે.

સ एवेदं जगद्धाता भगवान् धर्मरूपधृक् ।

पुष्णाति स्थापयन्नित्यं तिर्यङ्नरसुरાત્મમિઃ ॥ ૪૨ ॥

શબ્દાર્થ:—તે જ ધર્મના રૂપને ધારણ કરનાર, જગતનો ધારણ કરનાર ભગવાન પણ મનુષ્ય અને દેવરૂપે આ જગતને પોષ્યા કરે છે.

ભાવાર્થ:—તે જગતનો કર્તા તે જગતને માટે ત્રિવિધ થાય છે. આ ઉત્પન્ન કરેલા જગતને ભગવાન પોતાના ગુણોના પાલનમાં સમર્થ છે તેનાવડે પોષે છે. તે ગુણોને ધર્મમાં સ્થાપન કરી તેને પોષણ આપે છે, ઉત્પત્તિથી અન્તસુધી ક્ષણક્ષણમાં પોષણ થયા કરે છે. તેનો ઘાત કરનાર અસુરનો આવિર્ભાવ થતાં તિર્યંક નર અને દેવરૂપ એટલે મત્સ્યાદિરૂપ ધારણ કરી રામવામનાદિરૂપ ધરીને તેનું પાલન કરે છે. (૪૨)

ત્રીજી લીલા કહે છે:

ततः कालाग्निरुद्रात्मा यत्सृष्टमिदमात्मनः ।

सन्नियच्छति कालेन घनानीकमिवानिलः ॥ ૪૩ ॥

શબ્દાર્થ:—પછી ભગવાન પ્રલય કાલના અગ્નિરૂપ સુદ્રરૂપ કરીને પોતે બનાવેલા જગતનો નાશ કરે છે, જેમ વાદળાંના દહોને પવન ક્ષણવારમાં ઉડાવી દે છે.

ભાવાર્થ:—કાલ-પ્રલયનો સમય, તેનો સાધક અગ્નિ સંકર્ષણના મુખમાંથી નીકળેલો, જે સુદ્ર ત્રણ આંખો અને ત્રણ શિખાવાળો શૂળ ઉગામીનો ભલો થાય છે, પોતે કરોળિયાની જેમ સરજેલા જગતને સંકેલી લે છે; કાળને કરણ બનાવે છે. જેમ ઉત્પાદનમાં માયાને સાધન બનાવે છે, પાલનમાં અવતારોને સાધન બનાવે છે તેમ સંહારમાં કાળને સાધન બનાવે

છે. ઉત્પત્તિથી સંહાર સુધી થાય છે, છતાં તેના આધારમાં કાંઈ વિકાર થતો નથી. તેમાં દૃષ્ટાન્ત કહે છે કે આકાશમાં વાદળાં થયાં હોય તેને પવન ઉડાવી દે છે તેથી આકાશને કાંઈ નથી થતું, મેઘો ક્યાં ગયા તેનો પત્તો લાગતો નથી, તેમ કાળ સર્વ નાશ કરે છે. (૪૩)

એમ ભગવાને કરેલા ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને લયને કહીને આ ભગવત્કૃત જગતની ઉત્પત્તિ વગેરે બ્રહ્મવાદીને સંમત તે તે કહે છે:

इत्थंभावेन कथितो भगवान् भगवत्तमाः ।

नेत्थंभावेन हि परं द्रष्टुमर्हन्ति सूरयः ॥ ૪૪ ॥

नास्य कर्माणि जन्मादौ परस्यानुविधीयते ।

कर्तृत्वप्रतिषेधार्थं माययારોપितं हि तत् ॥ ૪૫ ॥

શબ્દાર્થ:—હું ભગવત્તમા, ભક્તો ! રાજાને સમજાવવા માટે અમે ભગવાનને આવી રીતે કહ્યા, પણ વિદ્વાન લોકો ભગવાનને એવી રીતે જોવાને યોગ્ય નથી. ભગવાન જન્મ લઈને કર્માદિ કરે છે એ તો અનુવાદ માત્ર છે. તે પણ કર્તાપણાના નિષેધને માટે છે, કેમકે તે કર્તાપણું ભગવાનમાં માયાએ આરોપ્યું છે.

ભાવાર્થ:—હું ભગવદીયો, રાજાને બોધ કરવા માટે અમે જગતના ઉત્પત્તિ સ્થિતિ સંહાર કરનાર ભગવાન છે એમ કહ્યું. इत्थंभाव એટલે પૂર્વે કહેલ પ્રકાર. ભગવાન છે તેથી તેમ કહો તો પણ કાંઈ દોષ નથી. એનું તો સર્વને પોતાના અધિકાર પ્રમાણે જ્ઞાન થાય છે. તે બીજાને પણ સ્વાધિકારાનુસાર ભગવાનનું સ્વરૂપ કહી શકે છે. તમે ભગવત્તમ છે, એટલે તમારો અધિકાર ઉત્તમ છે. તમારે માટે તો આગળ અમે કહીશું. પરંતુ માયાથી પર ભગવાનને તો બ્રહ્મને જાણનાર પોતાની મેળે જાણે છે. તેને પૂર્વોક્ત પ્રકારે જોવા ન જોઈએ. તેનું કારણ બતાવે છે: આ ભગવાનના જન્મમાં કર્મો ભગવાન કરે છે તે માયાના નિયંતા પર પુરુષનાં કર્મો છે. એમ તેનું અનુવિધાન નથી કરાતું, કેમકે માયાએ તેમાં કર્તાપણાનો આરોપ કર્યો છે. જગત ભાવરૂપ વ્યા-મોહિકા માયાના વિષમતારૂપ ભાવો છે. તે ભગવત્કાર્યરૂપ નથી. તેના કર્તા-પણામાં ભગવાનનું અનુસંધાન નથી. ત્યારે કેમ કર્તાપણું ભગવાનમાં કહેવામાં આવે છે? ત્યાં કહે છે કે તે પ્રતીત થતું કર્તાપણું ભગવાનમાં પ્રતિષેધ્ય છે; ભગવાને તો સ્વરૂપ કહ્યું કે પાછળથી હું રહું છું. ત્યાં કહેતા નથી કે મેં કર્યું છે. હું જગદ્રૂપે થયો છું એમ પણ કહેતા નથી. બુદ્ધિસૌકર્ય માટે તેમ નિરૂપણ કર્યું છે, માયાથી કરે છે એટલે કે પોતે જ થાય છે. તજ્જત્વાત્ હેતુ કહ્યો છે તેમાં પણ તે જ થાય છે. પણ તેનાથી થાય છે એમ નથી. માટે ઉત્પત્યાદિ કલ્પનારહિત સર્વ બ્રહ્મ છે એમ બ્રહ્મવાદીએ જાણવાનું છે, કલ્પના-યુક્ત જાણવાનું નથી, કેમકે તે કલ્પના તો માયાએ ભગવાનમાં આરોપી છે. (૪૪-૪૫)

એમ બ્રહ્મવાદ અને કર્તૃવાદનું નિરૂપણ કરીને આ રૂપ લગવાનું કયા કલ્પમાં હતું તેનો ઉત્તર કહે છે:

अयं तु ब्रह्मणः कल्पः सविकल्प उदाहृतः ।

विधिः साधारणो यत्र सर्गाः प्राकृतवैकृताः ॥ ४६ ॥

શબ્દાર્થ:—વિકલ્પ સહિત આ બ્રહ્મકલ્પ કહ્યો, જેમાં પ્રાકૃત અને વૈકૃત સર્ગો થયા. અવાંતર કલ્પ વિકલ્પ કહેવાય. બ્રહ્મકલ્પ મહાકલ્પ કહ્યો. મહાકલ્પમાં પ્રાકૃત સર્ગોદિ થાય છે, અવાંતરમાં વૈકૃત થાય છે. એ વિધિ બીજાઓની સાથે સાધારણ છે.

ભાવાર્થ:—લગવાન ક્યારેક જગદ્રૂપે પોતે જ થાય છે, એ આ બ્રહ્મ-કલ્પમાં સમજવું. વિકલ્પ એટલે બ્રહ્મકલ્પના અવાંતર કલ્પમાં તે માયાવડે સર્વરૂપ થાય છે. એ બંને વાત અહીં કહી દીધી, તેથી બ્રહ્મનો કલ્પ સવિકલ્પ કહ્યો; એટલે લગવદ્રૂપ પણ અને માયારૂપ પણ બધું, એ બંને કહેવાયું. તુ શબ્દથી બીજા પ્રાકૃત કલ્પોની વ્યાવૃત્તિ કરી. માટે જ અહીં દશવિધ લીલા બરોબર છે; કલ્પાંતરમાં વિષમ છે. તે જ કહે છે કે અહીં વિધિ સાધારણ છે. આ બ્રહ્મકલ્પમાં પ્રાકૃત વૈકૃત સર્ગની ઉત્પત્તિનો વિધિ સાધારણ છે. પ્રાકૃતમાં અને વૈકૃતમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે તે તુલ્ય છે. કલ્પાંતરની પેઠે ત્રણ પ્રકારના પ્રાકૃત નથી. વૈકૃત બુદ્ધ છે. ઉભયાત્મક સર્ગ કુમારોનો છે. એ વિશેષ છે. તે વિશેષ અહીં નથી. “સાધારણ વિધિ જ્યાં” એ એક વાક્ય છે, “પ્રાકૃત વૈકૃત સર્ગો” એ બીજું વાક્ય છે. તેમાં પ્રાકૃત જ વૈકૃત છે, બીજા નથી, એવો તેનો અર્થ કરવાનો છે. (૪૬)

એટલાથી સર્વ પ્રશ્નના ઉત્તરો કહ્યા. કાળ અને કલ્પનો ઉત્તર ન આપ્યો તે આગળ કહીશ એ કહે છે:

परिमाणं च कालस्य कल्पलक्षणविग्रहम् ।

यथा पुरस्ताद्द्वयाख्यास्ये पादं कल्पमथो शृणु ॥ ४७ ॥

શબ્દાર્થ:—કાળનું પરિમાણ અને કલ્પનું લક્ષણ તથા તેનું સ્વરૂપ તે આગળ કહીશ, હુમણાં તે પાદ કલ્પ સાંભળો.

ભાવાર્થ:—પરમાણુથી લઈને જે પરાઈ સુધીનો કાળ તેનું પરિમાણ સૂર્યની ગતિ વગેરે બધું આગળ કહેવામાં આવશે. ચકાર છે તેથી તેનું કાર્ય પણ આગળ ઉપર કહેવાશે. કલ્પનાં લક્ષણ એટલે તેના ધર્મોની વ્યવસ્થા, કૃતયુગમાં આવો ધર્મ હોય, આવી લોકોમાં પ્રવૃત્તિ હોય તે લક્ષણ કહેવાય. વિગ્રહ એટલે શરીર, જેમકે કૃતયુગ ચાર હજાર વર્ષનો એ સ્વરૂપ, અને લક્ષણ

કહ્યાં તે આગળ ઉપર તમને કહેવાશે. જેવાં પ્રથમ કલ્પમાં હતાં તેવું તેનું રૂપ હું તમને કહીશ. એમ વિસ્તારથી કહેવા માટે બીજા કલ્પને કહે છે. પાદ્મ કલ્પમાં સર્ગોદિના વિશેષ હોય છે તેથી હવે તમે પાદ્મ કલ્પને સાંભળો. તેમાં ભગવાનની દશ લીલા વિસ્તારથી કહેવાની છે તેથી અથો શબ્દથી કમનો ભેદ બતાવ્યો છે. સાવધાનતાથી શ્રવણને માટે ઉપદેશ કરે છે, એથી અહીં કહેતાં એક દિવસ પૂરો થયો લાગે છે. તેથી ભિન્ન કમથી શ્રવણ કરવાને માટે શુકદેવજી પરીક્ષિતને ઉપદેશ કરે છે. (૪૭)

એમ શુક અને પરીક્ષિતનો સંવાદ પૂરો થતાં શૌનકને ભગવાનની કથા સાંભળવામાં વ્યથતા થઈ, તે પૂર્વે કહેલી કથાને શૌનક સૂતને પૂછે છે, તે પ્રશ્નના કેટલાક જ્ઞાનમાં પણ પરમ પ્રીતિ થાય એવું છે. એવું જ સાંભળવું બેઠએ, તે જ સૂત કહે છે, વિદુરસ્તીર્થયાત્રાયામ્ ૧।૧૩।૧ એ શ્લોકમાં.

યાવતઃ કૃતવાન્ પ્રશ્નાન્ ક્ષત્તા કૌષારવાગ્મતઃ ।

જાતૈકમક્તિર્ગૌવિન્દે તેભ્યશ્ચોપરરામ હ ॥ ૧ । ૧૩ । ૨ ।

(મૈત્રેયની પાસે વિદુરે જેટલા પ્રશ્નો કર્યા તે સાંભળીને મૈત્રેયને ભગવાનમાં ભક્તિ વધતાં તે ચૂપ રહી ગયા) એ ઉપરથી સૂતે 'ભાગવત સંભળાવીશ' એમ કહ્યું છે, પણ તે વિદુર મૈત્રેય સંવાદરૂપ ભાગવત સંભળાવે તો તે જલદી ફલ આપનાર થાય એ વાત શૌનક બાણે છે તે વાત કઠાવવા માટે શૌનક સૂતને પ્રોત્સાહન આપે છે; યદાહ ભગવાન્ એ ત્રણ શ્લોકથી તે કહે છે:

શૌનક ઉવાચ

યદાહ ભગવાન્ સૂત ક્ષત્તા ભાગવતોત્તમઃ ।

ચચાર તીર્થાનિ ભુવસ્ત્યત્તવા બન્ધૂન્ સુદુસ્ત્યજાન્ ॥ ૪૮ ॥

કુત્ર કૌષારવેસ્તસ્ય સંવાદોઽધ્યાત્મસંજિતઃ ।

યદ્વાં સ ભગવાંસ્તસ્મૈ પૃષ્ઠસ્તત્ત્વમુવાચ હ ॥ ૪૯ ॥

બ્રૂહિ નસ્તદિદં સૌમ્ય વિદુરસ્ય વિચેષ્ટિતમ્ ।

બન્ધુત્યાગનિમિત્તં ચ તથૈવાગતવાન્ પુનઃ ॥ ૫૦ ॥

શબ્દાર્થ:—શૌનક બોલ્યા: ભગવાન્ મૈત્રેયે, હે સૂત, વિદુરને જે કથા કહી તે વિદુર બન્ધુને છોડીને પૃથ્વીનાં તીર્થાં કરતા તેને મળ્યા તે ક્યાં મળ્યા ? તેનો આધ્યાત્મિક કથા સંવાદ ક્યાં થયો ? તેણે પૂછવાથી મૈત્રેયે તેને કહ્યું તે પણ આપ કહો. હે સૌમ્ય, વિદુરની વિશેષ ચેષ્ટાઓ તથા તેને જે મૈત્રેયે કહ્યું તે બધું આપ અમને કહો. તેની સાથે તેને બન્ધુનો ત્યાગ કેમ કરવો પડ્યો તેનું કારણ પણ કહો. તે મૈત્રેયને મળ્યા તે ક્યાં કેવી રીતે તે બધી વાત કહો.

ભાવાર્થ:-ભગવાન કહ્યા તેથી મૈત્રેયની સર્વજ્ઞતા કહી દીધી. યદાહ ભગવાન એ વાક્ય જુદું લેવું ભગવાન એ મૈત્રેયનું વિશેષણ કરવું. અથવા વિદુર મૈત્રેયના સંવાદમાં ભગવાને જે કહ્યું તે મને કહો. તે ભગવાનનું બન્નેએ જે વાક્ય કહ્યું હોય તે કહો. યદાહનો ભવાન એ સ્પષ્ટ પાઠ છે. સૂત એ સંબોધન છે. કયાં કહ્યું શું કહ્યું એવી અપેક્ષામાં કહે છે. ક્ષત્તા ભગવદ્ભક્તમાં ઉત્તમ છે તે બન્ધુઓને છોડીને ભૂમિમાં તીર્થોમાં ફરવા લાગ્યા. તેવા પવિત્ર વિદુરને કૌષારવિ સાથે સંવાદ કયાં થયો, કયા વિષયને માટે થયો, જે ભગવાનના વાક્યના અર્થને માટે તે બન્નેને બોલવું થયું હોય તે વિચારાત્મક સંવાદ તમે અમને કહો. એમ કહેવું છે તોપણ ભગવાનના વાક્યની તેમાં મુખ્યતા બતાવવા માટે તે ભગવાનના વાક્યવિશેષમાં સંવાદ થયો હશે, એ જાણે છે તોપણ વિશેષ જાણવા માટે કયે કોણે સંવાદ થયો તે પૂછે છે. દેશનો પ્રશ્ન તો કયા દેશમાં તે સંવાદ થયો એમ પૂછે. એનો ભાવાર્થ એવો છે કે તમે કહોશો તોપણ તે જગ્યાએ જઈને અમારે તે સાંભળવાની ઇચ્છા છે. પાડાંતર હોય તો इति શબ્દનો અધ્યાહાર કરવો. બન્ધુનો ત્યાગ દુસ્ત્યજ છે, તેથી તેને કોણે રજા આપી, તેને કોણે ઉપદેશ કર્યો, તે કયાં વિચર્યા, એ બધી વાત આપ અમને કહો, કારણ કે ભગવદ્ભક્તોમાં તે શ્રેષ્ઠ છે, આપત્તિકાળમાં પણ જેના મનમાં ભ્રાંતિ થતી નથી. પૃથ્વીનાં તીર્થો જાણી શકાય અને જઈ શકાય તેવાં છે, તેને પણ તમે કહો. જે તીર્થો કરવાથી સારી રીતે શુદ્ધિ થતાં તેને ભગવાનમાં ભક્તિ પ્રાપ્ત થઈ, તેના પહેલાં પણ તેના ચિત્તની શુદ્ધિ ઉત્કૃષ્ટ હતી, જેણે પ્રથમથી જ ત્યાગ ન થઈ શકે એવા બાંધવોનો ત્યાગ કર્યો હતો, એટલે બહારથી છોડયાં હતાં, તેને તીર્થ કર્યા પછી અંતઃકરણથી પણ છોડી દીધાં, એમ કહેવાથી પરીક્ષિત કરતાં પણ આ વિદુરનો અધિકાર મોટો છે, તેથી તે ભાગવતનો મુખ્ય શ્રોતા ગણાય. કુષારના પુત્ર તે કૌષારવિ, અથવા કૌષારવરૂપ થાય. પ્રથમપક્ષમાં વાહ્વાદિત્વાદિજ્ઞ એથી 'ઇ' પ્રત્યય થયો છે. તે વિદુરને. એમ બન્ને બરોબરિયા છે તેથી બન્નેને વખી વિભક્તિથી કહ્યા છે, તેથી તે બન્નેનો સંવાદ પણ શૈાનકે પૂછ્યો, અન્યથા કેવળ સ્થાન પૂછવાનું કાંઈ પ્રયોજન વગરનું ગણાય. તે સંવાદ સાંભળનારનું કામ સિદ્ધ કરે એવો છે તેથી તેને અધ્યાત્મસંજ્ઞિત કહ્યો છે. જે તે સાંભળતાં જ્ઞાન ન થતું હોય તો અધ્યાત્મ વિશેષણ આપ્યું છે તે ક્ષેત્ર જાય. 'અધ્યાત્મ' શબ્દથી સંજ્ઞાપન કર્યું છે. આ સંવાદ પરસ્પર કહેવારૂપ છે, તેનાથી તેને ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ છે, તેથી સંવાદનું માહાત્મ્ય કહેવાયું. યદ્વા શબ્દથી પક્ષાંતર કહ્યું. વા શબ્દથી પૂર્વપક્ષની નિવૃત્તિ કરે છે. કોઈ સ્થાનના સંબંધને લઈને તેને ભક્તિ થઈ, એમ અહીં સ્થાનનું માહાત્મ્ય સમજવાનું

નથી, પણ ઉપદેશથી ભક્તિ થઇ છે, માટે તે ઉપદેશ અમને કહો. અથવા સમગવાન એ સમસ્ત પદ લેવું એટલે મૈત્રેયના હૃદયમાં ભગવાન હતા તેણે વિદુરને ઉપદેશ કર્યો; નહિ તો કેવળ માણસનું કહેવું હૃદય કેમ સ્થિર થઇ શકે? તસ્મૈ એટલે તેના હૃદયમાં રહીને વિદુરને માટે જ તેણે કહેલ છે, બીજાને માટે નથી. તે વિદુરે પણ જ્યારે પૂછ્યું ત્યારે કહ્યું છે. વિદુર જેવો માણસ જેવા તેવાને પૂછે નહિ, તેમાં વક્તા એટલે મૈત્રેયે જે તત્ત્વ કહ્યું તે તમે કહો. હ આશ્ચર્ય કહેનાર છે. વિદુરનું ચરિત પણ કહો. તત્ત્વનો ઉપદેશ વિદુરને અયોગ્ય ગણાય તેથી આશ્ચર્ય થાય છે; તો પણ ઉપદેશ તો થયો તેથી તેમાં કાંઈ વિશેષ ચેષ્ટિત છે એવું જ્ઞાન થાય છે જેના વડે એવો (શૂદ્ર) વિદુર તેવા ઉપદેશને લાયક થયો છે. બન્ધુત્યાગનું પણ નિમિત્ત કહો. નહિ તો શૂદ્ર-યોનિમાં ઉત્પન્ન થયો તેને સંન્યાસ લેવો અયોગ્ય ગણાય. ચક્રાર છે તેથી તેને આવું જ્ઞાન કેમ થયું તેનું પણ કારણ બતાવો. તે જ્ઞાન સર્વથા ઉત્તમ છે. જે જ્ઞાન થતાં પહેલાં ઉદાસીનતા હતી તેને છોડીને દેહથી શરમ લાગે તેને પણ છોડીને તેવી જ રીતે પુનઃ ત્યાં આવ્યા છે. તેથી સાક્ષાત્ સર્વ મોહનિવર્તક ઉત્તમાધિકારનિરૂપક જ્ઞાન તેને થયું છે. જ્ઞાન ભગવાનનું કહેવું જ હોય, માટે તે જ્ઞાન પણ આપ અમને કહો. (૪૮-૪૯-૫૦)

એમ જ્ઞાનકાદિ ઋષિઓએ પૂછ્યું તેનો ઉત્તર તો શુકદેવજીએ પરીક્ષિતને કહ્યો તે જ છે. તેમાં સરસ્વતીનો સંવાદ છે. જેમ વિદુરાદિને ભક્તિ થઇ તેવી તમને પણ ભક્તિ થશે, એમ સૂત કહેતા કહેતા, તમારું વાક્ય પણ મારું જે કહેવું છે તેને સંવાદી બન્યું એમ કહે છે:

રાજા પરીક્ષિતા પૃષ્ઠો યદવોચન્ મહામુનિઃ ।

તદ્વોડભિઘાસ્યે શૃણુત રાજઃ પ્રશ્નાનુસારતઃ ॥ ૫૧ ॥

શબ્દાર્થઃ—પરીક્ષિત રાજાએ પૂછવાથી મહામુનિ શુકદેવજીએ જે ઉત્તર આપ્યો છે તે હું આપ લોકોને કહીશ, તે રાજાના પ્રશ્નના અનુસારે તમે સાંભળો.

ભાવાર્થઃ—આ જ અર્થ પરીક્ષિતે પણ શુકદેવજીને પૂછ્યો હતો. શુકદેવજીએ જ્યારે પવમેતત્પુરા પૃષ્ઠઃ ૩ । ૧ । ૧ । ઇત્યાદિથી કથા કહેવાનો આરંભ કર્યો ત્યારે તેનું સ્વરૂપ અને તેનું છેવટ જાણીને શુકદેવજીએ તેને ઉત્તર આપ્યો છે, તે જ ઉત્તર હું તમને કહીશ. એથી પહેલાં જે આપે મને પૂછ્યું કે ભગવાન શુકે જે પરીક્ષિતને કહ્યું તે કહો, ત્યારે પણ મેં કહ્યું હતું સોડહં વઃ શ્રાવયિષ્યામિ અને હમણાં પણ કહું છું તેમાં વિરોધ નથી; તેથી હું શુકદેવજીની યુક્તિ તમને કહીશ, પણ તે તમે ચિત્તની સાવધાનતાથી સાંભળો.

એટલી તમને મારી વિનંતી છે. શુકદેવજી તો સભામાં બેસીને બોલ્યા છે. ત્યાં ઘણા પૂછનારા ઘણાને ઘણી રીતે સમજાવવામાં યુક્તિપ્રયુક્તિમાં ઘણું બોલાય, તે મુખ્ય શ્રોતાની બુદ્ધિને અનુસારીને ન કહેવાય; તે બધું આપણી કથામાં કહેવાની જરૂર નથી; તેથી હું તમને રાજના પ્રશ્નને અનુસારે શુકદેવજીએ જે ઉત્તર આપ્યો તે કહીશ. (૫૧)

દ્વિતીયસ્કન્ધવિવૃત્તિઃ શ્રીકૃષ્ણચરણામ્બુજે ।

નિવેદિતાતિયત્નેન યુક્તિપુષ્પાઞ્જલિઃ સ્ફુટા ॥ ૧ ॥

આ દ્વિતીય સ્કન્ધની વિવૃત્તિ અત્યંત યત્નથી અને યુક્તિરૂપ પુષ્પાંજલિ-રૂપે સ્ફુટ રીતે શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમળમાં મે અર્પણ કરી છે.

મક્તેષુ શાસ્ત્રહૃદયેષુ નિવેદયામિ
શાસ્ત્રાર્થતો યદિ હરિર્ભવતામભીષ્ટઃ ।
તત્પશ્યતાત્ર વિવૃત્તિં મગવદ્ગુણાનાં
સંદેહવારણવિચારણતઃ પ્રસન્નામ્ ॥ ૨ ॥

શાસ્ત્ર જેના હૃદયમાં છે એવા ભક્તોને હું નિવેદન કરું છું કે જે તમને શાસ્ત્રાર્થથી ભગવાન ઇચ્છિત હોય તો તમે આ ભગવદ્ગુણના વિસ્તારરૂપ વિવૃત્તિને જુઓ, જે વિવૃત્તિ સંદેહને દૂર કરે છે અને વિચારથી મનને પ્રસન્ન કરે છે.

ઇતિ શ્રીભાગવત દ્વિતીયસ્કન્ધરૂપ સાધનલીલાની શ્રીલક્ષ્મણ-ભદ્રાત્મજ શ્રીવલ્લભાચાર્યકૃત શ્રીસુખોદિની નામની ટીકામાં દશમે અધ્યાય સંપૂર્ણ થયો.

श्रीमद्भागवतद्वितीयस्कन्धश्लोकानामकारादिवर्णानुक्रमः ।

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ
अ		आत्मतत्त्वविशुद्धयर्थं	२५१	ए	
अकामः सर्वकामो वा	७१	आत्मन् भावयसे तान्ये	१११	एकमेकतराभावात्	३०३
अतः कविर्नामसु	४०	आत्ममायामृते राजन्	२४७	एकैकशोऽङ्गानि धिया	४७
अतः परं सूक्ष्मतमं	३१७	आदित्सोरन्नपानानां	३१४	एको नानात्वमन्विच्छन्	३०६
अत्र प्रमाणं भगवान्	२३७	आद्योऽवतारः पुरुषः	१६०	एतच्छुश्रूषतां ब्रह्मन्	७४
अत्र सर्गो विसर्गश्च	२९४	आभासश्च निरोधश्च	३०१	एतदेवात्मभू राजन्	१०६
अत्रैरपत्यमभिकाङ्क्षत	१६७	आयुःकामोऽश्विनौ देवौ	६५	एतद्वेदितुमिच्छामि	२२६
अथाऽभिधेह्यङ्ग मनो	८२	आयुर्हरति वै पुंसां	७५	एतद्भगवतो रूपम्	३१७
अथो अनन्तस्य मुखा	५६	आंसिसृक्षोः पुरः पुर्या	३१४	एतन्निविद्यमानानां	१७
अदीनलीलाहसिते	४७	आसीद्यदुदरात्पद्मं	२३०	एतन्मतं ममातिष्ठ	२८५
अधिदैवमथाऽध्यात्मं	३०६	इ		एतन्मे पृच्छतः सर्वं	११२
अध्यर्हणीयासनमा	२६४	इक्ष्वाकुरैलमुचुकुन्द	२१६	एतावदेव जिज्ञास्यं	२८४
अनुप्राणन्ति यं प्राणाः	३०७	इति तेऽभिहितं तात	१५१	एतावानेव यजतां	७२
अन्तकाले तु पुरुष	१९	इति संभृतसंभारः	१४९	एतावान्साङ्ख्ययोगाभ्यां	१३
अन्तर्हितेन्द्रियार्थाय	२८७	इत्थम्भावेन कथितो	३२१	एते सृती ते नृप	६०
अन्तःशरीर आकाशात्	३०७	इत्थं मुनिस्तूपरमेत्	५३	एवं पुरा धारणया	३८
अन्तःसरस्युखवलेन	१८०	इत्यभिव्याहृतं राजा	७३	एवमेतन्निगदितं	६५
अन्नाद्यकामस्त्वदिति	६५	इत्युपामन्त्रितो राजा	८८	एवं स्वचित्ते स्वत एव	४५
अन्ये च विविधां जीवाः	१४०	इदं भागवतं नाम	१४	क	
अपां वीर्यस्य सर्गस्य	१३९	इदं भागवतं नाम	२२३	कथयस्व महाभाग	२२६
अभ्यसेन्मनसा शुद्धं	१९	इन्द्रादयो बाहव आहु	२९	कस्तां त्वनादृत्य परा	४७
अमुनी भगवद्रूपे	३१७	इयानसावीश्वर	३४	कामं दहन्ति कृतिनो	१७२
अयं तु ब्रह्मणः कल्पः	३२२	ई		कार्यकारणकर्तृत्वे	१२२
अवतारानुचरितं २३४,	३००	ईशस्य केशान्विदुरम्बु	३०	कालं कर्म स्वभावं च	१२४
अव्यक्तरससिन्धूनां	१४०	उ		कालाद् गुणव्यतिकरः	१२५
अस्मत्प्रसादसुमुखः	१९१	उत्सिसृक्षोर्धातुमलं	३१४	कालेन मीलितदृशां	२०७
अहं भवान् भवश्चैव	१४०	उन्निद्रहृत्पङ्कजकर्णिका	४७	किन्नरानप्सरो नांगान्	३१८
अहं भवो यज्ञ इमे	१६०	उरःस्थलं ज्योतिरनीक	२७	किं प्रमत्तस्य बहुभिः	१९
अहमेवाऽऽसमेवाऽग्रे	२७६	ऋ		किरातहूणान्ध्रपुलिन्द	६८
आ		ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेतं	२८१	क्रोडन् वने निशि निशा	२०४
आण्डकोशे शरीरेऽस्मिन्	२६	ऋषे विदन्ति मुनयः	१५७	क्रोडस्यमोघसङ्कल्प	२७०
आत्मजायासुतागारं	८४			कुत्रं कौषारवेस्तस्य	३२३

श्लोक	पृष्ठ
कुशलाकुशला मिश्रा	३१९
कूष्माण्डोन्मादवेतालान्	३१८
केचित्स्वदेहान्तर्हृदया	४७
क्षत्रं क्षयाय विधिनो	१९०
क्षीरोदधावमरदानव	१७८
ख	
खट्वाङ्गो नाम राजर्षिः	१८
ग	
गतयो मतयश्चैव	१४७
गतिं जिगीषतः पादौ	३१२
गन्धर्वविद्याधरचारणे	१६१
गन्धर्वाप्सरसो वृक्षा	१४०
गुणात्मकानीन्द्रियाणि	३१६
गृहात्प्रव्रजितो धीरः	१९
गृहीत यद्यदुपबन्धन	२००
गोपैर्मखे प्रतिहते	२०२
ग्रीवायां जनलोकश्च	१३३
घ	
घ्राणेन गन्धं रसनेन	५९
च	
चक्रं च दिक्ष्वविहतं	१८७
चीराणि किं पथि न	४४
छ	
छन्दांस्यनन्तस्य यशो	२९
ज	
जज्ञे च कर्दमगृहे	१६६
जातो रुचेरजनयत्	१६५
जितासनो जितश्वासो	२४
जीवच्छवो भागवता	७९
ज्यायान् गुणैरवरजो	१८१
ज्ञानं परमगुह्यं मे	२७५
ज्ञानं यदा प्रतिनिवृत्त	७२
त	
ततः कालाग्निस्त्वात्मा	३२०

श्लोक	पृष्ठ
ततश्च मनवः काल	१५०
ततस्ते भ्रातर इमे	१५०
ततो विशेषं प्रतिपद्य	५८
तत्कव्यां चातलं क्लृप्तं	१३३
तत्कर्म दिव्यमिव यत्	१९९
तत्र चान्तर्बहिर्वायुः	३१०
तत्राप्येकैकशो राजन्	३१९
तत्रैकावयवं ध्यायेत्	२२
तत्त्वानां परिसङ्ख्यानां	२३४
तथा गुणांस्तु प्रकृतेः	८७
तथापि नाथमानस्य	२७०
तदश्मसारं हृदयं	८१
तदहं तेऽभिधास्यामि	१६
तदा संहृत्य चाऽन्योन्यं	१३१
तद्गात्रं वस्तुसाराणां	१३६
तद्दर्शनाह्लादपरि	२६३
तद् विश्वनाभिं त्विति	५६
तद्वै पदं भगवतः	२१९
तपस्विनो दानपरा	९५
तप्तं तपो विविधकोक	१६९
तरवः किं न जीवन्ति	७६
तवाऽप्येतर्हि कौरव्य	१९
तस्मा इदं भागवतं	२९१
तस्मात्सर्वात्मना राजन्	६३
तस्मादण्डं विराट् जज्ञे	१४६
तस्माद्भारत सर्वात्मा	६
तस्माद्भ्रुवोरन्तरमुत्र	५३
तस्मै नमो भगवते	११५
तस्मै स्वलोकं भगवान्	२५५
तस्याऽपि द्रष्टुरीशस्य	१२१
तामसादपि भूतादेः	१२७
तावानसाविति प्रोक्तः	२३१
तास्ववात्सीत्स्वसृष्टासु	३०४
तुभ्यं च नारद भृशं	१८५
तुष्टं निशम्य पितरं	२९१

श्लोक	पृष्ठ
तेजसस्तु विकुर्वाणात्	१२८
तेनाऽऽत्मनाऽऽत्मान	६०
ते वै विदन्त्यतितरन्ति	२१६
तेषु यज्ञस्य पशवः	१४७
तैजसात्तु विकुर्वाणात्	१२९
तोकेन जीवहरणं	१९७
तं नारदः प्रियतमो	२८९
तं प्रीयमाणं समव	२६५
त्रैविष्टपोरुभयहा स	१७९
त्वक्चर्ममांसरुधिर	३५६
त्वयाहं तोषितः सम्यक्	२६६
द	
ददर्श तत्राखिलसात्वतां	२६१
ददृशे येन तद्रूपं	२३१
दशमस्य विशुद्धयर्थं	२९८
दिव्यं सहस्राब्दममोघ	२५४
देवदेव नमस्तेऽस्तु	१०८
देवद्विषां निगमवर्त्म	२०८
देवीं मयां तु श्रीकामः	६५
देहापत्यकलत्रादि	५
दौरक्षिणी चक्षुरभूत्	२९
द्रव्यं कर्म च कालश्च	११६
द्रव्यं कर्म च कालश्च	३०५
द्वे जानुनी सुतलं	२७
ध	
धन्वन्तरिश्च भगवान्	१८९
धर्मस्य मम तुभ्यं च	१४०
धर्मस्य दक्षदुहितर्यज	१७०
धर्मार्थमुत्तमश्लोकं	६५
धौतात्मा पुरुषः कृष्ण	२२८
न	
नतोऽस्म्यहं तच्चरणं	१५४
नयोऽस्य नाज्योऽथ	३०

	पृष्ठ		पृष्ठ		पृष्ठ
नन्दं च मोक्षयति भयात्	२०१	परिमाणं च कालस्य	३२२	भूतमात्रेन्द्रियधियां	२९९
नभसोऽथ विकुर्वाणात्	१२८	परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्य	१५	भूतैर्महद्भिर्य इमाः	१०४
न भारती ऽङ्ग मेमृषा	१५२	पातालमेतस्य हि	२७	भूपातालककुब्ज्योम	२३४
नमस्तस्मै भगवते	१०५	पादास्त्रयो बहिश्चासन्	१४५	भूमेः सुरेतरवरूथ	१९५
नमः परस्मै पुरुषाय	८९	पादेषु सर्वभूतानि	१४४	भूय एव विवित्सामि	८६
न मेऽसवः परायान्ति	२३८	पायुर्यमस्य मित्रस्य	१३९	भूयो नमः सद्बृजिन	९०
नमो नमस्तेऽस्तृषभाय	९१	पिबन्ति ये भगवत	६३	भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां	१३३
न यत्र कालोऽनिमिषां	५२	पुरुषोऽण्डं विनिर्भिय	३०४	भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां	१३४
न यत्र शोको न जरा	५८	पुरुषस्य मुखं ब्रह्म	१३२	भृत्यप्रसादाभिमुखं	२६१
न ह्यतोऽन्यः शिवः पन्था	६१	प्रचोदिता येन पुरा	१०३	भ्राजिष्णुभिर्यः परितो	२५९
नाऽनृतं तव तच्चापि	११४	प्रजापतिर्धर्मपतिः	२८८	म	
नान्तं विदाम्यहममी	२१३	प्रजापतीन्मनून्देवान्	३१८	मत्स्यो युगान्तसमये	१७७
नामेरसावृषभ आस	१७५	प्रत्यादिष्टं मया तत्र	२६९	मनः स्वबुद्ध्याऽमलया	५०
नाभ्यां स्थितं हृद्यधि	५३	प्रमाणमण्डकोशस्य	२३४	मनीषितानुभावोऽयं	२६८
नामधेयानि मन्त्राश्च	१४७	प्रवर्तते यत्र रजस्तमः	२५६	महतस्तु विकुर्वाणात्	१२६
नारदः प्राह मुनये	२९२	प्रविष्टः कर्णरन्ध्रेण	२८८	महातलं तु गुल्फाभ्यां	१३३
नारायणपरा योगा	११७	प्रसन्नवक्त्रं नलिनायते	४७	मायां वर्णयतोऽमुष्य	२२४
नारायणपरा वेदा	११७	प्राणेन क्षिपता क्षुत्तृट्	३०८	मायां विविदिषुर्विष्णोः	२९०
नारायणे भगवति	१५०	प्राधान्यतो यानृष	१६२	मुक्त्वात्ममायां मायेशः	२३१
नार्थो बलेरयमुह	१८३	प्रायेण मुनयो	१३	मुखतस्तालु निर्भिन्नं	३०८
नासिके निरभिद्येताम्	३०९	प्राह भागवतं नाम	२४६	य	
नाऽस्य कर्मणि जन्मादौ	३२१	ब		यज्ञं यजेयशास्क्रामः	६५
नाहं न यूयं यदतां	१५४	बर्हायिते ते नयने	७९	यत्किञ्च लोके भगवत्	१६१
नाहं वेद परं त्वस्मिन्	१११	बहुरूप इवाभाति	२५०	यत्कीर्तनं यत्स्मरणं	९३
निदिध्यासोरात्ममायां	३१४	बिले बतोऽकम	७९	यत्र सन्धार्यमाणायां	२३
निद्रया हियते नक्तं	४	बोध्यमानस्य ऋषिभि	३०९	यत्रोद्यतः क्षितितलो	१६४
नियच्छेद्विषयेभ्योऽक्षान्	२१	ब्रह्मणा चोदितो ब्रह्मन्	२२५	यथात्मतन्त्रो भगवान्	२३४
निरभियत शिशो वै	३१३	ब्रह्मवर्चसकामस्तु	६५	यथाऽऽत्ममायायोगेन	२७०
निरोधोऽस्याऽनुशयनं	३०१	ब्रह्माननं क्षत्रभुजो	३०	यथा महान्ति भूतानि	२८३
निशम्य तद्वक्त्रदिदृक्षया	२५२	ब्रूहि नस्तदिदं सौम्य	३२३	यथा सन्धार्यते ब्रह्मन्	२३
नूनं भगवतो ब्रह्मन्	८७	भ		यथा हरौ भगवति	२२३
नृणां साधारणो धर्मः	२३४	भगवच्छिञ्चितमहं	२७०	यदङ्घ्रयनुध्यानसमा	१०१
प		भगवान्ब्रह्म कात्स्न्येन	६१	यदधातुमतो ब्रह्मन्	२३०
पदं तत्परमं विष्णोः	२२	भगवन् सर्वभूतानां	२७०	यदात्मनि निरालोकं	३०९
पप्रच्छ चेममेवार्थ	८५	भगवान् सर्वभूतेषु	६२	यदाऽस्य नाभ्यान्नलिनात्	१४७
परं पदं वैष्णवमाम	५२	भारः परं पट्टकिरीट	२१	यदाह भगवान्भूत	३२३
पराभूतेरधर्मस्य	१३९	भूतभग्यभवच्छब्दं	२३२	यदि प्रयास्यन्तृप	५५

	पृष्ठ		पृष्ठ		पृष्ठ
यदुताऽहं त्वया पृष्टो	२९२	वयांसि तद्वाकरणं	३०	स उपामन्त्रितो राज्ञा	२४५
यदैतेऽसंहता भावाः	१३१	वरं वरय भद्रं ते	२६७	स एव पुरुषस्तस्मात्	१३१
यद्यत्परीक्षितेषुभः	२४६	वरीयानेषु ते प्रश्नः	३	स एवेदं जगद्धाता	३२०
यद्रूपं यदधिष्ठानं	१०९	वर्षपूगसहस्रान्ते	१३१	स एष आत्मात्मवता	९८
यद्विज्ञानो यदाधारो	११०	वस्तुनो मृदुक्कठिन्यं	३१०	स एष आद्यः पुरुषः	१५६
यद्वेनमुत्पथगतं	१७४	वस्तून्योषधयः स्नेहा	१४७	स एष भगवाँल्लिङ्गेः	१२४
यद्वै व्रजे व्रजपशून्	१९८	वाचां बह्वेर्मुखं क्षत्रं	१३६	स चिन्तयन् व्यक्षर	२५२
यस्मा अदादुदधिरूढ	१९२	वायोरपि विकुर्वाणात्	१२८	सत्यां क्षितौ किं कशिपोः	४३
यस्मिन्कर्मसमावायः	२३४	विक्रमो भूर्भुवः स्वध	१३८	सत्रै समास भगवान्	१७६
यस्याऽवतारकर्माणि	१५५	विचक्षणा यच्चरणा	९४	सत्त्वं रजस्तम इति	१२२
यस्येहाऽवयवैर्लोकान्	१३२	विचिकित्सितमेतन्मे	८८	स भवानचरद्द्वोरं	११२
यर्हि वाव महिम्नि स्वे	२५०	विज्ञानशक्तिं महिमा	३०	स भूतसूक्ष्मेन्द्रिय	५९
यर्ह्यालयेष्वपि सतां	२०९	विद्धं सपत्न्युदित	१७३	समीचीनं वचो ब्रह्मन्	८६
यां यां शक्तिमुपाश्रिन्य	८६	विभूषितं मेखलया	४७	सम्यक् कारुणिकस्येदं	११३
यावन्सखा सख्युस्विश	२७४	विलज्जमानया यस्य	११६	सर्गे तपोऽहमृषयो	२५०
यावन्न जायेत परा	५०	विवक्षोर्मुखतो भूम्नो	३०८	सर्वमेतच्च भगवन्	२३७
यावानहं यथाभावो	२७६	विशुद्धं केवलं ज्ञानं	१५६	सर्वं पुष्प एवेदं	१८१
ये च प्रलम्बखरदर्दुर	२०५	विशेषस्तस्य देहोऽयं	२४	सर्वं ह्येतद्भवान्वेद	११०
येन स्वरोचिषा विश्वं	११४	विशेषस्तु विकुर्वाणात्	१२८	सर्वासूनां च वायोश्च	१३६
ये वा मृधे समिति	२०६	विष्णोर्नु वीर्यगणनां	२१२	स वाच्यवाचकतया	३१८
येषां स एव भगवान्	२१४	वेदाहमङ्ग परमस्य	२१६	स वै भगवतो राजा	७४
योगेश्वराणां गतिमाहु	५५	वैकारिकान्मनो जज्ञे	१२९	स श्रेयसामपि विभुः	२२१
योगेश्वरैश्वर्यगतिः	२३४	वैयासकिश्च भगवान्	७५	स सर्वधीवृत्त्यनु	३०
योऽध्यात्मिकोऽयं पुरुषः	३०२	वैयासकेरिति वचः	८४	सप्रदृश्यैवमजनो	२४६
यो वाऽनुशायिनां सर्गः	२३४	वैश्वानरं याति विहा	५६	सम्प्लवः सर्वभूतानां	२३४
		ब्रीडोत्तरोष्ट्रोऽधर एव	२९	संस्थां विज्ञाय संन्यस्य	८५
		श		सृजामि तन्नियुक्तोऽहं	१५१
		शश्वत्प्रशान्तमभयं	२१९	सृजामि तपसैवेदं	२७०
राज्यकामो मनून् देवान्	६५	शाब्दस्य हि ब्रह्मण	४०	सृती विचक्रमे विष्वङ्	१४
राज्ञा परीक्षिता पृष्टः	३२५	शृण्वतः श्रद्धया नित्यं	२२७	सोऽयं तेऽभिहितस्तात	२२२
रूपाणां तेजसां चक्षुः	१३६	स्यामावदाताः शतपत्र	२५७	सोऽमृतस्याभय-	१३३
रूपाभिकामो गन्धर्वान्	६५	श्रियः पतिर्यज्ञपतिः	१००	सोऽहङ्कार इति प्रोक्तो	१२६
		श्रीर्यत्र रूपिष्युरुगाय	२६०	सोऽहं समाम्नायमयः	१५३
		श्रुत्वा हरिस्तमरणा	१८०	सौभर्युतङ्कशिबि	२१६
लोकैरमुध्यावयवाः	२३१	श्रौतध्यादीनि राजेन्द्र	३	स्वधिष्यं प्रतपन्प्राणो	१४२
लोमान्युद्भिज्जजातीनां	१३८	श्वविड्वराहोष्ट्रखरैः	७७	स्थितिर्वैकुण्ठविजयः	२९९
		स		स्थिरं सुखञ्चासन	५०
		स आदिदेवो जगतां	२५१	ह	
वक्षस्थलस्पर्शरुग्ण	१९३			हस्तौ रुद्धतुस्तस्य	३५२